DISCOVERIES

AMONG THE RUINS OF

NINEVEH AND BABYLON;

WITH

TRAVELS IN ARMENIA, KURDISTAN, AND THE DESERT:

BEING THE RESULT OF A SECOND EXPEDITION

UNDERTAKEN FOR

THE TRUSTEES OF THE BRITISH MUSEUM.

BY AUSTEN H. LAYARD, M.P.

WITH MAPS, PLANS, AND ILLUSTRATIONS.

NEW YORK:
G. P. PUTNAM AND CO., 10. PARK PLACE.
1853.

KEŞİFLER
NİNOVA VE BABİL HARABELERİ ARASINDA;
ERMENİSTAN, KERDESTAN VE ÇÖLDE SEYAHATLER:
BRITISH MUSEUM MÜTEVELLİ HEYETİ ADINA YÜRÜTÜLEN
İKİNCİ BİR SEFERİN SONUCUDUR.
YAZAN: AUSTEN H. LAYARD, M.P.
"NİNOVA VE KALINTILARI" YAZARI
YEŞAYA XXV:2
HARİTALAR, PLANLAR VE ÇİZİMLERLE BİRLİKTE.
NEW YORK:
G. P. PUTNAM AND CO., 10. PARK PLACE.
1853.

ÖNSÖZ.

Kaçınılmaz birçok gecikme, bu cildin daha erken yayımlanmasını engelledi. İlk çalışmamın önsözünde olduğu gibi, okurlarımın tam bir edebi deneyimsizlik gerekçesiyle gösterecekleri müsamahaya artık sığınamam; ancak hem basının hem de kamuoyunun ilk çalışmalarıma gösterdiği nazik ve cömert kabul için kalpten şükranlarımı sunabilirim. Yalnızca şunu ekleyeceğim; takip eden sayfalar farklı dönemlerde ve edebi uğraşlar için pek de elverişli olmayan sayısız kesintinin ortasında yazılmıştır. İçerdikleri pek çok kusur için bu, bir dereceye kadar benim özrüm olmalıdır.

Ninova'daki keşifler üzerine ilk çalışmamın yayımlanmasından bu yana, çivi yazısının çözülmesinde büyük ilerleme kaydedildi ve son derece ilgi çekici ve önemli birçok yazıtın içeriği kamuoyuna sunuldu. Bilgimize yapılan bu katkılar için esas olarak iki

İngiliz bilginin, Albay Rawlinson ve Muhterem Dr. Hincks'in dehasına ve ilmine borçluyuz. Onların araştırmalarının sonuçlarından yararlanırken, bilgilerimin türetildiği kaynakları belirtmeyi ihmal etmedim. Ayrıca, hiçbir durumda diğer yazarların emeklerinden veya arkadaşların yardımlarından uygun şekilde teşekkür etmeden faydalanmadığıma inanıyorum. Bu sayfalarda kaydedilen keşiflerde herkese kendine düşen payı vermeye gayret ettim. Bu durum, Ninova Abideleri'nin ikinci bir serisini oluşturacak ve mevcut çalışma ile aynı zamanda yayımlanacak olan cilt için de geçerlidir.

Gelecek sayfalarda yapmak durumunda kaldığım herhangi bir açıklamadan, British Museum Mütevelli Heyeti'ne karşı kişisel bir şikayet gerekçem olduğu anlamının çıkarılmayacağını umuyorum. Onlardan, bu vesileyle şükranla borç bildiğim her zamanki nezaket ve kibarlığı gördüm; ancak aynı zamanda, ulusal eğitimin, bilginin ve beğeninin ilerlemesini içtenlikle arzulayan pek çok kişiyle birlikte paylaştığım bir dileği ifade etmekten kendimi alamıyorum; bu önemli amacı desteklemek için son derece elverişli olan bu büyük kuruma hızla yeni ve daha verimli bir temel kazandırılmalıdır.

Babil kaselerindeki yazıtların tercümeleriyle -ki bunlar onun dehası sayesinde şimdi ilk kez çözülmüştür- çalışmamın değerine çok şey katan Bay Thomas Ellis'e; çalışmalarıma yardımcı olanlara ve özellikle arkadaşım ve yoldaşım Bay Hormuzd Rassam'a, Muhterem Dr. Hincks'e, usta çizimlerini kullanmama nezaketle izin veren Muhterem S. C. Malan'a, Bay Fergusson'a, Bay Scharf'a ve British Museum'un diğer yetkilileri olan Bay Hawkins'e, Bay Birch'e, Bay Vaux'ya minnettar teşekkürlerimi ve takdirlerimi sunarım.

Londra, Ocak, 1853.

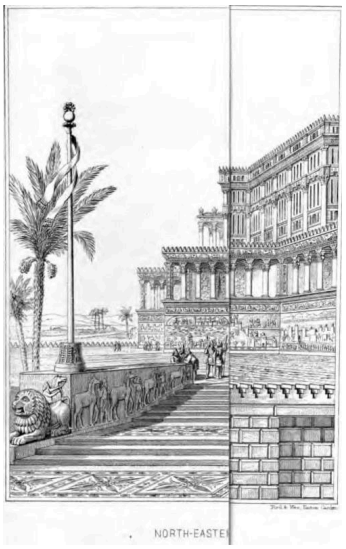

NİNOVA VE BABİL.

BÖLÜM I.

BRITISH MUSEUM MÜTEVELLİ HEYETİ NİNOVA'DAKİ KAZILARA YENİDEN BAŞLIYOR.—İSTANBUL'DAN AYRILIŞ.—KAFFİLEMİZİN TANITIMI.—CAWAL YUSUF.—TRABZON'DAN ERZURUM'A UZANAN YOLLAR.—ÜLKENİN TANIMI.—VARZAHAN VE ERMENİ KİLİSELERİ.—ERZURUM.—REŞİD PAŞA.—DUDJOOK KABİLELERİ.—ŞAHAN BEY.—TÜRK

REFORMU.—ERMENİSTAN BOYUNCA YOLCULUK.—BİR ERMENİ PİSKOPOS.—SHAILU VE NAZIK GÖLLERİ.—VAN GÖLÜ.

1848 yılı boyunca İngiltere'de birkaç ay kaldıktan sonra, Doğu ikliminin uç noktalarına uzun süre maruz kalmaktan yıpranmış bünyemi toplamak üzere, Majestelerinin Türkiye Büyükelçiliği'ndeki görevime gitmek üzere emirler aldım. British Museum Mütevelli Heyeti o sırada antik Ninova sahasında daha fazla kazı yapmayı düşünmüyordu. Sağlık durumumun kötü olması ve zamanın kısıtlılığı, Doğu'ya dönmeden önce, Asur harabelerinden çıkarılan yazıtların kopyaları ve anıtların çizimleriyle birlikte ilk araştırmalarımın sonuçlarını kamuoyunun önüne sunmamı engellemişti. Bunlar ben ayrıldıktan bir süre sonrasına kadar yayımlanmadı ve sonuç olarak bu nitelikteki eserler için gerekli olan o dikkatli gözetim ve revizyonu alamadı. İngiltere'de keşiflere karşı genel bir ilgi olduğunu ve bunların Kutsal Kitap ile kehanetlerin taze birer resmi olduğu kadar antik tarih ve kutsal tarihin de taze resimleri olarak evrensel bir kabul gördüğünü ilk olarak İstanbul'da öğrendim.

Ve burada, daha en başında, amacı övgüye değer olduğunda işçinin yetersizliğini ve eksikliklerini görmezden gelen İngiliz eleştirisinin o cömert ruhunu içtenlikle ve minnetle anmama izin verin; zira o nesne samimiyet ve gaye tekliğiyle aranır. Nadiren eşi benzeri görülen teşvik için derinden hissettiğim minnettarlık, kamuoyunun ısrarıyla British Museum Mütevelli Heyeti tarafından bana yapılan, Asur'a yönelik ikinci bir seferin yönetimini üstlenme talebine tereddüt etmeden, memnuniyetle rıza göstererek en iyi şekilde gösterilebilirdi. Bir faaliyet planı sunmam istendiğinde, ilginç ve önemli sonuçlar üretmek için en iyi hesaplanmış ve Asur'un yanı sıra kardeş krallığı Babil'in de antik tarihi, dili ve sanatı hakkında en doğru bilgileri edinmemizi sağlayacak yolun ne olduğunu düşündüysem onu belirttim. Belki de planım, yerine getirilmeye izin veremeyecek ya da onaylanamayacak kadar geniş ve genel kapsamlıydı. Bana sadece Ninova sahasına dönmem ve harabeleri arasındaki araştırmaları sürdürmem talimatı verildi.

Hazırlıklar aceleyle ve doğal olarak yetersiz bir şekilde İngiltere'de yapıldı. Hasar ve çürümenin taşınamaz hale getirdiği o anıtları sadakatle tasvir etmek için yetenekli bir sanatçının yardımı son derece arzulanan bir şeydi. Bay F. Cooper, sefere bu sıfatla eşlik etmesi için British Museum Mütevelli Heyeti tarafından seçildi. İlk keşiflerimde aldığı pay nedeniyle okurlarımın birçoğu tarafından zaten iyi tanınan Bay Hormuzd Rassam, İngiltere'den benimle birlikte ayrıldı. İkisi de İstanbul'da bana katıldı. Doğu'ya bir gezi yapmakta olan İngiliz bir hekim olan Dr. Sandwith, kafilemizin bir

parçası olmaya ikna edildi. Asur'daki eski ikametgahım sırasında güvenilir bir hizmetçi olan Mardinli Katolik bir Süryani olan Abd-el-Messiah, ne mutlu ki bu sırada başkentte bulunuyordu ve yeniden hizmetime girdi; diğer yardımcılarım Muhammed Ağa (bir kavas) ve Serkis adında bir Ermeni idi. Önceki yolculuğum sırasında bana çok iyi hizmet etmiş olan sadık Bayraktar, Türkiye ile İran arasındaki sınırların belirlenmesi için kurulan İngiliz komisyonuna eşlik etmişti; ancak gerekmesi halinde Musul'da benimle buluşacağı mutabakatıyla hareket ediyordu. Diyarbakır civarındaki bölgelerin dört reisiyle birlikte birkaç aydır İstanbul'da bulunan Yezidilerin Vaizlerinin başı Cawal Yusuf kafilemi tamamladı.
1847'de Musul'dan ayrılışımın ardından, Paşalık'ın Müslüman sakinleri arasında uygulanan askeri zorunlu askerlik (askere alma) sistemi, daha önce Kur'an'ın genel hukuk yaptırımları uyarınca bundan muaf tutulan ve şimdiye kadar çoğu Muhammedî millet tarafından devletin ordularında yalnızca gerçek müminlerin hizmet edebileceği ilkesine dayanarak kabul edilen Yezidilere ve Hristiyanlara da teşmil edilmişti. Müslümanlar arasında, Lübnan Dağı'nın Dürzileri ve Ansyrileri gibi tanınmış bir inançsız mezhepten olmadıkları gerekçesiyle, Hükümetin son zamanlarda Yezidiler arasından düzenli birlikler için asker toplamaya çalışması nedeniyle mutlaka dahil edilmeleri gerektiği ileri sürülmüştü. Yeni düzenlemeler büyük bir sertlikle uygulanmış ve yerel makamlarca birçok zulüm ve baskı eylemine yol açmıştı. Ordudaki zorunlu hizmete karşı tüm Doğulularda ortak olan duygunun yanı sıra, Yezidilerin Hükümetin emirlerine karşı çıkmak için başka nedenleri de vardı. İnançlarının emrettiği ayinleri ve kuralları açıkça ihlal etmeden nizam veya disiplinli asker olamazlardı. Türk askerlerinin haftalık olarak gitmek zorunda bırakıldığı banyolar (hamamlar), Müslümanlarla ortak alındığında onlar için bir kirlenme kaynağıdır; mavi renk ve Türk üniformasının belirli kısımları inançları tarafından kesinlikle yasaklanmıştır ve askerlere dağıtılan rasyonlar (kumanyalar) içinde yer alan birkaç yiyecek maddesini yiyemezler. Asker toplama memurları bu itirazları dinlemeyi reddederek emirlerini aşırı ve gereksiz bir sertlikle uyguladılar. İnançları uğruna acı çekmeye her zaman hazır olan Yezidiler direndiler ve birçoğu kendilerine uygulanan işkenceler altında can verdi. Dahası, yerel valilerin baskı ve yasadışı haraçlarına maruz kalmaya devam ediyorlardı. Çocukları hala yasal olarak açık satışın nesnesiydi ve eyaletlerde vilayet sisteminin getirilmesine rağmen ebeveynleri dinleri nedeniyle zulme, hatta ölüme maruz kalıyordu. Bu acıklı durumda, tüm cemaatin reisleri olan Hüseyin Bey ve Şeyh Nasr, İstanbul'da olduğumu duyarak, Sultan'a şikayetlerini iletmek üzere bir heyet göndermeye karar verdiler ve benim yardımım sayesinde Devlet Bakanlarından bazılarına ulaşmayı umdular. Cawal Yusuf ve arkadaşları bu görev için seçildiler; ve yolculuk masraflarını karşılamak üzere mezhep üyelerinin abonelikleriyle para toplandı.
Pek çok zorluk ve tehlikeyle karşılaştıktan sonra başkente ulaştılar ve meskenimi buldular. Onları, insanlık uğruna güçlü nüfuzunu her zaman kullanmaya hazır olan, Babıali'nin dikkatine sundukları haksızlıkları derhal dile getiren Sir Stratford Canning'e takdim etmekte zaman kaybetmedim. Onun nazik şefaati sayesinde Yezidilere bir ferman veya imparatorluk emri verildi; bu ferman onları tüm yasadışı vergilerden kurtarıyor, çocuklarının köle olarak satılmasını yasaklıyor, dinlerinin

gereklerini tam anlamıyla yerine getirmelerini güvence altına alıyor ve onları imparatorluğun diğer mezhepleriyle aynı seviyeye getiriyordu. Ayrıca, dini vecibelerine tam olarak uymalarıyla bağdaşmayan bu tür askeri düzenlemelerden muaf tutulmaları için de düzenlemeler yapılması sözü verildi. Nüfuz, iyi kazanılmış ve iyi yönlendirilmiş olduğunda, din ve ırk ayrımı gözetmeksizin insanlığın büyük davasında bu kadar sık etkili olabilir! Bu, Sir Stratford Canning'in İngiliz isminin en asil şöhretine eklediği sayısız örnekten sadece biridir.
Cawal Yusuf, görevini yerine getirdikten sonra Musul'a benimle birlikte dönme teklifimi memnuniyetle kabul etti. Arkadaşlarının henüz Babıali'den bazı belgeler alması gerekiyordu ve işleri tamamlanana kadar İstanbul'da kalacaklardı. Cawal, mezhebinin ve makamının kıyafetlerini hala koruyordu. Koyu renkli yüzü ile düzenli ve anlamlı hatları siyah bir sarıkla gölgelenmişti ve kaba dokulu çizgili bir aba kırmızı ipekten bir cübbe üzerine gevşekçe atılmıştı.
Hazırlıklarımız (1849) Ağustosunun 28'ine kadar tamamlandı ve o gün Trabzon'a gitmek üzere bir İngiliz vapuruyla Boğaz'dan ayrıldık. Kafilemin büyüklüğü ve bunun sonucunda ortaya çıkan yükler bir kervan yolculuğunu kesinlikle gerekli kılıyordu; hem ülkenin bu bölümünün coğrafi açıdan yeni olması hem de siyasi önemi nedeniyle, olağan yollardan kaçınmaya ve Doğu Ermenistan ile Kerdestan'ı geçmeye karar verdim, zira bu bölge ancak yakın zamanda Türk hükümetinin doğrudan kontrolü altına alınmıştı.
31'inde Trabzon'a ayak bastık ve ertesi gün kara yolculuğumuza başladık. Bu liman ile Erzurum arasındaki ülke sık sık geçilmiş ve tanımlanmıştır. İçinden İran'ı Karadeniz'e bağlayan kervan yollarının, Avrupa ile Orta Asya arasındaki büyük ticaret hatlarının geçtiği kabul edilir. Genellikle kullanılan yolların sayısı üçtür. Yazlık veya yukarı yol en kısa olanıdır, ancak en sarp olanıdır ve çok yüksek dağları aştığından karlar başladığında kapanır; bu rotayı kullanan kervanlar genellikle ince yayla meraları olan Tchairler'de otlatılır. Orta yolun yukarı yola göre birkaç avantajı vardır ve Gümüşhane veya Gümüş Madenleri üzerinden hatırı sayılır bir dolambaçlı yol yapmasına rağmen tüccarlar tarafından nadiren tercih edilir. Üç yol, deniz ile Erzurum'un ortasında yer alan Bayburt kasabasında birleşir. Bu yollarda aktif ve her geçen gün artan bir ticaret yürütülüyor olsa da, yakın zamana kadar bunları geliştirmek için hiçbir önlem alınmamıştır. Bunlar, mevsimine göre çamur veya toz içinde kalan dik dağ patikalarından ibarettir. Kamu binalarının inşası ve onarımı yerel valilere yüklenmiş ve paşalar veya derebeyler gibi eyaletleri yöneten yarı bağımsız feodal aileler tarafından kutsal bir görev olarak kabul edilmişti; ancak bunların gücü uzun süredir çürümeye yüz tutmuştu ve ticaret, taşkın bir sel veya geçit vermeyen bir akarsu nedeniyle günlerce engelleniyordu. Bu, Sultan Mahmud tarafından çok enerjik bir şekilde başlatılan ve şimdiki saltanat döneminde de istikrarlı bir şekilde sürdürülen merkezileşme sisteminin pek çok kötü sonucundan biri olmuştur. Sabit bir maaş alan ve bir ofiste birkaç aydan fazla kalmasına nadiren izin verilen yerel valiler, idareleri altındaki bölgelerin refahına hiçbir ilgi göstermemektedir. Babıali tarafından bayındırlık işleri için tahsis edilen fonlar küçük ve tamamen yetersizdir, öngörülen amaçlara herhangi bir parça uygulanmadan çok önce çarçur edilir veya çalınır.

Trabzon'u ziyaretimden bu yana, bu limandan İran sınırına kadar arabalar için bir yol başlatılmıştır; ancak bu yol, türünün diğer girişimleri gibi, yetersiz genel bakım yüzünden tamamlanmadan bırakılacak ya da tamamlanırsa bir kez bile olsa yıkılmaya terk edilecektir. Oysa İran ticareti Türk imparatorluğunun baş niyet gelir kaynaklarından biridir ve kolaylıklar sağlanmadığı takdirde süratle başka ellere geçecektir. On iki yıl önce yabancı bir gemi tarafından nadiren ziyaret edilen Karadeniz'in güney kıyıları, şimdi başlıca limanlara neredeyse haftalık olarak uğrayan üç şirkete ait vapurlarla doludur; iç ticarete kadar daha önce bilinmeyen bir faaliyeti getiren limanlar ile başkent arasında buharlı ulaşımın kurulması, imparatorluğun uzak eyaletlerinin sakinlerini başkentle temas haline getirmiş, medeniyetin yayılmasına ve hükümetin meşru otoritesinin uygulanmasına son derece elverişli olmuştur. Düzgün limanların bulunmaması, Euxine (Karadeniz) kadar istikrarsız ve tehlikeli bir denizin seyrüseferinde önemli bir dezavantajdır. Trabzon bir açık deniz limanından ibarettir ve konumu nedeniyle, diğer pek çok yer gibi, herhangi bir yerel avantajdan ziyade bir zamanlar ünlü olan bir şehrin kalıtsal iddialarını temsil eder hale geldiği büyük bir ticaret limanı için pek uygun değildir.

Güney kıyısındaki tek liman Batum'dur ve Çerkes kıyılarında gemiler için sığınacak başka bir yer yoktur. Bu nedenle bu yer muhtemelen hem güvenli ve geniş limanı nedeniyle hem de İran, Gürcistan ve Ermenistan ile iç ulaşım sağladığı kolaylık nedeniyle ticaretin merkezi olmaya adaydır. Türk hükümeti bundan etkilenerek Trabzon'dan başlatılan yolu inşa edebilirdi, ancak Osmanlı İmparatorluğu'ndaki herhangi bir gerçek gelişmeye her zaman düşman olan siyasi bir nüfuz, genellikle başarıyı garanti eden o inatçılıkla buna karşı çıktı.

Trabzon'un arkasında, bu son derece cesur ve güzel kıyı boyunca olduğu gibi, dağlar sarp zirveler halinde yükselir ve devasa büyüklükte ve takdire şayan kalitede ağaçlarla kaplıdır, ticaret veya savaş için sınırsız bir kereste arzı sağlar. Sayısız akarsu, derin ve kayalık vadilerden geçerek denize doğru yol alır. Daha korunaklı noktalar, çoğunlukla dirençli ve çalışkan bir Rum ırkının yaşadığı köy ve mezralar tarafından tutulmuştur. İlkbaharda en seçkin çiçekler havayı parfümler ve devasa ağaçların gövdelerini gür tırmanıcı bitkiler kaplar. Yazın en zengin meralar yaylaları süsler ve kıyı sakinleri sürülerini tepelerin daha yüksek bölgelerine sürerler. Karadeniz'in geniş sularının doğurduğu buharlaşma ve yağmurlarla beslenen ormanlar, genişlikleri boyunca otuz ila elli mil arasında bir kuşak oluşturur. Yoğun ormanların ötesinde ormanlar sona erer, sarp vadi ve kayalık zirveler başlar. Bunların ardından formları çoğunlukla yuvarlak, bazıları sonsuz karla kaplı, vadilerdeki köyler hariç ormandan ve hatta bitki örtüsünden yoksun, Alp çayırları ve otlarıyla kaplı daha yüksek dağlar gelir. Vadilerdeki köylerde Türkler, Lazlar (Müslümanlar) ve Ermeniler yaşar; toprak verimlidir ve bol miktarda mısır üretir.

Erzurum yolculuğumuz olaysız geçti. İki gün boyunca devam eden şiddetli ve aralıksız yağmur, Doğu seyahatinin zorlukları ve aksilikleriyle ilk kez karşılaşanların sabrını ve mizacını denedi. Yolculuğumuz sırasında ilgimizi çeken tek yer küçük bir Ermeni köyüydü; burada üç erken dönem Hristiyan kilisesinin veya vaftizhanesinin kalıntıları vardı. Birçok örneği bulunan bu dikkate değer binalar, Küçük Asya'nın en doğu bölgelerine ve antik Ermeni şehirlerinin harabelerine özgü, Türkiye ve İran

sınırlarında yer alan bir mimari tarza aittir. Bir taslağını verdiğim kilise sekizgendir ve bir vaftizhane olmuş olabilir. İç duvarlar hala kutsal kitap olaylarını ve ulusal azizleri temsil eden ayrıntılı fresklerin kalıntılarıyla kaplıdır. Renkler canlı, formlar kaba da olsa zarif veya hatalı değil, Aşağı İmparatorluk'un (Bizans'ın) Trabzon'daki ünlü Bizans kilisesinde ve Aynoroz manastırlarının şapellerinde görülen fresklerini andırıyor. Bir zigzag ile birbirini destekleyen kapı üzerindeki taşların kendine özgü düzenlenmesi, birbirine gruplanmış ince sivrilen sütunların boğumlu başlıkları ve genel olarak süslemeler, orta çağların Avrupa Gotiğini akla getiriyor. Bu kiliseler muhtemelen on ikinci yüzyıldan öncesine aittir: ancak kesin dönemlerini belirtecek hiçbir yazıt veya başka bir ipucu yoktur ve mimarinin çeşitli tarzları ve modifikasyonları, herhangi bir tuhaf süsleme veya formun ait olabileceği zamanı doğrulukla belirlememizi sağlayacak kadar şimdiye kadar yeterince incelenmemiştir. Yine de bu Ermeni mimarisiyle ilgili elucidation (açıklama) hak eden pek çok ilginç soru vardır. Gotik tarzına geçen pek çok şeyin muhtemelen buradan türetildiği düşünülmektedir, zira Küçük Asya'yı fetheden Tatar fatihleri bunları görmüş, türbeleri ve ibadet yerleri için benimsemiş olmalıdırlar. Kütlelerin düzenlenmesinde, oranlarında ve genel düzenlemesinde hem dekorasyonunda son derece zariftir ve modern mimar tarafından avantajla incelenebilir. Gerçekten de, Küçük Asya neredeyse keşfedilmemiş ve bilinmeyen benzer malzemelerden oluşan bir maden içerir.

Köyün yaşlı bir sakininden aldığım bilgiye göre, Varzahan kiliseleri birkaç yıl önce Lazlar tarafından tahrip edilmişti. Köyün en yaşlı insanları, duvarları arasında hala ibadet edildiği zamanı hatırlıyordu.

Erzurum'a ayın 8'inde ulaştık ve Türkiye'nin bu bölgesinde nüfuzumuzu uzun süre, iyi ve onurlu bir şekilde sürdüren ve Küçük Asya'daki ticaretimiz için önemli bir alan açan ilk kişi olan İngiliz Konsolosu Bay Brant tarafından son derece misafirperver bir şekilde karşılandık. Onunla birlikte, yakın zamanda dönmüş olan Anadolu'daki Türk kuvvetlerinin başkomutanını ziyaret ettim merkezi Ermenistan'ın dağ kabilelerine karşı yürüttüğü seferden dönmüştü. "Gözlü" ya da "Gözlük Takan" olarak bilinen Reşid Paşa, Avrupa eğitiminin avantajlarından yararlanmıştı ve askeri kariyerinde zaten kendini göstermişti. Fransızca bilgisine, batılı seyyahlarca bilinmeyen bölgelere yaptığı çok sayıdaki sefer sırasında kendisini bu bölgelerin coğrafi özelliklerini incelemeye ve sakinlerinin örf ve adetleri hakkında araştırmalar yapmaya yönelten bir Avrupa edebiyatı sevgisini de eklemişti. Son başarısı, Erzurum'un

güneybatısında yer alan ve merkezi yönetime karşı uzun süredir mesafeli olan Dudjook Dağları'nda yaşayan kabilelerin kontrol altına alınması olmuştu. Bu ülke ve sakinleri hakkında verilen bilgiler, bölgenin coğrafi ve sosyal yapısına dair büyük bir merak uyandırdı. **Paşa'nın anlattığına göre kabileler eski inanç sistemlerine sahipti; ulu meşelere, büyük ağaçlara, devasa yalnız kayalara ve doğanın diğer unsurlarına saygı gösteriyorlardı. Geçmiş dönemlerde inançları tam olarak bilinmeyen ya da dışarıya kapalı olan Doğu'daki topluluklara karşı çeşitli önyargılar ve genellemeler yaygındı. Tarikatın aynı zamanda bir nevi siyasi lideri olan bir baş rahipleri vardı. Yakın zamanda esir alınmış, önce İstanbul'da hapsedilmiş ve oradan da Tuna boyundaki bir kasabaya sürgün edilmişti. Bölündükleri çeşitli kolları Arapça isimlere sahip olmasına ve görünüşe göre güney kökenli bir menşei göstermesine rağmen, bir Kurt lehçesi konuşuyorlardı.** Ancak Paşa, onların tarihleri ve erken göçleri hakkında hiçbir şey öğrenememişti. Trabzon ile Mezopotamya arasındaki doğrudan yol bir zamanlar onların bölgelerinden geçiyordu ve eski taş yolun kalıntıları üzerinde düzenli aralıklarla geniş ve iyi inşa edilmiş hanların kalıntıları hala görülmektedir. Ancak uzak bir dönemden beri ülke en güçlü kervanlara bile kapatılmıştı ve hiçbir seyyah, bu bağımsız kabilelerin gücü altına girmeye cesaret edemezdi. Paşa, yolu yeniden açmaktan, kervansarayları yeniden inşa etmekten ve burayı eski kanalına kavuşturmaktan bahsetti; sınıfındaki devlet görevlileri arasında nadir rastlanan iyi niyetlerdi bunlar ve eğer gerçekleştirilirse, doğal kaynaklar bakımından zengin bir ülkeyi eski refahından daha fazlasına kavuşturabilirdi. Verilen bilgilere tamamen güvenilemez olsa da, şimdiye kadar erişilemez olan bir bölge antik çağ kalıntılarını, eski toplulukların izlerini ve Küçük Asya'daki seyyahın dikkatini çekmeye yetecek derecede öneme sahip doğal ürünleri pekala barındırıyor olabilir.

Erzurum şehri önemini hızla kaybetmektedir ve neredeyse tamamen İran transit ticareti ile ayakta kalmaktadır. Batum'dan İran sınırına doğrudan bir yolun inşasıyla bu ticaret yeni bir kanala kaydırılacak olursa, neredeyse terk edilmiş bir yer haline gelecektir. Erken Müslüman hakimiyetinin o anıtlarından geriye kalan birkaç kalıntı, zengin ama uyumlu bir renge sahip sırlı çinilerle kaplı özenle süslenmiş portal ve minare ile Küçük Asya'daki erken dönem şehirlerinin çoğuna özgü konik türbe dışında hiçbir ilgi çekici bina barındırmamaktadır. Saray ve kışla isimleriyle anılan modern yapılar, ihmal edilmiş çamurun kaderiyle karşılaşmaktadır. Onların çöken duvarları, kışlarının şiddeti bakımından meskun kürede neredeyse eşi benzeri olmayan bir iklimde sakinlerini ancak barındırabilmektedir.

Erzurum'dan Musul'a giden yolun geçtiği Ermenistan ve Kerdestan bölgeleri, sadece bir değinmeden fazlasını hak edecek kadar bilinmemekte ve ilgi çekmektedir. Harita, Van Gölü, Bitlis ve Cezire üzerinden geçen rotanın neredeyse doğrudan bir hat olduğunu gösterecektir. Kervanlara daha yeni açılmıştı. Bu bölgelerdeki yerel reislerin faaliyetleri merkezi yönetimin seferleriyle kontrol altına alınmıştı. En güçlü reislerin otoritesinin azalmasından sonra, bölgedeki yerel idari yapılar birer birer merkezi sisteme bağlanmıştı. Bitlis Beylerinin kontrol altına alınmasının üzerinden sadece birkaç ay geçmişti ve böylece bölgede asayiş bir süreliğine yeniden sağlanmıştı.

Kervan, ana kafilenin yanı sıra, Erzurum'dan Musul'a kadar on yedi at ve katır temin eden Bitlisli bir katırcı ve iki yardımcısından oluşuyordu. Doğu'da adet olduğu üzere, arkadaşların seyyaha şehir kapılarının ötesine kadar eşlik ettiği ve bir yolculuk için hazırlıkların çokluğu nedeniyle her şeyin hemen organize edilemediği ilk günkü yolculuk, dokuz mili pek geçmedi. Geceyi, sahibi Şahan Bey olan ve planlanan ziyaretten haberdar edilmiş olan Guli köyünde dinlenerek geçirmek mümkündü. Yeni inşa ettiği evini imkanlarının elverdiği ölçüde konaklama için konforlu hale getirmişti ve mükemmel bir akşam yemeği sunduktan sonra akşamı misafirleriyle geçirdi. Neredeyse yok olmaya yüz tutmuş bir sınıfa ait olan ve hakkında kısa bir açıklamanın ilginç olabileceği eski bir Derebeyi ailesinden geliyordu.
Eski İmparatorluğun mülklerini kendi aralarında askeri tımar olarak paylaşan Türk fatihlerin bu mülkleri, daha sonra büyük ailelerin geniş mülklerinden (Magnesia'lı Kara Osmanlar, Pasvan Oğulları ve diğerleri gibi maiyetindeki kalabalıklarla birlikte) devlet tarafından çağrıldığında şahsi askeri hizmette bulunmakla yükümlü olan sahiplerinin Avrupa'daki küçük sipahiliklerine kadar boyut olarak çeşitlilik göstermişti. Bunların arasında, orta rütbede olanlar, kelime anlamıyla "Vadinin Lordları" olan ve kendi müstahkem kalelerinde ya da köylerinde ikamet eden ve seferlerde genellikle orduya eşlik etmeye hazır olmalarına rağmen, Sultan'a karşı ancak nominal bir bağlılık besleyen Derebeyleri idi. İmparatorluğun sağlamlaştırılması ve merkezileştirilmesi için geniş görüşlere sahip bir idareci olan Sultan Mahmud, sadece veraset hakkıyla ya da yerel nüfuzla bir tür bağımsızlık kazanmış olan tüm bu büyük ailelerin değil, aynı zamanda tüm küçük Derebeylerinin ve Sipahilerin de ortadan kaldırılmasını hedeflemiştir. Mülkiyet ve yerel yönetim sisteminin tamamını, ister siyasi ister mali olsun, değiştiren bu devasa planı, çeşitli yöntemlerle neredeyse tamamen gerçekleştirdi. Karşılaşılan zorluklardan ve sıkıntılardan sonra Sultan Abdülmecid, Mahmud'un başlattığı idari reformları tamamladı. Sadece geri kalan birkaç Derebeyi yerlerinden edilmekle kalmadı, aynı zamanda askeri tımar sistemi de tamamen ortadan kaldırıldı ve böylece imparatorluktaki eski yerel soyluluk yapısı sona erdirildi. İzlenen yolun bilgeliği ve olası sonuçları hakkında görüşler farklılık gösterebilir. Osmanlı topraklarında genel olarak daha büyük bir kişisel güvenlik şüphesiz tesis edilmişken, tebaa artık yerel reislerin keyfi idaresine maruz kalmamakta, ancak imparatorluğun daha genel kanunları tarafından yönetilmektedir; bununla birlikte tebaa, askeri hayata hazır, disiplinsiz ama cesur ve sadık, devletin savunmasında her zaman harekete geçmeye hazır eski bir askeri sınıfın orduya kazandırdığı o geleneksel gücü de kaybetmiştir. Avrupa usulüne göre disipline edilmiş düzenli bir ordunun, eski düzensiz süvari ve piyadelerin yerini doldurup dolduramayacağı o dönemde bir tartışma konusuydu. Müslüman Türkiye'de yeni disiplinin bu kaybı ne ölçüde telafi edebileceği sorgulanabilir bir hal almıştı. Ülke bu değişimden kesinlikle henüz tamamen kurtulabilmiş değildir. Eski durum sırasında halk arasında ve toprağın işlenmesinde farklı bir refah dengesi vardı. Kalıtsal reisler, tebaalarına korunacak bir mülk gözüyle bakıyorlardı çünkü onlar bir gelir kaynağıydı; dolayısıyla ağır vergiler iş gücünü engellemek yerine üretimi korumaya yönelikti. Hükümet, düzenin uygulanmasını yerel reislere bırakmıştı; onlardan alınan tüm haraç hazine için net bir kazançtı, çünkü bunu toplamak için ek memurlara ya da

askerlere gerek yoktu. İmparatorluğun gelirleri o dönemde dengeliydi. Şimdi ise merkezileşme sistemi tamamen uygulandığından, gelirlerin önemli bir kısmı bunları toplamak için gerekli idari önlemler tarafından tüketilmektedir ve hükümet memurları, yerleştirildikleri bölgelerin uzun vadeli refahı ve gelişimi konusunda eski yerel reisler kadar doğrudan bir çıkara sahip olmadıklarından, yerel kalkınmayı artırabilecek unsurları bazen ihmal edebilmektedirler. Bu kadar aniden getirilen bir sistemin işleyişini hemen yargılamanın pek adil olmadığı ve devletin sadece bir geçiş sürecinde olduğu şeklinde değerlendirmeler de mevcuttur. Kesin olan bir şey var ki, idari yapı er ya da geç bu değişimden geçmek zorundaydı.
Bu eski yerel lordları, seyyahların mallarını yağmalayarak yaşayan amansız zalimler veya haydut reisler olarak görmek yaygın bir gelenektir. Bu tanıma uyan pek çok kişinin olduğu inkar edilemez; ancak onlar muhtemelen istisnaydı. Aralarında yüksek ve asil duygulara sahip olan idareciler de vardı. Küçük Asya'nın uzakcorners ve neredeyse bilinmeyen köşelerinde bu sınıfın temsilcileriyle karşılaşmak mümkündü. Bir günlük yolculuğun sonunda yaşlı bir Bey veya Ağa tarafından, artık hızla harabeye dönen, ancak zengin, zevkli şark tarzı dekorasyonun kalıntılarıyla hala dikkat çeken geniş malikanesinde konukseverlikle karşılanma deneyimleri aktarılır; geleneksel kıyafetleri ve ağırbaşlı tavırlarıyla salonu tüm gelenlere açık olan, misafire geçmişini sorgulamadan ikramda bulunan, hizmetkarlarıyla pederşahi bir ilişki kuran; gelirlerinin bir kısmını yol kenarında çeşmeler yapmaya ya da kervansaraylar inşa etmeye harcayan bir profil. Bu toplumsal sınıf zamanla yok olmuştur ve geçmişteki bu geleneksel yapının varlığı tarihi bir gerçeklik olarak kayıtlarda yer almaktadır. Ancak Guli'deki ev sahibine dönecek olursak. Şahan Bey yaşlı bir adam olmamasına rağmen, tanımlanan bu geleneksel sınıfın olumlu bir örneğiydi. Ailesi aslen Dağıstan'dan göç etmişti ve bir paşa olan babası geçmiş savaşlarda kendini göstermişti. Ataları ile komşu reisler arasındaki eski ilişkilerin ve mücadelelerin anlatımlarıyla konuklarını bilgilendirdi ve sağduyu ile konusuna dair makul bir bilgiyle, eski durumu ülkenin mevcut durumuyla karşılaştırdı. Ertesi sabah yolculuğa devam edileceğinde, bu kadar büyük bir kafileye gösterilen misafirperverlik için herhangi bir maddi karşılık kabul etmedi. Takipçileriyle birlikte rota üzerinde bir süre eşlik ettikten sonra köyüne geri döndü.
Türkiye'deki en dikkatsiz ve aceleci gezgin bile, yol kenarında serinlemek için durduğu hemen her yarı harap çeşmeyi süsleyen, en saf beyazlıktaki küçük bir mermer tablet üzerine kabartma olarak oyulmuş o mütevazı ve dindar yazıtı okuyabilseydi, bu gerçeği yakında öğrenirdi.

Guli'den itibaren, Ali-Baba veya Ala-Baba adı verilen bir geçit vasıtasıyla, neredeyse doğu ve batı yönünde uzanan yüksek bir dağ silsilesini geçtik; zirveden, bir zamanlar Ermenistan'ın en yoğun nüfuslu ve en iyi işlenmiş bölgelerinden biri olan Pasvin ovasının geniş bir manzarasının keyfini çıkardık. Hristiyan sakinler, kısmen toprak ve koruma vaatleriyle ikna edilerek, kısmen de zorla, Türkiye ile yapılan son savaşın bitiminden sonra Rus ordusuna Gürcistan'a kadar eşlik etmeye mecbur bırakılmışlardı. Benzer yollarla, Erzurum Paşalığı'nın Rus topraklarına komşu olan o kısmı, en çalışkan Ermeni nüfusundan neredeyse tamamen mahrum bırakılmıştı. Güneyimizde, Aras'ın ve Fırat'ın birkaç kolunun kaynağını aldığı Bin-Ghiul veya "Bin Göller"in karla kaplı dağları yükseliyordu. Geçitten dalgalı ve çorak kırlara doğru

indik. **Alçak tepeler üzerine seyrekçe dağılmış olan köyler, yılın bu mevsiminde çadırlarını kuran ve yukarı topraklarda sürüleri için otlak arayan sakinleri tarafından terk edilmişti. Geceyi, aynı anlama gelen Türkçe ismiyle Bey-Kiui, yani "şefin köyü" olan Gundi-Miran adlı bu köylerden birinin yakınında kamp kurarak geçirdik. Mısır ve arpa mahsullerini gözlemek için geride kalmış bir adam çadırlara gitti ve bize ihtiyacımız olan erzakı getirdi. Bu bölgenin sakinleri Kurt'tur ve hala kabilelere bölünmüş durumdadırlar. Gundi-Miran'ın ve çevre köylerin sahipleri, aslen Diyarbakır civarından gelmiş olan Ziraklu (zırh giyenler) kabilesidir. Ziyaretimizden birkaç ay sonra hükümete karşı açık bir isyan içindeydiler ve ülke seyyahlara ve kervanlara kapatılmıştı.**
Ertesi gün yolculuğumuza, büyük ve küçük toy kuşu sürülerinin bolca bulunduğu dalgalı tepeler arasında devam ettik. İşlek patikadan sayısız koyun otlağı ayrılıyordu; bu, köylerin yakın olduğunun bir işaretiydi; ancak bir gün önce geçtiklerimiz gibi, buralar da yaylalar veya yazlık otlaklar için terk edilmişti. Bu köyler, Ksenofon'un Ermenistan'ı geçtiği dönemdeki halleriyle hala aynıdır. "Evleri," der yazar, "yer altındaydı; ağzı bir kuyuyu andırıyordu ama aşağısı genişti: hayvanlar için kazılmış bir giriş vardı, ancak sakinleri merdivenlerle aşağı iniyordu. Bu evlerde keçiler, koyunlar, inekler ve yavrularıyla birlikte kümes hayvanları vardı." Tepenin yamacındaki alelade deliklerden ibaret olan bu alçak kulübeler ve insanların, kümes hayvanlarının ile hayvanların ortak sığınağı, herhangi bir mesafeden görülemez ve seyahat eden hükümet memurlarının ve yürüyüşteki birliklerin hoş karşılanmayan ziyaretlerinden kaçınmak için bilerek yoldan uzağa inşa edilmişlerdir. Bir seyyahın bir köye yaklaştığına dair ilk işareti, atının ön ayaklarının bir bacadan aşağı düşmesiyle ve kendisini çatının içinden beklenmedik bir şekilde aile çemberinin içinde bulmasıyla alması hiç de alışılmadık bir durum değildir. Vadiler arasında sayısız küçük akarsu kıvrılarak ilerliyor ve sürekli bir yeşilliğin menderesli hatlarıyla Aras'a veya Araxes'e doğru olan yollarını işaretliyordu.
O nehri öğle vaktine doğru, derinliği üç fitten fazla olmayan bir geçitten geçtik, ancak akarsuyun yatağı geniştir ve yağmurlardan sonra ile bahar boyunca tamamen geçilmez bir sel ile dolar. Güney kıyısında dinlenen bir kervan bulduk; atlar ve katırlar uzun otların arasında besleniyor, seyyahlar üst üste yığılmış mal balyalarının gölgesinde uyuyorlardı. Tüccarlar arasında, Erzurum ile ticaret yapan, hurma ve kaba Musul kumaşlarını, Trabzon yakınlarında Karadeniz'de küçük bir yer olan ve zenginler ile kadınlar tarafından çokça giyilen Rize'de yapılan ince ketenle değiştiren birkaç Musul yerlisini tanıdık.
Öğleden sonra, Ala-Baba geçidinin zirvesinden beri görülebilen, iyi belirlenmiş üç zirveye sahip yüksek ve belirgin bir silsile olan Tiektab Dağları'nın batı uzantısını geçtik. Zirveden, Sübhan veya Sipan Dağı'nın, Van Gölü'nün kuzeyindeki ovadan aniden yükselen, ebedi karla kaplı muhteşem konik zirvesinin ilk manzarasını gördük. Çevre ülkenin her yerinden göze çarpan ve güzel bir nesnedir. Hinnis'in geniş ve verimli ovasına indik. Kasaba uzaktan zar zor görünüyordu, ama onu sağda bıraktık ve dokuz saatten fazla süren bir sürüşün ardından geceyi büyük Ermeni köyü Kosli'de geçirmek üzere durduk. Misafirhanede, bir Türk olan ve köyün daha önce Sipahilik veya askeri mülk olarak kendisine ait olduğu, ancak kalıtsal

haklarından mahrum bırakılınca şimdi gelirlerini kiralamış olan Misrab Ağa tarafından büyük bir misafirperverlikle karşılandım. Alçak evlerin ve kışlık yakıt için her açık alana yığılmış kuru tezek yığınlarının arasında uzun bir değnekle aceleyle yürüdü; kümes hayvanları, çökelek, ekmek ve arpa toplarken, aynı zamanda bizim gibi seçkin seyyahları, kendi ifadesiyle "kabul etme lütfunda bulunduğumuz erzakın parasını ödemeye" mecbur bırakan tanzimatı kötülüyordu. Bununla birlikte, köy sakinleri bize istediğimiz her şeyi sağlamakta geri kalmadılar ve Misrab Ağa'nın değneğinin savrulması sadece eski bir alışkanlığın kalıntısıydı. Onu benimle akşam yemeği yemeye davet ettim; ziyafetimize kendi payı olarak bütün halinde kızartılmış taze bir kuzu ekleyerek bu daveti memnuniyetle kabul etti.
Kosli sakinleri, ne giysileriyle ne de genel görünüşleriyle Kurtlardan neredeyse hiç ayırt edilemiyordu. Müreffeh görünüyorlardı ve aşşar (Öşür) vergisi alan Müslüman çiftçi ile en iyi ilişkiler içindeydiler. Bu köy, bölgedeki diğerleriyle birlikte, Rus savaşından sonra neredeyse terk edilmiş, sakinleri Gürcistan'a göç etmişti. Birkaç aile yakın zamanda geri dönmüştü, ancak hasatlarını bitirmiş olarak, muhtemelen belirli yükümlülükleri ve vergileri ödemekten kaçınmak için bir manevra olarak sınırı tekrar geçmek istiyorlardı. Misrab Ağa bunun tamamen farkındaydı. "Bu terbiyesiz herifler," diye haykırdı, "karınlarını güzel şeylerle doyurup toprağın yağını aldıktan sonra Muskovitlerin yanına dönmek istiyorlar; ama kendilerini kandırıyorlar, artık oturdukları yerde oturmalılar." Göçmenler, Rusya'ya yerleşmiş olanların durumundan pek de olumlu bahsetmiyorlardı. Birçoğu, çok daha büyük bir özgürlük ve bağımsızlığın tadını çıkarabilecekleri Türkiye'deki eski köylerine dönmek istiyordu. Bu durum, daha sonra kendi yerleşim yerlerine geri dönmüş olan başkaları tarafından da bana teyit edildi. Ancak Rus hükümeti, Gürcistan sınırları boyunca sıkı bir askeri gözetim ile bu kaçışı mümkün olduğunca engellemektedir.

Sipan, Subhan'ın yani "Övgü"nün Kurtça bir bozunudur. Dağa bu ad verilmiştir zira bir gelenek, Nuh tufanın sularıyla o yana bu yana taşınırken geminin dağın zirvesine çarptığını ve sarsıntıdan alarma geçen patriğin "Subhanu-llah", "Allah'a hamdolsun!" diye haykırdığını iddia eder. İsmin, Ermenice "kutsal" anlamına gelen "Surp" kelimesinden türediği de tahmin edilmiştir. Bildiğim kadarıyla Avrupalılar tarafından buraya yalnızca bir kez, Erzurum'un İngiliz konsolosu Bay Brant tarafından, Teğmen Glascott ve Dr. Dickson eşliğinde, 1 Eylül 1838'de, atmosferdeki bazı tuhaflıklardan (çok önemli bir yükseklikten kaynaklanan bir sonuç olmadığı görülecektir) dolayı kayda değer bir yorgunluk ve rahatsızlık yaşadıktan sonra tırmanılmıştır. Koninin içinde, görünüşe göre bir kraterin çukurunu dolduran küçük bir göl buldular; ve tırmanış sırasında bolca karşılaşılan cüruf ile lav, uzak bir dönemde bir yanardağın varlığına işaret ediyordu. Ne yazık ki, ekibin sahip olduğu barometreler bozuktu ve Bay Brant dağın yüksekliğini ancak yaklaşık olarak 10.000 fit olarak tahmin edebildi ki bunun gerçek değerin altında olduğuna inanıyorum. (Bkz. Bay Brant'ın Kraliyet Coğrafya Topluluğu Dergisi'nin onuncu cildindeki son derece ilginç muhtırası, s. 49.)

† Türkiye'deki ana yol üzerinde bulunmayan, bir kervansaray veya hanı olmayan hemen her köy, yalnızca misafirlerin ağırlanması için ayrılmış, seyyahların sadece barındırılmakla kalmayıp ücretsiz olarak beslendiği bir ev barındırır. Bu ev, köylülerin ortak katkısıyla ya da bazen şahısların hayırsever vasiyetleriyle ayakta tutulur ve ya köyün şefinin ya da bu amaçla açıkça görevlendirilmiş ve Oda-Bashi (misafir odasının şefi) olarak adlandırılan bir kişinin gözetimi altındadır. Tanzimatın (reformdan geçirilmiş sistemin) getirilmesinden bu yana, bu adet Avrupalı seyyahların sıkça uğradığı Türkiye'nin çoğu yerinde hızla kullanılmaz hale gelmektedir.

Kosli, içinden Murad Su veya Aşağı Fırat'ın bir kolunun aktığı Hinnis ovasının güney sınırını oluşturan tepelerin eteğinde yer alır. Bu nehri, Kara Köprü'deki bir köprü kalıntısının yakınında sığ bir geçitten geçtik. Ova genellikle iyi işlenmiştir; başlıca ürünler mısır ve kenevirdir. Üzerine yoğun bir şekilde dağılmış olan köyler, aşırı sefalet görünümüne sahiptir ve alçak evleri, çatıların üzerine ile açık alanlara yığılmış kuru tezek yığınlarıyla, insan meskenlerinden ziyade devasa gübre yığınlarına benzerler. Hem dayanıklı hem de çalışkan ırklar olan Kurtlar ve Ermeni Hristiyanlar,

sayıca neredeyse eşit olarak bölünmüştür ve aynı pislik ile sefalet içinde sosyal olarak bir arada yaşarlar. Kışın aşırı şiddeti —karların aylarca yerde kalın bir tabaka halinde kalması— meyve ağaçlarının yetiştirilmesini engeller ve odunun tamamen yokluğu ülkeye kasvetli bir görünüm verir. Çeşitli türlerde toy kuşları, turnalar ve su kuşları bolca bulunur.

Hinnis ovasından, Zernak dağ silsilesinden geçen bir geçit vasıtasıyla ayrıldık. **Vadilerde göçebe Kurtlara ait siyah çadırlar bulduk ve tepelerin yamaçları sürüleriyle kaplıydı.** Yolun tepesinde yükselen yüksek bir zirvenin tepesi, eskiden seyyahlardan haraç kesen ve yağmalarını ovalara taşıyan Kurt reislerin elinde bulunan bir kale kalıntısı tarafından tutulmaktadır. Geçidin tepesine ulaştığımızda, Sübhan Dağı'nın kesintisiz bir manzarasını gördük. Gece için durduğumuz Karagöl köyünden itibaren, önümüzde aniden yükseliyordu. Kerdestan'ın engebeli dağlarıyla çevrili bu muhteşem zirve, ova boyunca kıvrılarak ilerleyen **Fırat nehri, harman yerinde mısırların üzerinde öküzleri süren köylüler ve uzun mızrakları ile uçuşan giysileriyle Kurt süvari grupları, hayal gücünde silinmez bir iz bırakan ve sonraki yıllarda tarif edilemez bir zevk ile huzur duygusu geri getiren o Doğu seyahati sahnelerinden birini oluşturuyordu.**

Karagöl'deki manzaranın güzelliğine ve ilgisine çok şey katan harman yeri, gün içindeki yolculuğumuz sırasında geçtiğimiz tüm köylerde görülmüştü. Bol hasat toplanmıştı ve mısır şimdi harmanlanacak ve kış için saklanacaktı. Uygulanan süreç basittir ve neredeyse pederşahi zamanlardaki gibidir. Çocuklar ya yığınların etrafında atları döndürürler ya da alt kısmına keskin çakmak taşları saplanmış bir dövenin (sledge) üzerinde durarak, saçılmış başakların üzerinde öküzler tarafından çekilirler. Bunlar, Yeşaya tarafından bahsedilen "dişli harman dövenleri" idi. Hiçbir durumda hayvanlar ağızlıklı değildir — "mısırı çiğneyen öküzün ağzını bağlamayacaksın"; aksine, harman yerinin görevleri kendilerine verilen ve hayvanları dürtükleyen oğlanlar ile genç kızlar tarafından izin verildiği ölçüde, ağızlarına küçük bir lokma almak için oyalanırlar. Tahıl, mısır ve samanı ahşap bir kürekle birlikte havaya fırlatan erkekler ve kadınlar tarafından savrulur, rüzgarın samanı uçurmasına izin verilirken tohum yere düşer. Buğday daha sonra yığınlar halinde tırmıklanır ve aşşar (Öşür) memuru payını alana kadar harman yerinde bırakılır. Saman ise kış için, hayvan yemi olarak saklanır.*

Bu ovanın Kurt sakinleri, esas olarak bir zamanlar çok güçlü olan ve savaşa yaklaşık 2000 süvari çıkarabilen Mamanlı kabilesindendir; Karagöl'deki misafirhanede geceyi bizimle geçiren küçük reislerinden birinden aldığım bilgiye göre böyledir. Rus savaşından sonra, kabilenin bir kısmı terk edilen topraklara dahil edildiğinde oraya yerleşti. Reisleri Malazgirt'te ikamet etmektedir.

Threshing the Corn in Armenia.

Bu harmanlama ve savurma işlemlerinin, Asya'da en eski zamanlardan beri kullanıldığı görülmektedir. Yeşaya, Yahudilere hitap ederken buna atıfta bulunur (XXVIII. 27, 28. Bkz. Rev. John Jones tarafından yapılan Tercüme):—
"Çörek otu harman döveniyle dövülmez,
Kimyonun üzerinden araba tekerleği geçirilmez.
Ekmeklik tahıl dövülür:
Ama onu sonsuza dek dövüp durmaz;
Arabasının tekerleklerini onun üzerinden geçirse de,
Ve atlarıyla, onu toz haline getirmez."
"Öküzler ve toprağı işleyen genç eşekler,
Kürekle ve kalburla savrulmuş temiz yem yiyecekler," (XXX. 24.)
"İşte, seni keskin dişli yeni bir harman döveni yaptım." (XII. 15.)
"Onları savuracaksın ve rüzgar onları alıp götürecek." (XII. 16.)

Karagöl'den ayrıldıktan kısa bir süre sonra Fırat'ın ana kolunu geçtik. Nehir yılın bu zamanında sığ bir geçit veriyor olsa da, bahar aylarında genişliği neredeyse bir mili bulmakta, kıyılarını taşırmakta ve tüm ovayı büyük bir bataklığa dönüştürmektedir. İlerledikçe bataklık, ürkütücü bir yoldan geçmek zorunda kaldık; sayısız su kuşu havalanıyordu. Tek bir noktada bu kadar çok çeşitlilikte av hayvanını nadiren bir arada görmüşümdür; su kazlar, ördekler ve çamurcunlarla kaynıyor, anızlar ise toy kuşları ve turnalarla doluydu. Yağmurlardan sonra alçak yol geçilmez hale gelir ve kervanlar dağların eteği boyunca oldukça geniş bir dolambaçlı yol yapmak zorunda kalırlar.

Ovanın sıtma üreten bataklığından kurtulup bizi Gula Şaylu (Şaylu Gölü) gölünden ayıran alçak tepeler silsilesine girmemiz uzun sürmedi. Ovaya bakan küçük bir düzlükte yer alan bir Ermeni manastırında birkaç dakika durdum. Piskopos kahvaltısındaydı; haşlanmış fasulye ve ekşi sütten ibaret olan yemeği, bir piskopos için yeterince sade ve mütevazıydı. Yemeğine ortak olmam konusunda ısrar etti ve ben de öyle yaptım; yemek kaplarını barındıran, içine piskopos ve papazıyla birlikte elimi daldırdığım yuvarlak tepsiyi almaya ancak yetecek büyüklükteki küçük bir odada oturduk. Onu, kendi sınıfının geri kalanı gibi son derece cahil, vergilerden şikayet eden ve Türk hükümetine sövüp sayan biri olarak buldum. Manastır hakkında öğrenebildiğim tek şey, Aydınlatıcı Aziz Krikor zamanında yaşamış, çok saygı duyulan bir azizin bedenini barındırdığı ve şifa bulmak için tıbba değil, inançlarına güvenen dertli ve hastaların sığınağı olduğuydu. Tüm bu yerleşke, aşağıdaki ovada hayal meyal seçilebilen büyük Ermeni köyü Kop'a aittir. **Kurtlar manastırın kitaplarını ve süslemelerini yağmalamışlardı, ancak kilise yaklaşık on beş asır önceki haliyle oldukça iyi durumdaydı.**

Beş saatlik keyifli bir sürüşün ardından dağların arasına gömülmüş, mavi sularında tembelce yüzen iki veya üç pelikanın, "kuğu ve gölgesi çiftinin" ve sayısız su kuşunun bulunduğu derin ve berrak bir göle ulaştık. **Gece için durduğumuz köy olan Piron, Gula Şaylu'nun uzak ucunda yer alır ve Hasananlı kabilesinden**

Kurtlar ile tamamı ebedi gübre yığınlarının pisliği ve sefaleti içinde iyi komşuluk ilişkileriyle yaşayan Ermeniler tarafından meskundur. Göz hastalığı (oftalmi) aralarında büyük bir yıkım yaratmıştı ve doktor olduğunu iddia eden bir yabancı kısa sürede yardım çığlıkları atan kör ve hasta bir kalabalık tarafından kuşatıldı. Köylüler, bir süre önce kendisini Hekim olarak tanıtan bir İranlının buradan geçtiğini ve peşin olarak belirli bir meblağ ödenmesi karşılığında tüm hastalıklı gözleri iyileştirmeyi vadettiğini anlattılar. Bu şartlar kabul edilince, hastalarına ağrıyan gözleri olduğu gibi bırakan ve sağlam olanları da kör eden bir toz vermişti. Sonra kendi yoluna gitmişti: "Ve para da cebindeydi," diye ekledi korkunç görünümlü bir Kurt, görünüşü bu iddiaya kesinlikle büyük bir şüphe düşürüyordu; "ama bu lanetli Tanzimat (reform) günlerinde insan ne yapabilir ki?"
Şimdi girdiğimiz bölge eskiden Muş'un asi reisi Şerif Bey'e aitti, ancak geçen yıl yakalanmasından bu yana miri, yani hükümet mülkü haline getirilmişti. **Kerdestan'ın bu bölgesindeki Müslüman sakinlerin tamamı Kurt olsa da, sadece çadırlarda yaşayanlara bu isim verilir; köylerde ikamet edenler ise kısaca "Müslüman" olarak bilinir.**
Şaylu gölü, yaklaşık altı mil genişliğindeki alçak tepeler silsilesiyle daha büyük olan Nazik gölünden ayrılır. Yaklaşık iki buçuk saat içinde gölün batı ucunda kurulu küçük Khers köyüne ulaştık ve şefin, iyi inşa edilmiş taş bir evin yanındaki yükseltilmiş bir platform üzerinde oturan köyün ileri gelenleriyle çevrili olduğunu gördük. Sözlerini doğrulamak için lekesiz beyazlıktaki sakalını sıvazlayarak, doksan yaşın üzerinde olduğunu ve ziyaretim gününe kadar hiç Avrupalı görmediğini bana temin etti. Yarı kör gözleriyle, merakını tamamen giderene kadar donuk gözleriyle bana baktı; sonra Frankları (Avrupalıları) küçümseyerek konuştu ve tüm Müslüman ruhunu yok ettiğini, gerçek müminleri kafire dönüştürdüğünü ve kendi kabilesini yıkıma sürüklediğini iddia ettiği Tanzimatı kötüledi, bu da elbette artık komşularını yağmalayamayacakları anlamına geliyordu. Daha çok bir saraylı olan oğlu, muhtemelen mevcut yönetim biçimini överek bir şeyler kazanılabileceğini düşünerek, reform hakkında daha az olumsuz konuştu, ancak kalbinde buna karşı eşit bir nefret beslediğinden şüphe duymuyorum. Yaşlı adam, sert dış görünüşüne rağmen kendi tarzında misafirperverdi ve köyün sunabileceği her türlü lezzeti yemeden ayrılmamıza izin vermek istemedi.
Yolumuz gölün kıyıları boyunca uzanıyordu. Khers halkı, Nazik Gölü'nün sadece yılın bahar aylarında balık barındırdığını ve o zaman da sadece Van Gölü'nde tutulan türden balıkların bulunduğunu iddia etmektedir. Yolumuz üzerinde karşılaştığımız köylüler tarafından tekrarlanan bu gerçeğin nedenini, gölün doğu ucuna ulaşana kadar açıklayamadım; orada göl ile Van Gölü arasında derin bir vadiden geçen bir bağlantı olduğunu ve yağmurlar ile baharda karların erimesi sırasında kabaran suların.. Ahlat yakınlarında boşaldığını gördüm.* Yılın bu mevsiminde vadide sadece seviye farkını gösterecek kadar su vardı. Baharda balıklar yumurtlamak için dereleri ve tatlı su akıntılarını ararlar ve o sırada Van Gölü kıyılarındaki sakinler tarafından yakalanırlar. Yılın geri kalanında ise sığlıkları terk ederler ve balıkçıların ağlarından uzakta güvende olurlar.† Bilinen tek balık, bir ringa balığının boyutunda ve görünümündedir. Mevsiminde o kadar bol miktarda yakalanır ki, kurutulup

tuzlandığında yılın geri kalanı için erzak ve önemli bir ihracat kalemi oluşturur. Ancak bir Hristiyan tarafından, suları Van Gölü'nün aksine taze ve tatlı olan Nazik Gölü'nde muhtemelen bıyıklı balık türünden büyük bir balığın bulunduğu konusunda bilgilendirildim.

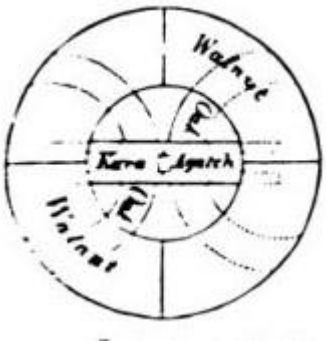

Nazik Gölü'nden ayrılarak, kumtaşı içine oyulmuş derin vadiler ve dağ akıntılarının açtığı kanallarla bölünmüş dalgalı bir araziye girdik. Köyler bu vadilerin dibinde, meyve ağaçları ve bahçelerin arasında, dik kayalarla korunan ve akan sularla sulanan yerlerde kurulmuştur. Seyyah uçurumun tam kenarına gelene kadar fark edilmezler, o anda ayaklarının altında birden bire hoş ve neşeli bir manzara açılır. Uzakta, zengin toprakta sabanını yavaşça süren bir köylüyü orada burada görmeseydi, yukarıdaki ülkenin sadece bir çöl olduğuna inanabilirdi. Bu bölgenin sakinleri, komşularına göre daha çalışkan ve beceriklidirler. Hasat ürünlerini, Küçük Asya'nın çoğu yerinde olduğu gibi hayvanların sırtında değil, tekerleklerinde bile hiç demir kullanılmamış, tamamen ahşaptan yapılmış arabalarla taşırlar; bu tekerlekler ceviz, meşe ve kara ağaçtan (kelime anlamıyla kara ağaç — ?diken) ustaca inşa edilmiştir, daha güçlü olan odunlar göbeğe oturtulan kaba jant telleri için kullanılır. Saban da Asya'da genel kullanımda olandan farklıdır. Demir uca, yaklaşık dört fit uzunluğunda ve bir fit genişliğinde, toprağı ayıran ve derin, belirgin bir karık bırakan iki paralel tahta tutturulmuştur.

Bu yaylalarda iki veya üç saat kadar sürdük, ta ki aniden bir vadinin kenarına ulaşana kadar; önümüzde gölün, ormanın ve dağın güzel bir manzarası açıldı.

Şaylu gölünün de Murad Su ile benzer bir bağlantısı olduğu konusunda bilgilendirildim. Her iki göl de Prusya ve diğer haritalarda yanlış yerleştirilmiştir ve çıkışları fark edilmemiştir.

† Yakuti, coğrafi sözlüğü "Mu'cemü'l-Büldan"da, yılın üç ayı boyunca sadece görülebilen balıkların ortadan kaybolmasından bahseder. Ancak kurbağa ve kabuklu deniz canlılarını da ekler.

Armenian Plough near Akhlat.

BÖLÜM II.

VAN GÖLÜ.—AHLAT.—TATAR MEZARLARI.—ANTİK KALINTILAR.—BİR DERVİŞ.—BİR DOST.—MÜDÜR.—ERMENİ KALINTILARI.—BİR ERMENİ

MANASTIRI VE PİSKOPOS.—BİTLİS'E YOLCULUK.—NEMRUT DAĞI.—BİTLİS.—KHERZAN'A YOLCULUK.—YEZİDİ KÖYÜ.

Bir seyyahın Ahlat'ın üzerindeki tepelerden aşağıya doğru inerken elde ettiği ilk Van Gölü manzarası olağanüstü güzeldir. En derin mavilikteki bu büyük iç deniz, doğuda, biri diğerinin arkasından bakan ve burada ve orada Tiyari ile Kerdestan'ın en yüksek zirvelerine doğru yükselen sıra sıra karla kaplı dağlarla sınırlanmıştır; bunların altında, suda karanlık bir gölge gibi, uzakta zar zor seçilebilen kutsal Akhtamar (Akdamar) adası uzanır. Daha uzak uçta Sübhan'ın o yüce, tekil konisi yükselir ve doğu kıyılarının alt kısmı boyunca, biçimleri çeşitlilik gösteren ve yerel efsaneler bakımından zengin olan Nimroud Dagh (Nemrut Dağı) uzanır.

Gölün yakınına doğru yaklaştığımızda, ayaklarımızın altında, ağaçların arasından dikizleyen eğik minareleri ve sivri kemerli türbeleriyle antik Ahlat şehri bahçeleri uzanıyordu. Erken Müslüman döneminin o masif karakterindeki arabesk süslemeler ve kitabelerle son derece zarif ve zevkli bir şekilde oyulmuş, en zengin kırmızı renkte, yedi veya sekiz fit yüksekliğinde dikili taşlardan oluşan mükemmel bir orman olan uçsuz bucaksız mezarlıkların içinden geçtik. Bunların ortasında, orada burada, enfes oyma bezemelerle kaplı, güzel formda konik bir türbeh* yükseliyordu. Ölülerin anıtları hala ayakta dururken, kendisi çoktan toza gömülmüş bir şehrin anıtları haline gelmişlerdi. Meyve bahçeleri ve bahçelerin arasında, daha önceki meskenlerin kalıntılarından kabaca inşa edilmiş tek tük evler dağılmıştı ve korniş ile heykel parçaları, ekili arazilerin etrafındaki duvarlar halinde üst üste yığılmıştı.

Hizmetkarları, eski Müslüman mezarlarının en güzellerinden birinin yakınındaki bir çimenlikte ve dallarının altından gölün uzak manzaralarını yakalayabildiğimiz yüksek ağaçlardan oluşan bir korunun içinde çadırları kurmaya bırakarak, kalıntıların arasında yürüdüm. Bahçelerden çıkıp büyük mezarlığın bir kısmını geçerken, güneşin ışınları altında parıldayan, aynı derin kırmızı taştan yapılmış, iyi korunmuş bir türbeye rastladım; konik çatısı sütunlar ve kemerler üzerinde yükseliyordu ve bir kıbleh veya doğu zevkinin tüm zenginliği, buna rağmen zarafetiyle süslenmiş, duada yüzün dönüleceği yönü belirten bir niş üzerinde yer alıyordu. Çatıyı destekleyen korniş, her biri diğerinden farklı olmasına rağmen eşit derecede zarif olan birçok süsleme şeridinden oluşuyordu. Sütunlar, yerden yaklaşık dokuz fit yükseklikte olan ve üst kısmı panellerle bezenmiş, her biri şekil bakımından çeşitlilik gösteren ve farklı desenlerle dekore edilmiş çok açılı nişler içeren bir kaide üzerinde duruyordu ve alt

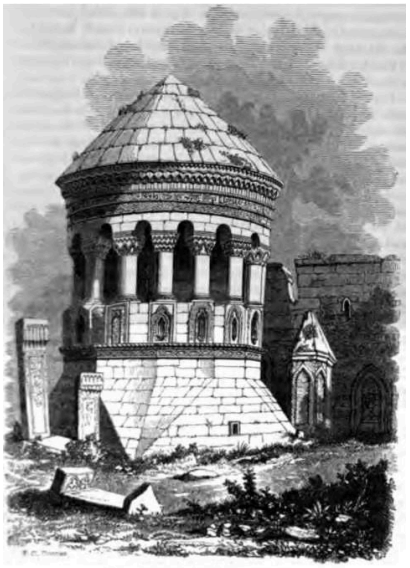

kısım, binanın geri kalanıyla bir açı oluşturacak şekilde öne çıkıyordu. Bu bodrum katında mezar odası bulunuyordu; buranın kraliyet sakininden geriye kalan ölümlü kalıntılar çoktan sökülüp atılmış ve toza karışmıştı. Türbenin etrafına, daha az soylu adamların mezarlarını işaret eden, zengin bir şekilde oyulmuş baş ve ayak taşları dağılmıştı; ve tüm alan, arkasında koyu mavi gölün parıldadığı yüksek ağaçlardan oluşan bir koru ile çevriliydi. Sahne bir Turner'ın fırçasına layık iken, binadaki her bir detay bir mimar için bir çalışma konusuydu. **Gelenek, mezarın on beşinci yüzyılda İran sınırlarını geçen büyük Tatar kabilelerinin şeflerinden biri olan Sultan Bayandour'a† ait olduğunu söyler. Çürümeye karşı hala direnen bu bina, atalarının ihtişamından tamamen habersiz, yozlaşmış bir ırk tarafından şimdi tahıl ve saman için bir ambar olarak kullanılmaktadır.** Bu türbenin yakınında, o kadar iyi korunmamış olan, ancak kırmızı taş üzerine kabartma olarak oyulmuş, narin bezemelerle bezenmiş sivri çatılı konik çatılarıyla eşit derecede dikkat çekici ve çeşitli süslemelere sahip başkaları da vardı. **Yerel geleneğe göre bunlar, Ak-Koyunlu ve Karakoyunlu Tatarları'nın, yani iyi bilinen Akkoyunlu ve Karakoyunlu kabilelerinin Sultanlarına aittir.**

Müslüman mezarlarını bazen örten küçük binaya bu ad verilir.

† Boylarının adını Bayandour'dan alan Akkoyunlu veya Ak Koyunlu Tatarları'nın bir Sultanı.

Sultan Bayındır türbesinin ötesinde, daha önce tarif ettiğime benzer derin bir vadinin içinden, üzerinde eski bir köprü bulunan, gürül gürül akan bir dere geçer; meyve bahçeleri ve bahçeler dar vadinin tabanını kaplar ve yukarıdan bakıldığında ekili taraçalar bir yaprak yatağı gibi görünür. Her iki tarafta yükselen sarp, dikey kayalar, kelimenin tam anlamıyla yapay mağaraların —antik mezarlar veya mesken yerleri— girişleriyle delik deşik edilmiştir. Yüksek, izole bir kumtaşı kütlesinin üzerinde, Ermeni tarihinde adı sıkça geçen ve Ermeni gücünün merkezlerinden biri olan antik Khelath (Ahlat) şehrinin kalıntısı olan bir kalenin duvarları ve kuleleri yükselir. Çöken harabelere tırmandım ve kayalardaki kazıları inceledim. **Bu mağaralar günümüzde konut olarak ve sürülerin barınması için ahır olarak kullanılmaktadır. Bazılarının geniş girişleri, korunma ve konfor amacıyla taşlarla örülmüş, geriye**

sadece kapı işlevi görecek küçük bir açıklık bırakılmıştır. Önlerinde, vadiye bakan taraçalar üzerinde, hayatımda gördüğüm en asil ırklardan biri olan, uzun boylu, güçlü kuvvetli erkekler, güzel kadınlar ve sevimli çocuklardan oluşan gruplar orada burada duruyordu. Onlar, kabilelerinin dökümlü ve zengin renkli giysilerini giymiş Kurtlardı <Kurds>. Onlarla konuştum ve kendilerini kibar, zeki ve iletişime açık buldum.

Mezarların birçoğuna, yine kayaya oyulmuş basamaklı merdivenlerle ulaşılmaktadır. Sonradan genişletilmediyse genellikle kare şeklinde olan bir giriş, ya tamamen sade ya da basit bir kornişle süslenmiş olarak geniş bir odaya açılır; bu oda sıklıkla aynı seviyedeki diğer odalara veya dar basamaklı merdivenlerle üst odalara bağlanır. Bu girişlerin hangi yöntemlerle kapatıldığına dair hiçbir iz yoktur: Muhtemelen taşlarla, kaba menteşeler üzerinde dönerek ya da silindirler üzerinde kaydırılarak kapatılıyorlardı.* Duvarların içine oyulmuş veya bazen tabana gömülmüş olan kısımlar, bir zamanlar ölülerin bedenlerinin yattığı oyuklar veya teknelerdir; odaların yanlarındaki küçük nişlere ise kandiller ve kurban eşyaları yerleştirilirdi. Her bakımdan benzer olan mezarlara, Asur ve İran dağları boyunca, güneyde Şiraz'a kadar rastlanır; ancak bunlarla hiçbir yerde Ahlat'taki kadar bol miktarda karşılaşmadım. İçindekiler çok uzun zaman önce fatihlerin ganimeti olmuş ve ölülerin bu antik odaları, yüzyıllardır yaşayanların meskenleri haline gelmiştir.

Girişleri, bir yuva içine geriye doğru kayacak şekilde ustaca yapılmış taşlarla kapatılan mezarlar, Doğu'nun pek çok yerinde hala mevcuttur. Hem Eski hem de Yeni Ahit'ten öğrendiğimize göre, bu tür mezarlar Filistin'de ve Asya'nın diğer ülkelerinde yaygın olarak kullanılmaktaydı. İsa'nın konulduğu mezardan "taşın yuvarlanarak uzaklaştırıldığı" ifadesi, metnin bağlamından da anlaşılacağı üzere, kayaya oyulmuş ve içine birçok beden konulması amaçlanmış bir oda olduğunu göstermektedir, her ne kadar o ana kadar içine hiç beden konulmamış olsa da. Lazarus'un mezarı da böyleydi. Kutsal metinlere dayanan eserlerinde Doğu alışkanlıklarını ve giysilerini tasvir etmede benzersiz bir şekilde doğru olan Raphael, Kurtarıcı'nın mezarını Oxford Koleksiyonu'ndaki bir taslağında bu şekilde resmetmiştir.

Vadiden ayrılıp, yer yer birkaç ilkel meskenin serpiştirildiği bir meyve ağacı ormanının içinden kıvrılarak ilerlediğimde, gölün tam kenarında duran eski Türk kalesine geldim. Bu yapı, türbelerden veya vadinin üzerinde yükselen eski duvarlardan daha az antik olan, saf bir Osmanlı eseridir. Kapıların üzerindeki kitabeler, buranın kısmen Sultan Selim, kısmen de Sultan Süleyman tarafından inşa edildiğini belirtmektedir ve kuzey girişinin üzerinde Hicri 975 tarihi yer almaktadır. Duvarlar ve kuleler hala ayaktadır ve yeniden savunma yapabilecek duruma getirilmesi için sadece küçük bir onarıma ihtiyaç duymaktadır. İçinde bir hisar ile hızlı bir şekilde çürümeye yüz tutmuş, yeniden inşa edemeyecek kadar fakir veya çok tembel olan ve kalıntılar arasında oyalanan birkaç sefil aile tarafından ikamet edilen iki cami ve hamamlarla birlikte yaklaşık 200 ev barındırmaktadır. **Hisarda, mesken yerlerinden yüksek kalın bir duvar ve paslı menteşelerinden yarı yarıya kopmuş ağır demir bağlı bir kapı ile ayrılan yerde, çok yakın bir zamana kadar, bu kalede güvende olan, çevre ülkeyi kasıp kavuran ve Hristiyan sakinlerini şiddetle taciz eden Mehemet Bey adında kötü şöhretli bir Kurt haydut yaşardı. Güney Kerdestan dağlarında Nur-Ullah Bey'e karşı yürüttükleri başarılı seferin ardından Türk birliklerinin yaklaşması üzerine kaçmıştı ve güney Kerdestan dağlarında dolaştığı tahmin edilmektedir.**

Beder Khan Bey'in (Bedirhan Bey) yakalanmasından sonra, Türk ordusunun başkomutanı, girişimci ve liberal görüşlü bir adam olan Osman Paşa, Ahlat'ı Türk imparatorluğunun kuzeydoğu eyaletlerinin başkenti yaparak buraya eski refahını geri kazandırmak için bir plan oluşturdu. Toprak bağışlarıyla, komşu köylerin sakinlerini kasabaya taşınmaya teşvik etmeyi ve özel ayrıcalıklarla Van, Bitlis, Muş ve hatta Erzurum zanaatkarlarını yeni yerleşime çekmeyi önerdi. Geniş bir gölün sınırlarındaki konumu trafiğe elverişlidir ve havası çok şifalı kabul edilir. İran ve Rus sınırlarına yakınlığı nedeniyle askeri bir depo olarak önemli bir değer kazanabilirdi. Osman Paşa bir saray, bir çarşı und kışlalar inşa etmek ve eski kalenin duvarlarını onarmak üzereydi ki, ölüm onun bu tasarılarına son verdi. Türkiye'de iktidardaki bir adam, ilkesel olarak, selefinin planlarını asla uygulamaz veya binalarını bitirmez; ve hayal gücünün resmedebileceği en güzel noktalardan biri olan Ahlat, muhtemelen uzun süre bir harabe yığını olarak kalacaktır. Suda neredeyse hiçbir yelken dalgalanmamaktadır. Tek ticaret, gölün güney kıyılarında odun ve mısır aramak için Van'ın küçük limanından ayrılmaya en güzel havada cesaret eden birkaç sefil tekne tarafından yürütülmektedir.

Antik Khelath (Ahlat) şehri, Ermeni Peznouni eyaletinin başkentiydi. Dokuzuncu yüzyıl kadar erken bir dönemde Müslüman hakimiyetine girmiş, ancak onuncu yüzyılın sonunda Aşağı İmparatorluk'un (Bizans'ın) Rumları tarafından fethedilmiştir. Selçuklular burayı onlardan almış ve ardından burası yeniden bir Müslüman beyliği haline gelmiştir. Erken Arap ve Tatar fatihleri için uzun süre bir çekişme yeri olmuştur. Shah Armen* on ikinci yüzyılın sonuna doğru burayı küçültmüştür. Ünlü Salah-ed-din (Selahaddin) tarafından sonuçsuz bir şekilde kuşatılmış ve nihayet M.S. 1207'de Melek Adel'in oğlu olan yeğeni tarafından ele geçirilmiştir.

Çadırlara döndüğümde güneş batıyordu. Tüm sahne altın tonlarıyla aydınlanmıştı ve Claude, doğanın kendisi tarafından burada sunulandan daha güzel bir konuyu asla kompoze etmemişti. Çadırımın dışında oturmuş, sahneye dalgınca bakarken, iyi hatırladığım ama yıllardır duymadığım bir çığlıkla irkildim. Arkamı döndüm ve karşımda açık kahverengi ceylan derisi giymiş, kenarları kürklü konik kırmızı başlık takmış, üzeri Kur'an'dan ayetler ve tarikatının hamisi olan Ali'ye yakarışlarla siyah şeritlerle işlenmiş bir İranlı Dervişin durduğunu gördüm. Karşılamasında benim şaşırdığım kadar o da şaşırmıştı, ona kendi tarikatının adamlarına özgü olan cevabı verdiğimde. O andan itibaren benim sadık dostum ve hizmetkarım oldu ve oğlunu bir tabak armut getirmesi için gönderdi, bunun için değerinin on katı olan bir hediyeyi aslında reddetti. Benim de onun zanaatından biri olduğumu beyan etti ve onun gizemine ile söz dağarcığına dair bilgimi nereden edindiğimi anlamakta tamamen şaşkına döndü. Ama o benim ilk Derviş dostum değildi; onun gibilerle birlikte manyak macera yaşamıştım.

Yumuşak ay ışığında oturmuş sohbet ederken, Hormuzd aniden ipek ve altın işlemelerle parıldayan ve tepeden tırnağa silahlanmış genç bir adam tarafından kucaklandı. Musul bölgesinin reisiydi ve tarafımızca iyi tanınıyordu. Gelişimizi duyduğundan, bizi karşılamak ve orgahı taşımaya ile misafirperverliğinden pay almaya ikna etmeye çalışmak için biraz mesafedeki köyünden aceleyle gelmişti. Gece için kaldığım yeri değiştirmem konusunda beni ikna etmeyi başaramayınca,

Musullu bir hanım olan ve eskiden arkadaşımın yoldaşı olan eşine, bir koyun için hizmetkarını gönderdi. Kendimizi böylece beklenmedik bir şekilde dostların arasında bulduk. Çemberimiz Ahlat'ın Hristiyanları ve Müslümanları ile daha da genişledi ve biz dinlenmeye çekilmeden önce gece çoktan ilerlemişti.
Sabahleyin, gün doğumundan hemen sonra, kalıntılar arasındaki gezintilerimi yeniledim, ilk olarak beni kendi incir ağacının altında oturarak karşılayan Müdür'ü, yani valiyi ziyaret ettim. Yaşlı, kır sakallı, buralı ve açık sözlü, dürüst bir tavra sahip bir adamdı. Yoksulluk ve aşırı vergilendirmeye dair alışılagelmiş şikayetleri dinlemek zorunda kaldım, oysa sonuçta, geniş bahçeleri olan köy kamu gelirine yılda sadece on kese veya kırk beş pounddan daha az katkıda bulunuyordu. Bu miktar yeterince küçük görünüyor, ancak Müdür'e göre, ticaret olmadan ve herhangi bir ana yoldan uzakta, orada hazır paranın bir parası bile yoktu.
Valinin kulübesi Ahlat'ın kuzey kenarına yakın bir yerde duruyordu ve biraz ötesinde yol, burayı geniş bir kuşak gibi çevreleyen, birbirini izleyen nesillerin birikmiş kalıntıları olan o zengin oymalı mezarlar ormanına yeniden çıkıyordu. Ölülerin yaşayanlar üzerindeki zaferi belki de sadece Doğu'da bu şekilde görülür. Ölülerimize son dinlenme yerlerini çok gördüğümüz, yaşayanların meskenlerinin mezarlığa tecavüz ettiği İngiltere'de; Doğu'da ise kulübeyi ve konağı önünden süren mezarlıktır. Masif mezar taşları, buraları yerleştirenlerin torunlarının meskenlerinden bile çok sonra hala dik durmaktadır. Genel biçimleriyle daha önce ziyaret ettiklerime benzeyen, ancak zarif ve ayrıntılı detaylarıyla onlardan ayrılan birkaç güzel türbe, daha mütevazı mezarların arasına dağılmıştı.
Shah Armen, yani Ermenistan Kralı, M.S. 1100'de Ahlat'ta bağımsız bir beylik kuran ve seksen yıl süren, Selçuklu prensi Kothbedin İsmail'in bir kölesi olan Sokman Kothby tarafından kurulan, Ahlat'ta hüküm süren bir hanedan tarafından benimsenen bir unvandı.

Müdür'ün evinden ayrıldıktan sonra şehrin daha antik olan kısmına ve kaya mezarlarına doğru sürdüm. Gölle birleştiği yerden çok da uzak olmayan bir mesafedeki vadi iki kola ayrılır; her biri bol su barındıran birer akarsu ile beslenir. Onları dört veya beş mil boyunca takip ettim; birinden yukarı çıkıp, ardından onları bölen yaylayı geçerek diğerinden aşağı indim. Her ikisi de sayısız hoş manzara sunuyordu; su, devasa kestane ve karaağaçlardan oluşan yoğun ağaç kümelerinin altında, kayalık taban üzerinde sık sık çağlayanlar oluşturarak akıyor, oyulmuş sarp kayalıklar ise resimler için belirgin çerçeveler meydana getiriyordu. Kaya mezarlarının birçoğuna girdim ve boyutları değişmekle birlikte hepsinin aynı karakterde olduğunu gördüm. Bazılarının kapıları, iç mekanı mesken olarak daha kullanışlı hale getirmek için genişletilmişti ve yüzlerce yılın ateş dumanıyla kararmamış olanı neredeyse yok denecek kadar azdı. Vadinin şu anki oldukça küçük ve yetersiz nüfusu, neredeyse tamamen bu mağaralarda ikamet etmektedir. Mezarların arasında, kayalıklarda bariz bir kullanım amacı olmayan galeriler ve geçitler ile kayadan oyulmuş, hiçbir yere çıkmıyor gibi görünen basamaklı merdivenler bulunmaktadır. Kitabeler ve heykel kalıntıları bulmak için boşuna arandım ve sordum; oysa burası şüphe götürmez bir antik döneme aitti ve çivi yazılı kitabelerin mevcut olduğu çağdaş sahaların hemen yakınındaydı.

Gezintilerim sırasında, güney vadisinden yaklaşık dört mil yukarıda, akarsuya tepeden bakan sarp bir kaya uzantısı üzerinde duran bir Ermeni kilisesine ve manastırına girdim. Manastırda bir piskopos ve iki rahip ikamet ediyordu. Soğuğu dışarıda tutmak için yağlı bir kağıt tabakasıyla dikkatlice kapatılmış bir delikten zar zor aydınlanan küçük, alçak bir odada yaşıyorlardı; karanlık, küflü ve nemli bu meskeni görmek, İngiltere'deki sıradan bir kilise görevlisini bile ürpertebilirdi. Yatakları, çürük tahtalar üzerine serilmiş, iplikleri aşınmış bir halıdan ibaretti; yiyecekleri ise en kaba cinsten kumlu ekmek, biraz ekşi çökelek, fasulye ve bayramdan bayrama gördükleri cılız bir et parçasıydı. Merdiven altındaki bir tür mahgende oturan perişan yaşlı bir kadın, yiyeceklerini hazırlıyor ve günlerini, tereyağı yapılmak üzere çalkalanacak olan sütü barındıran keçi derisini sıska elleriyle ileri geri sallayarak geçiriyordu. O, piskoposluk hanesinin kahyası ve hizmetçisiydi. Kilise, ikamet odasından biraz daha yüksekteydi, ancak oradan bile daha karanlıktı ve kısmen bir yığın küflü mısır ile bazı ilkel tarım aletlerini depolamak için kullanılıyordu. Yapının tamamı iyi ve güçlü bir şekilde inşa edilmişti ve belirgin antik dönem izleri taşıyordu. Piskopos bana, manastırın dışındaki bir kaya üzerine oyulmuş kaba bir haç gösterdi ve bunun bizzat Kurtarıcı'nın müritlerinden biri tarafından kazındığını beyan etti. Burası, her halükarda, çevre bölgelerdeki Hristiyan nüfus için çok büyük bir kutsallık atfedilen bir yer ve bir hac merkezi olarak kabul ediliyordu. Bu noktanın yakınında, eski piskoposlara ait birkaç mezar vardı; bunların baş ve ayak taşları, gölün yakınındaki eski Tatar reislerinin mezarları kadar zengin kırmızı renkteki aynı taştan yapılmış ve onlar kadar ayrıntılı bir şekilde oyulmuştu; ancak süslemelerinin tarzında onlardan biraz ayrılıyordu; çiçeksi rulo işçiliği ve eski Müslüman fatihlerin uzun harfleri yerine haç ve belirgin, köşeli, antik Ermeni karakterleri kullanılmıştı.

Piskopos, yoksulluğuna rağmen, taşrada karşılaştığım kendi mertebesindeki diğer din adamlarına göre genel olarak daha iyi eğitimli ve bilgiliydi. Başkenti ziyaret etmiş, hatta orada eğitim görmüştü ve şansına kendisi ve umarım ki cemaati için, aralarında Amerikan misyoner basını tarafından yayımlanan son derece yararlı birkaç eserin ve Venedik'teki Mıhitaristler topluluğunun o övgüye değer yayınlarının da bulunduğu birkaç kitaba sahipti. Kilisenin eski kitapları ve el yazmaları, az miktardaki gümüş kap kacakları, asma süsleri ve ziynetleri ile birlikte çoktan yok olup gitmişti. Son yağma, kalenin kötü şöhretli Kurt haydutu Mehemet Bey tarafından yapılmıştı; burası, Ahlat'ın öfkeli sakinleri tarafından kalesinden sürüldükten sonra Ermeni manastırına sığınmış ve kendisini Hristiyan sakinlerin kısıtlı erzakıyla geçindirerek, artık pozisyonuna ihtiyacı kalmadığında ve her köşe bucaktan çıkarabildiği küçük mülkleri yanında taşıyarak, saldırganlarına karşı burayı yaklaşık bir yıl boyunca savunmuştu. Bu reisin zulmü, neredeyse tüm Hristiyan nüfusu Ahlat'tan sürmüştü. Sadece yaklaşık yirmi aile kalmıştı ve bunlar manastırın içindeki ve hemen karşısındaki kaya uzantılarındaki mezarlarda birbirine sokulmuş halde yaşıyorlardı. Gölün yakınındaki bahçelere ve meyve bahçelerine sahip olmalarına izin verilmiyordu; buralar, zengin bir toprağa ve yıllık meyveleri için elverişli bir iklime güvenerek, buraları korumak için ne emek ne de iş gücü harcayan mevcut Müslüman sakinlerin özel mülkü olarak görülüyor ve onların ortodoks soyundan gelenler tarafından keyifle kullanılıyordu.

Gerçek troglodıtler (mağara sakinleri) gibi kaya meskenlerinden dışarı çıkan ve etrafımızda toplanan çocukların güzelliği beni yolculuğum boyunca bir kez daha derinden etkiledi. Vadinin sonuna doğru, sarmaşıklarla kaplı sarp bir uçurumun kenarında, zarif oranlara ve zengin mimari detaylara sahip yarı yıkık bir türbeh yer almaktadır. Burası, kayalık yatağından aşağıya doğru zorlukla akan berrak akarsuya tepeden bakmaktadır ve yıkık bir köprüyle geçilmektedir; bu sahne, Tivoli'nin o çok iyi bilinen manzarasını akla getirmektedir. Ötesinde ve göle daha yakın olan yerlerde, her birini incelediğim ve kendilerine has tuhaf süslemelerinin bazı küçük kayıtlarını tutmaya çalıştığım başka türbehler de vardı. Ben etrafta dolaşırken, bölgenin yerlileri bana buralara adını veren ve şereflerine bu anıt mezarların inşa edildiği antik reislerin isimlerini söylediler. Bunların arasında İskender, Hasan ve Harun ile Tatar kabilelerinin Padişahları veya Sultanları vardı.*

Konaklama yerimize döndüğümde çadırlar sökülmüştü ve kervan çoktan yürüyüşe başlamıştı. Zaman, bu elverişli noktada oyalanmama izin vermeyecekti ve içimde orada kalmaya dair derin bir arzuyla, Bitlis'e gitmek üzere gölün kenarı boyunca uzanan yolu yavaşça takip ettim. Doğal güzellikler bakımından daha zengin, daha adil bir sahneyi nadiren görmüşümdür. Sanatçı ve doğa aşığı, Ahlat'ta incelenecek ve keyif alınacak nesneleri eşit derecede bulabilir. Mimar veya gezgin ise, Mısır ile İspanya'nın Arap yöneticileri altında tam mükemmelliğine ulaşan o zarif ve son derece özgün mimari kolunun tarihiyle ilgileniyorsa, ana yollardan uzak ve çoğunlukla keşfedilmemiş olan antik Ermeni şehirlerinin kalıntılarına yolculuğunu uzatmalıdır. O zaman, adını Bizans'tan alan bu mimarinin, Doğu'da da Batı'da olduğu gibi aynı gelişimi nasıl gösterdiğini ve daha sonra İran'ın ayrıntılı dekorasyonu, çeşitli hatları ve zevkli renklendirmesiyle birleşmesinin Sarazenik, Arapça ve Moresk olarak adlandırılan tarzı nasıl ürettiğini izleyebilir. Neredeyse her gün, Batı Avrupa'da ve İngiltere'de† erken bir dönemde birbirini takip eden mimari tarzların çeşitli modifikasyonlarını akla getiren detaylar, süslemeler ve formlar keşfedecektir; bu tarz modifikasyonları için Hristiyanlık bağı vasıtasıyla Batı ile olan yakın birliği döneminde esas olarak Doğu'ya borçluyuz. Haçlılar da Asya'dan dönüşlerinde, fethettikleri ülkelere Araplar tarafından zaten büyük bir başarıyla sokulmuş olan o zengin ve uyumlu renk ile mimari birleşiminin tadını Hristiyan alemine geri getirmişlerdi.

Kara Yusuf'un oğlu olan İskender, Tatar hanedanının Karakoyunlu (Black Sheep) kolunun ikinci sultanı olarak M.S. 1421'de hüküm sürmeye başlamış ve oğlu Şah Kubad tarafından öldürülmüştür. Genellikle Uzun Hasan veya "The Long" olarak bilinen Hasan ise, Akkoyunlu (White Sheep) hanedanının ilk sultanı olup M.S. 1467'de tahta geçmiştir. Ancak bu sultanların hiçbirinin Ahlat'ta öldüğü görülmemektedir. Bu Tatar hanedanlarının sultanları arasında Harun ismine rastlamayı başaramadım. Türbehlerlerin, Ahlat sakinleri tarafından kendilerine atfedilen dönemden daha antik olması ve daha erken dönemlerdeki Müslüman fatihlere ait olması muhtemeldir.

† Varzahan'daki (s. 7) yıkık Ermeni kilisesinin detayları maalesef çok doğru olmasa da, çizimi benim ne demek istediğimi yeterince gösterecek ve metinde belirtilen bağlantıya işaret edecektir. Ayrıca, Bizans ile şüphesiz Gotik tarzı olarak adlandırdığımız tarz arasındaki geçişi listeleyen birçok Ermeni kilisesi örneği için M. Texier'nin Ermenistan ve İran üzerine hazırladığı büyük eserine atıfta bulunmak isterim. Ermenistan'a yayılmış olan ve henüz doğru planları veya çizimleri yayımlanmamış olan kiliselerin kalıntılarını incelemek büyük bir önem taşıyacaktır.

Doğu ve Batı mimarisi arasındaki bu bağlantı, incelenmeye fazlasıyla değer bir konudur ve Ermenistan'ın erken dönem Hristiyan kalıntıları ile İran'da hala varlığını sürdüren Part ve Sasani dönemlerine ait kalıntılardan daha iyi örneklendirilemez.

Şimdiye kadar bu konu neredeyse tamamen göz ardı edilmiştir; dahası, tarzlar arasındaki benzerliklerin tamamen kanıtlandığının kabul edilmesi için Küçük Asya'daki en iyi bilinen Bizans, ya da daha doğrusu Ermeni kalıntılarının bile üzerinde yeterince güvenilebilecek hiçbir planı veya çizimi bulunmamaktadır. Erken dönem Hristiyan sanatı ile İran sanat ve mimarisinin birleşmesi, çok az bilinen ve incelenen, ancak en yüksek derecede entelektüel düzeye layık olan, detaylardaki olağanüstü zarafet ile ana hatlardaki cesaretin, güzellik ve ihtişamın kombinasyonlarını sunan bir tarz meydana getirmiştir.*

Yolumuz, Ahlat'tan gölün güney ucuna kadar uzanan Nimroud Dagh'ın (Nemrut Dağı) eteğini takip ediyordu. Çoktan sönmüş bir yanardağın püskürmeleri olan, ancak zirvesinde var olduğu söylenen küçük bir gölde kraterinin izleri muhtemelen hala sürülebilen, şimdi kurumuş olan birkaç lav ve cüruf setini ve geniş çamur sellerini geçtik. Çoğunlukla Hristiyanların yaşadığı, suyun kenarında veya tepelerden aşağı inen akarsuların aşındırdığı vadilerde kurulmuş birkaç köy vardı. Yolumuz yavaş yavaş gölden uzaklaştı. Cawal Yusuf ve arkadaşlarımla birlikte kervanı çok geride bıraktık. Gece çöktü ve karanlığa gömüldük. Bize bir dinlenme yeri sunacak olan köyü boşuna aradık ve çok geçmeden belirsiz patikamızı kaybettik. **Cawal, bu fırsattan yararlanarak geçmiş yolculukları sırasında bu noktada yaşanan, haydut Kurtlar ve katledilen seyyahlar hakkında toplanmış hikayeler anlattı ki bu durum kafilemdeki bazılarının hissettiği endişeyi gidermeye pek yardımcı olmadı.** Nihayet, bir saatten fazla bir süre boyunca ileri geri dolaştıktan sonra, kervan çanlarının uzaktan gelen çıngırağını duyduk. Bu hoş sesin geldiği yöne doğru sürdük ve kısa süre sonra kendimizi küçük bir koyda yer alan ve göle doğru dik bir şekilde uzanan kayalık bir burun tarafından korunan Ermeni köyü Keswak'ta (Kizvak) bulduk.

Ertesi sabah gölün kenarı boyunca sürmeye devam ettik, hala Nemrut Dağı'nın çok sayıdaki lav ve çamur akıntılarıyla yarılmış uzantılarını geçiyorduk. Dağdan suyun kenarına doğru açılan derin vadilerden birinde, kış sellerinin tepelerden aşağı hızla akarken fantastik şekillere bürüdüğü çok sayıda yalıtılmış kumtaşı kütlesi bulunmaktadır. Bölge halkı bunlara "Nemrut'un Develeri" demektedir. Efsaneye göre, asi hükümdar hem Tanrı'ya hem de insana meydan okuyacak kadar güçlü, erişilmez bir kale inşa etmeye çalışırken, Yüce Allah onun kibirliliğini cezalandırmak için işçileri çalışırlarken taşa çevirmiştir. Gölün kenarındaki kayalar ise, yükleriyle birlikte İlahi intikamın daimi birer anıtı olarak taşlaşmış olan develerdir. Kalenin bitmemiş duvarları hala dağın zirvesinde görülebilmektedir; ve ilkel bir ırkın meskeni olan çevre ülke, benzer efsaneler bakımından zengindir.

Gölün güney ucundan, bir zamanlar belirli bir öneme sahip olan ve on altıncı yüzyılda Hüsrev Paşa tarafından inşa edilmiş bir kervansaray, camiler ve hamamlar barındıran Ermeni köyü Tadwan (Tatvan) yakınlarında ayrıldık. Dalgalı bir araziye girerken, çok geçmeden derin mavi su genişliğine ve Hakkari dağlarının yüce zirvelerine son kez baktık. Şimdi güneye doğru akan küçük sızıntı halindeki akarsular ve kademeli bir iniş, Orta Asya'nın su havzasını geçtiğimizi ve Asur vadilerine ulaştığımızı gösteriyordu. Burada ve orada eski, güzel bir hanın kalıntıları, onun karanlık girintileri, tonozlu nişleri ve yüzyılların dumanıyla kararmış geniş ahırları,

Türk refahı dönemlerinde orta Ermenistan'dan Bağdat'a giden büyük anayollardan birini işaret etmeye yarıyordu. Bu yolu Hinnis ovasında geçmiştik. Erzurum'dan Muş'u geçerek oradan da Bitlis'e uzanır, doğuda ise burayı Van Gölü'nden ayıran Nemrut Dağı'nı bırakır. Ticaret çok uzun yıllardır burayı terk etmiştir ve köprüleri ile kervansarayları çoktan çürümeye yüz tutmuştur; Türkiye'nin bu bölgesinde düzen ve huzur yeniden tesis edildiğinde, ticaret canlanacak ve burası bir kez daha imparatorluğun kuzey ve güney eyaletlerini birleştiren önemli bir geçit haline gelebilecektir.

Vahşi ve işlenmemiş bir halk olan Araplar, mimarideki ilk fikirlerini muhtemelen İran eyaletlerinin fethiyle edinmişlerdir. İranlıların, izleri hala Tizpon'daki ünlü Hüsrev Sarayı'nın kalıntılarında ve güney İran ile Huzistan'ın diğer harabelerinde görülebilen kendine has ve son derece zevkli tarzı, Suriye'nin Bizans kiliseleri ve saraylarıyla birleşerek Sarazenik tarzı üretmiştir. Halihazırda bu tür bazı modifikasyonların, o krallıkta İran ve İmparatorluk gücünün sürekli temas halinde bulunması nedeniyle Ermenistan'da da benzer bir süreçle gerçekleştiğine ikna olmuş durumdayım. İncelemeyi fazlasıyla hak eden bu konu üzerinde daha fazla duramam.

Çok geçmeden, dağ akıntılarının aşındırdığı ve birleşerek büyük bir nehir oluşturduğu engebeli bir vadiye girdik. Burası, Dicle'nin çok sayıdaki kaynak sularından biriydi. Kendi yatağımıza doğru coşkuyla akıyordu ve biz onun çalkantılı sularına baktıkça, bizi yolculuğumuzun sonuna daha da yaklaştırıyor gibi görünüyordu. Vadi ilk başta vahşi ve kayalıktı; ardından çağlayanın kurumuş yatağına serpiştirilmiş ekili alanlar belirdi; sonra birkaç devasa ağaç, meyve bahçeleri ile bahçeler takip etti ve nihayetinde dar vadi, uzun, düzensiz uzanan Bitlis şehrine doğru açıldı.

Vali, Bedirhan Bey'in terziliğini yapmış bir Ermeni'ye ait olan büyük bir evde bizim için konaklama yeri sağlamıştı. Kapının önündeki terastan, şehrin merkezindeki derin bir vadinin tabanına inşa edilmiş olan çarşılara tepeden bakıyorduk. Tam karşıdaki izole bir kayalık üzerinde heybetli bir kale yükseliyordu; ve onun üzerinde, sarp çorak bir tepenin zirvesinde, Sultan'ın otoritesine ve kollarına meydan okuyarak Bitlis'i ve çevre ülkeyi yıllarca boyunduruk altında tutan asi reis Şerif Bey'in müstahkem meskeni yer alıyordu. Dağ yamaçlarında yer yer küçük güneşli manzaralar, bahçeler, kavak ağaçları ve asma çardaklarıyla çevrili alçak beyaz evler vardı.

Kafilem, yolculuk boyunca ilk kez, o Doğu seyahatlerinin belası olan humma ve sıtma hastalığına yakalandı. Doktor bitkindi ve bu rahatsızlık konusunda daha önce bir deneyimi olmadığından, hemen tifüs ve kötü huylu humma rüyaları görmeye başladı. Bir günlük dinlenme gerekliydi ve önümüzde dağ yolları ile uzun yürüyüşler olduğundan, bizler kadar yorgun atlarımızın da buna ihtiyacı vardı. Kalmak için başka bir amacım daha vardı. Gürcistan ve kuzey Ermenistan'daki Yezidi kabilelerine yaptıkları yıllık ziyaretten dönen Cawal Yusuf'un üç yakın akrabası, iki yıl önce Bitlis yakınlarında bir Kurt Bey'inin kışkırtmasıyla katledilmişti. Cawallar tarafından tarikatın ve rahiplerinin yararına toplanan para, kişisel eşyalarıyla birlikte Şerif Bey tarafından alınmıştı ve ben bunların geri alınmasında Cawal Yusuf'u desteklemek arzusundaydım. Reşid Paşa, merhum reisin mülkünden bunların iade edilmesi için bana resmi bir emir vermişti ve bunu uygulamak bana kalmıştı. Sabah erkenden, o dönemde Bitlis, Muş ve çevre bölgeyi kapsayan Kerdestan'ın valisi (Müşiri) olan ve Diyarbakır'da ikamet eden Esad Paşa'nın hanesinden olan Müdür'ü, yani valiyi ziyaret ettim. Katledilen Cawalların mülklerinin geri alınması için bana ihtiyacım olan

yardımı sağladı ve artık boyun eğdirilmiş olan Kurtlardan büyük bir küçümsemeyle bahsederek, önünde acizce duran köpeklere benzetip öyle muamele etti. Türkler, ancak yakın zamanda bu kibirli tavrı takınmaya cesaret edebilmişlerdi. Bedirhan Bey'in düşüşünden çok sonrasına kadar Hakkari, Van, Muş ve Bitlis reisleri bağımsızlıklarını korumuşlardı ve Şerif Bey, Nasturi katliamının müellifi ile birlikte sürgündeki günlerini geçirmek üzere başkente daha yeni gönderilmişti.
Vali, kasaba boyunca bana eşlik etmeleri için kavaslar görevlendirdi. Bana kalede ya da kaya üzerinde antik kitabelerin var olduğu söylenmişti, ancak buraları boşuna aradım; bana gösterilenler erken Müslüman dönemine aitti. Bitlis; camilerin, hamamların ve köprülerin çok sayıda pitoresk kalıntısını barındırmaktadır ve bir zamanlar hatırı sayılır büyüklükte ve önemde bir yerdi. Derin bir vadinin tam tabanına ve Dicle'nin küçük kollarının aşındırdığı vadilerin yamaçlarına inşa edilmiştir. En iyi evler dik yamaçlarda yer alır; taştan yapılmış olup büyük kemerli pencereler, kafes işçilikleri ve revaklarla süslenmiştir; birçoğu ağaç korularıyla çevrilidir. Çarşılar şehrin en alçak kısımlarındadır; alçak, kötü inşa edilmiş ve kirlidir. Genellikle çok kalabalıktırlar, zira Kerdestan'ın bu bölümünün ana ticareti buralarda yürütülmektedir. İhracat ticareti esas olarak dağların ürünleriyle sağlanır; mazı, bal, balmumu, yün, çadırlar içinde dokunup boyanan halılar ve kumaşlar. Kerdestan'ın, özellikle de Bitlis, Sert ve Cezire civarındaki bölgelerin boyaları, parlaklıklarıyla ünlüdür. Dağlarda toplanan otlardan, çividen, sarı meyvelerden ve ülkeye ithal edilen diğer malzemelerden yapılırlar. Hem erkekler hem de kadınlar tarafından genellikle giyilen renkler derin, donuk bir kırmızı ile parlak bir sarıdır; siyahla karışık bu tonlar için, neredeyse diğer tüm renklerin dışlanmasıyla belirgin bir tercih vardır ve bu, Bayazid'den (Doğubayazıt) **Süleymaniye'ye kadar Kurt ırkının** kendine has bir özelliğidir. Halılar zengin bir dokuya sahiptir, desenler hatırı sayılır bir zarafet ve zevk sergiler: Türkiye'de çok değer görürler. Dükkanlarda Manchester malları ve kaba İngiliz çatal bıçak takımları az miktarda bulunuyordu. Bir zamanlar yoğun bir şekilde yürütülen silah satışı yasaklanmıştı. Ticaret esas olarak, Avrupa pazarlarına ihraç edilmek üzere Kerdestan'dan yapılan tek ihraç maddesi olan mazı için Bitlis'e gelen Musul ve Erzurum tüccarlarının elindedir. **Bu meşe ürünü eskiden Bedirhan Bey ve diğer güçlü Kurt reisleri tarafından tekelleştirilmişti,** ancak sakinlerin artık ormanlarda hiçbir kısıtlama olmaksızın, her köyün kendi payına düşeni toplayarak bunları biriktirmesine izin verilmektedir. Dağların yünü kabadır ve Avrupa'ya ihraç edilmeye pek uygun değildir; ve keçinin ince bir tüyü olan "teftik" (tiftik), yararlı ve değerli olmasına rağmen ticaret için yeterli miktarda toplanamamaktadır. Kerdestan'da Ankara'dakine benzer uzun, ipeksi yün üreten bir koyun ırkı vardır, ancak yaygın değildir ve yapağıları yerliler tarafından eyer ve diğer süslemeler için çok değer gördüğünden pahalıdır. Dağların, bolca bulunduğu anlaşılan değerli madenlerin yanı sıra, huzur tamamen yeniden tesis edildiğinde ve ticaret teşvik edildiğinde kazançlı birer ticaret nesnesi haline gelecek pek çok ürünü olduğuna şüphe yoktur. Uyuz köpek sürülerinin uğrak yeri olan mezbahalar, çarşıların yakınında, akarsuyun kıyısındadır ve buralardan yükselen kokular son derece rahatsız edicidir.

Kasabayı inceledikten sonra, ana vadiden ayrılan vadilerden birindeki büyük bir manastırda ikamet eden Ermeni piskoposunu ziyaret ettim. Yolum üzerinde, çağlayanın tam yatağında gürleyerek çıkan birkaç şifalı sıcak su kaynağını geçtim. Piskopos ağlamaklı, yaşlı ve çökmüş biriydi; kendi kişisel sıkıntılarına ve cemaatininkilere ağladı, **Türklere sövdü ve Kurtlar sanki kapısındaymış gibi kulağıma gizlice fısıldayarak Amerikan misyonerlerini kötüledi.** Beni en içten ifadelerle karşılamakta ısrar etti ve ara sıra kollarını boynuma dolayarak, henüz sabahın erken saatleri olmasına rağmen, her kadehte kendisi de bana eşlik etmeyi taahhüt ederek, birkaç **kadeh sert rakı içmemi rica etti.** Bana, azizlerin ve mucizelerin sefil karalamalarıyla iyice donatılmış olan antik binasını, kilisesini gösterdi. Genel olarak, Kurt reisleri altındaki durumları ne olursa olsun, ziyaretim sırasında Bitlis Hristiyanlarının şikayet etmek için çok büyük gerekçeleri yoktu. Geçtiğim sırada çarşıda dükkanları olanları oldukça istekli ve son derece kibar buldum. Kasaba yaklaşık yedi yüz Ermeni ve kırk Yakubi ailesini (ilki dört kiliseye sahiptir) barındırmaktadır, ancak eskiden Hristiyan nüfusun bir parçasını oluşturmalarına rağmen Nasturi bulunmamaktadır.

Bitlis'ten Cezire'ye giden üç yol vardır; ikisi Sert üzerinden dağları aşar, genellikle kervanlar tarafından tercih edilir, ancak çok zorlu ve sarptır; üçüncüsü ise daha dolambaçlı olup Dicle'nin doğu kolunun vadilerinden kıvrılarak ilerler. Yezidi köylerini ziyaret etmeme olanak tanıdığı için Kherzan (Garzan) bölgesini geçen sonuncusunu seçtim. Bitlis'ten ayın 20'sinde ayrıldık. Kasabanın bahçelerinden çıkar çıkmaz kendimizi çeşitli türlerdeki meşe ormanlarının ortasında bulduk.* Burası Kerdestan'ın o derin, dar ve kayalık vadilerinden biriydi; köpüren nehir içinden hızla akıyor, neredeyse her yüz yardada bir geçilip yeniden geçilmeyi gerektiriyordu; ve köprülerin yokluğu nedeniyle baharda ve yağmurlardan sonra genellikle geçilmez oluyordu. **Sonbahar ve kışın yamaçlar, yazın daha yüksek otlaklara taşınan göçebe Kurtların, yani Kocherlerin (Göçerlerin) siyah çadırlarıyla kaplanır. Vadide yaşayan kabileler Selokeen, Hamki ve Babosi kabileleridir ki Cawal Yusuf'un akrabaları sonuncular tarafından katledilmişti.** Yol kenarında hiç köy yoktur. Bunlar, ana vadiden ayrılan, ya sarp ve neredeyse erişilmez kaya uzantıları üzerine tünemiş ya da dağın girintilerinde gizlenmiş derin vadilerde yer alırlar. Kalıntıları bu dağlar boyunca yürütülen antik ticareti ve ulaşımı hala belgeleyen birkaç köprü ve geniş han, ülkedeki diğer tüm bayındırlık işleri gibi, Bağdat'a yaptığı unutulmaz seferi sırasında (M.S. 1638) Sultan Murad'a atfedilmektedir.

Bitlis'ten yaklaşık beş mil sonra yol, dağın yamacından büyük bir kaburga gibi sarkan, yaklaşık yirmi fit uzunluğunda, kalkerli bir kaya kütlesinin içinden geçen bir tünelle devam eder. Çağlar boyunca bu birikintiyi oluşturan maden suyu hala iş başındadır, yanlarından büyük sarkıtlar oluşturmakta ve çok geçmeden tünelin kendisini kapatmakla tehdit etmektedir. Bu geçidin kimin tarafından ve hangi dönemde açıldığına dair hiçbir kitabe yoktur. Elbette Sultan Murad'a atfedilmektedir, ancak muhtemelen çok daha erken bir döneme aittir. Dağlarda bu tür pek çok yol vardır;* ve belirgin şekilde büyük bir antik çağa ait olan bir taş yolun kalıntıları, birçok yerde doğrudan sert kayanın içine oyulmuş olarak izlenebilmektedir. Gece için çadırlarımızı yıkık ve terk edilmiş bir hanın yakınına kurduk.

Ertesi gün boyunca aynı vadide devam ettik, aşağı ülkeye doğru ilerledikçe gücü giderek artan akarsuyu antik köprülerden geçtik. Öğle vaktine doğru Kerdestan'ın belası olan o dini fanatiklerden biri olan Şeyh Kasım'a ait Goeena adında büyük bir Kurt köyünü geçtik. Yezidilere olan nefretiyle kötü bir şöhrete sahipti; onların bölgelerinde sayısız yağmalar gerçekleştirmiş, menziline girenleri katletmişti. Son seferi başarılı olmamıştı; takipçilerinin birçoğunun kaybıyla geri püskürtülmüştü. Öğleden sonra nehrin kıyısında, çalılıklar ve yüksek sazlıklar tarafından gözden gizlenmiş bir Kurt çadırı kümesinin yakınında kamp kurduk. Sahipleri fakir ama misafirperverdi; bize bir kuzu, yahgourt (yoğurt) ve süt getirdiler. Akşamın geç saatlerinde bir grup süvari orgahımıza doğru geldi. Kerdestan'da hiç de nadir olmayan bir durum olarak, aşık olduğu bir kızı maiyetiyle birlikte kaçıran genç bir Kurt reisiydiler. Atlarından indiler, ekmek yediler ve ardından takipten kaçmak için yolculuklarına aceleyle devam ettiler.

Ertesi gün gün doğumundan kısa bir süre sonra yola çıktık ve nehrin kıyıları boyunca iki saat kadar sürdükten sonra vadiden ayrılarak düşük dalgalı tepelerden oluşan bir ülkeye girdik. Burada, yaklaşık altı saat ötede, Sert nehrinin, yani Dicle'nin bir diğer büyük kolunun yakınında Kitchki (Kışkı) adında bir köyün yakınında birleşen Bitlis akıntısını bıraktık. Bu bölge, suları tavalara akıtılan ve buharlaşmaya bırakılan, Musul civarına bile ihraç edilen hatırı sayılır bir ticaret maddesi oluşturan ve tuz tortusu bırakan tuzlu kaynaklar ve kuyular bakımından zengindir.

Kurt dağlarının sayısız azizlerinden birine ait olan Omais-el-Koran köyünde birkaç dakika durduk. Şeyh'in kendisi, iyi bir dindar işe girişmek için hevesle gelen komşu köylüler tarafından ücretsiz olarak üstlenilen evinin onarımını terasından denetliyordu. **Reis, kutsal bir şahsiyet olmanın tüm avantajlarından yararlanırken, yerin kendisi de bir Ziorah, yani bir hac yeridir ve cahil Kurtlar tarafından buraya yapılacak bir ziyaret neredeyse Mekke'ye yapılacak bir hac kadar sevaplı kabul edilir; bu tür haclar genellikle para veya ayni bir adakla birlikte yapıldığından Şeyh tarafından asla hoş karşılanmıyor değildir.**

Küçük bir ovadan ayrılarak, sarp bir patika vasıtasıyla alçak bir tepeler silsilesine tırmandık ve zirvede Khokhi adında bir Kurt köyünde durduk. Bashi-Bozuklar, yani düzensiz askerlerle doluydu; vergileri topluyorlardı ve öyle bir genel kargaşa, erkeklerin kavgaları ve kadınların çığlıkları vardı ki, yiyecek ekmek bile zor bulabildik. Yine de görevli memur bana, toplanacak tüm miktarın yetmiş piastredan (yaklaşık on üç şilin*) daha fazla olmadığını temin etti. Köyün yoksulluğu gerçekten de aşırı olmalıydı, ya da sakinlerin kötü niyeti inanılmaz derecede çirkindi.

Kherzan bölgesinin düzlük ülkesine inmeden önce akşam oluyordu. Hamki'nin Yezidi köyü, yüksekliklerden bir süredir görülebiliyordu ve biz ona doğru yöneldik. Güneş batarken, köylüler harman yerini terk ediyor ve tarım aletlerini topluyorlardı. Uzaktan yaklaşan büyük süvari topluluğunu gördüler ve bizi, bir Doğu köyünün dehşeti olan düzensiz askerler sanarak kaçtılar. Gözleri hariç her yerini Arap kefiyesiyle gizleyen Cawal Yusuf, bunu görünce atını onların ortasına doğru sürdü ve sert bir sesle gece için erzak ve yer talep etti. Zavallı yaratıklar, vermeye isteksiz ama reddetmeye korkarak bir araya toplandılar. Cawal, onların alarmıyla bir an eğlendikten sonra

mendilini yüzünden çekti ve "Ey kötüler! Ekmeği rahibinizden esirgeyecek ve onu kapınızdan aç mı çevireceksiniz?" diye haykırdı. O andan sonra bizi kabul etmekte hiçbir isteksizlik kalmadı. Küreklerini ve tırmıklarını bir kenara fırlatan erkekler, her biri onun elini öpmek için yarışarak kendilerini Cawal'ın üzerine attılar. Bir çocuk, haberi yaymak için köye doğru koştu ve çok geçmeden bizi karşılamak için kadınlar, çocuklar ve yaşlılar dışarı fırladı. Nereden geldiğimizi ve neye ihtiyacımız olduğunu açıklamak için birkaç söz yetti. Her biri bizim hizmetkarımızdı. Atlar yüklerinden kurtarıldı, çadırlar kuruldu, kuzular getirildi, biz etrafa bakmaya zaman bulamadan. Büyük bir sevinç vardı ve zavallı Yezidiler, rahiplerine bakarak neredeyse gözlerini doyuramıyor gibiydiler; zira İstanbul'a giden heyetin hareketini duymuş olan Müslümanların kışkırtmasıyla Yusuf ve arkadaşlarının Sultan tarafından idama mahkum edildiği, Yezidilerin dilekçesinin sadece reddedilmekle kalmayıp onlar için taze işkencelerin de yolda olduğu haberi yayılmıştı. Sekiz aydır Cawal'dan hiçbir haber alamamışlardı ve bu uzun sessizlik onların korkularını doğrulamıştı; ancak "o ölmüştü ve tekrar yaşıyor, kaybolmuştu ve bulundu;" ve köyün sunabileceği her şeyle neşelendiler.

Yusuf, kısa süre sonra etrafını saran yaşlılar çemberinin ortasına oturdu. Tüm hikayesini, dinleyicilerinin önünde her şeyi canlı bir şekilde canlandırmak için sadece bir Doğulunun sunabileceği detaylar ve canlandırmalarla anlattı. Hiçbir şey eksik bırakılmadı: İstanbul'a varışı, benim tarafımdan kabul edilişi, büyükelçiyle tanıştırılması, devletin büyük bakanlarıyla olan görüşmeleri, Yezidiler için gelecekteki korumanın fermanı, kabile için barış ve mutluluk beklentileri, başkentten ayrılışımız, buharlı gemilerin doğası, dalgaların çalkantısı, deniz tutmasının acıları ve Kherzan'a olan yolculuğumuz. En küçük ayrıntı bile unutulmadı; her kişi ve olay eşit bir titizlikle tanımlandı; içtiği tütün çubuklarının ve kahvelerin tam sayısı bile verildi. Sözleri sürekli olarak şükran ve hayret haykırıları ile kesiliyordu; ve o bitirdiğinde, bu kez sınırsız karşılamaların ve selamlamaların nesnesi olma sırası bendeydi.

Cawal, asil hatları ve dökümlü cübbeleriyle yerde otururken, etrafı köyün yaşlılarıyla çevrili, rahiplerinin ağzından çıkan her söze hevesli dinleyiciler ve ona derin bir saygı bakışıyla bakan bu manzara, kutsal ciltlerde tasvir edilen birçok sahneyi canlı bir şekilde zihnime getirdi. Çağın kalıplarını bir kenara bırakacak, Kutsal Yazıların olaylarını tasvir ettiği kadar hissedecek olan ressam, sıradan bir seyahatçi olarak değil, insanlığın ve doğanın bir öğrencisi olarak, halkıyla birlikte Doğu'da dolaşsın ve karışsın. Ataerkil bir ırkın adetlerini, dilini ve giysilerini çok az değişiklikle korumuş olanlarla yüz yüze gelecek ve aksi takdirde anlamakta zorlanacağı adetlerle her gün karşılaşacaktır.

Bu dağlarda bulunan yeni ve dikkate değer meşeler üzerine, Dr. Lindley tarafından nazikçe sağlanan ve benim tarafımdan gönderilen palamutlardan ilk kez yetiştirilen bir not ekte bulunacaktır.

Bkz. Albay Sheil'ın Kraliyet Coğrafya Topluluğu Dergisi'ndeki Muhtırası, cilt viii. s. 81.

Yaklaşık 3.25 Türk Lirası (çevirmen notu / tarihi karşılık).

BÖLÜM III.

YEZİDİLER TARAFINDAN KARŞILANMA.—GÜZELDERE KÖYÜ.—RIZVAN'A ZAFER YÜRÜYÜŞÜ.—RIZVAN.—ERMENİ KİLİSESİ.—MİRZA AĞA.—MELEK TAUS VEYA TUNÇ KUŞ.—TİLLE.—DİCLE VADİSİ.—KABARTMALAR.—DEREBUN'A YOLCULUK.—SEMİL'E.—ABDE AĞA.—MUSUL'A YOLCULUK.—YEZİDİ REİSLERİ.—MUSUL'A VARIŞ.—KSENOFON'UN ZAP'TAN KARADENİZ'E YÜRÜYÜŞÜ.

Kurdish Women at a Spring

Ertesi sabah atların ayak sesleri ve birçok sesin gürültüsüyle uyandım. Hamki'nin iyi yürekli insanları, gelişimizin haberini yaymak için geceleyin çevre köylere haberciler göndermişti; henüz şafak sökmemiş olmasına rağmen, bizi selamlamak ve yolculuğumuzda bize eşlik etmek üzere atlı ve yaya büyük bir Yezidi grubu toplanmıştı. En neşeli giysilerini giymişlerdi, sarıklarını çiçeklerle ve yeşil yapraklarla süslemişlerdi. Reisleri, Yezidi savaşlarında iyi tanınan, sakalı çoktan kırlaşmış olmasına rağmen hala aktif ve cesur bir savaşçı olan Akko idi. Güzeldere köyünün muhtarı, önde gelen sakinleriyle birlikte, beni evinde ekmek yemeye davet etmek için gelmişti ve biz de onu takip ettik. Yol boyunca ilerlerken, her biri varışında elimi öpen atlı ve yaya grupları bize katılıyor, atlılar bu amaçla aşağı iniyorlardı. Biz Güzeldere'ye ulaşmadan önce kortej büyüyerek yüzlerce kişiye ulaşmıştı. Erkekler köyden biraz mesafede toplanmıştı; bayramlık kıyafetlerini giymiş, ağaç dalları taşıyan kadınlar ve çocuklar ise evlerin çatılarında kümelenmişlerdi. Yaklaştığımda

atımın ayakları dibinde koyunlar kurban edildi ve biz Akko'nun evinin avlusuna girerken kadınlar ve erkekler yüksek ve keskin bir "tahlel" çığlığına katıldılar. Reisinin aile üyeleri kapısında toplanmıştı; karısı ve annesi attan inmeme yardım etmek konusunda ısrar ettiler. Bir tarafı tamamen açık havaya bakan, Yezidilere özgü o aşırı düzen ve temizlikle ayırt edilen geniş bir odaya girdik. Yere çok renkli halılar serilmişti ve önde gelen yaşlılar benimle birlikte yerlerini aldılar.
Varışımızdan kısa bir süre sonra, koyu renkli kaba giysileri, kırmızı ve siyah sarıklarıyla komşu köylerden birkaç Fakir* geldi. Bunlardan biri, dünyanın gösterişinden vazgeçtiğinin ve kendisini Tanrı ile hemcinslerinin hizmetine adadığının bir işareti olarak boynuna bir zincir takmıştı. Diğer reisler ve atlılar da akın akın geldiler ve Cawal Yusuf tüm hikayesini bir kez daha, tek bir ayrıntıyı bile atlamadan anlatana kadar servis edilmeyen şölene katılmaya davet edildiler. Bölgenin ürünü olan dolmalar, pilavlar, lezzetli yemekler ve en sulu, en tatlı üzümler yendikten sonra, ev sahibimiz ayaklarımın dibine ev yapımı halılardan oluşan bir hediye bıraktı ve biz kalkmak üzere hareket ettik. Atlılar, Fakirler ve Güzeldere'nin önde gelen sakinleri yaya olarak bana eşlik ettiler. **Köyden kısa bir mesafede, başka bir büyük Yezidi grubu ve silahlarının çeşitliliği, giysisinin zenginliği, kürk astarlı desenli ipek cübbesi, değerli taşlarla bezeli kaması ve zevkle süslenmiş Arap kısrağıyla bir Hristiyan köyünün reisi olmaktan ziyade bir Kurt beyi sanılabilecek Namo adında biri tarafından yönetilen birçok Yakubi ile karşılaştık.** Bir piskopos ve birkaç rahip de onunla birlikteydi. Atlıların ileri geri dört nala koştuğu, yayaların ateşli silahlarını ateşlediği bu büyük toplulukla yapılan iki saatlik sürüş, bizi büyük Koshana (Koşana) köyüne ulaştırdı. Çoğunlukla saf beyaz giyinmiş, sarıklarına yapraklar ve çiçekler takmış olan tüm nüfus bizi karşılamak için dışarı çıkmıştı; kadınlar yol kenarında taze su testileri ve ekşi süt (ayran) kaseleriyle dururken, diğerleri çocuklarla birlikte çatılarda toplanmış tahlel çekiyorlardı. Atımdan inip ekmek yeme davetine direnerek ve toplananlarla sadece selamlaşmak için durarak Rızvan yoluna devam ettim; grubumuz köyden gelen yeni bir takipçi akınıyla daha da büyümüştü.
Çok geçmeden, bölgeye yaptıkları periyodik ziyaretler sırasında üç Cawal ile karşılaştık. Cawal Yusuf ile yakın akraba ve benim eski dostlarımdılar. Onlarla birlikte, diğerlerinin yanı sıra, Yezidi dostlarıyla en iyi ilişkiler içinde görünen, ancak muhtemelen parlak giysilerini ve takdire şayan biniciliklerini göstermek için onlarla birlikte dışarı çıkmış birkaç genç Müslüman da vardı. Rızvan ovasına açılan geçitten geçerken, bir zafer alayı görünümündeydik; ancak küçük kasabaya yaklaştığımızda bizi daha da coşkulu bir karşılama bekliyordu. İlk olarak kasabanın kendisinden ve komşu köylerden toplanmış büyük bir atlı grubu geldi. Onları yaya olarak takip eden, çiçekler ve ağaç dalları taşıyan Yezidiler izliyordu; önlerinde ise tubbul (davul) ve zernai* (zurna) çalan müzisyenler yürüyordu. Sırada kendi din adamlarının önderliğindeki Ermeni cemaati, ardından da kendi rahipleriyle birlikte Yakubi ve diğer Hristiyan mezhepleri vardı; kadınlar ve çocuklar kasabanın girişini doldurmuş ve çatılara üşüşmüşlerdi. Müziğin uğultusu ve "tahlel" çığlıkları arasında, tüm Rızvan bölgesinin reisi olan Nazi'nin evinin önünde atımdan indim; ayaklarımı üzengiden çekmeden önce önümde iki koyun kurban edildi.

Nazi'nin evi kısa sürede şefler, asıl ziyaretçiler ve Rızvan sakinleriyle doldu. Cawal Yusuf, İstanbul'da meydana gelen her şeyi anlatmak ve Yezidilere Müslümanlarla eşit haklar veren, dinlerini tamamen özgür kılan ve askerlik toplamanın o çok korkulan katı yasalarından muafiyet sağlayan bir imparatorluk fermanının müjdesini doğrulamak zorunda kaldı. Nihayet kahvaltı getirildi ve iştahla yendi. Daha sonra gün boyunca Nazi'nin evinin çok kalabalık olacağı ve bana konfor ya da huzur vermeyeceği kararlaştırıldı; konukseverlik görevlerine gereken saygıyla, şeflerin şenlikleri izlemesi için akşam yemeğinde buluşmak üzere Hristiyan kilisesinde kalmam önerildi.

Bu değişiklik benim için gerçekten minnet vericiydi ve nihayet o gün şahit olduğum sevindirici sahne üzerinde düşünecek biraz huzur ve boş zaman buldum. Rızvan'da karşılanışımın öyküsünü anlatırken belki de fazla ayrıntıya kaçtım, ancak çok kötülenen ve ezilen bir ırkın samimi ve kendiliğinden gösterdiği bu şükran örneğini zevkle kaydediyorum. Doğuluların sadece şiddetle yönetilebileceğine ve korkuyla yönlendirilebileceğine inanan —ne yazık ki çok sayıdaki— kişilere, bu kayıt, onların otoritelerine müdahale etmeden veya haysiyetlerini zedelemeden, gerçek bir bağlılık ve karşılıklı saygının temelini atma ümidiyle güvenilebilecek ve buna göre hareket edilebilecek yüksek ve cömert duyguların var olduğunun bir kanıtı olsun.

Kilise, bir höyüğün yamacında durmaktadır ve bu höyüğün zirvesinde Rızvan'ın eski reislerine ait bir kale kalıntısı bulunmaktadır. Burası, daha medeni insanlar tarafından taklit edilmeye fazlasıyla layık olan hoş bir hoşgörü ve hoşgörü örneği olarak, son yarı bağımsız Yezidi reisi Mirza Agha tarafından Ermeni mezhebinden Hristiyanlar için özel olarak inşa edilmiştir. Bina, inşası bakımından tuhaf ve ilkeldir; avlunun bir tarafı rahiplerin sığırları için ahırlarla kaplıdır; bunların üzerinde üç tarafı sağır bir duvar ve dördüncü tarafında bir dizi kemer bulunan alçak bir oda vardır. Avlunun karşı tarafında ise, bir tarafı havaya tamamen açık olan bir iwan veya büyük tonozlu bir oda yer alır; merkezinde, dört sütun üzerinde desteklenen, içinde Meryem Ana'nın bir resminin bulunduğu süslü boyanmış bir kutu vardır; duvarlara ise azizlerin birkaç sefil karalaması yapıştırılmıştır. Yazın sıcaklık kapalı bir odanın kullanılmasını engellediğinde kilise burasıdır. İnanmayanlar binaya girdiğinde, avludan sadece desenli pamuklu baskı bir perde çekilerek ayrılabilir; soldaki alçak bir kapı, karanlıkla mücadele eden birkaç adak lambasının ışığıyla Meryem Ana ve azizlerin resimlerinin belli belirsiz seçilebildiği karanlık bir iç kiliseye açılır. Öğleden sonra açık iwanda ayin yapıldı, cemaat avluda başı açık olarak diz çöktü.

Yezidi ruhban sınıfının en alt derecesi.

Her iki ucu da dövülen büyük bir davul ve bir tür obua veya flüt (zurna).

BÖLÜM III.

Ancak güneş batarken, Mezopotamya ovalarında ve Asur vadilerinde sıkça aniden kopan o fırtınalardan veya kasırgalardan biri bizi ziyaret etti. Yarım saatten biraz fazla sürmüş olmasına rağmen, öfkesiyle çadırlarımızı ve daha sağlam yapıları yıktı; gece dinlenmesi için çoktan serilmiş olan yatakları ve halıları çatıların üzerinden savurdu. Geçip gittikten sonra hava, öncesine göre çok daha sakin göründü ve

şiddetinden kaçıp duvarların içine sığınmak zorunda kalanlar, işlerine ve danslarına yeniden döndüler.

The Melek Taous, or Copper Bird of the Yezidis.

Avluda açılan uzun odada uyuduk ve şafaktan çok önce, rahiplerin mırıltıları ve küçük çanların çıngırağıyla uyandık. Günlerden pazardı ve Ermeniler kilise ayinlerine erkenden başladılar. Yatağımdan kalkmadan, yaklaşık üç saat boyunca devam eden eğilmeleri, haç çıkarmaları ve çanların sallanmasını yarı uyur yarı uyanık izledim; ta ki rahipler ve cemaat iyice tükenene kadar. Halk, bir önceki öğleden sonraki ayinde olduğu gibi, avluda başı açık bir şekilde durdu ve diz çöktü.
Yezidileri inançları konusunda eğitmek ve büyük şefin gelirlerini oluşturan bağışları toplamak üzere Hüseyin Bey ve Şeyh Nasr tarafından her yıl gönderilen Cawallar, Şeyh Adi'nin türbesiyle birlikte şimdi Rızvan'daydılar. Aynı Cawallar her yıl aynı turları yapmazlar. Yezidiler, bu yıllık ziyaretlerin amacı doğrultusunda dört bölgeye ayrılmıştır: Sincar, Garzan, Halep Paşalığı ve Ermenistan'ın kuzeyindeki köyler ile Rus sınırları içindekiler. Musul bölgelerinin Yezidilerinin arasında her zaman Cawallar bulunur. Bu yolculuklar vesilesiyle rahiplerin, misyonlarının bir güvencesi olarak ünlü Melek Taus'u, yani tunç tavus kuşunu yanlarında taşıdıklarını biliyordum. Bu gizemli figürü görmek için şimdi önüme elverişli bir fırsat çıkmıştı ve Cawal Yusuf'tan merakımı gidermesini rica ettim. Talebimi hemen kabul etti; Cawallar ile yaşlıların hiçbir itirazı olmayınca, sabahın erken saatlerinde Nazi'nin evindeki karanlık bir iç odaya götürüldüm. Girişim üzerine üzerindeki geniş kırmızı örtünün kaldırıldığı bir nesneyi ayırt edebilmem için gözlerimin loş ışığa iyice alışması biraz zaman aldı. Cawallar, üzerindeki kumaşın köşesini eğilip öperek, her bir saygı işaretiyle yaklaştılar. Genellikle Musul ve Bağdat'ta kullanılan şamdanlara benzeyen, parlak bakır veya pirinçten yapılmış bir kaidenin üzerinde, aynı metalden yapılmış kaba bir kuş figürü duruyordu; bu figür bir tavus kuşu veya horozdan ziyade bir Hint veya Meksika putuna benziydi. Kendine has işçiliği belirli bir antik çağa işaret ediyordu, ancak üzerinde hiçbir yazıt izi göremedim. Önünde, bağışları kabul etmek için bir bakır kase ve kuş ile kaidesini barındıran, bir yerden bir yere taşınırken parçalara ayrılan bir torba duruyordu. Cawalların ziyaret ettiği her bölge için bir tane olmak üzere bu tür dört figür vardır. Yezidiler, mezhebin maruz kaldığı sık savaşlara ve katliamlara, yolculukları sırasında rahiplerin uğradığı yağma ve cinayetlere rağmen, hiçbir Melek Taus'un asla Müslümanların eline geçmediğini beyan ederler. Cawal Yusuf, bir keresinde Sincar çölünü geçerken, uzakta bir Bedevi süvari grubu görünce

Melek Taus'u gömmüştü. Araplar tarafından soyulup bırakıldıktan sonra burayı kazıp çıkarmış ve güvenle varış noktasına ulaştırmıştı.
Bay Hormuzd Rassam'ın bu tasviri benimle birlikte ziyaret etmesine izin verildi. Başka bir yerde de belirttiğim gibi,* buraya bir put olarak değil, Hüseyin Bey'in hanedanından Şeyh Nasr'ın ifade ettiği gibi, bir sembol veya sancak olarak bakılmaktadır.
Nazi'nin evinde kahvaltı yaptıktan sonra, kasabadan yaklaşık üç veya dört mil sonra geri dönmeye ikna etmekte büyük güçlük çektiğim büyük bir Yezidi grubu eşliğinde Rızvan'dan ayrıldık. Grubumuza, onu bir çocuk gibi sevdiğini beyan eden Yezidi reisi yaşlı Akko'nun bir hediyesi olan, uzun ipeksi tüyleriyle çok güzel, siyah ve taba rengi bir tazı eklenmişti. Bu sevgi fazlasıyla karşılık buldu. Ne lezzetli yiyecekler ne de okşamalar, köpek adı olan Touar'ı efendisinin yanından ayrılmaya ikna edemedi. Kendini yere bıraktı ve hizmetkarlardan birinin onu kaba zemin üzerinde bir iple sürüklemesine izin verdi, felsefi bir edayla şikayetlerini alçak bir havlamayla dile getirdi. Kurtlar ve İranlılar tarafından çok değer verilen asil bir ırkın güzel bir örneği olan bu tazı, son derece özgün karakteri ve tam bağımsızlığı nedeniyle, çok geçmeden aramızda büyük bir favori haline geldi. Kısa süre sonra eski efendilerini unuttu ve yeni efendisine karşı eşit bir bağlılık geliştirdi. Trabzon'dan beri kervanımıza eşlik eden bir diğer köpek, bir çoban köpeği, davetsiz olarak bize katılmıştı ve muhtemelen bu yaşamı kendi zevkine daha uygun, bu egzersizi de sağlığa elverişli bularak, geceleri çadırların etrafında nöbet tutarak gösterilen misafirperverliğe teşekkür edip bizimle kalmıştı.
Cawal Yusuf ve Yezidi reisleri, gelişimizi haber vermek üzere Hüseyin Bey'e bile haberciler göndermişlerdi. Yol boyunca ilerlerken haberi ülkenin dört bir yanına yaydılar ve ben geçtiğim her köyün sakinleri tarafından dışarıda karşılandım. Rızvan'dan iki saat uzaklıktaki Kunduk'ta, bizim için hazırlanmış ikinci bir kahvaltı bulduk ve attan inmek zorunda kaldık. Bu yerin aşağısında Rızvan çayı Dicle'nin Diyarbakır kolu ile birleşir, ikisi büyük bir nehir oluşturur. Yakınlarda Hüsün Keyfa (Hasankeyf) kalıntıları ve ziyaret edemediğim diğer antik şehirler yer almaktadır. Başlarında Aoudi köyünün kethüdası (Muhtarı) bulunan bir Hristiyan grubuyla karşılaştığımızda Kunduk'tan henüz ayrılmamıştık. Yeniden durmak, ekmek yemek ve artık hediyelerle neredeyse bir katır yükünü bulan ev yapımı halılardan oluşan bir adak kabul etmek zorunda kaldım. Bölge sakinleri baskı ve yasadışı vergilendirmeden dolayı büyük acı çekiyorlardı.
Kethüda, bazı atlılarla birlikte, Bitlis, Sert'in berrak sularının ve Bohtan'ın yukarı bölgelerinin birleşerek Dicle'nin batı kolunu oluşturduğu Tille'ye (Tilli) kadar bize eşlik etti. İki akarsu boyut olarak neredeyse eşittir ve yılın bu mevsiminde her ikisi de belirli yerlerde sığ geçitler verir. Biz daha sığ ve son derece hızlı olan alt veya doğu kolunu geçtik, ancak su eyer altlarına kadar ulaşmadı. Köylüler bagajları yüksekte taşıdılar ve gevşek ile kaygan taşlar üzerinden hızla akan ve hayvanları sürüklemekle tehdit eden akıntıya karşı atları desteklediler. Yol arkadaşımız, Trabzonlu köpek, akıntılara göğüs germek için birkaç beyhude girişimde bulunduktan sonra, şirketimizin daha fazla riske değmeyeceğini düşünerek hızla geri çekildi. Daha metanetli olan Touar, bir hizmetçinin kollarında karşıya taşındı.

Geçtiğimiz nokta özel bir ilgiye sahipti. On Binlerin o unutulmaz geri çekilişleri sırasında, Ksenofon tarafından Centritis olarak adlandırılan bu nehri geçtikleri yer burasıydı. Yunanlılar, Kardukların (Oğuz Türkleri Mesudi) yüce dağları arasından yollarını bulduktan sonra, Ermenistan'a doğru olan ilerlemelerinin süratli bir akarsu tarafından durdurulduğunu görmüşlerdi. Nehir derindi ve geçişi, nehirden 300 veya 400 fit yükseklikte bir tepede saf tutmuş olan Ermeniler, Mygdonialılar ve Keldanilerden oluşan zorlu bir güç tarafından engelleniyordu. Bu çıkmazda Ksenofon, zincirlerle bağlı olduğunu ve aniden bu zincirlerin kendi kendine çözüldüğünü rüyasında gördü. Komutanlarının ustaca bir taktiğinin ardından, ordunun nehrin karşı kıyısına güvenle ulaştığı daha uygulanabilir bir geçiş yerini iki gencin tesadüfen bulmasıyla rüyası gerçekleşti.*

Tille köyü, küçük bir çamur kalede yaşayan bir Kurt reisi olan Hasan Ağa'ya aittir. Bedirhan Bey zamanında bir tür bağımsızlık sürdürdüğünü, Hristiyanlar ile Yezidilere şiddetle baskı uyguladığını belirtti. Ne yazık ki Türkler, her zamanki öngörü ve adalet eksiklikleriyle, bölgenin gelirlerini ve öşürlerini ona satarak kötü yollarına devam etmesine izin vermiş ve onu vali olarak atamışlardı. Dışarı çıktı ve beni kalesine davet etti, geceyi kendisiyle geçirmem konusunda ısrar etti, bizi çubuklar ve kahveyle ağırladı. Bedirhan Bey'in yardımına Van ve Hakkari kabileleriyle birlikte yürüyen Han Mahmud'un, Yezidilerin de yardımıyla Türk birlikleri tarafından tamamen mağlup edildiği yer Tille yakınlarındaydı.

Bagajlarımız karşıya geçirilmeden önce güneş batmıştı ve biz, nehrin Asur'un alçak ülkesine doğru yolunu açtığı Dicle boyunca uzanan uzun, dar ve derin geçitteki zorlu patikayı ay ışığı altında aradık. Her iki tarafta dikey olarak yükselen devasa kayalar, birçok fantastik şekle bürünmüş ve suların üzerine karanlık gölgelerini düşürmüştü. Bazı yerlerde nehrin rotasını sürdürmesi için neredeyse hiç yer bırakmıyorlardı; ve yüklü katırları zar zor kabul edecek genişlikteki bir patika, köpüren akıntının üzerinde sarkan bir kaya çıkıntısı boyunca uzanıyordu. Bu çıkışın yüzyıllar boyunca kademeli olarak derinleşmesi, uçurumların yanlarından birbiri ardına sıralanan kornişler gibi çıkıntı yapan setlerle bariz bir şekilde görülmektedir. Geri çekilen suların bıraktığı son set patikamızı oluşturuyordu. Dicle'nin ve dolayısıyla alçak ülkenin jeolojik tarihi, ovaya girişi bu kayalık vadi tarafından çarpıcı bir şekilde resmedilmektedir. Kışın, Ermenistan ve Kerdestan'ın yüksek topraklarının kaynak sularını ve karlarını boşaltan bu nehir, seviyesi sıklıkla nehrin yaz ortalamasının tam otuz fit üzerine çıkan son derece coşkulu bir sele dönüşür.

Chelleki'ye (Çelek) ulaşana kadar hiçbir köy bulamadık. Yer, sakinleri tarafından Yaylalar, yani dağ meraları için terk edilmişti. Nehrin karşı kıyısında (Asheeti bölgesinde) ikinci bir köyün ışıkları dans ediyordu, burası da Chelleki olarak adlandırılıyordu, ancak doğu kıyısındakinden, orada küçük bir çamur kalesi olan küçük bir Kurt reisinin adı olan "Ali Rummo"nun eklenmesiyle ayrılıyordu.

Biraz araştırmadan sonra, köylülere ait küçük ekili alanları gözetlemek için geride kalmış yalnız bir Kurt bulduk. Bizi Türk askerleri sanarak, varışımızda kendisini gizlemişti. Bize çadırları kurmayı teklif etti ve gece yarısından sonra kendimiz için erzak ve atlarımız için arpa ile geri döndü.

Ertesi sabah boyunca üç saat boyunca Dicle'nin sarp ve görkemli geçidini takip ettik, sahneler her dönemeçte açılan ihtişam ve güzellikte birbirleriyle yarışıyordu. Nehrin aniden kuzeye doğru bir viraj yaptığı yerden ayrılarak sarp bir tırmanışa başladık ve bir buçuk saat içinde Hristiyan köyü Khouara'ya (Kvara) ulaştık. Günün sıcağında bir ağaç korusunun koruyucu gölgesi altında dinlendik ve öğleden sonra, köyden ayrılır ayrılmaz yeniden yükselerek, Cawal Yusuf'a göre oradan tüm dünyayı görebileceğimiz bir dağın zirvesine doğru yolculuğumuza devam ettik; ve gerçekten de zirveye ulaştığımızda, önümüzde tek bir bakışta alınabilecek kadar çok dünya vardı. Orta Asya'nın büyük platformunun kenarında duruyorduk. Altımızda, puslu mesafede kaybolan Mezopotamya'nın uçsuz bucaksız ovaları uzanıyordu, aralarındaki dalgalı arazi ve Toros dağları o kadar büyük bir yükseklikten ovalarla karışarak kabartmalı bir harita üzerindeki sırtlar gibi görünüyordu; Dicle ve Habur, Derebun'daki birleşme noktalarına doğru aşağı ülkenin içinden kıvrılarak ilerliyordu; sağda, batan güneşe karşı, son ışınlarını yakalayan Mardin'in yüksek konisi; arkada ise Bohtan ve Malatya'nın yüksek dağlarının her biri karla kaplı, engebeli ve kırık zirvelerden oluşan karmaşık bir kütle; aralarında ve Torosların kuzey silsilesinde nehrin derin geçidi ve Rızvan vadisi yer alıyordu. **Gölgelerin ova boyunca uzanışını, birer birer genel karanlığın içinde eriyişini izledim ve ardından Bedirhan Bey'in yönetimi sırasında Bohtan'ın vahşi kabileleri arasında bile Hristiyanlara olan nefretleri ve küstahlıklarıyla kötü bir şöhrete sahip olan büyük Kurt köyü Funduk'a (Fındık) indik.**

Artık korkacak bir şeyimiz olmamasına rağmen, gece dinlenmemiz için başka bir yer aramayı tercih ettim ve ailelerin gece dinlenmesi için çatıların üzerine yerleştikleri köyün dar sokaklarından geçtik. Köyün içinde yaklaşık yarım mil kadar sürmüştük ki, içeride karışık bir mırıltı duyduk ve son sürat bize doğru koşan birkaç Kurt gördük. Grubumuzun en genci tarafından Funduk halkı tarafından işlenen, doğruluğu kesin veya şüpheli sayısız soygun ve cinayetin ayrıntılarıyla adeta bir umutsuzluk durumuna kadar korkutulmuş olan Bay C., artık son saatinin geldiğine karar vererek çift namlulu tabancalarını cesurca hazırladı. Ne Cawal Yusuf ne de ben, koşucuların ilki atımın dizginlerini yakalayıp, Kethüda'nın veya şefin, misafirperverliğinden pay almadan ilerlememe izin vermeyeceğini beyan edene kadar bizi neyin beklediğini tam olarak anlayamadık; onun evini ekmek yemeden ve çatısı altında uyumadan geçmek bir hakaretten daha kötüydü. Diğer Kurtlar de bize katıldılar, atımı döndürmek için dostça bir zorlama uyguladılar ve şefin, ağır bir hastalıktan muzdarip olmasına rağmen, adımlarımdan geri dönmeyi kabul etmediğim takdirde bizzat dışarı çıkacağına dair yemin ettiler. Böyle bir misafirperverlik gösterisinden sonra reddetmekte ısrar etmek boşunaydı ve bizi yıkımın çenesine doğru götürdüğümüzü düşünen yol arkadaşımın protestolarına rağmen, köye geri döndüm.

Resoul Kethüda, bir sıtma nöbeti altında kıvranmasına rağmen, insanın birlikte olmayı arzulayabileceği kadar vahşi görünen bir dost grubuyla çevrili olarak beni karşılamak için kapısında duruyordu. "Bizi ağırladı," diye haykırdı beni selamlarken, "Osman Paşa ve Ali Paşa'yı ağırladı ve eğer Bey içinde yemek yemeden geçerse bu evi için bir utanç olurdu." Bu sırada bir koyun kesilmişti ve çatıya rahat halılar ve minderler serilmişti. Yusuf'u Yezidi olduğunu bilmesine rağmen selamlaması o kadar

sıcak ve bariz bir şekilde samimiydi ki, Cawal bana Han Mahmud ve Bedirhan Bey'in birlikleri Tille yakınlarında yenildiğinde Funduk Kethüdası'nın Rızvan halkının eline düştüğünü ve onların onu nehre atarak anında infaz etmek üzere olduklarını açıklayana kadar bunu açıklamakta yetersiz kaldım. Onu evinde saklayan ve Kerdestan'a güvenle dönene kadar koruyan dostumuz Akko tarafından kurtarılmıştı. Şükranını göstermek için o zamandan beri Yezidi reisine baba unvanını vermişti ve mezhebin köyünden geçen bu tür seyyahlarını her zaman sıcak bir karşılama ile kabul ediyordu. Funduk Kurtları, Bohtan kıyafetlerini tam bir mükemmellikle taşırlar, sarıkları yaklaşık üç fit çapındadır, şalvarları veya pantolonları muazzam genişliktedir, ceketleri yoğun işlemelidir ve gömlek kolları yeri süpürmektedir; tamamı derin donuk kırmızı ve siyah çizgilidir, astar ve sarığın üzerinden çaprazlama bağlanan ve genellikle parlak sarı olan bir mendil hariç. Silahlıdırlar, dişlerine kadar ve çatılardaki ateşlerin etrafında çömelmişlerken, vahşi çehreleri karanlığın içinden süzülürken, bu tür sahnelere alışkın olmayan Londralı yol arkadaşım kendisini pekala bir hırsız ininde hayal edebilirdi. Kethüda, kötü şöhretine rağmen, misafirperverliğin tüm görevlerinde titizdi; akşam yemeği boldu, kahve sürekli akıyordu ve gelir, iç idare, kabile tarihi ve yerel merak konularına dair pek çok noktada merakımı giderdi.

Geceyi çatıda hiçbir macera yaşamadan geçirdik ve ertesi sabah şafaktan önce yolculuğumuza yeniden başladık, bu durum kendisini bu tür tehlikeli ev sahiplerinin elinden iyice kurtulmuş görmekten memnuniyet duyan Bay C.'yi büyük ölçüde rahatlattı. Bodur meşelerle kaplı bir dağı, kayaların üzerinden taşınan ve üzerinde birçok kazılmış mezar barındıran son derece zorlu bir patika vasıtasıyla geçerek, antik bir kentin (Phoenica) sahasını işgal ettiği varsayılan Dicle üzerindeki Fynyk (Finik) köyüne indik.* Köyün çevrildiği hoş bahçelerden birinde günün sıcağında dinlendik. Girişinde bir grup kız ve yerde kilden sıvanmış bir delikte ekmek pişiren yaşlı bir Kurt vardı. "Ekmeğiniz var mı?" diye sorduk. — "Hayır, Peygamber hakkı için!" — "Hiç ayran var mı?" — "Hayır, inancım hakkı için!" — "Hiç meyve var mı?" — "Hayır, Allah hakkı için!" — oysa ağaçlar incir, nar, armut ve üzümlerin ağırlığı altında eziliyordu. Sonra o da kendi sırasıyla bir dizi soru sordu: "Nereden geliyorsunuz?" — "Uzaktan!" — "İşiniz ne?" — "Allah ne emrederse!" — "Nereye gidiyorsunuz?" — "Allah'ın izniyle!" — Yaşlı beyefendi, cevaplarımız şüphesiz yeterince belirsiz olmasına ve başka bir yerde kaçamak olarak kabul edilebilecek olmasına rağmen, karakterimiz ve niyetlerimiz hakkında böylece tatmin olduktan sonra, tek bir kelime bile etmeden bizi bıraktı, ancak kısa süre sonra büyük bir kase çökelek ve en güzel meyvelerle dolu bir sepet taşıyarak geri geldi. Bu lezzetleri önüme koyarak, kızlara ekmek pişirmelerini emretti, onlar da bunu süratle yaptılar ve ilkel fırınlarından çıkarır çıkarmaz sıcak pideleri bize getirdiler.

Nineveh and Its Remains, vol. i. p. 298.

Anab. book iv. c. 3.

Ksenofon'un, kervanların hala yaptığı gibi nehir kenarından sapmak ve savaşçı Karduklar veya Kurtlar tarafından savunulan bir dağ geçidinin zorluklarına göğüs germek zorunda kaldığı bu sarp inişin eteğindeydi. Şişirilmiş koyun, keçi, öküz ve eşek derileriyle bir köprü inşa etmeyi, bunları taşlarla sabitlemeyi ve üzerlerini çalı çırpı ve toprakla kapatmayı teklif eden Rodoslu, muhtemelen bu fikrini Dicle'nin seyrüseferi için o zamanlar kullanılan ve günümüze kadar gelen sallardan almıştı. Karşı kıyıda büyük bir düşman gücü hazır beklediğinden ve geçişi engellemek için sabırsızlandığından, Yunanlılar onun bu dahiyane önerisinden yararlanamadılar.

Kahvaltımızı yaptıktan sonra, etrafımızda toplanan bazı Kurtlar, dediklerine göre üzerinde bilinmeyen Frenk figürleri oyulmuş olan bir kayaya beni götürmeyi teklif ettiler. Gürül gürül akan bir çağlayanın hızla geçtiği, meyve ağaçlarını ve kavun tarlalarını suladığı dar ve gölgeli bir vadiden yukarı doğru sürdük. Her iki taraftaki kayalar mezarlarla kalbur gibi delik deşik edilmişti. Kabartma, tarım arazisi sınırının biraz üzerinde yer almaktadır ve etrafı oyulmuş odalarla çevrilidir. Bol yelekler ve pantolonlar giymiş iki figürden oluşmaktadır; biri görünüşe göre elini diğerinin omzuna koymaktadır. Bir yazıtın kalıntıları vardır, ancak herhangi bir doğrulukla kopyalanamayacak kadar çok hava şartlarından aşınmıştır. Figürlerin kostümü ve karakterlerin biçimleri, ayırt edilebildikleri kadarıyla, tabletin Part dönemine ait olduğunu kanıtlamaktadır. İran dağlarında var olan aynı döneme ait anıtlara çok benzemektedir.* Çevre mezarların çoğu, Ahlat'takiler gibi, biri her iki tarafta ve üçüncüsü girişe bakan olmak üzere ölüler için üç adet tekne veya niş barındırmaktadır.

Sculptured Tablet at Fynyk

Öğleden sonra Finik'ten ayrıldık. Cawal Yusuf ve Bay C. eşliğinde, Bedirhan Bey'in eski kalesi olan Rızvan'dan (Cezire'den) Dergile'ye uzanan bir vadide yer alan bazı kaya kabartmalarını incelemek üzere kervandan ayrıldım. Kabartmalar ana yoldan yaklaşık iki mil içeride, Mir Seyfeddin† tarafından inşa edilmiş ve şimdi bir Arnavut garnizonu tarafından işgal edilmiş olan küçük bir kalenin yakınındadır. Biri diğerinin üzerinde olmak üzere iki tablet vardır; üstteki at sırtında bir savaşçıyı, alttaki ise tek bir figürü barındırmaktadır.

Özellikle Susiana dağlarında, Shimbor yakınlarında keşfettiğim binalar. (Journal of Geog. Soc. vol. xvi. p. 84.)

† Mir Seyfeddin, Bedirhan Bey'in kendi adına otoritesini uyguladığı Bohtan'ın kalıtsal reisiydi. Oğlu Asdenşir (Ardeşir'in bir bozunudur) Bey, şu anda Türklerin gözetimi altındadır. Bedirhan Bey, Kurtlar arasında gücünün kendisine Mir tarafından devredildiği fikrini sürdürme gerekliliğinin o kadar farkındaydı ki, onu ölümüne kadar sıkı bir mahkum olarak tutmasına rağmen, resmi belgelerinin çoğunu bu şefin mührüyle imzalamıştı.

Herhangi bir yazıt izi kalmamış olsa da, kabartmalar güvenle Finik'teki ile aynı döneme atfedilebilir. Bunların altında, kayanın içine oyulmuş uzun bir yarık ve tünel yer almaktadır; bu muhtemelen sulama amaçlı antik bir su yoludur ve kabartmalar da bu yapının inşasını kayda geçirmek amacıyla yontulmuş olabilir. Dönüşümüzde, bir müfreze askerle birlikte konuşlandığı Dergile'ye giden yolda, vadide kıvrılarak yukarı doğru ilerleyen ve arkasından hizmetkarı gelen yalnız bir Türk subayının yanından geçtik; bu, Bedirhan Bey'in hala güçlü olduğu ve hiçbir Türk'ün o vahşi vadiye

girmeye cesaret edemediği son ziyaretimden bu yana ülkede meydana gelen değişimin bir kanıtıydı.

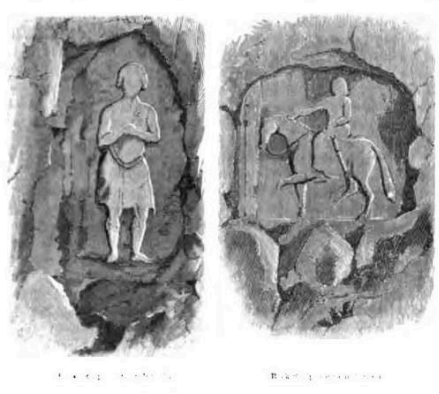

Kervanı, gece için yerleştikleri Mansuriye'de bulduk. Burası, ovalardaki ovaların Roma Katolik inancına geçmemiş çok az sayıdaki Nasturi Keldani köylerinden biridir. Bir kilisesi vardır ve bir rahibi desteklemektedir. Sakinleri baskıdan ve ne yazık ki başta kendi inançlarından olan eski Hristiyan kardeşlerinden dolayı çok şikayetçiydiler. Çocukların zekası ve güzelliği beni çok etkiledi; henüz on iki yaşlarında olan bir çocuk, şimdiden bir şamaşa, yani diyakozdu ve Kutsal Kitap ile tefsirleri kolaylıkla okuyabiliyordu.
Sabah saat dörtte Mansuriye'den ayrıldık; kuleleri ve duvarları Dicle'nin karşı kıyısındaki pusun içinden henüz belli belirsiz seçilen Cezire'nin yanından geçtik. Kısa bir süre sonra, gelişimizin haberini alarak Hüseyin Bey'e gönderilen habercilerden haberdar olan ve bize eşlik etmek üzere Derebun'da bütün gece boyunca at sürmüş çok sayıda Yezidi süvariyle beklenmedik bir şekilde karşılaştık. Güçlü, iyi cins Arap kısraklarına binmişlerdi ve uçlarına devekuşu tüyleri takılmış uzun mızraklarla silahlanmışlardı. Onlardan, Çöl Araplarının akınları nedeniyle ülkenin çok karışık bir durumda olduğunu öğrendik; ancak Semil'e kadar bize eşlik etmek üzere güçlü bir grup beklediğinden, Derebun üzerinden geçen daha kısa ama daha tehlikeli ve daha az kullanılan yolu tercih etmeye karar verdim. Bu yol, Habur nehri geçit vermediği sürece kervanlar için geçilmezdir, Zakko tepelerinin uzantısı etrafında kıvrılır ve böylece zorlu ve sarp bir geçitten kaçınır. Zakko'nun son derece verimli ovası boyunca dağılmış olan aynı mezhebe ait birçok yerleşim yerinden biri olan Tiekhtan adlı büyük Katolik Keldani köyünde kahvaltı etmek için durduk. Yezidi Göçerleri veya Göçebeleri, dağ meralarından inmeye başlamışlardı; siyah çadırları ile çalı çırpı ve kuru ottan yapılmış kulübeleri köylerin arasına dağılmıştı. Birkaç kola ayrıldığı yerde ve Dicle ile birleştiği noktadan çok uzak olmayan bir mesafede Habur'u sığ bir yerinden geçtik. Su hiçbir yerde atların karınlarının çok üzerine çıkmadı ve akıntı, Tille'de Dicle'nin doğu kolunda olandan çok daha az süratliydi. Derebun, Zakko silsilesinin batı uzantısı üzerinde yer alan büyük bir Yezidi köyüdür. Çevre kayalıklardan çok sayıda pınar fışkırmakta ve geniş çeltik tarlalarını sulamaktadır. Aşağıda, Dicle üzerinde bir feribotun bulunduğu büyük Hristiyan köyü Feşabur yer alır. Bizi karşılayan süvarilerden biri olan Yezidi reisi tarafından son derece misafirperver bir şekilde ağırlandık.

Ay doğarken atlarımıza bindik ve Cezire yakınlarında bizimle buluşmuş olan süvarilerden oluşan güçlü bir refakatçi grubu eşliğinde yolculuğumuza yeniden başladık; bu grup, Semil'e beş veya altı mil mesafeye gelene kadar bizden ayrılmadı. Kasvetli ve yorucu bir sürüşün ardından konaklama yerimize ulaştığımızda kuşluk vakti çoktan geçmişti. Şimdi tamamen Asur ovalarındaydık; sıcaklık çok şiddetliydi — doğadaki her şeyi felç ediyor gibi görünen, havanın kendisini bile titretiyor gibi gösteren o ağır sıcaklık. Üzerinde modern bir çamur kale yükselen Yezidi köyünün yapay büyük höyüğü, biz ona ulaşmadan çok önce mesafede görünmüş, serap nedeniyle iki katı büyüklükte algılanarak kuleler ve tahkimatlardan oluşan heybetli bir grup gibi gözümüze çarpmıştı. Yorgunluktan neredeyse tükenmiş bir halde ona doğru tırmandık ve sahibini, yani Yezidi reisi Abde Ağa'yı, her iki tarafında derin nişler bulunan tonuzlu bir giriş olan kapıda otururken bulduk; burası gün boyunca işlerin yürütüldüğü bir toplanma yeri*, gece boyunca ise misafirler için bir dinlenme yeri olarak kullanılıyordu. Hiç duymadığım en derin ve en güçlü sese sahip, uzun boylu, heybetli bir figürdü. Beklediğinden daha erken gelmiştik; Derebun'dan yaptığımız zorunlu yürüyüş bize birkaç saat kazandırmıştı ve bizi karşılamak için dışarı at süremediği için özür diledi. Karşılaması son derece misafirperverdi; kuzu kesildi ve şölen hazırlandı. Ancak, selamlaşmalarımızın tam ortasında, nefes nefese bir adam önünde belirdi. Bedeviler, Abde Ağa'nın kabilesine ait olan komşu bölgeye ve Paşai köyüne saldırmışlardı. Boş hazırlıklarla hiç zaman kaybedilmedi. Haberci mesajını henüz iletmiş ve birkaç gerekli soruya cevap vermişti ki, asil cins kısrak haremden eyerlenmiş olarak dışarı çıkarıldı; sahibi sırtına atladı ve acil maiyetindeki küçük bir süvari grubu eşliğinde Dicle yönüne doğru dörtnala uzaklaştı. Uzun gece yürüyüşümden dolayı yorulmuş bir halde, sahibinin fırlayıp gittiği o kanlı işi göz ardı ederek, kaledeki serin, karanlık bir odaya çekildim.

Abde Ağa o gün geri dönmedi, ancak karısı onun yerine misafirperverliğin tüm görevlerini layıkıyla yerine getirdi. Kalede kalanların endişesini artıracak şekilde, çatışma alanından ara sıra koşan haberciler en son haberleri, genellikle bu tür durumlarda olduğu gibi büyük ölçüde abartarak getiriyorlardı. Ancak reisin kendisi, biz yolculuğumuza yeniden başlamak üzere hazırlanırken ertesi sabah şafağa yakın bir zamana kadar görünmedi. Yokluğu sırasında boş durmamıştı; kendisi ve yandaşları, kendi eliyle beş Arap öldürdüğünü doğrulayarak belirttiler. Ancak kardeşi tehlikeli bir yara almıştı ve akrabalarından biri katledilmişti. Araplar ya geri püskürtülmeden ya da Paşai'yi ele geçirmeyi başarmadan önce, Tel Eskof'a giden yolumuza bir an önce devam etmemizi tavsiye etti. Bize bir refakatçi grup sağlayamazdı, zira silah taşıyabilen her erkeğe, arkadaşlarına destek olmak üzere nehrin üzerinden sürüler halinde akın eden Bedevilere karşı bölgeyi savunmak için ihtiyaç duyuluyordu. Bizden aceleyle ayrılıp, yorgun kısrağını değiştirerek yeniden savaşa koştu. Tepeler yönüne doğru sürdük, Araplar tarafından işgal edilme olasılığı daha düşük olan yukarı bir yolu tercih ettik.

Semil'den yaklaşık üç mil sonra, bir Bedevi tarafından yakından takip edilen ve Bedevinin hızla kendisine yetişmekte olduğu bir süvari gördük, ancak bizi fark edince geri döndü ve kısa süre sonra mesafede gözden kayboldu. Kaçan kişi, mızrağı kırılmış ve dehşetten dili tutulmuş Musullu bir Sipahiydi. Konuşacak kadar kendini

topladığında, Bedevilerin Yezidileri mağlup ettiğini ve ülkeye yayıldıklarını beyan etti. Bilgiye çok fazla inanmamakla birlikte, kervanı hızlandırdım ve gerekli olan önlemleri aldım. Aniden, doğumuzdaki bir yükseltide büyük bir süvari grubu belirdi. O yönden Araplar bekleyemezdik; her şeye rağmen grubumuzdaki herkes bir saldırı için hazırlandı. Cawal Yusuf ve ben, en iyi atlara sahip olduğumuzdan, keşif yapmak üzere onlara doğru sürdük. O sırada karşı gruptan bir veya iki süvari temkinli bir şekilde öne çıktı. Birbirimize yaklaştık. Yusuf o çok iyi bilinen siyah sarığı fark etti, bir sevinç çığlığıyla ileri atıldı ve bir an içinde etrafımız sarıldı ve dostların kucağında bulduk kendimizi. Hüseyin Bey ve Şeyh Nasr, Cawallar ve Yezidi yaşlılarıyla birlikte, beni karşılamak ve gerekirse Musul'a kadar eşlik etmek üzere gece boyunca yaklaşık kırk mil at sürmüşlerdi! Bizi gördüklerindeki sevinçleri sınır tanımıyordu; ben de hem bu kadar beklenmedik hem de samimi olan bu şükran ve güzel duygu gösterisinden daha az duygulanmış değildim.

Kapıda toplanma ve işleri yürütme adeti Kutsal Kitap'ta sürekli olarak geçmektedir. Bkz. 2 Samuel xix. 8, burada kral Davut'un kapıda oturduğu tasvir edilir; krş. 2 Tarihler xviii. 9, ve Daniel ii. 49. Yahudi evlerinin kapıları muhtemelen metinde tanımlanana benziyordu. Bu tür girişler İran şehirlerinin kapılarında da bulunur. Sıklıkla şehir kapılarında, Musul'da olduğu gibi, bu nişler buğday, arpa, ekmek ve bakkaliye satışı için dükkan olarak kullanılır. Elişa, Samiriye'nin kapısında bir ölçek ince unun bir şekele ve iki ölçek arpanın bir şekele satılacağını kehanet eder. 2 Krallar, vii. 1 ve 18.

Araplardan kaynaklanan tehlikenin sona erdiği Tel Eskof'a kadar bizimle birlikte sürdüler; ardından uzun yolculuklarından sonra hala zinde olan dayanıklı kısraklarını Şeyhan'a doğru çevirdiler. Artık bir kez daha eski dostlarımlaydım. İki yıl önce Musul'dan ayrılırken yolculuğumuzun ilk gününü Tel Eskof'un Hristiyan Kethüdası Toma'nın evinde geçirmiştik; dönüşümüzde onunla son kez yeniden ekmek yedik. Öğleden sonra Tel Kef'e doğru sürerken, bazı Arap çadırlarında su içmek için Hormuzd ile birlikte ana yoldan ayrıldım. Yaklaştığımızda sevinç çığlıklarıyla karşılandık ve çok geçmeden dizlerimizi öpen, diğer karşılama işaretlerini gösteren bir erkek ve kadın kalabalığının ortasında kaldık. Onlar kazılarda çalıştırılmış olan Ciburlardı. Eski taşları aramak için yeniden kazı yapacağımızı duyunca, Musul veya Nemrut'ta bize katılmak üzere hemen çadırlarını sökmeye giriştiler.

Tel Kef'e yaklaştığımızda, yol kenarında eski denetçilerimin ve işçilerimin oluşturduğu gruplar bulduk. Şişman Toma, Mansur, Behnam ve Hannah, beni bir kez daha görmekten ve yeni bir iş beklentisinden dolayı neşeliydiler. Köyde, Keldani piskoposunun evinde bizim için ziyafet hazırlatmış olan Bay Rassam'ı (viskonsolos) ve tercümanı Hoca Toma'yı bulduk. Ertesi sabah, yolculuğumuzun son üç saatini sürerken, tanıdık yüzlerden oluşan yeni gruplarla karşılaştık: Merjan, ben onu son gördüğümde olduğu kadar güzel, zinde ve parlak görünen soylu hayvanın üzengisini binmem için hazır tutan yaşlı uşak; eski hizmetkarlar, Awad ve Ciburların Şeyhleri, hatta çatım altında yetiştirilmiş olan o tazılar bile oradaydı. Ardından, geniş nehir yatağının kenarından yükselen yüksek bir düzlüğe çıktığımızda; bizi Musul'un hala o büyük Ninova'nın değersiz olmayan bir temsilcisi olduğuna inandıracak şekilde kuleler, duvarlar, minareler ve kubbeler cesurca yükseldi. Ancak bu inanış yaklaştıkça çok geçmeden dağılacaktı. Yaklaştıkça alçak dalgalı tepelerden o uzun, yüksek höyük serileri, antik surların ve geniş kapıların tek kalıntıları kendilerini ayırır: Şimdi Kouyunjik'in (Kuyuncuk) uçsuz bucaksız yığını çevre yığınların üzerinde

yükselir; onun üzerinde Peygamber Yunus'un türbesinin beyaz konisi görünür; diğer birçok iyi hatırlanan nokta hızla birbirini izler; ancak oyalanamayız. Çatırtılı tekne köprüsünü aceleyle geçerek kalabalık çarşıların içinden yolumuzu açar ve iki yıl önce bıraktığım evde attan ineriz. Eski hizmetkarlar yerlerini birer tabiilik olarak ve davet edilmeden alırlar, sanki hiç kesintiye uğramamışlar gibi düzenli işlerini sürdürürler. Gerçekten de bir yaz gezintisinden dönmüşüz gibi görünüyordu; iki yıl bir rüya gibi geçip gitmişti.

Burada, Ksenofon ve On Binlerin o unutulmaz geri çekilmeleri sırasında izledikleri rotanın bir kısmı üzerine, yolculuğumuz sırasında tespit edilmesi ana amaçlarımdan biri olan birkaç kelime ekleyebilirim. Yürüyüşlerindeki kayda değer olaylarla işaret edilen bir veya iki noktaya anlatımım sırasında zaten değinmiştim.

İlk olarak, İran'ın modern fersah veya fersahının bir karşılığı olan parasangın, çok doğru belirlenmiş bir mesafe ölçüsü olmadığını, aksine belirli bir alanı geçmek için harcanan zaman miktarını ifade ettiğine dair kanaatimi belirtmeliyim. Gezginler, İran fersahının ülkenin doğasına ve sakinleri tarafından benimsenen olağan ulaşım biçimlerine göre önemli ölçüde değiştiğini çok iyi bilirler. Katır ve atların esas olarak kervanlar tarafından kullanıldığı Horasan ovalarında ve orta İran'da yaklaşık dört mile eşittir; yolların zorlu ve sarp olduğu Batı İran'ın dağlık bölgelerinde ve develerin ortak yük hayvanları olduğu Mezopotamya ile Arabistan'da ise nadiren üçe ulaşır. Ksenofon tarafından ordunun ortak hesaplama biçimi olarak kabul edildiği, onun neredeyse her zaman Yunan stadyumu yerine İran "paransang"ını kullanmasıyla; ve parasangın modern saatle aynı olduğu, Larissa (Nemrut) ile Mespila (Kuyuncuk) arasındaki mesafenin altı parasang olarak verilmesiyle kanıtlanmaktadır; bu da ülkenin mevcut sakinleri tarafından ve Türk postasının otoriteleri tarafından aynı yol için verilen saat sayısına tam olarak uymaktadır. Bu durumdaki altı saat, yaklaşık on sekiz İngiliz miline eşittir.

Yunanlıların Büyük Zap'ı (Zabates) geçtikleri sığ yer, bence, doğrulukla belirlenebilir. Nehrin yatağının doğasından dolayı en eski dönemlerden beri öyle olan, nehrin bu bölümündeki tek uygulanabilir sığ yerdir. Zap ile Dicle'nin birleştiği yerden yaklaşık yirmi beş mil içeridedir.* Yirmi beş stadyumluk, yani yaklaşık üç millik bir yürüyüş, Larissa yönünde, onları Ghazir'e veya Bumadus'a ulaştırırdı; ve bu akarsu, hiç şüphem yok ki, geri çekilen ordunun saldıran Pers ordusunu kesin bir yenilgiye uğrattığı, akıntı tarafından aşındırılmış derin vadidir.† Bu eylem vadinin ötesinde sekiz stadyum mesafede gerçekleşmişti; Pers komutanı, içine girdiklerinde muhtemelen çok zor durumda kalacakları zorlu vadiyi geçerlerken Yunanlıların önünü kesmeyi ihmal etmişti. Üç parasanglık, yani saatlik‡ kısa bir yürüyüş onları Larissa'ya, modern Nemrut'a ulaştırdı. Yunanlılar Zap'ı belirttiğim noktanın üzerinde geçmiş olamazlardı, zira nehrin yatağı derindir ve yüksek kayalık kıyılar arasında sıkışmıştır. Bunu Ghazir'in birleştiği yerin aşağısında yapmış olabilirler ve kış yağmurlarıyla aşınmış bir vadi Ksenofon tarafından bahsedilen vadiye karşılık gelebilir, ancak Ghazir çayının Yunan komutan tarafından bu kadar çok endişeyle bakılan ve geçişi Mithridates tarafından belirli bir başarı beklentisiyle engellenebilecek olan sel yatağı olması daha muhtemel görünmektedir.*

Larissa ve Mespila'nın Nemrut ve Kuyuncuk harabeleriyle temsil edildiğinden hiç kimse makul bir şekilde şüphe duyamaz. Ksenofon'un tasviri harabelerle ve aralarındaki mesafeyle en doğru şekilde uyuşmaktadır.
Mespila'dan itibaren Yunanlılar dört parasang yürüdüler ve muhtemelen Kuyuncuk'tan olağan kervan yoluyla tam dört saat mesafede, Tel Kef ile Tel Eskof arasında antik bir saha olan modern Batnai köyü yakınlarında durdular. Batnai etrafındaki birçok antik höyük, Tissaphernes ve Orontas komutasındaki Pers kuvvetlerini püskürttükten sonra Yunanlıların bol miktarda erzak temin ettiği o köylerin kalıntılarını işaret etmektedir. Habur'u Dicle ile birleştiği yerin yakınında sığ yerinden geçmek ve böylece tepelerden kaçınmak yerine, sarp bir geçit vasıtasıyla dağları aşarak modern Zakko sahasına ulaştılar. Bu silsileye dört günde ulaştılar, beşinci günde, muhtemelen modern kervan yoluyla geçtiler. Batnai'den Zakko'ya olan mesafe, Türk postasına göre yirmi saattir. Bu durum, genellikle gerçekleştirdikleri yürüyüş için Yunanlılara günde dört ila beş saat, veya parasang verecektir. Üç farklı dağ sırtı üzerinden yollarını savaşarak açmak zorunda kaldıklarından, muhtemelen son gün çok gecikmişlerdi. Ksenofon'un, ovaya ulaşmadan önce bir sığ yerden veya bir köprüden† geçerek o nehri şüphesiz aşmış olması gerekmesine rağmen Habur'dan bahsetmemesi dikkat çekicidir. Oysa akarsu geniş ve hızlıdır, sığ yerleri ise her zaman derindir. Zakko'dan ayrıldıktan sonra ilk günkü yürüyüşü sırasında karşılaştığı, Habur'un bir kolu olan Hazel'e de atıfta bulunmamaktadır. Bu eksiklikler, onun rotasının doğru bir seyahat rehberini sunmadığını kanıtlamaktadır.
Dört günlük yürüyüş, ilki sadece altmış stadyum, yani yaklaşık yedi mil kadar,‡ Yunanlıları Kerdestan'ın yüksek dağlarına ulaştırdı; burası Dicle ile birleşerek, Persler tarafından zaten tutulmuş olan zorlu ve sarp geçitler hariç daha fazla ilerlemeyi tamamen engelliyordu.
Ksenofon, düşmanı ilk sırttan çıkardıktan sonra, ovada kalmış olan ordunun ana gövdesine geri döndü. Burası, Kurt dağlarının tam eteğinin nehir tarafından ilk kez yıkandığı Fynyk (Finik) yakınlarında olmalıdır. Nokta, mesafede olduğu gibi Ksenofon'un tasviriyle de tam olarak uyuşmaktadır. "Yunanlılar," der yazar, "Dicle nehrinin bulunduğu, hem derinliği hem de genişliği bakımından kesinlikle geçilmez olan bir yere geldiler; hiçbir yol görünmüyordu, Kardukların sarp dağları nehrin üzerine sarkıyordu." Rodoslunun, bir köprü oluşturmak üzere birbirine bağlanmış şişirilmiş deriler üzerinde orduyu karşıya geçirme teklifi, geçişi engellemek için karşı tarafta toplanan güçlü kuvvet nedeniyle reddedildikten sonra, Yunanlılar köylere geri döndüler. Pers esirler Ksenofon'u bu noktadan dört yolun ayrıldığı konusunda bilgilendirdiler: Biri güneye, Yunanlıların Babil'den geri çekildikleri yol; ikincisi doğuya, Zakko ovasından, modern İmadiye, Süleymaniye ve Zagros'un büyük silsilesinin eteğinden Susa ve Ekbatan'a; üçüncüsü batıya, Cezire yakınlarında Dicle'yi geçerek oradan Urfa, Antep, Tarsus ve Kilikya kapılarından Lidya ve İyonya'ya; ve dördüncüsü Kardukların, yani Kerdestan'ın dağları boyunca. Bu dördüncü yolu istila eden kabileler, Ksenofon'a cesaretleri ve savaşçı alışkanlıklarıyla kötü şöhretli olarak tanıtılmıştı. Ova ülkesinin sakinleriyle sadece ovada ikamet eden valiyle barış içinde olduklarında ilişki kuruyorlardı ve bu durum günümüze kadar onların torunlarında

tam olarak böyle olmuştur. Yine de bu rota, denize doğru kendi yollarını seçebilecekleri, köyler ile yaşamın gereksinimleri bakımından zengin olan bir ülke olan Ermenistan'a çıkardığı için tercih edildi.

Sayfa 342. Mr. Ainsworth Yunanlıları, rotalarından bazı miller uzakta olacak olan, hiçbir zaman bir sığ yer bulunamayacak modern feribota götürürdü. (Travels in the Track of the Ten Thousand.)

† Anab. book iii. ch. 4.

‡ Ksenofon sadece günün geri kalanında yürüdüklerini söyler. Eylemden sonra, üç parasangdan, yani dokuz milden fazla ilerlemiş olamazlardı.

Bölüm X.'da bu konu üzerine bazı diğer açıklamalar bulunacaktır; kişisel deneyime dayanan birçok neden, Ksenofon'un yukarıdaki sığ yeri tercih etme olasılığı için ileri sürülebilir.

† Kovuktan kaçınmak için ovaya ulaşmadan önce Habur'u bir köprü veya feribotla geçmek üzere, muhtemelen uzantı etrafındaki dolambaçlı yol yerine geçitteki daha zorlu yolu tercih etmişti. Mevsimin kış olduğu ve nehirlerin sonuç olarak kabarmış olduğu unutulmamalıdır.

‡ Bu duraklama, bu kadar kısa bir günlük yürüyüşten sonra, muhtemelen Hazel nedeniyle gerçekleşmişti. Mesafe yeterli doğrulukla uyuşmaktadır.

Yunanlıların, Sultan Murad'ın Bağdat seferinde ve yakın zamanda Bedirhan Bey'e karşı gönderilen Türk kuvvetlerinin bir kısmı tarafından izlenen rotayı, yani aslında en eski dönemlerden beri Doğu Ermenistan ile Asur arasındaki büyük doğal ana yolu takip ettikleri görülmektedir. Esirlerin dediklerine göre, Karduk dağlarının ötesinde Ermenistan'a çıkan iki yol vardı; biri Dicle'nin ana kolunun kaynak sularını geçiyor, diğeri ise onların etrafından dolaşıyordu; yani onları solda bırakıyordu. Bunlar, günümüzde de kervanlar tarafından takip edilen yollardır; biri Garzan ovalarını geçerek Diyarbakır'a ve oradan iyi bilinen dağ geçitleriyle Harput'a ulaşır, diğeri ise Bitlis'ten geçer. Ksenofon ikincisini seçti. Dağların vadilerindeki ve girintilerindeki köyler hala Funduk çevresinde bulunmaktadır; ve Yunanlılar, Karduk tepeleri üzerindeki ilk günlük yürüyüşlerinde muhtemelen bu köyün civarına ulaşmışlardı. O zaman, içinden Dicle'nin doğu kolunun aktığı ovaya kadar yaklaşık on parasang kalmıştı; ancak arazi zorluydu ve yılın bu zamanında (neredeyse kış ortası)*, nehir boyunca uzanan aşağı yol geçilmez durumdaydı. Bu nedenle Yunanlılar, tamamı savaşçı kabileler tarafından kararlılıkla savunulan bir dizi zorlu geçitten geçerek yollarını açmak zorunda kaldılar. Sonuç olarak, Bitlis, Sert ve Bohtan nehirlerinin sularının birleştiği Centritis'e, yani doğu Dicle'ye ulaşmaları dört gün sürdü. Akıntı süratliydi, su göğse kadar ulaşıyordu ve tabanın düzgünsüzlüğü ile gevşek, kaygan taşlar nedeniyle sığ geçit son derece tehlikeliydi; hatırlanacağı üzere, Tille yakınlarında durumun böyle olduğunu görmüştük. Karşı kıyılar, dahası, Ermeniler, Mygdonialılar ve Keldanilerin birleşik kuvvetleri tarafından savunuluyordu. Düşmanın gözü önünde nehri bu noktada geçmek imkansızdı. Nihayet daha yukarıda bir sığ geçit keşfedildi ve Ksenofon, ustaca bir taktikle geçişi gerçekleştirdi. Bu nokta, Tille'den kısa bir mesafe yukarıda olmalıdır, çünkü nehir kayalık kıyılar arasında daraldığından, daha yukarıda sığ geçit vermemektedir. Yunanlılar, Karduk dağlarından ayrıldıktan kısa bir süre sonra Centritis üzerine geldiler.

Şimdi nehir kıyıları boyunca Bitlis'e giden en doğrudan ve en uygulanabilir yol olurdu; ancak Kardukların sık akınları nedeniyle o yöndeki köyler terk edilmişti ve Yunanlılar erzak ile mesken bulabilmek için batıya doğru yönelmek zorunda kaldılar. Yine de, özellikle yılın bu zamanında, bagaj yükü altındaki bir ordu için Bitlis vadisinden geçen yol hariç, Ermenistan'a giden hiçbir yol yoktu. Antik bir taş yolun kalıntıları şimdi bile takip edilebilmektedir ve burası muhtemelen her zaman batı Ermenistan ile Asur

ovaları arasındaki büyük geçiş yolu olmuştur. Ksenofon sonuç olarak, benim İstanbul'dan yaptığım yolculukta yaptığım rotanın neredeyse aynısını tersinden yapmıştı.
Her biri beşer parasanglık altı yürüyüş, onları küçük Teleboas nehrine ulaştırdı. Bu nehrin, Tille'den itibaren en az kırk ila elli parasang, yani sekiz ila on günlük bir yürüyüş mesafesinde olacak olan Kara Su ile tanımlanamayacağına ikna olmuş durumdayım, Ksenofon'un batıya doğru en küçük bir sapma yaptığını varsaysak bile.* Teleboas'ın Bitlis nehri olduğuna inanıyorum. Ksenofon tarafından "alçak tepelerle çeşitlenen bir ova" olarak çok iyi tanımlanan Garzan'ın alçak ülkesini geçtikten sonra, Yunanlılar, aşılmaz dağlar daha fazla ilerlemeyi tamamen engellediği için, Bitlis vadisine ulaşmak üzere zorunlu olarak biraz doğuya doğru yönelmiş olmalıdırlar. Kervanım Bitlis'ten Tille'ye olan yolculuğunu otuz üç saatte tamamlamıştı, bu da Yunanlıların altı günlük yürüyüşüyle tam olarak uyuşmaktadır. Muhtemelen nehir kenarına modern kasaba sahasının biraz aşağısında gelmişlerdi, burası gerçekten de "güzel" sıfatını fazlasıyla hak etmektedir. O zamanlar, günümüzde olduğu gibi, kıyılarında birçok köy bulunuyor olabilirdi. Ksenofon'un, Teleboas'ı geçtiklerini değil, onun üzerine geldiklerini söylediğine dikkat edilmelidir. Bu nehirden itibaren her gün her zamanki gibi beşer parasang olmak üzere altı yürüyüşte, yani toplamda otuz parasang veya saatte Fırat'a ulaştılar. Şimdi, Yunanlıların Malazgirt ovasındaki doğrudan rotanın çok doğusuna gittiklerini varsaysak bile, Kara Su'dan Fırat'a kadar zar zor yirmi parasang ederdi; oysa Bitlis'ten Kuzey Ermenistan'a giden ana yol, tam otuz saatte, yani altı yürüyüşte, Karagöl yakınlarında geçtiği Fırat'a ulaştırırdı. Bu nedenle, Bitlis vadisinden çıktıktan sonra Ksenofon'un batıya doğru yöneldiğine, Van Gölü'nü sağda bıraktığına, gölün bir dizi alçak tepe tarafından görüş alanından tamamen gizlenmiş olmasına rağmen inanıyorum.† Nemrut Dağı silsilesinin batı eteği boyunca ilerleyerek, yoğun nüfuslu, bol miktarda erzak barındıran köylere sahip bir ovadan geçmiş ve burada ve orada tepeler silsilesiyle karşılaşmıştı. Bu bölge hala Ksenofon'un tasviriyle tamamen örtüşmektedir.

Cyrus'un (Keyhüsrev) Babil seferi için yazın tam ortasını seçmiş olması şaşkınlık vericidir ve Mezopotamya'nın aşırı sıcaklarına alışkın olmayan, ağır zırhları ve teçhizatlarıyla yüklü Yunanlıların bu iklim şartlarına göğüs gerebilmiş olmaları daha da harikuladedir. Hiçbir Türk veya İranlı komutan, yılın bu mevsiminde Araplara karşı bir sefere girişmeye bugün cesaret edemez; zira sıcağın yanı sıra su eksikliği de neredeyse aşılmaz bir engel oluşturur. Geri çekilmeleri sırasında Yunanlılar, bir Ermeni kışının tüm şiddetine katlanmak zorunda kalmışlardı; öyle ki, silah altında bulundukları o birkaç ay boyunca iklimin en uç iki zıttını yaşamışlardı. Alexander'ın (İskender) seferi de yaz ortasında gerçekleştirilmişti. Ancak unutulmamalıdır ki, Mezopotamya o dönemde muhtemelen yoğun nüfuslu ve çok iyi işlenmiş bir yerdi, kanallar ile su kuyuları bolca bulunuyor olmalıydı.

† Sert üzerinden geçen o yol çok sarp dağları aşar ve günümüzde sadece kervanlar tarafından takip edilir, çünkü diğer yola göre daha güvenlidir ve içinde bir miktar ticaretin yürütüldüğü bir kasabadan geçer.

Bitlis nehrinin Tille'de Sert çayı ile birleşerek Dicle'nin ana koluna döküldüğü ve bu nedenle Ksenofon'a farklı bir isim altında başka bir nehir gibi görünmüş olabileceği akılda tutulmalıdır.

† Bu büyük iç denizi görmüş olsaydı, muhtemelen ondan bahsederdi.

Ksenofon’un anlatısında, Fırat’ı geçtikten sonraki rotasını herhangi bir kesinlik derecesiyle belirlemek için bana göre yeterli veriye sahip değiliz. Yunanlıların bu nehirden yaklaşık yirmi parasang uzaklıkta, sıcak bir pınarın yakınında kamp kurduklarını biliyoruz ve bu pınar, ülkede bolca bulunan pınarlardan biri olarak teşhis edilebilir. Yunanlıların, en az zorluk sunan yol olarak günümüzde de kervanlar tarafından hala kullanılan Hinnis ve Hasan-Kale ovalarından geçen yolu tercih etmiş

olmaları son derece muhtemeldir. Ancak Fırat ile Phasis arasındaki mesafe yetmiş parasang, Phasis ile Harpasus arası doksan beş parasang ve Harpasus bu iki nehrin büyüğü olduğuna göre, Phasis ve Harpasus ile hangi nehirleri eşleştirmeliyiz?* Yunanlıların batıya doğru yöneldiklerini ve modern Erzurum sahasının yakınından geçtiklerini kabul edemem. O yönde Ksenofon'un tasvirine uyacak hiçbir nehir bulunmamaktadır. Dahası, Yunanlılar yüksek bir dağa geldiler ve Trabzon'dan otuz iki parasang mesafede denizi ilk kez gördüler. Erzurum'dan kıyıya uzanan ve başka seçeneği olmayan üç modern yoldan birini seçmiş olsalardı, Euxine'i (Karadeniz) Trabzon'un hemen yakınında, o şehirden kesinlikle en fazla altı veya sekiz parasang uzaklıkta görmüş olmaları gerekirdi. Ben genel olarak, Yunanlıların Fırat'tan ayrıldıktan sonra ya çok dolambaçlı bir rota izlediklerine, zorlu yolculuklarının büyük hedefi olan deniz kıyısına doğru her gün ancak çok az gerçek ilerleme kaydettiklerine ya da Ksenofon tarafından verilen parasang miktarlarında önemli bir hata olduğuna; Harpasus'un Çoruh, Phasis'in ise Aras veya Kür olması gerektiğine; ve Yunanlıların denizi gördükleri kutsal dağ olan Theches Dağı'nın Batum ile Trabzon arasında yer aldığına, ordunun Çoruh vadisini takip ettiğine ancak Karadeniz'deki modern liman sahasına ulaşmadan önce bu vadiden ayrıldığına inanmaya meyilliyim.

Ancak hiçbir şekilde, bu iki nehir arasındaki ya da onun tasvirine uyması muhtemel olan diğer herhangi iki nehir arasındaki doğrudan bir yürüyüş hattı, Ksenofon tarafından verilen mesafelerle uyuşmamaktadır.

BÖLÜM IV.

MUSUL'DAKİ İLK ÇALIŞMALARIMIZ.—KOUYUNJIK'TAKİ (KUYUNCUK) KEŞİFLER.—HÖYÜĞÜN YAPISI.—ASUR YAPILARINI TEMSİL EDEN KABARTMALAR.—BİR DUVAR.—BİR ŞEHRİN KUŞATILMASI.—KOUYUNJIK'TAKİ (KUYUNCUK) HEYKELLERİN KARAKTERİ.—KAZILARIN YENİDEN BAŞLAMASI İÇİN DÜZENLEMELER.—YAZITLAR.—HÜSEYİN BEY'İN MUSUL'A GELİŞİ.—YEZİDİ DİNİ TÖRENLERİ.—NEŞELİ BİR BULUŞMA.—KADINLARIN GİYSİLERİ.—KAVVAL.—IRKIN KÖKENİ.—YEK'İN KUTSAL KİTABI.—ONLARIN DOĞRU ADLANDIRILMASI.—BEY'E MEKTUP.

Musul'a varışımızın ertesi sabahı, gün doğumunda Kouyunjik'e (Kuyuncuk) sürdüm. Okuyucu hatırlayacaktır; 1847'de Avrupa'ya dönüşümün ardından Bay Ross, bu höyükteki araştırmaları sürdürmüş ve kendi keşif anlatımında daha önce tanımlamış olduğum ilgi çekici birkaç kabartmayı açığa çıkarmıştı.* O beyefendi, büyük üzüntüme sebep olacak şekilde Musul'dan ayrılmıştı. Onun ayrılışından beri kazılar,

British Museum Mütevelli Heyeti tarafından geniş çaplı faaliyetler yürütmekten ziyade sahayı elde tutmak ve başkalarının müdahalesini önlemek amacıyla az sayıda adam çalıştırmakla görevlendirilen İngiliz viskonsolosu Bay Rassam'ın idaresine bırakılmıştı. "Şişman" lakaplı Toma Şişman hala işçilerin denetçisiydi ve harabelere yaptığım bu ilk ziyarette bana eşlik etti.

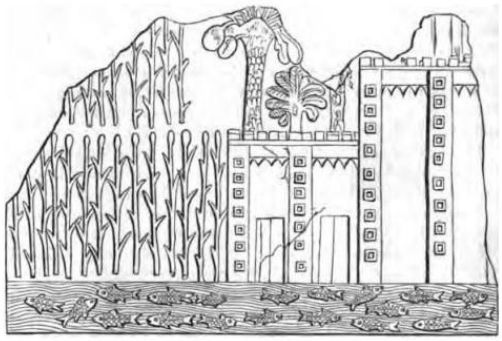

Castle near a River or Marsh (Kouyun/'k).

Ancak burayı son gördüğümden beri büyük höyükte çok az değişiklik meydana gelmişti. Yılın bu zamanında her zaman olduğu gibi sarı ve çıplaktı. Toprak yığınları eski kazıların yerini işaret ediyordu; ilk keşfedilen odalar yeniden tamamen molozlar altında kalmıştı. İki yıl önce çıplak duran o heykelli duvarlardan artık hiçbir iz kalmamıştı. Bay Ross'un yönetiminde, Musul kasabasının tam karşısına düşen güney köşesinde açılan hendekler hala açıktı. Onun girdiği odaların, tahmin etmeye yönlendirildiği gibi ikinci bir saraya ait olmadığı ilk bakışta açıkça anlaşılıyordu. Bunlar, höyüğün bu köşesinde bir zamanlar yükselen ve halihazırda kısmen keşfedilmiş olan aynı büyük yapının bir parçasını oluşturuyordu. Kabartmaların ve yazıtların üslubu, bunları bir çırpıda daha önce keşfedilenlerle aynı döneme ait kılıyordu. Aynı krala aittiler ve onun savaşları ile zaferlerini kaydediyorlardı. Binanın geri kalanında amansızca hüküm süren, heykelli panelleri kirece dönüştüren ve yapıyı bir çöp ve moloz yığınına indirgeyen o büyük yangın, burada da işini yapmıştı. Kurutulmuş tuğladan duvarları bir zamanlar kaplayan kabartmalardan geriye sadece dört veya beş fitlik bir kısım kalmıştı ve bu parçalar bile ayrıntılı bir tanımlamaya izin vermeyecek kadar çok tahrip olmuştu.
İki odanın duvarları açığa çıkarılmıştı. Birinde, uzun bir heykel serisinin alt kısmı hala kısmen korunmuş durumdaydı, ancak üst kısım tamamen yok olmuş, alabalık taşının (kaymaktaşı) kendisi bile ortadan kaybolmuştu. Kabartmalar, bir nehrin kıyısında yaşayan bir ulusun Asur kralına boyun eğdirilişini kaydediyordu. Tutsak kadınlar, püsküllerle bezenmiş uzun işlemeli cübbeleriyle ayırt ediliyordu ve kalelerin kendilerine has kama şeklinde duvar süslemeleri vardı. Şehirler, kamışlar veya sazlıklarla çevrili gibi göründüklerinden, muhtemelen bataklıkların ortasında yer alıyordu; yanı sıra palmiye ağacı koruları da mevcuttur. Asurlular, güçlü yerleri merdivenlerle tırmanarak (eskalad) ele geçirdikten sonra sakinlerini esarete götürüyor, sığırları, develeri ve öküzler tarafından çekilen arabaları sürüp götürüyorlardı. Erkeklerden bazıları hasır işçiliği büyük sepetler taşıyor, kadınlar ise vazolar veya kazanlar tutuyordu. Savaşçılarının eşlik ettiği, arabasında duran kralın önünde, tutsakların sayısını ve ganimet miktarını kaydeden bir harem ağası ilerliyor

ve diz çökmüş mağlup reisleri kabul ediyordu. Yenilen halkın adını kaydedecek tek bir yazıt izi kalmamıştı; ancak nehir ve palmiye ağaçlarından, bunların Güney Mezopotamya'daki bir bölgede yaşadıklarını tahmin edebiliriz. Bunlar muhtemelen, Fırat ve Dicle'nin oluşturduğu bataklıklarda yaşayan ve günümüzdeki torunları gibi, merkezi hükümete karşı sürekli bir isyan içinde olmak için bu uçsuz bucaksız bataklıkların ortasındaki neredeyse erişilmez konumlarından yararlanan çok sayıdaki Arap kabilesinden biriydi. Bu kabilelerden birçoğunun, ileride görüleceği üzere, sarayı inşa eden kralın güney fetihleri arasında adı geçmektedir. Bu odanın güney duvarında, sertliği çakmak taşına yakın, ince taneli magnezyumlu kireçtaşından düz, dik levhalardan oluşturulmuş bir kapı boşluğu vardı; bunların arasında iki küçük, çökmüş alabalık taşından aslan yer alıyordu. Bu giriş, sadece küçük bir kısmı keşfedilmiş olan daha ilerideki bir odaya açılıyordu. Duvarlar, aynı kompakt kireçtaşının heykelli levhalarıyla kaplanmıştı.

Kouyunjik höyüğünde şimdiye kadar keşfedilen heykelli kalıntılara, üzerlerindeki toprağı aşağıya doğru kazarak ve ardından molozları kaldırarak ulaşılmıştı. Bay Ross'un ayrılışından sonra, harabelerin üzerindeki toprak birikintisi oldukça büyümüş, sıklıkla otuz fiti aşmıştı; öyle ki işçiler, burayı temizleme zahmetinden kaçınmak için duvarlar boyunca tüneller açmaya, ışık ve hava sağlamak için düzenli aralıklarla şaftlar batırmaya başladılar. Gömülü harabelerin üzerinde farklı dönemlerde yükselen binaların temelleri, toprak ve molozların sertliğiyle birleşince, bu süreci ancak olağanüstü bir dikkat ve önlemle güvenli kılıyordu. Yeraltı geçitleri dardı ve gerektiğinde ya toprak sütunlar bırakılarak ya da madenlerde olduğu gibi ahşap kalaslarla destekleniyordu. Antik sanatın kalıntılarıyla kaplı, dökülen kenarlardan dışarı fırlayan bu loş ışıklı uzun galeriler ve buraların karmaşıklığı içinde dolaşan ya da karanlık girintilerinde çalışan vahşi Arap ve esmer Nasturi işçiler, son derece pitoresk bir manzara sunuyordu.

Toma Şişman işçileri, heykellerin çok zarar gördüğü höyüğün güney köşesinden uzaklaştırmış ve binanın daha önce keşfedilmemiş bir kısmında tüneller açmıştı; buralar, Musul'dan ayrılışım sırasında çalışmayı bıraktığım yerin yakınından başlıyordu.‡ Tonozlu geçitlere, işçilerin molozları harabelerden dışarı atmak için aşağıdan yukarıya çıktıkları eğimli bir yoldan indim. En dipte, daha önceki araştırmalarım sırasında sadece kısmen keşfedilmiş olan büyük salonun güney tarafını oluşturan bir duvarın önünde kendimi buldum.¶ Gölgelerin arasından hayal meyal seçilebilen heykeller, tasvir edilen konunun eksiksiz bir tarihini sunacak kadar iyi korunmuş durumdaydı; her ne kadar Kouyunjik'in geri kalan kabartmaları gibi, yangın bunları neredeyse kirece dönüştürmüş ve bin parçaya çatlatmış olsa da. Levhaların yüzeyleri tamamen, yükseklikleri üç inç ile bir fit arasında değişen, titizlikle işlenmiş ve büyük bir canlılıkla tasarlanmış figürlerle kaplıydı.

Bu kabartma serisinde, bir Asur fethinin tarihi, hükümdarın savaşa gidişinden tam bir zaferden sonraki muzaffer dönüşüne kadar, şimdiye kadar keşfedilen diğer her şeyden daha eksiksiz bir şekilde tasvir edilmişti. Konunun ilk kısmı halihazırda eski çalışmamda tanımlanmıştı.* Savaş arabaları ve atlıları eşliğinde ilerleyen kral, Asur ovalarındaki başkentinden ayrıldıktan sonra dağlık ve ağaçlık bir bölgeden geçiyordu.† Birçok şehir veya kalenin kuşatılmasıyla gecikmiş gibi görünmüyor,

aksine savaşı bir an önce yukarı ülkeye taşıyordu. Süvari ve piyadeden oluşan birlikleri, düşmanlarıyla göğüs göğse çarpışıyor, onları tepeler ve vadiler boyunca, akarsuların kenarında ve bağların ortasında kovalıyordu. Asur süvarileri hem mızrak hem de yayla silahlanmıştı, her iki silahı da tam süratteyken kullanıyorlardı; rakipleri ise tamamen okçulardan oluşuyor gibi görünüyordu. Yenilenler aman diliyor; ya da yaralı halde, ilerleyen atların ayakları altına düşüyor, yaklaşan ölümü savuşturmak için ellerini yalvararak kaldırıyorlardı. Bunu muzaffer takip izliyordu. Muhteşem güneş şemsiyesinin altında, arabasında duran kralın arkasından zengin koşumlu atları yedekte götüren uzun yaya savaşçı dizileri geliyor ve çeşitli şekillerde silahlanıp teçhizatlandırılmış yaya askerler, mağlup halktan alınan tutsakları ve ganimetleri getiriyordu. İlk önce muzaffer savaşçılar yaklaşıyor, kayıt memurlarının önünde öldürülenlerin kafalarını yığınlar halinde yere fırlatıyorlardı. Onları, esirleri —zincirlere vurulmuş veya prangalarla birbirine bağlanmış erkekler, bazıları yaya, bazıları çocuklarını omuzlarında taşıyan ve onları ellerinden çeken kadınlar, diğerleri ise katırlara binmiş halde— sürerek getiren ve asalarıyla uyardıran diğer reisler takip ediyordu. Alayı eşekler, katırlar ve koyun sürüleri tamamlıyordu. Bay Ross tarafından keşfedilen kabartmalarda olduğu gibi, ne yazık ki burada da yenilen halkın adının belirlenebileceği hiçbir yazıt yoktu. Ülkenin konumunu, kabartmalarda kabaca tasvir edilen doğal özelliklerinden veya daha sonra boğalar üzerindeki Asur kralının savaşlarının tarihini içeren büyük yazıtlarda çivi yazılı karakterlerle daha iyi tanışıldığında bulunabilecek kayıtlardan tahmin etmek durumunda kalıyoruz. Dağlar, vadiler, akarsular, asmalar ve bodur meşeler, muhtemelen Asur'un kuzeyinde, Ermenistan, Medya veya Kerdestan'da, sarayı inşa eden kral tarafından istila edildiğini bildiğimiz ülkelerden bir bölgeye işaret etmektedir. Erkeklerin giysisi kısa bir tunikten; kadınlarınki ise ayak bileklerine kadar inen ve boynun ön kısmından aşağıya doğru kesilmiş bir gömlekten oluşuyordu.*

Bu kabartmalarla bezenmiş salonun kenarında, bir çift devasa insan başlı boğadan oluşmuş geniş bir portal yer alıyordu.† Bunlar da daha önce keşfedilenlerin tümü gibi yangından zarar görmüş, üst kısımları, kanatları ve insan kafası tamamen tahrip olmuştu. Ancak alt yarı kurtulmuştu ve üzerindeki yazıtlar sonuç olarak neredeyse tamdı. Boğaların ön kısmına bitişik olarak, her iki tarafta ikişer tane ve biri diğerinin üzerinde olmak üzere dört küçük figür yer alıyordu. Omuzlarına büyük ve muazzam bukleler halinde dökülen uzun saçları vardı; dizlerine kadar inen kısa tunikler giymişlerdi ve bir ellerinde ucu bir tür koni ile sonlanan bir asa tutuyor, diğerini ise tapınma eyleminde bulunuyormuş gibi kaldırıyorlardı.‡ Bu heykelleri barındıran levhalarla dik açı yapacak şekilde, sıkça tekrarlanan koni ve sepeti taşıyan devasa figürler yer alıyordu.

Bu girişte, boğaların arasındaki büyük döşeme taşının içinden kazılmış bir kuyu daha sonra keşfedildi. İçinde kırık çömlekler barındırıyordu; tek bir vazo bile bütün olarak çıkarılamadı, bariz bir şekilde insan kalıntıları ve duvarlardaki kabartmalardan koptuğu açık olan bazı yanmış yontulmuş alabalık taşı parçaları vardı. Bu kuyunun Asur harabeleri gömüldükten sonra mı açıldığı, yoksa en eski zamanlardan beri ölüler için bir tortu yeri mi olduğu şüphelidir. İçinde bulunan kabartma kalıntıları, dikkate değer bir derinlikte, Asur sarayının yıkılmasından sonra doldurulmuş olması

gerektiğini göstermektedir; ve benzer girişlerde bu tür hiçbir kuyu bulunmadığından, kazılar sırasında keşfedilen diğer pek çoğu gibi, antik harabelerin üzerindeki höyüğe binalar inşa edenler tarafından yapılmış olduğuna inanmaya meyilliyim. Şaftı batırırlarken muhtemelen döşeme taşıyla karşılaşmışlar ve burayı delip geçmişlerdir. Buranın daha sonra, içinden geçirildiği molozların çökmesiyle tıkandığı anlaşılmaktadır ve bu nedenle yontulmuş alabalık taşı parçaları kırık çömleklerle karışmıştır. Çöken kenarlarını destekleyemediğim için, yaklaşık on beş fit derinliğe kadar kazdıktan sonra bu girişimi bırakmak zorunda kaldım.

* Nineveh and Its Remains, vol. ii. p. 139.

† No. LI. Plan I.

‡ At No. VI. same plan. "Nineveh and Its Remains"in 2. cildindeki Kuyuncuk Planı'nda harflerle işaretlenmiş olan odalar, bu çalışmadaki Plan I'deki sayılarla yapılan referansların aksine, ilk seferden açığa çıkarılanların yanı sıra ikinci sefer sırasında keşfedilenleri de kapsayan genel bir referans kolaylığı sağlamak amacıyla ayırt edilmiştir: harfler de, her şeye rağmen, dahil edilmiştir.

¶ No. VI. Plan I.

* Nineveh and Its Remains, vol. ii. p. 134.

† Bu canlı heykellerden iki levha "Monuments of Nineveh"in 2. serisinde, Levha 37, 38'de verilmiştir. Bunlar savaşı ve zaferin bir kısmını temsil etmektedir.

* Bu canlı heykellerden iki levha "Monuments of Nineveh"in 2. serisinde verilmiştir. Bunlar savaşı ve zaferin bir kısmını temsil etmektedir.

† Entrance k. No. VI. Plan I.

‡ Böyle bir figür British Museum'a yerleştirilmiştir ve bkz. 2d series of the Monuments of Nineveh, Plate 6.

Kanatlı boğaların oluşturduğu portalın sağındaki küçük bir kapı boşluğu, daha ilerideki bir odaya* açılıyordu; bu odadaki bir girişten ise duvarları tamamen açığa çıkarılmış olan üçüncü bir odaya† geçiliyordu. Ölçüleri 26 fite 23 fitti ve sadece bu tek çıkışı vardı; çıkışın her iki yanında, yalnızca alt kısımları ayakta kalmış, levhaların üst kısmı ise tahrip olmuş ikişer devasa figür yer alıyordu: Bunlardan biri insan gövdeli ve kartal başlı, diğeri ise insan başlı ve aslan ayaklı bir canavar gibi görünüyordu. Odanın etrafındaki kabartmalar, etrafı tabanında evlerle çevrili yapay bir höyük üzerinde yükselen bir kalenin kuşatılmasını tasvir ediyordu. Kuşatılanlar duvarlar ve kuleler üzerinde yaylar, mızraklar ve taşlarla kendilerini savunuyorlardı. Asur ordusu mızrakçılardan, sapançılardan ve okçulardan oluşuyordu; bunlardan bazıları şimdiden evlerin çatılarına çıkmıştı. Kadın ve erkek tutsaklar ele geçirilmiş ve kafalar kesilmişti; muzaffer savaşçılar geleneğe uygun olarak ve muhtemelen bir ödül talep etmek amacıyla‡ bunları kayıt memurlarına getiriyorlardı. Yedekte götürülen atlar ve kralın muhafız kıtası hala korunmuş durumdaydı, ancak kabartmanın muhtemelen savaş arabasında duran hükümdarın kendisini barındıran o kısmı tahrip olmuştu. Arka planda ağaçlık dağlar vardı; asmalar ve diğer ağaçlar levhaların ortasında belirgin bir şerit oluşturuyordu; höyüğün eteğinden ise bir nehir akıyordu. Erkek tutsakların giysisi, ya ayak bileklerine kadar inen uzun bir cübbeden ya da dizlere kadar ulaşan bir tunikten oluşuyordu; bunun üzerine, bariz bir şekilde hayvan derilerinden yapılmış dış bir giysi atılmıştı ve önü bağcıklı tozluklar giyiyorlardı. Kadınlar ayaklara kadar inen bir cübbe giymişlerdi, omuzlarına ise püsküllü harici bir giysi atılmıştı; başın arkasını kapatan ve boyundan aşağı sarkan bir tür başlık veya peçe mevcuttu. Kalenin üzerinde, şehrin adını içeren iki satırlık bir yazıt parçası vardı ki ne yazık ki bunun ilk karakteri eksiktir. Yazıtta şöyle okunmaktadır: "...alammo şehrine saldırdım ve ele geçirdim; ganimetini alıp

götürdüm." Ancak kraliyet yıllıklarında henüz bununla eşleşen hiçbir isim bulunamamıştır ve tasvir edilen ülkenin doğasından, buranın Asur'un kuzeyindeki dağlık bir bölgede olduğunu ancak tahmin edebiliriz.* Bu odada, daha sonra açılan diğer odalarda da olduğu gibi, bazı levhaların (girişe bitişik olanların) kasıtlı olarak tahrif edildiği, her bir heykel izinin keskin bir aletle dikkatlice kazındığı dikkat çekicidir.

Büyük salona geri döndüğümde, batıya açılan üçüncü bir çıkışın daha keşfedildiğini gördüm. Bu giriş, her iki tarafta üçer tane olmak üzere altı devasa figür tarafından korunuyordu. Bunların hepsinin üst kısmı tahrip olmuştu. Kartal başlı ve aslan-insan canavarlar oldukları anlaşılıyordu.†

Bu kapı boşluğu, bir tarafı halihazırda kazılmış olan dar bir geçide açılıyordu; burada bir nehir tarafından iki parçaya bölünmüş, surlarla çevrili bir şehrin kuşatılması tasvir edilmişti. Bölgenin yarısı, kuleleri ve siperleri ele geçirmiş olan Asurlular tarafından zapt edilmişti, ancak karşı kıyı hala sapançılar ve okçular tarafından savunuluyordu. Duvarlarına karşı toprak bentler veya höyükler, taş, tuğla ve ağaç dallarından yığınlar yükseltilmişti.‡ Deriler veya postlarla kaplanmış, birbirine bağlanmış koçbaşları bu eğimli yollar üzerine sürülmüştü ve tahkimatlarda şimdiden bir gedik açmışlardı. Okçular ve mızrakçılar hücum için ileri atılıyor, diğerleri ise tutsakları sürüp götürüyor ve düşmanın putlarını taşıyorlardı. Erkek tutsakların giysisi, düz bir iç gömlek ile dizlerin altına kadar inen, önü yırtmaçlı ve boyundan düğmeli bir üst giysiden ve bağcıklı tozluklardan oluşuyordu. Saçları ve sakalları Asurlularınkine göre daha kısa ve daha az ayrıntılı kıvrılmıştı. Kadınlar, örgüler veya kıvrımlarla süslenmiş yüksek, yuvarlak sarıklarıyla ayırt ediliyordu. Bu başlığın arkasından omuzların üzerine bir peçe düşüyordu.§ Yenilen ulusun adını kaydedecek hiçbir yazıt kalmamıştı. Kaleleri ağaçlık ve dağlık bir ülkede yükseliyordu ve kendilerine has giysileri ile baş şehirlerinin merkezinden geçen nehir, ileride bunların kimliklerinin belirlenmesine yardımcı olabilir.

Bu dar oda veya geçidin karşı tarafı da kısa bir süre sonra açığa çıkarıldı. Duvarlarındaki kabartmalar, savaşçıları tarafından öncelenen ve takip edilen, arabasındaki kralı temsil ediyordu. Heykellerdeki tek dikkat çekici özellik, atların son derece süslü koşum takımlarıydı; gemleri tam süratteki bir at formundaydı.

Benim yokluğum sırasında yapılan keşifler bunlardan ibaretti. Şimdiye kadar kazılan tüm odaların, tek bir kral tarafından inşa edilmiş ve aynı krala ait tek bir büyük saray yapısına ait olduğundan hiçbir şüphe duyulamazdı. Kouyunjik basbayağı kabartmalarının, Nemrut'un diğer eski saraylarındakilerden nasıl ayrıldığını, ancak genel işlenişte, Asur savaşçılarının ve savaştıkları ulusların kostümlerinde, süslemelerin, yazıtların ve detayların karakterinde Khorsabad (Horasan) harabelerindekilere nasıl yakından benzediğini zaten göstermiştim. Bu yeni açığa çıkarılanlar, her bakımdan, ayrılışımdan önce bulunan ve Asur'da keşfedilen çeşitli harabelerin sırasıyla antik çağı ve kökeni hakkında bir fikir yürütmeye cesaret ettiğim kabartmalar gibiydi. Nemrut kabartmaları, okuyucu hatırlayabilir, yazıt şeritleri veya frizlerle iki gruba ayrılmıştı; konu genellikle tek bir tablet veya levha ile sınırlıydı ve bağımsız bir resim oluşturacak şekilde bir miktar kompozisyon girişimiyle düzenlenmişti. Kouyunjik'te ise bir odanın dört duvarı genellikle, yazıtlar veya

alabalık taşı panellerindeki bölünmelerle kesintiye uğramayan, kesintisiz bir tarihi temsil eden tek bir heykel serisi tarafından işgal edilirdi. Figürler, Nemrut'takilerden boyut olarak daha küçüktü, levhaların yüzeyini aşağıdan yukarıya kadar kaplardı; bunlar sekiz veya dokuz fit yüksekliğindeydi ve bazen eşit genişlikteydi.
Heykeltıraş böylece resmine daha fazla hareket ve çok daha fazla detay dahil edebiliyordu. Hatta olayların gerçekleştiği ülkenin doğal özelliklerine dair genel bir fikir vermek amacıyla kaba ağaç, vadi, dağ ve nehir tasvirleri yapmayı bile hedeflemişti. Bir oda böylece genellikle belirli bir savaşın tüm öyküsünü, kralın sefere çıkışından muzaffer dönüşüne kadar barındırırdı. Bir tür harekat planı içeren bu resimler, anıtların ilgisini önemli ölçüde artırmakta ve dönemin tarihinin çoğunu geri getirmemize olanak tanımaktadır. Bunlar muhtemelen, boğalar üzerine sarayın çeşitli girişlerinde kazınmış olan ve kralın saltanatının genel bir kroniğini içeren o büyük yazıtlarda barındırılan tanımlayıcı anlatımlarla heykelli kayıtları eşleştirmemizi de sağlayacaktır. Kouyunjik'te, özellikle kale ve şehir tasvirleri içeren kabartmalar arasında, mağlup edilen kralın ve ülkenin adını, hatta kraliyet şahsiyetleri olmaları halinde başlıca tutsakların isimlerini veren kısa bir epigrafi veya etiket taşımayanı muhtemelen çok azdı. Ne yazık ki bu yazıtlar genellikle levhaların üst kısmına yerleştirildiğinden, burası ise yıkımdan çok nadir kurtulabildiğinden, bunlardan çok azı günümüze kalmıştır. Kouyunjik'teki kazılan odaların sonraki sayfalarda keşfedildikleri sırayla verilecek olan tanımlamalarını okuyucunun anlayabilmesi için bu açıklamalar akılda tutulmalıdır.

* Yerinden taşınabilen bu kabartmaların büyük bir kısmı şu anda British Museum'dadır; ayrıca bkz. 2d series of the Monuments of Nineveh, Plate 39.

† Entrance i. No. VI. Plan I.

‡ Asur heykellerinde temsil edilen bu höyüklerin bir anlatımı ve bunların Kutsal Kitap'taki çeşitli pasajları örneklendirme biçimleri için bkz. "Nineveh and Its Remains", vol. ii. s. 367 ve dipnot.

§ Benim eski araştırmalarım sırasında keşfedilen bir kabartmadaki kadın giysisinin tarzı böyledir (bkz. "Nineveh and Its Remains", vol. ii. s. 129 ve "Monuments of Nineveh", Plate 71); ve bunun Sur veya Sayda'nın ele geçirilişini temsil edebileceğini tahmin etmiştim.

* İran'da bir savaştan sonra öldürülenlerin kafalarını subaylarına getirmek ve küçük bir mali ödül talep etmek askerler için hala bir adettir ve yakın zamana kadar Türkiye'de de böyleydi.

† No. XIV. aynı plan.

‡ No. XIII. Plan I.

British Museum Mütevelli Heyeti'ne sağlanan ödeneklerin izin verdiği ölçüde, kazıları olabildiğince büyük bir faaliyetle sürdürmek için düzenlemeler yapakta hiç zaman kaybetmedim. Toma Şişman Kouyunjik'in (Kuyuncuk) başına getirildi; Mansur, Behnam (mermer yontucusu) ve Hannah (marangoz) yeniden hizmetime girdiler. Dönüşümü duyarak Musul'a aceleyle gelmiş olan Ciburların şeyhi Ali Rahal, hizmetime yeniden girmek isteyen eski işçilerimden kendi kabilesine mensup olanları toplamak üzere çöle gönderildi. Kendisi "höyüğün şeyhi" olarak atandı ve bu vesileyle usulüne uygun olarak geleneksel onur hilati giydirildi.
Harabelerin üzerindeki toprak birikintisi o kadar büyüktü ki, heykelli duvarları göstermeye yetecek kadar toprağı kaldırarak tünel açma işlemine devam etmeye karar verdim. Ancak işçilerin emeğini kolaylaştırmak ve sepetlerini boşaltmak için tünellerden ayrılma zorunluluğunu önlemek amacıyla, bir dizi kaba üçgen ve ahşap makara yaptım; bunlar sayesinde kazılan molozlar, bu amaçla belirli aralıklarla açılan şaftlardan halatlarla yukarı çekilebiliyor, aynı zamanda içeriye ışık ve hava girmesi

sağlanıyordu. İşçilerin yeraltı galerilerine inmesi için o zaman bir veya iki geçit yeterli oluyordu.
Daha önce kazıcı olarak hizmetimde bulunan Nasturilerin birçoğu da geri dönme niyetimi duyarak dağlarından ayrılmış ve varışımdan bir veya iki gün sonra bana katılmıştı. Kasabanın hemen yakınında, dört veya beş kazıcı çetesi oluşturmaya yetecek kadar Cibur vardı ve ekipleri derhal halihazırda açılmış olan galerilere, Kouyunjik'in daha önce keşfedilmemiş farklı bölümlerine ve kuzey-batı duvarlarındaki yüksek bir höyüğe yerleştirdim; burası Musul'un tam karşısındaki büyük ihata duvarının bir kenarını oluşturuyordu — önceki ziyaretim sırasında sadece kısmen incelediğim bir harabe.*
Bu yılın baharı boyunca, Türkiye ile İran arasındaki ihtilaflı sınırların çözümü için kurulan İngiliz komisyonunun başkanı Albay Williams, Bağdat yolunda Musul'u ziyaret etmiş ve komisyonun mühendisi Kraliyet Donanması'ndan Teğmen Glascott'un Kouyunjik'in dikkatli bir araştırmasını yapmasına nazikçe izin vermişti. Sonradan yapılan kazıların da dahil edildiği planı, sarayın konumunu ve höyüğün genel biçimini gösterecektir.† Bu büyük harabenin şekli çok düzensizdir; güney-batı köşesinde neredeyse kare olan harabe, kuzey-doğuda neredeyse bir nokta oluşturacak şekilde daralır. Saray güney açısını işgal eder. Karşıdaki, yani kuzeydeki uçta, höyüğün adını aldığı Kouyunjik köyünün kalıntıları yer alır.‡ Bu noktadan ovaya doğru sarp bir araba yolu iner; burası yüklü hayvanlar veya arabalar için höyüğün zirvesine giden tek erişim yolunu oluşturur. Yıkık köy ile kazılar arasında, neredeyse yolun ortasında, kubbe ile örtülü, beyaz badanalı küçük bir Müslüman mezarı bulunur; burası anısı ve adı çoktan yok olup gitmiş bir şeyhe veya kutsal bir adama aittir. Bunun biraz ötesinde, güney-batıya doğru, höyüğün seviyesi diğer herhangi bir kısmın üzerindedir; bu durum muhtemelen, daha eski Asur yapıları üzerine inşa edilmiş olsa da, Arap fethinden önceki bir döneme ait antik binaların kalıntılarından kaynaklanmaktadır. Bunun ötesinde, kuzeyde, seviye, kazılan sarayın kalıntılarını kaplayan höyük kısmının oldukça altındadır. Mezardan güneye doğru düzlük aniden çöker ve bir amfitiyatroyu andıran yarı dairesel bir sırt bırakır. Dicle'ye bakan taraf hariç, Kouyunjik'in her tarafında vadiler vardır. Kış yağmurlarıyla tamamen aşınmamışlarsa da, şüphesiz onlar tarafından derinleştirilmiş ve büyütülmüşlerdir. Buralar çömlek, tuğla ve bazen taş ile yanmış alabalık taşı parçalarıyla doludur; dökülen toprak ise yamaçlarında sık sık, yağmurlarla altı oyulduğunda aşağı düşen masif tuğla işçiliğinden devasa kütleleri açığa çıkarır. Bu vadiler içinden, höyüğün zirvesine çıkan sarp ve dar patikalar geçer. Harabelerin içlerine kadar uzandıklarında, binaların üzerine inşa edildiği yapay toprak platformun tam temellerini sıklıkla çıra gibi açığa çıkardıklarından, deneme tünellerine başlamak için en iyi yerleri sunarlar.
Hüsrev çayı (Khoser), Kouyunjik'in doğu tabanı etrafında kıvrılır ve sarayın kalıntıları tarafından işgal edilen açının yakınından ayrılarak doğrudan bir hatla Dicle'ye doğru akar. Küçük ve durgun bir akarsu olmasına rağmen, kendisi için derin bir yatak aşındırmıştır ve sadece güney köşesinin hemen altındaki, Musul'dan gelen doğrudan yolun onu geçtiği höyük yakınında ve sularıyla bir un değirmeninin döndürüldüğü kuzey ucunda sığ geçit verir. Yağmurdan sonra coşkun bir sele dönüşür, kıyılarını

taşırır ve önündeki her şeyi sürükler. Sonra çok aniden yükselir ve aynı hızla çekilir. Dicle şimdi höyükten yaklaşık yarım mil uzakta akmaktadır, ancak bir zamanlar şüphesiz onun tabanını yıkıyordu. Aralarında, nehrin kademeli geri çekilmesi sırasında bıraktığı zengin bir alüvyon vardır; burası her zaman ekilidir ve mısır tarlalarına, kavun ve salatalık yataklarına bölünmüştür.* Bu ovada, höyüğün zirvesindeki antik alanından kolaylık amacıyla taşınmış olan modern küçük Kouyunjik köyü yer alır. Platformun eteğinin etrafında, yukarıdaki harabelerden düşen çömlek, tuğla ve taş parçaları yoğun bir şekilde dağılmıştır.

Musul'da valiyi ziyaret etmek ve işlerimin keyifli, başarılı olmasa da yürütülmesi için iyi niyetleri bir şekilde gerekli olan önde gelen sakinlerle olan tanışıklığımı tazelemek zorundaydım. Kamil Paşa yakın zamanda paşalığa atanmıştı. Ayrılışımdan beri atanan altıncı veya yedinci paşaydı; zira bir memur yönetmek üzere gönderildiği ülkeyi tanır tanımaz ve sakinleri üzerinde herhangi bir nüfuz elde eder etmez, yeni bir yöneticiye yer açmak için geri çağrılması Türk idaresinin belalarından biridir. Kamil, Berlin'de büyükelçilik yapmış ve birkaç Avrupa sarayını ziyaret etmişti. Tavırları son derece kibar ve nazikti; zekası ve bir Türk valisinde çok daha büyük önem taşıyan dürüstlüğü kabul edilmişti. Başlıca kusurları büyük bir hareketsizlik ve tembellik ile ne yazık ki yakında pişman olmak için neden bulduğu, kendisini aptalca ve zararlı şeyler yapmaya sevk eden talihsiz bir mizaç asabiyetiydi. 1847'deki ziyaretimde beni Musul'da kabul eden paşaya kıyasla çok olumlu bir tezat oluşturuyordu; o paşa ki, bu arada, çok sayıdaki kötülüğü nedeniyle kendisini ölüme mahkum eden yüce meclis fermanına rağmen, Sultan'ın yanlış yönlendirilmiş merhameti sonucunda infaz edilmemiş, yakın zamanda Küçük Asya'da, konsoloslardan uzak ve zorbalığı ile haraç kesmesine karşı bazı engellerden yoksun konforlu bir paşalığa atanmıştı. Kazı yapma hakkımız artık tartışmaya yer bırakmayacak kadar iyi tesis edilmişti ve paşaya yaptığım ziyaret görevden ziyade bir dostluk ziyaretiydi. Onu, devlet meclisinde yüksek bir makamda bulunduğu başkentten ve çalkantılı zamanlarda orada valiyken Belgrad'dan tanıyordum.

Varışımdan kısa bir süre sonra, Ebu Salman'dan eski dostum Şeyh Abdurrahman ve Ciburların reisi Abdürrubbo beni görmek için kasabaya geldiler. İlki yoksulluktan acı acı şikayet etti: Muhammed Paşa'dan olan alacakları, hükümet tarafından tanınmış olmasına rağmen ödenmemişti ve ayrılışımdan beri paşalığa getirilen yeni yerel idari sistem nedeniyle, Nimroud yakınlarındaki eski otlak alanları kabilesinden alınmış ve "miri", yani kamu mülkü haline getirilmişti. Abdürrubbo idaresindeki Ciburlar, Musul'ın güneyindeki çölde kamp kurmuşlardı. Kalah Sherghat'a (Kala Şerkat) veya incelemek isteyebileceğim diğer herhangi bir harabeye bana eşlik etmeyi teklif etti ve bir ipek hilat eski dostluğumuzu pekiştirdi.

Kasabaya henüz yerleşmiştim ki, Cawal Yusuf, Şeyhan Yezidilerinden bir grupla birlikte Baadri'den geldi; beni, Hüseyin Bey ve Şeyh Nasr adına, Şeyh Adi'deki yıllık festivale davet etmek için. Davet reddedilemeyecek kadar samimiydi; toplanan mezhebin başlıca reisleriyle bir araya gelmek, onlara İstanbul'da nelerin meydana geldiğini açıklamak ve gelecek davranışlarına dair birkaç nasihat sözü sunmak için bu fırsata sahip olduğuma da pişman değildim. Cibur işçileri de henüz çadırlarını

Nimroud veya Musul'a taşımamışlardı ve kazılar sonuç olarak henüz aktif bir şekilde başlatılmamıştı.

* Bu höyükte daha önce yapılan keşiflerin bir tasviri için bkz. "Nineveh and Its Remains", vol. i. p. 144.

† Plan I'in köşesindeki Kouyunjik höyüğünün Genel Planı'na bakınız.

‡ "Küçük koyun." Ancak Kouyunjik, Araplar tarafından genellikle Armuşeya adıyla bilinir.

* Dicle nehri rotasının bu bölümünde akar ve Babil sınırındaki Saimarra'ya (Samarra) ulaşana kadar, genişliği bir ila iki mil arasında değişen, her iki tarafta alçak kireçtaşı ve konglomera tepeleriyle sınırlanmış bir vadiden geçer. Yatağı sürekli ve düzenli bir değişime uğramaktadır. Bir taraftaki tepelere ulaştığında, bu engel tarafından geri fırlatılır ve yavaşça karşı tarafa doğru sürünerek, kısa sürede ormanla kaplanan zengin bir alüvyonlu toprak bırakır. Bu süreç sayısız çağlar boyunca geriye ve ileriye doğru tekrarlanmaktadır ve Ermenistan'ın büyük yaylalarını süzdüğü sürece tekrarlanmaya devam edecektir. Nimroud'da şimdi, yaklaşık üç bin yıl önce terk ettiği höyüğün tabanına yavaş yavaş geri dönmektedir; ancak o kadar uzağa yolunu açabilmesi için yüzyılların geçmesi gerekmektedir.

Bu ziyarette bana kendi kafilem, ayrıca viskonsolos Bay Rassam ve onun tercümanı eşlik ediyordu. İlk gün Baadri'ye kadar sürdük ve yolda Hüseyin Bey ile büyük bir Yezidi atlı grubu tarafından karşılandık. Şeyh Nasr, törenler için hazırlık yapmak üzere çoktan türbeye gitmişti. Genç reis bizi gece boyunca ağırladı ve ertesi sabah, gün doğumundan bir saat sonra Şeyh Adi'ye gitmek üzere köyden ayrıldık. Kutsal vadiden bir miktar mesafede Şeyh Nasr, Pir Sino, Kavvallar, rahipler ve reisler tarafından karşılandık. Bizi, önceki ziyaretimde kalmış olduğum kutsal korunun içindeki aynı binaya götürdüler. Kavvallar etrafımızda toplandılar ve gelişimiz dolayısıyla bizi tefler ve flütlerle selamladılar; çok geçmeden etrafımızda, Yezidi festivaline dair önceki anlatımımda tasvir etmeye çalıştığım o benzersiz ölçüde güzel ve pitoresk gruplardan biri oluştu.*

Yezidiler bu yıl vadide, onları son gördüğüm zamana kıyasla daha az sayıda toplanmışlardı. Sincar halkından sadece en iyi silahlanmış olanlardan birkaçı, şu anda Bedeviler tarafından tutulan yolun tehlikelerine göğüs germeye cesaret edebilmişti. Abde Ağa ve yandaşları, Semil'den ayrıldığımızda püskürtülmüş olmalarına rağmen hala bölgede dolanan ve intikam peşinde olan Arap yağmacılara karşı köylerini savunmakla tamamen meşguldüler. Göçerler ve Derebun kabileleri de aynı korkular yüzünden uzak durmuşlardı. Kherzan ve Rızvan sakinleri zorunlu askerlik yüzünden sıkıntı içindeydiler. Baaşika ve Bahzani halkı bile yakın zamanda Paşa tarafından yapılan bir ziyaret nedeniyle o kadar çok taciz edilmişti ki, şenlikler için hiç istekleri kalmamıştı. Ekselansları, Bağdat'taki ordunun karargahına gitmek üzere Musul'dan geçmekte olan Arabistan'ın yeni başkomutanı Namık Paşa'ya karşı

pek de dostane duygular beslemiyordu; onu ağırlamak istemediğinden, aniden hastalandığını belirterek sağlığı için Baaşika'ya çekilmişti. Varışının ertesi sabahı, gece boyunca eşeklerin anırmasından dolayı dinlenemediğinden şikayet etti ve eşekler derhal köyden kesin bir dille sürgün edildi. Ertesi günün şafağı, bu meseleyle hiç ilgisi olmayan Ekselanslarının büyük bir rahatsızlığına yol açacak şekilde, horozlar tarafından ilan edildi; bunun üzerine onun muhafız kıtasını oluşturan düzensiz askerler derhal bu soyun genel bir katliamına girişmeye teşvik edildi. Üçüncü gece ise uykusu, kaldığı süre boyunca anneleriyle birlikte hemen mahzenlere kilitlenen çocukların ağlamalarıyla bölündü. Dördüncü gün şafak vaktinde serçelerin cıvıltısıyla uyandı ve köydeki her tüfeğin, bunlara karşı bir imha savaşı yürütmek üzere dışarı çıkarılması emredildi. Ancak beşinci sabah dinlenmesi sinekler tarafından şiddetle bozuldu ve öfkeli Paşa bunların derhal yok edilmesinde ısrar etti. Köyün reisi olarak Vali'nin emirlerini yerine getirmekle görevli olan Kâhya, şimdi kendisini Ekselanslarının ayaklarına fırlatarak şöyle haykırdı: "Yüce Efendimiz gördü ki buradaki tüm hayvanlar, Allah'a hamdolsun, Efendimiz Sultan'a itaat etmektedir; sadece o kafir sinekler onun otoritesine isyan ediyor. Ben düşük rütbeli ve küçük güçte bir adamım, onlara karşı hiçbir şey yapamam; şimdi sizin gibi yüce bir Vezir Hazretlerine, Efendimiz ve Efendimizin emirlerini uygulamak düşer." Bir şakadan hoşlanan Paşa sinekleri affetti, ancak köyü terk etti.
Şeyh Adi'deki yıllık festivalin genel doğasını ve o vesileyle vadinin görünümünü daha önce o kadar tam olarak tasvir etmiştim ki, kendimi sadece şimdi ilk kez tanık olmama izin verilen bu tür törenlerin bir anlatımıyla sınırlayacağım.
* Nineveh and Its Remains, vol. i. ch. ix.

Güneş battıktan yaklaşık bir saat sonra Kavval Yusuf, orada bulunmasına izin verilen yegane kişiler olan Hormuzd ile beni Tapınağın iç avlusuna veya kutsal alanına çağırdı. Pencerelerinden avluda olup biten her şeyi görebileceğimiz bir odaya yerleştirildik. Kavvaller, Şeyhler, Fakirler ve başlıca reisler çoktan toplanmıştı. Avlunun ortasında dört brülörlü demirden bir lamba vardı — fitiller için dört dudaklı basit bir kap, yere çakılmış keskin bir demir çubuğun üzerinde duruyordu. Yanında, bir elinde yanmakta olan bir meşale, diğerinde ise büyük bir yağ kabı tutan bir Fakir duruyordu; bu kaptan zaman zaman lambayı dolduruyor ve yüksek sesle Şeyh Adi'ye yakarıyordu. Kavvaller avlunun bir tarafındaki duvara karşı durmuşlardı ve yavaş bir ilahiye başladılar; bazıları flüt çalıyor, diğerleri tef vuruyor ve sesleriyle ritme eşlik ediyordu. Şeyhler ve reisler şimdi ikişer ikişer yürüyerek bir alay oluşturdular. Başlarında Şeyh Cindi vardı. Tüyleri yüzünün üst kısmına kadar sarkan uzun, tüylü, siyah bir başlık takmıştı. Siyah ve koyu kırmızının yatay çizgileriyle çizgili uzun bir cübbe ayaklarına kadar iniyordu. Şeyh Cindi'ninkinden daha sert ve yine de daha heybetli bir çehre, en hayalperest imgelem tarafından bile kolay kolay tasvir edilemezdi. Kuzguni siyahlıktaki sakalı göğsünde aşağıya doğru dalgalanıyordu; koyu renkli, delici gözleri, bir ocağın parmaklıkları arasından yanan kömürler gibi, gür kaşlarının arasından parıldıyordu. Yüzünün rengi en derin kahverengiydi, dişleri kar gibi beyazdı ve hatları, ölçülemeyecek kadar sert olsa da, benzersiz bir şekilde asil ve düzgündü. Şeyh Cindi'nin hiç gülmediği aramızda bir darbımesel haline gelmişti.

Ona bakmak, içinde bir kahkahanın doğamayacağını hissetmek demekti. Yavaş ve ciddi bir adımlarla ilerlerken, titreyen lamba onun ciddi ve engebeli çehresinin gölgelerini derinleştiriyordu; kötü olana adanmış törenlerde liderliği üstlenmeye daha belirgin bir şekilde uyan bir varlık hayal etmek imkansız olurdu. O, Yezidi mezhebinin "namaz kıldıranı" yani Piş-namazıydı. Arkasında iki saygıdeğer şeyh vardı. Onları Hüseyin Bey ve Şeyh Nasr takip ediyordu, diğer reisler ve Şeyhler ise arkadan geliyordu. Uzun cübbelerinin tamamı en saf beyazlıktandı. Yavaşça dönerlerken, bazen durup, sonra ölçülü adımlarına yeniden başlayarak, Ulu Varlık'ın şanına ve onuruna ilahiler mırıldandılar. Kavvaller flütleriyle ilahiye eşlik ettiler, belirli aralıklarla tefleri vurdular. Yanmakta olan lambanın etrafında ve alayın oluşturduğu çemberin içinde, siyah giysileri içindeki Fakirler, müziğe göre ayarlanmış ciddi bir adımlarla, kollarını Doğulu dansçıların tarzında kaldırıp iki yana sallayarak ve kendilerini zarif olduğu kadar az vakur olmayan duruşlara sokarak dans ettiler. Ulu Varlık'ı öven ilahileri, Melek İsa ve Şeyh Adi onuruna başkaları takip etti. İlahiler daha hızlı ezgilere geçti, tefler daha sık vurulmaya başlandı, Fakirler hareketlerinde daha aktif hale geldiler ve kadınlar, ilk ziyaretimi anlatırken tasvir etmeye çalıştığım o olağanüstü gürültü ve coşku sahnesiyle törenlerin sona ermesiyle yüksek tahlel (zılgıt) çığlığını attılar. Dualar bittiğinde, alay halinde yürüyenler geçerken, duvara bir yılanın resmedildiği tapınağa çıkan kapı boşluğunun sağ tarafını öptüler; ancak, bana güvence verildiği üzere, Şeyh Nasr ve Kavval Yusuf'a göre tipik veya başka bir anlamı olmayan görüntünün kendisini değil. Hüseyin Bey daha sonra bu girişteki basamağa yerleşerek Şeyhlerin ve yaşlıların bağlılık saygılarını kabul etti; her biri genç reisin eline dokunarak onu dudaklarına götürdü. Sonrasında orada bulunan herkes, birbirine birer barış öpücüğü verdi.

Sheikh Nasr, High Priest of the Yezidis

Törenler böylece sona erdiğinde, Hüseyin Bey ve Şeyh Nasr yanıma gelerek beni iç avluya götürdüler. Kendim ve iki reis için tapınağın kapı boşluğuna halılar serilmişti; mezhebin Şeyhleri, Kavvaller ve önde gelen kişileri kendilerini yerleştirdiler veya duvarlara karşı çömeldiler. Tapınağın içindeki karanlığı hayal meyal dağıtan bir lambanın ışığında, Şeyh Cindi'nin soyunduğunu görebiliyordum. Dualar sırasında kapıda rahipler görevlendirilmişti ve birkaç kadın ile kız hariç kimsenin içeri girmesine izin verilmemişti: Şeyhlerin ve Kavvallerin eşleri ile kızları binaya serbestçe girebiliyor ve törenlere katılıyor gibi görünüyorlardı. Viskonsolos ve Hoca Toma şimdi içeri kabul

edildiler ve avlunun üst ucunda bizimle birlikte yerlerini aldılar. Kavval Yusuf'tan sonra, yolculuğumuz sırasında çok sık kullandığı aynı kelimelerle ve aynı detaylarla, İstanbul'daki misyonunun sonucunun tam bir raporunu vermesi istendi. O bitirdikten sonra, reislerin dikkatini, kendilerine sağlanan yeni imtiyazlarla vicdan özgürlüğü ve mülkiyet hakkının tadını çıkarmanın, tamamen güvence altına alınmamışsa bile, en azından tamamen kendi hakları olarak tanındığına ve Yezidilerin uzun süredir maruz kaldığı o büyük yüklerin kaldırıldığına çekmeye çalıştım. Çocukları artık köle olarak alınamazdı ve Sultan, halihazırda esaret altında olanların bile serbest bırakılmasını emretmişti.* Bundan böyle hiç kimse dini uğruna işkence görmeyecek veya ölüme mahkum edilmeyecekti. Zorunlu askerlik ve askeri hizmete olan itirazları ne olursa olsun, Sultan'ın tebaası olarak ve Hristiyanlar tarafından ödenen cizye vergisinden muaf tutulduklarından, Müslümanlarla aynı yasalara tabi olmalarının ve devlete hizmet etmelerinin makul olduğu ortadaydı. Düzenli orduda askere alınanlara kendileri için iğrenç olan bu tür uygulamaların ve yiyeceklerin zorla dayatılmayacağına dair Sadrazam söz vermişti. Yezidiler ilk kez Sultan'ın bakanlarıyla doğrudan iletişime geçmişlerdi ve imparatorluğun mezheplerinden biri olarak resmen tanınmışlardı. Kendilerini sadık ve vefalı tebaalar olarak kanıtlayarak Babıali'nin bu iyi niyetlerini haklı çıkarmak durumundaydılar. Ancak, her şeyden önce, kabileler arasındaki iç çekişmelerden ve kavgalardan kaçınmalı ve aralarındaki barış ile birliği sürdürmeliydiler, zira ancak bu sayede düşmanlarına meydan okuyabilirlerdi. Çalışkanlıkları onları şimdiden Müslüman ve Hristiyan komşularının üzerine çıkarmıştı ve şimdi kendilerine taze bir koruma sağlandığından, zengin ve müreffeh olmayı haklı olarak umabilirlerdi. Nihayet, Yezidilerin tüm reisleri tarafından mühürlenmiş olan teşekkür mektuplarının, Yezidi heyetine gösterilen kabul için Sadrazam Reşid Paşa'ya ve onların adına yaptığı cömert şefaat için Sir Stratford Canning'e gönderilmesi kararlaştırıldı.

Mezhebin özel ve ev içi işleri daha sonra tartışıldı ve çeşitli reformlar önerildi. Evlilik akdi yapma biçimi bazı değişiklikler gerektiriyordu. Anne babaların kızları için talep ettikleri büyük miktardaki paralar, birçok kızın evlenmeden kalmasına neden olmuştu ki bu durum Doğu ülkelerinde nadiren rastlanan bir durumdur ve topluluğun genç üyeleri arasında yüksek sesli şikayetlerin kaynağıydı. Rassam, babaya ödenen miktarın azaltılmasını veya kaçarak evlenmelerin teşvik edilmesini ve kaçanlara onun korumasından yararlandırılmasını önerdi. Önerilen alternatif büyük bir neşeye neden oldu; ancak Bahzani'nin yaşlı Şeyhlerinden biri, daha önce talep etmiş olduğu 3000 piastre yerine, kızı için derhal 3000 yerine 300 piastre (yaklaşık 2 Sterlin 10 Şilin) almayı kabul etti. Bu durum, evlenmeye can atan bu tür genç Kavvaller arasında çokça neşe ve büyük alkışlar eşliğinde, o anda birkaç nişanlanmaya yol açtı. Meclis dağıldığında neredeyse gece yarısı olmuştu. Daha sonra, meşalelerin ışığı altında sabaha kadar dansların sürdürüldüğü dış avluya çıktık; tüm genç erkekler ve kadınlar Debke'ye katılıyordu.

* Musul'da sonraki ikametim sırasında, her zaman insanlık uğruna gayretle ve en çıkarsız şekilde kendini gösteren viskonsolos Bay Rassam'ın yardımıyla, Kadı'nın bizzat hareminden, bir süre önce anne babasından koparılmış ve Muhammed dinini kabul etmeye zorlanmış olan Yezidi bir kızı almayı başardım. Böyle bir olağan dışı uygulama kasabada büyük bir etki yarattı.

Ertesi sabah güneş doğduktan kısa bir süre sonra Şeyhler ve Kavvaller tapınağın avlusunda kısa bir dua ettiler, ancak bir önceki akşamki törenlerin hiçbiri yapılmadı. Bazıları kutsal alanda dua etti, sık sık binanın içindeki eşiği ve kutsal yerleri öptü. Duaları bittiğinde, Şeyh Adi'nin türbesini örten yeşil örtüyü aldılar ve tef ile flütlerini çalan Kavvallerin eşliğinde, onunla dış avlunun etrafında yürüdüler. Halk etraflarına üşüştü ve kumaşın köşesini saygıyla dudaklarına götürdü, ardından küçük bir para adağında bulundu. Örtü yeniden türbenin üzerine serildikten sonra, reisler ve rahipler iç avlunun etrafına oturdular. Özellikle kutsal alanın hizmetine adanmış olan ve Kotchek (Köçek) olarak adlandırılan Fakirler ve Şeyhler, şimdi tapınağın mutfaklarından çıkarak üzerlerinden dumanlar tüten büyük harisa* tepsileri getirdiler ve bunları yere koydular. Topluluk, aç gruplar halinde yemek kaplarının etrafında toplandı ve onlar yemek yerken, ayakta duran Köçekler sürekli olarak yüksek bir sesle Şeyh Adi'nin misafirperverliğinden pay almaya çağırıyorlardı. Boş tabaklar kaldırıldıktan sonra, tapınağın ve azizin türbesinin desteklenmesi için bir bağış toplandı. Yıllık festivale gelen tüm ailelerin, Şeyh Nasr'a bir adak olarak bir yemek göndermesi de adettendir. Şeyh Nasr, bunları kabul ettiğini göstermek için bu katkılardan sadece tadar ve bunlar daha sonra kutsal alanın hizmetkarları tarafından paylaşılır.

Bu törenler bizi neredeyse öğle vaktine kadar meşgul etti; daha sonra vadideki pınarın yanına oturduk ve erkekler ile kadınlar önümüzde dans ettiler, oğlanlar ise dansçıları görmek için ağaçlara tırmanıp dallara asıldılar. Sonrasında çocukların arasında şeker, hurma ve kuru üzüm kapışıldı. Erkekler de kısa sürede eğlenceye katıldı. Festivalde satmak üzere dağlardan üzüm getiren bir grup Kurt, muzipçe bir şaka için iyi birer nesne olarak işaret edildi. Bu ipucu verilir verilmez onlar, eşekleri ve üzümleri, bir insan kütlesinin altındaki tek bir yığın halinde yuvarlandılar. Silahlı olan Kurtlar mertçe direndiler; ve niyetlerimizden habersiz olduklarından, saldırganlarından öç alabilirlerdi, ancak kayıpları ve kişisel yaralanmaları için bolca tazminat alacaklarını anladıklarında kısa sürede yeniden iyi bir ruh haline kavuştular. Musul'dan gelen fındık, kuru üzüm ve hurma seyyar satıcısı olan şişman bir bakkal, daha sonra tüm stoklarıyla birlikte bir gölete fırlatıldı ve heybelerinin içindekileri paylaşma şansı için havuzun içine dalan oğlan çocuklarının kalabalığı tarafından neredeyse boğuluyordu. Genç reis eğlenceye canıgönülden karıştı, parlak cübbelerini sıyırıp halkı muzipliğe kışkırttı. Vadide genel bir gülüşme vardı ve Yezidiler bu basit neşe ve mutluluk günlerini uzun süre hatırlayacaklardır.

Öğleden sonra reislerin ve Kavvallerin eşleri ile kızları beni ziyaret etti. Kavvallerin aileleri, bariz bir şekilde aynı soydan geldiklerinden, hem erkeklerinin hem de kadınlarının güzelliğiyle dikkat çekmektedir; hepsi çarpıcı bir şekilde birbirine benzemektedir. Ten renkleri, belki, çok koyudur, ancak hatları düzgün ve takdire şayan bir biçimdedir. Kızların giysileri zarifti ve elde edebildikleri malzeme ölçüsünde zengindi. Bazıları saçlarının arasına çiçekler örmüştü, diğerleri siyah sarıklarını sade ve zarif bir süs olan tek bir mersin çelengi ile çevrelemişti. Hepsinin boynunda çok sayıda madeni para, kehribar, mercan, akik ve cam boncuk dizileri vardı ve bazılarının siyah takkesi tamamen altın ve gümüş paralarla kaplanmıştı. İskoç ekoseli kumaşı gibi gri veya sarımsı kareli, bir omuz üzerinden bağlanan ve ipek

elbisenin önünden aşağı sarkan bir tür önlük, Yezidi kızlarının ve aynı bölgeden bazı Hristiyanların kıyafetlerinin tuhaf bir özelliğidir. Bekar kadınların boynu açıktır, evliler ise bunu çenenin altından geçen ve başın üstünde bağlanan beyaz bir mendille gizlerler. En parlak renkler kızlar tarafından giyilir, ancak matronlar (evli yaşlı kadınlar) genellikle sade beyaz giyinmiştir. Kavval ailelerinin kadınları her zaman siyah sarık ve takke takarlar. Kavval Yusuf, Frank (Avrupa) hanımlarının kocaları tarafından nasıl onurlandırıldığını göstermek için, cemaatin büyük eğlencesine vesile olacak şekilde, genç karısını bizimle birlikte kol kola yürütmüştü.
Geceleyin aynı dini törenler tapınakta tekrarlandı ve bir önceki akşam olduğu gibi iç avluya bakan odada uyumama izin verildi. Herkes istirahate çekildikten sonra, Yezidi Mollası, düşük bir ilahi tonuyla, belirli bir Mirza Muhammed'in maceralarından ve öğretilerinden oluşan bir dini tarihi veya vaazı okudu. Yanmakta olan lambanın önünde duruyordu ve onun etrafında, taş zemin üzerinde boylu boyunca uzanmış, beyaz pelerinleriyle örtünmüş olarak uyuyan Şeyhler ve Kavvaller vardı. Sahne benzersiz bir şekilde pitoresk ve etkileyiciydi.

Yezidi Dance at Sheikh Adi

Ertesi sabah Bay Rassam ve Bay Cooper ile birlikte, aynı dağ silsilesi içinde Şeyh Adi vadisinden altı milden daha uzak olmayan Bavian (Bavyan) kaya kabartmalarını ziyaret ettim; ancak bu dikkate değer anıtların bir tasvirini ikinci yolculuğumu anlatana kadar erteleyeceğim.
Bir Yezidi kabilesi olan Kaidiler, her yıl düzenlenen festivalde, Şeyh Adi'den ayrıldığımız gün şahit olduğumuz ve çok büyük bir antik çağa ait olduğu söylenen şu tuhaf töreni gerçekleştirirler: Ateşli silahları olan herkesle birlikte, tapınağın üzerinde sarkan kayalıkları tırmanırlar ve silahlarının namlularına küçük meşe dalları yerleştirerek bunları havaya ateşlerler. Yaklaşık yarım saat boyunca bu şekilde yaylım ateşi sürdürdükten sonra, dış avluya inerler ve silahlarını yeniden ateşlerler. İç avluya girerlerken, toplanmış rahipler ve yaşlıların ortasında, kutsal alanın basamaklarında duran Hüseyin Bey'in önünde askeri bir dans yaparlar. Dans sona erdiğinde, Yezidi reisi tarafından sunulan bir boğa tapınaktan dışarı çıkarılır. Kaidi aşireti çığlıklarla hayvanın üzerine atılır ve onu yakalayarak, zafer havasıyla, mezhebin reislerinden biri olan ve kendisinden genellikle koyunlardan oluşan bir hediye de aldıkları Şeyh Mirza'ya götürürler. Bu törenler sırasında toplanan erkek, kadın ve çocuk kalabalığı, vadinin sarp yamaçlarında gruplar oluşturur; bazıları iyi ağaçlandırılmış teraslarda durur, diğerleri ise sarkan kayalar ve çıkıntılar üzerinde yer alırken, oğlanlar ise olayları görebilecekleri yüksek ağaçlara tırmanırlar. Kadınlar

aralıksız tahlel (zılgıt) çekerler ve vadi sağır edici bir gürültüyle yankılanır. Ağaçların arasında dalgalanan uzun beyaz giysiler ve bazı grupların parlak kostümleri, çok güzel ve sıra dışı bir etki yaratır.
Kaidiler eskiden güçlü bir kabileydi, büyük şölene altı yüze kadar çakmaklı tüfekli adam gönderirlerdi. Savaşlar ve baskılar yüzünden sayıca ve zenginlik bakımından büyük ölçüde azalmışlardır.
Kavval Yusuf, festival vesilesiyle, bana Yezidilerin kutsal kitabını göstermeyi vadetmişti. Buna uygun olarak bir sabah, bildiğim kadarıyla bunu okuyabilen tek Yezidi olan Şeyh Nasr'ın sekreteri eşliğinde bana bir cilt getirdi. Eski bir tarihe ait olmayan, Şeyh Adi'nin faziletleri ve nitelikleri üzerine şiirsel bir rapsodi barındıran birkaç hırpalanmış yapraktan ibaretti; Şeyh Adi burada her şeyin kökeni ve yaratıcısı olarak bizzat Ulu Varlık ile özdeşleştirilmektedir, her ne kadar hakikati arayan ve onun vasıtasıyla en yüksek mertebeye ulaşan biri olarak temsil edilerek Ezeli Öz'den bariz bir şekilde ayırt edilse de, ki kendisi bunun, kendisi gibi hakikati arayan herkes tarafından ulaşılabilecek bir mertebe olduğunu beyan etmektedir. Bununla birlikte, edinimi için Bay Hormuzd Rassam'a borçlu olduğum bu sıra dışı şiirin bir çevirisini sunacağım.*

Dövülmüş buğday, kıyılmış et, süt ve çökelek karışımının koyu, lapa bir kütle halinde kaynatılması ve üzerine eritilmiş tereyağı dökülmesiyle yapılan bir yemektir. Suriye ve Mezopotamya'da sevilen bir yemektir ve büyük festivallerde ya da hastalık veya seyahat sırasında yapılan adaklar sonucunda yılın belirli günlerinde aileler tarafından pişirilir. Bu vesilelerle arkadaşlara gönderilir ve fakirlere dağıtılır. Zenginler üzerine tarçın ve şeker serperler, o zaman tadı hoştur ve oldukça lezzetlidir. Birçok Doğu kasabasının çarşılarında sabahın erken saatlerinde satılır.

Burada sunulan bu sıra dışı şiirin bir çevirisini bir sonraki bölümde (veya sayfalarda) bulabilirsiniz.

Şeyh Adi'ye yaptığım ziyaretten bir yıl sonra bu şiir, Bay C. Rassam aracılığıyla, "Nasturiler ve Ritüelleri" adlı eserinin ilk cildinde bunun bir çevirisine de yer veren Muhterem Bay Badger'a gösterilmiştir. Ancak metindeki çeviri, Bay Badger'ın eseri yayımlanmadan önce yapılmıştı. O beyefendi, "Şeyh Adi, Yezidilerin teolojisinde Tanrı'nın isimlerinden biridir" ve "onlar tarafından iyi tanrı olarak kabul edilir" diye belirtmekle hata etmektedir; zira elli sekizinci ayette Şeyh açıkça, "Er-Rahmân (Her Şeye Merhamet Eden) beni isimlerle seçkin kıldı" demektedir ve Yezidiler onun yalnızca büyük bir peygamber veya Her Şeye Gücü Yeten'in Halifesi (Vekili) olduğunu her zaman kabul ederler.

† Veya, "Ben kendiliğimden geldim."

‡ Bay Badger'a göre, "Kötülüğün benimle olduğunu bilmedim," ancak ayet Şeyh'in kendi kendine var oluşuna atıfta bulunuyor gibi görünmektedir.

Şeyh Adi'nin Kasidesi (veya Şiiri) — Ona Selam Olsun!

1. Benim anlayışım şeylerin hakikatini kuşatır,
2. Ve benim hakikatim içimde harmanlanmıştır.
3. Ve soyumun hakikati kendi kendine ortaya konmuştur†;
4. Ve bu bilindiğinde, tamamen benim içimdeydi.‡
5. Evrende olanların hepsi benim altımdadır,
6. Ve tüm yaşanabilir yerler ile çöller de*,

Şeyh Adi'yi ziyaretimden bir yıl sonra bu şiir, Bay C. Rassam aracılığıyla, "Nestorians and their Rituals" (Nasturiler ve Ritüelleri) adlı eserinin ilk cildinde bu şiirin bir çevirisine de yer veren Rahip Bay Badger'a gösterildi. Ancak metindeki çeviri, Bay Badger'ın eseri yayımlanmadan önce yapılmıştı. O beyefendi, "Şeyh Adi, Yezidilerin teolojisinde Tanrı'nın isimlerinden biridir" ve "onlar tarafından iyi tanrı olarak kabul edilir" diyerek hata etmektedir; zira elli sekizinci beyitte Şeyh açıkça, "Rahman beni isimlerle seçkin kılmıştır" demektedir ve Yezidiler onu her zaman yüce bir peygamber veya Yüce Allah'ın Vekili (Halifesi) olarak kabul ederler.

† Veya, "Ben kendiliğimden geldim."

‡ Bay Badger'a göre, "Yanımda kötülük olduğunu bilmedim," ancak beyit Şeyh'in kendi kendine var oluşuna (ezeli varlığına) atıfta bulunuyor gibi görünmektedir.

7. Ve yaratılan her şey benim altımdadır.†
8. Ve var olan her şeyden önce gelen yönetici güç benim.

9. Ve doğru sözü söyleyen kişi benim.
10. Ve ben adil yargıcım ve yeryüzünün (Bat'ha) hükümdarıyım.
11. Ve ben, insanların ihtişamımla ibadet ettiği kişiyim,
12. Bana gelip ayaklarımı öptükleri.
13. Ve gökleri yüksekliklerine yayan kişi benim.
14. Ve başlangıçta (veya tecrit olunmuş yerde, Al bidaee) haykıran kişi benim.
15. Ve ben Şeyh'im, tek ve biricik olanım.
16. Ve ben, kendi kendime her şeyi açığa çıkaran kişiyim.
17. Ve ben, kendisine müjde kitabı gelen kişiyim,
18. Dağları yakan (veya yaran) Rabbimden.
19. Ve ben, yaratılan tüm insanların geldiği kişiyim,
20. Ayaklarımı öpmek için itaatle.
21. İlk gençliğin ilk suyundan meyve getiririm,
22. Varlığımla müridlerimi kendime döndürürüm.‡
23. Ve onun ışığının önünde sabahın karanlığı açılıp gitti.
24. Yol gösterilmek isteyene yol gösteririm.
25. Ve Adem'in Cennet'te yaşamasını sağlayan kişi benim,
26. Ve Nemrud'un harlı, yanan bir (veya cehennem) ateşinde kalmasını sağlayan.
27. Ve Adil Ahmed'e yol gösteren kişi benim,
28. Ve onu benim yoluma ve yöntemime ileten.
29. Ve ben, tüm yaratıkların yöneldiği kişiyim,
30. Benim iyi amaçlarım ve lütuflarım için bana gelin.§
31. Ve ben, tüm yücelikleri ziyaret eden (veya tüm azamete sahip olan) kişiyim,
32. Ve iyilik ile sadaka benim merhametimden hasıl olur.
33. Ve ben, tüm kalpleri korkutan kişiyim.
34. Benim amacım budur ve onlar benim heybetimin gücünü ve azametini yücelttiler.‖
35. Ve ben, helak edici aslanın kendisine geldiği kişiyim,

Veya, "Ve sıkıntı içinde ve sık ormanda (çalılıkta) olanlar da."
† Veya, "Ve her iyi amelden haz alırım."
‡ Rahip Bay Badger 21. ve 22. beyitleri farklı şekilde çevirir: —
"Ben o ağzım ki, tükürüğünün nemi
Bal gibidir, onunla sırlarımı paylaştıklarımı (sırdaşlarımı) var ederim;"
Bu durum, bir Şeyh'in içine tükürdüğü bir kase sütü içen Müslüman dervişler arasındaki inisiasyon (tarikata kabul) usulüne atıfta bulunmaktadır.
§ Veya, "Yaratılan veya var olan her şey benimdir;
Onlar benim lütuflarımdır ve benim amaçlarım içindir."
‖ "Ve ben coşkulu bağlılığımla kalbe giren kişiyim,
Ve ben korkunç heybetimin ve azametimin gücüyle parlarım."
Bay Badger.

36. Kükreyerek; ve ben ona karşı haykırdım ve o taşa döndü.
37. Ve ben, yılanın kendisine geldiği kişiyim,
38. Ve irademle onu toza çevirdiğim.

39. Ve ben, kayaya vurup onu titreten kişiyim,
40. Vuran ve onun bağrından suların en tatlısını fışkırtan.
41. Ve ben, kesin olan hakikati indiren kişiyim.
42. Mazlumu teselli eden kitap benden (çıkar).
43. Ve ben, adaletle hükmeden kişiyim;
44. Ve hükmettiğim zaman bu benim hakkımdı.
45. Ve ben, su vermesi için pınarlar var eden kişiyim,
46. Tüm sulardan daha tatlı ve daha hoş.
47. Ve ben, onun merhametimle görünmesini sağlayan kişiyim,
48. Ve gücümle ona saf (veya beyaz) adını verdim.
49. Ve ben, Göklerin Rabbinin kendisine şöyle buyurduğu kişiyim:
50. Sen Adil Yargıçsın ve yeryüzünün (Bat'hai) hükümdarısın.
51. Ve ben, mucizelerimin bazılarını ifşa eden kişiyim.
52. Ve erdemlerimin bir kısmı var olan şeylerde tezahür eder.
53. Ve ben, dağların boyun eğmesini sağlayan kişiyim,
54. Altımda hareket etmelerini, kendi irademle.
55. Ve ben, yaban hayvanlarının onun korkunç azameti önünde feryat ettiği kişiyim;
56. Bana ibadet ederek döndüler ve ayaklarımı öptüler.
57. Ve ben Şami (veya Şamlı) Adi'yim, Musafir'in oğluyum.*
58. Şüphesiz Rahman bana isimler tahsis etmiştir,
59. İlahi arş, kürsi ve yedi (gökler) ve yer.†
60. İlim sırımda benden başka ilah yoktur.
61. Bu şeyler benim gücüme tabidir.
62. Ve hangi durum için benim rehberliğimi inkar ediyorsunuz?‡
63. Ey insanlar! Beni inkar etmeyin, aksine boyun eğin;
64. Kıyamet gününde benimle karşılaşmaktan mutlu olacaksınız.
65. Benim sevgimle öleni, ben yerleştireceğim
66. İradem ve hoşnutluğumla Cennet'in tam ortasına;
67. Ama beni umursamadan öyen kişi,
68. Izdırap ve musibet içinde işkenceye atılacaktır.§
69. Derim ki, ben tek olanım ve yüce olanım;
70. Dilediğimi yaratır ve zengin ederim.

Bu pasaj hakkında bazı şüpheler bulunmaktadır; Bay Badger burayı, "Ben nişanın Adi'siyim, bir gezginim" şeklinde çevirmiştir. Ancak pasajın genel ruhunu göz önünde bulundurarak, Şeyh Musafir'in kendileri için kutsal bir şahsiyet olduğu Yezidiler arasındaki yaygın gelenekle de uyuşan Bay Rassam'ın versiyonunu tercih ediyorum. Onun annesi Basralı bir kadındı. Kendisi hiç evlenmedi.

† "Ve benim makamım ve tahtım genişçe yayılan yeryüzüdür." — Bay Badger.

‡ Veya, "Ey düşmanlarım, beni neden inkar ediyorsunuz?"

§ Veya, "Benim küçümsemem ve değneğimle (gazabımla) cezalandırılacaktır." — Bay Badger.

71. Övgü kendimedir ve her şey benim irademledir.
72. Ve evren benim bazı lütuflarımla aydınlanır.
73. Ben kendisini yücelten Kral'ım;

74. Ve yaratılışın tüm zenginlikleri benim emrimdedir.
75. Size ey insanlar, yollarımdan bazılarını bildirdim,
76. Beni arzulayan dünyayı terk etmelidir.
77. Ve ben de doğru sözü söyleyebilirim.
78. Ve yücelerdeki bahçe, benim hoşnutluğumu yerine getirenler içindir.
79. Hakikati aradım ve onaylayıcı bir hakikat oldum;
80. Ve benzer bir hakikatle, onlar da benim gibi en yüce makama sahip olacaklar.

Bu, Yezidilerden elde edebildiğim tek yazılı eserdi; onların kavalları (din adamları), bana tamamen Tanrı'yı öven ve içerik olarak sakıncasız olan birkaç dua ve ilahi tekrarladılar. Asur'daki ikametimin geri kalanındaki sayısız uğraşım, bu konudaki araştırmalarımı çok daha ileriye götürmemi engelledi. **Kaval Yusuf, Ravanduz Beyi tarafından tarikata yönelik gerçekleştirilen büyük katliamdan önce, genel panik sırasında kaybolan veya Kurtlar tarafından yok edilen birçok kitaba sahip olduklarını bildirdi.** Bunun sadece parça parça bir kompozisyon olduğunu ve hiçbir şekilde Yezidilerin teolojisini ve dini kanunlarını içeren "Kitap" olmadığını kabul etti. Hatta o büyük eserin hala var olduğunu çıtlattı ve Baaşika veya Baazani'de bir kopyasının bulunmadığından hiçbir şekilde emin değilim. Kaval tarafından verilen bilgi, yukarıdaki şiirde geçen, Müslüman komşularını aldatmak gibi özel bir amaçla eklenmiş olması pek muhtemel olmayan "Müjde Kitabı" ve "Mazlumu teselli eden Kitap" atıflarıyla da doğrulanıyor gibi görünmektedir.

Ek kısmında, Kaval Yusuf'un Konstantinopolis'te* benimleyken flütüyle çaldığı ve M. Lowy tarafından notaya dökülen Yezidilere ait üç ilahiye yer verdim. Bunlardan ikisi özgünlük ve melodiden yoksun değildir.

Burada, Yezidiler ve inançları hakkında, önceki çalışmamda yer alanlara ek olarak, çoğunlukla Kaval Yusuf'tan elde edilen birkaç not ekleyeceğim.

Onlar, Mesih'in dünyayı yönetmek için geleceğine, ancak ondan sonra Şeyh Mehdi'nin ortaya çıkacağına ve ona Kurtça <Bir çeşit Afşar lehçesi, genelde Yörükler ve köçerler tarafından kullanılır.>> konuşanlar üzerinde özel bir yargı yetkisi verileceğine inanırlar, Yezidiler de dahil olmak üzere (bu, açıkça Müslüman kaynaklarından türetilmiş modern bir tahrif/ekleme olup, belki de Müslümanları yatıştırmak için uydurulmuştur).

* Yezidilerin flütü, bir ucundan üfleme yapılan bir kamıştan oluşur. Sesi son derece tatlı ve yumuşaktır, melodilerinin bazıları ise oldukça hüzünlüdür.

Cennete giden herkes öncelikle cehennemde bir kefaret dönemi geçirmek zorundadır, ancak hiç kimse sonsuza kadar cezalandırılmayacaktır. Müslümanları gelecekteki tüm yaşamlardan dışlarlar, ancak Hristiyanları dışlamazlar. (Gücendirmekten kaçınmak için böyle söylenmiş olabilir.)

Yezidiler inançlarına sonradan dönenleri kabul etmezler; sünnet isteğe bağlıdır. Bir çocuk Şeyh Adi'nin türbesine yakın bir yerde doğduğunda, büyük bir zorluk veya tehlike olmaksızın oraya götürülebiliyorsa, doğumdan sonra mümkün olan en kısa sürede vaftiz edilmelidir. Kavallar periyodik ziyaretlerinde, türbeye getirilemeyen çocukları vaftiz etmek için yanlarında kutsal suyla dolu bir şişe veya kırba taşırlar.

Yılın ilkbahar mevsiminde kırk günlük oruç vardır, ancak buna az kişi riayet eder; bir aileden bir kişi geri kalanlar adına oruç tutabilir.* Bu dönemde hayvansal gıdalardan Keldaniler kadar tamamen uzak durmalıdırlar. Şeyh Nasr yılın bir ayında sıkı bir şekilde oruç tutar, yirmi dört saatte sadece bir kez ve gün batımından hemen sonra yemek yer.
Lider daha fazlasını alsa da, kesin olarak sadece tek bir eş yasaldır; ancak cariyeler de yasak değildir. Eş, büyük bir kusur nedeniyle uzaklaştırılabilir ve koca, Şeyhlerin rızasıyla yeniden evlenebilir; ancak dışlanan eş asla yeniden evlenemez. Bu tür boşanmalar bile sadece zina durumlarında verilmelidir; zira eskiden Yezidiler kendi dünyevi kanunlarını uygularken, karısı ölümle cezalandırılır ve koca elbette serbest kalırdı.
Nerede ikamet ederlerse etsinler tüm Yezidilerin dini ve siyasi lideri, Halife olarak adlandırılan Hüseyin Bey'dir ve bu makamı miras yoluyla elinde bulundurur. Genç ve tecrübesiz olduğu için dini görevlerini Şeyh Nasr'a devreder. Kutsal törenler sırasında Piş-Namaz (namaz kıldıran lider) olması gerekir; ancak bu vesileyle özel bir kıyafet giyildiğinden ve Bey, Türk makamlarıyla sürekli temas halinde olmak zorunda olduğundan, bu cüppeler onların eline geçebilir ve bu nedenle, genç lider adına vekalet eden Şeyh Cindi'ye emanet edilmiştir genç lider.*
Şeyh Nasr sadece Şeyhan bölgesindeki Şeyhlerin lideridir. Kavalların hepsi aynı ailedendir ve onları çeşitli kabilelerin gönüllü bağışlarını toplamaları için periyodik olarak gönderen Hüseyin Bey'in emirleri altındadırlar. Onlar tarafından alınan miktar iki eşit parçaya bölünür; yarısı Şeyh Adi türbesinin bakımına, diğer yarısı Hüseyin Bey'e gider, geri kalanı ise Kavallar arasında eşit olarak paylaşılır. Ne rahipler ne de Hüseyin Bey sakallarını asla tıraş etmezler. Kendi sınıflarının dışından biriyle evlenmemeleri gerekir ve erkekler bu kurala çok sıkı uymasa da, kadınlar asla rahiplik sınıfının dışından birine eş olarak verilmez. Hüseyin Bey eşini Çul Bey'in ailesinden almalıdır.
Ölümden sonra bir Yezidinin cesedi, bir Müslümanınınki gibi akarsuda yıkanır ve ardından yüzü kutup yıldızına dönük olarak gömülür. Bir Kaval törende hazır bulunmalıdır, ancak bulunamazsa, mahalleyi bir sonraki ziyaret eden kişi mezar başında dua etmelidir. Köylerinde Yezidilerin cenaze törenlerini sık sık gördüm. Beyazlar giymiş, başına toz toprak savuran ve başına kil de sürmüş olan dul kadın, kadın arkadaşları eşliğinde, bir elinde kocasının kılıcı veya kalkanı, diğer elinde ise kendi saçından kesilmiş uzun lülelerle dans eden yas tutanları karşılar.
Yezidiler arasında okuma yazma bilmenin yasak olduğunu belirtmiştim. Bana güvence verildiğine göre durum böyle değil ve onların cehaleti imkansızlıktan ve uygun öğretmenlerin bulunmamasından kaynaklanıyor. Eskiden çocukları bir Keldani diyakozu eğitirdi.
Kaval Yusuf tesadüfen, Yezidiler arasında Tanrı'nın kadim adının Azed olduğunu ve mezhebinin adını buradan türettiğini belirtti. Şeyh Adi'deki küçük Ziyaret'in güneşe adanmış olduğu gerçeğini bana doğruladı; Yezidiler tarafından buna "Vekil el-Arz" (Dünyanın Vekili veya Valisi) dendiğini söylüyor. Ateşe karşı özel bir saygıları yoktur; insanlar Şeyh Adi'deki lambaların alevinden ellerini sadece türbeye ait oldukları için geçirirler. Kıblelerinin doğu değil, kutup yıldızı olduğunu beyan etti.

Şeyh Adi'den Musul'a giderken, ajanlarımdan biri tarafından kazıların yeniden yürütüldüğü Cerreiyah (Cerayhiye) kalıntılarını ziyaret ettim.
Herhangi bir antik yapı keşfedilmedi. Ana höyük yüksek ve konik şekildedir ve taban, ev kalıntılarına işaret eden daha küçük höyükler ve topraktaki düzensizliklerle çevrilidir. Asur'da ikamet ettiğim süre boyunca bu noktayı hak ettiği kadar tam olarak inceleyecek vaktim olmadı.

* Bu bana, bir kasabaya toplu halde geldiklerinde, kendileri kadar arkadaşları için de dua etmesi amacıyla içlerinden birini camiye gönderen Bedevileri hatırlatıyor.
* Hüseyin Bey'in babası Ali Bey, inancın tüm törenlerinin icrasına inisiyye edilmişti (kabul edilmişti).

BÖLÜM V.

KUYUNJIK'TAKİ KAZILARIN YENİDEN BAŞLAMASI. — NEMRUD'A İLK ZİYARET. — KALINTILARIN DURUMU. — HÖYÜKTEKİ YENİ KAZILAR. — ABOU SALMAN ARAPLARI. — ALBAY RAWLINSON'IN ZİYARETİ. — LATIFF AGA. — BAY H. RASSAM. — KUYUNJIK'TAKİ JEBOUR İŞÇİLERİ. — KUYUNJIK'TAKİ KEŞİFLER. — BÜYÜK TAŞLARIN VE KANATLI BOĞALARIN TAŞINMASINI GÖSTEREN HEYKELLER. — BENİMSENEN YÖNTEMLER. — MISIR ANITINDAKİ BENZER KONU. — HAREKET HALİNDEKİ BOĞALARIN ALÇAK KABARTMALARI ÜZERİNDEKİ YAZITLAR. — DAĞLIK ÜLKENİN İSTİLASINI VE ŞEHRİN YAĞMALANMASINI GÖSTEREN HEYKELLER. — GEÇİDİN KEŞFİ. — NEMRUD'DAKİ YÜKSEK KONİK HÖYÜKTE KAZI. — TAŞTAN DUVARIN KEŞFİ. — MUSUL'DA YEZİDİLERE VERİLEN ZİYAFET. — KHORASABAD'A ZİYARET. — LEVHANIN KEŞFİ. — KALINTILARIN DURUMU. — FUTHLIYAH. — BAAZANI. — BAASHEIKHAH.

Mound of Nimroud.

12 Ekim itibarıyla yeniden Musul'daydık. Eski işçilerim olan Jebourlar, artık ailelerini de kasabaya getirmişlerdi. Onlara nehri geçmelerini ve çadırlarını, daha önce Nemrud'daki siperlerin etrafında yaptıkları gibi, Kuyunjik'teki kazıların üzerine

kurmalarını söyledim. Türk yetkililer tarafından akınları engellenmeyen Bedeviler o kadar cüretkar hale gelmişlerdi ki, Musul'un surlarına kadar sokulmaya cesaret ediyor ve Dicle'nin karşı kıyısında, Yunus Peygamber'in mezarının bulunduğu köyün sakinlerine ait sığırları yağmalıyorlardı. Bir keresinde çölden gelen bir Arap süvarisinin ana yola dalarak bir katırı yakaladığını ve bir seyirci kalabalığının arasından sürüp götürdüğünü gördüm. Bu durum, meşru müdafaa için kalıntılar üzerinde güçlü bir grup bulundurmayı gerekli kılıyordu. Ancak Jebourlar, Bedevilerle iyi ilişkiler içindeydiler ve son zamanlarda onların arasına kamp kurmuşlardı. Hatta Abd-rubbou ve kabilesinin, yerel hükümetle olan ilişkilerinde genellikle normalden daha itaatkar görünseler de, arkadaşları tarafından çalınan malların alıcıları olduklarından şüpheleniliyordu; kasabayla olan ilişkileri, bu tür malları pazar yerinde en iyi avantajla elden çıkarmalarını sağlıyordu.
On iki veya on dört partiye bölünmüş yaklaşık yüz işçi Kuyunjik'te istihdam edildi. Araplar, daha önce olduğu gibi, toprak ve molozları taşıyor, kazma ile yapılan daha zor işler ise tamamen Nasturi dağlılara bırakılıyordu. Eski dostum, Asheetha'lı Rais Yakoub, bir sabah aniden çıkageldi ve dağlarda işlerin kötü gittiğini; her şeye rağmen, bir köyün reisi olmasına rağmen, kışı benim hizmetimde daha karlı ve keyifli geçirmeyi umduğunu ilan etti. Kendisi hemen, höyüğün eteğine yakın bir yerde kendileri için çamurdan kulübeler inşa ettiğim Tiyari işçilerinin şefi olarak atandı. Belirtilen iş böylece Kuyunjik'te başlamış oldu. Hormuzd ile birlikte 18 Ekim'de ilk kez Nemrud'a doğru yola çıktım. Sanki daha dün aynı yolu takip etmişiz gibi görünüyordu. Her köyde durduk ve her birinde bizi karşılamaya hazır eski dostlar bulduk. Tepenin yarısına geldiğimizde, Nemrud'un ilk görünüşü karşımıza çıktı; bu noktadan sık sık baktığım ve hakkında pek çok mutlu hatıramın bağlı olduğu, Jaif'in üzerinde görkemli bir şekilde yükselen o eski höyük, ovanın içinde kıvrılarak süzülen nehir, Naifa ve Nemrud köylerinin dumanlarını tüttüren uzak evleri... Selamiyah'da, kışın Nemrud'da kazı yaparken ilk geçtiğim Kiayah'ın evini aradık; ama burası artık bir yas eviydi. İyi kalpli yaşlı adam iki gün önce ölmüştü ve kadınların bir ölümün haberini veren feryatları, biz kulübeye yaklaşırken arabalarımızı karşıladı. Bu acı sahneden uzaklaşarak ovanın üzerinden dörtnala geçtik ve güneş batarken Nemrud'a ulaştık. Köyün yaşlılarıyla birlikte Saleh Shahir bizi karşılamak için oradaydı. Eski evime indim, hala ayaktaydı, her ne kadar biraz harap durumda olsa da, çünkü benim yokluğumda Kiayah'ın ikametgahı olmuştu. Ancak Tooma Shishman bir gün önce gönderilmiş ve yerin durumunun elverdiği ölçüde kabulümüz için hazırlıklar yapmıştı. Odalarda kaynayan haşerelerden kaçınmak için çadırım avluya kuruldu ve ben tamamen onun içinde yaşadım.
Köy, nispeten konuşmak gerekirse, hala gelişen bir görünüme sahipti ve son ziyaretimden bu yana büyüklüğü azalmamıştı. Yerel yönetimin reforme edilmiş sistemi olan Tanzimat, Musul paşalığına getirilmişti ve her ne kadar düzenlemelerinin birçoğundan kaçınılsa ve hala ara sıra keyfi eylemlerde bulunulsa da, genel olarak yetkililerin Sultan'ın tebaasına yönelik muamelelerinde belirgin bir iyileşme gerçekleşmişti. Şikayetin en büyük nedeni güvenlik eksikliğidir. Paşa'nın komutası altındaki askerler, Bedevileri kontrol altında tutmaya yetecek sayıda değildi ve alçak ülkedeki köylerin neredeyse hiçbiri onların yağmalarından az ya da çok zarar

görmemiş bir durumda değildi. Nemrud, onların akınlarına özellikle maruz kalıyordu ve bölge halkı sürekli bir endişe and alarm içinde yaşıyordu.
Akşam, köyün ileri gelenleriyle birlikte, onların beklentileri, vergileri, hasatları ve o dönemde Güney Türkiye'de hoşnutsuzluğun büyük teması olan ve yeni uygulanmaya başlanan askeri zorunlu askerlik hakkında konuşarak geçirildi.
Gündoğumuyla birlikte kalıntıların arasındaydım. Höyük hiçbir değişikliğe uğramamıştı. Ovanın ortasından, yirmi yüzyıldır durduğu gibi, aynı güneşten yanmış sarı yığın yükseliyordu. Kazılan odaların ve yontulmuş levhaların üzerine yığılmış olan toprak ve molozlar çökmüş ve alçak kabartmaların çoğunun üst kısımlarını açıkta bırakmıştı. Birkaç devasa kanatlı figür başı, toprağın seviyesinin üzerinde sakince yükseliyordu ve parçalanmış durumlarından dolayı yeniden gömülmemiş olan iki çift kanatlı boğa, kuzey-batı sarayının, Asur tarihi ve sanatının o büyük deposunun zemin seviyesinin üzerinde kalan tek kalıntılarıydı. Ayrılışımdan beri höyüğün yüzeyi sabanla tekrar yarılmış ve çiftçinin emekleri bu yıl bolca ödüllendirilmişti. Güney-batı sarayının kalıntıları hala açığa çıkarılmamıştı. Araplar, yıkılan duvarlar arasında ayakta duran birkaç alçak kabartmaya saygı göstermişlerdi ve Saleh Shahir, uzun yokluğum sırasında halkının gösterdiği sadakatin bir kanıtı olarak bunları işaret etti.
Nemrud ve Naifa'da ikamet eden Arap kabileleri olan Shemutti ve Jehesh'ten eski kazıcılarımı ve hasattan sonra kıt bir geçim sağlamak için höyüğün etrafında oyalanan birkaç Jebour'un çadırlarından işçileri toplayarak, höyüğün farklı yerlerine yerleştirdim. Kuzey-batı sarayı tamamen araştırılmamıştı. Yontulmuş levhalar içermeyen, sadece güneşten kurutulmuş tuğlalardan inşa edilmiş odaların çoğu açılmadan bırakılmıştı. Bu nedenle, bir işçi grubuna, daha önce terk edilmiş olan kazılara yeniden başlamaları talimatını verdim. Merkez sarayın kalıntılarında da yeni siperler açıldı; buralarda henüz, orijinal konumlarında duvarlara dayalı hiçbir heykel keşfedilmemişti. Nemrud'un kuzey-batı köşesini oluşturan yüksek konik höyük, genellikle adlandırıldığı gibi piramit, maddi imkansızlıklar nedeniyle şimdiye kadar tam olarak incelememi tamamen engellediği, her zaman özel bir ilgi nesnesi olmuştu. Merkezde yaklaşık kırk fit derinliğinde açılan ve kurutulmuş tuğlalardan oluşan sağlam bir kütleden geçen bir şaft dışında, bu sıra dışı kalıntıda başka hiçbir açıklık yapılmamıştı. Şimdi batı yüzündeki tabanına doğru ve üzerinde durduğu konglomera kaya ile aynı seviyede bir tünel açılmasını emrettim.
Kalıntıların arasında at sürüp işçilere talimatlar verirken, çadırları Jaif'in üzerine dağılmış olan Abou-Saman Araplarının gözcü bakışlarından kaçamamıştık. Ziyaretimden haberdar olmadıkları için ve höyüğün üzerinde dolaşan süvarileri fark ettiklerinden, bizi Bedevi akıncıları sanmışlar ve her an hazır olan kısraklarına binerek keşif için ileri atılmışlardı. Ovada dörtnala koşan Arapları görünce onları karşılamak için aşağıya doğru at sürdüm ve kısa süre sonra kendimi, Şeyh Abd-ur-Rahman'ın yeğeni olan Schloss'un kucağında buldum. Birlikte eski kamp alanında hala kurulu olan şefin çadırlarına döndük. Adamlar Bedevilerle savaşmak yerine şimdi etrafımızda muzeef'te[1] toplanmışlardı ve dönüşümü kutlamak için bir koyun kesildi. Şeyh'in kendisi, yeni konulan bazı vergileri ödemeyi reddettiği için Paşa tarafından hapishaneye atıldığından ötürü orada yoktu. Benim araya girmemle

serbest bırakılacağı müjdesini, beni misafiri olarak kabul eden eşine bildirmeyi başardım. Haddedeen Araplarının Şeyhi, Abou-Saman kampında olduğumu duyarak insanlarıyla birlikte beni görmeye gelmişti. Çadırları Dicle kıyısında kuruluydu ve Bedevilere karşı karşılıklı savunma için Abd-ur-Rahman ile birleşmişti.
Akşam Nemrud'a dönerken, Jaif'teki küçük bir kampta durduk ve eski keçe ve çuvallardan oluşan bir yığının altında, eski zamanlarda höyükteki Jebour işçilerimin aktif ve misafirperver Şeyhi olan zavallı Khalaf-el-Hussein'in yattığını gördük. Dünya o zamandan beri onun için kötü gitmişti. Ateşli bir hastalık nedeniyle yatağa düşmüş, kendisini ve ailesini çalışarak ya da bir Arap'a açık olan diğer yollarla geçindiremez hale gelmişti. Büyük bir yoksulluk içindeydi ve hastalıktan dolayı hala çaresizdi. Biz çadırına doğru at sürerken doğruldu ve gelişimizden haberdar olmadığı için, Hormuzd ve beni girişinde görünce şaşkınlık ve sevinç içinde kaldı. Ona elimizden gelen yardımı yaptık ve yeniden benim hizmetime girme beklentisinin, hastalığı için yakında en iyi çare olacağını ilan etti.

Nemrud'un güneyindeki Oda X. Plan III. "Ninova ve Kalıntıları", cilt i. s. 62.

¹ Muzeef, bir Arap çadırının misafirlerin kabul edildiği kısmıdır.

Ertesi sabah höyüğe çıktığımda, zirvesinde atları anızlara bağlanmış bir grup yolcu gördüm. Bu uzak bölgeye hangi yabancıların bu şekilde gelmiş olduğunu henüz öğrenemeden, sadık Bairakdar elimi yakaladı. Aşağıda, kazılmış bir odanın içinde, seyahat pelerinine sarınmış olan Rawlinson, uzun ve yorucu bir gece yolculuğunun yorgunluğuyla derin bir uykudaydı. İlk kez Asur kalıntılarında karşılaşıyorduk ve eski dostluğun selamlaşmalarının yanı sıra birlikte görülecek ve üzerinde konuşulacak çok şey vardı. Ancak yolculuğun yorgunluğu ateşe neden olmuştu ve ana kazı alanlarını ziyaret ettikten kısa bir süre sonra, köyün çamur kulübelerinde güneşin sıcağından sığınmak zorunda kaldık. Akşamleyin krizin artması üzerine hemen Musul'a sürmek mantıklı görüldü ve gecenin ortasında atlarımıza bindik.
İki gün boyunca Albay Rawlinson, Kuyunjik'teki kazıları ziyaret edemeyecek kadar hastaydı. Üçüncü gün birlikte höyüğe sürdük. Kalıntıların aceleyle incelenmesinden sonra ayrıldık ve o, hak edilmiş bir şöhretin defne yapraklarını toplamak üzere Konstantinopolis'e ve İngiltere'ye doğru yolculuğuna devam etti.*
Artık neredeyse tüm eski taraftarlarım ve işçilerim etrafımdaydı. Dönüşümü duyar duymaz bana katılmak için acele eden Bairakdar, baş kavas olarak atandı ve evimin genel yönetimini üstlendi. Bairakdar gibi Sakız Adası yerlisi olan, katliamdan sonra köle olarak götürülen ve Müslüman inancıyla yetiştirilen Latiff Agha adında biri, işçilerin üzerine gözetmen olarak atandı. Kayseri'deki İngiliz konsolosu tarafından bana şiddetle tavsiye edilmişti ve dürüstlüğü ile sadakati sayesinde, kendisi hakkında aldığım iyi referansı hizmetimde tamamen haklı çıkardı.

Albay Rawlinson'ın ayrılışından kısa bir süre sonra, Doğu Hindistan Şirketi hizmetindeki Yüzbaşı Newbold, Musul'da benimle birkaç gün geçirdi. Ne yazık ki, birlikte geçirdiğimiz mutlu saatleri artık onun hafızasında canlandıramıyor olsam da, umutsuz bir hastalığa ve alışılmadık türden acılara rağmen, neredeyse rakipsiz bir tatlılığı koruyan, bilgi arayışından ve bilim sevgisinden asla vazgeçmeyen birinin anısına içten bir saygı duruşunda bulunmama izin verin. Onunla yakınlık kuranlar ve onun ilminden yararlananlar, onun değerine dair bu tanıklığın, taraflı bir dostluğun abartılı bir övgüsü olmadığını bileceklerdir.

Kazıların ilerleyişini günbegün anlatıp, çeşitli kalıntılarda yapılan keşifleri aşamalı olarak gerçekleştikçe kaydetseydim okurlarım sıkılırdı. Araştırma sonuçları hakkında

daha eksiksiz bir fikir vermek adına, aynı konunun yalnızca bir parçasını oluşturan alçak kabartmaları çıkarıldıkça tek tek not etmek yerine, tamamen keşfedildiğinde bütün bir odanın heykeltıraşlık eseri duvarlarını tanımlamak daha doğru olacaktır. Bu nedenle, Ekim ve Kasım ayları boyunca zamanımın Kuyunjik ve Nemrud arasında geçtiğini ve kazıların her iki yerde de kesintisiz olarak sürdürüldüğünü belirtmekle yetineceğim. Bay Cooper, Kuyunjik'te keşfedilen alçak kabartmaları çizmekle meşguldü, Musul'da yaşıyor ve her gün kalıntılara gidip geliyordu. Yolculuklarımda genellikle bana eşlik eden Bay Hormuzd Rassam'a ise, daha önce olduğu gibi, operasyonların genel denetimi, işçilerin ücretlerinin ödenmesi, anlaşmazlıkların çözümü ve işlerde çalıştırılan çeşitli mezheplerden Araplar ile erkekleri kendisi kadar iyi tanıyan ve onlar üzerinde bu kadar büyük bir kişisel nüfuz sahibi olan tek bir kişinin üstlenebileceği diğer çeşitli görevler emanet edilmişti. Onun sarsılmaz çabaları, kendisine yüklenen tüm görevleri sadık ve dakik bir şekilde yerine getirmesi, tükenmez neşesi ve gerekli kararlılığı, Arap karakterine dair eksiksiz bilgisi ve bizimle temasa geçenlerin en yabanilerinin bile ona duyduğu bağlılık sayesinde, British Museum Mütevelli Heyeti sadece bu araştırmaların başarısının büyük bir kısmını değil, aynı zamanda bunları gerçekleştirmemi sağlayan bütçeyi idare etmedeki tasarrufu da ona borçludur. O olmasaydı, emrime verilen imkanlarla yapılanların yarısını bile başarmak imkansız olurdu.

Arap işçiler, daha önce de belirttiğim gibi, kalıntıların arasındaki çadırlarda yaşıyorlardı. Kuyunjik işçilerinin gözetmenleri ise ya höyüğün eteğine yakın köyde ya da Musul'da ikamet ediyor ve her gün günün çalışması başlamadan önce nehri geçiyorlardı. İşçiler yaptıkları işe göre birkaç sınıfa ayrılıyordu ve ücretleri yaptıkları işe ve yılın zamanına göre değişiyordu. Genellikle haftalık olarak Hormuzd tarafından ödeniyorlardı. Çok ağır bir işe maruz kalan ve hatta önemli bir riski göze alan kazıcılar, günlük iki ila üç kuruş (5 peni ila 6 peni) arasında alıyorlardı; sepetleri dolduranlar iki ila iki buçuk kuruş; genel işçiler ise bir buçuk ila iki kuruş arasında alıyorlardı. Çıkarılan toprak, günlük emekleri için yaklaşık bir kuruş kazanan çocuklar tarafından eleniyordu. Bu ücretler düşük görünebilir, ancak bir deve yükü buğdayın (yaklaşık 480 libre) yaklaşık dört şiline satıldığı ve hava şartlarının olumsuzluğundan korunmak için keten bir gömlek ile bir Arap çadırının siyah kıvrımlarından başka bir şeye ihtiyaç duyulmayan bir ülkede, bir ailenin geçimi için fazlasıyla yeterlidir.*

Kuyunjik işçilerine genellikle yer altı galerilerinde, amaca uygun olarak seçilen birkaç geçidin birleştiği uygun bir alanda ödeme yapılırdı; Nemrud işçilerine ise genellikle köyde ödeme yapılırdı. Bu durumlarda, deneyimsiz bir gözlemcinin düzen ve yöntem eksikliği olduğunu iddia edebileceği vahşi bir kargaşa sahnesi yaşanırdı. Ancak bu, ülkede iş yapmanın alışılagelmiş yoluydu. Bir fikir ayrılığı olduğunda, en yüksek sesle bağıran günün kazananı olurdu ve umutsuz bir ses mücadelesinden sonra meseleler her zamanki haline döner, herkes tamamen tatmin olmuş görünürdü. Doğululara çığlık atmak ve el kol hareketleri yapmak kesinlikle kötü niyet veya ciddi bir anlaşmazlık anlamına gelmez. Ağırbaşlılıkları ve vakar sahibi olmaları bir atasözü haline gelmiş olan Türkler hariç olmak üzere, en sıradan işlemler bile bunlar olmadan yürütülemez ve bunlar sıklıkla düşmanlıktan ziyade dostluk belirtileridir. Bazen Kuyunjik'te istihdam edilen Araplar ücretlerini almak için nehri geçerek Musul'a

gelirlerdi. Daha sonra, yetkilileri ve yerel halkı paniğe sürterek, silahlarını sallayıp koro halinde savaş çığlıkları atarak askeri bir nizamda şehir içinde yürürlerdi; kasaba halkı genellikle buranın Bedeviler tarafından istila edildiği sonucuna varırdı. Bu vahşi ruhları kontrol altında tutmak Bay Hormuzd Rassam'ın göreviydi.

Kasım ayının sonuna gelindiğinde Kuyunjik'te birkaç odanın tamamı kazılmış ve büyük ilgi uyandıran birçok alçak kabartma keşfedilmişti. Bir kısmı daha önce tanımlanmış olan salonun dört tarafı† artık tamamen açığa çıkarılmıştı.‡ Her bir tarafın ortasında, devasa insan başlı boğalar tarafından korunan büyük bir giriş bulunuyordu.§ Bu muazzam salonun uzunluğu 124 fitten, genişliği ise 90 fitten az değildi; en uzun kenarları kuzey ve güney yönündeydi. Sarayın bu bölümündeki ana odaların etrafında toplandığı bir merkez oluşturduğu anlaşılmaktadır. Duvarları tamamen en incelikli ve son derece kusursuz heykellerle kaplanmıştı. Ne yazık ki tüm alçak kabartmalar ve girişlerdeki devasa canavarlar, yapıyı yerle bir eden yangından az ya da çok zarar görmüştü; ancak yine de konuyu göstermeye ve hatta birçok yerde onu tamamen eski haline getirmeme yetecek kadarı günümüze ulaşmıştı.

Musul'da, besi hayvanlarımızla karşılaştırıldığında çok küçük olan bir boğa, kesinlikle kırk veya elli kuruşa, yani 8 şiline veya 10 şiline; besili bir koyun yaklaşık 4 şiline; bir kuzu 2 şiline veya 2 şilin 6 peniye satılır. Diğer erzaklar da nispeten ucuzdur. Ayrılışımda arpanın deve yükü on veya on iki kuruşa (2 şilin veya 2 şilin 6 peni) satılıyordu. İyi bir at 3 sterlin ila 5 sterlin değerindedir; bir eşek yaklaşık 10 şilin; bir deve ise hemen hemen bir at ile aynı fiyattır.

† Bkz. s. 70.

‡ Odaların etrafında tüneller açmanın ve duvarlar boyunca ilerlerken merkezin toprak ve moloz altında bırakılmasının gerekli olduğu unutulmamalıdır; bu, ülkenin sunduğu imkanlardan başka bir araç olmadığından, çok zahmetli ve bıktırıcı bir işlemdir.

§ Tüm bu girişler, s. 72'de tanımlanan güney-doğu tarafındakiyle aynı şekilde yapılmıştır; yani her iki tarafta kanatlı bir dev tarafından kuşatılmış bir çift insan başlı boğa ve birbirinin üzerinde iki küçük figür yer almaktadır.

Güney-batı köşesindeki büyük salondan çıkan dar geçit tamamen keşfedilmişti. Heykelleri zaten tanımlanmıştı.* Burası, içinden iki başka geçidin daha ayrıldığı, 24 fit'e 19 fit boyutlarında bir odaya açılıyordu.† Batıya giden geçide, içinde yaklaşık üç fit yüksekliğinde, sütun kaideleri görünümüne sahip iki sade küresel taşın durduğu geniş bir kapıdan giriliyordu; ancak bu tür mimari süslemelere dair hiçbir ize rastlanamadı. Burası, yaklaşık 218 fit uzunluğunda ve 25 fit genişliğinde geniş ve ferah bir galeriye girişti.‡ Galerinin bu tarafında hiçbir kapı bulunmadığından, batı ucundaki sağlam duvarın içinden açılan bir tünel, Bay Ross tarafından kazılan odalara§ çıkıyor, böylece onları yapının geri kalanına bağlıyordu. Bu tünelin karşısında galeri sağa doğru kıvrılıyordu, ancak çok sonrasına kadar keşfedilmedi. Kazıların bu bölümünden, höyüğün yüzeyinden kazılarak açılan eğimli bir yol, Araplar tarafından yer altı çalışmalarına inmek için kullanılıyordu.

Büyük salonun güney tarafındaki dağlık bir ülkenin fethini temsil eden alçak kabartmaları zaten tanımlamıştım.‖ Aynı konu, detaylarda çok fazla çeşitlilik olmaksızın batı duvarında da devam ediyordu. Ancak kuzey duvarındaki heykeller, şimdiye kadar keşfedilen diğerlerinden farklıydı ve taşıdıkları ilgi ile yenilik nedeniyle özel bir dikkati hak ediyorlardı. Yangın nedeniyle oldukça çatlamış ve kireçlenmiş olmalarına rağmen, bazı durumlarda neredeyse bütündüler ve büyük insan başlı boğaların, o dikkat çekici özelliğini oluşturdukları saraylara taşınma sürecini temsil ediyorlardı. Ancak bunların özel bir tanımını yapmadan önce, büyük salonun

batısındaki uzun galeriye¶ geri dönmeliyim; çünkü burada hala korunan heykeller bu önemli serinin bir parçasını oluşturmakta ve onu tamamlamaktadır.

S. 74.

† No. XLVIII. ve XLII. Plan I.

‡ No. XLIX. aynı Plan.

§ No. LI. ve LII. aynı Plan.

ll S. 71. Binanın tam kuzey ve güney yönünde olduğunu varsayıyorum, her ne kadar öyle olmasa da. Neredeyse kuzey-doğu ve güney-batı yönlerine bakmaktadır.

¶ No. XLIX. Plan I.

Bu galerinin bir tarafındaki levhalar, doğu ucu hariç tamamen tahrip edilmişti; hala ayakta kalan az sayıdaki levhadan ise her bir heykel izi keskin bir aletle dikkatlice kazınmıştı. Karşı duvar boyunca (büyük salondan çıkarken sağda kalan duvar) orijinal konumlarında hala sadece sekiz alçak kabartma ayakta duruyordu ve bunlardan bile yalnızca alt kısım korunmuştu. Molozların arasında diğerlerine ait kopmuş parçalar bulundu ve bunlardan, tüm galerinin, Asurluların binalarında kullanılan çeşitli nesneleri ve özellikle de insan başlı boğaları taşımak ve

yerleştirmek için benimsedikleri farklı süreçleri temsil eden, taş ocağından kaba haldeki devasa taşın ilk taşınmasından, bu devasa heykellerin saray-tapınakların girişlerine dikilmesine kadar uzanan tek bir sürekli seri tarafından işgal edildiğini tespit ettim. Bu parçalar üzerinde, savaş arabasındaki kral işlemleri denetlerken, işçiler ise kabloları taşırken veya halat bobinleriyle yüklü arabaları ve devasa heykelleri hareket ettirmek için kullanılan çeşitli aletleri sürüklerken görülüyordu. Ancak, alçak kabartma serilerinden herhangi birini eski haline getirmek için yeterli parça kalmamıştı; fakat neyse ki, hala ayakta duran levhalar üzerinde ilk süreç, yani taşın ocaktan getirilmesi temsil ediliyordu; büyük salonun kuzey duvarlarındakiler ise burada eksik olan konuların çoğunu sağlıyordu. Dağınık parçalar arasında kılıç kaldıran aslan başlı bir adam figürü vardı*, neredeyse aynı konuyu temsil eden karmaşık alçak kabartmalardan oluşan uzun bir hattın monotonluğunu kırmak için kullanılmamışsa, bu galeriye ait olmadığı anlaşılan bir figürdü. Benzer figürler yalnızca Kuyunjik kalıntılarındaki girişlerde görülür.

O halde, galeride hala orijinal konumlarında ayakta duran heykellerin bir tanımıyla başlayacağım. Dev bir taş blok (muhtemelen Asur yapılarında kullanılan su

Head-dress of Captives employed by Assyrians in [illegible] bull (Kouyunjik).

mermeri), bir nehir üzerinde yüzen alçak, düz tabanlı bir teknenin üzerinde durmaktadır; biçimi kaba bir dikilitaşı andıracak şekilde biraz uzatılmıştır†. Muhtemelen bir taş ocağından Dicle boyunca aşağıya doğru çekilmiştir ve heykeltıraş tarafından devasa bir boğa şeklinde yontulmak üzere, yapılması planlanan sarayın alanının yakınına indirilecektir. Uzunluk bakımından tekneyi büyük ölçüde aşmakta, hem baş hem de kıç taraftan dışarı taşmaktadır; teknenin kenarlarına tutturulmuş dik kirişlerle tutulmakta ve ahşap takozlarla yerinde sabit tutulmaktadır. Taşın kendisinde açılan deliklerden iki kablo geçirilmiştir ve üçüncüsü teknenin başından dışarı taşan güçlü bir pime bağlanmıştır. Her bir kablo, kendilerine bağlanan ve omuzlarının etrafından geçirilen küçük halatlarla çeken büyük bir erkek grubu tarafından tutulmaktadır. Bu çekicilerin bir kısmı suyun içinde, diğerleri ise kuru karada yürümektedir. Toplamda temsil edilen sayı, her kabloya yaklaşık 100 kişi düşecek şekilde 300'e yakın olmalıdır ve her biri kendine özgü bir kostümle ayırt edilen belirgin gruplara bölünmüş gibi görünmektedirler. Bazıları, uzun saçlarının arkada toplandığı bir tür işlemeli sarık takmaktadır; diğerlerinin başları ise uçları kulakların ve boynun üzerine sarkan, saçların omuzlara uzun bukleler halinde düşmesine izin veren püsküllü bir şal ile çevrelenmiştir. Birçoğu çıplak olarak temsil edilmiştir, ancak daha büyük bir kısmı kuşağa bağlı uzun püskülleri olan kısa, kareli tunikler giymiştir. Kılıç ve sopalarla silahlanmış görevliler tarafından zorlanmaktadırlar. Tekne ayrıca akıntıda yürüyen adamlar tarafından da itilmektedir. Tüm işlemleri düzenleyen bir gözetmen, taşın ön kısmında ata biner gibi oturmaktadır. Elleri emir verme eylemiyle uzatılmıştır. Tüm alçak kabartmaların üst kısmı ne yazık ki tahrip edildiğinden, çekicilerin üzerinde hangi figürlerin temsil edildiği tespit edilememektedir; muhtemelen askeri nizamda dizilmiş Asur savaşçıları veya muhafızları eşliğinde savaş arabasında bizzat kral yer almakta ve işlemlere başkanlık etmektedir.*

Bu heykel şu anda British Museum'dadır. Karşıdaki taş baskı, Rahip S. C. Malan'ın maharetli kaleminden çıkmış bir çizim, bu parçaların hangi durumda keşfedildiğini gösterecektir.

† Bu nesnenin, Diodorus Siculus'a göre (kitap ii. c. 1.) Semiramis tarafından Ermenistan'dan Babil'e getirilen dikilitaşa benzer şekilde gerçekten bir dikilitaşı temsil etmesi ihtimal dahilindedir; ancak birkaç nedenden ötürü, kanatlı bir boğa şeklinde yontulmak üzere taş ocağından kaba haliyle getirilmiş bir blok olması çok daha muhtemeldir.

Bu ilginç alçak kabartmaların ayrıntıları için okuyucularımı Monument of Nineveh'in (Ninova Anıtları) 2. serisindeki Levha 10 ve 11'e yönlendirmeliyim.

Devasa taş karaya çıkarılıp Asurlu heykeltıraş tarafından insan başlı dev bir boğa şeklinde yontulduktan sonra, nehir kıyısından saray-tapınakta kalıcı olarak işgal etmesi amaçlanan alana taşınacaktır. Bu süreç büyük salonun duvarlarında temsil edilmektedir. Bu alçak kabartmalardan ve bundan sonra bahsedilecek keşiflerden anlaşıldığı üzere, Asurluların devasa figürlerini levhalar binaya dikilmeden önce

yonttukları, sonradan yontmadıkları açıkça görülmektedir; ancak görüleceği üzere, nihai olarak yerleştirilene kadar tüm detaylar ve son rötuşlar eklenmemiştir.* Bununla birlikte, daha küçük alçak kabartmaların levhalar duvarlara sabitlendikten sonra tamamen uygulandığı görüşünü hala korumaktayım.
Tanımlayacağım ilk alçak kabartmada, devasa boğa, taş ocağından gelen kaba bloğu taşıyan tekneye benzer biçimdeki bir kızağın üzerinde yatay olarak durmaktadır; ancak ya yontma işlemi sırasında taşın boyutu büyük ölçüde küçültülmüştür ya da kızak tekneden çok daha büyüktür, çünkü uzunluk bakımından heykeli önemli ölçüde aşmaktadır. Boğa izleyiciye bakmaktadır ve insan başı, kızağın yukarı doğru bükülmüş ve görünüşe göre bir uçtan diğer uca tamamen geçen kalın bir kirişle güçlendirilmiş ön kısmı üzerinde durmaktadır. Üst kısım veya güverte, bunun dışında neredeyse yataydır; alt kısım veya omurga ise baştan başa hafifçe bükülmüştür. Eşit bir basınç sağlamak amacıyla heykelin farklı bölümlerinin altına muhtemelen ahşaptan destekler yerleştirilmiştir. Kızak kablolarla sürüklenmekte ve kaldıraçlarla itilmektedir. Kabloların sayısı dörttür; ikisi öndeki güçlü çıkıntılı pimlere, ikisi ise arkadaki benzer pimlere tutturulmuştur. Daha önce tanımlanan alçak kabartmalarda olduğu gibi, adamların omuzlarından geçen küçük halatlarla çekilmektedirler. İşçilerin sayıları elbette sadece geleneksel olabilir; heykeltıraş levha üzerinde yer bulabildiği kadar çok işçiyi dahil etmiştir. Muhtemelen farklı fethedilen uluslardan gelen esirler olduklarından, yine çeşitli kostümlerle ayırt edilmektedirler ve görevliler tarafından zorlanmaktadırlar. Heykel, ilerleyen kızağın arkasında kalır kalmaz, yine sopalarla silahlanmış gözetmenlerin kontrolü altındaki adam grupları tarafından tekrar öne getirilen silindirler üzerinde hareket etmektedir. Bu silindirler hareketi önemli ölçüde kolaylaştırsa da, engebeli bir araziden geçerken veya silindirler sıkıştığında, bu kadar ağır bir kütleye yalnızca kablolara uygulanan kuvvetle ilk hareketi vermek neredeyse imkansız olurdu. Bu nedenle Asurlular, kızağın arka kısmını devasa ahşap kaldıraçlarla kaldırmış ve böylece yükü hafifletmişlerdir; gerekli destek noktasını elde etmek için ise operasyonlar sırasında yanlarında farklı boyutlarda takozlar taşımışlardır. Alçak kabartmalarda, destek noktasını yükseltmek için ek bir takoz yerleştiren diz çökmüş işçiler temsil edilmektedir. Kaldıracın kendisi halatlarla çalıştırılmaktaydı ve uzun galeride keşfedilen kopuk bir parça üzerinde, uygulanan kuvvete ağırlıklarıyla katkıda bulunmak için kaldıraç üzerine ata biner gibi oturmuş adamlar görülüyordu.
Önceki çalışmamda (cilt ii. s. 255) tüm Asur heykellerinin binaların duvarlarına dayalı yerlerinde yontulduğunu belirtmiştim.

Boğanın üzerinde, muhtemelen denetleyen yetkililer olan dört kişi vardır. İlki diz çökmüştür ve güçlerini aynı anda uygulamadıkları takdirde bu kadar büyük bir ağırlığı hareket ettiremeyecek olan işçilerin hareketlerini düzenlemek için muhtemelen tempo tutarak ellerini çırpmaktadır. Arkasında, kolunu uzatmış, besbelli komut sözünü veren ikinci bir yetkili durmaktadır. Bir sonraki ise ağzına bir konuşma borusu ya da bir müzik aleti tutmaktadır. Eğer ilkiyse bu durum, Asurluların modern bir icat olduğu varsayılan, sesi iletme yöntemi hakkında bilgi sahibi olduklarını kanıtlar. Biçim bakımından şüphesiz modern konuşma borusuna benzemektedir ve şimdiye kadar keşfedilen hiçbir alçak kabartmada benzer bir nesne müzik aleti olarak

yer almaz. Yine ayakta duran dördüncü yetkili ise bir gürz taşımaktadır ve muhtemelen kaldıraçları çalıştıranlara yön vermek için arkada konumlandırılmıştır. Heykeli taşıyan kızağı halat bobinleri ve çeşitli aletler taşıyan, kablo ve kirişlerle yüklü arabaları çeken adamlar takip etmektedir. Manzara bile ihmal edilmemiştir; bu işlemlerin gerçekleştiği ülke ağaçlarla ve bir nehirle belirtilmiştir. Bu akıntıda tulumlar üzerinde yüzen adamlar; Asur'da hala kullanılmakta olanlara benzeyen, kama şeklinde bıçakları olan küreklerle yürütülen tekneler ve sallarla görülmektedir.
Az önce tanımlanana benzer bir konu, daha da eksiksiz ayrıntılarla başka bir alçak kabartma serisinde temsil edilmektedir. Boğa, yine kablolar ve kaldıraçlarla hareket ettirilen kızağın üzerine aynı şekilde yerleştirilmiştir. Kendisine testere, balta, kazma, kürek, halat ve destek taşıyan işçiler ile kablo ve kiriş taşıyan arabalar eşlik etmektedir. Üzerinde işlemleri yöneten üç yetkili vardır; biri elinde boruyu tutmakta, önünde ise diğer dört gözetmen yürümektedir. Kızağın ve işçilerin üzerinde ağaç sıraları ve üzerinde, şu anda Dicle'nin aşağı kısımlarında kullanılan, şekil bakımından "kufas"a benzeyen ve muhtemelen onlar gibi kamış ve sepetçi söğüdü dallarından yapılmış, kare deri parçalarıyla kaplanmış dairesel teknelerin bulunduğu bir nehir yer almaktadır.* Bunlar, boğaları hareket ettirmek için gerekli olan kirişler ve aletlerle ağır bir şekilde yüklüdür. Nehir kıyısı boyunca sürüklendiğinde kızağın yakınında bulundukları anlaşılmaktadır ve yukarıda tanımlananlara benzer dört kürekle yürütülmektedirler. Teknelerin yakınında, suda şişirilmiş tulumlar üzerinde ata biner gibi oturmuş, olta ve misina ile balık tutan balıkçılar vardır.*

Bunlar, Herodot tarafından tanımlanan tekneler gibi görünmektedir (kitap i. c. 194.). Modern "kufa" katranla kaplıdır.

Workmen carrying Ropes, Saws, and other Implements for moving Bull (Kouyunjik).

Aynı genel serinin bir parçasını oluşturan düşmüş bir levha üzerinde, ucu yukarı doğru bükülmüş ve bir at başıyla süslenmiş oku hadımlar tarafından havada tutulan, zengin süslemeli bir savaş arabası içinde duran kral yer almaktadır. Bu savaş arabasının kendine özgü biçiminden ve boyunduruğunun bulunmamasından, alçak kabartmada temsil edilen türdeki durumlar için özel olarak tasarlandığı ve atlar yerine adamlar tarafından çekilen bir tür hareketli taht olduğu anlaşılmaktadır.† Bir elinde bir tür çiçek ya da çam kozalağı biçiminde bir süs tutan hükümdarın arkasında iki hadım durmaktadır; biri onu güneşten korumak için bir şemsiye kaldırmakta, diğeri ise bir yelpaze ile serinletmektedir. Devasa heykellerden birinin taşınmasını denetliyor gibi görünmektedir ve savaş arabasının önünde ve arkasında gürzlerle silahlanmış

Stag (Kouyun jik)

muhafızları yürümektedir. Levhanın üst kısmında, içinde yavrularıyla birlikte bir yaban domuzunun, bir geyiğin ve iki dişi geyiğin görüldüğü yüksek kamışlardan veya sazlardan oluşan bir orman yer almaktadır. Bu hayvanlar büyük bir canlılık ve doğrulukla tasarlanmıştır.
Bir sonraki alçak kabartma serisi, sarayların üzerine inşa edildiği yapay platformların inşasını ve Asurluların devasa boğaları bunların zirvesine taşımasını temsil etmektedir.‡ Kral, bir hizmetkar başının üzerinde kraliyet şemsiyesini tutarken, hadımlar tarafından çekilen savaş arabasında yine görülmektedir. Kızağın sürüklendiği tepenin o kısmından operasyonları yukarıdan izlemektedir ve önünde silahlarını ve kalkanlarını yere dayamış, aralarında mızrakçılar ve okçuların bulunduğu uzun bir muhafız sırası durmaktadır.

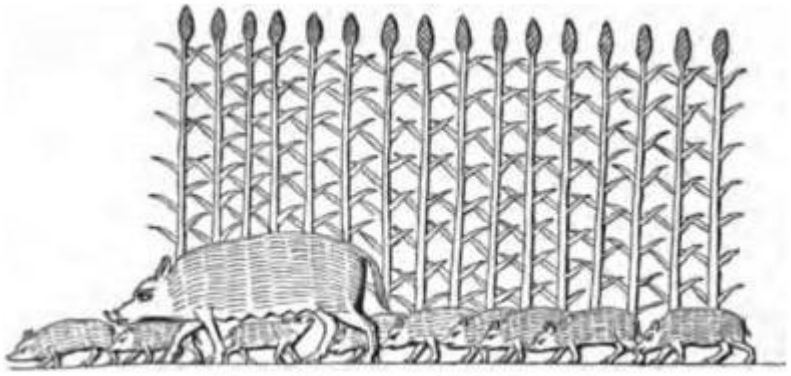

Wild Sow and Young, amongst Reeds (Kouyunjik).

Onun üzerinde, aralarında asma, incir ve nar ağaçlarının ayırt edilebildiği çeşitli ağaçlarla kaplı alçak tepeler yer almaktadır. Levhanın alt kısmında, Dicle'nin günümüzde de Kuyunjik'in karşısında veya bu nehir ile Khanser'in birleştiği yerde yaptığı gibi, iki kola ayrılan ve bir ada oluşturan bir nehir temsil edilmektedir; bu durum muhtemelen höyüğün tam eteğinde gerçekleşmektedir. Kıyılarda, Doğu'da sulama için hala yaygın olarak kullanılan ve Güney Avrupa'da da bilinen, Mısır'da ise şaduf olarak adlandırılan basit bir makineyle su çıkaran adamlar görülmektedir. Bu makine, bir duvar kütlesinin mili üzerinde dengelenmiş ve bir pim üzerinde dönen uzun bir milden oluşur; bir ucuna bir taş, diğer ucuna ise suya daldırılıp doldurulduktan sonra karşı ağırlığın yardımıyla kolayca kaldırılan bir kova bağlanmıştır. İçindekiler daha sonra tarlalardan geçen çeşitli su yollarıyla bağlantılı bir kanala boşaltılır. Musul civarında bu sulama yöntemi artık nadiren

kullanılmaktadır, öküzlerle çalıştırılan büyük su tulumları daha iyi bir tedarik sağlamakta ve verilere göre çiftçiye daha az zahmetli gelmektedir.*
Yapay höyüğü inşa etme süreci az önce tanımlanan konunun hemen yanındaydı.† Kerpiç yapmakla meşgul olan, muhtemelen bu amaç için toprağın alındığı çukurun etrafında çömelmiş ve diz çökmüş adamlar, kabaca bir kare alanı çevrelemektedirler. Ne yazık ki konunun bu kısmı, üzerinde yer aldığı yegane iki levhada o kadar çok tahrip olmuştur ki, detayları kesin olarak tespit edilememektedir. Bu kerpiç yapıcılar iki tepe arasındadır, bunların üzerinde yukarı ve aşağı doğru giden uzun işçi sıraları yer almaktadır. Yukarı doğru zorlu bir şekilde ilerleyenler büyük taşlar taşımakta ve bunları kerpiç, toprak ve molozla dolu sepetlerle sırtlarında tutmaktadırlar. Tepenin

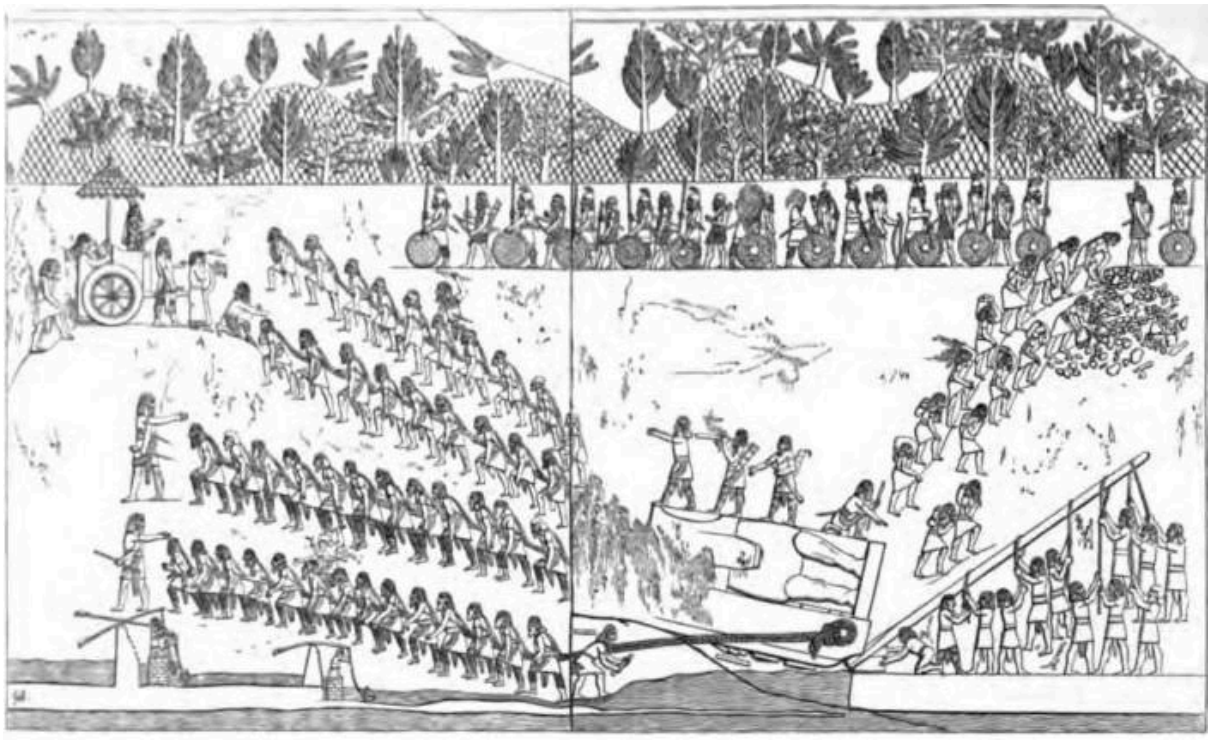

King superintending Removal of colossal Bull (Kouyunjik).

zirvesine ulaştıklarında kendilerini yüklerinden kurtarmakta ve çıktıkları sırayla taze yükler almak için tekrar eteğe dönmektedirler.
Bu şekilde çalıştırılan adamların esirler ve suçlular olduğu anlaşılmaktadır; birçoğu zincirlenmiştir, bazıları tek tek, diğerleri ise kuşaklarına bağlı halkalara tutturulmuş bir demir çubukla birbirine bağlanmıştır. Prangalar, modern suçlularınkiler gibi ayakları kısıtlamaktadır ve bele sabitlenmiş bir çubukla desteklenmektedir ya da sadece ayak bileklerini birbirine bağlayan basit halkalardan oluşmaktadır. Kısa bir tunik ve arkaya doğru kıvrılmış ucuyla Frig başlığına benzeyen, Nemrud dikilitaşı üzerindeki haraç taşıyıcılarının kostümüne çok benzer, çok eski bir kostüm giymişlerdir. Her bir işçi grubu takip edilmekte ve sopalarla silahlanmış görevliler tarafından zorlanmaktadır.‡
Böylece inşa edilen höyük veya yapay platform, her zaman görüldüğü gibi, kurutulmuş tuğlalardan oluşan düzenli katmanlarla değil, sıklıkla kısımlar halinde, daha çok yığılmış toprak ve molozla düzleştirilmiştir; bir sonraki adım, saray için hazırlanan devasa figürleri onun zirvesine sürüklemekti. Bu heykellerin en

büyüklerinden bazıları tam yirmi fit kare boyutundaydı ve kırk ila elli ton ağırlığında olmalıydı; Asurluların sahip olduğu bu tür imkanlarla bu hiç de kolay bir iş değildi. İnsan gücünü artırmak için tek yardım kaldıraç, halat ve silindirlerin kullanılmasıydı ve bu mekanik güçlerin her birinin uygulaması sonraki levhalarda açıkça temsil edilmektedir. Kızak, platformun eğimli yolundan yukarıya doğru hareket ettirilmektedir. Kızağın önünde, büyük bir işçi grubu tarafından çekilen dört kalın kablo yer almaktadır. Her kabloya yüzün üzerinde adam yerleştirilmiştir. Kızağın arkasında, engebeli zeminin ve eğimin yarattığı direncin üstesinden gelmek için devasa bir kaldıraç üzerinde çalışan işçiler vardır. Bir ucu kızağın altına yerleştirilmiştir ve destek noktasını yükseltmek için kullanılan takozlar levhada açıkça görülmektedir. Kaldıracın kendisi, uçlarına bağlanan ve çekiciler tarafından büyük bir güçle çekilen halatlarla çalıştırılmaktadır, bu sırada diğer adamlar da ağırlıklarıyla güce katkıda bulunmak için kaldıracın üzerine çıkmışlardır.
Kızağın üzerinde, boğanın hemen önünde, işçilere uzatılmış elleriyle yön veren bir yetkili durmaktadır. Bu vesileyle devasa heykeli hareket ettirmek için kablolar, halatların sarıldığı silindirler ve kaldıraçlar da kullanılmaktadır. Esirler daha önce tanımlanan kendilerine özgü sarıklarla ayırt edilmektedir.* Ne yazık ki tüm levhaların üst kısmı tahrip olmuştur ve bu nedenle konunun büyük bir kısmı eksiktir.
Böylece, heykelsi bloğun nehir boyunca nehir kıyısındaki taş ocağından taşınmasından, heykelin saraya nihai olarak taşınmasına kadar yerleştirilmesinde benimsenen çeşitli süreçleri temsil eden heykellerde, dikkate değer bir sadakat ve canlılıkla† tasvir edilmiş bulunuyoruz. Bu alçak kabartmalardan Asurluların kaldıraç ve silindiri iyi bildiklerini ve destek noktasının yüksekliğini değiştirmek için bunları takozlarla dahiyane bir şekilde kullandıklarını ve bunların muhtemelen ahşaptan yapıldığını anlıyoruz. Şimdi British Museum'da bulunan kanatlı boğalar ve aslanlar kalıntılardan Dicle kıyılarına taşınırken, ben de hemen hemen aynı imkanları kullandım. Asurlular, bu kadar büyük bir ağırlığı taşıyabilecek yeterli güçte tekerlekli bir araba inşa edemediklerinden, muhtemelen dağlardan elde edilen bazı sert ağaçlardan yapılmış bir kızak kullanmışlardır. Tamamen sağlam veya kirişlerle doldurulmuş ya da heykel üzerinde yükseltildiği için güverteli olduğu görünmektedir. Kaldıraçlar, ülkede sadece en ilkel durumlarında bilinen, zayıf ve çok fazla yük altında kırılmaya meyilli olan kavak ağacından değilse, hatırı sayılır bir mesafeden getirilmiş olmalıdır; onları bu tür amaçlar için yeterince güçlü buldum. Asurlular, Mısırlılar gibi, Doğu'da hala sadece en kaba haliyle bilinen bir sanat olan halat bükmede büyük ilerleme kaydetmişlerdi. Kablolar büyük bir uzunluğa ve kalınlığa sahip görünmektedir ve heykellerde çeşitli boyutlardaki halatlar temsil edilmektedir.§

† Tekerlekli tekerlekler üzerinde, boyunduruğu olan ve iki hadım tarafından taşınan bir taht, Khorsabad'daki bir alçak kabartmada temsil edilmektedir. Botta, Levha 17.

‡ Bu alçak kabartma şu anda British Museum'dadır ve Monument of Nineveh'in 2. serisindeki Levha 12'ye bakınız. Mezopotamya Arapları tarafından günümüzde yaygın olarak benimsenen sulama yöntemini "Nineveh and its Remains" adlı çalışmamda, cilt ii. s. 353'te tanımlamıştım.

† Bu alçak kabartmanın bir kısmı British Museum'dadır ve Monument of Nineveh'in 2. serisindeki Levha 14 ve 15'e bakınız. Tüm seri, büyük salonun K.D. duvarlarında No. 43'ten No. 56'ya kadar yaklaşık yirmi beş levhayı kaplıyordu. Plan I. Ne yazık ki levhaların birçoğu tamamen tahrip olmuştur.

‡ Kuyunjik ve Nemrud'daki sonraki kazılar bu gerçeği tamamen doğrulamıştır.

Bkz. ahşap baskı, s. 105.

† Bu alçak kabartmalarda, diğer Asur heykellerinde olduğu gibi, perspektife hiç dikkat edilmemesine rağmen, oranlar çok iyi korunmuştur. Bu son derece ilginç heykellerin detaylı çizimleri için okuyucularımı Monument of Nineveh'in 2. serisine

yönlendirmeliyim.
‡ "Nineveh and its Remains" adlı çalışmamın Özetindeki ahşap baskıya bakınız (s. 297), burada antik ve modern muamele arasındaki farkı göstermek için neredeyse tamamen aynı bir konu karşılaştırılabilir.
§ İşaya'daki farklı boyutlardaki halat ve kablolara ve bunların bu tür amaçlar için kullanılmasına dair açık bir atıf var gibi görünmektedir, v. 18. "Kötülüğü fesat urganıyla, günahı araba halatıyla çekenlerin vay haline."

Karşılaştırma yapmak amacıyla, El Bersheh'deki bir Mısır mağarasında bulunan ve devasa bir figürün hareket ettirilmesini gösteren ünlü resmin bir ahşap baskısını verdim.* Bu, Mısırlıların ve Asurluların neredeyse benzer bir konuyu nasıl temsil ettiklerini ve bu ulusların sanatsal işleme biçimlerinde ne şekilde farklılaştıklarını gösterecektir. Mısır devasa heykeli, Asur alçak kabartmalarındakinden farklı olmayan bir kızağın üzerine yerleştirilmiştir, ancak figürün boyutuyla karşılaştırıldığında daha küçüktür; bu vakada figürün yaklaşık yirmi dört fit yüksekliğinde olduğu anlaşılmaktadır.† Kuyunjik heykellerinde olduğu gibi sayıları dört olan halatların hepsi kızağın ön kısmına sabitlenmiştir ve daha küçük iplerin yardımı olmaksızın işçiler tarafından çekilmektedir. Kaldıraçların ve silindirlerin bulunmayışı dikkat çekicidir, çünkü Mısırlılar her ikisinin de kullanımına kesinlikle aşina olmalıydılar ve ağır yükleri hareket ettirmek için şüphesiz bunlardan yararlanmışlardı.‡ Heykelin üzerinde, Asur alçak kabartmalarında olduğu gibi, adamların hareketlerini düzenlemek için belirli bir tempoda ellerini çırpan bir yetkili durmaktadır ve kaidenin önünden bir diğeri, silindirler kullanılsaydı pek ihtiyaç duyulmayacak olan kızağın ilerlemesini kolaylaştırmak için yere muhtemelen yağ olan bir miktar sıvı dökmektedir.§ Asur'da olduğu gibi, işçiler arasında kendilerine silahlı adam gruplarının eşlik ettiği köleler ve esirler yer alıyordu.
Bu ilginç tasvirin, bazılarına göre İsa'dan önce yaklaşık on altı yüzyıl önce hüküm sürmüş olan on yedinci hanedanın bir kralı olan Osirtasen II. zamanına ait olduğuna inanıldığından, bilinen tüm Asur anıtlarından çok daha eskidir. Mısırlılar tarafından hareket ettirilen masif taş kütleleri, ağırlık bakımından Asur'da şimdiye kadar keşfedilen herhangi bir heykeli veya Diodorus Siculus'a göre Semiramis tarafından Ermenistan'dan Babil'e getirilen o ünlü dikilitaş hariç olmak üzere, o imparatorlukla bağlantılı kayıtlardaki any bir yekpare taşı da büyük ölçüde aşmıştır.
"...Araba halatıyla." Son zamanlarda Clot Bey'den Fransız Hükümeti tarafından neredeyse her türden antik Mısır halatlarından oluşan çok ilginç bir koleksiyon satın alınmıştır ve şu anda Louvre'dadır.
Bu ahşap baskı, kullanmama nazikçe izin veren Sir Gardner Wilkinson'ın bir çiziminden alınmıştır. Detayları bakımından, Antik Mısırlılar üzerine yaptığı çalışmasında verilenlerden daha doğrudur, cilt iii. s. 328.
† Wilkinson, cilt iii. s. 327.
‡ Herodot, Sais dikilitaşının taşınmasına dair anlatımında kaldıraçlardan özellikle bahseder (kitap ii. s. 175.).
§ Bu, sanki kızak bu amaç için inşa edilmiş tahtalardan oluşan eğimli bir yol üzerinde hareket ediyormuş gibi görünmektedir.
ll Rameses II'nin Memnonium'daki granitten devasa heykeli, Sir Gardner Wilkinson'a göre tamamen bütün halindeyken 887 ton ağırlığındaydı; ve Buto'daki Latona tapınağındaki hayret verici devasa taş, Herodot'a göre yerine taşınması için üç tam yıl boyunca 2000 adama, 5000'den fazlasına ihtiyaç duymuştur. (Wilkinson'ın Antik Mısırlıları, cilt iii. s. 331.)

Mısır taş ocakları ülkenin eski sakinlerinin yaptığı işlerin muazzam doğasına bizzat tanıklık ederken ve üzerlerinde bunları yapanların kazınmış kayıtlarını hala gösterirken, en titiz araştırmalara rağmen Asur saraylarını inşa edenlerin büyük su mermeri levhalarını nereden elde ettiklerini gösterecek hiçbir ize rastlanamamış olması dikkat çekici bir gerçektir. Bunların Ninova'nın hemen yakınında olduğundan şüphe etmek için neredeyse hiçbir neden yoktur; çünkü bu malzemenin kolayca erişilebilir katmanları sadece tepelerde değil, ovalarda da bolca bulunur. Bu bolluk,

belirli bir taş ocağını gereksiz kılmış olabilir ve bloklar muhtemelen uygun noktalardan ihtiyaç duyuldukça alınmış, buralar daha sonra toprakla kaplanmıştır. Şu anda Musul'da kullanılan su mermeri, kasabanın kuzey-batısındaki Sincar kapısının yakınında kesilmektedir. Bloklar nadiren atların sırtında taşınabilecek olandan daha büyüktür. Bu ocaklar aynı zamanda, bu malzemenin banyoların ve serdaubların ya da yer altı yazlık odalarının taban döşemesi için çok değerli olduğu Bağdat'ı da beslemektedir.

Bundan sonra gösterileceği üzere, höyüklerin inşasını ve devasa boğaların yerleştirilmesini denetlerken temsil edilen kralın bizzat Sanherib olduğundan ve heykellerin, yazıtlarda bu hükümdarın eseri olarak tanımlanan Ninova'daki büyük sarayın ve ona bitişik tapınakların inşasını kutladığından hiçbir şüphe olamaz. Alçak kabartmalara çoğu durumda çivi yazısı karakterinde, heykellerin getirildiği şehrin adıyla birlikte konunun bir tanımını içeren kısa kitabeler eşlik ediyordu. Kuyunjik girişlerindeki boğalar üzerindeki büyük yazıtlar, anlaşıldığı kadarıyla sadece tarihi olayları değil, aynı zamanda yapının nasıl inşa edildiğini, genel planını ve salonların, odaların ve çatıların süslenmesinde kullanılan çeşitli malzemeleri çok büyük bir ayrıntıyla kaydetmektedir. Tamamen çözüldüklerinde, belki de binanın hem genel planını hem de dış görünüşünü bir ölçüde güvenle yeniden ortaya çıkarmamızı sağlayacaklardır.

Ne yazık ki bu kitabelerin sadece parçaları korunabilmiştir. Bunlardan, duvarlarda birden fazla nesnenin taşınmasının temsil edildiği anlaşılmaktadır. Taş boğalar ve sfenkslerin yanı sıra, Süleyman'ın tapınağındaki "her biri on arşın yüksekliğinde, zeytin ağacından iki kerubi"* gibi, muhtemelen zeytin olmak üzere bir tür ahşaptan figürlerden bahsedilmektedir. Bu devasa heykellerden birinin taşınmasını denetleyen kralın üzerinde, Dr. Hincks tarafından şu şekilde çevrilen şu kısa yazıt yer almaktadır: —

"Asur kralı Sanherib; Belad ülkesinde yapılan büyük boğa figürlerini, Ninova'daki kraliyet sarayı için oraya taşıttım." (?)

Bu yazıtlarda adı geçen Belad ülkesinin, Ninova'nın hemen yakınında ve muhtemelen Dicle üzerinde bir bölge olduğu anlaşılmaktadır; çünkü bu büyük taş kütleleri, saraya taşınmasında daha büyük kolaylık sağlaması için nehrin yakınında çıkarılmış olmalıdır. Belad bölgesi gerçekten de şehrin kendisinin üzerinde durduğu bölge olabilir.

Höyüğün inşasının tasviri üzerinde, her ikisi de tamamen benzer olan ancak ne yazık ki her ikisi de çok fazla tahrip olmuş iki kitabe yer alıyordu. Korunabildikleri kadarıyla, Dr. Hincks tarafından şu şekilde yorumlanmışlardır: —

"Asur kralı Sanherib. Tanrıların† emrettiği yontulmuş taşlar, sarayımın duvarları (?) (veya temelleri için, metin 'shibri' demektedir) için Belad ülkesinde bulundu; yabancı ülkelerin sakinlerini (?) ve ormanların insanlarını (Kerahani)‡, sarayımın kapıları için büyük boğaları sürüklemeye (?) (veya getirmeye) zorladım."

Eğer bu yazıt doğru aktarılmışsa, Asur kralları tarafından yürütülen büyük kamu işlerinde yabancı ülkelerden gelen esirlerin çalıştırıldığına dair doğrudan kanıtımız var demektir; nitekim alçak kabartmalarda temsil edilen kostüm çeşitliliğinden ve bazı işçilerin bacaklarındaki prangalardan da bunu çıkarmıştık. Yahudilerin kendileri de,

esaretlerinden sonra, atalarının Mısır'da yaptığı gibi, fatihlerinin anıtlarını dikmek için bu şekilde çalışmaya mahkum edilmiş olabilirler; ve heykellerde tasvir edilen işçiler arasında belki de onları tanıyabiliriz. Bu kitabelerde iki belirgin nesneden bahsediliyor gibi görünmektedir; — duvarlar veya temeller için yontulmamış, ya da sadece kare şeklinde kesilmiş taşlar ve girişler için büyük boğalar; işçilerin sırtlarında taşınan küçük taşlardan bazıları ilkiyle kastedilmediyse, alçak kabartmalarda sadece temsil edilen devasa heykelleri buluruz.

Sarayın inşasında birden fazla nesnenin taşınmasını tanımlayan, levhalarla kaplanmış olduğu anlaşılan uzun galeriden, ne yazık ki kaydedilen olayların heykelsi tasvirleri olmaksızın sadece üç yazıt parçası kalmıştır. En eksiksiz olanı birden fazla nedenden ötürü ilginçtir. Dr. Hincks'e göre şu şekilde çevrilmelidir: —

"Asur kralı Sanherib . . . . . (doğası henüz kesinleşmemiş bir nesne) ahşaptan, Dicle üzerinden (içinden ?) getirttiğim; Kharri veya Khasri yoluyla, kızaklar (veya tekneler) üzerinde taşınmasını (veya çıkarılmasını) sağladım."

Bu yazıttaki nehrin adı, Kuyunjik'teki büyük höyüğün eteğini dolanarak akan küçük akarsuyun adına çok benzemektedir. Kralın devasa heykeli denetlemesini gösteren ahşap baskıda*, daha küçüğünün daha büyüğüne aktığı iki nehrin kabaca temsil edildiği fark edilecektir. Bunlar, Kuyunjik'in altındaki Dicle ve Khanser'in gerçek konumuyla uyuşmaktadır. Bu nedenle, Asurluların büyük kütleleri höyüğe yakın yüzdürebilmelerini sağlamak için sonradan bahsedilen akarsuyun derinleştirilmiş veya genişletilmiş olması mümkündür; ve alçak kabartmadan, suyun yapay eğimin tam eteğine kadar taşındığı anlaşılmaktadır. Ancak o dönemde Dicle, saraya şimdikinden daha yakındı; çünkü yatağı farklı dönemlerde önemli ölçüde değişiklik göstermiştir; fakat antik yatağı hala son alüvyon birikintileriyle kendini göstermektedir.

Bir başka kitabe parçasında, yine ahşaptan bazı nesnelerin "Lübnan Dağı'ndan getirildiğinden ve Dicle'den (höyüğün zirvesine) çıkarıldığından" bahsedilmektedir. Bunlar, bundan sonra görüleceği üzere Asur saraylarında yaygın olarak kullanılan sedir kirişleri olabilir. Ninova sakinlerinin, Süleyman'ın Rabbin tapınağı ve kendi sarayları için en seçkin ahşap işlerini getirttiği aynı noktadan nadir ve değerli ağaçlarını getirttiklerini görmek son derece ilginçtir.

Üçüncü bir parça üzerinde benzer nesnelerin aynı Kharri veya Khasri'den geldiği veya bu yolla çıkarıldığı tanımlanmaktadır.

Büyük taşın taşınmasını temsil eden alçak kabartmaları içeren uzun galerinin, duvarları tamamen açığa çıkarılmış bir odadan çıktığını belirtmiştim.* Üzerlerindeki heykeller kısmen korunmuştu ve dağların ve ormanların ortasında, geniş bir nehir üzerinde kurulu bir şehrin fethini kaydediyordu. Asurluların düşman ülkesine bir vadiden girdikleri, nehri sık sık geçtikleri ve yürüyüşleri sırasında nehir kıyısı boyunca ilerledikleri anlaşılmaktadır. Savaşçılar dik kayalıklar üzerinden arabaları sürüklüyor ve yaya olarak ilerliyorlardı. Nehrin her iki tarafında, bağlar arasında akan küçük akarsuların bulunduğu ağaçlık tepeler yer alıyordu. Şehre yaklaştıklarında Asurlular, yaklaşımları temizlemek için ormanları kesiyorlardı. Duvarların hemen altında duran ve boyut olarak diğerlerini aşan bir ağacın dalları arasında, kuşlar ve yavrularını içeren iki yuva görülüyordu. Heykeltıraş muhtemelen mevsimi belirtmek

için bu detayları bilerek dahil etmişti. Nehir şehrin içinden veya arkasından akıyor gibi görünüyordu. Eşit mesafeli kuleleri olan uzun alçak duvarlar, hepsi siperler ve köşeli burçlarla taçlandırılmış olarak, akarsuyun bir tarafında duruyordu. Duvarların içinde, pencereleri hemen çatının altında olan, İyon kıvrımı biçimindeki başlıkları olan küçük sütunlarla oluşturulmuş, tuhaf bir şekilde süslenmiş büyük kare binalar yer alıyordu. Kemerli olan kalenin girişi hariç kapılar kare şeklindeydi ve bazı durumlarda düz bir kornişle taçlandırılmıştı. Nehrin karşı tarafında duran şehrin o kısmı, ışığı içeri almak için açık korkulukları olan bazılarının da bulunduğu, bir dizi müstakil kale ve evden oluşuyor gibi görünüyordu. Duvarların içindeki evlerden alevler çıkıyordu ve adamlar görünüşe göre duvarların içinde büyüyen ağaçları kesiyorlardı. Asur savaşçıları, uzun bir hat halinde yürüyerek, yanan şehirden ganimetleri taşıyorlardı. Bazıları silahlarla; diğerleri ise mobilyalar, sandalyeler, tabureler, divanlar ve hayvan başları ve ayaklarıyla süslenmiş çeşitli formlardaki masalarla yüklüydü. Bunlar muhtemelen metalden, belki de altın veya gümüştendi. İki adam tarafından taşınan divanlar veya yataklar kavisli bir başlığa sahipti. Sandalyelerin bazılarının yüksek arkalıkları vardı ve masalar şekil bakımından modern kamp taburesine benziyeredi. Serinin son alçak kabartması, kralı tahkim edilmiş bir kampın içinde, özenli bir işçiliğe sahip bir tahtta otururken ve ayaklarının altında aynı derecede zarif formda bir ayak taburesi bulunurken temsil ediyordu. Ayak bileklerine kadar dökülen uzun cübbeler giymiş olan esirleri kabul ediyordu. Ne yazık ki, fethedilen ulusu tanımlayabileceğimiz hiçbir yazıt kalmamıştı. Temsil edilen ülkenin doğasından, Küçük Asya'nın batı kesimindeki veya Ermenistan'daki bir bölgede yaşadıkları anlaşılmaktadır; bu yönde, bundan sonra göreceğimiz üzere, Sanherib bir kereden fazla muzaffer ordularını yönetmişti. Dairesel tahkim edilmiş duvarlar, içinde adamların çeşitli ev işleriyle meşgul olduğu görülen çadırları çevreliyordu.

Kuyunjik'i çevreleyen duvarların kuzey-batı hattındaki yüksek bir höyükte kazılara yeniden başlandığı hatırlanacaktır. Burası görünüşe göre şehrin bu kısmına açılan bir kapının ve iki devasa kanatlı boğa parçası içeren bir binanın kalıntılarıydı*, bunlar zaten keşfedilmişti. Kasım ayının sonuna gelindiğinde tüm bina araştırılmış ve sonuçlar büyük ilgi uyandırmıştı. Höyük ovanın üzerinde yaklaşık elli fit yükseldiğinden, içindeki binanın duvarları boyunca, neredeyse tamamen kerpiçten oluşan kompakt bir moloz kütlesinin içinden tünel açmak zorunda kaldık. Höyüğün güney tarafındaki kireçtaşı levha sıralarını takip ederek ve iki salon veya odadan geçerek, sonunda karşı girişe ulaştık. Açık ovaya bakan bu geçit, yangın nedeniyle çatlamış ve zarar görmüş olmasına rağmen hala ayakta duran, on dört fit uzunluğunda bir çift görkemli insan başlı boğa tarafından oluşturulmuştu. Biçim bakımından Khorsabad ve Kuyunjik'tekilere benziyorlardı, rozetlerle zengin bir şekilde süslenmiş yüksek başlığı takıyorlar ve o döneme özgü bir tüy dizisiyle kenarlanıyorlardı. Genişleyen kanatlar sırtlarının üzerinde yükseliyor, göğüsleri ve bedenleri kıvırcık tüylerle bolca süsleniyordu. Arkalarında aynı yükseklikte, çam kozalağı ve sepeti taşıyan devasa kanatlı figürler yer alıyordu. Yüzleri tamdı ve kabartma yüksek ve belirgindi. Uzuvların ana hatlarında ve kasların tasvirinde, bu döneme ait gördüğüm diğer tüm heykellerden daha fazla sanat bilgisi gösterilmişti. Çıplak bacak ve ayak, bir Yunan sanatçısına yakışan bir ruh ve doğrulukla

işlenmişti.† Bununla birlikte, dört figürün de bitmemiş olması dikkat çekiciydi; detayların hiçbiri işlenmemiş, kısımlar ise sadece kabaca taslak haline getirilmişti. Sanki heykeltıraşlar bazı kamusal felaketler nedeniyle kesintiye uğramış ve işlerini yarım bırakmış gibi duruyorlardı. Belki de Sanherib'in oğulları tarafından, tanrısı Nisrok'un tapınağında ibadet ederken öldürülmesi, saltanatının başında başladığı büyük girişimlere ani bir son vermişti.

1 Krallar, vi. 23. Bundan sonra Süleyman tarafından inşa edilen binaları Asur saraylarıyla karşılaştıracak ve Yahudi tapınağının ikincisi tarafından sağlanan dikkate değer resimlerine işaret edeceğim.

† Yeryüzüne muhtemelen başkanlık eden özel bir tanrıdan bahsedilmektedir, ancak adı henüz bilinmemektedir; burada bir monogram ile gösterilmiştir.

‡ İbranice, khersh, kalın bir ağaç veya belki bir taş kesici ya da taş veya ahşap işçisi ile karşılaştırınız.

Bkz. s. 111.

No. XLVIII. Plan I. Bkz. Monument of Nineveh, 2. seri, Levha 40.

Nineveh and its Remains, cilt i. s. 146.

† British Museum'daki büyük salonda yeniden monte edilen boğalar ve kanatlı figürler bunlara benziyordu, ancak hem güzellik hem de ihtişam bakımından, ayrıca korunma durumlarında bunları büyük ölçüde aşıyordu. Neredeyse benzer figürler İngiltere'ye zaten gönderilmiş olduğundan, bunları yerinden çıkarmayı uygun görmedim.

Açık araziden girerken solda kalan heykeller, karşı taraftakilere kıyasla çok daha tamamlanmamış bir durumdaydı. Saç ve sakal sadece kabaca belirlenmişti; özenli buklelerin yontulması için kare çıkıntılar bırakılmıştı. İnsan başlı boğanın boynuzlu başlığı henüz süslenmemişti ve kanatlar sadece ana hatlarıyla çizilmişti. Uzuvlar ve özellikler sert ve köşeliydi, hala yuvarlatılmayı ve sanatçının son dokunuşuyla kendilerine bir ifade verilmesini bekliyordu. Diğer iki figür daha mükemmeldi. Sakal ve saç bukleleri (dev figürün başının bir tarafı hariç) ve başlığın süslemeleri tamamlanmıştı. Kanatlı tanrının uzuvları ile boğanın gövdesi ve bacakları, figürlere cesur ve görkemli bir karakter kazandırmak için yeterince bitirilmişti; bu karakter, detayların eklenmesiyle gelişmekten ziyade azalabilirdi. Devin kanatları sadece ana hatlarıyla kalmıştı. Heykeltıraş, boğanın kanatlarındaki tüyleri belirlemeye başlamıştı, ancak bir sırayı bitirip ikinciye başladıktan sonra işi kesintiye uğramıştı.* Her iki heykel üzerinde de henüz hiçbir yazıt kazınmamıştı.

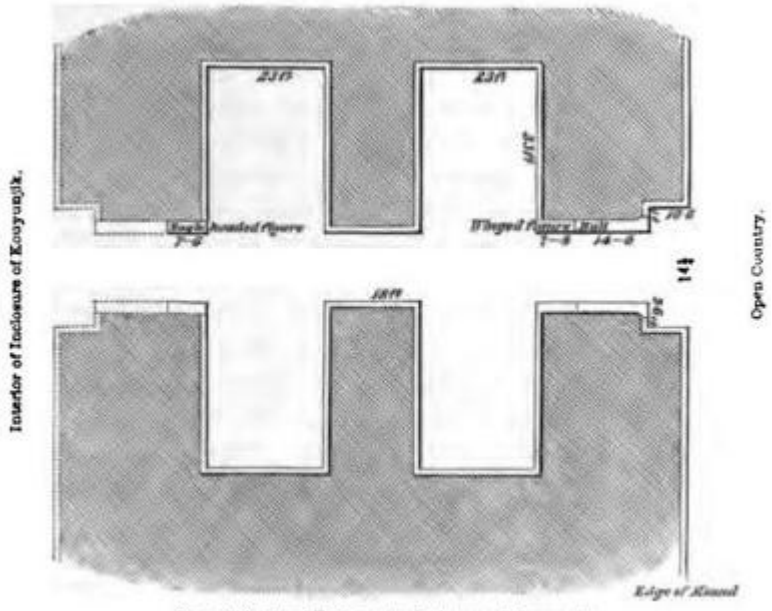

Plan of Northern Entrance to Inclosure of Kouyunjik.

Bu devasa boğaların oluşturduğu giriş on dört fit ve çeyrek genişlikteydi. Hala savaş arabası tekerleklerinin izlerini taşıyan büyük kireçtaşı levhalarla döşenmişti. Heykeller; kömür ve yanmış odunla karışık bir tuğla ve toprak kütlesinin altına gömülmüştü; çünkü "ülkenin kapıları düşmana ardına kadar açılmış ve ateş parmaklıkları yutmuştu."† Bunlar, höyüğün tepesinden açılan derin bir şaft vasıtasıyla yukarıdan aydınlatılıyordu. Karanlık, yer altı geçitlerinden kıvrılarak ilerledikten sonra aniden onların huzuruna çıktığınızda, kasvetin ortasında sönük bir şekilde görünen bu ciddi ve görkemli figürlerin yarattığı etkiyi veya düşündürdüğü hisleri tanımlamak zor olurdu. Onların arasından Sanherib ve orduları, uzak ülkelerin fethi için tüm güçleri ve ihtişamlarıyla ileri atılmışlar; aralarında İsrail'in hizmetçi kızları ve zenginliklerinin de bulunabileceği ganimetler ve esirlerle zenginleşmiş olarak geri dönmüşlerdi. Onların arasından, Asur hükümdarı da, son ve ölümcül yenilgisinden sonra başkentine utanç içinde girmişti. Sonra, şimdi sadece uzun, dalga benzeri alçak höyükler olan yüksek duvarlar, sağa ve sola doğru uzanmıştı — sağlam bir tuğla örgü perdeyi destekleyen, siperlerle taçlandırılmış ve tehditkar kulelerle bezenmiş bir taş temel.

Bu giriş, alçak kabartmaların kale kapıları gibi kemerli kalmış olabilir ve heykellerin etrafındaki yanmış tuğla kütlesi tonozun kalıntıları olabilir. Ninova'nın bu mahallesine giden büyük kuzey erişimini oluşturan bu kapının üzerinde, besbelli yüksek bir kule yükseliyordu.

Devasa figürlerin arkasında ve geçidin dış ile iç yüzü arasında, uzunluğu yaklaşık 70 fit, genişliği ise 23 fit olan iki oda yer alıyordu. Girişin duvarlar içinde kalan o kısmından, şimdi sadece önceki araştırmalarım sırasında keşfedilen kanatlı figürlerin parçaları kalmıştı.* Ancak, bir zamanlar orada ikinci bir çift insan başlı boğanın durmuş olması muhtemeldir. Bunlar, bir köprünün onarımı için malzeme sağlamak amacıyla yaklaşık elli yıl önce parçalanan ve bu höyükte tesadüfen açığa çıkarıldığı Bay Rich'e tarif edilen "hayvan figürleri" olabilir.†

Tüm giriş böylece iki belirgin odadan ve üç geçitten oluşuyordu; ikisi insan başlı boğalar tarafından oluşturulmuştu ve aralarındaki üçüncüsü ise sadece odalar gibi alçak kireçtaşı levhalarla kaplanmıştı. Kule dahil orijinal yüksekliği tam yüz fit olmuş olmalıdır. Molozların arasında bulunan pişmiş tuğlaların çoğu, Kuyunjik sarayının kurucusu olan Sanherib'in adını taşıyordu. Benzer bir geçit, ancak hiçbir heykelsi figür kalıntısı olmaksızın ve sade su mermeri levhalarla kaplanmış olarak, daha sonra dörtgenin doğu tarafını oluşturan duvarların iç hattında, Baasheikhah ve Baazani'ye giden yolun kalıntılardan ayrıldığı yerde keşfedildi.

Nemrud'da, kuzey-batı köşesindeki yüksek konik höyükte çok önemli sonuçlar doğuran keşifler yapıldı. Bu sıra dışı kalıntıyı tamamen incelemek isteyerek, işçilerin neredeyse tamamını batı tabanına bir tünel açmakla görevlendirmiştim. Gevşek çakıl, toprak, yanmış tuğlalar ve taş parçalarından oluşan kompakt bir moloz kütlesinin içinden en az seksen dört fit ilerledikten sonra, kazıcılar sağlam taştan örülmüş bir duvara ulaştılar. Bu yapının gömülme şekli o kadar dikkat çekicidir ki, tünelin geçtiği farklı katmanların bir kesitini verdim.* Bu yüksek höyüğün kapladığı yapının orijinal olarak doğal kaya üzerine, ovadan yaklaşık on beş fit yükselen ve eski günlerde Dicle suları tarafından yıkanan sert bir konglomera set üzerine inşa

edildiğini zaten gözlemlemiştim. Tünelimiz, muhtemelen bir zamanlar binanın önünde bir platform oluşturan, güneşte kurutulmuş tuğlalardan bir tür döşeme ile kaplanmış olduğu anlaşılan bu kaya ile aynı seviyede otuz dört fit boyunca ilerletildi. Duvardan otuz fit mesafeye kadar, kırık ve bütün haldeki pişmiş tuğlalarla ve taş parçalarıyla, bir zamanlar hala mevcut olan taş duvarın temeli üzerinde duran üst yapının kalıntılarıyla gömülmüştü. Bu moloz kütlesi yaklaşık otuz fit yüksekliğindi ve içinde görünüşe göre insana ait kemikler ile basit siyah desenlerle kabaca renklendirilmiş sarı bir toprak kap bulundu.† Höyüğün bu kısmının geri kalanı, biri çakıl taşlarından, diğeri ise tuğla ve çömlek parçalarından oluşan iki ince yabancı birikinti hattının geçtiği topraktan oluşuyordu. Bunların oluşumunu açıklamakta tamamen çaresiz kalmaktayım.

Ninova Anıtları'nın 2. serisindeki Levha 3'e bakınız. Dev figür bu levhada tamamlanmamış haliyle doğru bir şekilde temsil edilmiştir, ancak sanatçı yanlışlıkla boğaların kanatlarındaki detayları doldurmuştur.

† Nahum, iii. 13.

Bkz. Ninova ve Kalıntıları, cilt i. s. 143.

† Bkz. Rich'in Kerdestan ve Ninova'da İkameti, cilt ii. s. 39.

Konik höyüğün kesitine bakınız, Plan II.

† Fu kalıntılar, bina yıkılıp harabeye döndükten sonra höyükte yapılan mezarlara ait olabilir.

Tunnel along Western Basement Wall (Nimroud).

Tunnel along Eastern basement Wall (Nimroud).

Her iki yönde de temel duvarı boyunca tüneller açılmasını emrettim, bir kapı veya girişe ulaşmayı umuyordum; ancak höyüğün neredeyse tüm uzunluğu boyunca uzanan sağlam taş örgüsünden oluştuğu görüldü. Yüksekliği tam yirmi fitti, bu da dikkat çekici bir şekilde, Ksenofon tarafından şehrin (Larissa) duvarının taş temeline atfedilen yükseklikle örtüşmektedir.* Üst kısmı, heykellerdeki kalelerde temsil edilenlere benzer bir tür süsleme siperi oluşturan bir kademe sırasıyla tamamlanmıştı. Bu kademeler düşmüştü ve bazıları molozlar arasında açığa çıkarıldı.† Bu yapıdaki taşlar, çatlakları dolduran toprak ülkede hala çimento olarak kullanıldığı gibi çamur kalıntısı değilse, harçla birleştirilmemiş olmasına rağmen

birbirine dikkatlice uydurulmuştu. Eğik bir pah ile pahlanmışlardı ve duvarın yüzeyinde, kademeler arasındaki kare şeklinde çıkıntı yapan bir bloğun her iki tarafında dörder tane olmak üzere sekiz girinti veya sahte pencere yer alıyordu.
Bu duvarın sadece bir yüzü olduğu anlaşılan temel, daha sonraki bir döneme kadar kuzey ve doğu taraflarında kazılmadı; ancak bu sıra dışı bina ile bağlantılı tüm keşifleri bir kerede tanımlayacağım. Kuzey tarafı, batı tarafıyla aynı yükseklikteydi ve taş örgüsü bakımından ona benziyordu. Merkezinde on altı fit çapında yarı dairesel boş bir çıkıntı vardı; bunun doğu tarafında iki girinti, batısında ise dört girinti yer alıyordu, böylece duvarın iki ucu tek biçimli değildi. Büyük yapay höyüğün veya platformun dayandığı ve dolayısıyla onun tarafından gizlenen temel kısmı, yani doğu ve güney tarafları, girintisiz veya süslemesiz basit taş örgüsünden oluşuyordu. Taş alt yapı üzerinde duran binanın üst kısmı, çoğunlukla merkez sarayın kurucusunun (dikilitaş kralı) adının kazındığı, yazıtın birçok durumda dışarıya dönük olduğu pişmiş tuğlalardan oluşan kompakt bir örgüden oluşuyordu.
Böylece, Nemrud kalıntılarının kuzey-batı köşesini oluşturan yüksek konik höyüğün, daha önce tahmin edildiği gibi bir piramidin değil, kare bir kulenin kalıntısı olduğu açıkça ortaya çıktı. Sağlam taş örgüsünden inşa edilen alt kısım çağların yıkımına karşı koymuştu, ancak pişmiş tuğladan üst duvarlar ve içerdikleri güneşte kurutulmuş tuğladan iç kütle dışarıya doğru yıkılmış ve sonradan toprak ve bitki örtüsüyle kaplanmış olduğundan, harabe, bu şekilde düşen gevşek malzemelerin doğal olarak alacağı piramidal formu almıştı.
Anab. lib. iii. c 4.
† Yapı bakımından tamamen benzer bir duvar parçası, Kalah Sherghat'taki büyük höyüğün bir tarafında hala mevcuttur. (Ninova ve Kalıntıları, cilt ii. s. 61)

Bu kalıntının, Yunan coğrafyacılarına göre Ninova şehrinin girişinde duran Sardanapalus'un mezarını temsil etmesi çok muhtemeldir. Nemrud'un kuzey-batı sarayını inşa edenin bu isimde bir kral olmasının imkansız olmadığı bundan sonra görülecektir, her ne kadar tarihi Sardanapalus ile özdeşleştirilip özdeşleştirilemeyeceği şüpheli olsa da. Sonraki keşifler, tuğlalar üzerinde adı bulunan oğlunun binayı tamamlamış olmasına rağmen, taş alt yapıyı bizzat kendisinin yükseltmiş olması gerektiğini kanıtladı. Kraliyet kalıntılarının konulduğu odanın bazı izlerinin kalıntıda bulunacağını tahmin etmek elbette doğaldı ve ben de bunu elimden geldiğince tam bir şekilde incelemeye karar verdim. İlk olarak batı taş temelinin tam merkezini belirledikten sonra, oradan bir geçit açtım. Duvar 8 fit 9 inç kalınlığında olduğundan ve büyük kaba taşlardan güçlü bir şekilde inşa edildiğinden, bu oldukça zor bir işti. Ancak bu adımı tamamladıktan sonra, karşı temel duvarına 150 fit mesafede ulaşana kadar, höyüğün tam tabanında ve doğal kaya ile aynı seviyede tamamen içinden geçen bir tünel ilerlettim. Bu yarıktan hiçbir şey keşfedilemediğinden, tam merkezde onu kesecek ve kuzeyden güney temeline kadar ulaşacak şekilde ona dik açıyla ikinci bir tünel açılmasını emrettim; ancak hiçbir keşif yapılamadı. Kesiştikleri noktada ve dolayısıyla binanın tam merkezinde, sağlam konglomera kayanın içine doğru beş fit derinliğinde aşağıya doğru kazdım, ancak toprağın antik dönemde kurcalandığına dair hiçbir ize rastlayamadım. Üzerine

binen muazzam toprak kütlesi ve bunun çökmesi durumunda adamların maruz kalacağı büyük risk nedeniyle kalıntının bu bölümünde daha fazla kazı yapamadım. Bir sonraki yarık, kuzey-batı sarayının platform seviyesiyle aynı hizada olan taş temel duvarının üst çizgisiyle bir hat üzerinde, höyüğün merkezinde yapıldı. İşçiler kısa süre sonra yaklaşık 100 fit uzunluğunda, 12 fit yüksekliğinde && 6 fit genişliğinde dar bir galeriye ulaştılar; burası içine hiçbir giriş bırakılmaksızın iki uçtan kapatılmıştı. Güneşte kurutulmuş tuğlalarla tonozlanmıştı, bu da kemerin çok erken bir dönemde kullanıldığına dair bir başka kanıttır ve tonoz bir veya iki yerden çökmüştü.* İçinde hiçbir kalıntı bulunmadı, ne heykel veya yazıt parçaları ne de daha küçük herhangi bir eser. Bununla birlikte, bina harabeye döndükten ve dolayısıyla Asur İmparatorluğu'nun yıkılışından çok sonra, höyüğün yüzeyinin kazılmasıyla batı tarafından bir zamanlar kırılarak içeri girildiğine dair şüphe götürmez izler vardı. Höyüğün dış kısmında, ovadan bir gözlemci tarafından fark edilebilecek bariz bir çöküntü vardı ve iç tonoz zorlanarak açılmıştı. Muhtemelen kralın mumyalanmış bedenini içeren, değerli metallerden kaplar ve onunla birlikte gömülmüş diğer değerli eşyalarla birlikte barındırmış olabileceği kalıntılar, uzak bir dönemde hazine aramak amacıyla mezarı açmış olanlar tarafından alıp götürülmüştü. Odanın kesin konumu hakkında bir ipuçları olmalıydı, yoksa höyüğü tam olarak doğru noktadan nasıl kazabilirlerdi? Ölülerin bu deposu daha önceki bir ihlalden kurtulmuş olsaydı, bizi Asur sanatı veya Asur tarihinin ne kadar değerli ve önemli kalıntılarıyla donatabilirdi, kim bilebilir? Büyük bir hayal kırıklığı duygusuyla boş odayı inceledim ve ardından höyüğün üst kısımlarında daha fazla sonuç elde edemeden başka tüneller açtım. Eğer burası gerçekten onun mezarıysa, tanımladığım uzun galerinin veya odanın, kralın bedeni için depo yeri olduğu açıktı. Höyüğün diğer kısımlarındaki tüneller ve yarıklar yalnızca güneşte kurutulmuş tuğla örgüsünden oluşan kompakt ve sağlam bir kütleyi açığa çıkardı. Birçok nedenden ötürü, kulenin temellerinin altındaki kayada herhangi bir mezar bulunup bulunmadığından şüphe etmekteyim, her ne kadar durumun böyle olması elbette imkansız olmasa da.

Kalıntının mevcut durumundan, bu yapının kesin orijinal formunu ve yüksekliğini tahmin etmek dordur. Muazzam bir kare kule olduğundan şüphe edilemez ve şu anda British Museum'da bulunan merkez saraya ait siyah mermerden dikilitaş gibi, üç veya daha fazla kademe serisiyle sonlanmış olması muhtemeldir. Nemrud platformunun ve onun çeşitli yapılarının genel bir restorasyonunda ona vermeye cesaret ettiğim şekil budur.†

Duvarlar, tonoz gibi, güneşte kurutulmuş tuğlalardandı. Babil kalıntılarında olduğu gibi, bir sıra tuğla arasında bir kamış tabakası olması dikkat çekicidir; Asur'da henüz karşılaşılan bu tür inşa yönteminin tek örneğidir.

Albay Rawlinson, "Asur Tarihinin Taslakları" (1852'de Royal Asiatic Society tarafından yayınlanmıştır) üzerine yazdığı anısında, "Nemrud'daki büyük piramidin kuzey-batı sarayını inşa edenin oğlu tarafından dikildiğini" belirtmektedir; ve Yunanlılar bu anıtı Sardanapalus'un mezarı olarak adlandırdıklarından, "höyüğün merkezine açılan ve temellere kadar indirilen bir şaftın orijinal mezarı açığa çıkaracağına" inanmaktadır. Böyle bir operasyonun zorlukları (diye ekler) şimdiye kadar uygulanmasını engellemiştir, ancak fikir tamamen terk edilmiş değildir." Nemrud'u henüz ziyaret etmiş olmasına rağmen, metinde tanımlanan bu kalıntıdaki kazılardan tuhaf bir şekilde habersiz görünmektedir. İncelenmeyen tek olası yer tam temellerin altı olacaktır.

† Ninova Anıtları'nın 2. serisinin ön yüzünde. Bay Baines tarafından çok başarılı bir şekilde gerçekleştirilen bu restorasyon için orijinal çizimi yapma nezaketinde bulunan Bay Fergusson'a borçluyum.

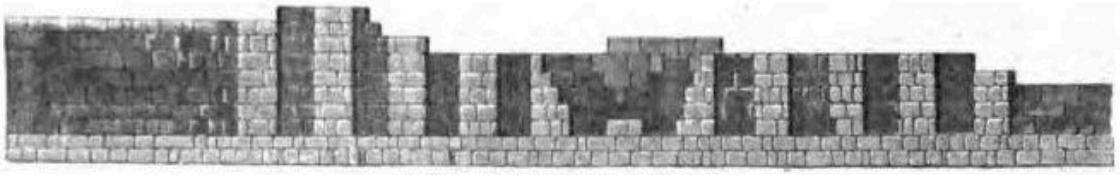

Western Face of Basement of Tower (Nimroud).

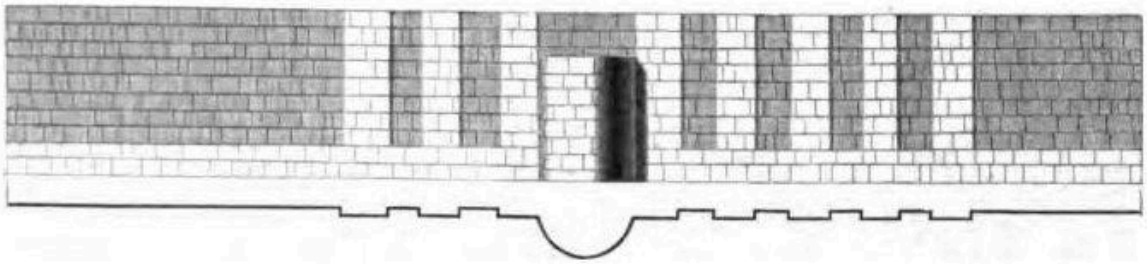

Northern Face of Basement of Tower (Nimroud).

Saraylar gibi bunun da dışı muhtemelen çeşitli mitolojik figürler ve motiflerle boyanmıştı ve zirvesi, Asur kralının büyük kurbanlarını sunduğu veya üzerinde hiç sönmeyen kutsal ateşin beslendiği bir sunakla taçlandırılmış olabilirdi. Ancak Asurluların mimarisini ele alana kadar bu konu hakkında daha fazla açıklama yapmayı erteleyeceğim.

Kalıntı 140 fit yükseklikte olduğundan, bina muhtemelen 200 fitten çok daha az olamazdı; tabanı çevreleyen ve kaplayan muazzam moloz kütlesi ise bunun önemli ölçüde daha fazla olabileceğini göstermektedir.

Bu bölümde tanımlanan keşiflerin büyük bir kısmının yapıldığı iki ay boyunca, zamanım Nemrud ve Kuyunjik arasında geçerek neredeyse tamamen kazılarla meşgul oldum. Kayda değer tek olay, Hüseyin Bey, Şeyh Nasr ve Yezidilerin önde gelen şeflerinin ziyareti ile Hormuzd ile birlikte Khorsabad ve komşu kalıntılara yapılan bir yolculuktu.

Yezidi cemaatinin liderleri, askeri zorunlu askerlik konusunda Türk yetkililerle olan bazı anlaşmazlıkları çözmek için Musul'a gelmişlerdi. Benim evimde kaldılar. Şeyh Nasr kasabaya daha önce sadece bir kez ve o zaman da sadece birkaç saatliğine cesaret edebilmişti. Onlara layık oldukları onurla davranmak için bir eğlence tertip ettim ve onları Türk mutfağının lüksleriyle tanıştırdım. Geceleri mashaals ile, yani bitüme batırılmış yanan paçavra demetleriyle aydınlatılan ve yüksek direkler üzerindeki demir sepetlerde taşınarak çevre nesnelerin üzerine zengin bir kırmızı ışık seli saçan, avluya açılan kemerli bir salon olan İvan'da ziyafet çektik. Yezidiler şeflerin önünde Musul müziği eşliğinde danslarını icra ettiler. Ansızın avlunun kapıları ardına kadar açıldı ve bellerine kadar çıplak, silahlarını sallayan ve savaş çığlıkları atan bir Arap grubu avluya daldı. Yezidiler ihanete uğradıklarını sandılar. Genç şef kılıcını çekti; ve hatta Şeyh Nasr bile kendini savunmaya hazırlanarak ayağa fırladı. Korkuları, içeri girenlerin misafirlerimi korkutmak için Bay Hormuzd Rassam tarafından kışkırtılan bir grup işçim olduğunu öğrendiklerinde yerini candan bir kahkahaya bıraktı.

Cebel Makloub tepelerinin eteğindeki Baasheikhah, Khorsabad ve diğer kalıntıları ziyaret etmek isteyerek, 26 Kasım'da Hormuzd ve Bairakdar ile birlikte Nemrud'dan ayrıldım. Dört saatlik bir sürüş bizi, Musul'a giden ana yolun yaklaşık üç mil doğusunda, Lak köyü yakınlarındaki bazı küçük yapay höyüklere getirdi. Burada Hristiyan gözetmenlerden birinin yönetiminde kazı yapan bir grup işçi bulduk. Çömlek parçaları ve Kuyunjik kralının adını taşıyan birkaç tuğla dışında hiçbir şey keşfedilmemişti. Kalıntılar, boyutlarından dolayı başka sonuçlar vaat etmediğinden, adamları Musul'a geri gönderdim. Birkaç köyün bulunduğu, aralarında büyük ceylan ve çömez sürdülerini ürküttüğümüz, su sıkıntısı çeken, ancak yine de yüksek bir tarım potansiyeline sahip, neredeyse sekiz saat boyunca dümdüz bir ovada sürdükten sonra akşam geç vakit Khorsabad'a ulaştık. İncelemek istediğim binanın bir parçası olan, ana yapının batısındaki platformu açığa çıkarması için birkaç gün önce gözetmenlerimden birini oraya göndermiştim. Molozları temizlerken, siyah taştan yontulmuş iki alçak kabartma keşfetmişti. Bir av sahnesini temsil ediyorlardı. Birkaç parçaya bölünmüş olan bir levha üzerinde, uçan bir kuşa, muhtemelen bir güvercine veya kekliğe ok atan bir hadım vardı. Saçaklı bir cübbe giymişti, belinden bir kuşakla bağlanmıştı ve omzundan geniş ve zengin süslemeli bir kemerle kısa bir kılıç sarkıyordu. Yayının uçları kuş başı şeklindeydi. Okçunun arkasında iki figür yer alıyordu; biri omzunda bir ceylan, elinde bir tavşan taşıyor, diğeri ise işlemeli bir tunik giymiş, yay ve oklarla silahlanmıştı. Arka planda ağaçlar ve aralarında uçan kuşlar vardı.* İkinci levha üzerinde ise kuş, mızrak ve yay taşıyan avcılar bulunuyordu.
Bu alçak kabartmalar büyük bir doğruluk ve ruhla işlenmişti. Tamamen siyah mermerden inşa edildiğine ve saraya bitişik olduğuna inanılan, tapınak olduğu varsayılan küçük bir binaya aitlerdi. 165 fit uzunluğunda ve 100 fit genişliğinde bir platform üzerinde duruyordu; odaların taban seviyesinden yaklaşık 6 fit yüksekte yükseliyor ve ana binadan bir dizi basamakla çıkılıyordu. Bu platform veya stilobat, dört tarafı çevreleyen gri kireçtaşından bir korniş ile dikkat çekicidir, — Asur mimarisinde aşina olduğumuz az sayıdaki dış süsleme kalıntısından biridir. Ayrı taşlardan özenle inşa edilmiştir, yan yana yerleştirilmiş olup her biri korniş kesitinin bir parçasını oluşturur.

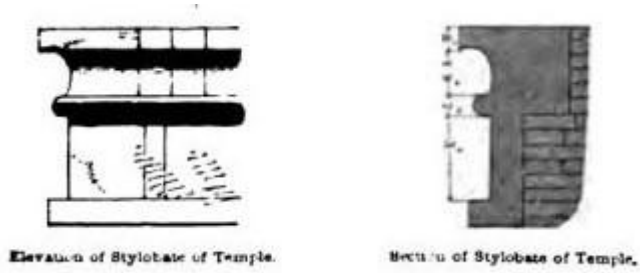

Elevation of Stylobate of Temple. Section of Stylobate of Temple.

Bay Fergusson, buna atıfta bulunarak, "ilk bakışta neredeyse tamamen Mısır tarzı görünüyor; ancak o ülkede bulunan her şeyden farklı olan özellikleri var, özellikle de eğrinin dikey teğetin ötesinde devam etmesi ve bunun sonucunda torusun ikinci bir gölge veren çıkıntısı. Bunun etkisi, bu kadar yüksek bir yere yerleştirilmiş bir kornişte hoş olur mu olmaz mı pek net değil; ancak göz seviyesinin altında veya hafifçe üzerinde, sonuç Mısır'da bulunan her formdan daha hoş olmuş olmalı ve heykel eklenmeyen yerlerde her yerde etkiyle kullanılabilirdi"† diye gözlemler.

Ninova Anıtları'nın 2. serisindeki Levha 32'ye bakınız. Tamamen onarılan bu alçak kabartma şu anda British Museum'dadır.
† Ninova ve Persepolis Sarayları Restore Edildi, s. 223.

Aynı siyah mermerden, çoğunlukla kanatlı figürlerin parçaları olan birçok alçak kabartma parçası açığa çıkarılmıştı; ancak bu bina, Khorsabad sarayının diğer tüm bölümlerinden daha tamamen tahrip edilmişti ve platformun üzerine dağılmış olan birkaç heykel kalıntısını kaplayacak kadar bile moloz neredeyse yoktu.
Sarayın kendisindeki heykeller hızla çürümüştü ve Bay Botta'nın ayrılışından sonra açık havada bırakılanlardan neredeyse hiçbir iz kalmamıştı. Ancak bazıları, siperlerin kenarlarını oluşturan yüksek toprak duvarların çökmesiyle kapanmış ve kısmen korunmuştu. Şurada burada, harabeye dönmüş salonların kapılarını hala koruyan bir çift devasa boğa, görkemli ama hava şartlarından yıpranmış insan başlarını toprağın üzerinde yükseltiyordu. Kalıntıların keşfedilmemiş bir veya iki yerinde işçilerim, Louvre'un Asur koleksiyonundakilere benzer, üzeri yazılı sunaklar veya üç ayaklı sehpalar ile su mermeri paneller üzerine yontulmuş olanlara benzeyen konularla boyanmış duvarlara ait olduklarını gösteren, renkli figürler ve motiflerle süslenmiş tuğlalar bulmuşlardı.
Khorsabad'a yaptığım önceki ziyaretimden bu yana, Musul'daki Fransız konsolosu, şu anda British Museum'un büyük salonunda bulunan bir çift devasa insan başlı boğayı ve kanatlı figürleri Albay Rawlinson'a satmıştı.*
Bu heykeller, British Museum Mütevelli Heyeti tarafından Albay Rawlinson'dan satın alınmıştır. Asur eski eserlerinin bu ülkeye taşınmasıyla ilgili her konuda şikayet etmek için çok fazla neden olan o dikkatsizlik ve ihmal nedeniyle, keşfedilmelerinden bu yana çok önemli ölçüde zarar görmüşlerdir. Taşınma kolaylığı sağlamak amacıyla, Bay Rassam'ın denetiminde, mermer kesicim Behnan tarafından birçok parçaya bölünmüşlerdir.

Sarayın yaklaşık 900 fit güneydoğusunda, dörtgen alanın içinde, ancak yapay höyüğün üzerinde olmayan bir propilaeumda (giriş kapısında) durmuşlardı. Biçim bakımından bu küçük binanın, Kuyunjik duvarlarındaki kapıyla* neredeyse aynı olduğu ve onun gibi tuğladan inşa edilip alçak kireçtaşı levhalarla kaplandığı anlaşılmaktadır. Harabelerde keşfedilen sırlı tuğlaların sayısından, buranın renklerle zengin bir şekilde süslenmiş olması muhtemeldir.†
Duvar hattındaki daha yüksek höyüklerden birinde ve dörtgen alanın güneybatı köşesindeki kalıntı grubunda da siperler açılmıştı, ancak dikkate değer hiçbir keşif yapılmamıştı. Dörtgen alanın merkezi ise artık Khanser sularının oluşturduğu, hastalık saçan bir bataklık tarafından işgal edilmiş durumdaydı.
Geceyi, Khorsabad'dan yaklaşık bir buçuk mil uzaklıkta, Gebel Makloub'un eteğinde kurulmuş bir köy olan Futhliyah'da geçirdik. Küçük bir zeytin ağacı korusu, burayı Musul'dan bile göze çarpan bir yer haline getirmektedir; oradan bakıldığında sarımsı ovanın üzerinde koyu bir gölge gibi görünür. Bir zamanlar iki yüzün üzerinde ev barındırmasına rağmen şimdi sadece altmış ev kalmıştır. Eskiden Musul sipahilerine veya askeri tımar sahiplerine aitti ve hükümet bu tür mülkiyetleri kaldırmış olsa da hala onlar tarafından talep edilmektedir. Alai Bey'e veya sipahilerin şefine ait olan, hızla harabeye dönen, taştan iyi inşa edilmiş büyük bir kasırda veya evde kaldık. Arazinin eski kiracılarından biri olan Selim Bey, halkın daha hayırsever olanları arasında toplayabildiği para ve ayni olarak küçük gelirleri bir araya getirerek hala

buralarda oyalanıyordu. Sabah yanıma geldi, köyün ve sahiplerinin tarihini bana anlattı.
Futhliyah yakınlarında ve Khorsabad sarayından yaklaşık yirmi iki mil uzaklıkta, Musul'dan ve çevreleyen ülkenin çoğu yerinden görülebilen yüksek, konik bir Tel yer almaktadır. Asur ovalarında çok sayıda bulunan, herhangi bir kalıntı grubunun parçası gibi görünmeyen ve doğasını belirleyemediğim o soyutlanmış höyüklerden biridir. Khorsabad'a olan yakınlığı, beni buranın bu kalıntılarla bağlantılı olabileceğine ve bir mezar üzerine yükseltilmiş olabileceğine inanmaya sevk etti. Talimatlarımla yanlarında derin siperler açıldı, ancak yalnızca çömlek parçaları keşfedildi. Bununla birlikte burası, zamanımın ve elimdeki imkanlerin izin verdiğinden daha eksiksiz bir incelemeye layıktır.
Futhliyah'dan ovayı geçerek, çoğunlukla Yezidilerin yaşadığı büyük Baazani köyüne doğru at sürdük. Orada Hüseyin Bey, Şeyh Nasr ve kalabalık bir Cawal grubunu, buranın gelirlerini işleten Musullu bir Müslüman beyefendi olan Abd-ur-rahman Chelibi'nin evinde toplanmış bulduk.
Baazani yakınlarında büyük boyutta olmayan bir grup yapay höyük yer almaktadır. Üç ana höyük Yezidiler tarafından gömü alanı olarak kullanılmıştır ve mezarları ile beyaz konik türbeleriyle kaplıdır. Bu kalıntılarda kazı yapmak istemiş olsaydım önüme hiçbir zorluk çıkarılmayacak olsa da, ölülerinin dinlenme yerlerine saygısızlık ederek bu zavallı insanların duygularını incitmeyi gerektirecek kadar yeterli önemde görünmediler. Bu nedenle onları inceledikten ve şeflerden izin aldıktan sonra, Baazani'den yalnızca yağmurlar dışında kuru olan derin bir su yatağıyla ayrılan komşu Baasheikhah köyüne sürdüm. Her ikisi de Gebel Makloub'un tam eteğinde durmaktadır. Hemen arkalarında kış sellerinin aşındırdığı sarp yarıklar yer alır. Bu vadilerde Asur saraylarında kullanılan türden su mermeri ocakları bulunmaktadır, ancak Asurluların büyük levhalarını buradan elde ettiklerini gösterecek hiçbir iz bulamadım, her ne kadar eski bir döneme ait gibi görünseler de. Bunlar şu anda, gelirleri Şeyh Adi mezarının başrahibi olarak Şeyh Nasr için ayıran Yezidiler tarafından işletilmektedir. Buradan çıkarılan taş, hem Baazani hem de Baasheikhah'daki evler için kullanılır, bu nedenle buralar ülkenin bu bölümünde genellikle rastlanandan daha temiz ve sağlam bir görünüme sahiptir. Gerçekten de her iki köy de, çoğunlukla Yezidi sakinlerinin çalışkanlığı ve ülkede tek zeytinyağını üreten birkaç büyük zeytin ağacı korusunu yetiştirmeleri sayesinde gelişmektedir. Yezidilerle karışık olarak, komşularıyla barış ve iyi bir anlayış içinde yaşayan birkaç Yakubi Hristiyan ailesi de bulunmaktadır.
Daha önceki çalışmamda*, Baasheikhah yakınlarındaki Asur kalıntısından zaten bahsetmiştim. Nemrud'dan biraz daha küçük, şekil bakımından düzensiz, seviye bakımından engebeli ve kış yağmurlarının aşındırdığı derin yarıklarla bezeli devasa bir höyüktür. Asurluların en sevdiği heykel malzemesinin bol miktarda bulunduğu ocakların yakınında durmasıyla ve Kuyunjik veya Khorsabad platformlarına benzemesiyle, bu tür kalıntılar gibi bir bina içerdiğine dair her türlü ihtimal mevcuttu. Etrafında dağılmış birkaç alçak höyük vardır, ancak bir çevre oluşturan belirgin bir duvar hattı yoktur. Önceki kazılar sırasında sadece toprak küpler ve üzerinde Nemrud'daki merkez sarayın kurucusunun adının yazılı olduğu tuğlalar keşfedilmişti.*

Asheetha'lı Yakoub Rais'in gözetiminde höyüğün çeşitli yerlerinde siperler ve tüneller açan bir grup Arap ve Tiyari işçisi şimdi oradaydı. İşçiler, kalıntının batı tarafında yüzeye yakın bir yerde, görünüşe göre bir merdiven sırası oluşturan bazı büyük sarımsı kireçtaşı bloklarını açığa çıkarmışlardı; kazılar sırasında bulunan tek ilgi çekici eski eser ise erken Nemrud kralının adını taşıyan birkaç tuğla ve antik Nemrud anıtlarındaki gibi soluk sarı bir zemin üzerine siyahla boyanmış, koni ve lale ile dönüşümlü giyoş ve hanımeli motifleri taşıyan, muhtemelen some toprak kapların kapaklarına ait olan çok sayıda toprak kap parçasıydı.†

Mazzam bir boyuta ve eskiye ait bir yapı içermesi gereken bu höyükte daha fazla ilgi çekici kalıntının keşfedilmesi dikkate değerdir. İçinde açılan siperler çok sayıda ve derin olmasına rağmen, kalıntı muhtemelen henüz yeterince incelenmemiştir. Yapay platform üzerinde, aynı nitelikteki diğer yerlerde olduğu gibi bir kraliyet sarayının veya eşit derecede önemli bir anıtın durmuş olmasından şüphe edilemez.

Bkz. plan, s. 122.

† Ninova ve Kalıntıları, cilt i. s. 52.

Eski sefer sırasında bir Hristiyan gözetmen tarafından bana getirilen heykel parçası, inanıyorum ki Khorsabad'dan elde edilmişti.

† Şu atuda British Museum'dadır. Muhtemelen bazı cenaze veya diğer kapların kapakları olan birkaç farklı nesneye ait gibi görünmektedirler. Bkz. Ninova Anıtları'nın 2. serisindeki Levha 55.

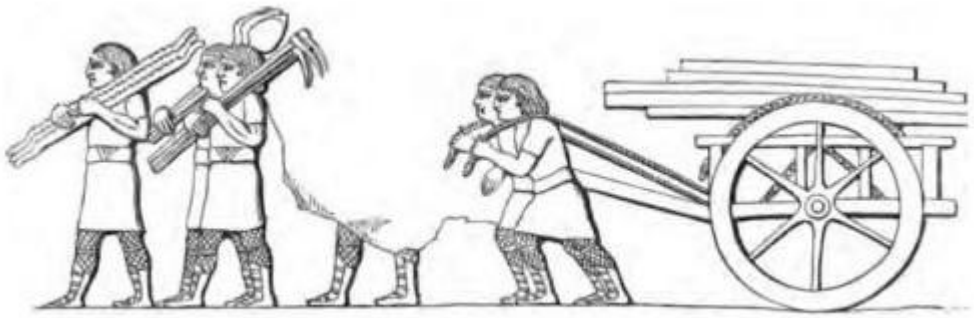

Cart with Ropes, and Workmen carrying Saws, Picks, and Shovels, for moving Colossal Bull (Kouyunjik)

NİNOVA VE BABİL — BÖLÜM VI

Koyuncuk'taki sarayın büyük girişinin keşfi — Yazıtlardaki Sanherib adı — Bu kralın boğalar üzerindeki kayıtları — Bunların kısaltılmış bir çevirisi — Hizkiya adı — Sanherib'in Yahudilerle olan savaşına dair anlatı — Dr. Hincks ve Albay Rawlinson — Sargon ve Şalmaneser isimleri — Koyuncuk'ta, Lakiş kuşatmasını temsil eden kabartmaların keşfi — Heykellerin açıklaması — Mısır ve Asur krallarına ait mühürlü kil damgaların keşfi — Sabako'nun kartuşu — Esarhaddon adı — Kutsal Kitap kayıtlarının tarihsel doğrulaması — Sanherib'in kraliyet silindiri.

Aralık ayı boyunca, hem Koyuncuk hem de Nemrud'da büyük ilgi ve öneme sahip birkaç keşif yapıldı. İlk olarak Musul'un karşısındaki kalıntılarda, Koyuncuk'ta yapılan kazıların sonuçlarını anlatacağım.

Okuyucuya, 1848 yılında Avrupa'ya hareketimden kısa bir süre önce, Koyuncuk Sarayı'nın doğu tarafında muazzam boyutlarda insan başlı bir boğanın ön kısmının ortaya çıkarılmış olduğunu hatırlatmam gerekir.* Bu heykel o zamanlar bir girişin ya da kapının bir yanını oluşturuyor gibi görünüyordu ve önceki çalışmama eşlik eden kalıntı planına bu şekilde yerleştirilmişti.* Ancak bu gerçeği kesinleştirmek için herhangi bir girişimde bulunulmadan önce kazılar durdurulmuştu.

Döndüğümde, işçilere karşı taraftaki heykeli kazıp çıkarmaları talimatını verdim. Yaklaşık 100 fit uzunluğundaki bir tünel, buna göre ilk bulunan boğaya dik açıyla açıldı; ancak kazı ilerledikçe kesintisiz olarak uzanan kare kireçtaşı plakalardan oluşan bir döşeme dışında hiçbir kalıntıya rastlanmadı. Dolayısıyla, bu kadar geniş bir girişe sahip olunmasının mümkün olmadığı ve o yönde binaya dair hiçbir iz bulunmadığı açıkça görüldüğünden kesme işlemine son verdim.

Daha sonra işçilere, molozların altında hala kısmen gömülü olan boğayı açığa çıkarmaları emredildiğinde, buna bitişik başka heykellerin de olduğu ve bunların bir dış cephenin parçası olduğu anlaşıldı. Sonraki levhanın üst yarısı tahrip edilmişti ancak alt kısımlar hala duruyordu; bu da Khorsabad'daki propylon'da (giriş kapısı) boğalar arasında keşfedilen ve şimdi Louvre'da bulunan hayvana benzer şekilde, yılan başlı bir felaketi kamçılayan devin devasa uzuvlarını kavrayan Asur Herkül'ünün figürünü restore etmemi sağladı. Hayvanın arka kısmı hala iyi korunmuştu. Pençeleri, yılan başlı bir felaketle kamçılayan devin devasa uzuvlarını kavramıştı. Tanrının bacakları, ayakları ve giysisi en belirgin kabartmayla yapılmıştı ve büyük bir doğruluk ve güçle tasarlanmıştı.

Aynı hat üzerinde bu figürün ötesinde ikinci bir boğa vardı. Cephe daha sonra yirmi fit uzunluğunda, bir çift kanatlı boğa tarafından korunan ve muhtemelen tamamı yirmi fitin üzerinde yüksekliğe sahip olan geniş bir portala açılıyordu. Bunlarla dış boğalar arasındaki açıyı oluşturan, alçak kabartmalı devasa kanatlı figürler † ve yanlarında iki küçük figür daha vardı, biri diğerinin üzerindeydi. ‡ Bu girişin ötesinde, karşı taraftakine benzer bir grup vardı ve bu grup da sarayın içine doğru daha küçük bir girişe ve yontulmuş levhalardan oluşan bir duvara açılıyordu; ancak burada binaya ve heykele dair tüm izler sona erdi ve kendimizi suyla aşınmış vadinin kenarında bulduk.

Böylece, sarayın güneydoğu cephesi, görünüşe göre binanın büyük girişini oluşturan kısım keşfedilmiş oldu. Dev boyutlarda altı insan figürüyle birlikte on devasa boğa burada gruplandırılmıştı ve daha küçük girişlerin ötesine uzanan yontulmuş duvarlar dahil edilmeden tüm uzunluk 180 fitti.* Kuzey geçidinin sağındaki bas-relief'ler (alçak kabartmalar) keskin bir aletle kasten tahrip edilmiş gibi görünse de, konularını izlememe yetecek kadar kalıntı mevcuttu. Bunlar, muhtemelen Babilonya'nın bir parçası olan, geniş bir nehirle sulanan ve palmiye ağaçlarıyla kaplı bir bölgenin fethini; Asur süvarileriyle savaşan yaya mızrakçıları, kuşatılmış kaleleri, uzun esir kuyruklarını ve ganimetleri taşıyan yük hayvanlarını tasvir ediyordu. Fatihlerin önünde saygılarını sunan çeşitli hayvanlar arasında zincirle çekilen bir aslan ayırt

edilebiliyordu. Bir zamanlar bu muazzam girişi koruyan devasa heykellerin üzerinde yükselen üst yapıya dair hiçbir kalıntı yoktu; ancak Asur mimarisinin ana süslemelerini ve detaylarını bundan sonra daha ayrıntılı olarak anlatacağım ve mevcut kalıntılar izin verdiği ölçüde, Ninova saraylarının dışını ve içini restore etmeye çalışacağım.

Daha önce de belirttiğim gibi, boğaların hepsi az çok zarar görmüştü. Bu büyük kütlelerin devrilmesini herhangi bir insan şiddetine bağlamam pek mümkün olmadığından, doğanın aynı sarsıntısı — bazılarının parçalanarak harabeler arasına dağılmasına neden olmuştu. Neyse ki, hepsinin alt kısımları ve dolayısıyla üzerlerindeki yazıtlar az çok korunmuştu. Eski dünyanın anıtlarının, antikacının emeklerini ödüllendirdiği en değerli kayıtların bazılarının kurtarılmasını bu gerçeğe borçluyuz.

Büyük girişin merkez portalını oluşturan büyük boğaların üzerinde, bazı kısımları zarar görmüş olsa da neredeyse tamamı okunabilecek kadar iyi korunmuş, kesintisiz bir yazıt vardı. Bu yazıt 152 satırdan oluşuyordu. Cephenin dört boğası üzerinde iki yazıt bulunuyordu; her çiftin üzerine bir yazıt işlenmişti ve ikisi de tamamen aynı içeriğe sahipti. Bu iki farklı kayıt, Sanherib'in saltanatının altı yıllık yıllıklarını içermesinin yanı sıra Asurluların dini, tanrıları, tapınakları ve saraylarının inşası ile ilgili en yüksek ilgi ve öneme sahip çok sayıda ayrıntıyı barındırmaktadır.

Ninova ve Kalıntıları (Nineveh and its Remains), cilt ii. s. 137.

Ninova ve Kalıntıları, cilt ii. — Koyuncuk planı.

No. 4 ve 9. Büyük giriş, güneydoğu tarafı, Plan I. Bu figürler, çam kozalağı ve sepet taşıyan kanatlı rahipler veya tanrılardı.

No. 5 ve 8. Aynı giriş. Küçük figürler, Ninova Anıtları'nın 2. serisinin 6. Levhasındaki No. 2'ye benziydi.

Bu cildin ön resmi (frontispiece), okuyucuya bu muhteşem cephenin bütünü hakkında bir fikir verecektir. Büyük ölçüde Bay Fergusson'a borçlu olduğum bu restorasyon, kesin oranlara dikkat edilerek yapılmıştır.

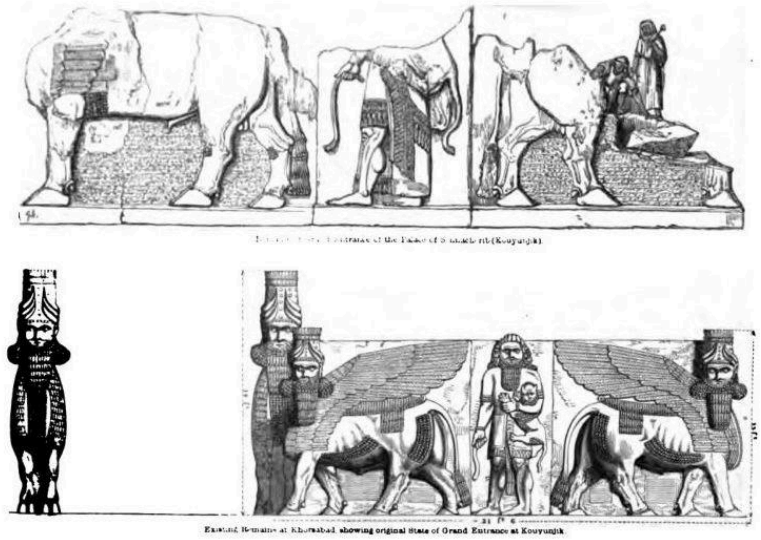

İlk çalışmamda, yazıtlardan bağımsız olarak, Koyuncuk'taki büyük sarayı inşa eden kişinin Sanherib olduğunu belirlememi sağlayan kanıtlara dikkat çekmiştim.* Khorsabad yazıtları üzerine Haziran 1849'da okunan ancak 1850'de "Transactions of the Royal Irish Academy" † içinde yayımlanan bir inceleme yazısında Dr. Hincks, neredeyse tüm yazıtların başlangıcındaki çivi yazısı karakterleri grubunda bu kralın adını ilk tespit eden ve bu yapının kalıntılarından çıkan tüm yazılı tuğlalarda bu isme rastlayan ilk kişi olmuştur. Sonraki keşifler bu tespiti doğrulamıştır; ancak 1851 yılının

Ağustos ayına kadar, Kutsal Kitap'ta ve antik dindışı (din dışı tarihi kaynaklarda) tarihte kaydedilen gerçek bir olayın anıtlar üzerinde tespit edilmesiyle, onları inşa ettiren krala dair tüm şüpheler ortadan kalkmıştır.
İngiltere'ye dönüşümden kısa bir süre sonra, bu yazıtların bendeki kopyaları Albay Rawlinson tarafından görüldüğünde, kendisi 23 Ağustos 1851 tarihli Athenæum'da, bu yazıtlarda Sanherib'in saltanatına dair kayıtlar bulduğunu duyurdu; bu durum "kralın tarihi kimliğini tartışmasız bir şekilde ortaya koydu" ve anıtlar üzerinde kayıtlı temel olayların bir özetini sundu. Bu olayların büyük bir kısmı bize hem kutsal hem de dindışı tarih aracılığıyla zaten bilinmektedir. Bu yazıtlar daha sonra Dr. Hincks tarafından incelenmiş ve Albay Rawlinson'dan bağımsız olarak kendisi tarafından çevrilmiştir. İçeriklerinin aşağıdaki özetini sunmamda bana nazikçe yardımcı olmuştur.‡
Yazıtlar, Sanherib'in adı ve unvanları ile başlamaktadır.

Ayrıca, 1843 yılı kadar erken bir tarihte Malta Times'ta yayımlanan bir dizi mektupta, Khorsabad Sarayı'nın da bu hanedana mensup bir hükümdar tarafından inşa ettirilmiş olma ihtimalini göstermiştim.

Cilt xxii. s. 34. "Ninova ve Kalıntıları" adlı çalışmamda yanlışlıkla başkalarına atfettiğim Nabukadnezar ve Babil isimlerinin keşfini, doğru kaynağı olan Dr. Hincks'in dehasına ve bilgisine atfetmek için bu fırsatı değerlendiriyorum. (Literary Gazette, 27 Haziran 1846.)

Burada okuyucuya, metinde atıfta bulunulan çivi yazısı yazıtlarındaki yeni keşiflerin Dr. Hincks'e ait olduğunu hatırlatmam gerekir. Albay Rawlinson tarafından yapılan ve Royal Asiatic Society tarafından yayımlanan çeviri, aynı hükümdara ait üç farklı kayıttan derlenmiştir: Boğalar üzerindeki yazıtlar, şu anda British Museum'da bulunan ve Bellino silindiri olarak bilinen varil şeklindeki büyük bir pişmiş toprak silindir ve merhum Albay Taylor'ın mülkiyetinde olan aynı malzemeden yapılmış altıgen bir silindir. İlk yıllıklar Sanherib saltanatının altı yılını kapsıyor, ikincisi yalnızca iki yılı, en eksiksiz ve ayrıntılı olan ama ne yazık ki kaybolduğu söylenen sonuncusu ise sekiz yılı aşkın bir süreyi kapsıyor. Dr. Hincks'in versiyonunun Albay Rawlinson tarafından yayımlanandan biraz farklı olduğu görülecektir; ve Albay'ın mülkiyetinde kağıt bir kalıbı bulunan daha eksiksiz kayıtlara Dr. Hincks'in erişemediği unutulmamalıdır. Asur kralının saltanatının ilk iki yılının yıllıklarını tamamlamak için Bellino silindirinden yararlanmıştır.

Babası saltanatının son döneminde yaptığı gibi, kendisini "Babil Kralı ya da daha doğrusu Babil Başrahibi" olarak adlandırmadığına dikkat edilmelidir; bundan, kaydın kazındığı sırada o şehrin doğrudan hükümdarı olmadığı, ancak şehrin reisinin ona haraç ödemiş ve şüphesiz onun üstünlüğünü kabul etmiş olabileceği sonucu çıkarılabilir. Kendisini "batan güneşin üst denizinden (Akdeniz) doğan güneşin alt denizine (Basra Körfezi) kadar olan kralları boyunduruk altına alan" olarak adlandırır. Saltanatının ilk yılında, tanıdığımız bir isim olan Merodak-Baladan'ı mağlup etti; çünkü Eski Ahit'te Hizkiya'ya mektuplar ve bir hediye gönderdiği belirtilen kral budur.* Yahudi hükümdar gururla elçilere "kıymetli eşyalarının bulunduğu evini, gümüşü ve altını, baharatları, değerli merhemleri, silah deposunu ve hazinesinde bulunan her şeyi" gösterdiğinde; "evinde ve tüm egemenlik alanında Hizkiya'nın onlara göstermediği hiçbir şey kalmamıştı;" bu beyhude övünme eylemi, peygamber İşaya'nın kınamasına ve tüm bu zenginliğin, sahibinin soyundan gelenlerle birlikte, bu elçilerin geldiği şehrin kendisine ganimet olarak götürüleceğini önceden bildirmesine yol açtı.
Merodak-Baladan, Asur yazıtlarında sıkça adı geçen ve Mezopotamya'nın en güney kısmını, Dicle ve Fırat'ın birleştiği yerin yakınını, bu iki nehirle sulanan bölgelerle birlikte Susiana sınırlarına kadar kapsayan bir şehir ve ülke olan Kar-Duniyas'ın kralı olarak adlandırılır. Bu kral, Elamlı (Susian) müttefiklerinin yardımıyla, Sanherib'in babası Sargon'un saltanatının on ikinci yılında onu sürgün ettiği Babil'i yakın

zamanda geri almıştı. Savaşın bu şehrin oldukça kuzeyinde yapıldığı anlaşılmaktadır. Sonuç, Sanherib'in Merodak-Baladan'ı tamamen mağlup etmesi oldu; Merodak-Baladan canını kurtarmak için kaçtı, arkasında arabalarını, yük arabalarını (?), atlarını, kısraklarını, eşeklerini (?), develerini ve savaş takımlarıyla birlikte binek atlarını (?) bıraktı.
Galip kral daha sonra Babil'e doğru ilerledi, orada sarayı yağmaladı; büyük bir altın, gümüş, altın ve gümüş kaplar, değerli taşlar, erkek ve kadın köleler ve henüz tam olarak ne olduğu kesinleştirilemeyen çeşitli eşyalardan oluşan muazzam bir hazineyi alıp götürdü. Keldanilerin şehirlerine bağlı en az yetmiş dokuz şehir (veya kale) ile sekiz yüz yirmi küçük kasaba (veya köy) Asur ordusu tarafından ele geçirilip yağmalandı ve "Mezopotamya şehirlerinin çevresinde yaşayan" büyük göçebe kabileler, Suriyeliler (Aramiler) ve Keldaniler vb. boyunduruk altına alındı.
Sanherib, kendi subaylarından biri olan Belib'i * Babil kralı yaptıktan sonra, Fırat ve Dicle sınırındaki güçlü kabileleri, aralarında Hagariler ve Nebatileri boyunduruk altına almaya girişti. Bu göçebe halklardan, o dönemde adet olduğu üzere, yeni inşa edilen kasaba ve köylerle birlikte yerleştirmek amacıyla Asur'ya sürüklediğini beyan eder; bunlarla birlikte 208.000 erkek, kadın ve çocuk, 7200 at ve kısrak, 11.063 eşek (?), 5230 deve, 120.100 sığır ve 800.500 koyun ele geçirmiştir. Ganimetin geri kalanına oranla develerin bu kadar küçük bir paya sahip olması dikkat çekicidir. Şimdi aynı ülkede yaşayan Bedevi kabileleri arasında develer çok daha fazla olurdu.† O günlerde de, daha sonraki bir dönemde olduğu gibi, Kuzey Arabistan'da hem göçebe hem de yerleşik bir nüfusun bulunduğunu görmek ilginçtir.
Aynı yıl Sanherib, fethedilen Khararah'tan büyük bir haraç aldı ve uzun süredir asi olduğunu beyan ettiği Kherimmi halkını (her iki halk da henüz teşhis edilememiştir) boyunduruk altına aldı; ikincisinin şehrini yeniden inşa ederek (veya kutsayarak) ve bu vesileyle Asur tanrılarına adanması için bir öküz, on koyun, on keçi veya kuzu ve yirmi başka hayvan kurban etti.‡
Saltanatının ikinci yılında Sanherib, ilk yılında güney ülkesini itaate zorladıktan sonra, silahlarını Ninova'nın kuzeyine çevirmiş gibi görünmektedir. Aşur'un yardımıyla, babalarının krallarına uzun süredir asi olan Bishi ve Yasubirablai'ye (her iki isim de kesin okunmayan ve teşhis edilmeyen yerlerdir) gittiğini söyler. Ana şehirleri olan Beth-Kilamzakh'ı aldı ve halkını, küçük ve büyük, atları, kısrakları, eşekleri (?), sığırları ve koyunları alıp götürdü. Kaçan Bishi ve Yasubirablai halkı, hadımlarından birinin, Arakhti şehri valisinin yönetimi altına yerleştirilen dağlardan aşağı indirildi. Tabletler yaptırdı ve fethedilenlerin üzerine uygulanan yasaları (veya haracı) onların üzerine yazdı ve bunları şehre dikti. Illibi (Luristan?) ülkesinin ve Ispabara* adlı kralının kalıcı olarak mülkiyetini ele geçirdi; bu kral mağlup edildikten sonra kaçtı, kraliyet ikametgahları olan Marubishti ve Akkuddu şehirlerini, otuz dört ana kasaba ve sayısız köyü geride bıraktı; buralar Asurlular tarafından yok edilmek üzere yakıldı, onlar da büyük miktarda esir ve sığır alıp götürdüler. Beth-barrua şehrini ve ona bağlı bölgeleri Sanherib, Illibi'den ayırdı ve kendi acil egemenlik alanına ekledi. Ilbinzash (?) şehrini bu bölgenin ana şehri olarak belirledi. Eski adını kaldırıp Kar-Sanakhibra (yani Sanherib şehri) adını verdi ve buraya yeni bir halk yerleştirerek Kharkhar valiliğine bağladı; burası Holwan'ın yakınında olmalı ve

Zagros dağlarından geçen geçidi kontrol etmelidir. Bu seferden sonra, o kadar uzak bazı Med kabilelerinden büyük miktarda haraç aldı ki, kendisinden öncekiler "onların isimlerini bile duymamıştı" ve onları kendi otoritesine itaatkar kıldı.
Saltanatının üçüncü yılında Sanherib, ordularıyla birlikte Suriye'nin tamamını istila etmiş görünmektedir. Fırat'ı muhtemelen Karkamış'ın yukarısından veya Thapsacus geçidinin yakınından geçti ve Lübnan Dağı'nın kuzey uzantısı üzerinden deniz kıyısına doğru ilerledi. Suriyeliler, Mısırlılar tarafından da bilinen Khatti veya Khetta gibi tanıdık Kutsal Kitap isimleriyle anılmaktadır. Karşılaştığı ilk direniş, haraç ödemeyi reddeden ve ancak kısa süre sonra deniz ortasındaki Sur (Tyre) şehrinden Yavan'a kaçmak zorunda kalan Sidon kralı Luli (veya Luliya) oldu. Dr. Hincks bu ülkeyi Girit adasıyla veya Küçük Asya'nın güney kıyısının bir kısmıyla ve Eski Ahit'in Yavan'ı (!), İyonya veya Yunanlıların ülkesi ile özdeşleştirir ki bu tanımlamanın doğru olduğuna inanıyorum.† Bu Suri kralı, Sanherib'in selefi Şalmaneser ile savaşan Elulæus adıyla Josephus (Menander'dan alıntı yaparak) tarafından zikredilmektedir. Ancak onun tamamen boyunduruk altına alınmadığı, sadece Asur hükümdarlarına haraç ödediği veya bağlılık sunduğu anlaşılmaktadır.*
Sanherib, ismi şüpheli olan bir kişiyi (Albay Rawlinson bunu Tubaal olarak okur), Luli'nin tahtına oturttu ve onun yıllık haracını belirledi. Deniz kıyısındaki tüm krallar daha sonra ona boyun eğdi, Aşkelon kralı Zidkaha (Zidkiya ile karşılaştırın) veya Zidkabal hariç. Ancak bu reis kısa sürede boyunduruk altına alındı ve ailesi ile zenginliğiyle birlikte Asur'ya gönderildi, — yerine eski bir kral olan Rukipti'nin (?) oğlu (isim tahrip olmuş) tahta geçirildi. Aşkelon'a bağlı olan ve onun otoritesine itaat etmeyen şehirler ele geçirildi ve yağmalandı. Şimdi karşımıza çıkan büyük öneme sahip bir pasaj ne yazık ki o kadar çok zarar görmüştür ki henüz tatmin edici bir şekilde restore edilememiştir. Asur'ya bağımlı olan kralları Padiya'yı tahttan indiren ve onu Yahuda kralı Hizkiya'ya teslim eden Ekron'un başrahibleri (?) ve halkı olduğunu belirtiyor gibi görünmektedir.† Mısır kralları, ana kısmının Milukhkha (Meroe veya Etiyopya) kralına ait olduğu söylenen bir orduyu Yahuda'ya, muhtemelen Yahudi müttefiklerine yardım etmek için gönderdi. Sanherib, Mısırlılarla savaşa girdi, onları Al....ku şehri yakınlarında tamamen mağlup etti, Milukhkha kralının arabacılarını esir aldı ve onları hapsetti. Asur ve Mısır orduları arasındaki bu savaşa İşaya'da ve Krallar Kitabı'nda atıfta bulunuluyor gibi görünmektedir.‡
Padiya, Kudüs'ten geri getirilerek Sanherib tarafından tekrar tahtına oturtuldu. Asur kralı, "Benim otoriteme boyun eğmeyen Yahuda kralı Hizkiya'nın," diyor, "kırk altı ana şehrini, hisarlarını ve onlara bağlı köylerini, hesap etmediğim, ele geçirdim ve ganimetlerini alıp götürdüm. Kendisini başkenti Kudüs'ün içine kapattım (?). Sorumluluğumda olan müstahkem kasabaları ve yağmaladığım diğer kasabalarını ülkesinden ayırdım ve ülkesini küçültmek için Aşkelon, Ekron ve Gazze krallarına verdim. Ülkelerine uygulanan önceki haraca ek olarak, miktarını belirlediğim bir haraç daha ekledim." Bir sonraki pasaj biraz silinmiştir, ancak özü şu görünmektedir: Hizkiya'dan Kudüs'te topladığı hazineyi, 30 altın yeteneği (talant) ve 800 gümüş yeteneğini, sarayının hazinelerini, oğullarını, kızlarını, erkek ve kadın hizmetçilerini veya kölelerini aldı ve hepsini Ninova'ya getirdi.* Ancak şehrin kendisini aldığını iddia etmemektedir.

İşaya, xxxix. 1 ve 2. Krallar, xx. 12. Burada isim Berodak olarak yazılmıştır.
Albay Rawlinson Bel-adon olarak okur. Bu Belib, Batlamyus Kanonunun Belibus'udur. Onun isminin zikredilmesi Dr. Hincks'in Sanherib'in tahta çıkışını M.Ö. 703 olarak belirlemesine yol açmıştır.
Albay Rawlinson 11.180 sığır, 5230 deve, 1.020.100 koyun ve 300.300 keçi vermektedir. Kendisi ayrıca Babil'e karşı yapılan bu sefere dair hem Abydenus hem de Polyhistor'un tanıklıklarına dikkat çekmiştir.
Genellikle olduğu gibi bu şehre yeni bir isim verdiğini söylemediği dikkate değerdir; burası kutsal bir şehir (karşılaştırınız "Harem") olabilir ve bu sayede yıkımdan kurtulmuş olabilir.
Khorsabad yazıtlarından öğreniyoruz ki, Sargon'un saltanatının on birinci yılında, bu ülkenin kralı Dalta öldü ve arkasında biri Susa (Elam) kralı, diğeri ise büyük bir ordu gönderen Asur hükümdarı tarafından desteklenen iki oğul bıraktı; Asur hükümdarı generalleri aracılığıyla Elamlıları tamamen mağlup etti ve tahta Ispabara'yı oturttu. Ispabara daha sonra Asur boyunduruğundan kurtulmuş gibi görünüyor. (Dr. Hincks.) Albay Rawlinson, Illibi'yi kuzey Medya'ya yerleştirir ve metindeki isimlerin çoğunu farklı okur. (İnceleme yazısının 20. sayfası.)
Albay Rawlinson, Yunanlıların Rhinocolura'sı ile aynı olan ve Mısır sınırında, Fenike'nin güneyinde yer alan bu ismi Yetnan olarak okur.
Joseph. l. ix. c. 14., ve bkz. Ninova ve Kalıntıları, cilt ii. s. 400. Burada yazıtlardan çok önce, Koyuncuk'taki bazı bas-relief'lerde bu olayın tasvirine dikkat çekmeye çalışmıştım. Luliya'nın bu kaçışı, gerçekten de "Ninova Anıtları"nın ilk serisinin 71 numaralı levhasında tasvir edilmiş görünmektedir.
Albay Rawlinson, kralın adını Haddiya olarak okur. Ekron ismi ise çok şüphelidir.
İşaya, xxxvii. 2 Krallar, xix. 9. Antik dünyanın bu iki büyük rakip ulusunun ordularının aslında savaşta karşılaştıkları belirtilmemiştir; ancak Sanherib'in "Etiyopya Kralı Tirhaka hakkında: İşte, seninle savaşmak için çıkıyor" dediğini duyduğu yazılıdır. Ancak Herodotus, Asur askerlerinin kalkan kayışlarını ve yay kirişlerini gece boyunca kemiren farelerin ünlü hikayesinde bu savaşın kaydını korumuş görünmektedir, bu da onları Mısırlılara kolay bir av olarak bırakmıştır (lib. ii. s. 141). Bu, rahiplerinin kibirinin bu harika hikayeye dönüştürdüğü, Mısırlılar tarafından alınan bir yenilgiye çok benzemektedir. Yazıtlarda belirtilen, Tirhaka'nın bir değil, kendisine bağımlı birkaç Mısır kralına sahip olduğu gerçeği tarih için yenidir.

Sanherib'in Koyuncuk'taki yazıtlarında kaydedilen Filistin şehirlerine karşı yürütülen seferin, Eski Ahit'te anlatılan sefer olduğuna dair çok az şüphe olabilir. Olaylar kayda değer bir doğrulukla uyuşmaktadır. Krallar Kitabı'nda bize, Asur kralının, Hizkiya'nın saltanatının on dördüncü yılında "Yahuda'nın tüm tahkim edilmiş şehirlerine karşı çıktığı ve onları ele geçirdiği" † söylenmektedir; tıpkı kendisinin yıllıklarında yaptığını beyan ettiği gibi. Ve en önemlisi, belki de kayıtlardaki tarihi tanıklıkların en dikkat çekici tesadüflerinden biri, Hizkiya'dan alınan altın hazinesinin miktarının, yani otuz yeteneğin (talant), tamamen bağımsız bu iki anlatıda birbiriyle tam olarak uyuşmasıdır.‡ Bu benzersiz gerçek üzerinde ne kadar durulsa azdır, çünkü Asur yazıtlarında yer alan tarihi ayrıntıların genel doğruluğunu kanıtlama eğilimindedir. Fark edileceği üzere, gümüş miktarında 500 yeteneklik bir fark vardır. Hizkiya'nın Sanherib tarafından büyük bir baskı altına alınmış olması ve toplayabildiği tüm gümüşü ona vermeye zorlanmış olması muhtemeldir; nitekim onun Asur kralının taleplerini karşılamak amacıyla gümüşü sadece kendi hazinesinden değil, Rabbin evinden alıp verdiğini ve tapınağın kapı ile direklerindeki altınları kazıdığını görmekteyiz. Dolayısıyla Kutsal Kitap, teslim edilen para miktarından sadece 30 altın yeteneğini dahil etmiş olabilir, oysa Asur kayıtları alınıp götürülen tüm kıymetli madenleri kapsamaktadır.
Şu anda tatmin edici bir şekilde uzlaştırılamayan ve açıklamaya çalışmayacağım bazı kronolojik tutarsızlıklar mevcuttur.* Sanherib'in kendi yenilgisinin anısını ebedileştirmeyeceğini ve Kudüs'ü ele geçirme girişiminde başarısız olup, Kutsal Yazılarda anlatılan veba salgını nedeniyle ordusu kırıldıktan sonra, seferinin genel bir sonucu olarak daha önce Hizkiya'dan almış olduğu haracı öne çıkararak yenilgisini örtbas etmeye çalışacağını varsaymak son derece doğaldır.
Kutsal Kitap anlatısından, Sanherib'in Ninova'ya dönüşünün hemen ardından oğulları tarafından katledildiğine inanmak için hiçbir neden yoktur; aksine, "döndü ve Ninova'da oturdu" ifadesi, onun bir süre daha Asur üzerinde hüküm sürmeye devam

ettiğini düşündürmektedir. Bu nedenle, diktiği anıtlar üzerinde onun sonraki yıllarına ait yıllıklarına da sahibiz. Dördüncü yılında güneye doğru gitti ve Keldani olan, nehir üzerindeki Bittut şehrinde ikamet eden Susubira'yı (Rawlinson'a göre Agammi) mağlup ederek Beth-Yakin ülkesini boyunduruk altına aldı. Merodak-Baladan hakkında daha fazla bilgi verilmektedir: "Önceki bir seferde mağlup ettiğim bu kral, benim özel hizmetkarlarımdan kaçtı ve bir adaya (isim kayıp) sığındı; kardeşlerini, babasının evinin soyunu kıyıda geride bıraktı, ülkesinin geri kalan adamlarıyla birlikte tuz (?) nehrinin (Şattülarap veya Dicle ile Fırat'ın birleşen suları) yakınındaki Beth-Yakin'den kaçtı. Onun birkaç şehrini yıktım ve yaktım, Assurnadimmi'yi (? Rawlinson'a göre Assurnadin); oğlumu krallığının tahtına oturttum." Görünüşe göre Babil'in başkent olduğu büyük bir yönetim kurmuştu.*

Beşinci yılında Tokkari'yi mağlup ederek ana kalelerini veya Nipour'u (ayrık tepe kalesi?) ve diğer kalelerini ele geçirdi. Ayrıca, daha önce hiçbir Asur kralının girmediği bir ülke olan Okkhu veya Wukku (?) kralı Maniyakh'a da saldırdı. Bu reis başkentini terk ederek uzak bir yere kaçtı. Sanherib sarayının ganimetlerini alıp götürdü ve şehirlerini yağmaladı. Bu seferin Asur'un kuzeyine, Ermenistan'a veya Küçük Asya'ya yapıldığı anlaşılmaktadır.

Ertesi yıl Sanherib tekrar Fırat ve Dicle'nin döküldügü ağızlara doğru yürüdü ve Naghit ile Naghit-Dibeena adlı iki şehre saldırdı. Bunların, antik çağda verilen bir isme göre, Fırat ve Dicle'nin birleşen suları olan ve Basra Körfezi'nin gelgitlerinden etkilenen, dolayısıyla tuzlu olan Şattülarap olduğu tahmin edilen büyük nehrin karşı yakalarında yer aldıkları anlaşılmaktadır. Her iki şehir de Elam (Elamti) kralının ülkesine veya aynı ülke için birbirinin yerine kullanılan iki isim olan Nuvaki'ye aitti. Asur kralı, onlara ulaşabilmek için gemiler inşa etmek ve denizci olarak Sur (Tyre), Sidon ve Yavan (Yunan) gemicilerini istihdam etmek zorunda kaldı. Bu gemileri Dicle'den aşağı indirdi ve nehrin Elam (Susian) yakasına geçirdi; görünüşe göre daha önce batı kıyısında yer alan Naghit şehrini ele geçirmişti. Tuzlu nehrin kıyısında tanrılara (? Neptün, ancak isim şüpheli) değerli kurbanlar sundu ve ona bir altın gemi ile ne olduğu henüz belirlenemeyen diğer iki altın nesneyi adadı. Daha sonra Naghit-Dibeena'yı ve isimleri tam olarak tespit edilemeyen diğer üç şehri ele geçirdiği ve Ula (?) nehri (Daniel'in Ulai'si, Yunanlıların Eulæus'u ve modern Karun) üzerindeki Elamlıları bozguna uğrattığı zikredilir. Ne yazık ki bu şehirlere karşı yapılan seferin kaydını içeren pasajın tamamı çok silinmiştir ve henüz tatmin edici bir şekilde restore edilememiştir. Dicle üzerinde Sur ve Sidon adamları tarafından gemilerin inşası ve bu nehrin seyrüseferine dair ilginç detaylar veriyor gibi görünmektedir.

Sanherib'in Ninova'daki sarayında boğalar üzerine kaydedilen temel tarihi gerçekler bunlardır. Heykelleri tanımlamaya çalışabilmemiz için bunları eksiksiz olarak verdim; bu muhteşem binanın oda ve salonlarının duvarlarında, bu çalışmanın ilerleyen kısımlarında açıklanacak olan bu olayların tasvir edilmiş kabartmaları bulunmaktadır. Tarihsel yıllıklara eklenen ve genellikle girişlerdeki devasa heykeller (koloslar) üzerindeki daha kısa yazıtların tamamını kapsayan bu kayıtlar; sarayın biçimi, inşa edilme şekli ve kullanılan malzemeler hakkında çok eksiksiz ve ayrıntılı detaylar içermektedir ki Asurluların mimarisinin açıklamasına geldiğimde bunlara değinilecektir.

Sanherib adının yanı sıra birçok kral, ülke ve şehir adının fonetik olarak, yani belirli bir alfabetik değere sahip harflerle değil, monogramlarla yazılması ve bunların çözülmesinin özel bir süreç olması nedeniyle —ki bu durum konuya aşina olmayanlar için bazen şüpheli görünebilir— okuyucularım için birkaç açıklayıcı kelime faydalı olabilir. Tanıdık olduğumuz Asur özel isimlerinin büyük bir kısmı, ister kraliyet ailesine ait olsun ister olmasın, ulusal ilahlardan birinin adı, sıfatı veya unvanı ile; Yunanlılardaki "Theodosius", "Theodorus" vb. ya da Müslüman uluslardaki "Abdullah" ve "Abdurrahman" gibi "kul", "hizmetkar", "sevgili", "tarafından korunan" anlamına gelen ikinci bir kelimenin birleşiminden oluşmuş gibi görünmektedir. Tanrıların isimleri yaygın olarak bir monogram ile yazıldığından, deşifre etmedeki ilk adım, bu belirli işaretin hangi Tanrı'yı ifade ettiğini bilmektir.
Böylece, Sanherib isminde ilk olarak fonetik değeri olmayan "tanrı" belirtecine sahibiz; ikinci karakter ise adı San olan bir Asur tanrısını ifade eder. Esarhaddon isminin ilk bileşeni ise Tanrı Aşur'un monogramıdır. Çoğu Asur isminin herhangi bir güven derecesiyle belirlenmesini bu kadar zorlaştıran ve beni okuyucularımı uyarmaya sevk eden şey tam olarak bu gerçektir: Sargon, Sanherib ve Esarhaddon gibi tanınmış tarihi krallarla kesin olarak özdeşleştirilebilenler hariç, Ninova anıtlarında bulunan tüm isimlerin yorumlanması oldukça büyük bir şüpheye açıktır. Bu nedenle, onlardan bahsederken farklı yazarlar tarafından öne sürülen okumaların hiçbirini kullanmayacağım.
Koyuncuk sarayını inşa eden kralın, Kutsal Yazılardaki Sanherib ile özdeşleştirilmesi konusunda makul hiçbir şüphe kalmamış olsa da, konuyla bağlantılı tüm doğrulayıcı kanıtları okuyucularımın önüne sermek hala arzu edilen bir durum olabilir. Ancak bunu yaparken, anlatı sırasının sıkı bir şekilde korunması adına, daha sonraki bir dönemde yapılan ve dolayısıyla bu çalışmanın sonraki bir bölümünde anlatılması gereken keşiflere atıfta bulunmam gerekecektir. İlk olarak unutulmamalıdır ki, Koyuncuk kralı şüphesiz Khorsabad'daki sarayın kurucusunun oğluydu. Nemrud'daki Güneybatı sarayındaki boğaların arkasındaki yazıtlarda, tuğlalar üzerindeki çok sayıda bağımsız yazıtta ve hem bu kalıntılardan hem de Koyuncuk'tan elde edilen diğer kalıntılarda bu şekilde adlandırılmaktadır.
Koyuncuk kralı ile olan ilişkisi bilinmeden önce bile, Khorsabad kralının adının genel olarak Sargon * olduğu kabul ediliyordu; her ne kadar burada da monogram olarak kullanılan karakterlere fonetik güçler yüklemek zorunda olsak da, bunlar basit harfler olarak karşımıza çıktıklarında tamamen farklı değerlere sahip gibi görünmektedir.† Albay Rawlinson, bu kralın diğer yazıtlarda, Yahudiler tarafından daha iyi tanındığı isim olan Şalmaneser adını taşıdığını belirtmektedir.§ Dr. Hincks bu iki ismin aynı kişiye ait olduğunu reddetmektedir. Ancak Khorsabad yazıtlarında, buranın kurucusunun Kutsal Yazılardaki Şalmaneser ile özdeşleştirilmesine yol açan olaylardan bahsedildiği ve sarayın kalıntılarının kendisinin, Arap fethi sırasında bile "Sarghun" adıyla bilindiği görülmektedir.
Ne yazık ki Koyuncuk'taki bas-relief'lerin (alçak kabartmalar) hemen hepsinin üst kısımları tahrip edildiğinden epilaflar (açıklayıcı yazılar) eksiktir; ve henüz Sanherib'in saltanatındaki bilinen herhangi bir olayla kesin olarak tasvir edilen konuları özdeşleştiremiyoruz. Ancak dikkate değer bir istisna mevcuttur.

Albay Rawlinson yazıtın bu kısmının biraz farklı bir versiyonunu sunmaktadır. Şöyle çevirir: "Yahuda kralı Hizkiya boyunduruğuma boyun eğmediği için, onun kırk altı güçlü tahkim edilmiş şehrini ve onlara bağlı sayısız küçük kasabayı ele geçirdim ve yağmaladım; ancak başkenti Kudüs'ü ve etrafındaki bazı daha aşağı kasabaları ona bıraktım... Ve Hizkiya bana bağlılık sunmayı refus etmeye devam ettiği için, Kudüs çevresinde yaşayan yerleşik ve göçebe tüm nüfusa saldırdım ve onları; 30 altın yeteneği ve 800 gümüş yeteneği, Hizkiya'nın sarayındaki soyluların birikmiş zenginlikleri, kızları, saray yetkilileri, erkek ve kadın köleleriyle birlikte alıp götürdüm. Ninova'ya döndüm ve onların ganimetlerini, bana ödemeyi reddettiği haraca saydım." Kendisi Milukhkha (veya Mirukha) ülkesini Meroe veya Etiyopya ile ve Al...ku şehrini ise, Sanherib Hizkiya'ya Rabşakeh'i gönderdiğinde kuşattığı Lakiş şehriyle özdeşleştirir; ki bununla ilgili başka bir yerde daha kesin bir kayda sahip olduğumuzu göstermeye çalışacağım.
2 Krallar, xviii. 13.; ve karşılaştırınız İşaya, xxxvi. 1. Burada, Hizkiya ve Yahuda isimlerinin, metinde zikredilen diğer isimlerle birlikte, Koyuncuk'taki diğer boğaların üzerinde zaten yayımlanmış olan yazıtlarda geçtiğini belirtebilirim. (Bkz. British Museum Serisi, s. 61. l. 11.)
"Ve Asur kralı, Yahuda kralı Hizkiya'ya üç yüz gümüş yeteneği ve otuz altın yeteneği yükledi." (2 Krallar, xviii. 14.)
Dr. Hincks'e göre (Transactions of the Royal Irish Academy'nin xxii. cildindeki Asur-Babil Kronolojisine İlişkin Ek Makale), Sanherib'in istila tarihi olarak Hizkiya'nın saltanatının on dördüncü yılı yerine yirmi beşinci yılını okumak gerekmektedir. Hizkiya'nın hastalığını ve Merodak-Baladan'ın elçiliğini ise on bir yıl öncesine yerleştirir. Şüphesiz "o günlerde" ifadesi çok geniş bir esneklikle kullanılmıştır.
Dr. Hincks, Sanherib'in oğlunu, Batlamyus Kanonunun Belibus'tan üç yıl sonra saltanatı başlayan Aparanadius'u ile özdeşleştirir. Bu ismin bir bozulma olduğunu varsaymaktadır.
İlk olarak, tamamen yanlış öncüllere dayanarak da olsa, M. Lowenstein tarafından inanılmıştır.
Albay Rawlinson ismi "Sargina" olarak okur.
Athenæum, 23 Ağustos 1851.
Hoşea'ya karşı savaş açan ve kutsal tarihçi bunu açıkça söylemese de (2 Krallar, xvii.) Samiriye'den on kabileyi sürgün ettiği genel kabul gören Şalmaneser, Aşdod'a karşı generalini gönderen Sargon (İşaya, xx.) ile genel bir mutabakatla özdeşleştirilir. Dr. Hincks, Şalmaneser'i Sargon'un oğlu ve Sanherib'in kardeşi olarak kabul ederek bu özdeşleştirmeyi sorgulamıştır (Athenæum, 13 Eylül 1851). Ancak son makalesinde (Trans. Royal Irish Acad. cilt xxii.) farklı bir görüş benimsemiştir. Şalmaneser'i, son yılında M.Ö. 722'de Kudüs'e karşı çıkan Sargon'un selefi olarak kabul eder. "Asur Kralı", yani Sargon, şehri ikinci yılında, M.Ö. 720'de almıştır. Her iki durumda da, bu kralın adını taşıyan hiçbir anıt henüz keşfedilmemiştir. Her iki durumda da generallerine "Tartan" denmesi dışında, Kutsal Yazılarda iki ismin aynı krala ait olduğunu gösterecek hiçbir şey yoktur; ki bunun artık yazıtlardan sadece Asur ordularının komutanının ortak unvanı olduğunu anlıyoruz.

Musul'daki ikametimin son döneminde, içindeki kabartmaların Koyuncuk'ta daha önce bulunanlardan çok daha iyi korunduğu bir oda keşfedildi.* Levhalardan bazıları, çatlamış ve yangından dolayı başka şekillerde zarar görmüş olsa da, gerçekten de neredeyse bütündü; ve neyse ki tasvir edilen olayı açıklayan yazıt (epigraf) eksiksizdi. Bu alçak kabartmalar (bas-relief'ler), görünüşe göre büyük bir genişliğe ve öneme sahip olan bir şehrin Asurlular tarafından kuşatılmasını ve ele geçirilmesini temsil ediyordu. Şehrin, mazgalları ve kuleleri olan çift duvarla ve tahkim edilmiş dış yapılarla savunulduğu anlaşılmaktadır. Çevresindeki arazi tepelik ve ağaçlıktı; incir ve asma yetiştiriyordu. Büyük kralın tüm gücü, bu kaleyi ele geçirmek için harekete geçirilmiş gibi görünüyordu. Diğer hiçbir kabartmada, kuşatılmış bir şehrin önünde bu kadar çok sayıda silahlı savaşçının saf halinde dizildiği görülmemişti. İlk sırada diz çökmüş okçular, ikinci sırada öne doğru eğilmiş olanlar vardı; üçüncü sıradakiler ise oklarını dik durarak fırlatıyorlardı ve aralarına mızrakçılar ile sapanıcılar karışmıştı; bütünü kompakt ve organize bir falanks oluşturuyordu. Yedek kuvvetler büyük süvari ve savaş arabası topluluklarından oluşuyordu. Tahkimatlara karşı taş, tuğla, toprak ve ağaç dallarından sıkıca inşa edilmiş on kadar set veya tepe yükseltilmişti ve yedi koçbaşı duvarlara çoktan yanaştırılmıştı. Kuşatılanlar kendilerini büyük bir kararlılıkla savundular. Mızrakçılar, okçular ve sapanıcılar mazgalları ve kuleleri doldurmuş; saldıranların üzerine oklar, ciritler, taşlar ve yanan meşaleler yağdırıyorlardı. Koçbaşlarının üzerinde oklarını fırlatan okçular ile yukarıdan fırlatılan ve kuşatma makinelerini yok etmekle tehdit eden alevli odunların üzerine büyük kepçelerle su döken adamlar vardı. Muhtemelen tırmanma için kullanılan merdivenler, saldırı için eğimli yollara tırmanan askerlerin üzerine duvarlardan düşüyordu. Ancak şehrin bir

kısmı zaten ele geçirilmişti. Duvarlarının altında tutsakları kazığa oturtan Asur savaşçıları görülüyordu ve gelişmiş bir kulenin veya kalenin kapısından, ihtişamlı bir şekilde donatılmış olan ve tahtında oturarak onları kabul eden kralın huzuruna kadar uzanan bir esir kafilesi çıkıyordu. Ganimetler arasında mobilyalar, silahlar, kalkanlar, savaş arabaları, çeşitli biçimlerde metal kaplar, develer, öküzler tarafından çekilen, kadınlar ve çocuklarla yüklü arabalar ve ne olduğu belirlenemeyen birçok nesne vardı. Yenilen halk, kıyafetlerinden dolayı fatihlerden ayırt ediliyordu; mazgalları savunanlar, Asur savaşçılarınınkinden farklı olarak, kulakların üzerine düşen püsküllü bir kulakçığa sahip sivri bir miğfer takıyorlardı. Esirlerden bazılarının, bir ucu omuza kadar sarkan ve Hicaz'ın modern Arapları tarafından giyilene hiç benzemeyen bir tür sarığı vardı. Diğerlerinin başlığı yoktu, saçları ve sakalları kısaydı. Giysileri ya ayak bileklerine kadar uzanan bir kaftandan ya da uyluktan daha aşağıya neredeyse hiç inmeyen ve belden bir kuşakla sıkıştırılmış bir tunikten oluşuyordu. İkincisinin, savaşan adamların kıyafeti olduğu anlaşılıyordu. Kadınlar uzun gömlekler giymişlerdi ve modern Doğu hanımefendilerinin peçesi gibi başın arkasından atılan ve ayaklara kadar dökülen dış bir pelerinleri vardı.

Birkaç esir zaten işkencecilerin elindeydi. İkisi canlı canlı derisi yüzülmek üzere yerde çıplak olarak gerilmişti, diğerleri ise kralın tahtının önünde kılıçla katlediliyordu. Mağrur hükümdar, önünde çöken ve haris bir şekilde diz çöken fethedilen ulusun reislerini kabul ediyordu. Asur kuvvetlerinin Tartan'ı, muhtemelen Rabşakeh'in kendisi tarafından, ardından da başlıca subayları tarafından kraliyet huzuruna getiriliyorlardı. General, işlemeli kaftanlar giymişti ve başına rozetler ile uzun püsküllü şeritlerle süslenmiş bir bağ takmıştı.

Kralın tahtı, tepelik bir ülkede, muhtemelen yapay bir höyük üzerinde, yüksek bir platformda duruyordu. Kolları ve yanları, biri diğerinin üzerinde duran üç sıra figür tarafından destekleniyordu. Ahşap zengin bir şekilde oyulmuştu veya kabartmalı metalle kaplanmıştı ve bacaklar muhtemelen bronzdan yapılmış çam kozalağı şeklindeki süslemelerle bitiyordu. Taht, gerçekten de her bakımdan Nemrud'daki kuzeybatı sarayında keşfedilen ve bundan sonra daha ayrıntılı olarak anlatacağım bir tahta benziyor gibi görünmektedir.* Yüksek arkalığın üzerine, şüphesiz nadir ve güzel bir malzemeden yapılmış işlemeli bir kumaş atılmıştı.

No. XXXVI. Plan I. 38 fit x 18 fit.

Sennacherib on his throne before Lachish.

Kraliyet ayakları, taht gibi tasarlanmış ve kabartmalı metalle kaplanmış, zarif formda yüksek bir ayak taburesi üzerine basıyordu; bacaklar aslan pençeleriyle son buluyordu. Kralın arkasında, başının üzerinde yelpazeler kaldıran ve işlemeli peçeteler tutan iki görevli hadım vardı.

Hükümdarın kendisi, zengin bir şekilde süslenmiş, püsküller ve saçaklarla kenarlanmış uzun, bol kaftanlar giymişti. Sağ elinde iki ok kaldırmıştı ve sol eli bir yay üzerine dayanıyordu; bu duruş muhtemelen düşmanlarına karşı kazandığı zaferi simgeliyordu ve bir zaferden sonra esirleri kabul ederken genellikle bu şekilde tasvir edilirdi.

Kralın arkasında kraliyet çadırı veya pavyonu * yer alıyordu; onun altında ise yedek atları ve hükümdarlık amblemi olan şemsiyeyi taşıyan yaya bir görevli vardı. Arabacılarıyla birlikte iki savaş arabası onu bekliyordu. Bir tanesi, atların arasındaki milden yükselen ve başlarının üzerine yayılan, oldukça büyük boyutta tuhaf, yarı dairesel bir süslemeye sahipti. Başlangıçta bir ilahın figürünü veya bazı mitik sembolleri barındırmış olabilir. Arabaya, Nemrud'un erken dönem kabartmalarında da tasvir edilen, boyunduruğa birleşen o tuhaf düzenekle tutturulmuştu ki bunun kullanımını ve doğasını hala açıklayamıyorum.† Savaş arabasının bu kısmı figürler ve süsleme tasarımlarıyla zengin bir şekilde bezenmişti ve milin üzerinde duran bir destekle taşınıyor gibi görünüyordu. Atların koşum takımları görkemli bir şekilde süslenmişti ve göğüslerine püsküllerle asılı işlemeli bir kumaş dökülüyordu. Savaş arabasının yan tarafına bir yay, bir balta ve oklar barındıran iki sadak sabitlenmişti.

On üç levhayı kaplayan bu güzel alçak kabartma (bas-relief) serisi ‡, bir kalenin veya çadırlar ile evler barındıran tahkim edilmiş bir kampın planı ile son buluyordu. Duvarların içinde, önünde yüksek konik başlıklar takan iki sakalsız rahibin durduğu

bir ateş sunağı da görülüyordu. Üzerinde kutsal alevin yandığı sunağın önünde, çeşitli kurbanlık nesneleri taşıyan bir masa vardı ve onun ötesinde, savaşlarında Pers krallarına eşlik edenlere benzer iki kutsal savaş arabası yer alıyordu.§ Atlar çıkarılmıştı ve boyunduruklar destekler üzerinde duruyordu. Her bir savaş arabası, üzerinde bir küre bulunan yüksek bir mil ile uzun püsküller veya şeritler taşıyordu; benzer standartlar Khorsabad kabartmalarındaki kurban sahnelerini temsil eden sahnelere de dahil edilmişti.||
Kralın başının üzerinde şu yazıt yer alıyordu,
(Görseldeki Çivi Yazısı Metni)

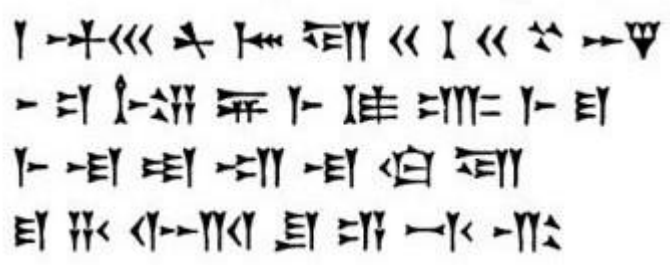

şu şekilde çevrilebilir: "Asur ülkesinin kralı, güçlü kral Sanherib, Lakiş (Lakhisha) şehrinin önünde (veya girişinde) hüküm tahtında oturuyor. Katledilmesine izin veriyorum."

Bunun bir çadır veya taşınabilir bir mesken olduğunu tahmin ediyorum. Açıkça iplerle desteklenmiştir. Üzerinde bunun Asur kralı Sanherib'in "çadırı (?)" (kelime surata olarak okunuyor gibi görünüyor) olduğunu beyan eden bir yazıt vardır.
Bana bunun bir yay koyma kılıfı olabileceği öne sürüldü; ancak yay ve oklar, savaş arabasının yan tarafına asılan sadakta bulunmaktadır.
Detaylı çizimler için bkz. Ninova Anıtları'nın (Monuments of Nineveh) 2. serisi, Levha 20 ila 24.
Xenophon Cyrop. Ivii. c. 3. Quintus Curtius, Iiii. c. 3.
Botta'nın Monumens de Ninive, Levha 146.

Burada, Kutsal Kitap'tan bildiğimiz üzere, Hizkiya'dan haraç talep etmek için generallerini gönderdiğinde Sanherib tarafından kuşatılan ve onların geri dönüşünden önce ele geçirmiş olduğu* Lakiş şehrinin alınışının gerçek tasviri bulunuyordu; bu durum, yazıtların yorumlanmasını doğrulamak ve bu yazıtları kazıtan kralın Kutsal Yazılardaki Sanherib ile özdeşleştirilmesini sağlamak adına en dikkat çekici nitelikte bir kanıttır. Bu son derece ilgi çekici alçak kabartma (bas-relief) serisi, dahası, isimlerine aşina olduğumuz bir kralın, bir şehrin ve bir halkın ve Kutsal Metinlerde anlatılan bir olayın tartışmasız bir tasvirini içeriyordu.

Jewish Captives from Lachish (Kouyunjik).

Dolayısıyla bunlar bize Kutsal Kitap'ın çok büyük önem taşıyan çizimlerini sunmaktadır.* Tutsaklar şüphesiz Yahudiydi, fizyonomileri kabartmalarda çarpıcı bir şekilde belirtilmişti; ancak süslerinden ve güzel giysilerinden arındırılmış, çıplak ayaklı ve yarı çıplak bırakılmışlardı. Kadınların üzerinden de "ayak süslerinin

ihtişamı, ağ şeklindeki başlıklar ve hilaller; kulak küpeleri, bilezikler ve ince peçeler; başlıklar, bacak süsleri ve kuşaklar, koku kutuları ve muskalar; yüzükler ve burun mücevherleri; işlemeli kaftanlar ve tunikler, pelerinler ve keseler; şeffaf giysiler, ince keten yelekler, sarıklar ve mantolar" çıkarılmıştı, "çünkü bir kuşak yerine bir ip; ve bir korse yerine çuldan bir kuşak kuşanmışlardı." †

Impression of a Seal on Clay.

Back of the same seal, showing the Marks of the String and the Fingers.

Koyuncuk sarayını inşa eden kralın kimliği ile Kutsal Yazılardaki Sanherib'in kimliğinin uyuştuğuna dair diğer destekleyici kanıtlar da neredeyse aynı derecede dikkat çekicidir. Bu binanın güneybatı köşesindeki bir odada veya geçitte‡, üzerlerinde mühür baskıları bulunan çok sayıda ince kil parça § bulundu; bunların, tıpkı modern mum resmi mühürler gibi, deri, papirüs veya parşömen üzerine yazılmış belgelere yapıştırılmış olduğuna şüphe yoktur. Kilden mühürleri hala üzerinde takılı olan bu tür belgeler Mısır'da da keşfedilmiştir ve örnekleri British Museum'da korunmaktadır. Yazıların kendisi, binayı yok eden yangın tarafından yutulmuş veya çürüyerek yok olmuştu. Ancak basılı kil üzerinde, mührün tutturulduğu ipin veya deri şeritlerin delikleri hala görülebilmektedir; bazı durumlarda ipin kendi külleri*, parmak ve başparmak izleriyle birlikte kalmıştır.

Bu mühürlerin büyük bir kısmı Asur mühürleridir, ancak aralarında Mısır, Fenike ve şüpheli semboller ile karakterler taşıyan başkaları da vardır. Bazen aynı mühür, aynı kil parçası üzerine birden fazla kez basılmıştır. Asur tasarımları çeşitli türlerdedir; en yaygın olanı, şaha kalkmış bir aslanın vücuduna bir hançer saplayan bir kral tasviridir. Bunun kraliyet ve hatta ulusal mühür veya damga olduğu anlaşılmaktadır. Genellikle henüz deşifre edilmemiş kısa bir yazıtla veya basit bir giyoş (zincir) bordürle çevrelenmiştir. Kralın üstün gücünü ve bilgeliğini, yanı sıra kutsal karakterini simgeleyen aynı grup, Asur silindirlerinde, mücevherlerinde ve anıtlarında da bulunur. Asurlulardan Persler tarafından benimsenmiştir ve Persepolis'in duvarlarında ile Darius'un sikkeleri üzerinde görülür.

Bu mühür baskıları arasında bulunan diğer tasarımlar şunlardır:— 1. Bir aslan üzerinde duran ve yedi yıldızla çevrelenmiş bir ilahın önünde ibadet halinde olan, yanında bir rahibin eşlik ettiği bir kral: Bir mühürde tanrının başının üzerinde bir akrep vardır. 2. Arkasından şemsiye taşıyan bir görevlinin takip ettiği ve önünden şaha kalkmış bir atın ilerlediği kral. 3. Muhtemelen bir ilah olan veya kralın, bir hilalden yükselişi. Figürün önünde bir balık görülmektedir. 4. Önünde bir hadım veya rahip bulunan kral; aralarında bir çiçek veya süslü bir asa vardır. 5. Bir giyoş bordürle çevrelenmiş bir akrep (çok sık rastlanan ve muhtemelen astronomik bir tasarım). 6.

Yıldızlarla çevrelenmiş bir ilahın önünde ibadet eden bir rahip. 7. Bir ilahın önünde ibadet eden bir rahip. Arkasında bir boğa ve kutsal astronomik amblemler vardır. 8. Süslü bir bordürle çevrelenmiş bir başak. 9. Kabzasına çiçekler tutturulmuş, hançere benzeyen bir nesne; belki de bir kurban bıçağı. 10. Asur anıtlarında sıkça rastlanan iki kutsal sembol olan bir boğa başı ve bir üççatal (trident). 11. Çok ışınlı bir yıldızın ortasında bir hilal. 12. Rahipleri ve çeşitli kutsal hayvanları, yıldızları* vb. temsil eden, kabaca kesilmiş birkaç mühür.

2 Krallar, xviii. 14. İşaya xxxvi. 2. 2 Krallar, xix. 8 ve İşaya, xxxvii. 8'den, şehrin kısa süre sonra teslim olduğu sonucunu çıkarabiliriz.

Albay Rawlinson'ın, bunun Kutsal Yazılarda adı geçen Lakiş olduğunu reddettiğini biliyorum; kendisi bunu boğa yazıtlarındaki All...ku ile özdeşleştirir ve Gazze ile Rhinocolura arasındaki deniz kıyısına yerleştirir. (Outlines of Assyrian History, s. xxxvi) Ancak bu teorinin savunulamaz olduğuna inanıyorum ve bu konuda Dr. Hincks tarafından da destekleniyorum; kendisi de Albay Rawlinson'ın Lubana (Libnah) okumasını reddetmektedir. Lakiş, "Yahuda sıbtının en uçtaki şehirleri" arasında zikredilmektedir. (Yeşu, xv. 39.) 21. ayetten 32. ayete kadar "güneye doğru Edom sınırına yakın" yirmi dokuz şehirden oluşan bir kategoriye sahibiz. Bir sonraki kategori 46. ayete kadar uzanıyor gibi görünmektedir ve aralarında Lakiş'in de bulunduğu vadideki şehirleri içerir. Daha sonra Aşdod'a ve denize geliriz. Bu nedenle kesinlikle dağlık bölgede yer alıyordu. (Ayrıca bkz. Robinson'ın Palestine'deki Kutsal Kitap Araştırmaları, cilt ii. s. 388.)

İşaya, iii. 18-24. vb. (Bkz. Rev. J. Jones çevirisi.) Yahudi kadınları tarafından giyilen çeşitli giysi maddelerinin bu açıklaması son derece ilgi çekicidir. Sayılan süslerin çoğu, hatta İbranice kelimelerin tam anlamını bilseydik muhtemelen tamamı, hala aynı ülkede yaşayan Doğu kadınlarının kostümlerinde izlenebilir. Birçoğu Asur yazıtlarında krala getirilen haraç ve ganimet nesneleri arasında zikrediliyor gibi görünmektedir. Yahudi kadınlarının giyimi hakkında bir anlatım için bkz. ayrıca Hezekiel xvi. 10-14.

No. LXI. Plan I.

Yunanlıların γῆ σημάντρις (mühürleme toprağı) dediği şeye benzer.

Bay Botta da Khorsabad'da, kökenlerinin farkında olmadan, bir mühür basılmış kil topakları içinde ip külleri bulmuştur.

Tasarım güzelliği ve ustaca işçilik bakımından en dikkat çekici olan mühürler süvarileri temsil etmektedir; bunlardan biri son sürat giderken bir mızrak kaldırmakta, diğeri ise bir geyiği avlamaktadır. Baskılar, bunların Yunan oymalarından (intaglio) pek de aşağı kalmadığını göstermektedir. Şimdiye kadar keşfedilen hiçbir Asur veya Babil kalıntısı, işçilik zarafeti bakımından onlarla boy ölçüşemez ve Asurlular arasında büyük bir mükemmelliğe ulaştığı anlaşılan mücevher üzerine oyma sanatının en iyi örnekleri —bu baskılar dışında— tarafımızca bilinmemektedir.

Görünüşe göre Fenike kökenli olan üç mühür vardır; bunlardan ikisi Fenike karakterleri † taşımaktadır ki bunlar için herhangi bir yorum öneremiyorum. Birkaçının üzerinde şüpheli semboller vardır ve bunları açıklamaya çalışmayacağım; belki de hiyeroglif işaretleridir.

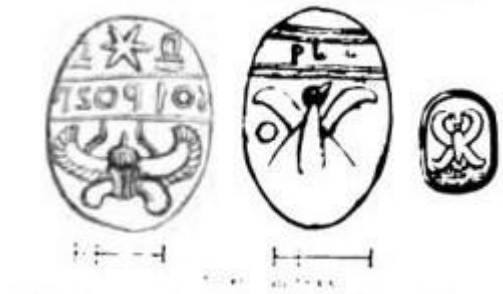

Tamamen Mısır kökenli olan mühürlerden ise dört tane vardır. Bir tanesi altın sembolü üzerine yerleştirilmiş iki kartuşa sahiptir ve her birinin üzerinde uzun bir tüy yükselmektedir; bunlar muhtemelen bir kralın taht adını (prenomen) ve ismini barındırıyordu, ancak hiyerogliflerden en ufak bir iz bile kalmamıştır. Baskı içbükeydir ve dışbükey bir yüzeyden yapılmıştır: Bazı Mısır ovallerinin, yani skarabelerin en kaba biçiminin arkası bu şekildedir. İkinci mühür üzerinde, parmağını ağzına götürmüş halde bir lotus çiçeği üzerinde oturan Mısır tanrısı Harpokrates'in figürü yer almaktadır; bu, Nemrud'dan çıkan bir fildişi üzerinde de tasvir edildiği duruştur. Önündeki hiyeroglif Mısır kökenli gibi görünmemektedir.

Egyptian Seals.

Ancak Mısır mühürlerinin en dikkat çekici ve önemli olanları, kusurlu olsalar da kralın ismini taşıyan kartuşu tamamen okunabilir şekilde koruyan bir kraliyet mührünün iki baskısıdır. Bu isim, Mısırbilimciler tarafından yirmi beşinci hanedandan Etiyopyalı ikinci Sabaco olarak çok iyi bilinmektedir. Aynı kil parçası üzerine, muhtemelen bir kraliyet mührü olan ve kralın önünde hizmet eden bir rahibi temsil eden bir Asur mührü de basılmıştır.

Impressions of the Signets of the Kings of Assyria and Egypt. (Original size.)

Part of Cartouche of Sabaco, enlarged from the Impression of his Signet.

Bu mühürlerin oymaları için bkz. Ninova Anıtları'nın (Monuments of Nineveh) 2. serisi, Levha 69.
Ancak bu karakterlerin başka bir Sami ulusuna ait olması da mümkündür, çünkü Fenike diline yakın benzerliği olan eğik (cursive) bir alfabe Tadmor'dan (Palmira) Babil'ye kadar kullanılıyordu.

Kartuşun kimliği konusunda hiçbir şüphe olamaz.* Sabaco, Mesih'ten (İsa'dan) önce yedinci yüzyılın sonunda Mısır'da hüküm sürmüştür; bu dönem, Sanherib'in tahta çıktığı tam zamandır. Kendisi muhtemelen Krallar Kitabı'nın ikincisinde (xvii. 4) bahsedilen ve İsrail Kralı Hoşea'dan elçiler kabul ettiği belirtilen So'dur; Hoşea, Mısırlılarla bir ittifaka girerek, haracını ödediği Şalmaneser'in intikamını üzerine çekmiş ve bu durum İsrail'in ilk büyük sürgününe yol açmıştır.
Ptolemaioslar ve Romalılar döneminde yazılmış papirüs rulolarına iliştirilmiş olarak bulunan kil mühürleri örnek göstermek gerekirse; British Museum'da Şaşank veya Şişak (No. 5585), yirmi altıncı hanedandan II. Amasis (No. 5584) ve yirmi dokuzuncu hanedandan Nafuarut veya Nepherophis'in (No. 5585) isimlerini taşıyan mühürler

bulunmaktadır. Bu tür mühürler, dolayısıyla Mısırlılar tarafından resmi belgelere yapıştırılıyordu ve Mısır kralının mührünün Asur'da bulunmuş olması, iki monarşi arasında ortak olan bu ilke ile uyumludur. Ünlü Keops mührü gibi metalik bir yüzük kaşının ovalinden basılmış olduğu anlaşılmaktadır; bu durumda iki inç uzunluğunda ve bir inç genişliğinde bir ovaldir. Kral Sabaco, sol tarafta, Mısır'ın tarihi anıtlarında çok yaygın olarak görülen bir eylem içinde, kırmızı başlık teshr giymiş olarak temsil edilmektedir. Öne doğru eğilmekte, sol eliyle düşmanının kafasının saçından yakalamakta, yayını yan tarafına asmış olarak sağ elindeki bir tür gürz veya balta ile ona vurmak üzeredir. Üzerinde ve önünde, Netr nfr nb ar cht Shabaka, yani 'kusursuz Tanrı, şeyleri var eden Rab, Shabaka (veya Sabaco)' ifadesini belirten hiyeroglifler vardır. Arkasında ise Mısır metinlerinde sürekli rastlanan bir ifade yer alır: sha (s)anch-ha f, 'hayat onun başını takip eder.' Her ne kadar herhangi bir ilah figürü görülmese de, sol kenardaki hiyeroglifler kralın bu eylemi birisinin önünde gerçekleştirdiğini gösterir — ma, na nak, 'bu sana verdim', bunu muhtemelen 'kusursuz bir hayat', 'tüm düşmanlar veya ülkeler sandaletlerinin altında' gibi bir ifade takip etmiş olmalıdır. Panteondaki hangi tanrının orada olduğunu belirlemek imkansızdır, muhtemelen Amon-Ra veya Teb Jüpiter'i idi. Bu mühürler, dolayısıyla, iki monarşinin eşzamanlılığı (senkronizasyonu) açısından son derece önemli bir karakter kazanmaktadır.

Gerçekten de, üzerlerinde bulunan Shabak'ın yazıtlardaki bilinen kral olduğuna dair hiçbir şüphe olamaz; ve gerçek kronolojik konumun belirlenmesindeki zorluk sadece Herodotus ve Diodorus'un kafa karışıklığından kaynaklanmıştır. Manetho'nun yirmi beşinci hanedanı, her üç versiyona göre de, imparatorluklarının merkezi başlangıçta Gebel Barkal veya Napata olan ve sonradan Mısır'ın tamamını fetheden üç Etiyopyalı kraldan oluşuyordu. Bu soyun ilk hükümdarı Yunan yazarlar tarafından Sabaco olarak adlandırılmıştır; ikincisi oğlu Sebechos veya Seuechos; üçüncüsü ise Tarkos veya Taracus'tur. Şimdi, Sabacon ve Seuechos'a karşılık gelen iki kral veya en azından her biri Shabak ismini taşıyan iki taht adı (prenomen) vardır: Biri Ra-nefer-kar olarak okunur, diğeri ise Ra-tat-karudur, her ne kadar bu son prensomenin doğruluğu reddedilse ve anıtlar üzerinde sadece tek bir kralın bulunduğu iddia edilse de. İlk Shabak veya Sabacon'un varlığı bile tartışmalıdır ve hükümdarlığının sekiz veya on iki yılı halefine atfedilmektedir; ve Manetho'nun iki versiyonunda her ikisinin de on ikişer yıl hüküm sürdüğünü görmek dikkat çekicidir. Yine de ilk Shabak'ın Mısır anıtlarında görünmemesi, kendi egemenliğini kurarken karşılaşmış olabileceği zorluklar nedeniyle anlaşılabilir bir durumdur, her ne kadar o zaman onun Etiyopya başkenti Napata'da bulunması muhtemel olsa da. Rosellini'nin belirttiği üzere, ikinci prenomeni (M.R. cli. 5.) bu kadar net verdiğine göre, bunun var olmadığını düşünmek zordur. Karnak'taki diğer sahnelerde, alt ve üst tacı takan Shabak, Delta üzerindeki hakimiyetini gösterirken Athor ve Amen-t veya T-Amen tarafından kucaklanmaktadır (Rosellini M.R. cli. 2 ve 3.); ya da sade bir başlık giymiş olarak Amen ve Mut tarafından kabul edilmektedir; ancak yanında taht adı (prenomen) bulunmadığından, bunun I. Shabak mı yoksa Shabak II mi olduğu belirsizdir. Efsanelerde Shabak II'nin, 'sonsuza dek güneş gibi, Tum'un (Tomos) tahtında taç giydiği' söylenir ki buradan Sabaco'nun o dönemde Yukarı ve Aşağı

Mısır kralı olduğunu iddia ettiği açıkça görülmektedir. İlk olarak Marsham tarafından öne sürülen (1 Chron. Com. p. 457) ve sonradan başkaları tarafından da benimsenen hipotez, Sabaco'nun, Krallar Kitabı'nın ikincisinde (xvii. 4) adı geçen ve saltanatının altıncı yılında Hoşea'nın kendisine bir elçi gönderdiği Sua veya So kralı olduğudur: 'Ona karşı Asur kralı Şalmaneser çıktı; ve Hoşea onun kulu oldu ve ona hediyeler verdi. Ve Asur kralı Hoşea'da komplo buldu: çünkü o, Mısır kralı So'ya elçiler göndermişti ve Asur kralına her yıl yaptığı gibi hediye getirmemişti: bu yüzden Asur kralı onu kapattı ve hapishanede bağladı.' Bazı kronologlara göre bu tarih M.Ö. 723–722 idi (Winer, Bibl. Real-Worterbuch, ii. s. 876. Bd. i. 730 f.); ancak de Vignolles'a göre M.Ö. 721–720 idi. Sonraki kronologlardan Rosellini, Sabaco I'i M.Ö. 719'a ve Sabaco II'yi M.Ö. 707'ye yerleştirir; Sir Gardner Wilkinson ise M.Ö. 778–728 aralığına koyar. Eğer Sabaco gerçekten So ise, Rosellini ve Böckh'ün hesaplamaları (Manetho, s. 393), Sabaco II için M.Ö. 711 tarihini vererek gerçeğe en yakın olanıdır. So adı סוא, סיו ,Sva veya Sia olarak yazılır. En büyük zorluk, dönemin korkunç kafa karışıklığıdır. Etiyopya hanedanının süresi, Africanus ve Eusebius'a göre şöyledir:

	Yıl.		Yıl.
Sabacon	— — — 8	(Africanus)	12
Seuechos	— — — 14	”	12
Taracus	— — — 18	”	20
	Toplam - 40		Toplam - 44

Herodotus (ii. 152), alışılagelmiş kafa karışıklığıyla Sabaco'yu (ki onun Mycerinus'tan sonra, bataklıklardaki Elbo adasına kaçan kör bir adam olan Anysis'ten sonra hüküm sürdüğünü söyler, yirmi dördüncü hanedan) yerleştirir ve hanedanın tüm süresinden daha fazla olacak şekilde elle yıl hüküm sürdüğünü belirtir. Diodorus, Sabaco'yu, diri diri yaktığını beyan ettiği Bocchoris'ten sonraya yerleştirir. Bu eylem Sabaco I'e ait olabilir, oysa Nechao I'in yakılması Sabaco II'nin eylemi olmuş olabilir. Dolayısıyla, M. Bunsen (Aegyptens Stelle, iii. 137, 138.) ve Lepsius, yirmi beşinci ve yirmi altıncı hanedanların çağdaş olduğu ve Etiyopya hanedanının başkentinin Napata veya Mt. Barkal olduğu, buradan Etiyopyalıların zaman zaman Mısır'ı başarıyla istila ettiği hipotezini veya Saitler hüküm sürmeye başladığında Etiyopyalı Amenartas'ın sürülmediği hipotezini benimsemişlerdir. (M. De Rougé, Exam. ii. p. 66.)

XXIV.
Anysis, Delta'da.

XXV.
Sabaco (Teb).
Sebichus.
Amenartas.

XXVI.
Stephinates.
Nechepsos.
Dodekarki (Nomarklar Birliği).
Psammetichus I. (M. Maury, Rev. Arch. 1851, p. 277.)

Bu mühür hakkında aşağıdaki açıklamaları borçlu olduğum Bay Birch'e minnettarım:— "Koyuncuk'ta keşfedilen çok sayıdaki mühür arasında en önemlisi, iki baskı almış olanıdır — bir tanesi bir ilahın önünde ibadet halindeki bir şahsiyeti temsil eden Asur mührü; ikincisi ise Etiyopyalıların yirmi beşinci hanedanından Mısır hükümdarı Sabaco'nun tasvirini ve adını taşıyan ve açıkça bir kraliyet Mısır mühründen basılmış olanıdır. Benzer baskılar hiçbir şekilde bilinmiyor değildir ve birkaç örnek günümüze ulaşmıştır. Batlamyus ve Romalılar döneminde yazılmış.
Mısır ve Asur krallarının mühürlerinin baskıları, Koyuncuk'ta bulunan geniş bir mühür koleksiyonunun yanı sıra şu anda British Museum'dadır.

Koyuncuk mühürlerine atfedilen büyük ilgi, Samiriye halkının... sahip olunmasına bağlıdır. Şalmaneser'in Sanherib'in doğrudan selefi olduğunu, Lakiş yakınlarında Asurlular tarafından mağlup edilen Mısır kralı Tirhakah'ın ise Sabaco II'nin doğrudan halefi olduğunu biliyoruz.
Mısırlılar ile Asur hükümdarlarından biri (muhtemelen Sanherib) arasında bir barışın akdedilmiş olduğu ve böylece bir arada bulunan iki kralın krallık mühürlerinin, krallığın arşivleri arasına konulan bu antlaşmaya iliştirilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Parşömen veya papirüs üzerine yazılmış olan belgenin kendisi tamamen yok olmuş olsa da, iki hükümdarın fiili görüşmelerinin olmasa bile bu ittifakının bu sıra dışı kanıtı, Asur imparatorluğunun resmi belgelerinin kalıntıları arasında hala korunmaktadır; gerek çivi yazısı karakterinin yorumlanmasının doğruluğunu teyit etmesi, gerekse Kutsal Kitap tarihinin bir resmi olması bakımından kayıtlardaki en dikkat çekici doğrulayıcı kanıt örneklerinden birini sunmaktadır.*
Kutsal Kitap'taki Sanherib ile Koyuncuk sarayını inşa edenin kimliğinin örtüştüğü konusunda artık okuyucularımın zihninde çok az şüphe kalabileceğine inanıyorum. Eğer isim tek başına dursaydı, özellikle yazıldığı işaretlerin veya monogramların fonetik bir güce sahip olmadığı kabul edildiğinden, okumanın doğruluğundan haklı olarak şüphe duyabilirdik. Ancak, alfabetik değerleri üç dilli yazıtların Babil sütunu gibi tamamen farklı bir kaynaktan belirlenmiş olan karakterler, bize Sanherib'e atfedilen kayıtlarda, Kutsal Kitap'ın İbranice versiyonundakiyle neredeyse tamamen aynı şekilde yazılmış olan Hizkiya, Kudüs, Yahuda, Sidon ve diğerleri gibi isimleri sunduğunda ve bunların hepsi bir ve aynı paragrafta yer aldığında; dahası okunuşları eşzamanlılıklarla (senkronizasyonlarla) doğrulandığında ve olayların yontulmuş tasvirleriyle örneklendiğinde, kimlik tespitinin eksiksiz olduğu kabul edilmelidir.
Bu kralın kesin tarihini belirlemek açısından, bunlar muhtemelen Asur veya komşu bir ulusla yapılan bir antlaşmaya yapıştırılmıştı. Sabaco ismi konusunda hiçbir şüphe olamaz. Herodotus (ii. 139.) ΣΑΒΑΚΩΣ; Diodorus (i. 59.) ΣΑΒΑΚΩΝ, Africanus ilk Sabaid için Sabakôn ve ikincisi için Sebechos veya Senechos (ΣΕΒΗΧΩΣ) diye yazar. Ermenice versiyonu, ilk kralın adı için Sabbakôn olarak okur (M. Böckh, Manetho, 326.). Septuagint'in bazı elyazmalarında ΣΗΓΩΡ (Segoor) vardır. (Karşılaştırınız Winer, l. c. ; Gesenius, Com. in Test. i. 696.) Krallar Kitabı'nda Sua veya So olarak bahsedilen hükümdarın bu olması ve mührünün Asur ile Mısır arasındaki bir antlaşmaya yapıştırılmış olması gerçekten de son derece muhtemeldir."
Mısır and Asur krallarının mühürlerinin baskıları, Koyuncuk'ta bulunan geniş bir mühür koleksiyonunun yanı sıra şu anda British Museum'dadır.

Daha önce de gözlemlediğim gibi, Khorsabad sarayı Sanherib'in babası tarafından inşa edilmişti. Nimrud'un güneybatı köşesindeki yapı ise, o binada keşfedilen boğaların arkasındaki yazıttan öğrendiğimize göre oğlu tarafından yükseltilmişti.* Kralın adının Esarhaddon olduğu kabul edilmektedir ve ileride görüleceği üzere, kayıtlarında bahsedilen ve onu Kutsal Yazılardaki, babası Sanherib'in katledilmesinden sonra tahta geçen Esarhaddon ile daha da fazla özdeşleştirme eğiliminde olan olaylar mevcuttur.

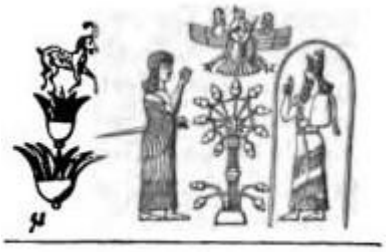

Royal Cylinder of Sennacherib.

Sonuç olarak, büyük girişi oluşturan boğalarla bağlantılı olarak, bunlardan birinin ayağındaki molozların arasında, görünüşe göre bir zamanlar birbirine dizilmiş dört silindir ve birkaç boncuk ile lapis lazuliden yapılmış bir akrep bulunduğunu belirtebilirim. Sanherib'in kendisinin mührü veya muskası olduğuna inandığım, amazon taşı olarak adlandırılan yarı saydam yeşil feldspattan yapılmış bir silindir üzerinde, Bavian'daki kaya tabletlerinde ve Suriye'deki Nahr-el-Kelb'de olduğu gibi kemerli bir çerçeve içinde duran kral kazınmıştır. Bir elinde kurban gürzünü tutmakta ve diğer elini, burada üç başlı bir üçleme (triad) olarak temsil edilen bir daire içindeki kanatlı figürün önünde ibadet amacıyla kaldırmaktadır. Bu amblemi tasvir etme biçimi Asur kalıntıları üzerinde çok nadirdir ve bir daire içine alınmış, kanatlı ve kuş kuyruklu mitsel insan figürünün, Asurluların ve onların halefleri olan Doğu imparatorluğundaki Perslerin en yüce ilahı olan üçlü tanrının sembolü olduğu yönündeki tahmini doğrulaması bakımından son derece ilgi çekicidir.* Kralın önünde bir hadım ve bu örnekte meşe palamudu şeklinde çiçekleri olan kutsal ağaç yer almaktadır. Lotusa benzeyen bir çiçek üzerinde duran bir yaban keçisi, silindirin geri kalanını kaplamaktadır. Bu güzel mücevherin oyması (intaglio) derin değildir ancak keskin ve belirgindir; detaylar o kadar küçüktür ki bunları algılamak için neredeyse bir büyüteç gerekmektedir.

Aynı yeşil feldspattan * yapılmış daha küçük bir silindir üzerinde, henüz deşifre edilmemiş olan ancak herhangi bir kraliyet ismi barındırıyor gibi görünmeyen çivi yazılı bir yazıt vardır. Yine Koyuncuk'ta bulunan ve şu anda British Museum'da olan iki oniks silindir üzerinde ise, Sanherib'in adı ve unvanları yer almaktadır.

(Görseldeki Silindir Çiziminin Altı)

Sanherib'in Kraliyet Silindiri.

(Görseldeki Mühür Baskısı Çiziminin Altı)

Mühür Baskılı Kil Parçası.

Anıtlar üzerinde isimleri bulunan çeşitli Asur kralları arasındaki ilişki, ilk kazılarım sırasında tarafımdan keşfedilmiş ve "Nineveh and its Remains" (Ninova ve Kalıntıları) adlı çalışmamın 2. cilt, 2. bölüm, 1. kısmında yayımlanmıştır. Albay Rawlinson ilk inceleme yazısında, güneybatı sarayını Sanherib'in oğluna atfetmekte acele ettiğimi beyan eder, ancak sonradan kendisinin de aynı görüşü benimsediği görülmektedir. (Outlines of Assyrian History, s. 40.)

M. Lajard, bu üçlü ilah temsilinin bileşen parçalarının, sınırsız zamanı veya ebediyeti ifade etmek üzere bir daire veya taç, en yüce tanrı Baal'ın imgesi ve Asur Venüs'ü olan Mylitta'nın ortaklığını simgelemek üzere bir güvercinin kanatları ve kuyruğu olduğunu tahmin etmişti. (Nineveh and its Remains, cilt ii. s. 449. not.)

Henüz kazınmamış veya delinmemiş bir silindir ile birkaç boncuk aynı malzemedendir. Başka bir silindirin parçası ise bir tür camsı bileşimden oluşuyor gibi görünmektedir. Asur ve Babil kalıntılarında çok sık rastlanan bu tür yadigarların doğasını ve kullanımını ileride açıklayacağım.

BÖLÜM VII.

KANATLI ASLANLARIN TAŞINMASI İÇİN YOL AÇILMASI. — TONOZLU BİR LAĞIMIN KEŞFİ — DİĞER KEMERLERİN — BOYALI TUĞLALARIN KEŞFİ. — TAİ KABİLESİNİN NİMRUD KÖYÜNE SALDIRISI. — HOWAR'A ZİYARET. — TAİ KABİLESİNİN KAMPININ AÇIKLAMASI. — ŞOMAMOK OVASI. — ŞEYH FARAS. — VALİ BEY. — NİMRUD'A GERİ DÖNÜŞ.

Vaulted Drain beneath the North-west Palace at Nimrud.

İlk olarak Nimrud'daki kuzey-batı sarayında keşfedilen devasa insan başlı aslanlar, hala orijinal konumlarında duruyorlardı. 1848'deki ayrılışımdan önce dikkatlice toprakla örtüldükleri için, hava koşullarının etkilerine maruzalktan ve Araplar tarafından gelebilecek kasıtlı zararlardan korunmuşlardı. British Museum Mütevelli Heyeti, bu güzel heykelleri ulusal koleksiyona eklemek istediğinden, bunları tamamen taşımam yönünde talimat aldım. Nakledilmeleri amacıyla harabelerin içinden höyüğün kenarına kadar bir yol açılması ilk etapta gerekliydi ve buna Aralık ayının başlarında başlandı. Böylece, nehir suları salın bu kadar ağır bir yükü taşıyabilecek seviyeye ulaştığında, Nimrud ile Bağdat arasındaki akıntılar ve sığlıklar üzerinden taşınmak üzere yüklemeye hazır olacaklardı. Bu yol, döşemenin veya yapay platformun seviyesine kadar kazıldı ve on beş ila yirmi fit derinliğindeki büyük bir toprak ve moloz kütlesinin kaldırılması gerektiğinden, Şubat ayının sonuna kadar bitirilemedi. Çalışmanın ilerlemesi sırasında, British Museum'a halihazırda yerleştirilmiş olanlara benzer bazı oyulmuş fildişi parçaları ve sarayın bir kapısının menteşelerinin döndüğü bronzdan iki devasa yuva bulduk. Kapı direklerine veya kapının diğer kısımlarına ait hiçbir kalıntı harabelerde keşfedilmedi ve bu halkaların taşa mı yoksa ahşaba mı sabitlendiği belirsizdir.

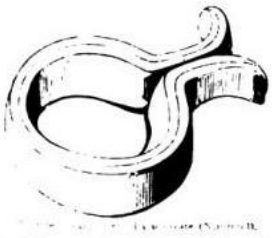

Höyüğün güneydoğu köşesinde, harap olmuş yapının altından geçirilen tüneller (ki bu yapı M.Ö. yedinci yüzyıla aittir), daha erken bir binanın kalıntılarını gösteriyordu. Yaklaşık beş fit genişliğinde, tonozlu bir lağım da keşfedildi. Kemer, fırınlanmış büyük tuğlalarla örülmüştü ve aynı malzemeden yapılmış yan duvarların üzerine oturuyordu. Tuğlalar kare olduğundan ve özellikle tonozlama için yapılmadığından, kemerin merkezinin üzerinde bir boşluk bırakılmıştı ve bu boşluk uzunlamasına yerleştirilmiş tuğlalarla doldurulmuştu.
Her ne kadar bu mükemmel bir kemer olmasa da, kuzey-batı köşesindeki yüksek höyüğün tam merkezinde keşfedilen tonozlu odadan gördüğümüz üzere, Asurluların erken bir dönemde kemerin gerçek ilkesine fazlasıyla aşina olduklarını anlıyoruz. Harabelerde başka örnekler de eksik değildi. Önceki kazılar sırasında boğa ve aslanın taşınması için kuzey-batı sarayında açılan derin hendeğin kenarlarından toprağın çökmesi, güneşte kurutulmuş tuğlalardan yapılmış tonozlu bir lağımın veya geçidin girişini açığa çıkardı. Altta, kare su mermeri parçalarıyla kapatılmış küçük bir su yolu vardı. Aynı derecede mükemmel karakterde üçüncü bir kemer, güneydoğu yapısının harabelerinin altında bulundu. Ova seviyesiyle neredeyse aynı hizada bir tünel açılmıştı ve bu yalnız tuğla kemer dışında binaya ait başka hiçbir kalıntı bulunmadan höyüğün güney yüzünün derinliklerine kadar götürülmüştü. Yapay yükseltinin veya platformun bu kısmı, tamamen düzenli bir inşaat girişimi olmaksızın yığılmış topraktan oluşuyor gibi görünmektedir. En kaba kilden yapılmış birkaç kaba kap veya vazo dışında hiçbir yadigar barındırmıyordu.

Vaulted Drain beneath South east Palace (Nimrud).

Nimrud'daki Güney-doğu Sarayının altındaki Tonozlu Lağım.
Ninova şehrinin bu mahallesini bir zamanlar çevreleyen duvarları işaret eden alçak höyüklerin oluşturduğu dörtgenin güneydoğu köşesinde veya kraliyet ikametgahına bağlı parkta, toprağın seviyesi, kapatılmış alanın diğer herhangi bir yerindeki seviyeden önemli ölçüde daha yüksektir. Bu ani eşitsizlik, açıkça antik bir yapının alanına işaret etmektedir. Bununla bağlantılı olarak, ovadan aniden ve neredeyse dik bir şekilde yükselen ve duvarların köşelerinden birini oluşturan, Araplar tarafından

Tel el-Athur (Asur Höyüğü) veya Nimrud Teğmeni resmiyle bilinen yüksek, düzensiz bir höyük yer almaktadır. Burada açılan tüneller ve hendekler toprak dışında hiçbir şey göstermedi; tuğlalarla veya taş parçalarıyla karışmamıştı.

Platformun alt kısmında ise pişmiş tuğlalardan yapılmış duvar kalıntıları ve bir döşeme keşfedildi. Tuğlalar açıkça başka bir binadan alınmıştı, çünkü üzerlerinde sarayların yontulmuş levhalarındakilerle aynı karakterde, kasıtlı olarak gizlemek istenir gibi yüzleri aşağı gelecek şekilde yerleştirilmiş renkli figürler ve desenlerin izleri vardı; ve üzerlerindeki tasarımlar çoğu durumda zarar görmüş veya tahrip edilmiştu. Birkaç parça toplandı ve şu anda British Museum'dadır. Renkler solmuştur, ancak muhtemelen bir zamanlar Khorsabad'ın emayeleri kadar parlaktı. Ana hatlar beyazdır; zemin ise soluk mavi ve zeytin yeşilidir. Kullanılan tek diğer renk mat bir sarıdır. En ilginç örnekler şunlardır:

1. Boyunlarından birbirine bağlanmış dört esir; ipin ucu, elleri serbest olan en öndeki tutsak tarafından tutulmaktadır, diğerlerinin ise kolları arkadan bağlanmıştır. Muhtemelen bir Asur savaşçısı tarafından götürülen bir esir kuyruğunun parçasını oluşturuyorlardı. Sakalsızdırlar ve başları keldir, buraya tek bir tüy tutturulmuştur. İkisinin bellerinde beyaz bezler vardır, diğerleri ise modern Arabın gömleği gibi önü açık uzun beyaz gömlekler giymişlerdir. Bu parçadaki figürler mavi bir zemin üzerine sarıdır.
2. Bir Asur askeri tarafından takip edilen benzer esirler. Savaşçının zırhı daha sonraki döneme aittir; pullar ve dizlikler (tozluklar) mavi ve sarıya boyanmıştır, tunik ise mavidir. Zemin mavidir.
3. Bir hançer tutan bir adama ait iki atın parçaları ve bir Asur savaşçısının parçası. Atlar mavidir. Adam savaşta yaralanmış veya katledilmiş gibi görünmektedir ve beline sarılı çizgili mavi bir bez dışında çıplaktır. Zemin zeytin yeşilidir.
4. Atlar üzerindeki Asur savaşçılarını içeren parça. Atlar sarıdır, mavi koşum takımları vardır. Zemin zeytin yeşilidir.
5. Bir savaş arabası ve atın parçası, mavi zemin üzerine sarı.
6. Belinde beyaz bir bez olan, iki okla vurulmuş bir adam. Bir balık (mavi, pulları beyazla işaretlenmiş) ve bir atın başının bir kısmı (sarı). Zemin sarı.

7. Mavi zemin üzerine beyaz; kare mazgalları olan surlarla çevrili bir kulenin veya kalenin bir parçası.
8. Boynundan okla vurulmuş çıplak bir figürün üzerinden geçen bir savaş arabası ve atları temsil eden oldukça canlı bir tasarımın parçası. Bu grubun altında iki Asur savaşçısının başları ve kalkanlarının bir kısmı yer almaktadır. Yaralı adam başının etrafına bir kuşak takmıştır ve buna bir tüy tutturulmuştur. Atlar mavi, koşum takımları beyaz; savaş arabasının tekerlekleri ise sarıdır. Savaşçıların kalkanları mavi olup, kenarları dönüşümlü mavi ve sarı karelerden oluşan bir şeritle çevrelenmiştir; miğferleri sarıdır, ancak yüzler zeytin yeşili zemin üzerine sadece beyaz hatlarla çizilmiş gibi görünmektedir.
9. Zırhı ve tozlukları mavi, sarı ve beyaz olan bir Asur savaşçısının alt kısmı. Çıplak el soluk kahverengi bir renktedir. Zemin zeytin yeşilidir.
10. Mavi zemin üzerine sarı şeritleri olan, köşeli mazgallara sahip beyaz bir kale. Kare bir kapı maviye boyanmıştır.

Nineveh and its Remains, cilt i. s. 65.

Şu anda British Museum'da bulunan yuvalar 6 libre 3,5 ons ağırlığındadır; halkanın çapı yaklaşık beş inçtir. Babil'deki pirinç kapıların menteşeleri ve çerçeveleri de pirinçtendi (Herod. i. 178.).

Bu bölümün başındaki ağaç baskıya (woodcut) bakınız. Bu lağım, kuzey-batı sarayının S. ve T. odalarının altındaydı. (Bkz. Plan III. Nineveh and its Remains, cilt i. s. 62.)

"O ülkeden Asur çıktı ve Ninova'yı inşa etti." (Yaratılış, x. 11.)

Ninova tuğlaları üzerindeki renkler henüz tamamen incelenmemiştir, ancak Sir Henry De la Beche ve Dr. Percy tarafından dikkatle analiz edilmiş olan Babil tuğlalarındakilerle tamamen aynı görünmektedir. Sarı, Napoli sarısı olarak adlandırılan, Mısırlılar tarafından da kullanılmış olmasına rağmen nispeten modern bir keşif olduğu düşünülen bir kurşun antimonatıdır (kurşun aslından kalay da çıkarılmıştır). Beyaz, sekizinci veya dokuzuncu yüzyılda Kuzey Afrika Araplarına atfedilen bir icat olan, kalay oksitli bir emaye veya sırdır. Mavi sır bakır içerir, kobalt içermez; ancak biraz kurşun vardır; tuhaf bir gerçek, çünkü bu mineral renklendirici madde olarak eklenmemiş, sırın erimesini kolaylaştırmak amacıyla eklenmiştir ki bunun kullanımı, inanıldığına göre, nispeten modern zamanlarda öğrenilmiştir. Kırmızı, bakırın bir alt-oksitidir.

Bu renkli parçaların tıpkıbasımları (facsimile) için bkz. Monuments of Nineveh'in 2. serisi, Levha 53, 54, 55.

Mısır anıtlarında esirler, başlarına tutturulmuş benzer tüylerle tasvir edilirler; ancak bunlar zenci ırkından bir çehreye sahip gibi görünürken, Nimrud tuğlalarındakiler zenci çehresi veya fizyonomisine dair hiçbir iz barındırmamaktadır. (Wilkinson's Ancient Egyptians, cilt i. levha, s. 385.)

Tüm bu parçalar açıkça aynı döneme ve muhtemelen aynı genel konuya, yani Asurluların uzak bir ulusu fethetmesine aittir. Savaşçıların kıyafetlerinden ve savaş arabalarının biçiminden bunların daha sonraki bir döneme ait olduğu açıkça görülmektedir; kesin tarihlerini saptamaya çalışmaksızın, bunların güneybatı sarayındaki bağımsız alçak kabartmalarla aynı binadan alınmış olduğunu ve dolayısıyla aynı krala atfedilebileceğini tahmin ediyorum.[1] Ana hatlar canlıdır, karakter ve işleniş bakımından heykellere benzemektedir.

Kuzey-batı sarayının harabelerinde bulunan boyalı bir tuğla parçası ise şüphesiz farklı ve daha erken bir döneme aittir.[2] Ana hatlar beyaz değil, siyahtır. Başları tahrip edilmiş olan figürler, aynı binanın dış duvarlarında maymun ve süs eşyaları getiren haraç taşıyıcılarıyla aynı kıyafeti giymektedir.[3] Üstteki kaftan mavi, alttaki sarı ve püsküller beyazdır. Zemin sarıdır.

Ancak boyama sanatının en mükemmel ve ilginç örneği, Nimrud höyüğünün merkezinde keşfedilen ve şu anda British Museum'da bulunan 12 inç boyunda ve 9 inç enindeki bir tuğla üzerindeki örnektir. Kuzey-batı sarayındaki heykellerde görülen gruplara çok benzer bir şekilde, peşindeki hadim yardımcısıyla birlikte generalini veya vezirini kabul eden kralı temsil etmektedir. Başının üzerinde püsküllü bir tür

çadır pavyonu ve adını barındırdığı anlaşılan bir yazıtın parçası yer alır; altında ise Asur giyoş bordürü bulunur.[4] Ana hatlar soluk sarı bir zemin üzerine siyah renktedir, renkler muhtemelen solmuştur. Kralın kıyafetinden, onun ya kuzey-batı sarayının ya da merkez sarayının kurucusu olduğuna inanıyorum. Bu, bozulmamış tam bir Asur boyama sanatının eşsiz bir örneğidir.

Aralık ayının büyük bir bölümünde Nimrud'da ikamet ettim. Bir sabah, aniden erkeklerin bağrışmaları ve kadınların çığlıklarına karışan ateşli silah sesleriyle irkildim. Hemen evden dışarı çıktığımda, evin arkasındaki açık alanın büyük bir heyecan ve karmaşa sahnesine dönüştüğünü gördüm. Her yöne doğru dörtnala koşan ve savaş şarkılarını söyleyen süvariler, uzun mızraklarıyla köy sakinlerinin sığır ve koyunlarını önlerine katmış sürüyorlardı. Erkekler istilacılara ateş ediyor; çadır direkleri ve dirgenlerle silahlanmış, havayı tiz çığlıklarıyla dolduran kadınlar ise hayvanları kurtarmaya çalışıyorlardı. Tai Arap kabilesinin süvarileri, Jaif'in üzerindeki yoğun sisten yararlanarak sabahın erken saatlerinde Zab'ı geçmiş ve biz yaklaştıklarını fark etmeden üzerimize çullanmışlardı. Kan dökülmesini ve bunun getireceği tüm hoş olmayan sonuçları önlemek için kaybedecek zaman yoktu. Kısa sürede bir at hazırlandı ve saldıran tarafın lideri gibi görünen kişiye doğru sürdüm. Yüz hatları, savaştaki Bedevi usulüne uygun olarak yüzünün alt kısmına sıkıca çekilmiş kefiye ile gizlenmiş olsa da, Tai Şeyhi Howar'ın kardeşi Saleh olduğu anlaşılmıştı. Yaklaştığımda beni selamladı ve adamları köylülerin sığırlarını önlerine katıp sürerken yan yana at sürdük. Hormuzd'a Şemuttileri geride tutması talimatını vererek, şeften yağmalanan malları iade etmesini istedim. Neyse ki, şu ana kadar saldıran taraftan sadece bir adam ağır yaralanmıştı. Bu sefer esas olarak, birkaç gün önce Tai kabilesinin çok sayıda devesini kaçırmış olan Ceburlara karşı düzenlenmişti. Onları geri almak için elimden geleni yapacağıma söz verdim. Sonunda Saleh, kendi ifadesiyle benim hatırım için, alınan her şeyi iade etmeyi kabul etti ve Nimrud sakinleri her biri kendi malını talep etmeye çağrıldı. Harabelere yaklaştığımızda —çünkü tartışma köyden at sürerken de devam etmişti— bu sırada kavgayı duymuş olan Cebur işçilerim düşmanla yüzleşmeye hazırlanıyorlardı. Bazıları yüksek konik höyüğün tepesine çıkmıştı; orada, Tai kabilesinin kendilerini takip etmeye yeltenmesi ihtimaline karşı fırlatmaya hazır taş ve tuğlalar toplamışlardı.

Kayıtlara göre muhtemelen on bin Yunanlı harap şehirlerine yaklaştığında Larissa halkının toplandığı bu aynı höyük üzerinde bir araya gelmişlerdi.[5] Diğerleri ise bellerine kadar çıplak, kılıçlarını ve kısa mızraklarını meydan okurcasına sallayarak ve savaş çığlıklarını atarak bize doğru ilerlediler. Hormuzd'un yardımıyla bu yiğitlik gösterisini güçlükle durdurabildim ve onların çatışmayı yenilemelerini engelledim. Köyün erkekleri ve kadınları, henüz iade edilmemiş olan pelerin ve mendil gibi çeşitli eşyaları bağırıp çağırarak talep ederek geri çekilen süvarileri hala takip ediyorlardı. Kavga eden kalabalığın ortasından aniden bir tavşan fırladı ve ova boyunca hızla koştu. Evden beri beni takip eden tazılarım hemen onun peşine düştü. Bu durum Araplar için çok fazlaydı; av tutkuları, başkalarının mallarına el koyma eğilimlerine bile ağır bastı; sığırlar, pelerinler, kılıçlar ve kefiyeler sahiplerine bırakıldı ve tüm yağmacı çetesi çılgınca avın peşine takıldı. Biz ava ulaşamadan Nimrud'dan iyice

uzaklaşmıştık. Ateşkesi tamamlamak için bu fırsatı değerlendirdim ve Saleh ile adamları, kardeşinin çadırlarını aramak üzere Zab'ın geçidine doğru yavaşça geri döndüler. İki veya üç gün içinde Howar'ı ziyaret edeceğime söz verdim ve karşılıklı dostluk güvenceleriyle ayrıldık.
Nitekim iki gün sonra Hormuzd, Schloss ve bir grup Ebu-Salman süvarisi ile birlikte Tai kabilesinin çadırlarına doğru yola çıktım. Kuther Elias adlı kadim bir Keldani manastırının yanındaki yolu tuttuk ve üç saat içinde Zab'a ulaştık. Ancak sular son yağmurlarla o kadar çok yükselmişti ki geçitler geçit vermez durumdaydı ve nehri geçmek için bir çare bulmaya yönelik beyhude girişimlerden sonra adımlarımızı geri dönmek zorunda kaldık.
Noel gününü Nimrud'da geçirdim ve ayın 28'inde Howar'ı ziyaret etme girişimini yeniledim. Schloss yine bana eşlik ediyordu; aramıza yeni katılan bir yolcu olan Bay Rolland, Hormuzd ve Awad da gruptaydı. Kuther Elias'ı solda bırakarak, doğrudan Zab'a giden patikayı izleyip harap durumdaki Kini-Haremi köyünü geçtik. Zengin alüvyonlu bir ovada kıvrılarak ilerleyen nehir, dar yatağında büyük bir hızla aktığı alçak konglomera tepelerinden oluşan bir sıraya girmeden önce dört kola ayrılır. Taşkınlar haricinde dört kanalın her biri yürüyerek geçilebilir durumdadır ve Araplar genellikle bu noktadan geçerler. Su atlarımızın karınlarının üzerine kadar çıkıyordu, ancak akıntıya karşı koymakta hiçbir zorluk yaşamadık. Adalar ve kıyılar ağaçlar ve çalılıklarla kaplıydı. Ormanın yakınındaki çamur ve kumda yaban domuzunun sayısız derin, keskin toynak izleri vardı. Geçidin yaklaşık iki mil yukarısında, karşı tarafta, Ebu-Şitha adı verilen büyük, masa şeklinde bir höyük yükseliyordu. Oraya doğru at sürdük; yüzeyini ve yanlarındaki yağmurla aşınmış derin yarıkları dikkatle inceledim, ancak hiçbir bina kalıntısı yoktu; üzerinde tuğla ve çömlek parçaları saçılmış olsa da, bunların üzerinde çivi yazısı karakterlerine dair hiçbir iz göremedim; yine de höyük tam olarak, altında oldukça geniş bir yapının bulundunu tahmin ettirecek bir biçimdeydi. Ancak Awad, sonradan orada yaptığı kazılarda Asur dönemine ait hiçbir harabe bulamadı. Keşfedilen yegane nesneler birkaç urla ve vazo oldu.
Howar'ı çadırları Zab'ın daha da yukarısındaydı. Şefe yaklaşmakta olduğumuzu bildirmesi için bir süvari gönderdikten sonra acele etmeden onlara doğru ilerledik. Ebu-Şitha'nın yakınlarında, Şeyh'e haraç ödeyen yerleşik Arapların yaşadığı Kanitli adında küçük bir köy vardır. Çevresinde Tai kabilesine ait birkaç çadır dağılmış durumdaydı. Biz geçerken kadınlar çocuklarıyla birlikte dışarı çıktılar ve beni işaret ederek, "Bakın, bakın! Büyükbabalarımızın ve büyükannelerimizin kemiklerini kazıp çıkarmak için dünyanın öbür ucundan gelen Beg bu işte!" diye bağırdılar; bu, gücendiklerini belli ettikleri bir saygısızlık ifadesiydi. Saleh, elli veya altmış süvarinin başında, köyün ötesinde bizi karşıladı ve kardeşinin kampına götürdü.
Çadırlar uzun, paralel hatlar halinde kurulmuştu. Şefin çadırı en başta yer alıyordu; büyüklüğü, girişindeki devekuşu tüyleriyle süslenmiş dik mızraklar ve önünde bağlı duran çok sayıda soylu kısrakla ayırt ediliyordu. Biz yaklaşırken, siyah çadır bezinin altından dik duruşlu ve asil tavırlı, uzun boylu, heybetli bir figür çıktı ve beni karşılamak üzere öne doğru ilerledi. Araplar arasında hiç bu kadar uzun boylu bir adam görmemiştim. Yüz hatları düzgün ve yakışıklıydı, ancak sadece kına ile taze boyanmış olan sakalı[6], çehresinin ciddiyetine ve vakarına hiç uymayan parlak bir

tuğla kırmızısı rengindeydi. Hicaz Arapları arasındaki gelenek olduğu üzere, başı bir ucu omzundan aşağı döklen zengin bir kaşmir şal ile çevrelenmişti. Kızıl saten bir kaftan ve sırtı ile geniş kollarından biri altın iplik ve çok renkli ipeklerle zarifçe işlenmiş siyah bir pelerin giymişti. Bu kişi Şeyh Howar'dı ve arkasında bir grup takipçisi ve bağlı adamları duruyordu; bunların birçoğu şefin ailesini niteleyen yüz hatlarına ve boy bos yapısına sahipti.

[1] İleride gösterileceği üzere, bu Pul veya Tiglath Pileser'dir.
[2] No. 6. Levha 53. Monuments of Nineveh (Ninova Anıtları) 2. serisi.
[3] Monuments of Nineveh (Ninova Anıtları) 1. serisi, Levha 40.
[4] Levha 55. Monuments of Nineveh (Ninova Anıtları) 2. serisi.
[5] Anab. I. iii. c. 4.
[6] Saçı siyaha boyamak için kınadan sonra bir çivit (indigo) karışımı kullanılmalıdır.
[7] Mısır ve Asur krallarının mühürlerinin baskıları, Koyuncuk'ta bulunan geniş bir mühür koleksiyonunun yanı sıra şu anda British Museum'dadır.

Ben atımdan inerken Şeyh beni kucaklamak üzere öne doğru ilerledi ve kolları boynuma dolandığında başım onun omzuna zar zor ulaşıyordu. Beni çadırın misafirler için ayrılmış olan kısmına götürdü. Burası benim kabulüm için hazırlanmıştı; ipek minderler ve yumuşak Kurt halılarıyla hiç de fena döşenmemişti. Çadırın kendisi, Araplar arasında genellikle bulunanlardan daha genişti. **Sadece siyah keçi kılından yapılmış çadır bezi bile üç devenin yüküydü[1]** ve merkez boyunca altı direkle, her iki yanda da aynı sayıda direkle destekleniyordu. Parlak bir ateşin etrafında son derece iyi parlatılmış metal kahve çaydanlıkları dizilmişti; en büyüğü birkaç kuart alıyordu ve en küçüğü ise yalnız yabancıya ayrılmış olan küçücük fincanı doldurmaya zar zor yetiyordu. Neşeli başlıkları ve bağları içindeki birkaç asil doğan, standlarının üzerinde şurada burada tünemişti. Howar yanıma oturdu ve bu vesileyle toplanmış olan kabilenin ileri gelenleri önümüzde geniş bir daire oluşturdular; kardeşi Saleh ise dışarıda ayakta durarak Şeyh'in emirlerini alıyordu.

Kahve, elbette ilk işti. Bedeviler tarafından içildiği gibi bol baharatlıydı. Howar, biraz genel konuşmanın ardından Tai kabilesinin siyasetinden ve Türk hükümetiyle olan anlaşmazlıklarından bahsetti. Asya'nın en zengin bölgelerinden bazılarını çöle çeviren ve her Arap sülalesini Sultan'a karşı açık bir isyana sürükleyen aynı yıkıcı sistem, kendisine ve kabilesine karşı da uygulanmıştı. Kendisi kabilenin tanınmış irsi şefiydi ve böyle bir konumun sağlayabileceği tüm nüfuza sahipti. Yıllarca Türk yetkililere belirlenen haracı toplamış ve ödemişti. Ancak yeni talepler öne sürülmüştü: Tai kabilesinin sürülerini otlattığı bölgenin valileri olan Erbil valilerine rüşvet verilmeliydi; Bağdat Paşaları hediyeler talep ediyordu ve haracın kendisi de kademeli olarak artırılmıştı. Sonunda Howar, üzerindeki artan talepleri artık karşılayamaz hale geldi. Çok geçmeden aynı aileden, Osmanlıların doymak bilmez açgözlülüğüne karşı daha boyun eğici olmayı vaat eden biri bulundu ve yüklü bir rüşvet karşılığında kuzeni Faras, kabilenin Şeyh'i olarak atandı. Yeni şefin kendi takipçileri vardı, hükümetin desteği ona belirli bir otorite kazandırmıştı ve Tai kabilesi şimdi iki partiye bölünmüştü. Bağdat Paşası ve Erbil valisi onların bu anlaşmazlıklarından yararlanıyor, her ikisinden ve şeyhliği amaçlayan diğerlerinden rüşvet alıyorlardı ve ülke hızla bir anarşi durumuna sürüklenmişti. Araplar, sorumlu

hiçbir şefleri olmadığından, doğal olarak yağmacılığa başlamışlardı. Zab'ın Musul tarafındaki köyler ile Erbil'in nüfuslu bölgesindeki köyler yakılıp yıkılmıştı. **Kış boyunca ovalara inen Kurtlar,** Tai kabilesinin örneğini takip etmeye teşvik edilmişlerdi ve Türk hükümetinin bir veya iki subayının açgözlülüğü ve kötü yönetimi yüzünden, sonuçları yıllarca hissedilecek ve çöle bir başka zengin bölgeyi daha eklemekle sonuçlanacak kötülükler ortaya çıkmıştı. Türkiye'deki hemen her kabilenin tarihi böyledir ve en güzel eyaletlerine yayılan bu ıssızlığın nedenleri bunlardır.
Şimdi biri Howar'ın yönetimi altında, diğeri ise Kerdestan'ın Habur nehrinin doğu koluyla sulanan Nisibin çölünde ikamet eden iki nispeten küçük kola bölünmüş olan Tai kabilesi, Arabistan'ın en kadim ve ünlü kabilelerinden birinin kalıntısıdır. Howar kendi soyunu, yedinci yüzyılda yaşamış olan ve Bedevi hayatının tüm erdemlerinin vücut bulmuş hali olarak bu güne kadar Arap ilhamının teması olan kabilenin bir şeyhi olan Hatem'e dayandırır. Onun misafirperverliği, cömertliği, cesareti ve bir süvari olarak becerisi benzer şekilde eşsizdi ve çölün vahşi sakinleri arasında Hatem Tai'ninkinden daha fazla onurlandırılan başka bir isim yoktur. Howar, kahraman atasıyla gurur duymaktadır ve Bedeviler de onun soyunu kabul edip buna saygı göstermektedir.[2]
Şeyh ile birlikte akşam yemeği yedik ve gece iyice ilerleyene kadar oturup Arap hayatına dair hikayeleri ve kabilesinin geleneklerini dinledik.
Ertesi sabah gün doğumunda çadırlar söküldü ve şef, takipçileriyle birlikte yeni otlaklara doğru hareket etti. Deve, sürü, sığır kalabalığı, yüklü yük hayvanları, süvariler, yayalar, kadınlar ve çocuklar ovayı birkaç mil boyunca kararttı. Şeyh ile birlikte onların ortasından geçtik ve kamp kuracağı yeri belirlemesi için onu geride bırakarak nehirden döndük ve rakibi Faras'ın çadırlarına doğru iç kesimlere doğru at sürdük. Saleh, birkaç süvariyle birlikte bana eşlik etti, ancak Schloss benim gibi bir yabancı için, bir kampa himayem altındaki bir düşmanı sokarak misafirperverlik haklarından haksız yere yararlanmanın tüm Arap görgü kurallarına aykırı olduğunu beyan etti. İki şef arasında bir kan davası vardı, aslında kan dökülmüştü; ve eğer Saleh rakibinin evine girerse, nahoş sonuçlar doğabilirdi; her ne kadar benim varlığım ve onun benimle ekmek yemiş olması gerçeği onu fiili bir tehlikeden koruyacak olsa da. Ancak amaçlarımdan biri iki şef arasında bir uzlaşma sağlamaktı ve Saleh benimle gelme riskini kabul ettiği için kararlılığımda sebat ettim. Schloss ikna olmadı; geride kaldı, surat astı ve sonunda kısrağının başını çevirerek yoldaşlarıyla birlikte nehre doğru geri döndü. Onun ayrılışına aldırış etmedim, hızlı dönüşünü tahmin ediyordum. Huysuzluğundan sıyrıldı ve akşam geç saatlerde bize tekrar katıldı.
Dicle, büyük ve küçük Zab ve Kurt tepeleriyle sınırlanan ova, verimliliği ile ünlüdür. Bağdat'ın tahıl ambarıdır ve Araplar arasında, "dünyanın geri kalanında kıtlık olsa bile, Şomamok'ta (çünkü ovanın ana kısmına bu ad verilir) yine de hasadı olur" sözü yaygındır. Bu bölge esas olarak, otlaktan otlağa göç eden ve toprağın işlenmesini köylerde yaşayan, para veya ayni olarak yıllık haraç ödeyen küçük yerleşik Arap, Türkmen ve Kurt kabilelerine bırakan Tai Araplarına aittir.
Yol boyunca ilerlerken zengin toprakta saban süren pek çok köylünün yanından geçtik. Ekili alanlarda büyük ceylan sürüleri otluyordu, süvariler yaklaştıkça hızla

uzaklaşsalar da çiftçilerden pek kaçmıyorlardı. Her tarafımızda yapay höyükler yükseliyordu ve en büyüklerinden biri olan Ebu-Cerdeh'in yakınında Şeyh Faras'ın siyah çadırlarını bulduk. Kampa ulaşmadan önce yağmur sel gibi yağmaya başladı. Şef, hava koşullarına karşı daha iyi korunmamız için düzenlemeler yapmak üzere yakınlardaki bir köye gitmişti. Kısa süre sonra atını son sürat sürerek geri döndü. Şahsında, ailesinin yaşlı üyesine tezat bir görünüm sergiliyordu. Kısa boylu, tıknaz ve şişmandı; kaba yüz hatları, parlak kırmızıya boyanmış saçlarının arasında kaybolmuştu. Ancak dostluk güvencelerinde cömertti, durmaksızın konuşuyordu, kabilenin diğer koluyla uzlaşma konusunda önerdiğim her şeyi kabul etti ve Saleh'i her türlü içtenlik gösterisiyle karşıladı. Oğlu, ırkının vakarına daha fazla sahipti, ancak yüzünün ifadesi itici ve uğursuzdu. İki genç adam, yemek yerken birbirlerine meydan okuyan bakışlar fırlatıyorlardı ve muhtemelen kılıçların çekilmesiyle sonuçlanacak olan Saleh'in küfürler savurmasını engellemekte biraz zorlandım. Yağmur şiddetini artırdıkça ve sunulan çadır yetersiz bir sığınak oluşturdukça, bizim için dürüst, iyi kalpli bir Türkmen reisi olan Vali Bey tarafından bir evin hazırlanmış olduğu köye geçtik. Vali Bey, yapmacıksız bir misafirperverlikle misafiri olmamız konusunda ısrar etti ve ağırlanmamız için koyunu çoktan kesmişti. Asya Minör'de ve Dicle'nin suladığı bölgelerde dağılmış olan saf Türkmen ırkı arasında, dürüstlük ve sadakat bakımından onu aşan çok az adam gördüm.

Ertesi sabah, Vali Bey köyün tüm nimetlerinin önümüze serildiği zengin bir kahvaltı sunduktan sonra, tekrar Howar'ın çadırlarını ziyaret ettik. Birkaç gün içinde bir işçi grubuyla dönecek olan Awad için onun korumasını aldıktan ve Şomamok höyüklerini keşfettikten, kendisi ile Faras arasındaki uzlaşma şartlarını karara bağladıktan sonra, bizden önce geçide gönderilmiş olan bagajları takip ettik. Zab'a ulaştığımızda, önceki günün yağmurlarından dolayı nehrin hızla yükseldiğini gördük. Hizmetkarlarımız çoktan geçmişti, ancak nehir artık geçit vermez durumdaydı. Daha yukarıda, Gazir'in birleştiği yerin üzerinde bir geçit aradık. Coşkun akıntıya karşı boşuna mücadele ettikten sonra denemekten vazgeçmek zorunda kaldık. Geriye kalan tek şey Erbil ile Musul arasındaki ana yol üzerindeki feribotu aramak oldu. Yolcuların ve kervanların kullanımı için bir salın tutulduğu küçük köye, öğleden sonra neredeyse saat dörde kadar ulaşamadık ve nehri geçtiğimizde güneş batmıştı.

Gece çökmeden önce Gazir'i geçmeyi umarak doğrudan Nimrud'a giden yol boyunca acele ettik. Ancak bizi yeni zorluklar bekliyordu. Missouri tepelerinin sellerini toplayan o küçük nehir, yatağından taşmıştı ve suları Dicle'ninkine neredeyse eşit bir genişlikle çalkantılı bir şekilde ileriye doğru atılıyordu. Geceyi geçirebileceğimiz bir kamp bulma ümidiyle kıyısı boyunca at sürdük. Sonunda, harap bir köyün duvarlarının arkasına hemen sığınan ve bizi çölden gelen yağmacılar sanarak kendilerini ve sığırlarını savunmaya hazırlanan bazı Araplar gördük. Grubun geri kalanına durmalarını söyleyerek, Bayrakdar ile birlikte öne doğru sürdüm ve bize karşı ateşli silahların ateşlenmesini önlemek için zamanında yetiştim. Araplar, Gazir'i geçmiş olan Haddejeen kabilesindendi, mandalarıyla birlikte akıntının aniden yükselmesi nedeniyle karşı kıyıdaki çadırlarına geri dönememişlerdi.

[1] Bu tür çadırların bezleri şeritlere bölünmüştür, bunlar yürüyüş sırasında develerin üzerine ayrı ayrı paketlenir, kaba ipliklerle veya küçük ahşap pimlerle tekrar kolayca birleştirilir.

[2] Okuyucu, çölde hala yaygın olan bu ünlü Şeyh hakkındaki tanınmış bir anekdotu hatırlayabilir. Şöhreti Yunan İmparatoru'na bile ulaşmış olan eşsiz bir kısrağın sahibiydi. Şeften hayvanı istemek ve karşılığında herhangi bir miktarda altın teklif etmek üzere Konstantinopolis'ten elçiler gönderilmişti. Yemekten sonra elçiliklerinin amacını açıkladıklarında, kabilenin ağır bir kıtlıktan muzdarip olduğu ve misafirlerine sunacak hiçbir şeyi olmadığı için, cömert Hatem'in onları ağırlamak amacıyla kendi paha biçilmez kısrağını kesmiş olduğu anlaşıldı.

En yakın yerleşim yeri, hala çok uzakta olan Tel Esved veya Kara Tepe köyüydü. Alacakaranlıkta oraya doğru at sürerken, bir veya iki kurt çalılıkların arasından tembelce süzüldü; çakallar ve diğer yırtıcı hayvanlar ara sıra yolumuzdan geçti. Kethüdayı, bazı yolcularla birlikte harlayan bir ateşin etrafında otururken bulduk. Bu zavallı kulübe kısa sürede içindekilerden arındırıldı ve biz de geceyi elimizden gelen en iyi şekilde geçirmeye hazırlandık.
Şafağa doğru Kethüda, Gazir Nehri'nin yürüyerek geçmemize izin verecek kadar çekildiği haberini getirdi. Onun rehberliğinde yola çıktık ve akıntının, üç kola ayrılmış olmasına rağmen bazı yerlerde neredeyse atların sırtına kadar ulaştığını gördük. Güvenli bir şekilde karşıya geçtikten sonra, ova boyunca Nimrud'a doğru yöneldik ve yoğun sabah sisi yüksek höyüğün üzerinden yavaşça çekilirken harabelere ulaştık. Bizim yokluğumuzda, kuzey-batı sarayında, büyük merkez salonun güneyinde yeni bir oda açılmıştı. Duvarlar düz, güneşte kurutulmuş kerpiçtendi ve yontulmuş levhalardan hiçbir kalıntı yoktu; ancak burayı dolduran toprak ve molozların arasında, Asur kalıntılarından elde edilen en ilginç yadigarlardan bazıları keşfedilmişti. Sadece içindekilerin açıklaması bile bir bölümü kaplayacaktır.

BÖLÜM VIII.

YENİ KEŞFEDİLEN ODANIN İÇERİĞİ. — BİR KUYU. — BÜYÜK BAKIR KAZANLAR. — ÇANLAR, HALKALAR VE DİĞER METAL NESNELER. — TRİPODLAR. — KAZANLAR VEYA BÜYÜK KAPLAR. — BRONZ KASELER, FİNCANLAR VE TABAKLAR. — ÜZERLERİNDEKİ KABARTMALARIN AÇIKLAMASI. — SİLAHLAR VE ZIRHLAR. — KALKANLAR. — DEMİR ALETLER. — FİLDİŞİ KALINTILAR. — ALTIN KAKMALI BRONZ KÜPLER. — CAM KASELER. — MERCEK. — KRALİYET TAHTI.

Excavated Chamber in which the Bronzes were discovered (Nimroud)

Yeni keşfedilen oda, kuzey-batı sarayının bir parçasıydı ve daha önce keşfedilmiş bir odaya bitişikti. Tek girişi batıya doğruydu ve neredeyse höyüğün kenarındaydı. Dolayısıyla, binanın nehre bakan tarafı boyunca uzanan bir galeriye veya terasa açılmış olmalıdır. Duvarlar güneşte kurutulmuş kerpiçtendi; alt kısımları, birbirine dayanacak şekilde yerleştirilmiş, yaklaşık üç fit yüksekliğinde büyük pişmiş tuğlalarla kaplanmıştı. Bunlar zift ile kaplanmıştı ve döşemeyi oluşturanlar gibi üzerlerinde binanın kraliyet kurucusunun adı ve mutat unvanları yazılıydı. Bir köşede, kısmen bir girintinin içinde, ağzı yaklaşık üç fit yüksekliğinde tuğla işçiliği ile oluşturulmuş bir kuyu vardı. Kenarları da konglomera kayaya kadar tuğlayla örülmüştü ve aşağı inmek için düzenli aralıklarla delikler bırakılmıştı. İlk keşfedildiğinde içi toprakla tıkanmıştı. İşçiler, yaklaşık atmış fit derinlikte acı suya ulaşana kadar içini boşalttılar. Bu odada bulunan ilk nesneler, yaklaşık 2,5 fit çapında ve 3 fit derinliğinde, tuğladan bir kaide üzerinde duran, ağızları büyük tuğlalarla kapatılmış iki düz bakır kap veya kazandı. Yakınlarında, açığa çıkarılır çıkarılmaz neredeyse tamamen parçalara ayrılan bakır bir kavanoz vardı. Harabelerin diğer kısımlarında daha küçük boyutlarda da olsa aynı metalden birkaç kap kazılarak çıkarılmıştı; ancak onlar boştu, oysa şu an tarif ettiklerim ilginç yadigarlarla doluydu. İlk olarak demir dilli çok sayıda küçük bronz çan[1] ile tellere asılmış çeşitli küçük bakır süs eşyaları çıkardım. Bunlarla birlikte, bir kancaya doğru bükülen ve bir tür dudakla son bulan, konikleşen çok sayıda bronz çubuk vardı. Altında, tek parça halinde çıkarmayı başardığım birkaç bronz fincan ve tabak yer alıyordu. Bu nesnelerin arasında toprağa saçılmış halde, fildişi ve sedeften yapılmış birkaç yüz adet düğme ve düğme başı ile metalden yapılmış birçok küçük rozet bulunuyordu.

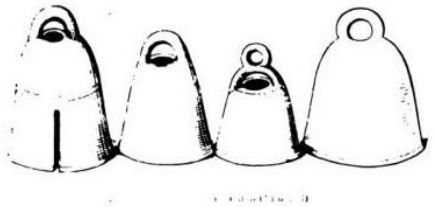

Bu kazanlarda bulunan tüm nesneler, fincanlar ve tabaklar hariç, muhtemelen at ve savaş arabası takımlarının süsleriydi. Koyuncuk'taki bir alçak kabartmadan alınan yandaki ağaç baskı, fildişi ve sedef düğme başları ile metal rozet veya yıldızların muhtemelen nasıl kullanıldığını gösterecektir. Asur süvarilerinin atları ile savaş arabalarına koşulan atlar, kabartmalarda sürekli olarak boyunlarının etrafında

çanlarla tasvir edilir ve Kutsal Kitap'ta bu geleneğe atıfta bulunulur.[2] Metal kancaların kullanımı o kadar tatmin edici bir şekilde izlenememektedir; bunlar muhtemelen savaş arabasının bir parçasına ya da at takımlarına aitti.
Kazanların altında bronzdan yığılmış aslan ve boğa ayakları; ve kapları ile kase yığınlarını desteklemek için muhtemelen tripodların veya ayakların parçaları olan demir halka ve çubuk kalıntıları vardı;
Koyuncuk'taki bir alçak kabartmadan at takımları; muhtemelen fildişi düğme başları ile metal rozetlerin kullanımını gösteriyor.

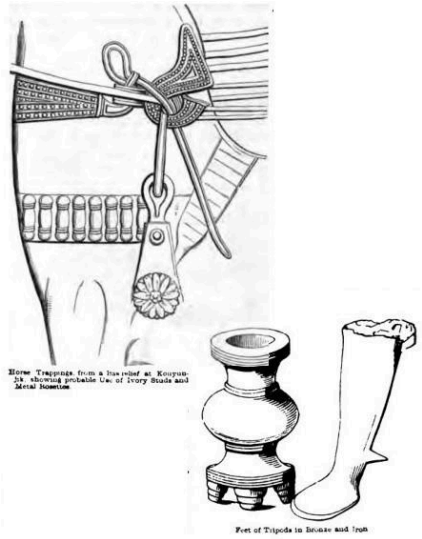

Bronz ve demirden Tripod Ayakları.
Bronz Nesne.
Bronz Süslü Eşya.
Bronz Kanca.
Demir ve Bronz Kalıntılar.
Bronz ve Demirden Tripod Ayakları.
demir kısımlar paslanıp yok olduğundan bunlar parçalara ayrılmıştı ve geriye daha dayanıklı olan metalden yapılmış kısımlar kalmıştı.
Odanın daha da iç kısımlarında bulunan diğer iki kazan; birkaç tabak ve fincanın yanı sıra, belki bir tahta veya sedire ait dört adet taç şeklinde bronz süs eşyası;[3] her iki ucu da süslü, zırhlı savaşçılar tarafından takılan kemerlere benzeyen iki uzun bakır şerit; bronzdan grotesk bir baş, muhtemelen bir gürzün tepesi; zarif bir biçimde metal bir süzgeç; tuhaf formda çeşitli metal kaplar ve muhtemelen bir tabak veya vazonun sapı olan bir bronz süs eşyası barındırıyordu.
Odanın diğer kısımlarında sekiz kazan ve kavanoz daha bulundu. Bir tanesi kül ve kemik içeriyordu, geri kalanlar boştu.[4] Büyük kaplardan bazıları, muhtemelen binanın üst kısmının çökmesi nedeniyle neredeyse tamamen yassılaşacak şekilde ezilmişti. Kazanlarla birlikte, yaklaşık altı fit çapında ve yaklaşık iki fit derinliğinde, ancak Süleyman'ın tapınağında duran tunç deniz ile karşılaştırabileceğim iki dairesel düz kap keşfedildi.[5]
Kazanlar, Nimrud ve Koyuncuk kabartmalarında genellikle ganimet ve haracın bir parçası olarak tasvir edilir.[6] Antikler tarafından o kadar çok değer görüyorlardı ki,

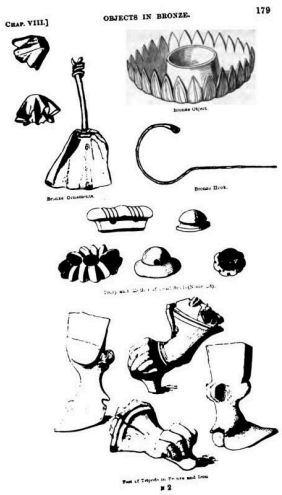

Homeros döneminde halk oyunlarında ödül olarak veriliyor ve ele geçirilen bir şehirden götürülebilecek en değerli eşyalar arasında sayılıyorlardı. Genellikle çiçekler ve diğer süslemelerle kabartmalı olarak işlenirlerdi. Homeros, böyle süslenmiş bir tanesinin bir öküz değerinde olduğunu beyan eder.[7]

[1] Kazanlar yaklaşık seksen çan içeriyordu. En büyüğü 3,5 inç yüksekliğinde ve 2,5 inç çapında; en küçüğü 1,75 inç yüksekliğinde ve 1,25 inç çapındadır. Diğer yadigarlarla birlikte şu anda British Museum'dadırlar.

[2] Zek. xiv. 20.

[3] Ancak, eğer bir tahtın parçasıysalar, kazanın içinde bağımsız olarak bulunmuş olmalarını açıklamak zordur. 6 inç çapında ve 2 inç derinliğindeydiler.

[4] Kavanozlardan biri 4 fit 11 inç yüksekliğindeydi. Her iki yanındaki sapları olan kazanlardan iki tanesi 2 fit 5 inç çapında ve 1 fit 6 inç derinliğindeydi.

[5] 2 Tarihler iv. 2. Ancak bu kabın boyutları çok daha büyüktü. Bazı alçak kabartmalarda tunç öküzler üzerinde desteklenen büyük metal kazanların tasvir edilmesi dikkat çekicidir.

[6] Özellikle bkz. Monuments of Nineveh, 1. seri, Levha 24 ve 2. seri, Levha 35 ile siyah dikilitaş üzerindeki tasvirler. Babilonyalılar tarafından Kudüs'ten götürülmüşlerdi. Yeremya lii. 18.

[7] Tapınaklardaki tanrılara adanırlardı. Coleus, griffinlerle süslenmiş büyük bir pirinç kap adamıştı Here'ye. Herod. iv. 152.

[8] Dicle'yi çevreleyen ovalardaki tatlı su kuyuları tatlı su verir.

[9] Tripod ayakları, kavanoz ve vazoları tutmak için ayaklar üzerine yükseltilmiş dairesel bir halkadan oluşur ve alçak kabartmalarda sıklıkla tasvir edilir. (Bkz. özellikle Botta'nın büyük eseri, levha 141.) Halka demirdendi, bazı yerlerde bakırla kaplanmıştı ve ayaklar kısmen demirden, kısmen de ustaca üzerine dökülmüş bronzdandı.

[10] Bunlar, Monuments of Nineveh'in 1. serisinin 28. Levhasındaki hadım savaşçılarınkine benzemektedir.

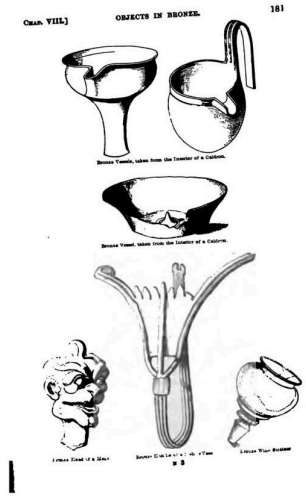

Kazanların arkasında tuhaf ve ilginç nesnelerden oluşan bir yığın vardı. Bir yerde çeşitli boyut ve şekillerde bronz fincanlar, kaseler ve tabaklar düzensiz bir şekilde, biri diğerinin üzerine yığılmıştı. Üstteki kaplar neme en çok maruz kalanlar

olduğundan, metal paslanarak kemirilmişti ve parçalara ya da yeşil bir toza dönüşerek ufalanıyordu. Bunlar temizlendikçe, odanın döşemesine yakın yerlerde bazıları neredeyse bütünüyle bulunana kadar daha kusursuz örnekler çıkarıldı. Kaselerin ve tabakların birçoğu birbirinin içine o kadar sıkı oturmuştu ki, ancak İngiltere'de birbirlerinden ayrılabildiler. Onları gömülü oldukları inatçı topraktan ayırmak en büyük özeni ve sabrı gerektiriyordu.

Metalin bozulmasından kaynaklanan yeşil kristalize bir tabaka tüm kapları kaplamış olsa da, birçoğunun üzerinde kabartma ve oyma süslemelerin izlerini seçebiliyordum. İngiltere'ye getirildiklerinden beri, British Museum'dan Bay Doubleday tarafından özenle ve ustalıkla temizlendiler[1] ve üzerlerindeki çok güzel ve ince işlenmiş tasarımlar gün ışığına çıkarıldı.[2]

Böylece keşfedilen bronz nesneler dört başlık altında sınıflandırılabilir: saplı tabaklar, düz tabaklar, derin kaseler ve fincanlar. Bazıları düzdür, diğerlerinin merkezinde basit bir rozet, skarabe veya yıldız vardır ve birçoğu kabartma ya da oyma yoluyla insan ve hayvan figürleriyle ve zarif fantezi tasarımlarla son derece ince bir şekilde süslenmiştir. Üslup, aynı saraydan çıkan ve şu anda British Museum'da bulunan fildişlerinde olduğu gibi sıklıkla Mısır karakteri taşısa da, işleniş ve ele alınış biçiminin yanı sıra konular da kelimenin tam anlamıyla Asur'a özgüdür. Bu kapların dışı değil, içi süslenmiştir. Kabartma figürler, küt bir aletle metal üzerinde yükseltilmiş olup, birçok örnekte bir hayvan imgesini çok ustaca üretecek şekilde üç veya dört vuruş yapılmıştır.[3] Kabartma olmayıp oyma olan süslemeler bile, zımbanın dışarıdan vurulması dışında benzer bir süreçle oluşturulmuş gibi görünmektedir. Gravürcünün aleti çok az kullanılmıştır.

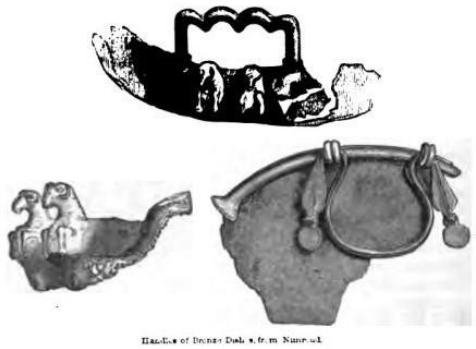

İngiltere'ye getirilen koleksiyondaki en ilginç tabaklar şunlardır:—
No. 1., hareketli dairesel saplı (sapı eksik), üç kabara ile tutturulmuş; çapı 10,75 inç, derinliği 2,25 inç; gür bukleli saçları, küpeleri ve Mısır karakterinde bir kolyesi olan ve kısa bir tunik giyen, kolları göğsünde kavuşmuş ve elleri, diğer ellerini merkezdeki figürün başına koyan iki Mısırlı (?) tarafından tutulan erkek bir ilahı barındıran dairesel bir madalyonu çevreleyen iki fırfıra bölünmüştür.[4] İçteki fırfır, çiftler halinde dörtnala koşan, Mısırlılar gibi giyinmiş süvarileri içerir; dıştaki fırfır ise yine Mısır "shenti"si veya tuniği giyen, at sırtında, yaya ve savaş arabalarında aslan avlayan figürleri barındırır. Bu figürlerin saçları, MÖ dokuzuncu ila sekizinci yüzyıllarda Mısır'da hakim olan bir tarza göre yapılmıştır. Her bir fırfır, bir giyoş süsleme şeridi ile ayrılmıştır.[5]

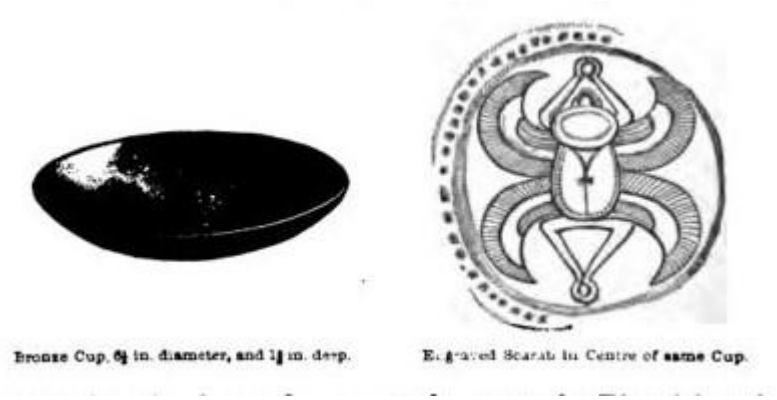

Bronze Cup, 6¾ in. diameter, and 1¾ in. deep. E[illegible]ed Scarab in Centre of same Cup.

No. 2., çapı 10,25 inç, alçak bir kenarı olan ve kısmen tahrip olmuş; yüksek rölyefli hayvanlardan oluşan üç fırfırla çevrelenmiş, zarif biçimli kabartma bir rozetle süslenmiş ve bir giyoş şeridi ile bölünmüştür. Dış fırfır, kayda değer bir canlılıkla tasarlanmış on iki yürüyen boğa içerir; her birinin arasında bodur bir çalı veya ağaç vardır. İkinci fırfırda bir boğa, bir kanatlı griffin, bir dağ keçisi ve bir ceylan, biri diğerinin ardında yürümektedir ve aynı hayvanlar leoparlar veya aslanlar tarafından yakalanmıştır, toplamda on dört figür yer alır. İç fırfır on iki ceylan içerir. Sapı, basit bir hareketli halkadan oluşmaktadır.[6] Bu tabak üzerindeki süslemeler ve tasarım Asur karakterindedir. Boğa, dağ keçisi ve griffin açıkça kutsal nitelikteki hayvanlardır; bunlar Nimrud kabartmalarında çok sık karşımıza çıkar. Aslanın veya leoparın boğayı ve ceylanı parçalaması, Asur sanatının iyi bilinen bir sembolüdür, sonradan diğer Doğu ulusları tarafından da benimsenmiştir ve okuyucunun hayal gücüne göre, Asur kabileleri tarafından ilkel bir ırkın boyunduruk altına alınmasını ya da astronomik bir fenomeni simgeliyor olabilir.

Nimrud'dan Bronz Tabak.

No. 3., çapı 10,25 inç ve derinliği 1,75 inç, merkezinde yükseltilmiş bir yıldız olan; sapı, kenarın yaklaşık üçte biri boyunca uzanan bir çembere tutturulmuş ve beş çivi veya kabara ile sabitlenmiş iki halka ile oluşturulmuştur; merkez etrafında alçak rölyefli kabartma süslemelerden oluşan dört şerit yer alır, dış şerit dönüşümlü duran boğalar ve çömelmiş aslanlardan oluşur, karakter ve işleniş bakımından Asur tarzındadır; diğerleri ise zarif bir desende olup, alışılagelmiş Asur bordüründen, lale yerine yelpaze benzeri bir çiçeğin eklenmesiyle biraz farklılaşmıştır.[7]

Yeni tarif edilenlerden daha iyi korunmuş olarak bulunan diğer tabaklar ise tamamen düzdü ya da merkezinde sadece bir yıldız, daha az veya daha çok ince işlenmiş, kabartmalı veya oyulmuş bir skarabe barındırıyordu. Birçok parça da zarif saplarla birlikte keşfedildi, bazıları koç ve boğa figürlerinden oluşuyordu.

Nimrud'dan Bronz Tabak Sapları.

Tabaklar arasında en dikkat çekici olanlar şunlardır:—

No. 1., sığ ve 8,75 inç çapında, merkezi bir yıldız ve lale şeklinde beş süsleme şeridi ile hafifçe yükseltilmiş ve oyulmuştur; geri kalan kısım dört grup tarafından doldurulmuştur, her biri yukarı ve aşağı Mısır'ın "pshent"ini veya tacını takan, bir pençesi yükseltilmiş ve bir dizi üzerinde diz çökmüş, tapınma eyleminde ellerini kaldıran bir adamın başı üzerine dayanan iki kanatlı şahin başlı sfenksten oluşur. Sfenkslerin arasında, bir papirüs asası formundaki bir sütun üzerinde, başının üzerinde güneş diskini taşıyan, üreus yılanları, boyun çevresinde bir gerdanlık ve dört tüy barındıran bir figürün büstü yer alır; yukarıda asplarla birlikte iki kanatlı küre ve bir sıra kuş vardır. Her grup, Asur lale süslemesi formundaki başlıklara sahip iki sütunla çevrelenmiştir ve yanındakinden, ön ayaklarıyla küreyi kaldıran ve arka ayakları bir papirüs asası sütunu üzerinde duran, kanatları açık bir skarabe ile ayrılmıştır.[8] Bu tabak iyi korunmuş durumdadır, benzer yadigarlardan oluşan bir yığının en altında bulunmuştur. Bronzun bir kısmı hala çok parlaktı ve altın rengindeydi; bu durum keşif sırasında Nimrud'da muazzam bir altın kap hazinesinin çıkarıldığına dair söylentinin yayılmasına neden olmuştu. Amblemler açıkça Mısır mitolojisindeki tanıdık nesnelerden türetilmiştir, bunlar Asurlular tarafından başka fikirlere uyarlanmış olabilir. İşçilik, tamamen Mısır tarzında olmasa da, koleksiyondaki diğer tüm örneklere kıyasla buna çok daha yakın görünmektedir, ancak bir parça bu tabağa son derece çok benzemektedir. Çoğunlukla Fenike tarzında olduğu anlaşılan, kase biçimli bir skarabe, aksi takdirde düz olan iyi korunmuş bir kasenin merkezinde süsleme olarak karşımıza çıkar, tıpkı bir tabakta olduğu gibi.

Bronz Kase, 4,75 inç çapında ve 1,75 inç derinliğinde. Merkezinde aynı Kasenin Oyulmuş Skarabesi.

No. 2., derinliği 1,25 inç; çapı 9,25 inç, üzerinde bir tavşanın peşinden koşan tazı figürlerinin yer aldığı geniş, yükseltilmiş bir kenarı olan bir çorba tabağı formundadır. Merkez, yüksek rölyefte insan ve aslanlar arasındaki mücadeleleri temsil eden bir fırfır barındırır ve kabartmalı bir yıldızı çevreleyen giyoş şeritleri arasında daha küçük bir gazel bordürü yer alır.[9] Bu son derece güzel örnekte, figürlerin kıyafetleri Mısır karakterinde olsa da, işleniş ve tasarım Asur tarzındadır.

No. 3., sığ; 9,25 inç çapında; merkezinde dairesel bir alan, noktalı baklava dilimleriyle kaplıdır ve muhtemelen bir gölü veya vadiyi temsil etmek üzere tasarlanmış dokuz adet gümüş kabara ile set edilmiştir, burası yüksek rölyefte üçer tepesi olan dört grup tepeyle çevrelenmiştir; bunların üzerine dış hatlar halinde ağaçlar ve podyumlar, yabani keçiler, ayılar ve leoparlar oyulmuştur. Tepelerin yanlarında, rölyef halinde, benzer hayvan figürleri yer alır. Dış kenar ağaçlarla oyulmuştur.[10] Bu örneğin işçiliği Asur tarzındadır, çok ince ve merak uyandırıcıdır. Konu, dağlık bir bölgedeki bir Asur cennetini veya parkını temsil ediyor olabilir.

[1] British Museum ile olan bağım sırasında kendisinden gördüğüm nazik yardım ve değerli bilgiler için bu beyefendiye teşekkürlerimi sunma ve onun, bakımına emanet edilen en küçük ve en hassas nesnelerin temizlenmesi ve onarılmasının yanı sıra büyük heykellerin çıkarılması ve taşınmasındaki muhakemesine ve becerisine tanıklık etme fırsatını değerlendiriyorum.

[2] Bu kapların en ilginçlerinin gravürleri, Monuments of Nineveh (Ninova Anıtları) eserimin 2. serisinde bulunacaktır. Bunlar esas olarak, eski çalışmamda yayımlanan fildişlerinin çok doğru temsilleri için borçlu olduğum Bay Prentice'in harika çizimlerinden yapılmıştır. British Museum Mütevelli Heyeti, metaldeki doğal bir bozulma süreciyle çok geçmeden tamamen yok olmasından korkulan bu ilginç yadigarların tam kopyalarını yapması için bu beyefendiyi yerinde bir kararla görevlendirmiştir ki bunu hiçbir ustalık tamamen durduramaz.

[3] Kabartmanın, gümüşçüler tarafından hala uygulanan bir süreçle üretildiği anlaşılmaktadır. Metal, karışık kil ve zift içeren bir yatak üzerine yatırılır ve ardından dışarıdan zımbalanırdı.

[4] Mısır tanrıçası Athor benzer kulaklar ve saçlarla temsil edilir.

[5] Monuments of Nineveh, 2. Seri. Levha 65.

[6] Monuments of Nineveh, 2. Seri. Levha 60.

[7] Aynı eser. Levha 57. Bu çiçeğe, Mısır heykellerindeki lotus çiçeğine benzediği için Asur ovalarında ilkbaharda bolca yetişen parlak kırmızı bir lale türünü andırdığından lale adını verdim; ve bu zarif süslemenin ondan esinlendiği öne sürülmüştür. Yunan mimarisinde kullanıldığında yaygın olarak bilinen adıyla hanımeli ile hiçbir benzerliği yoktur.

[8] Monuments of Nineveh, 2. Seri. Levha 63.

[9] Monuments of Nineveh, 2. Seri. Levha 68.

[10] Aynı eser. Levha 64.

[11] Aynı eser. Levha 66.

No. 4., çapı 7,25 inç, merkezi yükseltilmiş ve her ışın arasında daha küçük yıldızlar bulunan sekiz ışınlı bir yıldız barındıran, etrafı giyoş şeridiyle çevrili bir tabaktır. Tabak geri kalan kısmı, yüksek kabartmalı Mısır karakterinde sekiz adet çift yüzlü figür ile sekiz bölmeye ayrılmıştır; her figür arasında giyoş şeritleriyle çevrelenmiş beş sıra hayvan yer alır; ilk üç sıra erkek ve dişi geyiklerden, dördüncü sıra aslanlardan ve beşinci sıra tavşanlardan oluşur ve her bölme on üç figür barındırır. Çok güzel bir örnektir, ne yazık ki çok zarar görmüştür.[1]

No. 5., çapı 8,75 inç; derinliği 1,25 inç. Bu tabak üzerindeki kabartmalar ve süslemeler Mısır karakterindedir. Merkez, inek kulaklı tanrıça Athor'un (?) dört başından oluşur ve kabara hatlarıyla, No. 3 numaralı tabaktaki gibi belirtilen ancak içi rozetler ve diğer süslemelerle doldurulmuş tepelerle çevrili sekiz ışınlı bir yıldız meydana getirir. Tepelerin arasında oyulmuş hayvanlar ve ağaçlar yer alır. Neredeyse tamamen Mısır tarzında olan ancak ne yazık ki sadece bir kısmı korunmuş figürlerden oluşan bir bordür tabağı çevreler; kalan ilk grup, Mısır Baal'inin Cossura sikkelerinde olduğu gibi tam cepheden temsil edildiği, süslü bir kemer altında tahtta oturan bir adamdır; bu figürün sağında sallantılı parçaları olan kare bir süsleme (mühürlü bir belgeye benzeyen) ve altında "crux ansata" veya Mısır yaşam sembolü bulunur. Sonraki grup, sağ elinde bir gürz, sol elinde ise bir yay ve ok tutan Mısır kıyafetli bir savaşçıdır ve önünde çömelmiş daha küçük boyutlarda bir esirin saçını kavramaktadır. Yanında, seferleri sırasında bir aslanın eşlik ettiği Mısır anıtlarındaki II. Ramses resimlerini akla getiren evcil bir aslan vardır. Uzun bir Mısır

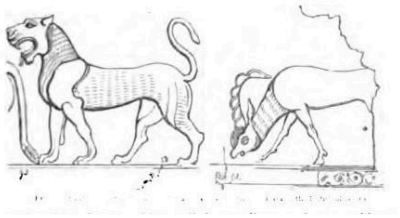

tuniği giyen bir tanrıça, sağ eliyle bu savaşçıya bir pala sunmakta ve sol elinde bir asa tutmaktadır. Bu figürlerin arasında iki hiyeroglif vardır: bir öküz başı ve bir aynak (ibis) veya balıkçıl. Tanrıçanın üzerinde adı için kare bir tablet yer alır. Sonraki grup, gövdesinin etrafında bir aslan postu ve başında tüyler olan Mısır Baal'ini (?) temsil eder ve her iki yanında "shenti" veya kısa tunik giymiş, yay taşıyan ve tanrının başından tüyleri yolan, belki de Horus'un Typhon üzerindeki zaferini simgeleyen birer Mısır figürü bulunur. Bu grubu, Asur tarzında örtünmüş ancak başında Mısır tanrısı Pnebta'nın üçlü tacını taşıyan, bir elinde kılıç, diğer elinde ise bir
yay (?) tutan dişi bir figür takip eder ve her iki yanında, yine Asur kostümü giymiş, bir sürahi veya kaseden ona sunu döken adamlar yer alır: Mısır yaşam sembolü burada da görülür. Bir elinde bir kuş ve diğer elinde bir pala taşıyan Mısır tanrısı Amon, son tarif edilene benzer dişi figürlerle birlikte sonraki grubu oluşturuyor gibi görünmektedir; ancak ne yazık ki tabağın bu kısmı neredeyse tamamen tahrip olmuştur; yine de tüm bordürün, dini ve tarihi sahnelerin bir karışımını temsil ettiği anlaşılmaktadır.*

No. 6., çapı 6 inç; derinliği 1,25 inç; kanatları açık akbaba figürleriyle süslenmiş çıkıntılı bir kenarı, yelpaze şeklinde çiçeklerden oluşan iki sıra ve giyoş şeritleriyle çevrili kabartma bir rozet barındıran yükseltilmiş bir merkezi vardır; burası bir tavşanı parçalayan iki akbaba gruplarından oluşan bir fırfırla çevrelenmiştir. Son derece ince işlenmiş ve çok güzel bir örnektir. Bu tabağın arkasında, Fenike veya Asur eğik (cursive) karakterinde beş harf yer alır.†

No. 7 ve 8.; merkezinde ince işlenmiş bir yıldızı çevreleyen küçük erkek geyik gruplarıyla kaplıdır, bir tabak 600'ün üzerinde figür barındırır; hayvanlar küt bir alet veya zımbada yapılan üç vuruşla oluşturulmuştur. Bu tabaklar, bakırın içine oturtulmuş küçük gümüş ve altın kabaralarla süslenmiştir.‡

Bronze Pedestal of Figure from Palledrara.

No. 9., çapı 7,62 inç; derinliği 1,25 inç, ince bir işçiliğe sahiptir; merkez oyulmuş bir yıldızla oluşturulmuştur, etrafı giyoş ve lale şeritleriyle çevrilidir. Kenarlarda papirüsler veya kamışlar arasında pusuya yatmış ve bir boğanın üzerine atlamak üzere olan bir aslanı temsil eden dört grup yer alır.
No. 10., çapı 7,25 inç. Merkezde güneş diskini kaldıran kanatlı bir skarabe yer alır, etrafı giyoş ve lale şeritleriyle ve çift fırfırla çevrilidir; içteki fırfır ağaçlar, geyikler, kanatlı üreus yılanları, sfenksler ve papirüs bitkilerinden oluşur; dıştaki fırfır ise kanatlı skarabeler, uçan yılanlar, geyikler ve ağaçlardan oluşur, tamamı oyulmuştur.
Yukarıda tarif edilen tabaklar, bu ülkeye getirilen en ilginç örneklerdir: işçilik güzelliği bakımından neredeyse onlardan aşağı kalmayan başkaları da vardır§ veya düz ya da merkezinde basit bir yıldız olduğunda biçim zarafetiyle öne çıkarlar. Keşfedilen on yedi derin kaseden sadece üçü, tarif edilecek kadar iyi korunmuş kabartmalara sahiptir;
büyük kısmının tamamen düz olduğu anlaşılmaktadır. En dikkat çekici olanı 8,5 inç çapında ve 3,25 inç derinliğindedir ve tabanında, merkezinde bir rozetle çevrili oyulmuş bir yıldız, kenarlarda ise belirgin bir rölyefte av sahnesi barındırır. İki at tarafından çekilen ve bir arabacı tarafından sürülen bir savaş arabasından, bir savaşçı arkasını dönerek zaten yaralanmış olan bir aslana ok atmaktadır; ikinci bir zırhlı avcı ise, başının üzerinde bir şahin süzülmektedir, hayvana arkadan bir mızrak saplamaktadır. Bu figürleri, Mısır başlığı "pshent" takan bir sfenks ve üzerinde kanatlı, koç başlı bir tanrı büstünün yer aldığı bir gerdanlık takip eder. Olağan Asur yıllık lale süslemesi biçiminde çiçekleri veya yaprakları olan iki ağaç gruba dahil edilmiştir.
İkincisi, 7,5 inç çapında ve 3,5 inç derinliğinde, merkezinde son tarif edilendekine benzer bir madalyon barındırır ve
Polledrara'dan Bir Figürün Bronz Kaidesi.
kenarlarda, çok yüksek rölyefte, iki aslan ve Mısır karakterinde, gerdanlık, tüyler ve koşumlar takan ve iki üreus yılanı içeren bir diskten oluşan bir başlık taşıyan iki sfenks yer alır. Her iki kase de rölyefin belirginliği ve figürlerin arkaik işlenişi bakımından dikkate değerdir; bu bakımdan daha önce Nimrud'da keşfedilen fildişlerini andırırlar. Bunlar kaçınılmaz olarak Yunanistan'ın ilk dönem kalıntılarını ve özellikle Etruria'daki çok eski mezarlarda bulunan metal işçiliği ile boyalı çömlekleri akla getirir; bunlara sadece tasarımda değil konuda da o kadar çok benzerler ki, aynı mitik hayvanlar ve aynı süslemeler dahil edilmiştir, dolayısıyla aynı kökene atfetmekten kendimizi alamayız.* Karşılaştırma amacıyla, Etruria'daki Polledrara'da bulunan ve şu anda British Museum'da olan bir figürün bronz kaidesinin ağaç baskısını sundum. Üzerindeki hayvanlar, Ninova'dan getirilen bir tabağın parçası üzerindekilere son derece benzer ve ayrıca o kendine özgü Asur süslemesi olan giyoş da dahil edilmiştir.
Üçüncüsü, 7,75 inç çapında ve 2,25 inç derinliğinde, merkezinde diski taşıyan Mısır güneş şahini tarafından oluşturulmuş bir yıldız barındırır ve yan taraflarında bir kırbaç, lotus çiçekleriyle son bulan iki ışın arasında yer alır; kenarlarda yaban keçileri, lotus şekilli çalılar ve tuhaf biçimli bodur ağaçların kabartma figürleri bulunur.†

Fincanlar arasında en dikkat çekici olanlar şunlardır:—
No. 1., çapı 5,75 inç ve derinliği 2,25 inç, tek bir kafa karıştırıcı karmaşa içinde bir araya getirilmiş ve gruplandırılmış hayvan figürleriyle çok ince bir şekilde süslenmiştir, tüm iç yüzeyi kaplar; görünüşe göre griffinler ve aslanlar arasındaki bir mücadeleyi temsil eder; cinque cento'nun İtalyan kakma işçiliğine benzeyen çok tuhaf ve ilginç bir örnektir.‡
Nimrud'dan Bronz Fincan.

Bronze Cup, from Nimroud.

No. 2., çok ince bir işçiliğe sahip, aslan ve boğa figürleriyle kabartmalı bir parça. Kalan fincanların çoğu düzdür ancak zarif bir biçime sahiptir, bir veya ikisi yivlidir ve bazılarının merkezinde sadece basit bir kabartma yıldız vardır.
Bu odada keşfedilen yaklaşık 15 bronz kap şu anda
British Museum'dadır, süsleme izleri gösterse de bozulma nedeniyle temizlenemeyecek kadar çok tahrip olmuş sayısız parça buna dahil değildir.
Ek olarak, Dr. Percy tarafından bana nezaketle iletilen, Nimrud'da keşfedilen bronz ve diğer maddeler üzerine bazı notları bir Ek'te sunacağım. Burada sadece şu gözlemlenmelidir ki, tabakların, kaselerin ve halkaların metali Pratik Jeoloji Müzesi'nden Bay T. T. Philips tarafından dikkatle analiz edilmiş ve on kısım bakıra bir kısım kalay içerdiği bulunmuştur; bu, en iyi antik ve modern bronzun tam bağıl oranlarıdır. Ancak çanlar yüzde on dört kalay içermektedir, bu da Asurluların metallerin oranlarını değiştirerek elde edilen etkiden fazlasıyla haberdar olduklarını göstermektedir. Bu iki gerçek, metalürji sanatında kaydettikleri ilerlemeyi göstermektedir.
Zamanın ve bozulmanın etkisi, tüm bu bronz nesnelerin yüzeyini güzel malakit kristallerinden oluşan bir tabakayla kaplamak olmuş, bunun altında bileşen maddeler bakır suboksitine ve kalay peroksitine dönüşmüş, birçok durumda metallerden hiçbir iz bırakmamıştır.
Asurluların sadece demirden nesnelere zarif biçimler veya hoş bir görünüm vermede yetersiz oldukları ve sonuç olarak bu metali, ya tamamen ya da kısmen süsleme amacıyla sıklıkla bronzla kapladıkları anlaşılmaktadır. Bu nitelikte çok sayıda ilginç örnek British Museum'daki koleksiyona dahil edilmiştir. Her ne kadar günümüzde pirinç genellikle demir üzerine dökülse de, bu amaçla bronz kullanma sanatının modern metalürjiye henüz girmediğine inanıyorum.§ Daha önce tarif edilen halkalı tripodların ayakları, bu sürecin son derece ilginç örneklerini sunar ve Asurluların bu konudaki ilerlemesini kanıtlar. Bronzun içine hapsedilen demir, ondan ayrılanla aynı bozulmaya maruz kalmamıştır ve hala cila alabilmektedir.
Kalay muhtemelen Fenike'den elde edilmişti; ve dolayısıyla British Museum'daki bronzlarda kullanılan kalay, yaklaşık üç bin yıl önce gerçekten de Britanya Adaları'ndan ihraç edilmiş olabilir! Asurluların ve Babilonyalıların bu metali geniş çapta kullandıklarını görüyoruz; bu metal, muhtemelen denizcilerinin Atlantik'in uzak

kıyılarında aradığı, Suriye kıyısındaki şehirler tarafından sağlanan başlıca ticaret maddelerinden biriydi.

[1] Monuments of Nineveh, 2. seri. A. Levha 61.
[2] Aynı eser. B. Levha 62.
[3] Aynı eser. E. Levha 57 ve C. Levha 59.
[4] Özellikle çok zarif ve klasik bir tasarımla kaplı bir parçayı örnek gösterebilirim. Monuments of Nineveh, 2. seri. Levha 62 ve aynı eserin 57, 58, 59. Levhalarına bakınız.
[5] İki Asur kasesi için bkz. Monuments of Nineveh'in 2. serisinin 68. Levhası. Bu bronzlar ayrıca Cervetri'de bulunan, Cervetri ve Grifi'nin Monumenti de Ceri Antica (Roma, 1841) eserinde kazınmış olan kaselerle ve British Museum'daki çeşitli pişmiş topraklarla karşılaştırılmalıdır.
[6] Monuments of Nineveh, 2. seri. C. Levha 57.
[7] Aynı eser. Levha 67.
[8] Pimlico'dan Bay Robinson'ın, aldığım bilgiye göre, bazı Asur örneklerini taklit etmeyi başardığı belirtilmektedir.

Nimrud'dan çıkarılan kabartmalı ve oyulmuş kaplar, antik çağda metalürjide kaydedilen ilerlemeye dair pek çok ilgi çekici örnek sunmaktadır. Tasarımların Mısır karakterinden ve özellikle bazı örneklerdeki figürlerin kıyafetlerinden, bunlardan bazılarının Asur kökenli olmayıp yabancı bir halktan getirilmiş olduğu sonucuna varılabilir. Ancak fildişlerinde olduğu gibi işçilik, konular ve ele alınış biçimi Mısır'dan ziyade Asur tarzına daha yakındır ve sanatçının ya Mısır modellerini kopyaladığını ya da Mısır sanatı ve beğenisinin etkisi altındaki bir ülkenin yerlisi olduğunu gösteriyor gibidir. Saydalılar ve Fenike kıyısının diğer sakinleri, antik dünyanın en ünlü metal işçileriydi; dönüşümlü olarak istila edildikleri ve boyunduruk altına alındıkları iki büyük ulus arasındaki ara konumları, aralarında karma bir sanatın var olmasının nedeni olmuş olabilir. Homeros'un şiirlerinde, metal fincanları ve kaseleri şekillendiren ve kabartmalarla işleyen sanatkarlar olarak sıkça zikredilirler ve Süleyman, tapınağı ve sarayları için altın ve tunç kaplar yapması için Sur'dan maharetli adamlar aramıştı.

Dolayısıyla, Nimrud'da keşfedilen kapların, özel olarak Sur'dan getirilmiş ya da şehirleri Asurlular tarafından ele geçirildiğinde esirler arasında götürülmüş olan Fenikeli sanatçıların eseri olması imkansız değildir; nitekim Kutsal Kitap'taki pek çok pasajdan bildiğimiz üzere Asurlular, demircileri ve zanaatkarları her zaman güvence altına alır ve onları kendi doğrudan egemenlik alanlarına yerleştirirlerdi. Bunlar kurban amaçları için, kraliyet şölenlerinde ya da kral belirli dini törenleri gerçekleştirirken kullanılmış olabilir, çünkü alçak kabartmalarda bu tür durumlarda elinde bir fincan veya kase ile sıklıkla temsil edilir; ya da bir Suriye ulusunun ganimetinin bir parçasını oluşturmuş, kutsal alanın yıkılmasından sonra Yahudilerin

kutsal kaplarının Babil tapınağında tutulması gibi, Ninova'daki bir tapınağa yerleştirilmiş olabilir. Bunlardan bazılarının bizzat Sanherib tarafından Yeruşalim çevresindeki şehirlerden ya da Nimrud'daki sarayda ikamet ettiğini gördüğümüz ve kalıntılar arasında kendisine ait birkaç yadigar çoktan keşfedilmiş olan Şalmaneser veya Sargon tarafından Samiriye'den getirilmiş olması gerçekten de imkansız değildir.

Tarif ettiğim kapların etrafında silahlar, zırh kalıntıları, demir aletler, cam kaseler ve fildişi ile bronzdan çeşitli nesneler yığılmıştı. Silahlar kılıçlar, hançerler, kalkanlar ve mızrak ile ok uçlarından oluşuyordu; bunlar esas olarak demirden yapıldığı için havaya maruz kalır kalmaz neredeyse tamamen parçalara ayrıldı. Üç dişli bir zıpkına benzeyen bir silahın başı ile kısmen bronzdan yapıldıkları için diğerlerine kıyasla pas tarafından daha az kemirilmiş olan bazı kılıçların sapları dahil olmak üzere sadece birkaç örnek korunabilmiştir. Kalkanlar, dik bir şekilde, biri diğerine dayanacak şekilde, tuğla işçiliğinden yapılmış kare bir parça ile desteklenmiş olarak duruyordu ve çok çürümüş olduklarından İngiltere'ye büyük bir güçlükle sadece iki tanesi taşınabildi ve gönderildi. Bunlar bronzdandır ve daireseldir, kenarları içeriye doğru bükülerek kenar boyunca derin bir yiv oluşturmaktadır. Saplar demirdendir ve kalkanın dış yüzeyinde bir süsleme oluşturan altı kabara veya çivi ile tutturulmuştur. Kalkanın en büyüğünün ve en kusursuz olanının çapı 2 fit 6 inçtir. Ağırlıkları silahlı bir savaşçının hareketlerini engellemiş olabilecek olsa da, Asur mızrakçıları kabartmalarda sürekli olarak bunlarla temsil edilir. Süleyman'ın kulelerine astığı küçük kalkanlar da muhtemelen bunlara benziyordu.

Demetler halinde birbirine yapışmış çok sayıda ince demir çubuk silahların arasında bulundu. Bunlar ok milleri olabilir; nitekim Eski Ahit'teki birkaç pasajdan, bunların bazen parlatılmış metalden yapıldığı tahmin edilmektedir. "Okları parlatın" ifadesi, bir kamışa veya bazı hafif ahşap millere sabitlenmiş olan uca da atıfta bulunuyor olabilir. Hem demir hem de bronzdan bu tür birkaç ok ucu Asur ve Babil harabelerinde bulunmuştur ve British Museum'da korunmaktadır.

Zırhlar, göğüs zırhlarının parçalarından ve figürler ile süslemelerle kabartılmış diğer parçalardan oluşuyordu.

Demir aletlerin arasında bir kazmanın başı, iki ağızlı bir alet başı ve diğer parçalar yer alıyordu.

1 Krallar, vii. 13, 14. 2 Tarihler iv. Esas olarak kutsal amaçlar için kullanılan bu tür metal nesnelere verilen önem, dul kadının oğlu Huram'ın (veya Hiram) "kazanları, kürekleri ve çanakları" yapması için gönderildiğinin özel olarak kaydedilmesiyle gösterilmektedir. Homeros, Patroklos'un cenaze oyunlarında kullanılan Sayda kadehçiklerinden özellikle bahseder. Tabaklardan birinin üzerinde Fenike karakterlerinin bulunduğunu hatırlatmak gerekir. Kıbrıs'ta, Nimrud'da bulunanlara son derece benzeyen on iki gümüş kasenin keşfi, bu yadigarların çoğunun Fenikeli sanatçıların eseri olduğu fikrini daha da doğrulamaktadır; ne yazık ki bu ilginç kaplardan sadece ikisi korunabilmiştir; bunlar şu anda Paris'tedir; en kusursuz olanı Duc de Luines'in koleksiyonunda, diğeri ise M. de Saulcy tarafından Louvre'a yerleştirilmiştir.

2 Krallar, xxiv. 14. 16. Yeremya, xxiv. 1.; xxix. 2.

Antik tarihte, kabartmalı veya kakmalı altın kadehler ünlü tapınaklara sunulan adaklar arasında sürekli zikredilir. Gyges kadehler, Alyattes gümüş bir kupa ve kakmalı bir demir tabak altlığı adamıştı (kakma sanatı, Herodotus'a göre Glaucus tarafından icat edilmiştir) ve Croesus da Delphi tapınağına benzer kaplar adamıştı. (Herod. i. 14 ve 25. Pausanias, l. x.) Bunlar ayrıca krallara ve seçkin adamlara kabul edilebilir hediyeler olarak verilirdi, nitekim 2 Sam. viii. 10. ve 2 Tarihler ix. 23, 24'te görüyoruz. Lacedaemonlular, Croesus için kenarı boyunca hayvan figürleriyle süslenmiş tunç bir kap hazırlamışlardı (Herod. i. 70.), tıpkı metinde tarif edilen bazı kaseler gibi. Nimrud bronzlarındaki kabartmalar, muhtemelen işleniş ve ele alınış bakımından buna çok benzeyen ünlü Akhilleus kalkanının figürleri ve süslemeleri hakkında bize oldukça doğru bir fikir verebilir. Eyüp, xv. 26'da bahsedilen "kalkanların kabaraları" muhtemelen böyle şeyler olmalıydı.
1 Krallar, x. 16, 17.; xiv. 25, 26.
Yer. li. 11. Hezekiel, xxi. 21 ve parlatılmış bir milin zikredildiği İşaya, xlix. 2 ile karşılaştırınız.

Demir aletlerin arasında bir kazmanın başı, iki ağızlı bir testere (yaklaşık 3 fit 6 inç uzunluğunda), balyoz başlarına benzeyen birkaç nesne ve kabartmalardan gördüğümüz üzere kuşatmalar sırasında kuşatılan şehirlerin duvarlarından taşları sökmek için kullanılan büyük, küt bir mızrak başı yer alıyordu.*
Fildişi kalıntıların en ilgi çekici olanları, bir kısmı korunmuş olan ve muhtemelen bir kraliyet asası olan oyulmuş bir asa; ve en büyüğü yaklaşık 2 fit 5 inç uzunluğunda olan birkaç bütün fil dişiydi. Daha küçük nesnelerin arasında birkaç figür ve rozet ile bakır çivileri hala üzerinde duran ve ahşaba ya da başka bir malzemeye sabitlenmiş olduklarını gösteren dört adet oval kabara bulunuyordu.

Fildişi, gömülü olduğu topraktan ancak büyük bir güçlükle ayrılabiliyordu. Havaya maruz kalır kalmaz küçük parçalara, hatta toza dönüşerek ufalanıyordu. Bu ülkeye getirilen bu tür örnekler restore edilmiş ve British Museum'a ilk yerleştirilen fildişi oymalara uygulanan aynı ustaca yöntemle daha fazla bozulmaları engellenmiştir. Fil dişlerinin sadece belirli kısımları korunabilmiştir. Nimrud'daki kuzey-batı sarayının alçak kabartmalarından† ve dikilitaştan (burada esirler veya haraç taşıyıcıları fildişi taşırken görülmektedir) anlıyoruz ki, Uzak Doğu'nun bu ürünü erken bir dönemde Asur'ya önemli miktarlarda getirilmiştir. Antik Doğu saraylarının ve tapınaklarının süslenmesinde fildişinin sıklıkla kullanıldığını başka yerlerde de belirtmiştim; tıpkı tahtlar ve mobilyalar için kullanıldığı gibi. Hezekiel, Dedan'dan Sur'a getirilen nesneler arasına "fildişi boynuzları" dahil eder ve Asurlular da tedariklerini, bazılarının Basra Körfezi'nde olduğuna inandığı aynı ülkeden sağlamış olabilirler.*
Altın Kakmalı Bronz Küpler (Orijinal Boyut).
Bronzdan yapılmış çeşitli küçük nesnelerin arasında, her birinin bir yüzünde kanatları açık bir skarabe figürü yer alan, altın kakmalı iki küp vardı†; çok ilgi çekici örneklerdir ve muhtemelen modern zamanlarda Doğu'da büyük bir mükemmelliğe ulaştırılan bir sanatın bilinen en erken örnekleri arasındadır.
Bu odada iki bütün cam kase ile diğerlerinin parçaları da bulundu‡; cam, harabelerdeki tüm camlar gibi, temizlendiğinde en büyük parlaklıkta prizmatik opal benzeri renkler bırakan, farklı ışıklar altında en çeşitli ve güzel tonları gösteren

sedefli pullarla kaplıydı. Bu, camın belirli bileşen parçalarının bozulmasından kaynaklanan, zamanın bilinen bir etkisidir.

Bu kaseler muhtemelen, önceki kazılar sırasında kuzey-batı sarayının harabelerinde bulunan ve şu anda British Museum'da olan küçük şişeyle aynı döneme aittir. Bu son derece ilgi çekici kalıntının üzerinde, çivi yazısı karakterleriyle Asur kralının unvanı ile Sargon'un adı ve bir aslan figürü yer almaktadır. Bu nedenle, tarihini M.Ö. yedinci yüzyılın son dönemine sabitleyebiliyoruz. Dolayısıyla bu kase, şeffaf camın bilinen en eski örneğidir; Psammetici döneminden (altıncı yüzyılın sonu veya beşinci yüzyılın başı) daha erken bir döneme ait hiçbir Mısır örneğinin bulunmadığına inanılmaktadır.
M.Ö. 15. yüzyıla ait bazı örneklerin gösterdiği gibi, opak renkli cam ise çok daha erken bir dönemde üretilmiştir. Sargon vazosu tek bir katı parça halinde üflenmiş ve ardından bir torna makinesi ile şekillendirilip içi oyulmuştur, bunun izleri hala açıkça görülebilmektedir. Bununla birlikte, hatırlanacağı üzere, aynı kralın adını taşıyan beyaz su mermerinden iki daha büyük vazo bulunmuştu. Bunların hepsi muhtemelen bir tür merhem veya kozmetik tutmak için kullanılıyordu.*

Bronze Cubes inlaid with Gold. (Original Size.)

Cam kaselerle birlikte, karşılıklı dışbükey ve düz yüzeyleri olan bir dağ kristali mercek (lens) keşfedildi. Özelliklerinin Asurlular tarafından bilinmiyor olması pek mümkün değildir ve dolayısıyla elimizde bir büyütme ve yakma camının en erken örneği bulunmaktadır.† Güzel bir mavi opak camın parça yığınının altına gömülmüştü, bu camın fildişi veya ahşap üzerindeki, yok olmuş bir nesnenin emayesi olduğu anlaşılmaktadır.

Odanın daha ilerideki köşesinde, sol tarafta kraliyet tahtı duruyordu. Malzemelerin tamamen bozulmuş olmasından dolayı herhangi bir parçasını bütün olarak korumak tamamen imkansız olsa da, toprağı dikkatlice kaldırarak, kralın tahtının şeklinin, Koyuncuk ve Khorsabad kabartmalarında görülen ve özellikle Lakiş şehrinin fethinden sonra esirleri ve ganimetleri kabul eden Sanherib'i temsil eden ve daha önce tarif edilen alçak kabartmadaki tahta benzediğini tespit edebildim.*

Kısmen fildişinden yapılmış gibi görünen bacaklar hariç, Süleyman'ın fildişinden yapılmış ve altınla kaplanmış tahtı gibi, ahşaptan yapılmış olup bronzla kaplanmış veya kaplanmıştı.† Metal, sembolik figürler ve süslemelerle son derece ince bir şekilde kazınmış ve kabartılmıştı; tıpkı

Tahtın Bronz Süsleme Parçaları (Nimrud).

altınla kaplanmış olanlar gibi.† Metal, üzerlerinde sembolik figürler ve süslemelerle son derece ince bir şekilde kazınmış ve kabartılmıştı; tıpkı topaz, kuvars ve diğer minerallerde keşfedilen aynı akışkanı veya naftayı barındıranlar gibi. Mercek, büyük eğikliklerde polarize ışınları göstermediğinden, düz yüzeyi, kesilmiş olması gereken kuvarsın altıgen prizmasının eksenine büyük ölçüde eğimli olmalıdır. Merceğin şeklinden ve kaba kesiminden, bir süsleme olarak tasarlanmış olamayacağı açıktır; bu nedenle, ya büyütmek ya da güneş ışınlarını odaklamak için bir mercek olarak kullanılmasının amaçlandığını kabul etmeye hakkımız vardır, ancak bunu son derece kusursuz bir şekilde yerine getirmektedir."

Monuments of Nineveh, 1. seri. Levha 66. Tüm bu kalıntılar British Museum'dadır.

İd. Levha 24, burada fil dişleri, ganimetin bir parçası olarak esirlerin üzerinde temsil edilmektedir.

Nineveh and its Remains, cilt ii. s. 420.

Ezek. xxvii. 15. Tarşiş donanması tarafından Süleyman'a getirilen nesneler arasında fildişi de vardı (1 Krallar x. 22.).

Sırasıyla 8.264 ons ve 5.299 ons ağırlığındadırlar, ağırlık ölçüsü görünümüne sahiptirler.

Daha büyüğü 5 inç çapında ve 2.25 inç derinliğindedir; diğeri ise 4 inç çapında ve 2.25 inç derinliğindedir.

Cam vazonun yüksekliği 3.25 inçtir; su mermerinin ise 7 inçtir. Bir Ek'te, Sir D. Brewster tarafından Ninova'dan gelen camdaki dikkat çekici bozulma doğası üzerine yazılmış bazı notlar bulunacaktır.

Ninova'dan gelen merceği inceleyen Sir David Brewster'a aşağıdaki not için minnettarım: "Bu mercek düz-dışbükeydir ve hafif oval bir biçimdedir, uzunluğu 1.62 inç, genişliği ise 1.22 inçtir. Yaklaşık 0.20 inç kalınlığındadır ve bir tarafı diğerinden biraz daha kalındır. Düz yüzeyi, iyi cilalanmış ve çizilmiş olmasına rağmen oldukça düzgündür. Dışbükey yüzeyi bir küre şeklinde taşlanmamış veya cilalanmamıştır, ancak bir lapidary çarkında veya benzer şekilde kaba bir yöntemle şekillendirilmiştir. Dışbükey tarafı nispeten iyi cilalanmıştır ve yapıldığı kalıptan dolayı pürüzlü olmasına rağmen, düz taraftan 4.5 inç mesafede oldukça net bir odak vermektedir. Taşlama işlemi sırasında açılmış olan yaklaşık on iki boşluk vardır; bu boşluklar şüphesiz..." Bkz. s. 150.

1 Krallar, x. 18. Bu, Süleyman'ın saraylarındaki işçiliğin son derece ilgi çekici bir çizimidir. Yunanlılar arasında metalin en eski kullanımı da ahşap nesneleri kaplamak şeklinde görünmektedir.

Metal, erken Nimrud kralının cüppelerine işlenmiş olanlar gibi, sembolik figürler ve süslemelerle son derece özenli bir şekilde kazınmış ve kabartılmıştı; örneğin griffinlerle mücadele eden kanatlı tanrılar, mitolojik hayvanlar, kutsal ağacın önündeki insanlar ve kanatlı aslan ile boğa. Bronzun üzerine çakıldığı ahşap işçiliği, aynı malzemeden yapılmış küçük çiviler vasıtasıyla çürüdüğü için taht parçalara ayrılmış, ancak metal kaplama kısmen korunmuştur. Buna ait çok sayıda parça şu anda British Museum'dadır; kolların ve bacakların eklemleri, kolların uçlarını süsleyen koç veya boğa başları (bazıları oymaların baskısını gösteren kil ve bitümü hâlâ

korumaktadır, bu da kabartmanın üzerine dövülerek yapıldığı maddeyi gösterir) ve İyonik kıvrım biçimindeki çapraz çubukların süslemeli metal işçiliği de bunlara dahildir. Bacaklar, daha sonraki Asur heykellerindeki* tahtlar gibi aslan pençeleriyle süslenmiş ve bir çam kozalağı süsü üzerinde yükselerek bronz bir taban üzerinde duruyordu. Bir zamanlar üzerine işlemeli kumaşlar veya zengin bir malzemenin asılı olduğu gevşek halkalara sahip bir çubuk, sandalyenin arkasına veya arkasında ya da yukarısında yükselen bir çerçeve işçiliğine ait olmalıydı; her ne kadar sanıldığı gibi hükümdarı kendisine yaklaşanlardan gizleyen bir perdeye ait olduğunu düşünmesem de.†

Tahtın önünde, yine kabartmalı metalle kaplanmış, koç veya boğa başlarıyla süslenmiş ahşaptan ayak taburesi bulunuyordu. Ayaklar, aslan pençeleri ve çam kozalakları ile son buluyordu, tıpkı taht gibi. Bu iki mobilya parçası, Midas'ın tahtını Delphi tapınağına yerleştirdiği gibi*, tanrılara bir sunak olarak tapınağa birlikte yerleştirilmiş olabilir. Üzerlerindeki süslemeler tamamen Asur tarzındaydı, öyle ki bunların başka bir yabancı ulusun ganimeti olmayıp, doğrudan Asur kralı için üretilmiş olduklarına dair çok az şüphe duyulabilir.

Tahtın yakınında ve kuyunun ağzına yaslanmış durumda, 2 fit 4 inç çapında, çivilerle bezeli dairesel bir bronz şerit vardı. Bir tekerleğin metal kaplaması veya ahşaptan yapılmış bir nesneye ait olduğu görünmektedir.

Bronze Casting, from the Throne (Nimroud)

Bir alabaster (su mermeri) kavanoz† ve metalden birkaç diğer nesneyle birlikte bunlar, yeni açılan odada bulunan kalıntılardı. Önceki kazılarım sırasında binada yaptığım incelemeden sonra, bu tesadüfi keşif, Nimrud höyüğünde başka hazinelerin de hâlâ var olabileceğini kanıtlamakta ve saraydaki diğer odaların merkezindeki çöpleri temizlemek için imkanlarımın elvermemesinden duyduğum pişmanlığı artırmaktadır.

Büyük bir zahmetten sonra bu bacaklardan ikisini yerinden çıkarmayı ve paketlemeyi başardım; ancak o zamandan beri parçalara ayrılmış gibi görünüyorlar.

† Doğulu hükümdarların, tebaalarından kendilerini gizlemek için bu tür düzeneklere alışkın olduklarını Deioces'in tarihinden biliyoruz. (Herod. i. 99.) Hatta İbranice taht kelimesinin örtülü bir koltuk anlamına geldiği bile tahmin edilmiştir. Asur kralları, kabartmalardan yola çıkarak hüküm varacak olursak, daha erişilebilirdi ve tebaalarıyla daha özgürce karışıyorlardı.

Herod. i. 14. Okuyucuya, antik tarihçilerde, hayvan bacağı şeklindeki metal ayaklarla süslenmiş tahtlar ve divanlardan sıkça bahsedildiğini hatırlatmama neredeyse hiç gerek yoktur.

† Asur'dan ayrılışımdan sonra, bitişik bir odada benzer bir alabaster kavanoz keşfedildi. Albay Rawlinson, içinde reçel kalıntıları bulunduğunu ve bu nedenle bu bölümde bronz nesnelerin bulunduğu odanın bir mutfak olduğunu tahmin ettiğini belirtmektedir. Ancak, Albay Rawlinson'ın tahmin ettiği gibi kavanozun içindekiler öyle olsa bile, durumun böyle olduğunu gösterecek hiçbir şey yoktur. Buranın kraliyet kolları ve kurban kapları için bir depo olması çok daha muhtemeldir.

A Group of Yezidis

CHAP. IX.
BÖLÜM IX.

KANATLI ASLANLARA GECE ZİYARETİ. — BİTÜM KAYNAKLARI. — KANATLI ASLANLARIN NEHRE TAŞINMASI. — NIMROUD'DA SEL BASKINLARI. — ASLANIN KAYBOLMASI VE GERİ GETİRİLMESİ. — YEZİDİ DÜĞÜN FESTİVALİ. — BAAZANI. — BAVIAN ZİYARETİ. — ARBELA SAVAŞI'NIN YAPILDIĞI YER. — KAYA HEYKELLERİNİN TANIMI. — YAZITLAR. — ŞABBAKLAR.

28 Ocak'a gelindiğinde, Nimrud'un kuzey-batı sarayındaki büyük salona giriş kapısını oluşturan devasa aslanlar nehir kıyısına çekilmeye hazırdı. Duvarlar ve onların kabartmalı panelleri her iki taraftan da kaldırılmıştı ve yıkıntıların ortasında yalıtılmış

bir halde duruyorlardı. Son dinlenme yerlerinden alınmadan önce onlara son bir kez bakmak için bulutsuz, sakin bir gecede höyüğe doğru at sürdük. Ay dolunay halindeydi ve etraflarını çevreleyen derin toprak duvarın kenarına yaklaştığımızda, onun yumuşak ışığı insan başlarının sert hatları üzerinde süzülüyor ve aslan formlarını hâlâ bürüyen karanlık gölgeleri önünden sürüklüyordu. Dev sfenkslerin uzuvları tek tek kasvetin içinden sıyrıldı, ta ki canavarlar önümüzde tamamen açığa çıkana dek. O geceyi ya da o saygın figürlerin içimde uyandırdığı duyguları asla unutmayacağım. Birkaç saat daha geçecek ve çağlar boyunca insan ve eserlerinin enkazı arasında zarar görmeden durdukları yerde artık durmayacaklardı. Onları eski uğrak yerlerinden koparıp yeni bir dünyanın meşgul kalabalığına birer mucize malzemesi yapmak neredeyse bir saygısızlık gibi görünüyordu. Onlar kendi ihtişamı içindeki sarayı korudukları için bu yıkım içindeki ıssızlığa daha uygundular; ve yıkıntısı içinde de onu gözetlemek onlara düşerdi. Bizimle birlikte höyüğe at sürmüş olan Şeyh Abdurrahman bu tür düşüncelerle rahatsız olmamıştı. Sert görüntülere kayıtsızca baktı, Frankların çılgınlığına şaşırdı, gecenin soğuk olduğunu düşündü ve kısrağını çadırlarına doğru çevirdi. Gölgeler o ak saçlı muhafızların üzerine yeniden sürünmeye başlayana kadar, ıssız kapıda sözsüz bir şekilde durarak onun gidişine pek dikkat etmedik.

Harabe sarayların ötesinde, bizi neredeyse hiç de daha az kasvetli olmayan bir manzara bekliyordu. Bir grup Cibur'u, çitin doğusundaki dış tarafta bulunan bitüm kaynaklarına göndermiştim. Araplar küçük bir çalı çırpı ateşi yakmış, ziftli havuzların üzerine yanan sopaları fırlatmak için gelişimiz bekliyorlardı. Balıkçı Süleyman'ın mührünü kırdığında deniz kıyısındaki kavanozdan yükselen duman gibi, kalın kara bir duman kıvrılarak yukarı doğru yuvarlanıyor, ayın ışığını gizliyor ve gökyüzüne yayılıyordu. Yanan çukurdan fırlayan alev dilleri ve gaz fışkırmaları, kasvetli örtüyü delip geçiyordu. Ateş parıldadıkça, dumanın ortasında fantastik ışık biçimleri oynaşıyordu. Küllenmiş kabuğu kırmak ve yüzeye yeni bir balçık çıkarmak için Araplar kaynaklara büyük taşlar fırlatıyor; bunun üzerine yeni bir ateş hacmi patlak vererek figürlerin ve manzaranın üzerine derin kırmızı bir parıltı saçıyordu. Ciburlar, gece yarısı çılgın bir eğlencedeki iblisler gibi yanan havuzların etrafında dans ediyor, savaş çığlıklarını haykırıyor ve parıldayan kollarını sallıyorlardı. Bir saat içinde bitüm bir süreliğine tükendi*, yoğun duman yavaş yavaş kayboldu ve ayın soluk ışığı siyah balçık çukurlarının üzerinde yeniden parladı.

Devasa aslanlar, ilk seferimde benimsenenlerden çok daha basit ve kaba yollarla taşındı. Arkalarında biriken gevşek toprak üzerine devrildiler, çok hızlı inişleri bir palamar vasıtasıyla kontrol edildi, bu palamar daha sonra ahşap ve taştan desteklerle değiştirildi. Daha sonra manivelalar ve kriko vidaları yardımıyla altlarına getirilen arabaya indirildiler. Höyüğün kenarına kadar düz taşlarla döşeli bir yol yapılmıştı ve heykel, zorluk çekmeden, hendeklerden dışarı çekildi.

Aslanların altında, toprağa gömülü ve bitümle kaplanmış halde, havaya maruz kaldığında insan mı yoksa başka bir canlıya mı ait olduğunu tespit edemeden toza dönüşen birkaç kemik vardı. Heykeller, altlarında başka bir alt yapı olmaksızın, sadece güneşte kurutulmuş tuğlalardan oluşan platformun üzerinde, kaidenin altına yerleştirilmiş yaklaşık bir inç kalınlığında tek bir bitüm tabakası üzerinde duruyordu.

Birçok yerde düzlükte nehir kenarına doğru derin bataklıklar bırakan son şiddetli yağmurlar nedeniyle, arabayı ova boyunca sürüklemekte büyük zorluk yaşadık. Her bir aslanın taşınması için üç gün harcandı. Naifa ve Nimrud adamları tekrar yardımımıza geldiler ve başlarında Şeyh Abdurrahman ile Ebu Selman atlıları varlıklarıyla bizi cesaretlendirdiler. Hantal kütle arkadan kavak ağacından devasa manivelalarla itiliyordu; ve çalışanların kostümleri ile devasa heykelleri taşımak için benimsenen yöntemler, bir kızak yerine tekerlekli bir araba kullanmamız dışında, eski günlerde aynı büyük figürleri taşıyan ve Kuyuncuk duvarlarında çok canlı bir şekilde tasvir edildiğini gördüğümüz alayı yakından andırıyordu.* Getirildikleri gibi götürüldüler.

Sürekli içine battığı derin yumuşak toprakta arabayı sürükleme şeklindeki çetin işte sebat etmelerini sağlamak için Arapların keyfini yerine getirmek ve onları coşturmak gerekiyordu. Bir ara, gömülü tekerlekleri hareket ettirmek için gösterilen birçok beyhude çabadan sonra, sanatçı Bay Cooper'ın uğursuzluk getirdiği ve o çekilene kadar kimsenin çalışmayacağı oybirliğiyle ilan edildi. Hantal makine birkaç metre daha ilerledi, ancak yine tüm çabalar sonuçsuz kaldı. Sonra, eğer heykelin üzerine otururse Frank kadını iyi şans getirecekti. Tekerlekler ağır ağır döndü, ancak kısa sürede yumuşayan toprağa tekrar saplandı. İşçiler ya da seyirciler arasında bir nazarın pusuda beklediği kesindi. Hızla bir arama yapıldı ve bu lanetin üzerine çöktüğü bir kişi tespit edildiğinde, çığlıklar ve lanetlerle onursuzca uzaklaştırıldı. Bu engel kaldırılınca araba köye daha da yaklaştı, ancak kısa süre sonra tekrar durma noktasına geldi. Tüm Şeyhlerin rütbeleri ve onurları ellerinden alındı ve zayıf, hırpani bir çocuğa gösterişli mendiller giydirilip bir pelerin örtülerek, Hürmüz tarafından bu tür zavallı adamlar için tek uygun şef ilan edildi. Araba, Arapların karakteri üzerindeki bu düşüncenin yol açtığı yeni heyecan altında, halatlar kopana kadar ileri doğru hareket etti. Bu yatıştığında ve genç Şeyh'in varlığı artık tebaasını cesaretlendirmediğinde, seçildiği gibi apar topar görevden alındı ve yerine doksan yaşında bir ihtiyar Şeyh olarak rütbeye yükseltildi. O da sırasını savdı; sonra Şeyhler arasında en popüler olmayanı, tapanlarının üzerinden geçen Juggernaut arabası gibi, gıcırdayan tekerlekleri üzerlerinden geçmeye zorladı. Çığlıklar, haykırışlar ve vahşi hareketlerle araba, yatan adamların birkaç inç yakınına kadar çekildi. Son çare olarak ben de bir halat kavradım ve farklı kabileler arasında bir meydan okuma çığlıklarıyla, birbirlerine karşı çekilen ve kadınların sağır edici tahlili (zılgıtı) arasında, aslan sonunda suyun kenarına kadar getirildi.

Kış yağmurları, Bağdat'a güvenle yüzebilmesi için çok ağır bir yük taşıyan bir salın geçişine yetecek kadar nehrin sularını henüz kabartmamıştı. Kerdestan'ın yüksek dağlarındaki karların erimesinden kaynaklanan seller, Dicle vadisini basıp süpürdüğünde, Habur'a doğru yolculuğumda Musul'dan ayrılalı ancak Nisan ayı olmuştu. Bu nedenle, heykelleri nehre indirme görevini, hatırı sayılır bir beceri ve deneyime sahip Musullu bir taş ustası olan baş denetçim Behnan'a vermeye mecbur kaldım; Konsolos Yardımcısı Rassam da operasyonu denetlemeyi nazikçe üstlendi. Tepelerdeki olağanüstü fırtınalar nedeniyle nehir aniden ve eşi benzeri görülmemiş bir hızla yükseldi. Bay ve Bayan Rassam o sırada Nimrud'daydı ve salcılar aslanları almak için salları hazırlamışlardı. Köydeki evimden kalıntıların tepesine kadar her

yeri kaplayan selden zorlukla kurtuldular. Caif uçsuz bucaksız bir deniz gibiydi ve öfkeli bir rüzgar dalgaları höyüğün eteğine doğru sürüyordu. Araplar daha önce hiç böyle bir sel görmemişlerdi ve yüksek araziye kaçamadan önce birçok insan sulara kapılıp gitti.
Sel çekildiğinde, nehir kıyısındaki aslanlar, çamur ve alüvyonla kaplı olmalarına rağmen zarar görmemiş halde bulundular. Kendileri için hazırlanan sallara hızla yerleştirildiler, ancak ne yazık ki bunlardan birinin taşınması operasyonu sırasında, daha önce neredeyse boydan boya çatlamış olan heykel iki parçaya ayrıldı. Her iki heykel de yolculuk boyunca bahtsızlığa mahkumdu. Geceleyin birileri, diğerinin üzerindeki örtüyü açarak burnunu kırdı. Bu haince kötülüğün failini bulamadım. Muhtemeka kazılarda çalışan Araplarla bir davası olan bir yabancıydı.*
Sallar güvenle Bağdat'a ulaştı. Gerekli onarımları aldıktan sonra Basra'ya doğru yüzdüler. Dicle'nin suları rotası boyunca normal seviyelerinin çok üzerine çıkmıştı. Türk hükümeti tarafından uzun süredir ihmal edilen setler çökmüş ve nehir, yatağından taşarak çevredeki ülkeyi uçsuz bucaksız göller ve bataklıklar halinde kaplamıştı. Sallardan biri, çökmekte olan kıyıda yeni açılan bir su bendi yoluyla bir anafora kapıldı. Salcıların ve onlara eşlik eden bir teknenin mürettebatının çabalarına rağmen, içerilere doğru sürüklendi ve akıntının yaklaşık bir mil uzağında, bir bataklığın ortasında kaldı. Diğer sal ise neyse ki kurtuldu ve kazasız bir şekilde Basra'ya ulaştı.
Bir süre için mahsur kalan salın kaybolduğu düşünüldü. Neyse ki kırık aslanı taşıyordu, yoksa kurtarılması muhtemelen imkansız olurdu. Kaptan Jones, her zamanki becerisi ve cesaretiyle, vapurunu harap olmuş setin üzerinden geçirerek keşfedilmemiş bataklıklara yönlendirdi. Büyük bir çabadan sonra, yaz ortasının kavurucu güneşi altında, heykelin iki parçasını bu amaçla sağlanan büyük teknelere yerleştirmeyi ve onları varış yerlerine ulaştırmayı başardı.†
Sonbaharda Bavian'a yaptığım acele ziyaret sırasında, ne kaya tabletlerini yeterince inceleyebilmiş ne de yazıtları kopyalayabilmiştim. Aslanlar taşındıktan sonra, bu dikkate değer anıtları tekrar incelemek için ilk boş anımı değerlendirdim.
Caval Yusuf'un beni Baaşika'daki yeğeninin düğününe davet etmesi üzerine, o köy için sabah erkenden Nimrud'dan ayrıldık; Katolik Keldanilerin yaşadığı ve birkaç kilisesi olan büyük bir köy olan Tel Yakub, Karakush üzerinden ülkeyi geçerek Bartolli'ye ulaştık. Baaşika'dan biraz uzakta Caval, at sırtındaki başlıca sakinler tarafından karşılandık ve onlara büyük bir insan kalabalığı, müzik eşliğinde ve kurban olarak kuzu getiren çocuklar katıldı. Düğünün ikinci günüydü. Bir önceki gün taraflar, her zamanki şahitlerin huzurunda, neşe ve danslar eşliğinde sözleşmeye girmişlerdi. Varışımızdan sonra gelin, en neşeli cüppelerini giymiş sakinlerle çevrili ve enstrümanlarını çalan Cawallar eşliğinde güveyin evine götürüldü. Tepeden tırnağa kalın bir peçe ile örtülmüştü ve karanlık bir odanın köşesinde bir perdenin arkasında tutuluyordu. Misafirler üç gün boyunca ziyafet çekene kadar burada kaldı, ardından güveyin ona yaklaşmasına izin verildi.
Evin avlusu gün boyunca dansçılarla doluydu ve günün büyük bölümünde ve gecenin çoğunda kadınların yüksek sesli sevinç işaretlerinden, davul ve kaval sesinden başka bir şey duyulmuyordu.

Üçüncü gün güvey, sabahın erken saatlerinde arandı ve arkadaşları tarafından ev ev gezdirilerek her birinde küçük bir hediye kabul edildi. Daha sonra bir dansçı çemberinin ortasına yerleştirildi ve misafirler ile seyirciler, küçük madeni paraları ıslatarak alnına yapıştırdılar.* Toplanan para, çenesinin altında arkadaşları tarafından tutulan açık bir mendile düşüyordu.
Bu törenden sonra, kendilerini güveye bağlayan bir grup genç kalabalığın arasına daldı ve misafirlerin en zenginlerinden birini yakalayarak, serbest bırakılması için bir fidye ödemeyi kabul edene kadar onu karanlık bir odaya kapattı. Bu şiddet ve kısıtlamaya neşeyle katlanıldı ve böylece toplanan para yeni evli çiftin çeyizine eklendi. Günün geri kalanında ziyafet çekildi, rakı içildi, müzik yapıldı ve bir Doğu düğününün olağan eşlikçileri yer aldı.
Eğlence düşkünlerinden ayrılarak Caval Yusuf, Şeyh Cindi (Şeyh Adi'deki dini törenlerin katı lideri) ve birkaç Yezidi ileri geleniyle birlikte, köyün arkasındaki kayalık vadileri incelemek üzere Baazani'ye gittim. Asurluların binalarında kullanılan levhaları elde etmiş olabilecekleri antik taş ocaklarının izlerini bulmak için bir kez daha vadileri aradım. Derin vadilerden birinin girişinde, dağ yamacındaki bir mağaradan fışkıran berrak bir pınar suları akar. Efsaneye göre burası Yedi Uyurlar ve Köpeklerinin mağarasıdır ve Yezidiler bu noktayı bir ziaret yani hac yeri yapmışlardır.†

Birkaç saat içinde çukurlar tekrar ateş alacak kadar yeterince dolar.

Bkz. ahşap baskı, s. 111.

Ancak her iki heykel de British Museum'da tamamen restore edilmiştir.

† Bu kazalar ve hatta heykellerin bu ülkeye getirilmesinde daha sonra gösterilen dikkatsizlik, şu anda British Museum'un büyük bir salonunda duran bu güzel Asur heykeli örneklerine büyük zarar vermiştir.

Damadın alnına para yapıştırma geleneği, Doğu'nun birçok yerinde, Musul çevresindeki köylerde yaşayan Türkmenler arasında da yaygındır.

† Doğu'da hiçbir gelenek, iyi bilinen... geleneğinden daha yaygın değildir.

Aynı geçidin yan taraflarında, ölülerin kabulü için içlerinde nişler veya tekneler bulunan, sık sık tarif etme fırsatı bulduğum çok sayıda oyulmuş mezar odası vardır.
Baaşika'dan Bavian'a giden yolumuz, Gebel Makloub'un kayalık dağ sırasından geçiyordu. Batı yamacını engebeli, sarp ve binek hayvanları için neredeyse geçilmez bulduk; doğuda ise kademeli olarak geniş bir ovaya iniyordu. Önemli büyüklükte yapay bir höyüğün yakınına kurulmuş olan Giri Muhammed Araba köyünden geçtik. Benzer höyükler düzlük boyunca şurada burada dağılmıştır ve neredeyse her birinin üzerinde bir Kurt veya Arap mezrası bulunur.
Yedi saatlik bir at sürüşü bizi daha yüksekteki kireçtaşı sırasının eteğine ve kaya heykellerini barındıran geçidin ağzına getirdi. Bavian, Ghazir'in sol kıyısında kurulmuş beş veya altı sefil kulübeden oluşan küçük bir Kurt mezrasıdır. Daha büyük olan Khinnis köyünde durduk; ikisi birbirinden zararla yarım mil uzakta olduğu için yer halkı burayı genellikle "Khinnis-Bavian" olarak adlandırır. Arap nüfusu ovalarla birlikte son bulur, tepelerdeki köylerde Kurtlar yaşar ve burası Missouri bölgesine dahildir. Khinnis'e bitişik olan yer, Şeyhan'ın Yezidi bölgesidir.
Bavian'ın kaya heykelleri, Asur'da henüz keşfedilmiş en önemli olanlarıdır.* Gomel'in sağ kıyısında, Missouri tepelerinden doğan ve antik Bumadus olan küçük Ghazir nehrinin ana kollarından biri olan hırçın bir dağ deresinin kenarında, dar ve kayalık

bir geçidin yan yüzeyine kabartma olarak oyulmuşlardır. Gomel veya Gomela ismi, belki de Doğu dünyasının egemenliğini Makedonyalı fatihe veren o büyük zaferle ünlenen antik Gaugamela† isminde izlenebilir.
Savaş alanı komşu bir şehir olan Arbela'nın adıyla anılsa da, aralarında Zab nehrinin bulunduğunu ve savaşın Kurtların Gomela'sı olan Bumadus veya Ghazir, yani Gomel kıyısındaki Gaugamela köyü yakınlarında yapıldığını biliyoruz. Doğu'nun kaderini bu kadar derinden etkileyen bir olayın kesin yerinin geleneğe dayalı hiçbir kaydının günümüze ulaşmamış olması dikkat çekicidir. Bu büyük savaşın tarihi, ülkenin şu anki sakinleri tarafından bilinmemektedir; işaret ettiğim yer dışında hiçbir yerel isim de buraları bu ovalarla ilişkilendirmeye hizmet etmez. Bir zamanlar Nimrud höyüğünün yakınında bulunan köyün, imparatorluğunu elinden alan yenilgiden önceki gece orada uyuyan Pers hükümdarının ardından gerçekten de Darioush olarak adlandırıldığı söylenirdi. Bazıları Gaugamela adı ile modern Karamless köyünün adı arasında bir benzerlik kurmuştur. Savaş alanı muhtemelen Tel Aswad'ın civarındaydı ya da onunla Ghazir'in Zab ile birleştiği yer arasında, o nehrin sığ geçiş yerlerine doğru giden doğrudan yürüyüş hattı üzerindeydi. Bavian'a giden yolculuğumuz sırasında şüphesiz tam bu noktadan geçmiştik. Makloub dağ sırası ile Dicle arasındaki ülkenin tamamı, devasa orduların harekatları için eşit derecede uygundur, ancak İskender'in tarihçileri tarafından verilen yetersiz topoğrafik detaylar nedeniyle onun zaferinin kesin yerini tespit edemiyoruz. Arbela'daki kadar büyük bir savaşın kesin yerini belirlemeye hizmet edecek hiçbir kalıntı veya eserin bugüne kadar sabanla ortaya çıkarılmamış olması merak uyandırıcıdır.
Bavian'daki ana kaya tableti, dağ deresinin yatağından dikine yükselen bir kireçtaşı uçurumun düzleştirilmiş yüzeyine kabartma olarak oyulmuş dört figür içerir. Bunlar, 28 fit yüksekliğinde ve 30 fit genişliğinde bir tür çerçeve ile çevrelenmiştir ve uçurumun yüzeyinden aşağı süzülen sulardan, sarkan bir korniş vasıtasıyla korunmaktadır. Birbirine bakan iki tanrı tasvir edilmiştir; bunlar anıtlarda ve aynı döneme ait mühürlerde sıkça görüldüğü gibi, köpeklere benzeyen mitolojik hayvanların üzerinde durmaktadır. Başlarında, sonraki Asur saraylarının insan başlı boğalarına özgü, ön kısımlarında boynuzlar bulunan yüksek kare başlıklar taşırlar. Biri sol elinde kutsal ağaçla taçlandırılmış bir tür asa tutar. Bu asanın merkezine, muhtemelen krala ait olan bir figürü çevreleyen bir halka tutturulmuştur. Diğer el, benzer bir asa taşıyan ve sağ elinde tam olarak tarif edilemeyecek kadar çok hasar görmüş bir nesne tutan karşıdaki tanrıya doğru uzatılmıştır.* Önlerinde tapınma pozisyonunda duran iki kral şüphesiz bir ve aynı kral olmasına rağmen, bu iki figür Asurluların aynı büyük koruyucu tanrısını temsil ediyor olabilir. Bu şekilde iki kez betimlenen hükümdar, tanrının arkasındadır. Bir elini kaldırır ve diğer elinde ucu bir topla biten kutsal gürzü tutar. Kıyafeti, sunacağım yazıtların kendisini teşhis ettiği Kuyuncuk sarayının kurucusu Sanherib'inkine benzer. Konik kraliyet tacından taşan tepe noktası normalden daha uzun ve daha sivridir. Dört figürün kostümlerindeki süslemeler zengin ve özenlidir. Kılıç kınları aslanlarla son bulur ve küpeler tasarım açısından son derece zariftir. Kabartmaların üzerindeki kornişin üzerinde, geçide bakan ve muhtemeka Nimrud'un güney-batı sarayının büyük girişindeki formlara

benzer şekilde duran iki çökmüş sfenksin kalıntıları vardır.† Arkalarında kayada küçük bir niş veya platform bulunur.
Bu kabartma atmosferin etkilerinden büyük ölçüde zarar görmüştür ve birçok yerde detaylar artık ayırt edilememektedir. Ancak Asur imparatorluğunun yıkılmasından sonra ülkeyi işgal edenler tarafından daha da fazla tahrip edilmişlerdir. Kendilerinden öncekilerin kayıtlarına veya kutsal anıtlarına saygı duymayan yabancılar, ölülerinin mezar odalarını bu harika oyulmuş kayaların içinde kazmışlardır.‡ Bu büyük tablette bu tür dört mezar bulunmaktadır. İki tanesi tanrı figürlerinin arasında kazılmış ve heykellere zarar vermemiştir. Diğerleri ise bir kralın başını ve karşıdaki figürün cüppesinin bir kısmını tahrip etmiştir. En büyük iki mezarın girişleri bir zamanlar sütunlarla süslenmişti, ancak bunlar kırılmıştır. Bu oyulmuş odaların duvarları boyunca, ölülerin bedenleri için alışılagelmiş tekneler bulunur. Kurtlar tarafından yukarıdan sarkıtılan bir ip vasıtasıyla mezarlara girdim. İçleri boştu; içindekiler elbette çok önceden taşınmış veya tahrip edilmişti.
Bu büyük bas-kabartmanın solunda ve geçidin ağzına daha yakın bir yerde, tam hızla giden bir süvariyi ve diğer figürlerin kalıntılarını içeren ikinci bir tablet vardır. Hem at hem de binici devasa boyutlardadır ve taslağın canlılığı açısından dikkat çekicidir. Savaşçı, Asur sivri miğferini takar ve düşmana saldırır gibi uzun, ağır bir mızrağı yatay tutar. Önünde kralın devasa bir figürü ve onun arkasında boynuzlu başlıklı bir tanrı vardır; başının üzerinde, Malthaiyah kaya kabartmalarında olduğu gibi hayvanlar üzerinde duran daha küçük tanrı figürleri sırası bulunur.

Rock Sculpture (Bavian.)

Bu güzel bas-kabartma, maalesef atmosferin etkilerinden diğer anıtlardan daha fazla zarar görmüştür ve konumu bilinmediği takdirde gözden kolayca kaçabilir.
Ana bas-kabartmaların her iki yanında, uçurumun üzerine dağılmış halde on bir küçük tablet vardır; bazılarına kolayca erişilebilirken, diğerleri uçurumun yüzeyinde o kadar yüksektedir ki aşağıdan neredeyse hiç görülmezler. Biri akarsu yatağı ile aynı seviyededir ve nitekim sellerin çamur birikintileriyle neredeyse tamamen kaplanmıştır. Kayaya oyulmuş bu kemerli nişlerin her biri, Suriye'deki Nahr-el-Kelb'de, Beyrut yakınlarındaki kral tasvirlerinde olduğu gibi*, bir kral figürü içerir; 5 fit 6 inç yüksekliğindedir. Başının üzerinde, dört belirgin grup halinde düzenlenmiş kutsal semboller bulunur. İlk grup, tanrılar ve insan başlı boğalar tarafından giyilenlere benzer üç taçtan ve üzerinde koç başlı bir asa duran bir tür sunaktan oluşur; ikincisi, bir hilal ve kanatlı disk veya küreden; üçüncüsü, üzerinde

bir üç çatallı mızrak ve üç asa bulunan bir kaideden oluşur, asaların tepesinde bir koni vardır ve başka bir süsleme yoktur, son ikisi ise zıt yönlere bakan iki boğa başıyla son bulur; dördüncüsü ise bir Malta haçı (? güneşin sembolü) ve yedi yıldızdan oluşur. Bu sembollerin bazılarının Asurluların astral ibadetleriyle ilgili olduğu görülürken; diğerleri muhtemelen kurbanlar veya kutsal törenler sırasında kullanılan aletleri temsil etmektedir.

Bu kraliyet tabletlerinden üçünün üzerinde yazıtlar vardır. Birine uçurumun eteğinden ulaşılabilir, diğerleri ise uçurumun yukarısında olduğundan aşağıdan görülemez. Onlara uçurumun yüzeyinden iplerle indim, başka türlü erişilemezlerdi. Ancak altı inç genişliğinde bir çıkıntı üzerinde dururken, baş döndürücü bir derinliğe bakarak ve kısıtlı, acı verici bir pozisyonda, onları kopyalamakta biraz zorluk çektim. Dahası, daha önce bu tür işlerde hiç yardım etmemiş olan Kurtların aptallığı ve sakarlığı, heykellere ulaşma girişimlerimi biraz tehlikeli hale getirdi.

Altmış üç satırdan oluşan en uzunu da dahil olmak üzere yazıtlar, birçok açıdan büyük önem taşımaktadır ve kısmen Dr. Hincks tarafından çevrilmiştir. Asur ve Asur'un büyük tanrılarına bir yakarışla başlarlar; bunlardan sadece on birinin isimleri okunabilmektedir, ancak Nimrud anıtlarında olduğu gibi muhtemelen on üç tanesinin tamamı sayılmıştır. Ardından Sanherib'in adı ve unvanları gelir. Sonra bu kral tarafından sulama için üstlenilen çeşitli büyük işlerin bir anlatımı yer alır. On sekiz bölgeden veya köyden, sularını topladığı Ussur veya Khusur(?) nehirlerine on sekiz kanal kazdığını beyan eder. Ayrıca Kisri bölgesinin veya kasabasının sınırlarından Kuyuncuk'a kadar bir kanal kazmış ve bu suları buradan geçirmiştir; buraya Sanherib kanalı adını vermiştir. Bildiğim kadarıyla, Khauser (Ussur?) yatağı bu kral tarafından derinleştirilmediyse ve çevredeki ülkenin diğer küçük akarsuları buraya yönlendirilmediyse, böyle bir kanaldan hiçbir iz kalmamıştır. O halde Ussur, doğuda Kuyuncuk'un çevresini koruyan ve şimdi Khauser'in içinden aktığı büyük hendek anlamına gelebilir. Durum böyleyse, birleşik akarsuların beslediği kanal, sulamanın yanı sıra savunma amaçlı da düşünülmüş olabilir. Veya esas olarak Gomel veya Ghazir'den türetilmiş, burada Ussur (?) olarak adlandırılmış ve büyük şehrin başka bir kısmına taşınmış olabilir. O zaman bu işin neden nehrin kaynağına yakın kaya tabletlerine kaydedildiğini anlayabiliriz. Ancak, yazıtın bu kısmı henüz tatmin edici bir şekilde yorumlanmamıştır ve ileride bu yapay su yollarının yerini belirlemeye yardımcı olacak ayrıntılar içerebilir.

Uzun ve karanlık bir pasajdan sonra, Kuyuncuk boğaları üzerindeki yıllıkların ilk yılında kaydedilen, Merodach-baladan'a karşı Babil ve Kar-Duniyas'a yapılan seferin çok detaylı bir anlatımı gelir.* Asur'un güneyinde yaptırdığı bazı kanallardan bahsettikten sonra Sanherib, Elam kralı ve Babil kralı ile onların müttefiki olan dağların ve ovaların birçok kralı tarafından saldırıya uğrayan işçileri savunan ordudan bahseder. Onları Khalul (yeri belirlenememiş) civarında mağlup etti. Elam halkının ve Kar-Duniyas kralının oğlunun büyük bir kısmı ya öldürüldü ya da esir alındı, kralların kendileri ise kendi ülkelerine kaçtılar. Sanherib daha sonra Babil'e ilerleyişinden, orayı fethinden ve yağmalamasından bahseder ve oradan, Asur'dan 418 yıl önce Mezopotamya kralı Merodach-adakhe (?) tarafından alınmış olan tanrıların tasvirlerini geri getirdiğini ve yerlerine koyduğunu söyleyerek bitirir. O günkü Asur kralının adı olarak tam olarak çözülemeyen bir isim verilmiştir. Dr. Hincks bunu Shimishti-Pal-Bithkira olarak okuyacaktır, ancak özellikle son unsurun çok şüpheli olduğunu kabul eder. Aynı isim Nimrud yazıtlarında, kuzey-batı sarayının kurucusunun bir selefinin ismi olarak bulunur, tıpkı Tiglath Pileser veya Pul zamanına ait bir yazıtta olduğu gibi. Bu yerde muhtemelen daha önceki kral kastedilmektedir. Sanherib, zaferinden sonra, Babil sakinlerini Arakhti'ye (? Aras nehri) sürmüş gibi görünmektedir, ancak üç yazıtta bazı önemli kelimelerin tahrip olması nedeniyle tüm pasaj şüphelidir.

Bu seferden dönüşünde "nehir ağzında (?) altı tablet dikti ve bunların yanına büyük tanrıların tam boy (?) tasvirlerini koydu."

Şimdi, bu yazıtın doğru yorumlandığı varsayılırsa, önemi hemen anlaşılacaktır; çünkü o uzak dönemde Asurluların zamanı kesin bir şekilde hesapladıklarını neredeyse kesin olarak kanıtlamaktadır. Sonuç olarak, er ya da geç, Asur tarihindeki çeşitli önemli olayların meydana geldiği kesin çağ hakkında bize dakika ve doğru bilgi sağlayacak kronolojik tabloların keşfedileceğini umabiliriz. Sanherib'in Asur tanrılarının götürüldüğü yılı bu kadar kesin bir şekilde belirtmesi gerçekten dikkat çekicidir. Bu tarih, ileride görüleceği üzere, kronolojinin büyük bir kısmını geri yüklememizi ve hanedan listelerinde daha önce konumu bilinmeyen bir kralı neredeyse kesin olarak yerleştirmemizi sağlar.

Ayrıca kaya heykellerinin tamamı olmasa da büyük bir kısmının Sanherib'in saltanatının ya birinci yılının sonunda ya da ikinci yılının başında yapıldığını görüyoruz. Özellikle altı tableti tarif ettiğinden, diğerlerinin gelecekteki bir dönemde ve bazı yeni zaferlerden sonra eklendiği muhtemeldir. Babil sakinlerinin Aras kadar uzak bir yere sürülmesinden bahsedilmesi de son derece ilginçtir ve eğer pasajın çevirisine güvenilebilirse, belki de bu kolonilerde Ksenofon ve Strabon'un aynı bölgede yaşadıklarını belirttikleri Keldani kabilelerinin kökenini izleyebiliriz. Yazıtın tamamı restore edildiğinde, muhtemelen Kuyuncuk yıllıklarında ve aynı döneme ait kayıtlarda eksik olan diğer birçok önemli ayrıntıyı elde edeceğiz.

İlk olarak Musul'daki Fransız Konsolosu merhum M. Rouet tarafından ziyaret edilmişlerdir. Benim Nineveh and its Remains (Ninova ve Kalıntıları) cilt ii, s. 142. notunda, arkadaşım Bay Ross tarafından yapılan heykellerin kısa bir tanımı bulunacaktır. Bunlar son zamanlarda Fransız gazetelerinde M. Place tarafından yapılan yeni bir keşif olarak ve Asur krallarının bir dizi portresini içerdiği şeklinde tanımlanan kaya tabletleridir!

† Quintus Curtius'un bazı el yazmalarında Bumadus veya Ghazir, "Humelus" olarak adlandırılır ki bu, nehrin üst kolunun modern adından uzak değildir. Tabii ki antik tarihçilere göre Gaugamela'nın "bir deve" anlamına geldiği hatırlanacaktır, çünkü muhtemelen bu hayvan için Sami kökenli bir kelime olan Gemel'den türetilmiştir.

Ülke halkından benzer bir geleneği hiç duymadım. Yeni köyde yaşayan Şemuttilere göre isim Darawish, yani Dervişlerin yeriydi. Çoğunluğu vebadan ölen, geri kalanları ise Selamiyah'a göç eden Türkmenlere aitti.
Kaya heykellerinin bir resmi için bkz. Monuments of Nineveh, 2. seri, Levha 51.
† Nineveh and its Remains, cilt i. s. 349.
‡ Bu mezarların, Asurluların bile odalarda kazılmış mezarlara ölülerini yerleştirdiklerini varsaysak bile, Asur dönemine ait olmadığı açıktır. Kaya mezarlarıyla kesin olarak bu döneme atfedilebilecek hiçbir kayaya rastlamadım. Khorsabad'da keşfedilen bir bas-kabartmada bir yazar (Bonomi, Nineveh and its Palaces, s. 196.) üzerinde bir kalenin durduğu bir kayadaki kazıların temsilini tespit eder; ancak ben evlerin kastedildiğine inanıyorum, nitekim Kuyuncuk'tan benzer bir konuda (bkz. Monuments of Nineveh 2. Seri, Levha 39.) böyledir. Bu sözde kaya mezarlarının, çok farklı bir döneme ait olan ve aynı yazarın çıkarsadığı gibi Kudüs şehrine ait olmayan Yehofat Vadisi'ndeki mezarlarla ilişkilendirilemeyeceği açıktır. Bununla birlikte, antik dönemin diğer ulusları gibi Yahudiler de, İşaya, xxii. 16'dan öğrendiğimiz üzere, ölüleri için bu tür kaya odaları yapmaya alışkındılar. — "Burada neyin var ve burada kimin var ki, yükseklerde kendine bir mezar yontan, kayada kendisi için bir mesken oyan biri gibi burada kendin için bir mezar yonttun?"
1851'de Avrupa'ya dönüşümde Nahr-el-Kelb'deki dikkate değer tabletleri inceledim. Bunlar, ilk çalışmamda belirttiğim gibi, Bavian anıtlarının kralı olan Sanherib tarafından yontulmuştur. Sadece kısmen korunmuş olan yazı maalesef şimdiye kadar deşifre edilmeyi engelleyecek kadar çok hasar görmüştür. Tabletler sayıca yettidir ve iyi bilindiği üzere, Nahr-el-Kelb nehrinin ağzına yakın bir kaya üzerine, Rameses adını taşıyan üç Mısır yazıtı ve bas-kabartmasına bitişik olarak oyulmuşlardır.
Bkz. s. 140.

Fallen Rock-Sculptures (Bavian)

Heykelsi tabletlerin altında ve Gomel yatağında, üzerlerinde asılı duran uçurumdan kopmuş ve doğanın güçlü bir sarsıntısıyla aşağıdaki akıntıya fırlatılmış gibi görünen iki devasa kaya parçası vardır. Sıkışan sular derin ve tehlikeli girdaplar halinde etraflarında döner ve kış yağmurlarıyla kabardığında tamamen üzerlerini kaplar.* Hâlâ heykel kalıntılarını taşırlar. Biri düşüşle iki parçaya bölünmüştür. Üzerlerinde, Kuyuncuk ve Khorsabad saraylarının büyük girişlerinde olduğu gibi sırt sırta vermiş iki kanatlı insan başlı boğa arasında aslanı boğan Asur Herkül'ü vardır.† Bu grubun üzerinde, kartal başlı, aslan gövdeli ve ön ayaklı, arka bacakları ise bir yırtıcı kuşun pençeleriyle donatılmış mitolojik hayvanlar üzerinde duran iki tanrı arasında ibadet eden kral bulunur. Tüm heykelin yüksekliği 24 fit, kanatlı boğanınki ise 8 fit 6 inçtir.
British Museum Mütevellileri tarafından gönderilen genç sanatçı Bay Bell, maalesef Temmuz 1851 ayında, Musul'dan ayrılışımdan kısa bir süre sonra banyo yaparken tam bu noktada boğulmuştur.
† Bkz. ahşap baskı, s. 138.

Geçidin girişine yakın bir yerde, uçurumun yüzeyi birkaç yarda boyunca dağ deresinin yatağı seviyesine kadar kazınmıştır. Bu noktada ve dar vadinin diğer

kısımlarında kazı yapmak üzere bir grup Kurt kiralandı. Yağmurlarla kabaran Gomel'in biriktirdiği kalın çamurun altında, düzgün kesme taştan yapılmış binaların kalıntıları ve temelleri keşfedildi. Geçidin daha yukarısında, toprağı kaldırınca, kayaya oyulmuş ve basamaklar halinde akarsuya doğru inen bir dizi havuz buldum. Su başlangıçta küçük kanallar vasıtasıyla birinden diğerine aktarılmıştı ki bunlardan en alttakinin ağzı kabartma halinde iki şahlanmış aslanla süslenmişti. Bu çıkışlar tıkanmıştı, ancak biz onları temizledik ve üst havuza su dökerek çeşmeyi Asurlular zamanındaki haline geri döndürdük.

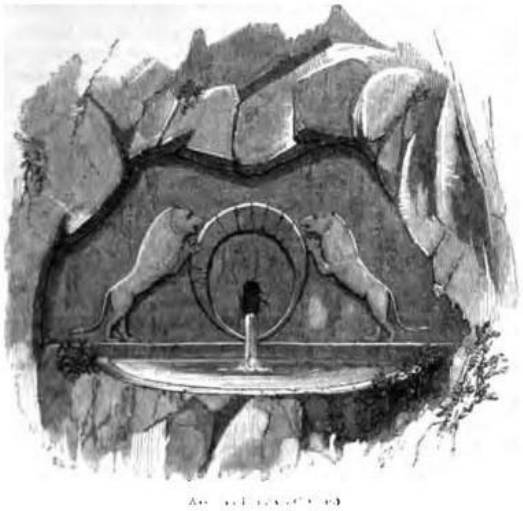

Bavian'daki anıtların niteliği ve sayısından, bu geçidin dini törenlere ve ulusal kurbanlara adanmış kutsal bir yer olduğu anlaşılmaktadır. Eğer kalıntıları hâlâ mevcut olan binalar bu amaçlar için kullanıldıysa, sular rıhtımlar veya setler arasında sıkıştırılmış olmalıdır. Sular şimdi bazen vadinin tabanına yayılmakta ve ulu uçurumların eteğinde hiçbir patika bırakmamaktadır. Ninova şehrinden Bavian'a giden, taştan yapılmış iyi inşa edilmiş yüksek bir geçit yolunun kalıntıları, Gebel Makloub'un doğusundaki ova boyunca hâlâ izlenebilir.

Burası, pitoresk güzelliği ve yazın en sıcak gününde bile sunduğu serin, ferahlatıcı gölgesiyle, ibadete ve kutsal törenlere son derece uygun, harika bir inziva yeridir. Hırçın akarsu, berrak ve duru sularıyla dar geçidin yatağını neredeyse tamamen doldurur. Sarp uçurumlar her iki tarafta aniden yükselir ve bunların üzerinde Kurt tepelerinin ağaçlık yamaçları kule gibi belirir. Vadi ovaya doğru açıldıkça, kireçtaşı dağlarının kenarları bir dizi belirgin katmana bölünür ve Orta Asya'nın yüksek topraklarına çıkan geniş bir basamak dizisini andırır. Dağ deresinin kıyıları, aralarında yeşil mersin ağaçları ve pembe çiçeklerinin ağırlığı altında eğilen neşeli zakkumların da bulunduğu çalılar ve bodur ağaçlarla kaplıdır.

Yazıtları kopyalamak ve Asur kalıntılarını keşfetmek için Bavian'da iki gün kaldım. Denetçi Hannah, Tkhoma bölgesinden yoksulluk nedeniyle sürülmüş ve tesadüfen vadiden geçmekte olan bir grup zavallı Nasturi ile birlikte, alt anıtlardaki toprağı temizlemek ve kalıntılar arasında kazı yapmak üzere geride bırakıldı. Hiçbir kalıntı keşfedilmedi; ve birkaç gün sonuçsuz çalıştıktan sonra Musul'a geldiler.

Yezidi şeflerini ziyaret etmek isteyerek, iki büyük Kurt köyünden, Atrush ve Om-es-sukr'dan geçip, Şeyh Adi vadisinin girişini sağda bırakarak Ain Sifni yolunu

tuttum. Khinnis'in kuzey-batısındaki bölgede, kısmen kendine özgü dini inançlara sahip olan ve Şabbak adıyla bilinen bir kabile yaşamaktadır. Her ne kadar onlara alışılageldiği üzere tuhaf ve gizemli ritüeller atfedilse de, bunların sadece uzak bir dönemde dağların Pers yamaçlarından göç etmiş olan ve hâlâ Şii doktrinlerini benimseyen Kurtların torunları olduğundan şüpheleniyorum. Ancak, Ali-İlahilik* ile lekelenmiş olabilirler. Tanıştığım şefleri Musul yakınlarında ikamet etmektedir.

Kerdestan ve Luristan'daki birkaç kabile ile Suriye'deki Lübnan dağ sırasının kuzey kesimindeki bazı sakinler tarafından benimsenen bir inanç sistemi. Esas olarak, Tanrı'nın ardışık tecellileri (reenkarnasyonları) olduğuna ve en önemlisinin Peygamber Muhammed'in damadı olan Ali şahsında gerçekleştiğine olan inançtan oluşur. Genellikle onlara verilen isim olan Ali-İlahi, "Ali'nin Tanrı olduğuna inananlar" anlamına gelir. Çeşitli iğrenç ritüeller, Yezidilere, Ansyri'lere ve doktrinleri çevreleyen Müslüman veya Hristiyan nüfus tarafından bilinmeyen tüm mezheplere atfedildiği gibi, onlara da atfedilmiştir.

Geceyi, Şeyh Nasr'ın yakın zamanda bir ikametgah inşa ettiği Esseeyah köyünde geçirdik. Şeyh, Hüseyin Bey ve kalabalık bir Yezidi Cawalları grubu ile aynı odayı paylaştım; hepimiz dinlenmek üzere uzandığımızda, bir Yezidi rahibinin tüm grup üzerinde aynı uyku getirici etkiyle anlattığı, peygamber Muhammed ve bir leylek hakkındaki bitmek bilmeyen bir masalla uykuya daldım. Ertesi gün Hüseyin Bey ile ceylan avladım ve gece Baadri'de onun misafiri oldum, ertesi sabah ise Musul'a döndüm.

BÖLÜM X.

KALAH SHERGHAT ZİYARETİNİN ENGELLENMESİ. — SHOMAMOK ZİYARETİ. — KESHAF. — HOWAR. — BİR BEDEVİ — ONUN GÖREVİ. — ARAP ATLARININ SOYU. — MOKHAMOUR KALINTILARI. — KASR HÖYÜĞÜ. — SHOMAMOK OVASI. — GLA VEYA KALAH. — KSENOFON VE ON BİNLER. — BİR KURT. — NIMROUD VE MUSUL'A DÖNÜŞ. — KUYUNJIK'TEKİ KEŞİFLER. — BAS-KABARTMALARIN TANIMI.

Asur'daki* eski ikametim sırasında Kalah Sherghat höyüğü çok yetersiz bir şekilde incelendiğinden, kalıntılara geri dönmek için düzenlemeler yapmıştım. 22 Şubat'a kadar tüm hazırlıklarım tamamlanmıştı ve çölde en az bir aylık ikamet ve çalışma için gerekli olan erzak ve aletlerle yüklü bir salla Dicle'den aşağıya doğru yüzdüm. Kendi özel kabilesi olan Ajel'den bir grup insanla birlikte Cebur Şeyhlerimden Muhammed Seyyid'i bana eşlik etmeye hazır bulmayı umuyordum. Ancak Bedeviler kuzeye doğru hareket ediyorlardı ve süvarileri Kalah Sherghat civarında zaten görülmüştü. Dolayısıyla, Şammar Arapları ile arası pek iyi olmayan Ajel'i çadırlarını bırakmaya ikna edecek hiçbir şey yoktu ve uzun, faydasız tartışmalardan sonra yolculuktan vazgeçmek zorunda kaldım.
Awad, bir grup Jehesh ile birlikte, Tai Araplarının ülkesi olan Shomamok ovasındaki höyükleri neredeyse altı haftadır araştırıyordu ve bana binaların, vazoların ve yazılı tuğlaların kalıntılarını bulduğunu söylemek için haber göndermişti. Bu nedenle, Kalah Sherghat seferi için toplanan erzakı, onun kazılarını inceleyerek ve önceki yolculuğumda sadece aceleyle ziyaret ettiğim o kalıntıları dikkatle inceleyerek geçireceğim birkaç gün için kullanmaya karar verdim. Buna uygun olarak 2 Mart'ta Hürmüz, doktor ve Bay Rolland eşliğinde Nimrud'dan ayrıldım. Dicle'den, suları Kerdestan dağlarındaki karların erimesiyle kabaran ve artık sığ geçiş vermeyen Zab ile birleştiği yere kadar indik. Akarsuların birleştiği yerin yakınında ve Zab'ın güney kıyısında Keshaf'ın ulu höyüğü bulunur. Topraktan ve pişmemiş tuğlalardan oluşan bu yapay platform, topraktan dışarı taşan kalkerli bir kaya taban üzerine oturur. Zirvesi, güneşe bakan kemerli bir kapısı olan ve iki nehre hakim durumda bulunan terk edilmiş bir kalenin taş duvarıyla taçlandırılmıştır. Birkaç yıl önce Bağdat'tan gelen bir subay ve bir grup düzensiz asker tarafından garnizon olarak kullanılıyordu; bunlar bu kaleden Bedevilerin yanı sıra Musul köylerini yağmalayan Tai ve diğer kabilelerin akınlarını engelleyebiliyorlardı. Burası terk edildiğinden beri, ülke bir kez daha, artık nehirleri engellenmeden geçen ve ekili bölgeleri yakıp yıkan bu çapulcuların akınlarına maruz kalmıştır. Erken bir döneme ait hiçbir kalıntı bulamadım ve sonraki kazılar da bunların keşfedilmesini sağlamadı. Bununla birlikte höyük, büyük olasılıkla Asur kökenlidir. En eski dönemlerden itibaren, iki büyük nehrin birleştiği yerdeki bu konumun önemi, bu noktada bir kalenin inşa edilmesine yol açmış olmalıdır.
Howar'ın çadırları Keshaf'tan yaklaşık beş mil uzaktaydı. Son ziyaretimden beri Kerkük Paşası'ndan* yetki pelerinini almıştı ve bir kez daha Tai'nin kabul edilen şefiydi. Ancak rakibi Faras, kendi taraftarlarıyla birlikte Aşağı Zab kıyılarına taşınmıştı. Şammar Bedevileri, kabiledeki bölünmeden cesaret alarak, ziyaretimizden sadece üç gün önce Dicle'yi geçmiş ve **Herki klanlarının Kurt göçebeleri olan Koçerlerin üzerine aniden çökmüşlerdi.** Bu göçebeler, Shomamok'un zengin çayırlarında kışlamak için her yıl en yüksek dağlık bölgelerden aşağı inerler. Sürülerine izin verilmesi karşılığında Tai'ye küçük bir vergi ve çöl Araplarına karşı korunma payı öderler. Dolayısıyla Howar onları savunmakla yükümlüydü ve Şammar'ı karşılamak için süvarileriyle birlikte Saleh'i göndermişti. Yenilmişlerdi ve en güzel kısraklarından kırkını kaybetmişlerdi. **Kurtlar, ovalarda Bedevilerin saldırısına uğradıklarında, basit mızrağa karşı tüfekle karşı**

koyabilmelerine rağmen, çok az cesaret gösteriyor gibi görünmektedir. Çok sayıda insan öldürülmüş ve binlerce koyun ile sığırları Dicle'nin karşı yakasına sürülmüştü.
Howar'ı son kayıplarından dolayı çok bitkin ve öfkeli bulduk. Kabilenin şefleri, kayıpları üzerine kasvetli bir istişare içinde onunla birlikteydi. Eski püskü pelerinine sarınmış bir Bedevi, çadırda kayıtsızca oturuyordu. Bir önceki akşam Nimrud'da misafirim olmuş ve Şammar'dan Tai'ye, çatışmada alınan kısrakların soyunu öğrenmek için bir görevle geldiğini bildirmişti. Mesajı, Arapların adetlerini bilmeyenlere bir hakaret ve meydan okuma gibi görünebilir. Ancak o ortak bir görevdeydi ve kabileler arasında kan davası olmasına rağmen, şahsı herhangi bir medeni toplumdaki bir elçinin şahsı kadar kutsaldı. Bir Arabın eline bir at geçtiğinde, ilk düşüncesi onun soyunu tespit etmektir. Eğer sahibi savaşta attan düşürülmüşse, ya da düşmanının mızrağından ölümcül bir darbe almak üzere olsa bile, sık sık şöyle haykırır: "Ey Falan! (böyle birine) kaderin sana verdiği kısrak soylu bir döldendir. O, Saklawiyah soyundandır ve anası da Fedhan'ın bir şeyhi olan Awaith tarafından binilmektedir" (veya duruma göre). Ne de bir Bedevi'nin ağzından atının soyuna dair bir yalan çıkar. O, onun asil nitelikleriyle gurur duyar ve ölürken bile buna tanıklık eder. Bir savaştan veya akından sonra, düşmandan at alan kabileler, onların soyunu sormak için bir elçi gönderirler ve bu amaçla seçilen kişi, yemeğini yerken her bir adamdan kaybettiği hayvanın soyunu ve niteliklerini dinleyerek çadırdan çadıra zarar görmeden geçer.

Nineveh and its Remains (Ninova ve Kalıntıları), cilt ii. bölüm. 12.

Bir zamanlar Türk imparatorluğunun en önemli ve en zenginlerinden biri olan ve rütbece ilk sırada yer alan büyük Bağdat Paşalığı, son zamanlarda birkaç ayrı hükümete bölünmüştü. Bir zamanlar Diyarbakır'dan Basra Körfezi'ne kadar uzanıyordu ve ilk olarak yaklaşık on beş yıl önce, Diyarbakır ve Musul bağımsız paşaların yönetimine verildiğinde daraltılmıştı. Son zamanlarda ise, civardaki bölgelerde kamp kuran Arap kabileleriyle birlikte şehir, Kerkük, Süleymaniye ve Basra'nın ayrı hükümetler haline getirilmesiyle küçültülmüştür. Bu yeni bölünmede Tai, Kerkük paşalığına dahil edilmiştir.

Atlarının saf kanına en yüksek değeri veren ve yazılı bir soyağacına sahip olmayan —çünkü Bedeviler arasında bu tür belgeler mevcut değildir— insanların arasında bu tür gelenekler gereklidir. Bir atın soyu geleneklerle korunur ve bir tayın doğumu tüm kabile tarafından bilinen bir olaydır. Eğer bir kasabalı veya yabancı bir at satın alırsa ve onun ırkına dair yazılı bir kanıt isterse, satıcı arkadaşlarıyla birlikte, "atların kadısı" olarak adlandırılan ve bu tür durumlarda kullanılan Kur'an'dan çeşitli dualar ve formüller eşliğinde yazılı bir soyağacı hazırlayan, ardından da üzerine mühür basan, kanıtı incelemeye özel olarak yetkilendirilmiş bir kişinin önünde ifade vermek için en yakın kasabaya gelir. Gerçek bir Bedevi'nin böyle bir durumda yalan yere tanıklık etmesi onun karakterine bir leke olarak kabul edilir ve onun sözü genellikle tam bir güvenle karşılanır.
Howar'ın çadırlarına varışımızın ertesi sabahı şiddetli bir yağmurla başladı. Bedeviler yağmurlu havalarda nadiren yağma seferleri için çadırlarından ayrıldıklarından, bunu Mokhamour kalıntılarını ziyaret etmek için iyi bir fırsat olarak düşündüm. Ancak Tai'den hiç kimse bana eşlik etmek istemedi. Hâlâ Şammar'dan çok korkuyorlardı ve Howar, düşman tarafından henüz istila edilmiş olan ovalara tek başıma çıkma çılgınlığına karşı yüksek sesle itiraz etti. Awad yolu bildiğini iddia etti ve Hürmüz ile Bay R. eşliğinde, onun rehberliğinde alçak tepeler boyunca ilerledim.

Araplardan sık sık abartılı tanımlamalarını aldığım bu kalıntılar, Karachok dağ sırası ile Dicle nehri arasındaki terk edilmiş bölgede yer almaktadır. **İçinde bulundukları ovalar çayırlarının zenginliği ile ünlüdür ve ilkbaharda Tai ile Kurt Koçerleri tarafından aranır.** Yılın bu zamanı gibi erken bir dönemde bile bölgenin çehresi genellikle onların sürüleri ve çobanlarıyla kaplanır. Ancak Şammar korkusu onları nehir kıyılarından korkutmuştu ve Bedevilerin akınlarından daha uzak olan iç mekanlardaki çayırlara göç etmişlerdi. Howar'ın çadırlarından, Karaçok'un kuzey çıkıntısını oluşturan alçak, engebeli tepeler üzerinden Mokhamour'a kadar olan yaklaşık on beş millik bir mesafede tek bir insan bile görmedik.
Fark edilmekten kaçınmak için dağın eteğindeki engebeli arazide mümkün olduğunca gizlenerek ilerledik. Dicle'nin ağaçlık kıyıları ve Sultan Abdallah türbesinin beyaz kubbesi uzaktan hafifçe görünüyordu ve ovalarda birkaç yapay höyük yükseliyordu. Çayırlar sürüler için zaten hazırdı ve gür otlar, kalıntıların arasındaki atlarımız için yiyecek sağlıyordu.
Mokhamour'un ana höyüğü hatırı sayılır bir yüksekliktedir ve bir koni ile son bulur. Görünüşe göre başlangıçta birkaç farklı kademeye veya terasa bölünmüş, toprak ve güneşte kurutulmuş tuğlalardan inşa edilmiş bir platformun kalıntısıdır. Bir tarafında, bir zamanlar zirveye çıkan eğimli bir rampanın veya bir basamak dizisinin izleri vardır. Yaklaşık 480 adım genişliğinde, daha alçak höyüklerden oluşan bir çemberin merkezinde yükselir. Ne bir taş işçiliği kalıntısı ne de yazıtlı tuğla, çanak çömlek veya heykelsi alabaster parçaları bulabildim.
Kalıntılar, Karachok'un güney çıkıntısına yakındır; burada dağ, aniden alçak engebeli tepelere bölündükten sonra, İki Nehir arasında uzanan, Bismar adı verilen tek bir kayalık sıra halinde tekrar yükselir, Mokhamour ise bu iki nehrin arasındadır. Makloub, Sincar, Karachok ve Hamrin gibi Kerdestan'ın büyük dağ sırasına paralel uzanan bu bağımsız kireçtaşı sıraları, antik Kilikya eyaleti ile Basra Körfezi arasında uzanan ülkenin jeolojik yapısında kendine özgü bir özelliktir. Uzaktan bakıldığında kambur biçimli olmalarına rağmen, düzgün ve pürüzsüz bir hatta sahip gibi görünürler, ancak aslında oldukça kayalık ve engebelidirler. Yan yüzeyleri sayısız vadiye bölünmüştür ve kireçtaşının zengin altın sarısı tonuyla sürekli değişen ve tezat oluşturan mor gölgeler üreterek, ovadan bakıldığında bu yalnız tepeleri büyük bir ilgi ve güzellik nesnesi haline getirir.* Bunlar çoğunlukla bodur meşelerle kaplıdır ve bu da sadece doğu yamacındadır; kayalık tarafları genellikle ilkbaharda bile çıplaktır ve her türlü bitki örtüsünden yoksundur. İçlerinde birkaç tatlı su pınarı bulunur, bu yüzden seyrek yerleşim vardır. **İlkbahar aylarında, yağmur vadilerde doğal su depoları sağladığında, birkaç gezgin Kurt kabilesi çadırlarını en korunaklı noktalara kurar.**
Kalıntıları inceledikten, ana yer işaretlerinin kerterizlerini aldıktan ve atlarımızın yüksek otların arasında kendilerini tazelemelerine izin verdikten sonra, Tai kampına geri döndüm. Geriye doğru at sürerken çölde, muhtemeka Bedeviler tarafından geri çekilmeleri sırasında bırakılmış olan ve şimdi çayırlarda sessizce otlayan üç at gördük. Birçok beyhude çabadan sonra onları önümüze katıp sürmeyi başardık ve vardığımızda çadırlara ulaştığımızda onları usulüne uygun olarak Howar'a sundum; o da yokluğumuz sırasında güvenliğimiz için hissettiğini beyan ettiği endişenin

ardından, harasına yapılan bu beklenmedik ekle ödüllendirilmiş oldu. Ertesi sabah Karachok'un çıkıntıları boyunca yapılan üç saatlik bir at sürüşü bizi, son ziyaretimizde yakınında Faras'ın çadırlarını bulduğumuz Abou-Jerdeh kalıntılarına getirdi. Höyük hatırı sayılır bir büyüklüktedir ve zirvesinde taş işçiliğinden temellerin izleri vardır; ancak bunu Asur dönemiyle ilişkilendirecek hiçbir kalıntı bulamadım. Doğu tabanı, Kordereh'den gelen küçük bir akarsu tarafından yıkanmaktadır.
Eski ev sahibimiz Wali Beg ile kahvaltı ettik ve ardından Shomamok'un ana yapay höyüklerinden birine, "Kasr" veya saray olarak adlandırılan yere doğru yolculuğumuza devam ettik. **Çayırlar Arapların, Koçerlerin ve Disdayı** <<Dışday Türkleri veya ona benzer bir tabir seyyahın duyduğunu kendi diline nasıl yazdığını anlamak gerekir ve bana göre bu dışday telfuzda farklı aktarılmış olmalıdır>> **Kurtlarının sürüleriyle kaplıydı.** Alüvyonlu toprakta uyuşuk bir akarsu tarafından aşındırılmış geniş ve derin bir vadi, yani bir yarık, ovayı kesmektedir. Yabancı biri, kendisini çevreleyen sarp uçurların kenarında bulana kadar onun varlığından haberdar olamaz. Sonra, ayaklarının altında, çadırlar ve sürülerle bezeli, en parlak zümrüt yeşili tonunda uzun, dar bir çayır açılır. Kordereh adı verilen bu vadiyi geçtik ve Abou-Jerdeh'in üzerinde Kordereh ile birleşen, "Salam Aleik" veya "Barış sizinle olsun" adlı bir köyün yakınındaki As-Surayji adı verilen bir derenin kıyısında, Kasr'ın eteğinde gecelemek için kamp kurduk.
Höyük hem büyük hem de yüksektir ve bir toprak set kalıntısı ile çevrilidir. Bir vadi veya su yatağı ile neredeyse iki eşit parçaya bölünmüştür; burada muhtemeka bir zamanlar ovadan platformun zirvesindeki binaya doğru bir çıkış yolu uzanıyordu. Antik binaların kalıntılarının üzerinde, genellikle Erbil Mütesellimi'ne bağlı askerler tarafından garnizon olarak kullanılan modern bir kale duruyordu. Burası daha sonra, Tai şeflerinin baskıları nedeniyle sürülen Jehesh kabilesinden bazı aileler tarafından mesken tutulmuştur. Awad höyükte birkaç derin hendek ve tünel açmıştı; ve bazı odalar keşfetmişti, bunlardan bazılarının duvarları düz pişmemiş tuğlalarla, diğerleri ise alt kısımları yaklaşık 3,5 veya 4 fit yüksekliğinde kırmızımsı kireçtaşından levhalarla kaplanmıştı. Ayrıca üzerinde Sanherib'in burada bir şehir, ya da daha doğrusu bir saray inşa ettiğini beyan eden yazıtlar bulunan yazılı tuğlalar da bulmuştu; sarayın ismi için yazılan ——, <text_missing> okunuşunu öneremiyorum. Asur binasının kalıntılarının üzerinde, yüzeyin yaklaşık sekiz fit altında, tıpkı Kuyuncuk'taki gibi ince bir çakıl ve moloz tabakası veya katmanı gözlemledim. Bu muhtemeka gömülü sarayların üzerinde yükselen daha yakın bir tarihe ait bazı binaların tabanı veya temeli olmalıdır. Çevrede bu malzeme yaygın olmasına rağmen kalıntılarda hiçbir alabaster izine rastlayamadım, ne de bas-kabartmalar veya yazıtlar için daha fazla araştırma yapılmasını teşvik edecek en küçük bir heykel taşı parçası bulabildim.
Kasr of Shomamok'un zirvesinden, yirmi beş hatırı sayılır höyüğün, antik Asur nüfusunun kalıntılarının kerterizlerini aldım;* en büyüğü Aşağı Zab yönündeydi. **Ova boyunca, ekili tarlalarla çevrili ve Dışdayı adı verilen, ilkbaharda sürüleri ve çadırlarıyla hareket eden ve hasat zamanı tahılları toplamak ve toprağı işlemek için yazın kulübelerine dönen bir Kurt kabilesine ait çok sayıda köy dağılmıştı.**
Civardaki birkaç kalıntıyı incelemek isteyerek ertesi sabah erkenden çadırlarımızdan ayrıldım ve Bağdat ile Erbil arasındaki yol üzerinde, yaklaşık sekiz veya dokuz mil

uzaklıktaki Abd-ul-Azeez höyüğüne doğru at sürdüm. Ulu bir yapay höyük üzerine tünemiş kalesiyle bu son kasaba, antik Arbela şehrinden geriye kalan tek şey olup, dünyanın gördüğü en büyük savaşlardan birine adını vermiştir ve yolculuğumuzun büyük bir bölümünde görünür durumdaydı. Ova, As-Surayji tarafından beslenen, sulama amaçlı köyler ve kanallarla doludur. Toprak, her zamanki açık kanallarla sulanamayacak kadar yüksek olduğunda, köylüler Pers Kanduk'ları (Kehrizleri) gibi, yerin altında hatırı sayılır bir derinlikte olan ve yukarıdan kazılan kuyularla belirli aralıklarla havaya açılan yeraltı geçitleri kazarlar. Bu şekilde sulanan toprak pamuk, tütün, darı, kavun, salatalık ve birkaç sebze üretir. Tai Şeyhinin yetkisi Kasr'da sona erer; onun ötesindeki köyler, vergilerini ödedikleri Erbil valisinin doğrudan kontrolü altındadır. Sakinler yüksek sesle zulümden şikayetçiydiler ve aktif, çalışkan bir halk gibi görünüyorlardı. Aşağı Zab kıyısında, Altyn Kupri'nin (veya Arapların burayı adlandırdığı şekliyle Guntera, yani "Köprü") altında, kadınlarının güzelliği ile ünlü Abou-Hamdan Arap kabilesi kamp kurmuştur.

Türkçeye çeviren İbrahim Şimşek'in dipnotu:
Dışday belkide Danışmendin bozulmuş halidir.

İncelediğim höyükler, ve özellikle Abd-ul-Azeez'inki, mezar küpleri ve çanak çömlek açısından zengindir, ancak görünüşe göre Asur dönemine ait değildir.

Bu fırsatı değerlendirerek, bir sanat eseri olarak en çok övgüyü hak eden, Karachok ve Makloub'un da dahil edildiği Bay Burford tarafından boyanan ve sergilenen Nimroud Panoramasını belirtmek isterim. Bu tepeler üzerindeki batan güneşin tonları en aslına sadık şekilde tasvir edilmiştir ve üzerinde çalışılan malzemeler göz önüne alındığında tüm sahne, bir ressam olarak becerisinin ve Doğu manzarasına olan hissinin bir kanıtıdır.
Başlıcalarının isimleri Tel-el-Barour, Abbas, Kadreeyah, Abd-ul-Azeez, Baghurtha, Elias Tuppeh, Tarkheena ve Doghan'dır.

Shomamok bölgesindeki en dikkat çekici nokta, Kasr'dan yaklaşık iki mil uzaklıkta bulunan Gla (Kalah'ın Arapça bozulmuş hali) veya Kale'dir. Burası, toprakta derin bir yatak aşındıran ve bu noktada kendisini bir ada gibi iki kola ayıran Kordereh akarsuyu tarafından bırakılmış doğal bir yükseklikdir; zirvesi yapay yollarla çok az yükseltilmiştir ve bu nedenle karşıdaki sarp uçurumların tepesiyle neredeyse aynı seviyededir. Vadi bazı yerlerde yaklaşık bir mil genişliğinde, diğer yerlerde ise sadece dört veya beş yüz yarda genişliğinde olabilir. Gla, sonuç olarak, modern bir kalenin dış tahkimatlarını andıran yapay toprak setlerle her taraftan desteklenmiş, yüz fitten daha yüksekte bulunan doğal bir sığınaktır. Yakınındaki birkaç yalıtılmış höyük, müstakil kaleler görünümündedir ve doğa, eksiksiz bir tahkimat sistemi oluşturmuş gibi görünmektedir. Nadiren bu kadar ilginç bir yer gördüm.
Gla'nın zirvesinde modern yerleşim kalıntıları yoktur ve buraya sadece bir taraftan zorluk çekilmeden tırmanılabilir. Awad, talimatlarım doğrultusunda höyükte kazı yaptı ve Asur binalarının izlerini ve üzerinde Sanherib'in adını ve bir kale veya sarayın adını taşıyan birkaç yazılı tuğla keşfetti; sarayın ismi olan ——, Kasr'daki tuğlalarda olduğu gibi, yorumlamayı başaramadığım bir isimdir. Topçuların kullanılmasından önce erişimi bu kadar zor, neredeyse zapt edilemez olan doğal bir sığınak yerinin, çok erken bir dönemde bir kale alanı olarak seçilmiş olması son derece muhtemeldir. Bugün bile burası, özellikle bu zengin bölgeleri ara sıra harap eden Araplar ve Kurtlar üzerinde bir denetim olarak, hatırı sayılır bir öneme sahip bir konum haline gelebilir. Karachok tepelerinden inen şiddetli yağmurların aşındırdığı çok sayıda vadi, Kordereh'e açılır. Hepsi aynı karaktere sahiptir; derin yarıklar, genişlikleri nadiren

yarım mili geçer, yüksek sarp kıyılar arasında sıkışmıştır ve yazın birkaç uyuşuk küçük akarsu tarafından sulanır. Bu korunaklı noktalar en iyi meraları sağlar ve sürüleri şimdiden yeşil çayırlarına uzak ve geniş bir şekilde yayılmış olan Dışdayı Kurtları tarafından sıkça ziyaret edilir.
Gla'dan, Awad'ın dikkate değer hiçbir keşif yapmadan bir süredir kazı yapmakta olduğu Abou-Sheetha höyüğüne doğru ovayı geçtim. Bu harabenin yakınında, belki de tam eteğinde, antik tarihin en ünlü bölümlerinden birine yol açan bir olay meydana geldi. Burada Clearchus, Proxenus, Menon, Agias ve Socrates haince ele geçirildi; ve Yunan yardımcı birliklerinin komutasına seçilen Ksenofon, On Binlerin o her zaman hatırlanacak geri çekilişine başladı. Tissaphernes'in çok renkli çadırlarıyla bezenmiş, altın silahlar og ipek sancaklarla parıldayan kampı, Pers ihtişamının o muhteşem sergilenişi, muhtemeka Kordereh üzerinde, Abou-Sheetha ile Kasr arasında duruyordu. Yunanlılar, Karachok dağ sırasının batısındaki alçak yolu tutarak, şimdi bir çöl olan ovalık bir araziden geçip* doğuya yöneldiler ve Zab'ın sığ geçiş yerlerine ulaşmak amacıyla, yakın zamanda Howar'ın çadırlarını gördüğümüz dağın çıkıntısını geçtiler. Ghazir ile birleştiği yerin üzerindeki o nehirden geçme olasılıklarına daha önce işaret etmiştim† ve bugüne kadar Abou-Sheetha'nın doğusundaki sığ geçiş yeri en iyisidir ve genellikle Araplar tarafından sıkça kullanılır. Persler tarafından henüz açıkça rahatsız edilmeyen Yunanlılar, akarsuyun kıyısında üç gün boyunca durdular ve Clearchus, iki ordu arasında baş gösteren kıskançlıklara son vermek için Pers şefiyle bir görüşme talep etti. Kendi ırkının soyundan gelenlerin hâlâ sadık olduğu o kurnaz Doğulu, hiçbir politika bilmeden Yunan komutanları kendi gücünün içine çekti ve onları ele geçirerek zincirler içinde Pers hükümdarına gönderdi. Daha sonra, şeflerine eşlik etmiş olan en cesur yoldaşları ve askerlerinden birçoğunu ölüme mahkum etti. Bu haince eylemin, güçlü düşmanlarla çevrili, bilinmeyen ve düşmanca bir ülkenin ortasında dolaşan, hizmet etmek için çok uzaklardan geldikleri kişiler tarafından ihanete uğramış ve geçilmez nehirler, susuz çöller ve erişilemez dağlarla anavatanlarından ayrılmış, adımlarını yönlendirecek bir rehberleri bile olmayan Yunan birlikleri üzerinde yarattığı etki, geri çekilişlerinin büyük lideri ve tarihçisi tarafından dokunaklı bir şekilde anlatılmaktadır: "Az kişi o akşam herhangi bir şey yedi, az kişi ateş yaktı ve o gece birçoğu çadırlarına gelmedi, aksine her adam bulunduğu yerde uzandı, memleketlerine, ebeveynlerine, eşlerine ve çocuklarına duydukları keder ve özlem nedeniyle uyuyamadılar, onları bir daha görmeyi asla ummuyorlardı." Ancak orduda, onları çevreleyen zorluklara denk olan ve umutsuz hemşerilerini özgürlükleri ve hayatları için büyük bir çaba göstermeye teşvik etmeye karar vermiş bir kişi vardı.
Gün ağarmadan önce Ksenofon planlarını yapmıştı. Bulabildiği en güzel zırhı giymişti, "çünkü tanrılar ona zafer bağışlarsa bu süslemelerin bir fatihe yakışacağını, eğer ölmesi gerekirse de düşüşünü süleyeceğini" düşünmüştü; umutsuzluğa kapılan Yunanlılara hitap etti ve onlara evlerini ancak nasıl tekrar görebileceklerini gösterdi. Hitabeti ve cesareti onlara yeni bir hayat verdi. Ebedi tanrılara adaklarını adayıp ilahiler söyleyerek arabalarını, çadırlarını ve gereksiz eşyalarını yaktılar ve son büyük mücadele için hazırlandılar. Güneş, Shomamok'un kavrulmuş ve sarı ovaları üzerinde yanan bir ihtişamla yükselmiş olmalıydı, çünkü sonbaharın başlarıydı.

Dünya, o unutulmaz sabahta Zab kıyılarında tanık olunandan daha görkemli bir manzarayı nadiren görmüştür. On Binler, yemeklerini yemiş olarak, en ufak bir direniş için muhtemeka hazırlıksız olan düşman tarafından nehirden geçmelerine izin verildi. Karşı kıyıya ulaştıklarında, onları anavatanlarına doğru neredeyse aşılmaz zorluklar arasından eşsiz bir beceri ve enerjiyle yönlendiren o yürüyüş dizisine başladılar.

Abou-Sheetha yakınlarında Darius da, bir kaçak olarak, her ırktan ve Asya ikliminden askerleri saflarında barındıran bir ordunun darmadağınık kalıntıları tarafından takip edilerek, Zab boyunca uçan atlarını mahmuzladı. Birkaç saat sonra Makedonyalı, Indus kıyılarına kadar önderlik edeceği o yenilmez lejyonların başında, düşen hükümdarın peşinden sığ geçiş yerine daldı. Abou-Sheetha'nın altındaki Zab'dan uzanan ovalar, o zamandan beri Avrupa ve Asya'nın savaş alanı olmuştur.

Bu kadar büyük olayların yaşandığı yere —bir zamanlar üzerinden geçen o devasa ordulardan, Avrupa yiğitliğinden ya da Doğu ihtişamından geriye hiçbir şeyin kalmadığı bir ovaya— derin bir ilgiyle baktım.

Abou-Sheetha yakınlarında bizi bekleyen bir sal bulmayı ummuştuk. Ancak salcılar, Negoub yakınlarında daha uygun bir yer seçtiklerinden, Abou-Sheetha'nın beş veya altı mil altında Zab ile birleşen Kordereh'in ağzını geçerek nehrin kıvrımlarını birkaç mil boyunca takip etmek zorunda kaldık. Ormanlık alanda at sürerken bir kurt inden önüme fırladı og ovaya doğru koştu. Hayvanı takip ederek, tabancamın bir namlusuyla yaraladım ve ikincisini ateşlemek üzereydim ki, atım yakın zamandaki bir kamp yerinden kalma ıslak bazı samanların üzerinde kaydı ve hep birlikte kurdun üzerine düştük. Hayvan mücadele etti ve kendisini kurtardı, beni kanıyla lekelenmiş bir halde bıraktı. Tabancanın horozu neyse ki namlu kafama yakınken patlayarak kırıldı ve birkaç ay boyunca tam olarak kullanamadığım ezilmiş bir el dışında başka bir yara almadan kurtuldum.

Nimrud'a döndüğümde, çölde yapmayı planladığım uzun süreli yokluğum sırasında işlerin devam etmesi için denetçilere talimatlar vermek üzere orada birkaç gün kaldım. Kuzey-batı sarayı ile aynı seviyede ve piramidal höyüğün güney tarafında, heykellerle süslü bazı oda odalar keşfedilmişti ve kazıların şimdi sürdürüldüğü yer esas olarak harabenin bu kısmıydı; ancak Khabour yolculuğumuz sırasında toprağın kaldırıldığı binaların tamamını tarif edene kadar, orada var olan dikkate değer anıtların anlatımını erteleyeceğim.

Kuyunjik'te birkaç yeni oda açılmıştı. Dört tarafı artık tamamen açığa çıkmış olan büyük salonun batı portali,† ne yazık ki neredeyse tamamen tahrip olmuş duvarları olan (seksen iki fite yirmi altı fit) uzun, dar bir odaya açılıyordu. Bununla birlikte, kalan parçalar üzerinde olağan konuların —savaşlar ve zaferler— izleri vardı. Tutsakların kıyafetlerinde veya detaylarda, ülkesi sadece ağaçlık dağlar ve geniş bir nehirle temsil edilen fethedilen halkı teşhis edecek herhangi bir ipucu verecek dikkate değer hiçbir şey yoktu.

Arkadaki odada‡ birkaç levha hâlâ orijinal yerlerinde duruyordu. Uzunluk olarak bu oda ona paralel olanla aynıydı, ancak genişliği sadece on sekiz fitti. Bas-kabartmalar, büyük kral tarafından alınan birçok şehirden birinin kuşatılmasını ve yağmalanmasını ve tutsaklarının Asur'un uzak bir eyaletine nakledilmesini temsil ediyordu. Erkek

tutsaklar bacaklarının baldırlarına kadar inen giysiler giymişlerdi ve kadınlar bir tür türban takıyorlardı. Ülke dağlık olmasına rağmen, sakinleri deveyi bir yük hayvanı olarak kullanıyorlardı ve heykellerde bu hayvan ganimetlerle birlikte temsil edilmişti. Asurlular, adetleri olduğu üzere, fethettikleri ulusun tanrılarının tasvirlerini zaferle taşıyorlardı; bunlar direkler üzerine yerleştirilmiş ve insanların omuzlarında geçit töreniyle taşınmıştı. "Milletlerin tanrılarından herhangi biri, ülkesini Asur kralının elinden kurtardı mı?" diye haykırmıştı Asurlu general Yahudilere. "Hamath ve Arphad'ın tanrıları nerede? Sepharvaim'in tanrıları nerede?"** Bu bas-kabartmada temsil edilen putlar, Rabshakeh'in bu böbürlenen imada bulunduğu putlar arasında olabilir. Ele geçirilen tanrılar üç taneydi: kolları açık bir insan figürü, bir elinde uzun bir asa taşıyan aslan başlı bir adam ve kare bir çerçeve içine yerleştirilmiş bir imge. Kuleler ve siperlerle savunulan müstahkem bir kampın içinde, rahipler bir zafer üzerine olağan kurbanları sunuyorlardı; başrahip yüksek, konik bir başlıkla ayırt ediliyordu ve Asur heykellerinde her zaman olduğu gibi sakalsızdı. Yanında bir asistan duruyordu. Üzerinde bazı kurban aletlerinin bulunduğu sunağın önünde, özenli boyunduruğuyla kutsal savaş arabası duruyordu. Kalenin merkezindeki yükseltilmiş bir şerit üzerinde, Sanherib'in adı ve unvanları yazılıydı.†
Büyük salonun kuzey tarafında, kanatlı boğalar tarafından oluşturulan portal ve kolossal kanatlı figürlerle korunan iki küçük kapı yolu, yüz fite yirmi dört fit boyutlarında bir odaya çıkıyordu; burası da biraz daha küçük boyutlarda bir başka odaya açılıyordu.‡ Birincisinde, duvarlarda Asur kralının bazı savaş seferlerinin temsil edilmiş olduğunu ve her zamanki gibi kampanyanın zaferle sonuçlandığını göstermek için birkaç levha hâlâ duruyordu. Hükümdar, savaş arabasında ve korumalarıyla çevrili olarak, tutsakları ve ganimetleri kabul ediyordu; bu sırada savaşçıları, müstahkem bir kasabanın yakınındaki bir nehir kıyısı boyunca arabalarını sürerek, dik bir dağdan atlarını aşağı çekiyor ve mızrakla kaçan düşmanı katlediyordu.§

Bir zamanlar ikinci odayı süsleyen bas-kabartmalar daha da tamamen tahrip edilmişti. Birkaç parça, bunların Asurluların denizci bir halkla olan savaşlarını kaydettiğini kanıtlıyordu; bu halkın bozguna uğratılması, saraydaki birden fazla yontulmuş duvarda temsil edilmişti ve muhtemeka Sanherib tarafından fethedilen ve büyük yazıtlarında adı geçen Fenike kıyısındaki bir ulusla özdeşleştirilebilir. Çift sıra

kürekçiler tarafından yürütülen kadırgaları ve kadınlarının yüksek konik başlıkları daha önce tarif edilmişti.|| En iyi korunmuş levha üzerinde, dağların ortasında müstahkem bir kampın içi yer alıyordu. Duvarların içinde, sahipleri çeşitli ev işleriyle meşgul olan çadırlar vardı; ocak üzerindeki çömleklerde yemek pişiriliyor, bir kapta kesilen koyunun kanı toplanıyor ve döşekler hazırlanıyordu. Savaşçılar bir masanın önünde oturuyorlardı, kalkanları arkalarındaki çadır direğine asılıydı. Bu bas-kabartma, başka bir yerde belirttiğim şeyi doğrulayabilir; Asurlular, birçok Doğu kasabasının sakinlerinin bir kısmının bugün hâlâ yaptığı gibi, şehirlerinin duvarları içinde çadırlarda yaşamaya alışıktılar; ancak bu heykelde, taretli zemin planıyla müstahkem bir kampın kastedilmiş olması çok daha muhtemeldir.*

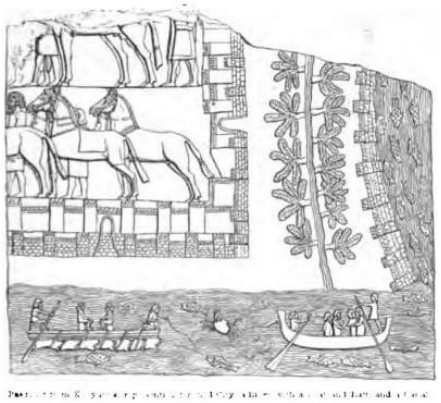

Sarayın güneyinde, ancak aynı büyük binanın bir parçası olan, daha önce devam edilen kazılardan biraz uzakta ve bitişik durumda, hatırı sayılır bir ilgiye sahip birkaç bas-kabartmanın keşfedildiği ek bir oda açılmıştı.† Batıya bakan ana girişi, kaba kireçtaşından oyulmuş, üzerlerindeki yazıtlar alt kısımda neredeyse tamamen okunamaz olacak kadar çok hasar görmüş bir çift kolossal insan başlı aslan tarafından oluşturulmuştu. Ne yazık ki bas-kabartmalar da aynı şekilde tahrip olmuştu, sadece dört levha heykel izlerini koruyabilmişti. Bunlardan biri, sarayların duvarlarında şimdiye kadar bulunan diğer fethedilen halklardan kıyafet bakımından farklı olan esirleri yönlendiren Asurlu savaşçıları temsil ediyordu. Başlıkları, bir Kızılderili şefininkine benzer bir tür taç oluşturan yüksek tüylerden oluşuyordu ve bellerinden süslü bir kemerle sıkıştırılmış bir cüppe giyiyorlardı. Bazıları meşaleye benzeyen bir nesne taşıyordu. Mısırlıların anıtlarında temsil edilen düşmanları arasında benzer şekilde giyinmiş bir kabile vardır. İsimleri Tokkari olarak okunmuştur ve bir Asya ulusuyla özdeşleştirilmişlerdir. Boğalar üzerindeki yazıtlarda Tokkari'lerin Sanherib tarafından fethedilen halklar arasında zikredildiğini görmüştük* ve tasvir ettiğim bas-kabartmalardaki tutsakların onlara ait olması son derece muhtemeldir. Ne yazık ki, onları teşhis etmemizi sağlayacak hiçbir epigrafi veya yazıttan bir iz heykellerin üzerinde kalmamıştır.† Gün kurusu tuğladan duvara dönük olan yüzey, bence başka bir binadan getirilmemişti. Heykelin tarzı, Kuyunjik duvarlarındakine benzerdi ve bas-kabartmada bazı hatalar yapıldığı için tahrip edilmiş ve karşı yüzeyin yeniden oyulmuş olması en muhtemeldir.

Anab. b. ii. c. 4. Ksenofon'un, Dicle ile birleştiği yerin yakınında geçtiği Aşağı Zab'dan bahsetmemesi dikkat çekicidir. Yunanlılar metinde belirtilen yolu takip etmiş olmalıdır, Karachok'un doğusundaki yolu değil; çünkü Ksenofon, Dicle'nin solunda olduğunu ve ilk günkü yürüyüşün sonunda, onun karşı kıyısında, Kalah-Sherghat ile özdeşleştirilmesi gereken büyük bir şehir olan

Cænæ'yi gördüklerini belirtir, zira yakınlarda başka bir büyük yerin kalıntısı yoktur ve üzerinde birinin durabileceği açık bir arazi bulunmamaktadır. Yirmi parasang veya beş günlük yürüyüş mesafesi bu rotaya çok doğru bir şekilde uymaktadır.
† Bkz. s. 61.
† No. vi. Plan 1.
† No. ix. Aynı Plan.
‡ No. x. Aynı Plan.
** Isaiah, xxxvi. 18, 19.
† Levha 50. Ninova Anıtları'nın 2. serisi.
‡ No. vii. ve viii. Plan 1.
§ Levha 29. Ninova Anıtları'nın 2. serisi.
|| Ninova ve Kalıntıları, cilt ii. s. 128.
Ninova ve Kalıntıları, cilt ii. p. 243. İlk olarak yakın tarihli bir Ninova yazar tarafından, iyi gerekçelerle, bas-kabartmalardaki bu zemin planlarının bir şehri değil, müstahkem bir kampı temsil ettiği öne sürülmüştü. ("Assyria, her Manners and Customs, &c.," p. 327, by Mr. Goss — genel doğruluğunu takdirle kabul ettiğim bir eser).
† No. xxii. Plan 1. Levhalardan bazıları başlangıçta...
Bkz. s. 146.
† Levha 44. Ninova Anıtları'nın 2. serisi.

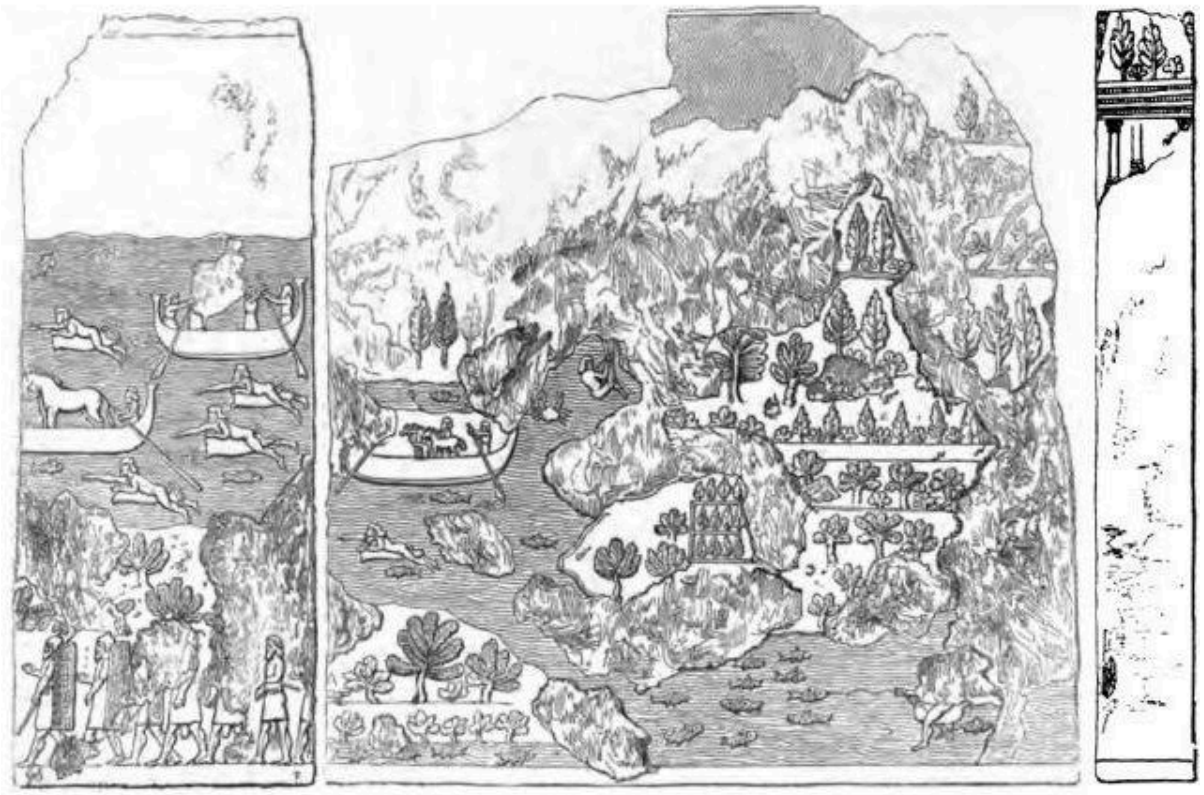

Bas-relief representing a River, and Gardens watered by Canals (Kouyunjik)

Bu odada korunan ikinci bir levha üzerinde, kemerli kapıları ve dış duvarlardan bu kapılara doğru çıkan eğimli rampaları olan çift duvarlı bir şehir tasvir edilmişti. İçeride atlı savaşçılar vardı; tahkimatların dışında, her iki tarafı ağaçlarla dikilmiş ve üzerinde birkaç kişiyi taşıyan büyük teknelerin ile balık tutan bir adamı ve bir çömlek veya kazanın önünde oturan diğer iki kişiyi taşıyan deriden bir salın (kelek) bulunduğu geniş bir nehre akan dar bir akarsu veya kanal yer alıyordu. Kıyılar boyunca ve görünüşe göre akarsu tarafından yıkanan, eşit aralıklı kuleleri ve siperleri olan bir duvar uzanıyordu. Aynı nehrin başka bir bölümünde, atları teknelerle nehrin karşı yakasına geçiren adamlar, diğerleri ise şişirilmiş deriler üzerinde yüzerek geçenler vardı. Su, balıklar ve yengeçlerle kaynıyordu. Çeşitli türde ağaçların bulunduğu bahçeler ve meyve bahçeleri, bir zamanlar Babil ovalarına bereket yayan ve tıkanmış yatakları hâlâ duran kanallara benzer kanallarla sulanıyor gibi görünüyordu.

Bir ipe asılmış bir adam suya indiriliyordu. Neredeyse tamamen tahrip olmuş bir levhanın köşesinde, başlıkları Korint düzenindekilere hiç de benzemeyen sütunlarla desteklenmiş asma bir bahçe vardı. Süs bahçelerinin bu şekilde tasvir edilmesi son derece ilginçti. Bas-kabartmaların restore edilemeyecek veya yerinden kaldırılamayacak kadar çok hasar görmüş olması büyük bir pişmanlık kaynağıdır.

BÖLÜM XI.

KHABOUR YOLCULUĞU İÇİN HAZIRLIKLAR. — ORADA KEŞFEDİLEN HEYKELLER. — ŞEYH SUTTUM. — ONUN REDİFF'İ. — MUSUL'DAN AYRILIŞ. — İLK KAMP. — ABOU KHAMEERA. — BİR FIRTINA. — TEL ERMAH. — BİR YABANCI. — TEL JEMAL. — TEL AFER'İN ŞEFİ. — ÇÖLDE GÜN BATIMI. — BİR CEBUR KAMPI. — ZİLLİ SİNCAR. — SİNCAR TEPESİ. — MİRKAN. — BUKRA. — YEZİDİLERİN KIYAFETİ. — SHOMAL. — OSSOFA. — ALDİNA. — ZİLLİ SİNCAR'A DÖNÜŞ. — BİR YILAN OYNATICI. — ÇÖLDE DEVAM EDEN YOLCULUK. — RİSHWAN. — BORAIJ KAMPI. — ARAP KADINLARININ KIYAFETİ. — RATHAITAH. — DOĞAN AVCILIĞI. — YEZİDİLERDEN BİR HEYET. — ARAP KAMPLARI. — KHABOUR. — MOHAMMED EMİN. — ARBAN'A VARIŞ.

Our first Encampment in the Desert.

Khabour kıyılarını ziyaret etmeyi uzun zamandır istiyordum. Yunan coğrafyacılarının Chaboras'ı, Samiriyelilerin esaretindeki Habor veya Chebar* olan bu nehir, Mezopotamya'nın kuzeyinden doğar ve Sincar tepesinin batısına doğru akarak, Bedeviler tarafından hâlâ Carkeseea adıyla bilinen antik Carchemish† veya Circesium şehrinin kalıntılarının yakınında Fırat'a dökülür. Çölün ortasında kıvrılarak ilerlerken, zengin meraları göçebe Arap kabilelerinin uğrak yeridir ve yolcu için buraya ulaşmak her zaman zordur. Ağzından itibaren kısa bir mesafe boyunca Albay

Chesney yönetimindeki keşif heyeti tarafından incelenmiştir; ancak nehrin genel yatağı tam olarak bilinmiyordu ve onunla bağlantılı olan hatırı sayılır ilgiye sahip birkaç coğrafi soru, benim ziyaretimden önce henüz netleşmemişti.
Musul veya Nimrud'da zaman zaman misafirim olan Bedevilerin yanı sıra, kamp alanları başlangıçta onun kıyılarında bulunan Ceburlar ile birlikte, Khabour her zaman abartılı övgülerin sürekli bir temasıydı. Meralarının zenginliği, her türden av hayvanıyla kaynayan çalılıkları ve yazın en sıcak günlerinde bile hoş bir gölge sunan ağaçlarının sık yaprakları, göçebe Arabın, sürülerini oraya güvenle götürebileceği zaman adımlarını istekle çevirdiği bir yeryüzü cenneti oluşturuyordu. İlave bir cazibe olarak kalıntıların da onun kıyılarında bolca bulunduğu ilan ediliyordu ve bu durum, benim uzun ve biraz da tehlikeli bir yolculuğa çıkmam için temel teşviki oluşturdu. Asur sanatı ve adetlerinin etkisinin ne kadar uzağa yayıldığını ve Dicle'nin bu kadar batısında, Ninova'da keşfedilenlerle aynı döneme ait anıtların var olup olmadığını belirlemek istiyordum. Kış boyunca, Cebur kabilesinin ana kollarından birinin şefi olan eski dostum Muhammed Emin, çadırlarını nehir kıyısına kurmuştu. Onun kampından Araplar ara sıra Musul'a gelirdi. Genellikle şeflerinden, bahar çöl boyunca yürüyüşü hem kolay hem de keyifli kıldığında onu ziyaret etmemi isteyen bir davet getirirlerdi. Ancak Şeyh'ten, nehir kenarındaki bir höyükte aniden, Nimrud'dakilere benzer iki devasa putun ortaya çıktığını duyuran bir not geldiğinde, artık tereddüt etmedim ve hemen Khabour için yola çıkmaya karar verdim. Herhangi bir hayal kırıklığını önlemek için, iddia edilen heykelleri incelemek üzere kendi işçilerimden birini gönderdim. Dönüşünde, aldığım haberi doğruladığında, yolculuk için hazırlık yapmakta hiç zaman kaybetmedim.
Şammar Bedevileri Musul ile Khabour arasındaki çöle dağılmış olduklarından ve süvarileri yağma arayışıyla ovaları sürekli taradıklarından, kabilenin nüfuzlu bir şefi tarafından korunmamız ve bize eşlik edilmesi gerekiyordu. Bu doğrultuda, çadırları o sırada nehir ile El Hather (Hatra) kalıntıları arasında kurulu olan Şammar'ın ana kollarından Boraij'in bir Şeyhi olan Suttum'a haber gönderdim. Suttum tarafımdan iyi bilinirdi ve daha önce birden fazla benzer durumda güvenilirliği ile zekasına dair harika kanıtlar vermişti. Çağrıya uymakta hiç zaman kaybetmedi. Kısa sürede onunla anlaşma sağlandı. Bagajımız için develer sağlamayı ve Musul kapılarının dışında kervanımı tekrar güvenli bir şekilde görene kadar kendisi benimle kalmayı kabul etti. Develeri getirmek ve yolculuğumuz için diğer hazırlıkları yapmak üzere çöle döndü ve birkaç gün içinde benimle olacağına söz verdi.
Randevusuna tam zamanında uyarak, Şeyh Suttum 19 Mart'ta develerini Musul'a getirdi. Ona, Bedeviler tarafından ana binicinin arkasında, dromedary (hecin devesi)* üzerinde oturan kişi olarak adlandırılan rediff'i Khoraiif eşlik ediyordu. Şammar ve Aneyza gibi iki büyük göçebe kabile arasında "rediff" kelimesi, bir deve üzerindeki salt bir yoldaşlıktan çok daha yakın bir bağlamı ifade eder. Onlarda bir savaşçının, sadece kan bağı olmayan değil, aynı zamanda sık sık farklı bir kabileden olan bir kişiyle bir tür kardeşlik yemini etmesi adettir. Bu bağla bağlanan iki adam ayrılmazdır. Birlikte savaşa giderler, aynı çadırda yaşarlar ve birbirlerinin eşlerini görmelerine izin verilir. Onlar gerçekten kardeşten de öte olurlar. Aneyza kabilesinden olan Khoraiif, Şammar ile ölümcül bir kan davasına sahipti. Küçük bir tartışma yüzünden kendi

yakınlarını ve akrabalarını terk ederek düşmanlarına katılmıştı ve Suttum'un rediff'i olmuş, onun çadırı altında barınmış, seferlerinde ona eşlik etmiş ve devesi üzerinde onun arkasında binmişti. Kabilesini terk etmiş olmasına rağmen, Khoraiif yakınlarıyla olan tüm bağlarını koparmamıştı, ne de onlar tarafından tamamen dışlanmıştı. Böylece iki güçlü kabileyle de müttefik olduğundan, birbirlerinin ellerine düşebilecek eski veya yeni dostlarından herhangi birine eşit hizmetler sunabiliyordu. Bir savaşçının rediff'ini genellikle düşmanlık halinde olduğu savaşçı bir kabileden seçmesi tam da bu sebeptendir; çünkü savaşta yakalanırsa, yoldaşının ailesi veya daha doğrusu belirli bir klanı tarafından korunacak, yani dakheel olacaktır. Diğer taraftan, rediff'in dostlarından biri, akrabasının evlat edinildiği alt kabilenin esiri olursa, onun koruması altında olacak ve taciz edilemeyecekti. Dolayısıyla, yolculuğumuz sırasında, Suttum'un şüphesiz bizi koruyamayacağı Aneyza Arapları ile karşılaşmış olsaydık, Khoraiif grubumuza önemli bir katkı olacaktı. Savaş seferlerinde rediff genellikle, savaşta yoldaşı tarafından binilecek olan hayvanı sevk eden yürüyüşe liderlik eder. Düşmanla karşı karşıya gelindiğinde hecin devesinin idaresinde bırakılır ve savaşa onun sırtından katılır. Yolculuk ederken, hayvanın çıplak sırtına biner, eyerin arka kısmına tutunur, bacakları neredeyse çenesine kadar bükülmüştür; çocukluktan itibaren sert bir oturuşa ve sarsıntılı bir harekete alışkın olmayan biri için son derece rahatsız bir pozisyondur.

Çöl yolculuğumuz, bu süre zarfında hiçbir köyle karşılaşmayacağımız veya kalıcı yerleşim görmeyeceğimiz için iki aydan fazla süreceğinden, hem kendimiz hem de işçiler için her türlü erzakı yanımıza almak zorundaydık; sonuç olarak un, pirinç, bulgur (pirinç yerine kullanılmak üzere hazırlanan buğday) ve bisküviler bagajımızın büyük bir kısmını oluşturuyordu. Her biri bir deve yükü olan iki devasa kutu, kendileriyle bir tür hobi haline gelen Bay Hürmüz Rassam'ın özel koruması altındaydı, zira benim çöldeki bu büyüklük ve rahatsızlığa karşı defalarca yaptığım protestolara rağmen bunları yanına almıştı. Bunlar şeker, kahve, çay ve baharatlar gibi birkaç lüksün yanı sıra ipek ve pamuklu cüppeler ile çölde karşılaşabileceğimiz çeşitli şefler için hediyeler olan kırmızı ve sarı botları barındırıyordu. Sepetler, kazı aletleri, çadırlar ve mutfak gereçleri bagajımızın geri kalanını oluşturuyordu. Muhammed Emin'in kampına bir kez ulaştığımda işçi bulmakta hiçbir zorluk çekmeyeceğimi biliyordum. Ancak, yol üzerinde görebileceğimiz herhangi bir önemli kalıntıyı incelemek niyetim olduğundan, bize eşlik etmek üzere en iyi Arap kazıcılarımızdan yaklaşık elli kişiyi ve on iki Tiyari'yi veya Nasturi'yi seçtim. Yayan olarak takip edeceklerdi, ancak kervana ayak uyduramayacak kadar yorulmaları ihtimaline karşı bir veya iki ekstra deve sağlandı. Develer, Musul'da evimin bitişiğindeki küçük Müslüman mezarlığına sürülmüştü. Tüm sabah, yüklerin bölünmesi ve düzenlenmesiyle geçti; bu durum, Doğu'da bir yolculuğun hazırlıklarının her zaman en zor kısmıdır. Bedevilerin semerleri, samanla doldurulmuş kaba kanvas torbalardan ibaretti ve buğday ve un çuvallarından başka bir şeyi taşımak için yetersizdi. Bir yük ayarlanır ayarlanmaz, kuyruğun üzerinden kayması veya bir tarafa devrilmesi kaçınılmazdı. Bu zorluk aşıldığında, develer aniden diz çöker ve yüklerini silkerlerdi. Sahiplerini memnun etmek de aynı derecede zordu: bu deve yaralıydı, diğeri huysuzdu, bir üçüncüsü ise zayıftı. Suttum ve

Khoraiif kendilerini sonuna kadar zorladılar ve mahallenin sakinleri, başıboş yoldan geçenlerle birlikte işe dahil olarak gürültüyü ve kargaşayı artırdılar ve doğal olarak zorluklarımıza katkıda bulundular. Nihayet, müezzin öğle namazına çağırdığında, son deve de Sincar kapısından dışarı çıktı. Duvarların dışında genel bir buluşma yeri belirlenmişti, böylece grubumuz düzgün bir başlangıç için bir araya gelebilecek ve iyi Müslüman olanlar, tehlikeli bir yolculuğa başlamadan önce dualarını edebileceklerdi. Yüklerin nihai olarak ayarlanması ve yürüyüş hattının oluşturulması için kervana bir buçuk saat süre tanımak amacıyla kasabadan saat ikiye kadar ayrılmadım. Hepimiz Sincar kapısının dışında toplandığımızda, grubumuz küçük bir orduya dönüşmüştü. Doktor, Bay Cooper ve Bay Hürmüz Rassam, elbette bana eşlik ediyorlardı. Bay ve Bayan Rolland da hizmetçileriyle birlikte keşif heyetimize katılmıştı. İstanbul'dan gelen Yezidi yol arkadaşım Caval Yusuf, üç yoldaşıyla birlikte Sincar'a kadar bize eşlik edecek ve o bölgedeki yolculuğumuz boyunca bizi yönlendirecekti. Çadırları Khabour'un ağzına yakın Abou Psera'da kurulu olan birkaç Cebur ailesi, bu fırsatı değerlendirerek çadırlarını ve sığırlarını yanlarına alıp dostlarına katılmak için can atıyorlardı. İşçiler ve hizmetçilerle birlikte kervanımız, neredeyse yüz iyi silahlanmış adamdan oluşuyordu; bu sayı, yolculuğumuz sırasında karşılaşabileceğimiz neredeyse tüm düşman gruplarına meydan okumaya yetecek bir güçtü. Yaklaşık yirmi beş devemiz ve bir kısmı yedekte götürülen neredeyse o kadar da atımız vardı. İlkbahar dönemi olduğu ve meralar iyi durumda olduğu için, hayvanlarımız için çok fazla yem taşımak gerekmiyordu. Yezidi şefi Hüseyin Bey ve birçok dostumuz, Doğu'da adet olduğu üzere, ilk aşamamızın bir bölümünde bizimle birlikte at sürdüler; ve o sırada Musul'da ikamet eden mükemmel dostum Amerikalı misyoner Rahip Bay Ford, ilk akşamı çadırlarımızda bizimle geçirdi.

Suttum, rediff'i ile birlikte, Aneyza'dan yapılan bir yağma seferinde alınmış olan hafif, süratli bir hecin devesine biniyordu. Adı Dhwaila idi. Yüksek ve pitoresk eyeri pirinç kabaralar ve çivilerle bolca süslenmişti; eyerin üzerinden ise Bedeviler tarafından çok sevilen, çok renkli yünlerden yapılmış uzun püsküller ve saçaklarla süslenmiş Bağdat yapımı büyük çift heybeler asılıydı. Şeyh, yürüyüşümüzün genel yönetimini ve denetimini üstlenmişti. Mezopotamya çölü doğumundan beri onun evi olmuştu ve her pınarı ile merayı bilirdi. Şammar'ın en seçkin ailelerinden biri olan Saadi'ye mensuptu* ve kabilede büyük bir kişisel nüfuza sahipti. Zekası çok yüksek düzeydeydi ve Bedevi entrikalarındaki becerisinin yanı sıra savaştaki cesareti ve atılganlığı ile de iyi tanınırdı. Kişisel olarak orta boyluydu, zayıf yapılıydı ancak iyi gelişmişti; asil ve ağırbaşlı bir duruşu vardı, ancak uyluğundaki, kurşunun çıkarılmadığı bir tüfek yarası ona yürüyüşünde hafif bir aksama veriyordu. Yüz hatları düzgün ve orantılıydı ve çöl göçebeleri arasında çok sık rastlanan o zarif karaktere sahiydi.

2 Krallar, xviii. 11. Ezek. i. 1.
† 2 Tarihler, xxxv. 20.
Hızlı binek devesi için "dromedary" kelimesini kullanıyorum, Arapların Deloul'u ve Türklerin Hejin'i: Doğu'daki Avrupalılar tarafından yanlış da olsa genellikle bu şekilde uygulanır.
Bir Arap kabilesi kollara (aşiretlere) bölünür ve her kol belirli ailelerden oluşur. Böylece Suttum, Boraij adı verilen koldan bir Şammar'dı ve Saadi ailesindendi; ayrıca büyük kabilenin Khorusseh adı verilen özel bir bölümünün üyesiydi.

En derin siyah renkteki hareketli ve parıldayan gözleri içindeki insanı ele veriyor, görüş alanındaki her şeyi inceliyor ve içine işliyor gibi görünüyordu. Koyu renkli saçları birçok uzun örgü halinde örülmüştü; sakalı, genel olarak Araplarınki gibi seyrekti. Sıradan bir Arap gömleği giyiyordu ve üzerine, iddia ettiğine göre bir Paşa'nın hediyesi olan, kırmızı ipekle işlenmiş ve içi kürkle kaplanmış mavi kumaştan bir pelerin almıştı; fakat bu pelerin daha büyük bir ihtimalle, sahibinin rızası olmadan el konulmuş büyük bir adamın gardırobunun bir parçasıydı. Başına renkli bir mendil veya kefiye gevşekçe atılmış ve şakaklarında bükülmüş deve tüyünden bir ip ile sınırlandırılmıştı. Yanında bir pala asılıydı, beline bir kuşak gibi bağlanmış bir ipe antik bir piştov iliştirilmişti ve omzunda, siyah devekuşu tüyleriyle süslenmiş ve kırmızı şeritlerle bezenmiş uzun bir mızrak duruyordu. Kendisi gerçek bir Bedevi Şeyhinin tam bir resmiydi; canlılığı, zekası ve onu yoldaşların en hoşu kılan benzersiz sohbet yeteneği, mensup olduğu ırkı yalanlamıyordu.* Grubumun geri kalanı, yayan olan veya yüklerin üzerinde ve yedek develerde yer bulmayı başaran işçiler hariç, at sırtındaydı. Bayrakdar kervanın genel yönetimini üstlenmişti; hayvanların yüklenmesini ve indirilmesini, çadırların kurulmasını ve çölde son derece gerekli olan gece nöbetlerini tükenmez bir gayret ve hareketlilikle denetliyordu.
Musul kasabasının batısındaki alçak kayalık tepelerin üzerinden uzun, dağınık bir hat halinde yavaşça ilerlerken, kervanımız garip ve rengarenk bir görünüme sahipti; Avrupalılar, Türkler, Bedeviler, kasaba Arapları, Tiyariler ve Yezidiler benzersiz bir karmaşa içinde birbirine karışmıştı; her biri, kıyafet farklılıkları ve parlak renklerin bolluğu ile sahnenin genel pitoreskliğine ve neşesine katkıda bulunuyordu.
Dicle nehri, Cezire yakınlarındaki Kurt dağlarının eteğindeki alçak ülkeye girişinden, harap olmuş Tekrit kasabasına kadar, Mezopotamya ovalarından bir dizi alçak kireçtaşı tepesiyle ayrılır. Bu dalgalı arazide yaklaşık bir buçuk saat boyunca at sürdük ve ardından Zerga ovasına inerek, Musul'dan yaklaşık on iki mil uzaklıkta, Sahaghi adı verilen yıkılmakta olan bir Kasr'ın yakınındaki küçük bir köyün kalıntılarında gecelemek için kamp kurduk. Burası, çöl tarafındaki diğer tüm yerler

gibi, Bedevilerin yağmaları nedeniyle sakinleri tarafından terk edilmişti. Şu anda Dicle kıyılarında, Cezire'den Bağdat'ın hemen yakınlarına kadar, Musul ve Tekrit hariç, neredeyse hiçbir kalıcı yerleşim yeri bulunmamaktadır. Dünyanın en verimli ülkelerinden biri olan, neredeyse altı yüz mil boyunca seyrüsefere elverişli bir nehirle sulanan bu bölge, sürekli kötü yönetim, baskı ve ihmal nedeniyle bir çöle ve yaban hayatına dönüşmüştür.

Çadırlarımız, çamurlu ve kokulu olmasına rağmen ihtiyaçlarımıza yeten bir yağmur suyu birikintisinin yakınına kuruldu. Ovaların bu kısmında hiçbir pınar yoktur ve Bedeviler tamamen bu tür geçici kaynaklara bağımlıdır. Ancak antik köylerin kalıntıları, suyun yüzeyin çok da altında gizlenmediğini ve kuyuların bir zamanlar sulama ve insani tüketim için gereken her şeyi sağladığını göstermektedir.

Yükler henüz develer arasında adil bir şekilde bölünmemişti ve güneş ufkun üzerinde yükselmişti ki, Bedeviler yükleri kendi memnuniyetlerine göre düzenlediler ve ayrılmaya hazır hale geldiler. Zerga ovası ince otlarla kaplıydı, ancak hayvanlarımız için otlak sağlamaya zar zor yetiyordu. Şurada burada, baharın en erken çiçeği olan parlak kırmızı renkte laleler dağılmıştı.

Üç buçuk saatlik bir at sürüşü bizi, Tel Afer ve Sincar dağ sırasının devamı olan, küçük Zerga ovasını gerçek Mezopotamya çölünden ayıran ikinci bir kireçtaşı tepeleri hattına getirdi. Kerteriz almak için tırmandığım bir zirveden, altımdaki uçsuz bucaksız ülke, Fırat'a kadar uzanarak, höyüklerle bezeli bir harita gibi serilmişti, aksi takdirde tek bir yükselti bile olmaksızın kesintisizdi. En yakın ve en dikkat çekici kalıntı grubu Abou Khameera olarak adlandırılıyordu ve yüksek, konik bir höyükten oluşuyordu; burası, Kuyunjik ve Nimrud'daki gibi antik duvarların kalıntıları olan kare bir set veya toprak sırtı ile çevriliydi. Üzerinde durduğum tepenin eteğinden küçük bir dere çıkıyor, sazlıklar arasında kıvrılıyor ve ovada kayboluyordu. Bu akan su, kalıntıların etrafında Abu Maria'nın harap köyü civarındaki toprakları işleyen, yarı yerleşik bir Arap kabilesi olan Jehesh'lerin kara çadırlarını toplamıştı. Sürüleri ovada otluyordu ve onları izleyen çobanlar, o uçsuz bucaksız uzamdaki tek canlı varlıklardı. Tepenin ve derenin adı Mohallibiyah'tır; suyun tatlılığından ötürü böyle denmiştir, zira komşu pınarların hepsi az çok acıdır.*

Kervan, tepelerden ovaya çıkan geçitten ayrılırken, Araplar bizi kamplarında geceyi geçirmeye davet ederek çanaklar dolusu ekşi süt ve taze su getirdiler. İşçilerimden sekiz veya dokuz tanesi, Hristiyan bir denetçi altında, birkaç gündür Abou Khameera kalıntılarında kazı yapıyordu. Bu nedenle çadırların sazlık derenin yakınına kurulmasını emrettim ve bir milden daha uzak olan höyüklere doğru at koşturdum. Genel plan olarak kalıntılar, Tai ülkesindeki Mokhamour kalıntılarına çok benzemektedir.† Geniş ve yüksek bir höyük, biri diğerinin üzerinde yükselen birkaç belirgin platform veya terasın izlerini gösterir. Güney-doğu hariç, dört tarafı da neredeyse diktir; güney-doğuda ise kademeli bir çıkış veya zirveye çıkan bir basamak dizisi olduğu görünmektedir ve burası, yaklaşık 660 adım karelik düzenli bir dörtgen oluşturan bir toprak set çemberinin merkezinde durur. İşçiler ana harabenin birkaç yerinde derin hendekler ve tüneller açmışlardı ve güneşte kurutulmuş tuğladan duvarlar, yontulmamış alabaster levhalar ve kapıların menteşeleri için Nimrud'da keşfedilenlere benzer bazı dairesel taş yuvalar bulmuşlardı. Pişmiş

tuğlalar ve etrafa dağılmış alçı ile çanak çömlek parçaları, en dikkatli araştırmalardan sonra bile ne bir yazı ne de en küçük bir heykel parçası barındırıyordu. Bununla birlikte, kalıntıları Asur dönemine atfetmekte hiç tereddüt etmiyorum.
Abou Khameera yakınlarında kamp kuran Jehesh'ler, bu paşalığa dağılmış ve bir zamanlar büyük ve güçlü olan bir kabilenin bu kolunun şefi olan Şeyh Saleh'in yönetimindeydi. Şammar Bedevilerine kowee, yani haraç öderler ve böylece çölün bu kısmındaki tacizlerden uzak olarak sürülerini otlatabilirler.
Bahar mevsiminde Mezopotamya ovalarında sıkça esen o şiddetli ve ani fırtınalardan biri, gece üzerimizde patlak verdi. Durmaksızın çakan şimşekler karanlığı delerken, azgın bir rüzgar gök gürültüsünün derin gürlemesini neredeyse bastırıyordu. Arapların birleşik gücü çadırların dalgalanan kanvaslarını zar zor tutabiliyordu. Yağmur sağanak halinde indi ve bize hiçbir sığınak yeri bırakmadı. Şafağa doğru kasırga geçmiş, yerini sakin ve bulutsuz bir gökyüzüne bırakmıştı. Yuvarlak, parlak güneş çölün geniş uzamından yükseldiğinde, havaya keyifli bir sakinlik ve tazelik yayıldı, bu da hoş bir zevk ve dinlenme hissi uyandırdı.
Günün yolculuğu sırasında geçilen çölün o kısmındaki bitki örtüsü, Zerga ovasındakinden çok daha ilerideydi. Gösterişli çiçeklerle karışmış, en parlak yeşil tondaki bir halı üzerinde yürüdük. İnsanlar ve hayvanlar bu gür meralarda eşit derecede seviniyorlardı ve yürüyüş hattından ayrılan atlar taze otların arasında dolaşıyordu. Her iki yanımızda, şimdi yumuşak otlarla kaplı ulu Asur höyükleri yükseliyordu. Suttum ile birlikte harabeden harabeye at sürerek her birini inceledim, ancak çanak çömlek ve pişmiş tuğla parçalarından başka bir kalıntı kalmamıştı. Bedevi şefinin hepsi için bir ismi vardı, ancak bunlar sadece bazı yerel özelliklerden türetilmiş modern Arap isimleriydi; daha antik olanlar çoktan kaybolmuştu.
Çocukluğundan beri babasının çadırları bu kalıntıların arasına her yıl neredeyse iki kez kurulmuştu; ilkbaharda kabile Khabour kıyılarına doğru yolculuk ettiğinde ve sonbaharda Babil etrafındaki kışlık kamp alanlarına tekrar yöneldiklerinde. Bu yüksek höyükler, büyük bir mesafeden görülebildiğinden ve geniş bir ovadaki en iyi kerteriz noktaları olduğundan, Bedevi'ye yıllık yolculuklarında rehberlik eder.*
"Mızrakların höyüğü" anlamına gelen Tel Ermah, çevreleyen harabelerin çok üzerinde yükselerek çadırlarımızdan görülebiliyordu. Doğrudan yürüyüş hattımızın biraz dışında olduğundan, Suttum yedek atlarımızdan birine bindi ve kervanı korumak üzere Khoraiif'i geride bırakarak benimle birlikte o noktaya doğru hareket etti. Höyük karakter bakımından Abou Khameera ve Mokhamour'a tamamen benzer ve onlar gibi toprak setlerden oluşan bir dörtgenin içinde durur. Güney-doğu tarafında da binanın birkaç terasına çıkan yükseltinin kalıntıları vardır. Ana harabe, Nimrud'daki yüksek höyük gibi konik bir form almıştır ve aynı sebepten ötürüdür. Başlangıçta kare olduğunu tahmin ediyorum. Setin içinde antik konutların izleri vardır, ancak taş veya tuğladan herhangi bir yazılı parça bulmayı başaramadım.
Ben kalıntıları incelerken, Suttum en yüksek höyükten kartal gözleriyle ovayı tarıyordu. Sonunda gözleri uzaktaki hareket eden bir nesneye takıldı. Teleskopla bile onun işaret ettiği şeyi zarurlu ayırt edebiliyordum, ancak Şeyh onun bir hecin devesi üzerindeki bir binici olduğunu gördü. Çölün ıssızlığı, durumu ve işi hakkında bilgisiz olunan bir insan evladı tarafından bozulduğunda bir Bedevi tarafından her zaman

gösterilen o hevesli merak ve şüpheyle yabancıyı izlemeye başladı. Suttum kısa sürede yalnız yolcunun karakteri hakkında ikna oldu. Onun kendi kabilesinden, bizi babasının çadırlarına götürmek üzere gönderilmiş bir haberci olduğunu beyan etti. Atını mahmuzlayarak ona doğru dörtnala koştu. Arap da yaklaşan atlıyı fark etti ve ardından çölde karşılaşanlar tarafından uygulanan, her iki tarafın da birbirinden şüphe duyduğu bir dizi manevraya başladı. Kalıntıdan onları izledim; ihtiyatla yaklaşırken bazen duruyorlar, bazen yaklaşıyorlar ve sonra ters yöne doğru kaçar gibi yapıyorlarlardı. Sonunda, birbirlerini tanıyarak kucaklaşmak için atlarından indiler ve birlikte bize doğru geldiler. Suttum'un tahmin ettiği gibi, babasının çadırından gönderilmiş bir haberciydi. Boraij'ler şimdi taze bahar meralarını aramak için kuzeye doğru hareket ediyorlardı ve çadırları üç veya dört gün içinde Sincar tepesinin altında kurulmuş olacaktı. Suttum onların yürüyüş düzenini hemen anladı ve bizimle ona göre buluşmaları için düzenlemeler yaptı.

Tel Ermah kalıntılarından ayrılarak, kervanın Marzib adı verilen bazı tatlı su kuyularının yakınında durduğunu bulduk. Bunlar Şeyh Abd-ul-Azeez yönetimindeki Ceburların bir koluna aitti ve etraflarına birkaç parça yeşil arpa ve buğday ekilmişti, ancak kabilenin çadırları şimdi höyüklere daha yakındı ve ekili alanlar korumasız bırakılmıştı.

Bu noktadan, yaklaşık on mil uzaklıkta bir yükselti üzerinde cesurca duran eski Tel Afer kalesi açıkça görünüyordu. Yürüyüşümüze devam ederek, akşama doğru, Tel Jemal olarak bilinen bir grup höyüğe ulaştık ve çadırlarımızı, Kaşmir dokumalarının zenginliğini veya doku yumuşaklığını aratmayan, çiçeklerle bezenmiş yeşil bir çimenliğin ortasına kurduk. Araplar tarafından El Abra olarak adlandırılan ve Tel Afer Türkmenleri tarafından Kharala olarak bilinen uyuşuk bir dere kalıntıların arasından süzülüyordu.

Çadırlar henüz yeni kurulmuştu ki, bir grup atlı bize doğru gelirken görüldü. Kampımıza yaklaştıklarında, uzun mızraklarıyla Cerid oynuyorlar, iyi eğitilmiş kısraklarının üzerinde ileri geri dörtnala koşuyorlardı. Bunlar, bize bir kuzu, un ve taze sebze hediyesi getiren şefleri Ozair Agha ile birlikte Tel Afer'in başlıca sakinleriydi. Ağa, güzel oranlara ve nadir bir soya sahip hafif kestane rengi bir kısrağa biniyordu. Kıyafeti ve takipçilerininki benzersiz bir şekilde pitoreskti. Bu insanlar, çölün ortasında yalnız bir koloni oluşturan Türkmenlerdir; ve Bedevilerle olan ilişkileri onlara göçebe kabilelerin dilini ve adetlerini öğretmiş olsa da, hâlâ birçok kattan oluşan türbanı ve atalarının dökümlü cüppelerini giyerler. Saçlarının uzamasına izin verirler ve bu saçlar omuzlarına bukleler halinde dökülür.

Ozair Agha, hükümet baskısından dolayı evimde birden fazla kez sığınmış olan eski bir dosttu. Şimdi tavsiye ve korumamı istiyordu, çünkü Bedevilerin son zamanlardaki bazı yağmalarından haberdar olmakla suçlanmış ve hesaba çekilmek üzere Musul'a çağrılmıştı; oysa bu suçlamadan tamamen masum olduğunu beyan ediyordu. Hükümete karşı isyan şüphesinden kaçınmak için çağrıya gecikmeden uymasını tavsiye ettim. Aynı zamanda yetkililere verilmek üzere ona mektuplar verdim.

Akşam çökerken, bulutsuz bir ihtişamla altımızdaki deniz gibi uzanan ovaya doğru yavaşça batan güneşi en yüksek höyükten izledim. Her tarafta, gözün görebildiği kadar uzaklarda, antik yerleşim alanlarını işaret eden otlarla kaplı yığınlar

yükseliyordu. Büyük medeniyet dalgası çoktan çekilmiş, bu dağınık enkazları ıssız kıyıda bırakmıştı. Bu sular, batıya taşıdıkları bilgi ve zenginlik tohumlarını geri getirerek tekrar akacak mı? Biz gezginler, çocukların terk edilmiş kumsallarda renkli deniz kabukları toplaması gibi, onların arkalarında bıraktıklarını arıyorduk.
Ayaklarımın dibinde, etraftaki geniş ovada hüküm süren kesintisiz ıssızlığı daha da yalnız kılan hareketli bir sahne vardı; burada canlı veya hareketli olan tek şey, batan güneşin önünde uzayan ulu höyüklerin gölgeleriydi. Üç yıl önce, Tel Afer'in eski kalesinden gecenin yaklaşmasını izlerken neredeyse yüz harabe saymıştım,* şimdi ise bunların ortasında dururken, Tel Jemal'den bu sayının iki katından azı görülmüyordu. Çadırlarımız, çiçeklerle bezeli doğal bir amfitiyatronun kenarını taçlandırıyordu; Ozair Agha ve Türkmenleri çimenlikte Arap şefiyle ciddi bir sohbet içinde oturuyorlardı; atlar uzun otların arasında otluyor, Bedeviler develerini gecelik dinlenme için eve doğru sürüyor, hizmetçiler ve seyisler çeşitli işleriyle meşguldü; burası mükemmel bir sakinlik ve sessizlik tablosunun ön planıydı. Uzakta, her biri koyu mor bir gölgeyle işaretlenmiş sayısız vadiyle yarılmış Sincar dağlarının uzun sırası uzanıyordu ve yavaş yavaş akşam pusunun içinde eriyordu.
Sincar köyüne varmadan önce önümüzde uzun bir günlük yürüyüş vardı. Yaban hayatı bir gün öncesine göre daha da güzel görünüyordu. Son fırtına, görünüşe göre verimsiz olan bir toprak kabuğunun altındaki bitki örtüsüne yeni bir hayat vermişti; bu bitki örtüsü sanki bir büyüyle susuz topraktan fışkırmak için sadece bir bahar sağanağını bekliyordu. Şurada burada, hardala benzer keskin ve buruk bir tada sahip, çiğ olarak yenen ve Bedeviler tarafından çok sevilen, yenilebilir kökü olan çalı benzeri bir bitkinin yamaları vardı. Bunların arasında çeşitli türde av hayvanları gizleniyordu. Ceylan sürüleri alçak çalılıklardan fırlıyor ve ova boyunca sıçrıyordu. Tazılar tavşanları kovaladı; atlılar devasa boyutlarda ve neredeyse tamamen yaştan ötürü beyazlaşmış yaban domuzunu vurdular; grubun avcısı olan Doktor ise, boynunun etrafında uzun tüylerden bir yakası olan, güzel benekli tüylere sahip bir toy kuşu vurdu. Bu kuş, sıradan küçük toy kuşundan daha büyüktü, ancak görünüşe göre aynı türe aitti. Diğer toy kuşları, büyük ve orta boyda olanlar (Arapların Houbron ve Houbara'sı*), ve daha küçük olanlar, pelerin kuşu türünden birçok kuşla birlikte, bu çalılıklardan yükseliyordu; burası çeşitli canlı yaratıklara yiyecek ve sığınak sağlıyor gibi görünüyordu. Ovalarda çok seyrek dağılmış olan yaban eşeğini görmek için ufku boşuna taradık. Araplar küçük toy kuşunun birçok yumurtasını buldular. Otların arasına düzenli bir yuva yapmaksızın bırakılmışlardı; kuş sadece tavşanınkine benzer bir form oluşturuyor ve çok yakın oturuyordu, neredeyse ayaklar altında ezilene kadar sık sık havalanmıyordu. Gün boyunca büyük toy kuşunun bir veya iki yumurtası da bize getirildi.
Hâlâ neredeyse sayısız höyüğün arasında dolaşıyorduk. İncelediğim en büyükleri Hathail og Usgah idi. Teras kalıntıları, bunlara çıkan güney-doğu tarafındaki yükseltiler og toprak setlerden oluşan çemberleriyle Abou-Khameera ve Tel Ermah'takilere benziyorlardı.
Bölge valisinin ikametgahı olan Belled Sincar'a doğru doğrudan bir hat üzerinde ilerledik. Belirli bir yol yoktu ve develer genç otları otlayarak ilerlerken etrafa dağılmışlardı. Atlılar ve yayalar da av arayışıyla ova boyunca dağılmışlardı. Suttum,

çevik hecin devesinin üzerinde gruptan gruba koşturuyor, Aneyza gazous'u* (yağmacı grupları) ara sıra çölün bu kısmını taradığı için onları bir arada durmaya zorluyordu. Fakat çok az faydası oldu; bu uçsuz bucaksız çayırların ürettiği özgürlük ve bağımsızlık hissi, herhangi bir tehlike korkusuyla veya Şeyh'in sağduyulu tavsiyeleriyle kontrol edilemeyecek kadar eksiksiz ve çok hoştu. Herkes havanın ve sahnenin canlandırıcı etkilerini paylaşıyordu. Hürmüz ara sıra kendisini Ceburların başına yerleştiriyor ve mızraklarının ucundaki parlak renkli mendilleri bayrak gibi sallayarak, duruma uygun olarak doğaçlama yaptığı savaş şarkılarını çığırıyordu. Adamlar koro halinde cevap veriyor, ilerlerken dans ediyor, silahlarını marka ediyor ve sevinç çığlıkları atıyorlardı. Daha ağırbaşlı Bedeviler, sabanı tutan kabilelerin bu gürültülü neşe patlamalarına küçümsemeyle gülümsüyorlardı; fakat onlar da daha az canlı olmayan, ancak daha bastırılmış duygularla kendilerini kaptırıyorlardı. Tiyariler bile genel coşkuya katıldılar ve yürürken dağ şarkılarını söylediler.
Tepelerin eteğine yaklaştığımızda, kısmen Şeyh Abd-ul-Azeez'e bağlı Ceburlardan, kısmen de bu bölgede hatırı sayılır bir nüfuza sahip olan "Efendi" olarak bilinen bir şefin idaresindeki Sincar kabilesi Mendka'dan oluşan büyük bir kamp bulduk. Çadırı, başarılı rakiplerinden veya Türk yetkililerden kaçan Bedevi şefleri ve diğerleri için sıklıkla bir sığınak yeridir. Büyük babası, siyasi nedenlerle Müslümanlığı kabul etmiş bir Yezidiydi. Bu nedenle ihtida çok samimi değildi ve soyundan gelenler hâlâ atalarının dinine eğilim göstermekle suçlanmaktadır. Bu ikili karakter, Efendi'nin nüfuzunun temel nedenlerinden biridir. Dağın güney tarafında, Belled ve komşu köylerde yaşayan kabilesi neredeyse tamamen Yezidilerden oluşur. Şefin kendisi kışın ve baharda çadırlarda, yılın geri kalanında ise Soulak adlı bir köyde ikamet eder. Sincar Yezidileri on belirgin kabileye bölünmüştür; Heska, Mendka, Houbaba, Merkhan, Bukra, Beit-Khaled, Amera, Al Dakhi, Semoki ve Kerani.
Çadırın yanından geçtikten kısa bir mesafe sonra, ekmeği bölmeyi reddederek görgü kurallarını çiğnememek veya bir çadırın yakınına indikten sonra geceyi orada geçirmemek için atımdan indim, zira bu durum köye karşı büyük bir saygısızlık olarak kabul edilirdi. Kervan köy yönündeki yolculuğuna devam etti. Kısa sürede kampın ileri gelenleri etrafımı sardı; bunların arasında eski işçilerimden biri olan ve şimdi çölde küçük bir toprak parçasını işleyen Khuther da vardı.
Efendi'nin misafirperverlik konusundaki ısrarlarına zorlukla direndim. Belled'e ancak güneş battıktan sonra ulaştık; kervan on saattir durmaksızın yürüyordu. Çadırlar, sayısız küçük dereyle sulanan küçük bir toprak parçasının üzerine, kalıntıların tam merkezine kuruldu. Neredeyse bir bataklık olmasına rağmen, burası taşlardan ve molozlardan arınmış tek noktaydı. Çadır kapımızın önünde eğik bir minare, bir caminin parçası ve diğer Arap yapılarının kalıntıları yükseliyordu. Sağda, yıkılan bir kemeri olan eski bir duvar vardı; bunun altından çok bol miktarda berrak, tatlı su akan bir pınar fışkırıyordu ve bu su, kentin çeşmelerine ve sarnıçlarına dökülmeden önce taş havuzlarda bir an için durgunlaşıyordu.
Çadırıma henüz girmiştim ki, yamçıda inşa edilmiş küçük, modern bir taş kalede ikamet eden bölge valisi beni görmeye geldi. Kendisi Kamil Paşa'nın maiyetine mensup bir Türk subayıydı ve yalnızlığından, vergileri toplamanın zorluklarından ve ovalara dadanan Bedevilerle uğraşmaktan acı acı şikayet ediyordu. Dağın kuzey

tarafındaki köyler sadece onun otoritesine açıkça isyan etmekle kalmıyor, aynı zamanda birbirleriyle de savaşıyorlardı; hepsi de kamu gelirlerine katkıda bulunmayı tamamen reddetme konusunda hemfikirdi. Kendisi, bir yirmilik yarı aç Arnavut garnizonuyla birlikte zavallı kalesinin duvarları arasına neredeyse hapsedilmiş durumdaydı. Bu durum esas olarak, Sincar sakinleri sakin ve itaatkarken, iki ana şefleri olan Mahmud ve Murad'ı haince yakalayıp zincirler içinde Musul'a gönderen ve orada hapse attıran selefinin kötü yönetiminden kaynaklanıyordu. Onların adına Kamil Paşa ile görüşmek üzere gönderilen bir heyet, serbest bırakılmalarını sağlamayı başarmıştı ve şimdi evlerine hızla döneceklerinin müjdesini takipçilerine taşıyordu.

Burckhardt, Bedevi karakterini en iyi bilen ve bunu tanımlamada takdire şayan derecede doğru olan İngiliz gezgin, şu gözlemlerde bulunur: "Tüm kusurlarına rağmen Bedeviler, tanışma fırsatı bulduğum en asil uluslardan biridir... Bir Bedevi'nin, kazanç veya çıkar söz konusu olmadığında sergilediği sosyal karakter, son derece sevimli olarak tanımlanabilir. Neşesi, zekası, yumuşak huyu, iyi kalpliliği og sağduyusu, her konuda keskin gözlemler yapmasını sağlayarak onu hoş ve genellikle değerli bir yoldaş kılar. Huylarının dengesi, yorgunluk veya acı çekmekle asla bozulmaz." (Notes on the Bedouins, s. 203. 208.) Ne yazık ki, Burckhardt'ın zamanından beri, Türkler ve Avrupalılarla olan daha yakın ilişkiler, Arap karakterindeki birçok iyi özelliği büyük ölçüde yok etme eğiliminde olmuştur.

Zerga ovasını çevreleyen tepelerin eteğinde, Maasoud adında yüksek bir kayanın altında, Şeyh İbrahim adında ikinci bir tatlı su pınarı vardır. Zerga ovasını batıya doğru çevreleyen tüm tepeler hattı "kükürt sırası" anlamına gelen Kebritiyah olarak adlandırılır, çünkü ayaklarından kükürtlü bir pınar fışkırır. Bu sırada, çölün büyük mesafelerinden kerteriz noktası olarak hizmet eden birkaç dikkat çekici zirve vardır.

† Bkz. s. 225.

Aşağıdakiler, bu günün yürüyüşü sırasında görülen ana höyüklerin isimleridir: Ermah, Shibbit, Daroge, Addiyah, Abou-Kubbah, og Kharala, her ismin önüne Arapça T-d, yani höyük kelimesi gelir. Bu ciltle birlikte sunulan haritada, konumları dikkatli gözlemlerle ve bazı durumlarda sekstantla belirlenerek yerleştirilmişlerdir.

Nineveh and its Remains, cilt i. s. 315.

Houbron, Otis tarda, veya büyük toy kuşudur; Houbara ise Otis Houbara'dır. Mezopotamya ovalarında küçük toy kuşunun (Otis tetrax) birden fazla türünün bulunduğuna inanıyorum.

† Bedeviler tarafından "Smoug" olarak adlandırılan en bol olanı büyük bir yağmur kuşuydu.

Bir yağma grubu, İran kabilelerinin chappow'u.

Çadır kısa sürede Belled halkıyla doldu ve gece hayli ilerleyene kadar hareketli bir tartışma içinde kaldılar.

Ertesi sabah erken saatlerde valinin iadeiziyaretine gittim ve küçük kalenin kulesinden, ovadaki ana nesnelerin kerterizlerini aldım. Abou Khameera'nın arkasında, Kebritiyah'ın alçak sırasındaki üç dikkat çekici zirve, en uzak mesafede hâlâ görünüyordu ve birçok kalıntının konumunu bir miktar doğrulukla sabitlememi sağladı. Çölün bu kısmının haritalandırılmasında yararlı kerteriz noktaları olacaklardır. Belled'den yaklaşık dört veya beş mil uzaklıkta, kale gibi dağ yamacına inşa edilmiş, Abou Khameera'dakilere benzeyen ve Bedeviler tarafından sadece "Hosh", yani avlu veya çit olarak adlandırılan bir başka büyük höyük grubu yer almaktadır.

Araplar tarafından "El Belled" veya şehir olarak bilinen antik kasabanın kalıntıları, ortasından bir dağ deresinin yatağıyla yarılan ve aralarında dar bir geçit oluşturan bir alçak kayalık tepeler sırasıyla iki belirgin parçaya bölünmüştür. Bu geçit, sert kayaya oyulmuş kuru bir hendekle savunulan, güçlü ve iyi inşa edilmiş bir taş duvarla kesilmiştir. Bir kemerli kapı, derenin akıntısını kasabanın güney kısmına geçirir ki burası ana resmi binaları barındırmış gibi görünmektedir. Kuzey yarısı ise vadinin içindedir ve harap tahkimatlarla çevrilidir. Kaya içindeki o kuru hendeğin kazılmasının daha eski olması ihtimali hariç, İslamiyetten önceki herhangi bir döneme ait kalıntı

Roman Coin of Gordian and Tranquillina, struck at Singara (British Museum).

izine rastlayamadım; modern köyün sakinlerinden ne herhangi bir eser ne de madeni para elde edebildim. Kalıntılar, şüphesiz, Halifeler zamanında bir Arap emirliğinin başkenti olan Sincar kasabasına aittir. Prensleri sık sık bağımsızlıklarını ilan etmiş, madeni para basmış ve Khabour ile Fırat'tan Musul'un yakınlarına kadar hükmetmişlerdir. Eyalet, Haçlı Seferleri'nin ünlü Salah-ed-din'inin (Selahaddin Eyyubi) topraklarına dahildi ve kendisi tarafından birden fazla kez ziyaret edilmişti. Sincar kalıntılarının aynı zamanda Romalıların Singara'sını temsil ettiğine inanılmaktadır. İmparator Gordianus zamanında basılan ve onun resmi ile imparatoriçe Tranquillina'nın resmini taşıyan madeni paralarda bu şehir, ayaklarının dibinde bir nehir bulunan bir tepede oturan ve üzerinde bir santor (yarı insan yarı at) yükselen duvarlı bir taç takmış bir kadın tarafından temsil edilir.* Arap coğrafyacılarına göre Sincar palmiyeleriyle ünlüydü. Bu ağaç artık orada bulunmamaktadır, hatta Mezopotamya'da Tekrit'in kuzeyinde hiçbir yerde meyve vermediğine inanıyorum.

Shomal'in, yani dağın kuzey tarafının köylerini ziyaret etmek ve aynı zamanda, eğer mümkünse, sakinleri arasındaki kan dökülmesine son verip onları valiye itaat etmeye ikna etmek isteyerek, öğleden sonra Belled'den ayrıldım; bana Caval Yusuf ve Yezidi yoldaşları ile Bay ve Bayan R., Doktor ve Bay Cooper eşlik ediyordu. Çadırlar, bagaj ve işçiler Bayrakdar'ın idaresinde bırakıldı. Suttum, Khabour yolculuğumuz için daha başka düzenlemeler yapmak üzere kabilesinin yanına gitmişti.

Dağ yamacı boyunca uzanan sarp bir patikayı takip ederek, Sincar'a ilk ziyaretimde Tahyar Paşa tarafından yıkılan köy olan Mirkan'a ulaştık.* Dağın bu kısmı, kendilerini muazzam pullar halinde ayıran ve aşağıdaki vadiler ile geçitlere düşen, yukarıdaki kayalarda benzersiz formlardan oluşan sonsuz bir çeşitlilik bırakan beyaz fosilli kireçtaşından ince tabakalarla kaplıdır. Bazı yerlerde yokuşlar muazzam basamak dizilerine bölünmüştür, diğerlerinde ise bazaltın sütunlu görünümüne sahiptirler. Bu kireçtaşı neredeyse tek bir ot yaprağı bile üretmez ve süt beyazı rengi, güneş ışınlarının yoğun parıltısını geri yansıtarak göz için hem acı verici hem de rahatsız edicidir.

Mirkan açık bir isyan halindeydi; hem vergi ödemeyi hem de Musul Paşası'nın memurunu kabul etmeyi reddetmişti. İlk başta karşılanma şeklimizden biraz şüpheliydim. Ancak şef Esau bizi karşılamaya çıktı ve evine götürdü. Kısa süre sonra köyün ileri gelenleri etrafımızı sardı. Onlar Shomal kabileleriyle de savaş halindeydiler. Birkaç gün önce savaşmışlar ve her iki taraftan da birkaç adam kaybetmişlerdi. Caval Yusuf tarafından desteklenerek, aralarındaki barış ve birliğin

sadece kendi refahları için değil, nihayetinde Türk hükümetinden bir koruma sözü almış olan ve kötülüklerinin cezasını çekecek olan Kerdestan ve Ermenistan Yezidileri için de ne kadar gerekli olduğunu onlara anlatmaya çalıştım. Uzun süren bir tartışmadan sonra şef, halkının bir süredir savaş halinde olduğu komşu Bukra köyüne bana eşlik etmeyi kabul etti.

Interior of a Yezidi House at Bukra, in the Sinjar.

Mirkan, üç yıl önceki yıkımından beri kısmen yeniden inşa edilmişti; ancak evlerin kalıntıları ve yanmış keresteleri hâlâ eski yerleşim alanının büyük bir kısmını kaplıyordu. Yezidilerin sığındıkları ve daha önce başka bir yerde anlattığım başarılı savunmayı yaptıkları geçidin girişinden geçtik.

Mirkan'dan "Shomal"e iki patika vardır; biri dar vadiler arasında kıvrılır, diğeri ise dağın omzundan aşar. Çevreleyen ülkenin geniş bir manzarasını elde etmemi ve birçok ilgi çekici noktanın kerterizlerini almamı sağladığı için ikincisini seçtim. Köylerin etrafındaki yamaçlar son derece çalışkan ve dikkatli bir şekilde işlenmiştir. Büyük bir emekle toplanan toprak, Lübnan Dağı'nın yamaçlarında olduğu gibi, gevşek taşlardan duvarlarla desteklenen teraslar üzerine yayılır. Birbiri ardına yükselen bu kademeler, aralarında ara sıra az miktarda buğday veya arpa ürünü yükselen incir ağaçlarıyla dikilmiştir. Bu teraslı arsaların düzgünlüğü, Yezidilerin çalışkanlığı hakkında çok olumlu bir izlenim bırakmaktadır.

Tepenin sırtına yakın bir yerde, bir ağaç korusunun gölgelediği beyaz konik bir binanın yanından geçtik. Bu, Yusuf'un yoldaşlarından biri olan Murad'ın babasının, kayda değer bir Caval'ın mezarıydı; kendisi birkaç yıl önce kolera salgını sırasında bu noktada ölmüştü. Duvarlar, ara sıra gelen ziyaretçiler tarafından kurban edilerek kesilen yabani koyunların boynuzlarıyla asılmıştı.

Geçidin tepesinde önümüzde açılan manzaranın güzelliğini ve genişliğini çok az tahmin etmiştim. Sincar tepesi, çölün ortasında aniden yükselen yalıtılmış bir sıradağdır; bu nedenle zirvesinden, gözler bir tarafta Fırat'a kadar uzanan uçsuz bucaksız yaban hayatı üzerinde, diğer tarafta ise Dicle ve Kerdestan'ın ulu dağlarıyla sınırlanan ova üzerinde gezinir. Nisibin ve Mardin uzakta açıkça görünüyordu. Baadri ve Şeyh Adi tepelerini ve Kurt Alplerinin birçok bilinen zirvesini ayırt edebiliyordum. Alçak sıraların arkasında, her biri keskin, testere dişli hatlarıyla belirgin bir şekilde işaretlenmiş olan Tiyari ve Bohtan'ın karla kaplı yükseklikleri vardı. Güneyde ise

Sincar'ın yapay höyükleri bolca görünürken, kuzeyde bunlardan sadece birkaç kalıntı seçebiliyordum. Batmakta olan güneşle aydınlanan bu gerçekten muhteşem manzarayı izlemek için atlarımızdan indik. Geniş bir yükseklikten bakıldığında, bu uçsuz bucaksız ovaların uyandırdığı sonsuzluk fikrinin yanı sıra, toprak yüzeyinde süzülen bulutların ışık ve gölgesinin ve günün kapanışına doğru uzayan gölgelerin ürettiği, sürekli değişen benzersiz bir çeşitlilik ve güzellikteki etkileri asla unutamam.*
Büyük bir misafirperverlikle karşılandığımız Bukra'ya ulaştığımızda gece olmuştu. Köydeki en iyi ev bizim için hazırlanmıştı ve Yezidi evlerinin genellikle olduğu gibi, son derece tertipli ve temizdi. İlginç bir şekilde inşa edilmişti, biri diğerine açılan üç ana odaya bölünmüştü. Bunlar, tavanı destekleyen ahşap sütunların yerleştirildiği yaklaşık altı fit yüksekliğinde bir duvarla ayrılmıştı. Çatı, orta odada düzenli aralıklarla kaba taş kaideler üzerine yükseltilmiş ağaç gövdelerine dayanıyordu; burası bir Fars İwanı gibi bir tarafı havaya açıktı. Odaların kenarları, zevkle düzenlenmiş güvercinlikler gibi küçük nişlerle petek gibi örülmüştü. Tamamı en beyaz alçı ile sıvanmıştı, şurada burada parlak kırmızı renkte süs tasarımları eklenmişti ve bu da evin içine çok özgün bir görünüm kazandırıyordu.
Yemek yedikten sonra Bukra'nın ileri gelenleri yanıma geldiler ve odanın etrafına saygılı ve terbiyeli bir şekilde oturdular. Önerdiğim uzlaşmaya karşı değillerdi, düşman şefi çekinmeden kabul ettiler ve ertesi gün yine savaş halinde oldukları komşu Ossofa veya Usifa köyüne bana eşlik edeceklerine söz verdiler. Bizi takip edenler arasında, Tahyar Paşa Mirkan'a saldırdığında mağaraların savunucularından biri olan aktif ve zeki bir genç vardı. Olayın detaylarını büyük bir ruh ve şevkle anlattı ve kendi tüfeğiyle birkaç adam öldürdüğünü bana temin etti. O zamanlar sadece bir çocuktu ve bu, savaş alanını ilk görüşüydü. Dediğine göre babası, kayalara tırmanan bir askeri işaret ederek eline bir tüfek tutuşturmuş ve "Şimdi, bana bir erkek mi yoksa benden biri mi olduğunu göster! Dinimizin o düşmanını vur, yoksa seni ben vururum!" diye haykırmıştı. Ateş etmiş ve saldıran kişi geçidin içine geri yuvarlanmıştı.
Sabah köydeki birkaç evi ziyaret ettik. Hepsi aynı plan üzerine inşa edilmişti, eşit derecede tertipli ve temizdi. Kadınlar yüzlerini gizlemeden bizi kabul ettiler, yüz hatları düzgün olmaktan çok uzak, hatları düzensiz ve tenleri sarımsıydı. Evli olanlar tamamen beyaz giyinmişlerdi, çenelerinin altında beyaz bir mendil ve başlarının üzerinde Bedevilerinki gibi agal veya yün bir kordonla tutturulmuş bir diğeri vardı. Kızlar beyaz gömlekler ve şalvarlar giyiyorlardı, ancak bunların üzerine renkli zaboun'lar veya önü açık uzun ipek elbiseler giymişlerdi ve bellerinde gümüş parçalarla süslenmiş bir kuşakla sıkıştırılmıştı. Başlarının etrafına gayet şık bir şekilde parlak mendiller büküyorlar ve güçleri yettiğinde kendilerini madeni paralarla, cam ve kehribar boncuklarla süslüyorlardı. Ancak Sincar Yezidileri şimdi çok fakirdir ve kadınların neredeyse tüm ziynet eşyaları çoktan Türk askerlerinin eline geçmiş ya da vergileri ve keyfi cezaları ödemek için satılmıştır. Erkekler koyu bir tene, siyah ve delici gözlere ve sıklıkla sert ve itici bir çehreye sahiptir. Kısa boyludurlar, ancak birbirine güçlü bir şekilde kenetlenmiş iyi orantılı uzuvlara sahiptirler; kaslı, aktif ve büyük yorgunluklara dayanıklıdırlar. Kıyafetleri bir gömlek, bol şalvar ve pelerinden oluşur, tamamı beyazdır; ve altından saçlarının bukleler halinde döküldüğü siyah bir türban takarlar. Uzun tüfekleri nadiren ellerinden düşer ve bellerinde bir piştov,

yanlarında bir pala ve göğüslerinde genellikle sazdan yapılmış bir sıra fişeklik taşırlar. Kıyafetlerine yapılan bu eklemeler ve esmer hatları, onlara bazılarına göre karakterleriyle çelişmeyen, benzersiz bir vahşilik görünümü verir.
Yezidiler, dini yasalarından biri gereği, önü açık sıradan Doğu gömleğini giymekten menedilmişlerdir ve kıyafetlerinin bu parçası her zaman boğaza kadar kapalıdır. Bu, üyelerinin bir bakışta tanınabileceği tarikatın ayırt edici bir işaretidir. **Sincar halkının dili Kurtcadır ve azı Arapça konuşur** **<Sencer>.** Geleneklerine göre, nispeten yakın bir dönemde Mezopotamya'ya yerleşmiş olan Suriye'nin kuzeyinden bir koloninin torunlarıdır, ancak bu konuda kesin bir bilgi elde edemedim. Bununla birlikte, Sincar emirliğinin yıkılmasından ve on dördüncü yüzyıla doğru Timur'un istilasından önce şimdiki yerleşim yerlerine göç etmemiş olmaları muhtemeldir.
Dağın kuzey tarafı, yetersiz toprağın izin verdiği ölçüde yoğun nüfuslu ve iyi işlenmiştir. Bukra'nın neredeyse dörtte üç mil batısında, aralarındaki mesafe incir ağaçlarıyla dikilmiş teraslarla kaplı olan Naksi köyü yer alır. Sakinleri bizi karşılamak için dışarı çıkmalarına rağmen durmadık, ancak Naksi'den sadece bir kayalık sırayla ayrılan Ossofa veya Usifa'ya doğru at sürdük. Bu köyün halkı komşularıyla savaş halindeydi ve burası isyan ve memnuniyetsizliğin ana merkezlerinden biri olduğundan, şefiyle bir görüşme yapmayı çok istiyordum.
Ossofa'nın konumu çok pitoresktir. Derin bir geçidin kenarında durur; arkasında, yan yüzeyleri doğal mağaralarla dolu sarp kayalıklar ve dar vadiler yükselir. Köyün üzerinde yükselen sarkan kayaların üzerinde, uzaktan beyaz yivli külahlarıyla ayırt edilen iki ziarek, yani Yezidilerin kutsal yeri vardır.
Şef Pulo, bizi başlıca sakinlerin başında karşıladı ve evine götürdü; burada ziyaretimin ana amacını tartışmak üzere kısa sürede büyük bir meclis toplandı. Mirkan ve Bukra şefleri, kabul edilen barış tekliflerini sunmaya teşvik edildiler ve uzun bir tartışmadan sonra dostane bir anlaşmanın şartları üzerinde mutabık kalındı ve genel rıza ile onaylandı. Olayı kutlamak için koyunlar kesildi. Yezidi usulüne göre et, soğanda haşlandı ve bir tür dövülmüş bezelye ile karıştırılarak, daha sonra büyük ahşap çanaklarda lapa gibi servis edildi. Yemek lezzetsiz değildir ve Sincar'ın ana yemeğidir. İplere dizilmiş ve grotesk figürler haline getirilmiş kuru incirler bize hediye olarak getirildi. Siyasi sorular çözüldükten sonra, genç adamlar tüfekleriyle pratik yapmak üzere köyün dışındaki açık bir alana çıktılar. Mükemmel atışlar sergilediler, hedefin tam merkezini nadiren kaçırdılar.
Ossofa'nın batısına doğru, aralarında neredeyse yarım mil bile mesafe olmayan Bouran (şimdi terk edilmiş), Gundi-Gayli, Kushna ve Aldina köyleri sıralanır. Dağ yamacında bir arada gruplanmışlardır; bu yamaç, üstünde ve altında, teraslara bölünmüş ve incir ağaçlarıyla dikilmiştir. Gevşek taşlar her bir toprak parçasından, ne kadar küçük olursa olsun, son derece dikkatli bir şekilde temizlenmiş ve duvarlar halinde yığılmıştır; daha yüksek yamaçlarda ise birkaç bağ vardır.
Geceyi Aldina'da, serbest bırakılmasını Musul'dan ayrılmadan önce sağladığım hapisteki şeflerden biri olan Murad'ın evinde geçirdik. Kendisine, yakında döneceğinin müjdesini, yakın zamanda evlendiği ve yokluğunda bir çocuk dünyaya getiren eşine iletmeyi başardım.

Aldina'nın altında, siklopik boyutlarda bir duvarla çevrili dikkate değer bir ziarek durur. Aşağıdaki ovada, bir ağaç korusunun tam ortasında, periyodik ziyaretlerinden biri sırasında Sincar'da ölen Caval Yusuf'un babası Caval Hussein'in mezarı yer alır. Kendisi kutsiyet ve nüfuz sahibi bir rahipti ve mezarı hâlâ bir hac yeri olarak ziyaret edilmektedir. Orada koyun kurban edilmektedir, ancak bunlar sadece ölen kişinin anısınadır ve onlara bağlı özel bir dini anlam yoktur. Et fakirler arasında dağıtılır ve bir miktar para da sıklıkla eklenir. Yardımseverliği ve nazik duyguları teşvik etmeye yönelik bir tören olarak bunu onaylayarak, Caval'ın mezarında kurban edilmek üzere bir koyun verdim ve yol arkadaşlarımdan biri ikinci bir koyun ekledi; etler daha sonra muhtaçlar arasında paylaştırıldı.

Kısa günlük yolculuğumuz sırasında geçtiğimiz tüm köyler, Bedevilere karşı güvenlik için inşa edildikleri dağ yamacında yüksekte durmaktadır. Ovanın geniş manzaralarına hakimdirler; yirmi ve otuz mil uzaklıktaki Nisibin'in beyaz kışlaları onlardan görünür durumdadır ve Kerdestan'ın karlı sırası resme muhteşem bir arka plan oluşturur. Dağda yükselen pınarlar ya sulamada tamamen emilir ya da altlarındaki taze ovada kısa sürede kaybolur. Sincar sırasına paralel olarak uzanan, sarp beyaz kireçtaşı kayalarından oluşan belirgin bir sırtın oluşturduğu, yarım milden daha az genişlikte uzun dar bir vadi vardır ki bu kayalar o kadar ufalanabilir niteliktedir ki ova bir miktar mesafe boyunca onların parçalarıyla kaplıdır.

Gece boyunca bir haberci bana, Suttum'un kabilesinden döndüğünü ve çadırlarına kadar bize eşlik etmek üzere bir grup atlıyla birlikte beklediğini bildirdi. Bu nedenle, doğrudan doğruya zor bir geçitten Belled'e dönmeye karar verdim. Doktor ve Bay R., patikayı bırakarak, dağın en yüksek sırtlarında bolca bulunan dağ keçisi veya yabani keçi arayışıyla kayalara tırmandılar.

Geçide çıkan dar vadiye girmeden önce Nogray ve Ameera'yı ziyaret ettik. Sadece diğer iki önemli köy, Semoka ve Jafri, görülmeden kaldı. Dağa tırmanış son derece sarptı ve zirveye ulaşmamız neredeyse iki saatimizi aldı. Daha sonra kendimizi bodur meşe ağaçlarıyla yoğun bir şekilde kaplanmış geniş bir yeşil platformda bulduk. Korumalı oyuklarda hâlâ kar durduğunu görmek beni şaşırttı. Her iki yanımızda uçsuz bucaksız Mezopotamya ovaları uzanıyordu. Güneyde, güneşte parıldayan, Sincar'dan yaklaşık on beş mil uzaklıkta, Arapların Munaiif dediği küçük bir tuz gölü vardı. Bedeviler, kuzey meralarındayken, tuz ihtiyaçlarını buradan karşılarlar.

Meşe ağaçları ve çeşitli çalılarla kaplı dar bir vadi içinden Belled'e indik. Av hayvanı bol görünüyordu. Bize Aldina'dan eşlik etmiş olan bir Yezidi, üç yaban domuzu vurdu ve biz de birkaç çift büyük kırmızı keklik kaldırdık. Bizden kısa süre sonra yetişen Doktor ve Bay R., birkaç yabani keçi görmüşler ve kurtlar tarafından yarısı yenmiş bir leş bulmuşlardı.

Belled'in altındaki vadide, Caval Yusuf'a göre sakinleri tamamen veba tarafından yok edilmiş olan büyük, terk edilmiş bir köyün kalıntılarından geçtik. Dağı geçmemiz neredeyse beş saatimizi aldı.

Suttum ve Bedevi yoldaşları bizi bekliyorlardı, ancak ertesi sabah öncesinde yola çıkmaya hevesli değillerdi. Bir Yezidi yılan oynatıcısı, yedi veya sekiz yaşlarında bir çocuk olan oğluyla birlikte öğleden sonra çadırlarıma geldi ve hayretler içindeki

izleyicilerden oluşan bir çemberin ortasında marifetlerini sergiledi. Önce bir torbadan, izleyenlerin en zehirli türden olduğunu beyan ettikleri, birbirine düğümlenmiş birkaç yılan çıkardı. Çocuk sürüngenleri korkusuzca babasından aldı ve onları göğsüne yerleştirerek boynuna ve kollarına dolanmalarına izin verdi. Bedeviler bu işlemleri sessiz bir hayranlıkla izlediler; ancak Şeyh, oğlundan kan akıtan yılanlardan birine karşı öfke taklit ederek onu yakalayıp kafasını dişleriyle ısırarak kopardığında ve çırpınan gövdeyi onların arasına fırlattığında, artık dehşet ve infiallerini gizleyemediler. Kafir yılan oynatıcısına ve onun soyuna en uzak nesillere kadar yüksek sesle lanetler yağdırdılar. Suttum bütün akşam boyunca sakinliğini geri kazanamadı, sık sık derin düşüncelere daldı, sonra aniden Şeyh'e yeni bir lanetle patlayarak, onun kötü olanla çok yakın ve kutsal olmayan bir bağı olduğunu ilan etti. Zavallı Yezidi'nin marifetlerinin ona yaşattığı dehşeti tamamen atlatması için birçok gün geçmesi gerekti.

Şeyh'in yanında taşıdığı yılanların zehirli dişleri muhtemeka sökülmüştü, her ne kadar kendisi için tedarik edebileceğimiz herhangi bir örnek üzerinde pratik yapmayı teklif etmiş olsa da. Ancak, onu teste tabi tutmayı ihtiyatlı görmedim. Sincar kalıntıları bu sürüngenlerle kaynamaktadır ve ben onların arasında birçoğunu görmüştüm. En yaygın bulunanı koyu kahverengi renkte, neredeyse siyaha yaklaşan ve inanıyorum ki zararsız bir türdür. Boyu altı fitten fazla olanlarla karşılaştım. Diğerleri ise daha tehlikeli bir karaktere sahiptir ve Bedeviler onlardan büyük bir korku duyarlar.

Suttum deloul'unu (hecin devesini), Athaiba adında, harika güzellikte beyaz bir kısrakla değiştirmişti. Kendisi Kohaila soyundandı, kusursuz bir simetriye sahipti, mizaç olarak bir kuzu kadar uysaldı, ancak savaşta veya avda heyecanlandığında ateş saçan gözlere ve gururlu, asil bir duruşa sahipti. Semeri, üzengisi olmayan, Bedeviler tarafından genellikle kullanılan basit saman dolgulu bir minderden ibaretti. Nazik hayvanı yönlendirmek için sadece bir yular yetiyordu. Suttum yanında ailesinin başlıca üyelerinden birkaçını getirmişti, bunların hepsi asil kısraklara binmişti. Bir genç doru bir taya biniyordu ki bunun için, bana temin edildiğine göre, yüz deve teklif edilmişti.

Sincar'da basılmış Alexander Severus'un madeni paraları da vardır. Antik coğrafyacıların anlatımlarında, aralarında dikkate değer tutarsızlıkların bir sonucu olarak, birkaç yazar aynı adı taşıyan iki şehir olduğuna inanma eğiliminde olmuştur; biri Batlamyus'a göre Dicle üzerinde, diğeri ise dağın altında. Burası uzun süre Romalılar ve Partlar arasında bir çekişme yeri olmuştur.

Nineveh and its Remains, cilt i. s. 317.

Mardin'in karşısından ilk kez bakan, o benzersiz sahnenin üzerinde bıraktığı etkiyi asla unutamaz. Sincar tepesinden görünüm çok daha güzel ve çeşitlidir.

Sincar'ın eteğindeki engebeli arazi üzerinde, küçük akarsuların aşındırdığı ve çölde kaybolan derin su yataklarını geçerek bir patikayı takip ettik. Köyler, karşı yamaçta veya "Shomal"de olduğu gibi, dağ yamacında yükseklerde yer almaktadır. İlk geçtiğimiz köy, Yezidiler ve Müslümanların yaşadığı Gabara idi. Şefi Ruffo, bir grup atlıyla birlikte yanımıza geldi ve benden Soulak adı verilen bir pınarı nasıl açacağını göstermemi rica etti; söylediğine göre bu pınar aniden tıkanmış ve köyü neredeyse susuz bırakmıştı. Ne yazık ki, bana atfettiği sanatlar konusunda bilgisiz olduğumdan, ona herhangi bir yardımda bulunamadım. Gabara'nın ötesinde ve ovaya daha yakın

bir yerde, Werdiyat adında bazı modern kalıntılar gördük ve kısa bir sürüşten sonra Jedaila köyünün altındaki hoş bir derenin kenarında kamp kurduk.
Suttum'un o sırada Sincar'a doğru göç etmekte olan kabilesini ziyaret etmek amacıyla bütün bir gün burada kaldık. Sabahın erken saatlerinde, ufukta hareket eden nesnelerden oluşan devasa bir kalabalık hafifçe algılanabiliyordu. Bunlar Boraij'lerin develeri ve koyunlarıydı, onları her zamanki erkek, kadın, çocuk kalabalığı ve yük hayvanları takip ediyordu. Ova boyunca dağılışlarını ve yavaş yavaş farklı otlaklara yerleşmelerini izledik. Öğleye doğru kamp kurulmuş ve tüm geride kalanlar toplanmıştı. Kara çadırları zar zor ayırt edebiliyorduk ve yerleri sadece yukarı doğru kıvrılan beyaz duman halkalarıyla belli oluyordu.
Öğleden sonra Suttum'un babası Rishwan, Boraij'in birkaç Şeyhi eşliğinde yanımıza geldi. Güzelliği ve hızıyla ünlü beyaz bir hecin devesine biniyordu. Semeri ve hayvanın boynu, Nejd Araplarının tarzında, birçok renkte yün püsküller, cam boncuklar ve küçük deniz kabuklarıyla bolca süslenmişti. İyi eğitilmiş dromedary (hecin devesi) çadırımın kapısında diz çöktüğünde, yaşlı adam aşağı indi ve kollarını boynuma dolayarak beni her iki omzumdan öptü. Uzun boyluydu ve asil bir duruşu vardı. Sakalı yaştan ötürü beyazdı, ancak formu hâlâ dik ve adımları sağlamdı. Rishwan, Şammar'ın en cesur savaşçılarından biriydi. Çocukken, babasıyla birlikte kabilesinin kuzey Arabistan'daki orijinal yerleşim yerinden gelmişti. Boraij'in büyük bir kolunun lideri olarak, kabilenin savaşlarında önemli bir rol oynamıştı ve genç adamlar uzak yağma seferlerine liderlik etmesi için hâlâ ona başvuruyorlardı. Ancak o, gazou'nun (yağma seferlerinin) zahmetlerinden uzun süre önce vazgeçmiş ve Saadi'nin onurunu koruma işini, Suttum'un ikincisi olduğu üç oğluna bırakmıştı. Hem karakter hem de görünüş olarak gerçek Bedevi'nin asil bir örneğiydi. Arap savaşçısının beceri ve cesaretiyle misafirperverliği, cömertliği ve bir Arap aşk hikayesi kahramanının sadakatini birleştiriyordu. Irkına özgü o belagatle, çöl dilinin en zengin lehçesinde konuştu. Öğleden sonranın büyük bir kısmında benimle oturdu ve ekmek yiyerek çadırına geri döndü.
Kerraniyah veya Sekkiniyah (köy her iki isimle de bilinir) Yezidi şefleri, Rishwan'ın gelişinden kısa bir süre sonra kampımıza geldiler. Bedevilerle kan davaları olduğundan, bundan sonra birbirlerini yağmalamaktan kaçınmaları için her iki tarafa da misafirperverliğim üzerine yemin ettirerek bir uzlaşma sağlamak için ziyaretlerinden yararlandım. Bu köyün ve Semokiyah'ın sakinleri ürünlerinin onda birini (ve ayrıca yağmalarda alınan malları) sadece Hüseyin Bey'e verirler; diğerleri ise şefin yanı sıra Şeyh Nasr'a da onda bir pay öderler.
Yolculuğumuzun sonuna ulaşmaya hevesli olduğum için Suttum'un çadırında uyuma davetini geri çevirdim, ancak kervanı gece kampımız için belirlenen yere göndererek; Bay ve Bayan R., Doktor, Bay C. ve Hürmüz eşliğinde babasının çadırını ziyaret etmek üzere bir yay çizdim. Boraij'ler Jedaila'nın küçük deresinden yaklaşık altı mil uzakta olmalarına rağmen, su için oraya göndermek zorundaydılar.* Çadırlarına doğru at sürerken, yavaşça dereye doğru yönelen develerini ve koyunlarını geçtik. Ova boyunca geniş bir şekilde yayılan develer renklerine göre ayrılmıştı; bazı sürüler tamamen beyaz, bazıları sarı, diğerleri ise kahverengi veya siyahtı. Her hayvan, böğrüne dağlanmış kabilenin iyi bilinen işaretini taşıyordu. Onları süren Araplar,

evsel amaçlar için kampa su taşınan, sığır derisinden yapılmış geniş rouwis'leri, yani kovaları taşıyan dromedary'lerin üzerindeydi.
Uzun tüylü mızrağıyla silahlanmış, süratli deloul'unu (hecin devesini) mahmuzlayan bir Bedevi savaşçısı, yeşil çimenlik üzerinde dizginsizce koşturan tayının takip ettiği asil kısrağına liderlik ederek ara sıra hızla yanımızdan geçiyordu. Kalabalık arasında, ünü kabileler arasında geniş bir şekilde yayılmış olan ve başarıları Şammar arasında sürekli bir övgü ve hayranlık teması olan bir doru ata binen, Suttum'un ağabeyi Sahiman ile karşılaştık. Kendisi, Mezopotamya'daki atların soyunu üretmek için ayrılmış, neredeyse nesli tükenmiş ve belki de çölün diğer her türünden daha çok değer verilen Obeyan Shernkh soyundandı. Şöhretini henüz iki yaşındayken kazanmıştı. Khorusseh'in* başlıca savaşçılarıyla birlikte Ferhan, Aneyza'yı yağmalamak için Fırat'ı geçmişti. Üstün bir güçle karşılaştılar ve tamamen mağlup oldular. Kabilenin en iyi kısrakları düşmanın eline geçti ve sadece doru tay, Aneyza'nın en süratli atları tarafından takip edilmesine rağmen, takipçilerini geride bıraktı.† En saf kanla birleşen bu tür asil nitelikler, onu Şammar'ın kamu malı olarak görülmeye layık kıldı ve hiçbir para miktarı sahibini ondan ayrılmaya ikna edemezdi. Aynı kabilenin bir kolu olan Hamoud'a ait ünlü bir doru kısrakla birlikte, Mezopotamya'daki bu soyu çoğaltmak üzere ayrılmıştı. Boyut olarak küçüktü, ancak kemik yapısı iri ve mükemmel orantılara sahipti. Her taraftan onun dayanıklılık ve hız güçlerine dair olağanüstü örnekler duydum.
Boraij kampının yakınında, her bakımdan daha önce tarif ettiğim höyüklere benzeyen bir grup höyük vardı. Bedeviler bunlara Abou-Khaima derler. Bunlar kasaba veya tapınak kalıntıları mıdır? Benzer formları —bir eğimli yol veya basamaklarla çıkılan, teraslar dizisine bölünmüş bir merkez höyük ve eşkenar duvarlarla çevrili olması— bunların ateş tapınakları veya astral ibadete ayrılmış ulu sunaklar olduğu tahminine yol açacaktır. İleride görülecektir ki, antik Babil alanında veya yakınındaki Birs Nimroud'un iyi bilinen harabesi şekil olarak neredeyse tamamen aynıdır. Bu dikkat çekici kalıntıları tarif etmeye geldiğimde, orijinal formları üzerine bazı ilave gözlemler ekleyeceğim.

Meraların iyi olduğu bahar aylarında, Bedevilerin koyun ve develeri çok az suya ihtiyaç duyar ve çadırlar nadiren bir kuyu veya derenin yakınına kurulur; sıklıkla yarım günlük bir yürüyüş mesafesi kadar uzaktadır. Suttum, yılın bu zamanında develerin iki ay boyunca sulanmasına gerek olmadığını, çöl otlarının zenginliğinin böyle olduğunu bana temin etti.
Şammar büyük kabilesinin, cesaretleri ve erdemleriyle tanınan ve aynı soydan geldiklerine inanılan beş kolu veya alt bölümü bu şekilde adlandırılır. Kalıtsal şefleri Ferhan'dır. Khorusseh'e ait olmak, Şammar arasında onurlu bir ayrıcalıktır. Beş kol; Boraij, Fedagha, Alayian, Ghishm ve Hathba'dır; bu sonuncusundan ve Ehl-i Muhammed ailesinden, ünlü Bedevi şefi Sofuk çıkmıştır. Şammar'ın diğer kabileleri; Abde, Assaiyah (As-Subhi ve Al-Aslam olarak ikiye ayrılır), Thabet, Hamoud, Theghavgheh, Ghatha, Dhirayrie, Ghufayla ve Azumall'dır. Tüm bu kabileler tekrar sayısız kola ayrılır. Assaiyah'lar Fırat'ı geçerek, Şammar'ın geri kalanıyla olan kan davası nedeniyle Aneyza ile birleşmişlerdir. Aneyza'nın büyük bir bölümü olan Raffidi'ler ise yakınlarını terk etmişlerdir ve şimdi Şammar ile birleşmiş durumdadırlar.
† Bedevilerin asla erkek atlara binmediğini varsaymak bir hatadır; ancak birkaç nedenden ötürü bunu nadiren yaparlar.

Bize eşlik eden Bedeviler, biz Boraij kampına ulaşana kadar mızraklarını sallayarak taklit savaş oyunları içinde ileri geri dörtnala koştular. Çadırlar ova boyunca uzak ve geniş bir şekilde dağılmıştı; çünkü meraların bol olduğu ve düşman kabilelerden yakın bir tehlike beklenmediği bu mevsimde çadırlar bu şekilde kurulur. Diğer zamanlarda ise birbirine yakın paralel hatlar halinde dizilirler; Şeyh her zaman düşmana bakan tarafı alan en ön konumda bulunur, burası konuğun kabul edildiği

yer olduğu gibi düşmanla ilk karşılaşılacak yerdir. Ancak bu konum kışın değişir; çadırın hakim rüzgara göre bir taraftan tamamen kapatılması gerektiğinde ve rüzgar yön değiştirdiğinde tüm kamp adeta arkasını döner, böylece en arkadaki çadır en öndeki haline gelir. Çadırın arkasından yaklaşmak, çadır iplerinin üzerinden atlamak veya neredeyse her zaman sağ tarafta bulunan kadınlar bölümüne doğru at sürmek terbiyesizlik kabul edilir. Sıcak havalarda, havanın serbestçe dolaşabilmesi için tüm kanvas direkler üzerinde yükseltilir; sabah ve akşam saatlerinde ise güneş ışınlarını savuşturmak için belirli bir perde kullanılır. Bir Bedevi, bir kampa yaklaşırken Şeyh'in çadırını, büyüklüğünden ve sıklıkla önünde duran mızraklardan hemen ayırt edebilir. Eğer yabancı doğrudan oraya gitmiyorsa ve şefin konuğu olmak istemiyorsa, hiçbir çadırın önünden geçmemek için yolunu değiştirir; çünkü bir adamın çadırına uğramadan, durup ekmeğini yemeden geçmesi bir hakaret ve neredeyse bir aşağılama kabul edilir. Bir çadır sahibinin, bir kampa girerken kendi çadırının önünden geçen herhangi birini konuğu olarak talep etme hakkı bile vardır.
Rishwan, Suttum, küçük kardeşi Mijwell ve kabilenin ileri gelenleri bizi karşılamak için çadırın önünde duruyorlardı. Ailenin eski halıları ve yatak örtüleri, ne kadar yıpranmış ve eski olsalar da konuklar için serilmişti. Biz yerleşirken şölen için gözlerimizin önünde iki koyun kesildi; varışımızdan önce yapılması yeterince misafirperverce kabul edilmeyecek bir törendi, çünkü hayvanların tamamen bizim için kesildiğinden şüphe duyulabilirdi. Kampın önde gelen adamları etrafımızda toplandı, çimenlerin üzerinde geniş bir çember halinde çömeldi. Arap siyasetinden, Arap savaşlarından, ghazou'lardan (yağma seferlerinden) ve Şammar tarafından savaşta ele geçirilen veya çalınan Aneyza kısraklarından bahsettik. Kısa süre sonra, dağ gibi yığılmış pirinç ve haşlanmış etle dolu, ağır buharı tüten devasa ahşap tepsiler getirildi ve önümüzdeki yere bırakıldı. Üzerlerine muazzam miktarda taze tereyağı yığınları kondu ve erimesine izin verildi; şef ara sıra bütün bu karışımı elleriyle karıştırıp yoğuruyordu. Yemekler soğuduğunda* saygıdeğer Rishwan çadırın ortasında ayağa kalktı ve yüksek bir sesle her bir kişiyi adıyla çağırarak sırayla şölene davet etti. İlk önce önde gelen Şeyhlerden birkaçıyla birlikte yedik; ancak her biri bu onura karşı direnç gösteriyor ve kendisinin Suttum ile Mijwell tarafından yerine doğru çekilmesine izin veriyordu. Çocuklar, her zaman olduğu gibi, en son kabul edildi ve artan parçalar ile kemikler için genel bir kapışmayla eğlenceyi sonlandırdı. Ne Rishwan ne de oğulları, hazırladıkları şölenin tek bir lokmasını bile yemedi; misafirperverlik kuralları gereği bunun tamamen konuklara bırakılması gerekiyordu.
Yemek yedikten sonra, Bayan R.'ye eşlik ederek Rishwan'ın eşlerinin, kızlarının, oğullarının ve kabilenin ileri gelenlerinin toplandığı perde arkasına geçtim; Frank kadını görmek için bir araya gelmişlerdi. Aralarında hatırı sayılır güzellikte birkaç kadın vardı. Üç kardeşin en büyüğü olan Sahiman'ın eşi, güzel görünümüyle en çok dikkat çekeniydi. Hepsi alışılagelmiş uzun mavi gömlek ve çizgili ya da siyah pamuklu abba giymişlerdi, başlarında ise bükülmüş deve tüyünden bir kordonla sınırlandırılmış siyah bir mendil veya kefiye vardı. Mücevher ve mercanlarla süslenmiş devasa gümüş halkalar burunlarından†, ve aynı metalden bilezikler ise bileklerinden ve ayak bileklerinden sarkıyordu. Bazıları yağmurdan sonra toplanan ve çoğunlukla Asur kalıntıları olan madeni paralardan, kaba kehribardan, akikten ve

akik boncuklar ile silindirlerden oluşan kolyeler takmıştı. Bu süslemeler evlenmemiş kızlar ve en genç, en güzel eşlerle sınırlıydı; yaşlandıklarında bunları daha gözde bir halefe devretmek zorunda kalıyorlardı.

Arab Nose Ring and Bracelet of Silver.

Bedevi kadınları çadırlarından ayrıldıklarında ya da bir yürüyüş halindeyken, bazen yüzlerinin alt kısmına siyah bir mendil örterler ve sadece parıldayan gözlerini açıkta bırakırlar. Erkekler gibi onlar da hatlarını gizlemek için kefiye veya baş örtüsü kullanırlar. Ten renkleri koyu bir zeytin tonundadır. Gözleri iri, badem şeklinde, anlamlı ve olağanüstü bir parlaklık ile ateşe sahiptir. Siyah ve gür saçlarının bukleler halinde dökülmesine izin verirler. Gençliklerindeki duruşları dik ve zariftir. Büyük yorgunluklara katlanabilirler, zorluk ve tehlike anlarında büyük bir cesaret ve ruh sergilerler. Ancak güzellikleri sadece ilk gençliğin yoldaşıdır. Birkaç istisna dışında, yirmili yaşlardan sonra ve bir veya iki çocuğun doğumunun ardından, gözün şimşek gibi çakan parlaklığı tek başına genel enkazdan kurtulurken, hızla en çirkin kocakarılara dönüşürler. Gençken, şeflerin kızları ve eşleri iyi bakılır; güneş ışınlarından halılarla gölgelenmiş, üstü kapalı deve tahtırevanlarında kabileyle birlikte hareket ederler. Kız çocukları Çölde* bir güç ve avantaj kaynağı olarak görülür; çünkü babanın güçlü ve nüfuzlu şeflerle ittifaklar kurmasını sağlarlar ve sıklıkla uzun yıllardır var olan kan davalarını iyileştirmenin aracı olurlar.
Rishwan'ın ailesinin çocukları çıplak ve elbette kirliydi. Bir Bedevi için oldukça garip bir şekilde, açık sarı saçları ve mavi gözleri olan bir çocuk, bu sebepten ötürü Bay C.'ye çarpıcı bir benzerlik taşıdığı düşünüldü ve sonuç olarak ressam Bay C.'ye atıfla, muhtemeka hayatının geri kalanında bu isimle bilineceği Musawwer adı takıldı.
Biz kamptan ayrılmadan önce Suttum, daha önce olduğu gibi, bana hediye olarak güzel doru bir tay getirdi; bu hediye, bu tür bir hediyeyi reddetmenin kibar yolu olarak, ihtiyaç duyulana kadar ona bakılması ricasıyla her zamanki gibi geri çevrildi.* Suttum deloul'unu (hecin devesini) hazırlamış olarak yolculuğumuzda bize eşlik etmeye hazırdı. Çadırlarından bir süreliğine uzak kalacağı için eşini de yanına almayı rica etti ve ben de memnuniyetle kabul ettim. Rathaiyah, Şammar'ın ana kollarından biri olan Abde'nin şefi Şeyh El Meekh'in kız kardeşydi. Artık genç olmamasına rağmen, ilk güzelliğinin büyük bir kısmını hâlâ koruyordu. İri siyah gözlerinde alışılagelmiş Bedevi ateşinden daha fazlası vardı ve saçları omuzlarına birçok lüle halinde dökülüyordu. Mizacı gururlu ve emrediciydi ve Suttum üzerinde, onun kabul etmekten hoşlandığından ya da bir savaşçı olarak karakteriyle tamamen bağdaşandan daha fazla bir nüfuza sahip olduğu açıkça görülüyordu. Suttum onunla siyasi nedenlerle, güçlü bir kabileyle yararlı bir ittifakı pekiştirmek için evlenmişti.

İşleri çok geçmeden sert bir elle ele almış gibi görünüyordu; çünkü zavallı Suttum evliliğinden hemen sonra, genç ve güzel bir eşi babasının çadırına geri göndermek zorunda kalmıştı. Bu eski hak sahibi kadın şimdi Khabour üzerinde kabilesiyle birlikte bulunuyordu ve muhtemeka Rathaiyah, kocasının gitmek üzere olduğu yönü bildiği için ona eşlik etmeye bu kadar hevesliydi. Rathaiyah, dromedary'nin üzerinde kocasının arkasında, kendisi için bir halı ve yatak örtüsüyle yapılmış rahat bir koltukta biniyordu. Şeyh, mızrağını sağ elinde tuttuğu kısa, çengelli bir çubukla deloul'u yönlendirirken, sol bileğinde de doğanı Hattab'ı taşıyordu. Rishwan'ın rediff'i olan Khoraiif ise bu sefer bir Şammar Bedevisi ile birlikte ikinci bir dromedary olan Sheaila'ya biniyordu.

Gerçek Sincar dağı Jedaila'dan yaklaşık dokuz mil sonra biter, yüksek sırt aniden alçak engebeli tepelere dönüşür. Ovanın her yerinden bakıldığında çok güzel bir nesnedir. Kireçtaşı kayaları, şurada burada meşe ağaçlarıyla kaplı olup, zengin altın sarısı bir renktedir; dağın yan yüzeylerini yaran sayısız vadi ise derin mor gölgeler oluşturur. Sincar'ın batı kısmı Kerraniyah Yezidi kabilesi tarafından iskan edilmiştir. Dağa paralel bir hat üzerinde ova boyunca at sürdük ve ondan yaklaşık yedi veya sekiz mil uzaklıktaki alçak tepeler hattına ulaştık. Bunlara Alouvi ve Yusuf Beg denir. Çöl, Araplar tarafından genellikle "boubara" veya orta boy toy kuşu olarak adlandırılan ve büyük bir lezzet olarak kabul edilen kuşla kaynıyordu. Hattab esas olarak bu av için eğitilmişti ve Suttum'un havaya kaldırılmış bileğinde oturuyor, delici gözleriyle ovayı tarıyordu. Biz henüz ayırt edemeden, çömelmiş avı çok uzaktan gördü ve kanatlarını açarak kendisini bağlarından kurtarmak için mücadele etti. Bir kez serbest kaldığında, toy kuşuna doğru düz, istikrarlı bir uçuş yaptı; toy kuşu gelen düşmanı karşılamak üzere yükseldi, ancak kısa sürede onun keskin pençeleri altında aşağı indirildi. Bir av atlısının yetişmesiyle sonuçlanan bir mücadele usulünce başladı, av için hazırlanan yem heykele sunuldu ve doğan kapşonu takılarak tekrar efendisinin bileğine yerleştirildi.

Böylece, gece çökmeden önce çadırları görebilmeyi umarak ova boyunca neşeyle at sürdük. Yorgun yolcuyu* sıklıkla yanıltan küçük çöl baykuşunun kederli ötüşü dışında hiçbir ses derin sessizliği bozmuyordu, ne de bir kampın yerini genellikle işaret eden uzak ateşleri ayırt edebiliyorduk. Ancak Suttum Bedevilerin nerede duracağını çok iyi biliyordu ve hava karardıktan yaklaşık bir saat sonra, gecikmemizden endişe duyarak bizi aramaya çıkmış olan Derviş'in ve diğer işçilerimin iyi bilinen sesini duyduk. Çadırlar, durağan suda içen develer ile atları sokmalarıyla çıldırtan sineklerden ötürü Arapların Om-el-Dhiban, yani "sineklerin anası" dediği, iğrenç şeylerle dolu küçük batan bir tuzlu su birikintisinin yakınına kurulmuştu.

Kampımız, beni görmek için çadırlardan gelen, hediyeler olarak un, koyun ve incir getiren Kerraniyah kabilesinin Yezidileriyle doluydu. Onlar da kuzey tarafının sakinleri gibi Bedevilerle savaş halindeydiler. En büyük çadırım kısa sürede konuklarla doldu. İki sıra halinde yerde çömelerek oturdular. Son kez aralarındaki barış ve birliğin avantajlarından bahsettim ve onlardan, silah gücüne başvurmak yerine aralarındaki anlaşmazlıkları gelecekte Hüseyin Bey, Şeyh Nasr ve Cawalların kararına bırakacaklarına dair, Şeyh Adi vadisindeki bir sonraki büyük festivalde toplanan kabilelerin önünde ciddi bir söz vermelerini istedim. Onları Bedevilerle de

uzlaştırdım; Suttum kabilesi adına bir taahhütte bulundu ve her iki taraf da dağın eteğindeki meralarda tekrar karşılaştıklarında birbirlerinin sürülerini yağmalamaktan (kowee payı almaktan)* kaçınmayı kabul etti. Sincar sakinleri, kendi Yezidi düşmanlarından büyük bir korku duyan Şammar'a kowee, yani haraç ödemeyecek kadar güçlü ve bağımsızdırlar. Sık sık yıllık gelirlerini artırırlar ve neredeyse tamamen Arapların pahasına zenginleşirler. Kabilelerin ilkbahar ve sonbaharda göç ettikleri fırsatları kollarlar ve geceleyin aniden kamplarına çöreklenerek çadırlarını yağmalar, sığırlarını sürüp götürürler. Tepelere geri döndüklerinde ise, korunaklı sığınaklarında Bedevilerin intikamına meydan okuyabilirler.
Yezidiler gece geç saatlerde kamplarına döndüler, ancak sabah çadırlar sökülmeden önce yaklaşık yüz atlısı tekrar benimle birlikteydi. Önceki akşam girilen taahhütleri yerine getireceklerine söz verdiler ve günkü yolculuğumuzda birkaç mil boyunca bana eşlik ettiler. Caval Yusuf, Musul'a geri dönüş yolunda onlarla birlikte gitti. Yıllık açık artırmada, Sincar'ın gelirlerini (Mokhatta) onun satın alması ve sakinleri Türk vergi memurunun zulüm ve haksızlıklarından kurtarması kararlaştırıldı. Onun için Musul yetkililerine mektuplar yazdım; böyle bir düzenlemenin hem dağın huzuru hem de Paşa'nın hazinesi için eşit derecede faydalı olacağını tavsiye ettim.*
Om-el-Dhiban'dan ayrıldıktan sonra, kış sellerinin aşındırdığı derin vadilerle yarılmış engebeli bir ülkeye girdik. Asur heykellerinin alabasterı olan Musul mermeri damarları, ara sıra toprağın üzerinde görünüyor, kır çiçeklerinin ova yüzeyine yayılan halısını kesintiye uğratıyordu. Sincar'ın batıya doğru alçaldığı alçak tepelere yaklaştık. Bunlara Jeraiba denir, pırnal ve bodur meşe ağaçlarıyla iyi kaplanmıştır ve içlerinde Şammar Bedevilerinin yaz aylarında kamp kurduğu bol miktarda pınar bulunur. Bunların kenarından geçerek, çöle girdiğimizden beri gördüğümüz ilk belirgin patika olan, Khabour üzerindeki Cebur kamplarına çıkan çiğnenmiş bir yolu takip ettik ve günün geri kalanında onu izledik. İstediğimiz gibi uçsuz bucaksız, çiğnenmemiş düzlükte dolaştıktan sonra, insanların ayak izlerinin oluşturduğu dar yola tekrar hapsedilmek biraz can sıkıcı görünüyordu. Bununla birlikte Bedeviler bu patikanın en iyi suya çıktığını ilan ettiler ve biz de kendimizi onların rehberliğine bıraktık. Dört saatlik bir sürüş bizi yetersiz bir pınara ulaştırdı; yarım saat sonra ikincisinden geçtik; ve beş buçuk saatte çadırlarımızı, günün geri kalanı için, küçük bir derenin yakınına kurduk. Tüm bu pınarlar Maalaga olarak adlandırılır, alçı veya Musul mermeri yataklarından doğar ve acı, nahoş bir tada sahiptir. Bedeviler, içimi keyifsiz olmasına rağmen bunların son derece sağlıklı olduğunu ve hatta suyun Jeraiba meralarında kısraklarını semirttiğini beyan ederler.
Çadırlarımızın yakınında duvarla çevrili antik bir köyün kalıntıları vardı. Pınar bir zamanlar bunların ortasından fışkırıyordu, ancak kaynağı çöplerle tıkanmıştı; gün ışığından birkaç saat kalmış olduğundan, Hürmüz burayı temizlemek üzere Ceburları ve Tiyarileri görevlendirdi. Gün batımından önce suyun hem miktarı hem de kalitesi büyük ölçüde iyileşti. Boş duramayan Suttum, av arayışıyla doğanı bileğinde deloul'u ile ova boyunca dolaştı ve akşamleyin bir çift toy kuşu ile döndü. Yanıma geldiğinde, sanki zihninde ağır bir yük varmış gibi çehresi biraz kasvetli görünüyordu. Nihayet, çeşitli dolambaçlı sözlerden sonra, eşinin benim sağladığım beyaz çadırın altında uyumayacağını söyledi; bu tür lükslerin, kendisinin beyan ettiğine göre, sadece

şehirli kadınlara layık olduğunu ve bir Bedevi'nin karısı ile kızına tamamen yakışmadığını ekledi. Suttum, "Meselede o kadar kararlı ki," dedi, "Billah! Dün gece yatağımı terk etti ve açık havada çimenlerin üzerinde uyudu; şimdi de eğer onu beyaz bir çadır altında uyuma ayıbından kurtarmazsam beni terk edip yürüyerek yakınlarının yanına döneceğine yemin ediyor." Arap kadınının bu kaprisine uymak elverişsizdi, ancak o boyun eğmez olduğundan, ona mutfak olarak servis edilen siyah bir Arap çadırı, keçi kılından bir kanvas verdim. Kanvasın her tarafı havaya açık olan bu örtünün altında, tekrar özgürce nefes alabildi ve bir Bedevi olduğunu hissetti.

Güneş batarken, en uzak mesafede, Khabour'un ağaçlık kıyılarını işaret eden siyah bir çizgiyi ve onun ötesinde yükselen Abd-ul-Azeez'in karanlık tepelerini ayırt edebiliyorduk. Yukarı doğru kıvrılan ince duman sütunları, bizimle nehir arasında Bedevilerin kampları olduğunu gösteriyordu; ancak ne çadırlarını ne de sığırlarını görebiliyorduk. Kampımızın güneyindeki ovalar Rhoua ve Haweeza adı verilen alçak tepeler sırasıyla sınırlanmıştı.

Ertesi akşam, kır çiçekleri ve aromatik otlarla kaplı, ceylanlar, tavşanlar ve toy kuşlarıyla kaynayan güzel bir ovayı geçtik. Yaklaşık iki saat içinde, dumanını bir önceki akşam gördüğümüz kamplara ulaştık. Bunlar Şammar'ın Hamoud kolundan Bedevilere aitti. Çadırlar, sanki sahipleri bir tehlikeden korkuyormuş gibi gruplar halinde birbirine yakın dikilmişti. Konuk olarak çadırlarına girmekten kaçınmak için onlardan biraz uzakta atlarımızdan indik. Şefler kısa sürede yanımıza geldiler, deve sütü ve ekmek getirdiler. Onlardan, Musul ile Mardin arasındaki ana yol üzerinde, diğer değerli yüklerin yanı sıra büyük miktarda devlet parası taşıyan bir kervanı yakın zamanda yağmaladıklarını öğrendik. Türk hükümet yetkilileri, Şammar'ın sorumlu şefi olarak Ferhan'ı parayı iade etmeye çağırmış, reddedilmesi halinde tüm kabileye karşı bir sefer düzenlemekle tehdit etmişti. Ganimetlerinden ayrılmak istemeyen ve bir savaştan kaçınmak için Şammar'ın geri kalanının kendilerini buna zorlamasından korkan Hamoud'lar şimdi kuzeye doğru çekiliyorlardı; atlıları güçlü olduğundan Ferhan'a açıkça meydan okumuşlardı. Nejm ile olan bir kan davası nedeniyle Fırat'ı geçmiş ve Aneyza ile birleşmiş olan Assaiyah'tan birçok aile de onlara katılmıştı. Hamoud'lar hainlikleri ve gaddarlıklarıyla ünlüdür; katledilen Türk askerlerinin yağmalanmış kıyafetleri içinde grotesk bir şekilde giyinmiş olan etrafımızda toplananların çehresi de kesinlikle onların bu ününü yalanlamıyordu. Dokusunu ve değerini öğrenmek için üzerimizdeki her kıyafet parçasını parmaklarıyla yokladılar. Kamplarından ayrılarak, kabileye ait devasa deve ve koyun sürülerinin arasından geçtik ve nihayet nehir görünür alana girdi.

Khabour en zengin meralar ve çayırlar içinden akar. Kıyıları şimdi her renkten çiçekle kaplıydı ve yeşil ova boyunca kıvrımları ulu bir yılanın kıvrımları gibiydi. Asla bundan daha güzel bir manzara görmedim. Yolculuklarının sonunu önlerinde gören tüm grubumuzu kontrol edilemez bir sevinç duygusu kapladı. Atlılar atlarını tam hızla mahmuzladılar; daire halinde dans eden Ceburlar mızraklarının ucunda renkli mendillerini sallayarak savaş çığlıklarını haykırdılar, Hürmüz koroya liderlik etti; Tiyariler ise dağ şarkılarını söyleyerek tüfeklerini havaya ateşlediler.

Tam yapraklı ağaçlar suyun kenarını sıralıyordu. Aralarından bir grup atlı Arap çıktı. Yaklaştıklarında, başlarında bizi karşılamak için çadırlarından çıkmış olan Cebur Şeyhi Muhammed Emin'i ve oğullarını tanıdık. Kucaklaşmak ve alışılagelmiş selamlaşmaları teatretmek için atlarımızdan indik ve ardından, atların dizlerini aşan ve Mezopotamya yaban hayatının en verimli kısımlarında bile daha önce hiç görmediğim kadar yoğun bir çiçek kitlesi içinden ileriye doğru at sürdük.

Şammar arasında konukların önüne sıcak bir yemek koymak son derece misafirperverce kabul edilmez; çünkü başkalarına sıra gelmesi için yemeği çabuk yemek zorunda kalırlar, ta ki yemek dillerini yakmadan soğuyana veya zamanlarının yarısını daha soğuk parçaları seçmekle harcayana kadar. Bir keresinde, Şammar'ın büyük şefi Ferhan ve onunla birlikte inen çok sayıda atlı çadırımda misafir olduğunda, onlar için bir akşam yemeği hazırlamıştım. Şeyh daha sonra duyduğuma göre Bey'in şöleninin muhteşem olduğunu, ancak yemekler o kadar sıcak olduğu için kimse yiyemediğinden misafirlerine usulünce misafirperverlik göstermediğini söylemiştir.

† Bunlar Yeşaya'nın (iii. 21.) Yahudi kadınları tarafından takıldığını belirttiği "burun halkaları ve mücevherleri"dir. Asur heykellerinde bunlara dair hiçbir tasvire rastlanmamış olması merak uyandırıcıdır. Khorsabad'dan bir parça üzerinde yontulmuş bir parmak yüzüğü gördüğümü belirtmek için bu fırsatı değerlendiriyorum.

Kasaba sakinleri arasında bir kız çocuğu bir tür kusur kabul edilir ve bir kızın ölümü, çok sıklıkla kasten yol açılsa da, nadiren bir üzüntü kaynağı olur.

Bu benim için sadece bir usul meselesi olarak bilindiğinden, misafirperverliğin gösterisini artırmak için Suttum bana Şammar'ın en değerli atı olan doru tayını teklif etmiş olabilir. Bunun nedeni, bilmediği şey değildi; tayı geri vereceğimi bilmesine rağmen, onu satın alma arzumu ifade edip bir fiyat teklif edebilirdim. Bu tür bir teklif, bir kez yapıldığında, hayvanın Bedevilerin gözündeki değerine zarar verirdi ve sahibi nihayetinde onu satmak zorunda kalabilirdi. Bir keresinde, El Hather'da Şammar arasındayken, bir Arap kampıma güzel bir doru tayla gelmişti. Hayvana o kadar hayran kalmıştım ki, hemen binicisine onu satın alma arzumu belirttim. Sadece altındaki meblağın değerinin altında olduğunu ima etti. Fiyatı artırdım, ancak o sadece başını salladı ve atını sürdü. Yine de kabileler arasında, atın satışı için pazarlık yaptığına dair söylenti yayıldı. Hayvan en iyi kanı taşımasına rağmen Bedeviler tarafından şüpheyle bakılmaya başlandı ve sahibi, aylar sonra, bir at tüccarına benim teklif ettiğimden çok daha düşük bir fiyata satmak zorunda kaldı! Çölün son derece hassas ve kolayca gücenmeye meyilli olan Arapları ile ilişkilerde bu tür küçük önyargıların ve adetlerin bilinmesi son derece gereklidir.

Sesi, gece sürüleri eve getirirken deve çobanının çıkardığı çığlığı andırır; bu yüzden sıklıkla onunla karıştırılır.

Kelimenin tam anlamıyla "güç-parası": Çölde dolaşan ve sınırlarında yaşayan küçük kabileler, tamamen yok olmaktan korunmak için kendilerini güçlü bir kabilenin koruması altına bırakmak zorundadırlar. Şammar'ın her büyük kolu bu koruma karşılığında bir miktar para, koyun, deve, mısır veya arpa alır ve bu durum kabilenin diğer kolları tarafından da az çok saygı görür. Böylece Jehesh'ler Boraij'e, Khabour Ceburları Ferhan'a (Şammar'ın kalıtsal şefi), Tel Afer halkı ise Assaiyah'a kowee öderdi. Eğer Şammar'ın bir başka kolu bu şekilde kowee ödeyen bir kabileyi yağmalar veya ona zarar verirse, onların koruyucuları malı geri almak veya kayıpları tazmin etmekle yükümlüdür.

† Gelirler, yani bir paşalığın farklı vergileri, aşiret payları vb. her bahar açık artırmada en yüksek teklifi verene satılır, o da parayı öder veya devletin gelirleri toplaması için yeterli güvenceyi sağlar. Bu, imparatorluğun en güzel eyaletlerinin harabeye dönmesine büyük ölçüde katkıda bulunmuş bir sistemdir.

Caval Yusuf aslında 350 sterlini zarurlu aşan bir meblağ karşılığında gelirlerin çiftçisi (mültezimi) oldu. Sincar sakinleri kendi inançlarından birine yapılan bu tavizden büyük memnuniyet duydular ve toprağı işlemeye, karşılıklı saldırılardan kaçınmaya teşvik edildiler.

Şefin çadırları, Arban kalıntılarının altına ve nehrin o esnada geçiş vermeyen (sığ olmayan) sağ veya kuzey kıyısına kurulmuştu. Yaklaşık iki saatlik bir at sürüşünün ardından onlara yaklaştığımızda, Muhammed Emin zafer edasıyla ziyaretimin ana amacı olan heykelleri işaret etti. Heykiller, oldukça büyük boyuttaki bir höyüğün tabanında, su kenarının hemen biraz yukarısında duruyorlardı. Hâlâ antik medeniyetin kalıntıları arasında olduğumuzu gösteren birkaç tel (höyük) ve antik kanalların çift taraflı setlerinin yanından geçmiştik. Koyun sürüleri ve deve katıları, nehrin her iki yakasındaki çayırlara yayılmıştı. Bunlar Ceburlara ve seçkin bir Arap savaşçısı ile Suttum'un amcası olan Moghamis idaresindeki Boraij kabilesinin bir bölümüne aitti. Muhammed Emin'in koruması altında otlayan küçük klanlar olan Şerabbin ve Bakkara'nın güttüğü mandalar ile sığırlar, uzun otların arasında tembelce duruyor ya da sineklerden ve öğle sıcağından korunmak için nehrin akıntısına sığınıyorlardı.

Nihayet Cebur Şeyhi'nin kampının tam karşısında durduk, ancak nehir üzerinden karşıya geçmek için salları hazırlamak biraz zaman gerektirdiğinden, o gün geçmek için artık çok geçti. Bu nedenle, geceyi geçirmek üzere çadırlarımızı güney kıyısına kurduk. Çadırlarımız kısa sürede Boraij, Hamoud, Assaiyah ve Cebur Araplarından oluşan rengarenk bir kalabalıkla doldu. Varışımızdan kısa bir süre sonra Moghamis'in kendisi geldi ve bana, sabahki avının meyveleri olan iyi eğitilmiş bir doğan ile birkaç toy kuşu hediye getirdi. Doğan, geniş çadırın ortasındaki sehpasına usulünce yerleştirildi ve Doğu'daki ikametimin geri kalan kısmı boyunca maiyetimin bir üyesi olarak kaldı. Adı Fawaz'dı ve Tekrit yakınlarında, doğan soylarıyla ünlü olan Makhoul tepelerinin yerlisiydi. "Çark" (Şahin) olarak adlandırılan türdendi ve Obeid ulu kabilesinin şefi Sadoun-el-Mustafa tarafından, Şammar'ın şeyhi Ferhan'a verilmiş, o da bir dostluk nişanesi olarak Moghamis'e armağan etmişti.
Hamoud'lardan bir Şeyh de bize, henüz iki aylık bile olmayan, annesini takip ederken yakalanmış ve o zamandan beri deve sütüyle beslenmiş yabani bir eşek sıpası* getirdi. Gerçekten de çadırıma gelenlerin hemen hepsinin koyun, süt, lor veya tereyağı gibi bir sunusu vardı; hatta Arap çocukları bile bizim için, nehir kıyılarında ulu sayılarda yuva yapan zarif arap tavşanını (yerboğa) yakalamışlardı. Karşılığında uygun hediyeler verildi. Tüm misafirlerimiz için akşam yemeği pişirildi ve Khabour üzerindeki ilk gecemizi genel şenliklerle kutladık.

Benim tarafımdan bu ülkeye getirilen genç bir yabani eşeğin derisi üzerine Bay Grey tarafından yapılan şu gözlemler için kendisine minnettarım: — "Bunun, antiklerin yabani eşeği veya onageri olduğundan hiç şüphem yok. Kutch'ta bulunan og Pallas tarafından Asya'nın karlı dağlarında bulunduğu tarif edilen og Bay Hodgson tarafından Equus Kiang ve E. polyodon olarak adlandırılan Equus Hemionus'tan tamamen farklı olan, birkaç yazar tarafından çizgisi olmayan eşek olarak tarif edilenle aynı olduğu açıkça görülmektedir. Yaban eşeği veya onager, sadece uzaktan görülen bazı örneklerden tarif edildiği ve örneklerin incelenmesinden elde edilmediği için zoologların arzuladığı şeylerden biriydi; og Pallas'ın Hemione'sinden daha büyük ve daha sivri kulaklara sahip olduğu söylenmesiyle karakterize edilir. Müzeye gönderdiğiniz genç örnekte durumun böyle olduğunu görmüyorum. Mezopotamya ovalarının yaban eşeği ile Tibet'in Hemione'si arasındaki büyük fark, birincisinin sarımsı beyaz, ikincisinin ise yazın parlak doru olmasıdır, her ikisi de kışın grimsi beyazdır. Kafatasının formlarında ve kan damarları ile yüzün sinirlerinin iletimi için deliğin yerleşiminde de bazı farklılıklar vardır." Mezopotamya Arapları bu güzel hayvanı gençken sıkça yakalarlar ve genellikle yiyecek olarak hemen öldürürler. Tam büyüdüğünde onu yakalamak neredeyse imkansızdır. Metinde adı geçen sıpa, biz Musul'a dönmeden önce öldü. Sekiz veya dokuz ay yaşadıktan sonra ikincisi de öldü; üçüncüsü de aynı kaderi paylaştı. İngiltere'ye canlı bir örnek göndermeyi çok istiyordum, ancak böylece birini büyütmeye yönelik tüm girişimlerimde başarısız oldum. Musul'da sahip olduğum ise bir köpek gibi takip ediyordu.

BÖLÜM XII.

ARBAN. — KAMPIMIZ. — SUTTUM VE MOHAMMED EMİN. — KANATLI BOĞALARIN KEŞFİ. — KAZILARIN BAŞLAMASI. — SONUÇLARI. — KÜÇÜK NESNELERİN KEŞFİ — İKİNCİ ÇİFT KANATLI BOĞANIN — ASLANIN — ÇİN

ŞİŞESİNİN — VAZONUN — MISIR SKARABELERİNİ (BÖCEK MÜHÜRLERİ) — MEZARLARIN. — ESaret SahnESİ.

Sheikh Mohammed Emin.

Şeyh Muhammed Emin'in kampının önüne varışımızın ertesi sabahı, küçük bir salla Khabour'u geçtik ve çadırlarımızı nehrin sağ veya kuzey kıyısına kurduk. Kalıntıların, nehir tarafından yıkanan ve dökülen topraklar nedeniyle dik uçurumun kademeli olarak altı oyulan ve kısmen taşınan, düzensiz şekilli büyük yapay bir höyükten ibaret olduğunu gördüm. Ceburlar buranın batısında kamp kurmuşlardı. Çadırlarımız için

akıntıya bakan, amfitiyatro gibi girintili bir yer seçtim. Böylece her taraftan çevrelenmiş ve korunmuş olduk. Arkamızda ve doğumuzda höyük yükseliyordu, batımızda ise Muhammed Emin'in ailesi ve bağımlıları vardı. Çölde, kalıntıların ötesinde, Ceburların ve onların koruması altına girmiş olan birkaç Arap kabilesinin çadırları uzak ve geniş bir şekilde dağılmıştı; bunlar manda sürülerinin göçebe bakıcıları olan Şerabbin'ler, Aneyza'ların akınları nedeniyle Ras-al-Ain'deki (Khabour'un kaynağı) otlaklarından sürülen Bakkara'lar ve reisleri kardeş şefleriyle kavga ettiği için şimdi Muhammed Emin'e katılmış olan Urfa bölgesinde mukim büyük bir klan olan Jays'lerin (Kays) bazı aileleriydi. Höyüğün tepesinden bakıldığında, gözler kır çiçekleriyle kaplı, kara çadırlarla bezeli, sayısız koyun sürüsü ve develerin bulunduğu düz bir ülke üzerinde geziniyordu. Arban'da kaldığımız süre boyunca bu ulu ovaların rengi sürekli bir değişim geçiriyordu. Birkaç gün boyunca altın sarısı bir renge büründükten sonra, yeni bir çiçek ailesi filizleniyor ve neredeyse bir gecede rengi parlak bir kırmızıya dönüştürüyor, bu da yerini tekrar aniden en derin maviye bırakıyordu. Sonra çayırlar çeşitli tonlarla alacalanıyor ya da meraların en gür hali olan zümrüt yeşiline bürünüyordu. Khabour kıyılarının güzelliği ve verimliliği hakkında Bedevilerden o kadar sık duyduğum abartılı tanımlamalar fazlasıyla gerçekleşmişti. Araplar, çayırlarının yıl boyunca üç farklı ot ürünü verdiğini övünerek anlatırlar ve göçebe kabileler, etraftaki her yer sararmış, kavrulmuş ve cansızken, insanın serin bir gölgenin tadını çıkarabildiği ve hayvanların taze ve körpe otlar bulabildiği bu ormanlık kıyıları ve kalıcı yeşilliği yaz aylarında bir cennet olarak görürler.

En uzak mesafede, doğumuzda, Araplar tarafından Koukab olarak adlandırılan tek başına konik bir yükselti yer alıyordu. Önümüzde, güneyde, batan güneşin karıklı kenarlarında taze gölgeler bıraktığı, rengi ve hatları sürekli değişen güzel Sincar tepesi vardı. Arkamızda ve çok uzak olmayan bir yerde ise Abd-ul-Azeez'in alçak, ormanlık sırası uzanıyordu. Nehir kıyısını sınırlayan ince ağaç ve çalı kuşağının arasında yer yer yapay höyükler, Arban'dan daha küçük boyutta, yükseliyordu. Yanımda tam iki yüz kişiyi alabilecek büyüklükte ve bir "musaif" veya kabul yeri olarak tasarlanan ulu bir çadır getirmiştim; burası yoldan geçenlere ve Arap ziyaretçilere her zaman açıktı; çünkü gerçek Bedevilerle kaynaşmak ve onlar üzerinde bir nüfuz kazanmak isteyen bir gezginin ilk görevi, misafirperverlik göstermektir. Bu ulu pavyon kampımın ortasına, girişi nehre bakacak şekilde kuruldu. Sağında Çavuşların ve hizmetçilerin çadırları yer alıyordu; bunlardan biri, her zaman eksik olmayan hastaları kabul etmek üzere Doktor için özel olarak donatılmıştı; arkasında ise Ceburlarla karışmak istemeyen Rathaiyah'ın siyah Arap çadırı vardı. Solda ise yol arkadaşlarımın çadırları ve yaklaşık 200 yarda ötede, kazıların yakınında, rahatsız edilmek istemediğimde çekildiğim ve Arapların kabul edilmediği kendi özel çadırım bulunuyordu. İçinde ayrıca, ekmek yemenin gerekli olduğu herhangi bir seçkin Arap konuğumuz olmadığı zamanlar hariç, genellikle kahvaltı eder ve akşam yemeği yerdik. Kampımızın önünde, onunla nehir arasında, atlarımızın bağlandığı küçük bir çimenlik vardı. Suttum ve Muhammed Emin genellikle bizimle yemek yerlerdi ve kısa sürede bıçak ve çatallara, medeni yaşamın diğer kısıtlamalarına tamamen alıştılar. Suttum'un taktiği ve zekası gerçekten dikkate

değerdi. Kartal gözünden hiçbir şey kaçmıyordu. Birkaç saat, gruptaki her bir kişinin karakteri hakkında doğru bir tahminde bulunmasını sağlamıştı ve en dikkatli Avrupalının bile gözünden kaçabilecek tuhaflıkları fark etmişti. En görgülü Türk bile hanımların toplumunda bu kadar rahat olamazdı ve yolculuğumuz boyunca, bizimle sadece birkaç saatlik bir ikametten sonra edindiği görgü kurallarını hiçbir zaman çiğnemedi. Bir yoldaş olarak harikaydı, —anekdotlarla doluydu, neşeli bir ruha sahipti, her Bedevi kabilesinin tarihini, siyasetini ve savaşlarını bilirdi ve Çölün her köşesine, ürünlerine ve sakinlerine aşinaydı. Güneş battıktan sonra, ulu ovaya ve kıvrılarak akan nehre bakan bir höyüğün üzerinde onunla birlikte oturarak, zarif Bedevi lehçesinin zengin akışını, Arap hayatına dair belagatli hikayelerini ve savaşlar, yağmalar ve tekli dövüşlere dair canlı anlatımlarını dinleyerek birçok mutlu saat geçirdim.

Ceburların Şeyhi Muhammed Emin, zeka bakımından Suttum'dan çok daha aşağıda, iyi huylu, oldukça yapılı bir Araptı ve saf Bedevi'nin birçok niteliğinden yoksundu. İlişkilerimiz boyunca onun misafirperverliğinden ve bana gösterdiği samimi alakadan memnun olmak için her türlü nedene sahiptim. Temel kusuru, her şey için dilenme alışkanlığıydı. Vermeye her zaman ne kadar hazırsa, almaya da o kadar hevesliydi. Bu bakımdan, aslında, tüm Araplar birbirine benzer ve bu alışkanlık anlaşıldığında, bir reddediş karşısında hiçbir kırgınlık duyulmadığı için artık bir rahatsızlık kaynağı olmaktan çıkar. Cebur şefi kabilesinde tam bir patrikti; altısı süvari ve kısrak sahibi olan en az on altı çocuğu vardı. En küçükleri, Sultan adında dört yaşında bir çocuk, onun gözdesiydi. Alışılagelmiş kıyafeti başındaki kırmızı bir Türk fesi veya fesinde ibaret olan bu çocuğu, çadırımıza geldiğinde her zaman yanında getirir, yanından neredeyse hiç ayırmazdı. Arap çocuklarının en iyileri kadar yakışıklı ve kirliydi. Yakın zamanda ölen annesi, Abd-rubbou'nun güzel kız kardeşiydi. Ölüm haberi kendisine ulaştığında tesadüfen kardeşinin konuğu olmuştum. Kabileden yorgun ve bitkin bir Arap çadır bulup girdi ve alışılagelmiş selamlaşmayı vermeden oturdu; oradakilerin hepsi onun Khabour'dan ve uzak dostlardan geldiğini hemen anladı. Sessizliği kötü haberlerin habercisiydi. Hemen anlaşılan dolaylı bir ifadeyle, amacını yanında oturan birine anlattı, o da bunu sırasıyla şefin amcası Şeyh İbrahim'e fısıldadı. Yaşlı adam yüksek sesle, bir iç çekişle, "Bu Allah'ın iradesi ve merhametidir; o ölmedi, aksine azat oldu!" dedi. Abd-rubbou kimden bahsettiğini hemen anladı. Ayağa kalkıp dışarı çıktı; annenin ve kadınların feryadı kısa sürede çadırın iç kısımlarından yükseldi. Çadırlarımızın etrafında kalabalıklar halinde toplanan Araplar için bir iki gün boyunca merak nesnesi olduk. Daha önce hiç Avrupalı görmediklerinden, yabancıları incelemek için acele etmeleri doğaldı. Ancak kısa sürede bize alıştılar ve işler her zamanki gibi devam etti. Belirtilmeye fazlasıyla değer ve konukları söz konusu olduğunda Arabın doğal dürüstlüğünün lehine en güçlü şekilde tanıklık eden bir durumdur ki; tüm yolculuğumuz ve Khabour'daki ikametimiz boyunca, açık çadırlar içinde yaşamamıza ve her türlü eşyamız etrafa saçılmış olmasına rağmen, hırsızlıktan dolayı tek bir kayıptan şikayet etmek zorunda kalmadık.

Arban'a geçtikten sonraki ilk işim, Araplar tarafından tarif edilen heykelleri incelemek oldu. Nehir, son seller sırasında höyüğü kademeli olarak aşındırarak, su kenarının yaklaşık altı fit üzerinde ve kalıntının seviyesinin tam elli fit altında bir çift kanatlı

insan başlı boğayı açığa çıkarmıştı. Bu figürlerin sadece ön kısımları görünebiliyordu ve Muhammed Emin benim varışımdan önce toprağın hiçbir kısmının kaldırılmasına izin vermemişti. Toprak kısa sürede temizlendi ve bunların yüksekliği 5,5 fiti, uzunluğu ise 4,5 fiti geçmeyen kaba bir kireçtaşından yapıldığını gördüm. Aralarında aynı malzemeden bir zemin döşemesi levhası yer alıyordu. Genel form olarak Ninova'nın iyi bilinen kanatlı boğalarına benziyorlardı, ancak sanat tarzı bakımından onlardan hatırı sayılır derecede ayrılıyorlardı.

Front View of Winged Bull at Arban

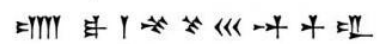

Çizgiler ve işleniş cesur ve köşeliydi, ulu bir antik çağ izlenimi veren arkaik bir duyguya sahipti. Bunların, Nimroud'un daha hassas bir şekilde işlenmiş ve son derece süslü heykelleriyle olan ilişkisi; Yunan sanatının en erken kalıntılarının, Phidias ve Praxiteles'in zarif anıtlarıyla olan ilişkisi gibiydi. İnsani hatlar maalesef çok zarar görmüştü, ancak kalan kısımlar çehrenin Asur tipinden farklı, kendine özgü bir karaktere sahip olduğunu göstermeye yetiyordu. Göz çukurları, muhtemeka fildişi veya camdan gözün beyazını ve küresini almak için derin bir şekilde oyulmuştu. Burun basık ve büyüktü, dudaklar ise kalın ve bir zencininki gibi çıkıntılıydı. İnsan kulakları kafaya iliştirilmişti ve boğa kulakları ise üst kısmı alçak ve kare olan, Khorsabad ve Kuyunjik'tekiler gibi yüksek ve süslü olmayan, Nimroud'dakiler gibi de yuvarlak olmayan boynuzlu başlığa doğru uzanıyordu. Saçlar, daha kaba oyulmuş olmasına rağmen, saf Asur heykellerinde olduğu gibi özenle kıvrılmıştı. Kanatlar vücudun boyutuna oranla küçüktü ve Ninova saraylarını süsleyen boğaların kanatlarındaki o haşmetli açıklığa sahip değildi. Figürün üzerinde, tamamen Asurca olan şu karakterler* yer alıyordu.

Arban'daki Kanatlı Boğanın Önden Görünümü.

Bu karakterlerden, heykellerin başka hiçbir anıtta ismine rastlanmamış bir kralın sarayına ait olduğu anlaşılmaktadır. İsme eklenmiş hiçbir unvan, hatta "kral" unvanı bile yoktur; hüküm sürdüğü ülkeden de bahsedilmemiştir; bu nedenle bunun gerçekten bir kraliyet ismi olup olmadığı konusunda bazı şüpheler mevcut olabilir.* Bu heykellerin üzerindeki muazzam toprak birikimi, durdukları binanın yıkılmasından bu yana, kalıntıları üzerine başka konutların da inşa edilmiş olduğunu kanıtlamaktadır. Arban, nitekim, Arap coğrafyacıları tarafından Khabour'un son derece verimli bir bölgesinde gelişen bir şehir olarak zikredilmektedir. Duvarları renkli çinilerle kaplanmış ve Sincar'dakine benzer kufi kabartma yazıtlarla süslenmiş bir

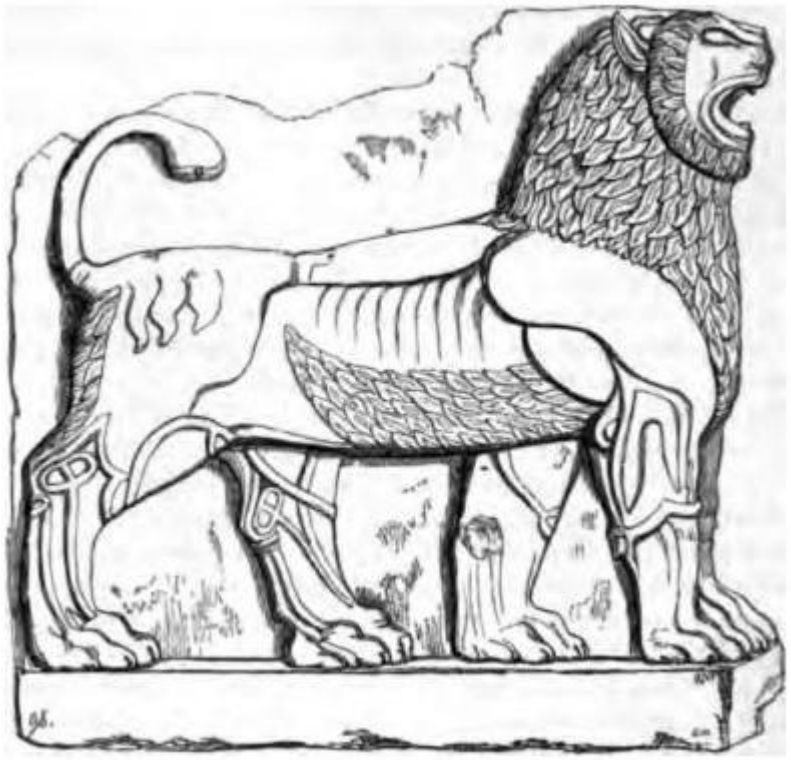

Lion discovered at Arban.

minarenin parçası ile binaların temelleri höyük üzerinde hâlâ görülmektedir; batı eteğinde ise bir zamanlar akarsuyun üzerinden geçen bir köprünün kalıntıları vardır. Ancak nehir yatağını değiştirmiştir. Zarif bir şekilde şekillendirilmiş arabesk karakterlerle süslenmiş ayaklar (ayak temelleri) şimdi kuru toprak üzerindedir.
Çadırlarımızın Arban'da kurulu olduğu üç hafta boyunca yürütülen kazıların sonuçlarını hemen tarif edeceğim. Cebur Şeyhini memnun etmek ve daha fazla güvenlik amacıyla kervanımızın etrafında silahlı bir adam gücü bulundurmak için, kabile otlaklarını değiştirdiğinde, Muhammed Emin'in Araplarından yaklaşık elli kişiyi işe aldım ve onları Musul'dan bana eşlik etmiş olan işçilerle birlikte gruplar halinde yerleştirdim. Zaten açığa çıkarılmış olan boğaların arkasında ve kalıntıların aynı seviyedeki çeşitli yerlerinde tüneller açıldı. Höyüğün yüzeyinde hendekler de kazıldı. Boğaların arkasında çeşitli Asur kalıntıları bulundu; bunların arasında Nimroud'dakiler gibi bir bakır çan ve beyaz hatlarla sarı renge boyanmış ok başlı karakterler içeren tuğla parçaları, soluk yeşil bir zemin üzerindeydi. Höyüğün diğer kısımlarında cam ve çanak çömlek keşfedildi, bazıları Asur dönemine, diğerleri ise daha şüpheli bir karaktere sahipti. Çiçekler ve sarmal işçiliğiyle süslenmiş, yoğun bir şekilde sırlanmış birkaç çömlek parçası, antik camın parlak ve çeşitli yanardönerliğini almıştı.*
Asur yapılarının genel mimari düzenlemesinden, tarif edilen iki boğanın bir salona veya odaya açılan bir girişte durduğu sonucuna varmak doğaldı. Heykellerin sağına ve soluna doğru üç gün boyunca duvar kalıntıları aradık, ancak üzerlerine binen muazzam toprak yığınının bir sonucu olarak bu kazı çalışması hatırı sayılır bir zorlukla yürütüldü. Daha sonra karşı tarafta benzer bir kapı aralığı bulmayı umarak höyüğün merkezine doğru bir tünel açılmasını emrettim. Hayal kırıklığına

uğramadım. Beşinci günde benzer bir çift kanatlı boğa keşfedildi. Aynı boyuttaydılar ve aynı karakterlerle yazılmışlardı. Bir parçası başlangıçta, ya heykel oyulurken ya da taşınırken kırılmış olduğundan, yerine taze bir taş parçası dikkatlice yerleştirilmişti.

Duvar kalıntıları bulmak için bu heykellerin sağına ve soluna da kazı yaptım, ancak bir sonuç alamadım; ve ardından tünel açma işine höyüğün merkezine doğru yeniden devam edildi. Birkaç gün içinde, genişletilmiş çeneleriyle, boğalarla aynı kaba kireçtaşından ve aynı cesur arkaik tarzda yontulmuş bir aslan keşfedildi. Beş bacağı vardı ve kuyruğunun ucunda, Ninova bas-kabartmalarında olduğu gibi, bir pençe yer alıyordu. Yükseklik olarak neredeyse boğalarla aynıydı. Kapı aralığının karşı tarafını oluşturmuş olması gereken diğerini boşuna aradım.

Bu heykeller hariç, höyüğün bu kısmında hiçbir bina kalıntısına rastlanmadı. Boğalardan biraz uzakta açılan bir başka tünelde, kabartma halinde bir insan figürünün yarısı keşfedildi.* Yüz tam önden görünüyordu. Bir el bir kılıç veya hançeri kavrıyor; diğeri ise göğse doğru bir nesne tutuyordu. Saçlar ve sakal uzun ve dökümlüydü, Asur bas-kabartmalarındaki gibi yoğun buklelerle süslenmişti. Başlık, keskin bir noktada biten bir tür dairesel miğferden oluşuyor gibi görünüyordu. İşleniş ve tarz, heykelin boğa ve aslanla aynı döneme ait olduğunu işaret ediyordu.
Arban höyüğünde keşfedilen heykeller bunlardı. Farklı dönemlere ait daha küçük nesneler arasında hatırı sayılır ilgiye sahip bazı nesneler vardı; kavanozlar, vazolar,

cenaze vazoları, yoğun şekilde sırlanmış çanak çömlekler ve cam parçaları. Harabenin güney tarafındaki bir hendekte, üzerinde Çince karakterler yazılı olan küçük yeşil ve beyaz bir şişe bulundu. Benzer bir kalıntı daha sonra mahalledeki bir höyükten bir Arap tarafından bana getirildi. Bu tür şişeler Mısır mezarlarında da keşfedilmiştir ve antik dönemleri ile ithalat tarihlerine ve şekillerine dair hatırı sayılır şüpheler mevcuttur.

Figure in Pottery from Mosul.

Mısır'a ithal edilmiştir.* Şimdi en iyi görüş, bunların nispeten modern olduğu ve muhtemeka Araplar tarafından, sekizinci veya dokuzuncu yüzyılda, o dönemde geniş ticari ilişkiler içinde bulundukları Uzak Doğu krallıklarından getirildikleridir. Kahire çarşılarında tamamen benzer şişeler hâlâ satışa sunulmaktadır ve kadınların gözlerini boyamak için pudra veya kohl tutmak amacıyla kullanılırlar.

Kaba, yarı pişmiş kilden yapılmış, yaklaşık dört fit yüksekliğinde bir kavanoz höyüğün merkezinden çıkarıldı. Kulplar kabaca tasarlanmış insan figürlerinden oluşuyordu ve kenarları kabartma halinde adamlar ile hayvanların grotesk tasvirleri ve arabesk süslemelerle kaplıydı.

Aynı malzemeden yapılmış, figürlerle süslü vazolar, Musul'un modern kasabasındaki evlerin temelleri kazılırken sıklıkla keşfedilmektedir. Nispeten yakın bir döneme ait gibi görünmektedirler, muhtemeka Hristiyanlık döneminden daha sonradır, ancak Arap işgalinden öncedir. Üzerlerinde tuhaf bir kıyafet içinde, yüksek bir başlık ve işlemeli cüppeler giymiş insan figürleri taşıdıklarından, bunları Perslere atfetmeliyim. Şekil ve boyut bakımından Arban'dakine benzer olan ve yine grotesk canavar tasvirleriyle kaplı olan bir vazo, bu antik sınıfa ait gördüğüm en güzel örnek olup, Musul'daki çok eski Keldani Meskinta kilisesinin temelleri altında, o bina iki yıl önce yıkılıp yeniden inşa edildiğinde bulunmuştu.* Katolik Keldani Patriği tarafından bana verilmişti; topluluğun şefine ait bir vazo olarak, Avrupa'ya dönüşümden sonra antikalarla yüklü bir salı yağmalayan Araplar tarafından maalesef diğer ilginç kalıntılarla birlikte tahrip edildi, bu sal Bağdat yolundaydı.

Arban'da keşfedilen diğer kalıntılar arasında, tamamen Asurca olan ulu bir bakır yüzük; toprak kaplarda bulunan, ulu bir dönemin kalıntısı olan çam kozalağına benzeyen bir süsleme; pişmiş topraktan bir boğa başı; muhtemeka aynı döneme ait boyalı tuğla parçaları ve birkaç Mısır skarabeleri (böcek mühürleri) vardı. Mısır

Egyptian Scarab, from Arban.

düzeneklerini taşıyan og bazı durumlarda kraliyet kartuşlarını bile içeren kazınmış taşların ve skarabelerin Khabour kıyılarında bulunmuş olması ilginçtir. Benzer nesneler daha sonra Nimroud'da kazılıp çıkarılmış ve Asur'daki çeşitli kalıntılardan Araplar tarafından bana getirilmiştir. British Museum'da depolanan bu skarabeler üzerine Bay Birch tarafından yapılan şu gözlemleri eklemek için bu fırsatı değerlendireceğim.

Son harf bir örnekte atlanmıştır. Boğanın bir çizimi için bölümün sonundaki ahşap baskıya bakın.

Bu kalıntılar şimdi British Museum'dadır.

Bu parçanın yüksekliği 5 fit 8 inç idi.

Wilkinson, "Ancient Egyptians," cilt iii. s. 107'de, metinde tarif edilene tamamen benzer bir şişenin çizimini verir ve Rosellini'ye göre, 18. hanedan dönemine ait olduğuna inanılan, daha önce açılmamış bir mezarda keşfedilmiş olan bir tanesinden bahseder; ancak konu üzerinde hatırı sayılır bir şüphe olduğu görünmektedir.

Yeni kilisenin temelleri atılırken, diğer ilgi çekici nesnelerin yanı sıra erken dönem Keldani patriklerinden ikisinin mezarı keşfedildi. Bedenler, iyi korunmuş olarak, elbette piskopos tarafından hemen aziz ilan edildi ve kutsal kalıntılara dokunmak için küçük bir meblağ ödeyen inananlar sayesinde bir kazanç kaynağına dönüştürüldü. Biri Arap istilasından önce Doğu kilisesinin başıydı. Yanında Keldani harfleriyle yazılmış bir yazıt bulunan gümüş bir haç içinde sona eren bir piskopos asası vardı. İkincisi ise daha yakın bir döneme aitti. Abanozdan yapılmış asasının tepesinde bir cam küre bulunuyordu ve en erken kufi karakterlerle yazılmıştı. Bu ilginç kalıntıları keşiflerinden hemen sonra inceledim.

1. Tabanında III. Thutmose'nin taht adı olan Ra-men-chepr bulunan bir skarabe. Altında, iki tüy arasında bir skarabe yer alır ve sub sepetinin üzerine yerleştirilmiştir.
2. Koyu renkli sabuntaşından (steatit) yapılmış, sfenks (güneş) figürlü ve canavarın ön pençeleri arasında bir amblem barındıran bir skarabe. Sfenks, III. Thutmose'nin skarabelerinde sürekli olarak görülür ve burada tarif edilenin de muhtemelen bu hükümdara ait olması kuvvetle muhtemeldir.* Bu skarabe

üzerindeki sfenksin ardından kralın unvanları olan, "yaratılışın güneşi yerleştireni", yani III. Thutmose gelir.

3. Kahverengimsi bir tona sahip, beyaz sabuntaşından küçük skarabe; Neter nefer nebta Ra-neb-ma, yani "İyi Tanrı, Yeryüzünün Efendisi, Güneş, Hakikatin Efendisi, tüm topraklarda yükselen" şeklinde okunur. Bu, M.Ö. on beşinci yüzyıl civarında hüküm sürmüş olan ve fetihleri arasında As-su-ru (Asur), Naharaina (Mezopotamya), Saenkar (Şinar veya Sincar) ve Pattana (Padan Aram) bölgelerini kaydeden on sekizinci hanedanın son krallarından biri olan III. Amenhotep'e aittir. "Tüm topraklarda yükselen" ifadesi, kralın güneşle özdeşleştirilen karakterine ve onun evrensel egemenliğine atıfta bulunur.
4. Beyaz sabuntaşından yapılmış, III. Thutmose'nin taht adının kısaltılmış bir formunu barındıran skarabe; Amon'un simgesi olan, Ra men cheper en Amen, yani "Yaratılışın güneş yerleştireni". Bu hükümdar on sekizinci hanedanın en büyük hükümdarıydı; Naharaina ile Saenkar'ı fethetmiş, ayrıca Babil veya Babiloas ile Asur'dan haraç almıştı.
5. Tam olarak açıklanamayan üç amblem barındıran, soluk beyaz sabuntaşından skarabe. Bunlar güneş diski, devekuşu tüyü, uraeus (kutsal kobra) ve gitar şeklindeki nabluim'dir. Bunlar "Hakikat, iyi tanrıça" veya "hanımefendi" ya da ma nefer, yani "iyi ve doğru" anlamına gelebilir.
6. Aynı maddeden yapılmış, anlamı şüpheli bir slogan barındıran skarabe.
7. Üzerinde bir şahin bulunan skarabe; Tanrı yaşam amblemini tutmaktadır ve üzerinde ma nefer, yani "iyi ve doğru" sözleri yer alır. Anlamı son derece şüphelidir.
8. Menta-Ra'nın veya Mars'ın amblemi olan şahin başlı bir griffin barındıran bir skarabe. Canavarın arkasında tanrıça Sati veya Nuben yer alır. Şahin başlı aslan, güneşin günün saatlerinde büründüğü formlardan biridir. Arami dininde yaygın bir amblemdir.
9. Önünde uraeus ve "nabla" ya da gitar, yani iyilik hiyeroglifi bulunan, şahin başlı bir griffin barındıran skarabe. Üzerinde "Yeryüzünün Efendisi" hiyeroglifleri yer alır.
10. Koyu renkli sabuntaşından küçük skarabe; yukarı ülkenin tacını giyen ve sol elinde bir lotus çiçeği tutan bir krala veya tanrıya tapınma pozisyonunda duran bir adam tasvir edilmiştir. Aralarında yaşam amblemi bulunur.
11. "Yaratıcı Güneş" olan Ra-cheper'in amblemi olan, sayıca dört adet olan genişletilmiş kanatlarla uçan şahin başlı skarabe içeren skarabe; tanrıların daha panteist bir form aldığı Persler döneminden sonrasına kadar Mısır mitolojisinde görülmez. Güneşin bu tür bir tasviri, örneğin, Borghese Torso'sunda bulunur.

British Museum'daki birçok skarabe üzerinde ve Palin Koleksiyonu'ndan Klaproth tarafından şekillendirilenlerde, Leeman'ın Anıtları'nda ve "Description de l'Égypte" adlı eserde, Thutmose, altındaki yabancı esirleri çiğneyen bir sfenks olarak temsil edilir.

Asur kalıntıları arasında keşfedilen Mısır eserlerinin çoğunun Mısır'ın 18. hanedanlığı dönemine veya İsa'dan önceki 15. yüzyıla ait olduğu görülecektir; Mısır anıtlarından

öğrendiğimiz kadaryıyla bu dönem, Asur ile Mısır arasında yakın bir bağın bulunduğu bir dönemdi.
Kalıntılar arasında, Musul yakınlarındaki Asur saraylarının üzerinde var olanlara benzer şekilde, esas olarak kilden yapılmış kutulardan veya lahitlerden oluşan birkaç mezar da bulundu. Ancak bazısı, doğuda yaygın olarak yağ tutmak için kullanılan kaplar gibi iki büyük kil kavanozun yatay olarak yerleştirilmesi ve ağız ağıza birleştirilmesiyle oluşturulmuştu. Bu pişmiş toprak tabutlar, Mezopotamya nehirlerinin kıyılarındaki tüm büyük kalıntılarda bulunanlarla aynı döneme ait gibi görünmektedir ve Asur dönemine ait değildir.* İçlerinde, kafatası ve daha büyük kemiklerin birkaçı hariç toza dönüşmüş insan kalıntıları ile genellikle yoğun şekilde sırlanmış mavi çanak çömlekten üç veya dört vazo bulunuyordu.
Khabour üzerindeki höyüklerde, tahmin ettiğimden daha az kalıntı ve antik nesne keşfedildi. Ancak bunlar, kalıntıların genel olarak Dicle kıyısındakilerle aynı karakterde olduğunu kanıtlamak için yeterliydi. Asur imparatorluğunun bir zamanlar, Khabour tarafından sulanan ülke de dahil olmak üzere Mezopotamya'nın tamamını kapsadığına, Ninova anıtlarındaki yazıtların da gösterdiği gibi, hiçbir şüphe olamaz. Arban'daki heykellerin Asur egemenliği dönemine mi, yoksa sonradan fethedilen belirgin bir ulusa mı ait olduğu veya bunların Nimroud bas-kabartmalarından daha antik olup onlarla çağdaş olarak mı görülebileceği, o kadar kolay yanıtlanabilecek sorular değildir. İşleniş ve tasarımdaki arkaik karakter, hatların kaba olmasına rağmen kasların belirgin hatları ve detayların sadeliği, Asur Proper'da şimdiye kadar keşfedilen tüm anıtların ötesinde, kesinlikle daha ulu bir antik çağ izlenimi vermektedir.*
Aynı zamanda bu kalıntılara, işgal ettikleri alandan ötürü derin bir ilgi duyulmaktadır. Samaria'nın yıkılmasından sonra Asur kralı tarafından İsrail'in sürgün edilen çocukları Chebar'a taşınmıştı ve kıyılarında Ezekiel'e "gökler açılmıştı" ve "Tanrı'nın vizyonlarını görmüştü" ve sürgün kardeşlerine kehanetlerini söylemişti.† Arban'ın çevresinde, kederli Yahudilerin çadırları, ziyaretim sırasında Araplarınkilerin kurulduğu gibi kurulmuş olabilir. Aynı meralarda koyunlarını gütmüşler ve aynı sulardan içmişlerdir. O zamanlar nehir kıyıları kasabalar ve köylerle kaplıydı ve saydam akıntıda yansıyan höyüğün üzerinde bir saray-tapınak hâlâ yükseliyordu. Bununla birlikte, kutsal kitapta kaydedilen Khabour ile bağlantılı tek bir ismimiz var: Tel-Abib, "Abib höyüğü" veya "mısır yığınları höyüğü", ancak bunun bir kasabaya mı ait olduğu, yoksa etrafta bolca bulunan ve hâlâ "tel" olarak adlandırılan yapay bir yükseltiye mi ait olduğu bir şüphe konusudur. Gezgin Arabın şimdi Khabour og kollarındaki çeşitli kalıntılara verdiği isimler arasında bu kelimenin herhangi bir izini boşuna aradım.‡
Khabour şehirlerinde Yahudilerin Arap istilasından ulu süre sonrasına kadar hâlâ oyalandıklarını biliyoruz; ve Hristiyanlık döneminin on ikinci yüzyılının sonlarında Tudelalı Benjamin tarafından ziyaret edilen ve tarif edilen, nehrin kaynaklarındaki Ras-al-Ain'in ve Fırat ile birleştiği yerdeki Karkisia veya Carchemish'in Yahudi topluluklarında, belki de sürgün edilen İsraillilerin torunlarını tanıyabiliriz.
Ancak zamanın eli bu kalıntıyı bile nehir kıyılarını dolduran hareketli kalabalıklardan çoktan silip süpürmüştür. Ağzından kaynağına kadar, Carchemish'ten Ras-al-Ain'e

kadar, Khabour üzerinde artık kalıcı tek bir insan yerleşimi yoktur. Zengin meraları ve terk edilmiş kalıntıları, gezgin Arabın kamp yerleri gibi birbirine benzer hale gelmiştir.

Winged Bull discovered at Arban

Metinde tarif edilen küçük nesnelerin çoğu şimdi British Museum'dadır.
Boyutları bakımından daha muazzam olsa da tasarım olarak Arban'da keşfedilene çok benzer bir aslan, Serong yakınlarındaki kalıntılarda mevcuttur. (Chesney's Expedition, cilt i. s. 114.)
† 2 Krallar, xvii. 6. Ezek. i. 1. İbranice metinde bu nehrin adı iki farklı şekilde yazılır. Krallar kitabında ٩٦٩٨, Khabour yazar ki Yunanlılar ile Romalıların Chaboras'ına ve Arapların Khabour'una tam olarak uyar. Ezekiel'de ise ٩٩٧, Kebar olarak yazılmıştır. Bununla birlikte aynı nehrin kastedildiğinden şüphe etmek için hiçbir neden yoktur.
‡ İsim Ezekiel, iii. 15'te geçer. "Sonra Chebar nehri kıyısındaki Tel-Abib'de oturan sürgündekilerin yanına geldim." Theodosian tablolarında Khabour üzerinde Thallaba'yı buluyoruz ki bununla özdeşleştirilebilir. (Charles Knight tarafından yayınlanan, Eski ve Yeni Ahit Üzerine Resimli Yorumlar, nota ek ulu ölçüde yararlı ve iyi düzenlenmiş özet.) Judith, ii. 24'te Khabour'a açıkça verilen bir isim olan Arbonai'nin Arban ile bağlantılı olması mümkündür: ancak nehrin ne kadar kastedildiği tamamen açık değildir, çünkü coğrafi detaylarda bazı karışıklıklar var gibi görünmektedir. Arap coğrafyacıları tarafından zikredilen nehir üzerindeki şehirler, Karkisia (Circesium, nehrin Fırat ile birleştiği yerde), Makeseen (ki hiçbir izini bulamadım), Arban und Khabour'dur. Nehirle aynı adı taşıyan kentin kalıntısını bulamadım. Tudelalı Benjamin tarafından on ikinci yüzyılda ziyaret edildiğinde Karkisia, iki Hahamın idaresinde yaklaşık 500 Yahudi sakini barındırıyordu. İbn Havkal'a göre burası bahçeler ve ekili arazilerle çevriliydi. Nokta şimdi bir Arap kabilesi tarafından iskan edilmiştir.

BÖLÜM XIII.

ARBAN'DA İKAMET. — MOHAMMED EMİN'İN ÇADIRI. — AGAİDAT. — ÇADIRLARIMIZ. — EKMEK YAPIMI. — BEDEVİLERİN YİYECEKLERİ. — İNCE EKMEK. — SÜRÜLERİNİN ÜRÜNLERİ. — ARALARINDAKİ HASTALIKLAR. — TEDAVİLERİ. — DELOUL VEYA DROMEDARY. — BEDEVİ SAVAŞI. — SUTTUM'UN İLK EŞİ. — BİR FIRTINA. — KAPLUMBAĞALAR. — ASLANLAR. — BİR BEDEVİ HIRSIZI. — KUNDUZLAR. — LEDJMIYAT'A YOLCULUK. — BİR YAĞMA SEFERİ. — BİR DOĞANIN KAYBI. — SHEMSHANI KALINTILARI. — BİR GELENEK. — CEBURLAR ÇADIRLARINI SÖKÜYOR. — KHABOUR'A DÖNÜŞ. — MOGHAMIS ZİYARETİ.

Arab Women grinding Corn with a Hardmill, rolling out the Dough, and baking the Bread.

Önceki bölümde Arban kalıntılarında yapılan keşiflerin bir hesabını vermiştim, şimdi Khabour üzerindeki ikametimize dair birkaç not ekleyeceğim. Arap yaşamının bir taslağı ve daha önce Avrupalı gezginler tarafından ziyaret edilmemiş bir ülkenin tanımı, okuyucularım için yeni ve ilginç olabilir.

Arban'da kaldığımız süre boyunca, Ceburların Şeyhi Muhammed Emin'in konukları ve onun koruması altındaydık. Nehri geçtiğimiz gün, gelişini Arap usulüne göre bir şölenle kutladık ve bu şölene kabilenin ileri gelenleri davet edildi. Koyunlar, her zamanki gibi, haşlandı ve büyük ahşap çanaklarda parça parça servis edildi; üzerlerine ulu miktarda tereyağı dökülmüştü ve çalı çırpı veya deve gübresinden yakılan hafif bir ateş üzerinde yavaşça ısıtılmıştı. Hamur yumruları, ahşap bir sini üzerinde, bir ayak veya daha fazla çapta ince pideler halinde merdaneyle açılır ve merdane vasıtasıyla sacın üzerine serilir. Çok kısa sürede pişerler ve sıcak olarak yenmelidirler. Unu çok daha beyaz ve daha özenle hazırlanan Kurtlar, ekmeği Araplarınkinden farklı olarak, neredeyse bir kağıt yaprağından daha kalın olmayacak şekilde, ulu pideler halinde yaparlar.* Aynı işlemle dikkatlice pişirildiğinde çıtır çıtır ve tadı son derece hoş olur. Tek bir yerde ulu süre kalan Arap kabileleri, yaklaşık üç fit derinliğinde, ters çevrilmiş bir huni şeklinde bir delik kazarak ve içini çamurla sıvayarak kaba fırınlar yaparlar. İçinde çalı çırpı yakarak ısıtırlar ve sonra hamur yumrularını, elle yaklaşık yarım inç kalınlığında küçük pideler halinde bastırarak, iç taraftaki çeperlere yapıştırırlar. Ekmek iki veya üç dakikada hazır olur. Atlılar bir sefere çıktıklarında, ya ilk tarif edilen ince ekmekten yanlarında taşırlar ya da bir un torbası alırlar; suya geldiklerinde unu pelerinlerinin üzerinde ıslatıp yoğururlar ve ardından hamur toplarını sıcak küllerin arasına gömerek pişirirler. Tüm Arap ekmeği mayasızdır.

Eğer bir Bedevi kabilesi bir düşman önünde ulu bir aceleyle hareket ediyorsa ve ulu süre durması mümkün değilse veya kuyuların birbirinden çok uzak olduğu bir çöl boyunca takipten kaçınmak için zorunlu bir yürüyüş yapıyorsa, kadınlar bazen develerin üzerinde giderken ekmek hazırlarlar. Ateş o zaman toprak bir kap içinde yakılır. Bir kadın unu yoğurur, ikincisi hamuru açar ve üçüncüsü pişirir; oğlanlar veya kadınlar yayan olarak takip ederek, malzemeleri gerektiği gibi birinden diğerine

aktarırlar. Ancak Bedevilerin bu işleme başvurmak zorunda kalmaları çok nadirdir ve ben buna sadece bir kez tanık oldum.
Araplar tarafından kullanılan yakıt, esas olarak Çölün çoğunda yetişen bodur çalılardan, kuru otlardan ve deve gübresinden oluşur. Yazın çok kurak bölgelerden geçerlerken ikincisini sıkça torbalarla yanlarında taşırlar.
Bu bölümün başındaki ahşap baskıya bakın. Bu muhtemeka 2 Sam. xiii. 8, 9'da zikredilen ekmek yapma işlemiydi: "Böylece Tamar kardeşi Amnon'un evine gitti; o da yatıyordu. Hamuru alıp yoğurdu ve onun gözü önünde pideler yaptı ve pideleri pişirdi. Bir tava alıp önünde servis etti." Ekmeğin mayasız olarak hemen yapıldığı görülecektir; bu da muhtemeka İbrahim'in Sara'ya üç melek için yapmasını emrettiği ekmekti. (Gen. xviii. 6.)
Büyük Mezopotamya nehirlerinin kıyılarında, zakkum ve diğer ağaçlar onlara bol miktarda yakıt sağlar. Tamamen bu kaynaklara bağımlıdırlar buğday tedarikleri için Çölün sınırlarındaki köylere veya çadırlarda yaşayıp toprağı işleyen yerleşik Araplara bağımlıdırlar. Bazen bir kabile mısır yüklü bir kervanı yağmalayacak kadar şanslı olur veya bir köyün tahıl ambarlarını talan eder; o zaman birkaç ay boyunca ihtiyaçlarını karşılamaya yetecek kadar yiyeceğe sahip olurlar. Ancak Bedeviler genellikle hasattan kısa bir süre sonra kasabalara ve ekili bölgelere yaklaşarak stoklarını yaparlar. Yoldaşları tarafından seçilen bir grup erkek ve kadın, yanlarına bir miktar para veya takas edilecek nesneler alarak develeri köylere sürer, orada yükler ve çadırlarına dönerler. Son zamanlarda, Avrupa pazarlarında üstün kalitesi nedeniyle çok değer gören koyunlarının yünü için Bedevilerle çok yeni ve ulu bir ticaret açılmıştır. Kırkım zamanı hasattan hemen sonra olduğundan, Arapların ihtiyaçlarını karşılamak, bir miktar para kazanmak ve ziynet eşyaları ile giysiler satın almak için hazır imkanları vardır.
Bir Arap Şeyhinin tüm geliri, her ne olursa olsun, neredeyse tamamen mısır, pirinç ve diğer erzaklara yatırılır. Bedevilerin bazı ulu şeflerinin çadırlarında tüketilen yiyecek miktarı çok fazladır. Konak yerinin yakınından geçen hemen her yolcu Şeyh ile birlikte ekmek yer ve onun kanvası altında yaşayan genellikle ulu sayıda konuk bulunur. Zorluk veya kıtlık zamanlarında, dahası, tüm kabile sıklıkla onun tarafından doyurulmayı bekler ve o, bu tür durumlarda bile, misafirperverlik yasaları gereği, elinde ne varsa muhtaçlara vermekle kendisini yükümlü hisseder. Bu tür durumlarda sergilenen olağanüstü cömertlik, şefleri tarafından Arapların en sevilen hikayelerinden bazılarını oluşturur.
Sıradan bir Bedevi nadiren et yiyebilir. Yiyecekleri bahar aylarında ulu miktarda bulunan mantar ile neredeyse tamamen buğday ekmeğinden oluşur; yabani kuşkonmaz, soğan ve sarımsak gibi birkaç ot ile taze tereyağı, lor ve ekşi süt de buna eşlik eder. Ancak, belirli mevsimlerde bu lüksler elde edilemez; aylarca birlikte sıklıkla sadece ekmek yer. Şeyhler genellikle her gün bir koyun keserler ve bundan konukları, birkaç akrabası ve yakın takipçileri pay alır. Kadınlar yiyecekleri hazırlar ve her zaman erkeklerden sonra yerler, erkekler ise açlıklarını yatıştırmak için ulu bir kısmını onlara nadiren bırakırlar.
Bir Bedevi çadırında genellikle yenen yemek, haşlanmış et karışımıdır, bazen soğanla karıştırılır ve üzerine taze tereyağından bir yumru konularak erimesine izin verilir. Tereyağı olmadığında yağ için Mezopotamya koyununun ulu kuyruğu kullanılır. Bazen ekmek pideleri etin altına serilir ve ev sahibi ince pideleri küçük parçalar halinde yırtarak elleriyle et suyuna batırır. Aneyzalar, kıyılmış et ve ekşi lor ile

karıştırılmış ekmekten oluşan çok lezzetli yemekler yaparlar; bunun üzerine, ulu tepsi konuğun önüne konduğunda, erimiş tereyağından bir sel dökülür. Kızartılmış et bir Bedevi çadırında çok nadiren görülür, ancak Güney Mezopotamya'nın bataklıklarında kamp kuran ve kalitesiz bir pirincin çok ulu ölçüde yetiştirildiği kabileler hariçtir. Orada etle haşlanır ve pilav yapılır.
Bedeviler peynir yapmazlar. Koyun ve keçilerinin sütü ya tereyağı yapmak için çalkalanır ya da lora dönüştürülür: nadiren veya asla taze olarak içilmez, taze sütün çok sağlıksız olduğu düşünülür, nitekim çöldeki deneyimlerimle bunun böyle olduğunu kısa sürede anladım. Sütü deriler içinde çalkalayarak tereyağı yapma işlemini tarif etmek için sıkça fırsat bulmuşumdur. Bu da kadınlarla sınırlı bir iştir ve çok zahmetli bir nitelik taşır. Lorlar, sütün kaynatılması ve ardından bir önceki gün yapılan lorların bir kısmının içine atılarak beklemesiyle oluşturulur. Koyunlar artık süt vermediğinde, gelecekteki bir durumda maya olarak kullanılmak üzere bazı lorlar kurutulur. Keled olarak adlandırılan bu hazırlık kalın ve asidiktir, ancak sıcak bir iklimde tadı çok hoş ve ferahlatıcıdır. Ekşi süt veya şeneena, Araplar arasında evrensel bir içecek olup, ya yayık altı suyu olarak sade ve sulandırılmamış şekilde ya da suyla karıştırılmış lorlar halindedir. Deve sütü taze olarak içilir. Tadı hoş, zengin ve son derece besleyicidir. Atlara ulu miktarda verilir. Şammar ve Aneyza Bedevilerinin inekleri veya öküzleri yoktur; bu hayvanlar, bağımsızlıklarını unutmuş ve toprağı işleyerek kendilerini alçaltmış kabilelerin kendilerine has mülkü olarak görülür. Koyunlar şafakta, hatta gün ağarmadan önce sağılır ve akşam meralardan döndüklerinde tekrar sağılır. Süt hemen lora dönüştürülür veya tereyağı için çalkalanmak üzere kaynatılır. Bedeviler ve Ceburlar arasında bir adamın bir ineği veya koyunu sağması aşağılayıcı kabul edilir, ancak bir deveyi sağması öyle değildir. Şeyhler ara sıra şehirlerden hurma temin ederler. Bunlar ya ekmek ve leben (yoğurt) ile kuru olarak yenir ya da tereyağında kızartılır; Bedevilerin çok sevdiği bir yemektir.*
Bedevilerden bahsederken Aneyza, Şammar, Al Dhefyr ve... kabilelerini kastediyorum.

Bedeviler, hastalıklardan uzak olmalarını ve olağanüstü yorgunluğa dayanma güçlerini bu az ve basit beslenme düzenine borçludurlar. Aralarında hastalıklar nadirdir; şehirlerde korkunç bir şiddetle kasıp kavuran salgınlar, çadırlarına nadiren uğrar. Son zamanlarda Musul ve Bağdat'ı korkunç bir şiddetle ziyaret eden kolera, Bedevileri henüz vurmamıştır; Çölün sınırlarındaki yerleşim yerleri neredeyse bu yüzden insansız kaldığında bile onlar sıklıkla vebadan kaçmayı başarmışlardır. Ancak çiçek hastalığı ara sıra aralarında büyük bir yıkım yaratır, zira Şammar arasında aşılama hâlâ bilinmemektedir; sonbaharda ise, özellikle kabileler Güney Mezopotamya'daki bataklıkların yakınında kamp kurduğunda, sıtma (kesintili ateş) yaygın olarak görülür. Romatizma ender rastlanan bir durum değildir ve çoğu yerel şikayet gibi, etkilenen bölgeye kızgın bir demirin oldukça serbestçe uygulanmasından ibaret olan alışılagelmiş dağlama yöntemiyle tedavi edilir. Romatizma için bir başka tedavi ise bir koyunun kesilmesi ve hastanın, hayvanın sıcaklığı hâlâ üzerinde olan tüten derisinin içine yerleştirilmesidir.
Göz iltihabı (oftalmi), Doğu'nun diğer tüm yerlerinde olduğu gibi çölde de yaygındır ve başka herhangi bir nedenden ziyade kire ve ihmale bağlanabilir.

Bedeviler çok az ilaç bilirler. Çöl, nadiren kullanılmalarına rağmen, bazı değerli şifalı bitkiler üretir. Dr. Sandwith, Suttum'dan Arapların afyon türevlerine sahip olmadığını duyunca, uyuyamayan birine ne yaptıklarını sordu. Şeyh, "Ne mi yapıyoruz? Ondan faydalanıp develeri gözlemesi için gönderiyoruz," diye yanıtladı. Bir Bedevi hastalandığında veya bir yara aldığında, bazen sıklıkla beceriksiz cerrahlar olmayan berberlere danışmak için en yakın kasabaya gelir. Şammar'ın büyük şeflerinden biri olan Hacır, kürek kemiğinin altına yerleşen bir tüfek kurşunuyla vurulduğunda, Türk birliklerine bağlı Avrupa cerrahlarının yardımını almak için Musul Paşası'nı ziyaret etmişti. Onlar bir ameliyatın imkansız olduğunu ilan ettiler ve bunu üstlenmeyi reddettiler. Şeyh ise açık pazardaki dükkanında bir berbere başvurdu, berber sessizce kurşuna kadar kesip onu çıkardı ve becerisinin ödülünü talep etmek için bir tabak içinde Paşa'ya götürdü. Babıali'nin hizmetindeki Avrupalı cerrahların mesleklerinde çok seçkin olmadıkları doğrudur. Bedeviler kırık uzuvları kaba ateller vasıtasıyla sararlar.

Kadınlar, kabile yürüyüş halindeyken veya çadırların uzağında sürülere su verirken ya da çalı çırpı toplarken sıklıkla gerçekleşen doğum sancılarından çok az muzdarip olurlar. Çocuklarının neredeyse iki ve hatta üç yaşına gelene kadar memede kalmasına izin verirler ve sonuç olarak nadiren çok sayıda çocuk sahibi olurlar.

Khabour'u varışımızdan kısa bir süre sonra, çölde gezintiler yapmak için bir attan daha kullanışlı olduğu için bir deloul veya dromedary (hecin devesi) satın aldım. Adı Sahaima idi ve Suttum'un amcası olan, Aneyza'dan yapılan bir yağmada onu ele geçirmiş olan Moghamis'e aitti; iyi eğitilmişti, süratliydi ve yürüyüşünde çok rahattı. En iyi deloul'lar Nejd ve Cebel Şammar'dan gelir. Küçük ve hafif yapılıdırlar; onlarla sıradan bir deve arasındaki fark, safkan bir Arap atı ile bir İngiliz yük atı arasındaki fark kadar büyüktür. Dayanıklılık güçleri çok fazladır. Suttum, iyi belgelenmiş örnekler olarak aşağıdakileri zikretti: Bir yoldaşıyla birlikte, her biri kendi dromedary'sinin üzerinde, bir günde Ana'dan Ravah'a kadar at sürmüşler, ancak hayvanlardan biri yolculuklarının bitiminden hemen sonra ölmüştü. Hamoud'lardan bir Arap, Fırat'ın batı kıyısındaki Deyr'den yaklaşık beş mil içerideki bir kamptan ayrılarak yirmi dört saat içinde Koukab'a ulaşmıştı. Suttum, Musul'dan Hatuniyah'a iki günde gitmişti.*

Deloul'a çok değer verilir ve soyu dikkatle korunur. Araplar onları iki yılda bir çiftleştirirler ve damızlık seçiminde çok titizdirler. Sıradan bir hayvan yirmi yıl boyunca çalışabilir. Suttum, ilkbaharda susuz olarak altı gün kadar seyahat edebilecekleri konusunda bana güvence verdi. Renkleri genellikle açık kahverengi ve beyazdır; daha koyu renkler ve siyah olanlar daha nadirdir. Adımları, yorulmadan saatlerce sürdürülen hafif bir tırıstır; bunu hantal bir dörtnal seviyesine çıkarabilirler ki bu, ulu süre sürdüremeyecekleri bir hızdır. İyi bir deloul en fazla 10 sterlin değerindedir, yaygın fiyat ise yaklaşık 5 sterlindir.

Arban'daki günlük çalışmanın ardından genellikle Suttum ile doğanlar ve tazılarla birlikte deloul'larımızın üzerinde Çöle doğru at sürerdim.

Burckhardt (Notes on the Bedouins, &c. p. 262.), bir bahse karşılık 115 millik bir mesafeyi, bir feribotla Nil'i geçmek için harcanan yirmi dakika dahil olmak üzere, on bir saatte kat eden bir deloul'un harika hızı ve dayanıklılığına dair bildiği en güvenilir örneği zikreder. Bu gezginin haklı olarak belirttiği gibi, "bunun nedeni, sürücülerini birkaç gün ve gece boyunca kesintisiz bir yolculukta, saatte beş veya beş buçuk millik bir tür kolay rahvan yürüyüşle taşıyabilmeleridir ki bu bakımdan başka hiçbir hayvana benzemezler."

Bu gezintiler sırasında çiçekli çimenlik üzerinde ilerlerken, Arap Şeyhi beni kabilesinin hikayeleriyle, savaşları ve entrikalarıyla, başarılı yağma seferleriyle ve ara sıra uğradıklarından yenilgilerle eğlendirirdi. Akşamleyin Muhammed Emin çadırda grubumuza katılır, gece iyice ilerleyene kadar kalırdı. Süleyman Ağa'nın hatırı sayılır bir asker gücüyle Khabour'un yukarısına doğru yaklaştığına dair, kabilelere karşı düzenlenecek bir sefer haberi her iki Arap şefini de ulu ölçüde endişelendirmiş ve buna sebebiyet vermişti. Ancak Askerlerin Mezopotamya'nın susuz ovalarından geçerek yürüyüşe çıkması için mevsim çok fazla ilerlemişti. Bedevilere karşı yapılacak genel bir seferin kışın veya baharın çok erken dönemlerinde üstlenilmesi gerekirdi ve o zaman bile, eğer Türkler tarafından organize edilirse, muhtemeka başarısızlığa uğrardı. Şammar hemen Mezopotamya'yı terk eder ve hiçbir askeri birliğin kendilerini takip edemeyeceği Nejd çöllerine sığınırdı. Sürülerini ve develerinin ulu bir kısmını elbette açık arazide bırakırlardı, ancak düşman geri çekilir çekilmez geri dönmeye ve ekili bölgelerin korumasız nüfusundan fazlasıyla intikam almaya hazır olurlardı. Bedevileri boyunduruk altına almak için düzenli, istikrarlı bir şekilde takip edilen bir sistem ve iyi seçilmiş askeri karakollar esasen gereklidir. Arban çevresindeki otlar sürüler tarafından tüketildiğinden, Ceburlar 4 Nisan'da şafak vakti çadırlarını söktüler ve taze meralar arayışıyla Khabour boyunca dolaştılar. Boraij'ler de nehirden daha içerilere doğru hareket ettiler. Tüm sabah boyunca kalıntıların etrafındaki Çöl hareketli bir sahneydi; koyunlar, sığırlar, yük hayvanları, erkekler, kadınlar ve çocuklar uzak ve geniş bir şekilde ova boyunca dağılmışlardı. Öğleye doğru kalabalık gözden kaybolmuştu ve birkaç saat önce canlı varlıklarla kaynayan çayırlar şimdi tekrar yalnız ve çıplak kalmıştı. Ulu bir kabilenin ani bir şekilde dağılmasının ve yeni bir kamp yerinin sönmüş ateşleri ile çöp yığınlarının görülmesinin yarattığı histen daha melankolik bir his bilmiyorum; bir Arap topluluğunun hareketli yaşamının ardından aniden gelen sessizlik ve ıssızlık. Bizi korumak için sadece Muhammed Emin ile birlikte birkaç Şerabbin Arabı kalmıştı. Khabour'a varışımızdan kısa bir süre sonra, Suttum'un ilk eşi Adla, çocuğuyla birlikte yanımıza geldi. Şeyh'in Rathaiyah ile evlenmesinden sonra, yeni gelinin otoriter mizacı nedeniyle kocasının çadırından sürülmüş ve babası Moghamis'e geri dönmüştü. En ulu kız kardeşi Suttum'un en ulu erkek kardeşi Sahiman'ın, en küçüğü Maizi ise Suttum'un en küçük kardeşi Mijwell'in nişanlısıydı. Üçü de güzellikleriyle dikkat çekiciydi; karanlık gözlerinde gerçek Bedevi ateşi vardı ve uzun siyah saçları omuzlarına lüleler halinde dökülüyordu. Kuzenleri olan üç erkek kardeş, Arap yasalarına göre onlarla evlenmişti.* Adla şimdi kocasıyla barışmak için benim aracılığımı istiyordu. Güzelliği zaten solmakta olan yeni eş Rathaiyah ise, bağımsız Araplar arasında bir kadının kocası üzerinde kurabileceği tahmin edilenden daha fazla nüfuz sahibi olduğu efendisinin sevgisinde genç rakibinin pay sahibi olmasından korkuyordu. Şeyh, ulu müzakerelerden sonra Hürmüz elçi olarak hareket edip gururlu Rathaiyah'ı onu çadırında kabul etmeye ikna edene kadar Adla ile görüşmekten korktu. Sonra incinen Adla bu şartları kabul etmeyi reddetti ve mesele ancak Hürmüz'ün onu kolundan tutup zorla rakibinin çadırına götürmesiyle bitti. Barışmanın tüm dış biçimleri tatmin edici bir şekilde yerine getirildi, ancak Suttum,

hiçbir Avrupalı görgü tanığı olmadığında kendisini çok farklı bir kabulün beklediğini pekala biliyordu. Çölde evlilik hayatının zorlukları böyledir!
Burada çok eşliliğin Bedeviler arasında çok yaygın olduğunu belirtebilirim. Kasabalardaki ve toprağı işleyen kabileler arasındaki adete göre, bir adamın kızı için para kabul etmesi utanç verici kabul edilir; ve bir kız, eğer kuzeni değilse ve elini talep etmeye yasal olarak hakkı yoksa, kendi rızası dışında bir adamla evlenmeye zorlanamaz.
6 Nisan'da, yılın bu zamanında ara sıra Çölü ziyaret eden o şiddetli fırtınalardan birini önceden haber veren, ufukta asılı duran ulu bir elektriksel fenomene tanık olduk. Günün geç saatlerinde öğleden sonra bu bulutlar, devasa bir tekerlek gibi yavaşça etrafta dönen, şimdiye kadar gördüğüm en olağanüstü ve ürkütücü görünümlerden birini sunan tek bir ulu girdap halinde toplanmıştı. Yanlarından kesintisiz olarak çatal şeklinde şimşekler fırlıyordu. Gökyüzünün her tarafından fışkıran bulutlar aceleyle girdaba doğru çekiliyordu; girdap kademeli olarak bize doğru ilerledi ve kampımızın üzerinde patlamakla tehdit etti. Neyse ki, fırtınanın sadece en uç kenarını, güvercin yumurtası büyüklüğünde dolu ve sağanak yağmuru hissettik. Sincar tepesinin çektiği ulu dönen bulut kısa sürede geçip gitti ve batan güneşi eksilmeyen bir ihtişam içinde bıraktı.
8 Nisan Pazartesi. Hizmetçilerimden biri olan Mogdessi, nehirde üç fit uzunluğunda yuvarlak bir kaplumbağa yakaladı. Arapların bu hayvanların oburluğu hakkında birçok hikayesi vardır; bana temin edildiğine göre daha da ulu bir boyuta ulaşırlar ve Suttum, bir adamın suyun altına çekilip yutulduğunu beyan etti, muhtemeka bir Arap mübalağasıdır.
Dinlenirken bir aslan tarafından saldırıya uğrayan bir Bedevi, nehrin aşağısında yaklaşık beş saat mesafedeki kıyılardan kampımıza geldi. Kısrağını kaybederek kurtulmuştu. Aslan, Khabour'un ormanlık alanlarında nadir değildir ve Bedeviler ile Ceburlar bahar mevsiminde sıklıkla yavrularını bulurlar.
Öğleden sonra Muhammed Emin, kendi koruması altında yaşayan ve yıllık küçük bir haraç öyen manda bakıcıları Şerabbin'lerin, Ceburlarla kan davası olan Nisibinli Tai'ler için kendisini terk etmek üzere olduklarını öğrendi. Şeyh, dikbaşlı kabileyi geri getirmek için işçilerimin yardımını istedi, onlar da nehrin yaklaşık üç saat yukarısında kamp kurmuşlardı ve grup akşamleyin savaş şarkılarını söyleyerek yürüyüşe geçti.
9 Nisan. Gece boyunca daha başka yardım için haberciler geldi ve Suttum mızrağını kuşanarak savaşçılara katıldı. Sabahın erken saatlerinde Ceburlar, önlerindeki Şerabbin'lerin sürülerini ve mandalarını sürerek zaferle döndüler. Kısa süre sonra onları, çadırlarını kampımızın yakınına kurmak zorunda kalan kabile takip etti.
Misafir çadırımda, cesur ve kararlı bir çehreye sahip olmasına rağmen zayıf ve hastalıklı bir Bedevi genci oturuyordu. Sıra dışı görünümü hemen dikkatimi çekti. Tek kıyafeti başının üzerinden sarkan, çok kirli ve yırtık bir mendil ile üzerinde düğümlü bir sopanın görünmesine izin verecek şekilde etrafına sıkıca sardığı hırpani bir pelerindi. Hikayesi, kendisinden ulu bir uğraşla dinlediğim kadaryıyla, Bedevi eğitiminin karakteristik bir örneğiydi. Boraij kabilesindendi ve Suttum'un akrabasıydı. Babası ona bir kısrak ve mızrak sağlayamayacak kadar fakirdi ve Araplar tarafından yayan ve silahsız olarak görülmekten utanıyordu. Şimdi yaklaşık on dört yaşına

gelmişti ve bir savaşçı olarak hayattaki başarısı için kendi becerisine güvenmeye karar vermişti. Babasının çadırında kirli kefiyesi ve yırtık abbası hariç tüm kıyafetlerini bırakarak ve planlarını dostlarına bildirmeden Fırat'a doğru yola çıkmıştı. Üç ay boyunca ailesi ondan hiçbir haber alamamış, öldüğünü sanmıştı. Ancak bu süre zarfında nehir ormanlarında yaşamış, kökler ve otlarla beslenmiş, gündüzleri çalılıkların arasında gizlenmiş ve geceleri sahipsiz kalmış veya normalden daha az dikkatle korunan bir kısrak arayışıyla Aneyza çadırlarının etrafında sinsice dolaşmıştı. Sonunda hırsının nesnesi bulunmuştu ve böyle bir kısrak daha önce hiç görülmemişti; ancak heyhat! Bacakları demir kösteklerle sımsıkı bağlanmıştı ve pelerininin altında hiçbir eğe taşımamıştı. Onu kamp yerinden biraz uzağa götürmeyi başardı, ancak sabah ağarırken fark edilmekten kaçınmak için ödülünü bırakıp saklanma yerine dönmek zorunda kaldı. Şimdi tekrar yola çıkmak niyetiyle çadırlarına geri dönüyordu, gücünü topladıktan sonra pelerininin altında bir eğe taşımaya ve bir kısrak ile mızrak arayışıyla yeni maceralara atılmaya söz veriyordu. Suttum akrabasıyla ulu bir gurur duyuyor gibi görünüyordu ve onu bana gelecek vaat eden, seçkin bir karakter olarak tanıttı.* Hırsız, sahibinin çadırında ekmek yemedikçe, bu şekilde bir kısrak çalmanın bir erkek için hiçbir utanç kaynağı olmadığı düşünülür.

11 Nisan. Bu nehrin suları son fırtınadan beri hızla yükseliyordu ve şimdi çayırlar üzerine yayılmıştı. Çadırlarımızı taşıdık ve Araplar akıntının ortasında bir ada gibi duran höyüğe sığındılar. Ceburlar dört kunduz öldürdüler ve yavrularından üçünü canlı olarak bize getirdiler. Kabaran akıntı nedeniyle yuvalarından sürülmüşlerdi. Muhammed Emin, Türkler tarafından macun (afrodizyak) olarak çok değer verilen ve sonuç olarak kasabalarda ulu bir fiyat bulan misk torbalarını istekle kabul etti. Araplar etini yerler ve bizim için de pişirilmişti, ancak kaba ve sert olduğu görüldü. Sütle beslenen genç olanlar birkaç gün yaşadı, ancak sonunda öldüler. Ağlayışları bir bebeğinkini andırıyordu. Khabour kunduzları Amerikan olanından birkaç yönden farklı görünüyor. Kuyruk, ulu ve düz olmak yerine, kısa ve yuvarlaktı. Kulübeler inşa etmiyorlar, aksine kıyılarda delikler kazıyorlar, fark edilmekten kaçınmak için deliklerinin girişini akarsu yüzeyinin altına yerleştirmeye dikkat ediyorlar ve odaları ise normal sellerin ulaşamayacağı kadar yukarıda bulunuyor.

Kunduzlar eskiden Khabour üzerinde ulu sayılarda bulunurdu, ancak misk torbasına verilen değer nedeniyle Araplar tarafından neredeyse tamamen yok edilene kadar avlanmışlardır. Muhammed Emin, birkaç yıldır bir veya ikiden fazlasının görülmediği konusunda bana güvence verdi. Şammar'ın ulu Şeyhi Sofuk, bir kunduzun misk torbasını, dostluğunu güvence altına almak istediği bir Türk Paşası'na gönderilebilecek en makbul hediye olarak görürdü.

Deyr'in karşısındaki Fırat kıyılarında mukim Bakkara Araplarının iki Şeyhi çadırlarımızı ziyaret etti. Çadırlarının yakınında, Sen adını verdikleri ve beni götürmeyi teklif ettikleri bazı ulu höyükleri tarif ettiler; ancak grubumdan ayrılamadım. Kabile nominal olarak Bağdat Paşası'na bağlıdır, ancak onlara vergileri toplaması için yeterli bir güç gönderebildiğinde sadece pay öderler.

Kampımız, başka bir kabileyle olan bazı tartışmalar nedeniyle kabilenin geri kalanından kaçan Jays'lerin (Kays) birkaç ailesi tarafından daha da genişletildi. Antik

Harran ve Urfa çevresindeki ülkeyi, Keldanilerin Ur'unu iskan ederler ve burası Bedeviler tarafından hâlâ Urrha olarak adlandırılır.
12 Nisan. Bu sabah Muhammed Emin, Suttum ve şimdi nehrin birkaç mil aşağısına taşınmış olan Bakkara, Jays ve Şerabbin Şeyhleriyle birlikte Ceburların çadırlarına doğru at sürdük. Rathaiyah geride kaldı. Ulu çadırlar ve işçiler Bayrakdar'ın idaresine bırakıldı. Şefler iyi cins kısraklara binmişlerdi, yüksek mizaçlı bir ata binen Jays Şeyhlerinden biri hariç. Kürk astarlı ipek bir pelerin giymişti, başında çok renkli bir kefiye ve ayağında yeni sarı botlar vardı. Atı da ipek püsküllerle, küçük zillerle, zincirlerle ve diğer gümüş ziynetlerle bolca süslenmişti, bu durum bana Asur heykellerindeki atları güçlü bir şekilde hatırlatıyordu. Türklerin hizmetinde bulunmuştu, dillerini öğrenmişti ve onlardan süslenme zevkini edinmişti. Zarif bir biniciydi ve atını ulu bir beceriyle yönetiyordu.
Arban'dan yaklaşık üç mil sonra Tel Hamer (kırmızı) olarak adlandırılan küçük bir yapay höyüğün yanından geçtik; nehir kıyısında da benzer kalıntılar bolca bulunur. Yakınında, Aneyza'ya yapılan bir hırsızlık seferinden elleri boş dönen dört Şammar Bedevisi ile karşılaştık; Fırat'ın selleri nedeniyle geri dönmüşlerdi, suların çevreleyen ülkeye bir deniz gibi yayıldığını tarif ettiler.
Arban'dan üç saat sonra Khabour tarafından yıkanan, Shedadi olarak adlandırılan dikkat çekici bir yapay höyüğe ulaştık. Bir platformdan oluşur, neredeyse karedir ve merkezinden bir koni yükselir. Tepesinde, yükseltilmiş toprakla işaretlenmiş, ulu süredir kurumuş ve mezarların içine dikilmiş küçük ağaçlarla belirtilen birkaç Cebur şefinin mezarı vardır. Çanak çömlek ve tuğla parçaları buldum, ancak hiçbir yazıt izine rastlamadım.
Shedadi ile Arban arasında, muhtemeka Halifeler zamanına ait birkaç harap köprü gördük. Höyükler açıkça daha eski bir medeniyetin kalıntılarıdır, Asur imparatorluğu Khabour'un ötesine ulaştığında ve yazıtlardan öğrendiğimiz kadaryıyla, ülkenin tüm çehresi şehirlerle, gelişen ve zengin bir nüfusla kaplıyken.
Khabour boyunca üç veya quatre mil yayılan Muhammed Emin'in kampına ancak gün batımından sonra ulaştık. Şefin çadırları, Ledjmiyat adı verilen, nehrin bir kıvrımında ve Araplar tarafından El Bostan "bahçe" olarak bilinen, ulu bir zork veya ormanın karşısına kurulmuştu; bu orman Şeyh'in beyan ettiğine göre, sadece Ceburlar tarafından savunulursa, herhangi bir nizam askerinin (düzenli birliklerin) saldırısına karşı koyabilecek bir tür sığınak yeriydi. Suttum ormana bir savaş yeri olmaktan ziyade, Boraij'lerin ara sıra sığındığı, yaz güneşinin ışınlarından korunacak hoş bir sığınak olarak bakıyordu.
Akşam boyunca, ertesi gün Abou Psera'da (Carchemish) kamp kurmuş olan Agaidat'lara karşı bir gazou, yani yağma seferi planlamak üzere farklı Şeyhler çadırımda toplandı. Suttum, onlara katılamayacağı için ulu bir acı içindeydi ve hayatının bu hareketsiz dönemine hayıflanıyordu. Onu buna teşvik ettim, ancak bizim korumamız altında olduğu sürece bizi terk etmeyeceğine dair yemin etti. Khabour'u ağzına kadar ziyaret etmek için bu fırsatı değerlendirmeliydim, ancak kabilelerin iç çekişmelerine karışmak istemedim.*
Ertesi sabah erkenden Muhammed Emin, iki oğlu, kabilenin atlıları ve misafir olan Şeyhlerle birlikte gazou'larına başladılar. Hepsi kısraklara binmişti, Jays şefi ile

Halavi soyundan güzel beyaz bir ata binen Muhammed Emin'in oğullarından biri hariç. Onlara Şemshani adı verilen ulu bir harabeye kadar eşlik ettim. Suttum bileğinde doğanı Hattab'ı taşıyarak bizimle geldi.
Khabour tarafından sulanan tüm ülke gibi ova da, kır çiçekleriyle kaynayan uçsuz bucaksız bir çayırlıktı. Av bol miktarda bulunuyordu ve doğan, ulu otların arasında sinsice dolaştığını keskin gözleriyle gördüğü bir toy kuşuna doğru kısa sürede uçtu. Güneş gökyüzünde yüksekti, gökyüzünde zaten süzülmekte olan "agab" adında bir tür çaylak veya kartal, eğitilmiş doğanın düşmanıydı; adı, "kasap" anlamına gelen bu kuş, onun kanlı eğilimlerini ifade eder. Bizim görüş alanımızın çok ötesinde olmasına rağmen, Hattab'ı hemen gördü ve bir süzülüşte üzerine atıldı. Ürken doğan hemen avından döndü ve tiz çığlıklarla bize doğru uçtu. Havada döndükten sonra, ulu bir korkuyla, amansız düşmanı tarafından hâlâ takip edilerek Çöle doğru yöneldi. Sahibi boşuna, atının taşıyabildiği kadar hızlı takip ederek yemini salladı ve doğanı adıyla çağırdı; onu bir daha görmedi. Asil kuşun kaçmayı mı başardığı, yoksa "kasap"a yem mi olduğu hiçbir zaman bilinemedi.
Suttum kaybından ötürü teselli edilemez durumdaydı. Döndüğünde bileğinde doğanı olmadan ağladı ve günlerce aniden, "O Bey! Billah! Hattab bir kuş değildi, o benim kardeşimdi," diye haykırırdı. Bedeviler arasında gördüğüm en iyi eğitilmiş doğanlardan biriydi ve doğanın avlanmasının imkansız olduğu yazın en sıcak dönemi hariç, sahibine günde altı veya yedi toy kuşu yakaladığı için hatırı sayılır bir değere sahipti.*
Ledjmiyat'ın yaklaşık bir buçuk mil aşağısında, ancak nehrin karşı kıyısında, Fedghami adında bir başka ulu höyük vardı. Bir saat kırk beş dakikada Şemshani'ye ulaştık. Khabour üzerinde hatırı sayılır bir harabadır ve Çöl tarafında daha küçük höyükler ve çöp yığınlarıyla çevrili ulu bir höyükten oluşur. Sırlı ve düz çanak çömlek, tuğla ve siyah bazalt taş parçaları bolca bulunur, ancak hiçbir heykel veya yazıt izine rastlayamadım. Binaların kalıntıları topraktan birçok yerde fırlamaktadır. Antik kalıntıların üzerinde bir zamanlar bir kale yükseliyordu ki bunun temelleri hâlâ görülebilir.
Arapların bu kalıntılara bağladığı birçok gelenek vardır. Diğerlerinin yanı sıra, buranın kızı ilk Müslüman istilası zamanında bir müminle kaçan bir kafir kralın başkentinin kalıntıları olduğunu söylerler. Sevgililer baba tarafından takip edilmiş, yakalanmış ve (kadının ilk önce İslamiyeti kabul etmiş olması şartıyla) komşu tepelerin dar bir vadisinde katledilmişlerdir. Cuma geceleri topraktan belirgin bir şekilde yükselen titreyen bir alev, onların şehadet yerini işaret eder. Şehir kısa süre sonra Müslümanların eline geçti ve onlar da putperest sakinlerinden ulu bir intikam aldılar.
Ceburlar birkaç yıl önce Şemshani çevresindeki toprakları işlemişlerdi ve su yollarının, pirinç için ayrılmış kare arsaların izleri hâlâ durmaktadır.
Muhammed Emin'i yolculuğuna devam etmek üzere bırakarak çadırlarımıza döndük. Yolumuz üzerinde, Cebur şölenine katılmaya davet edilmiş olan Moghamis ve büyük bir Bedevi atlı grubu ile karşılaştık, zira onlar da Agaidat'lara yapılacak saldırıda yer almak ve ganimetten pay almak üzere davet edilmişlerdi. Hecin develerine biniyorlardı, iki adam bir hayvana biniyordu; rediff yoldaşının kısrağını yedekte

götürüyordu; Şeyh'inki Obeyan soyundandı ve Çölde ulu bir şöhrete sahiydi. Semersiz ve çıplaktı ve formunun mükemmel simetrisi ile güzelliğine hayran kalabilirdik.
Atlarımızdan indik, kucaklaştık ve birkaç kelime teati ettik. Bedeviler daha sonra Çöl boyunca hızlı koşularına devam ettiler. Diğer binicileri deloul'lar ve kısraklar üzerinde geçtik, ana gövdeye katılmak veya Abou Psera yakınlarındaki gece buluşma yerinde dostlarıyla karşılaşmak üzere acele ediyorlardı. Çadırlara yapılacak saldırı ertesi sabah şafak vaktinde gerçekleşecekti; gerçek Bedevi, düşmanından karanlıkta hiçbir zaman haksız bir avantaj sağlamaz.
14 Nisan. Şafaktan ulu süre önce Ceburların çadırlarını sökmeleriyle uyandık. Gün doğumuyla birlikte tüm kamp alanı ortadan kaybolmuştu ve biz neredeyse tamamen yalnız kalmıştık. Kendilerine yapılacak saldırıdan sonra Aneyza tarafından desteklenen Agaidat'ların hızlı bir intikam arayışına girmesinden korkarak Arban'a doğru dönüyorlardı. Kahvaltımızı ettik ve yürüyüş hattını izledik. İki saat boyunca yoğun ve hareketli kalabalığın arasından at sürerek eğlendik. Ulu bir Arap kabilesinin meralarını değiştirmesindeki o eşsiz manzarayı daha önce tarif etmiştim; yüksek cins kısraklar ve süratli develer üzerindeki savaşçıların, düğümlü sopalarıyla çobanların, koyun, keçi, deve sürülerinin, yük hayvanlarının, çocukların, kuzuların ve Arap hayatının tüm çeşitli teferruatlarının oluşturduğu, ulu bir kısmı yük taşıyan, bir kısmı yüksüz kadın ve kızların o karmaşık kalabalığı; daha hareketli ve neşeli bir sahne neredeyse hayal edilemez.
Şefin ailesi, her zaman olduğu gibi, kabilenin önünde hareket ediyordu. Onları çadırlarını Shedadi höyüğünün yakınına kurarlarken bıraktık ve Arban'daki kendi kampımıza doğru at sürdük.
16 Nisan'da Muhammed Emin ve oğulları seferlerinden döndüler, önlerinde ganimet olarak aldıkları inek, öküz ve kısrak sürülerini sürüyorlardı. Agaidat'lar baskına uğramış ve zayıf bir savunma yapmışlardı; dolayısıyla, Araplar bu tür akınlara çıktıklarında genellikle olduğu gibi, çok az kan dökülmüştü. Jays şefinin güzel atı bir kurşun yarası almıştı ve dostlarım arasındaki tek kayıp buydu. Muhammed Emin bana ele geçirilen kısraklardan bir veya ikisini hediye olarak getirdi. Bunlar, elbette iade edildi, ancak Şeyh ve oğulları için ipek elbiselerin sunulmasını gerektirdi.
18 Nisan. Bugün Moghamis ve kabilesinin çadırlarını ziyaret ettik; nehirden yaklaşık beş mil içeride kurulmuşlardı. Çölün çehresi sanki parlatılmış altın gibiydi. Son değişimi en parlak sarı tonundaki çiçekler olmuştu* ve tüm ova bununla kaplanmıştı. Suttum gür otlar ve kokulu hava içinde adeta coşmuştu. Onu hiç bu kadar neşeli görmemiştim. Kısrağı çiçeklerin arasında ilerlerken sürekli, "Ne Kef (ne keyif, ne neşe)!" diye haykırırdı, "Allah bize bunun gibisini verdi mi? Yaşamaya değer tek şey budur. Ya Bey! Şehirlerde yaşayanlar ne anlar gerçek mutluluktan, onlar hiç yeşillik veya çiçek görmemişler? Allah onlara acısın!"
Çadırlar ova boyunca uzak ve geniş bir şekilde dağılmıştı. Seferden yakın zamanda dönen kısraklar, gür otları otlayarak aralarında başıboş dolaşıyorlardı. Moghamis tarafından en misafirperver şekilde karşılandık. Çölün sunabileceği kadaryıyla yırtık bir halı ve yatak örtüsü gibi lüksler, Araplar arasında ünü uzak ve geniş bir şekilde yayılmış olan ve bir mucize olarak görülen, ancak her zaman en ulu ilgi ve saygıyla

karşılanan Bayan R. için serilmişti. Vahşi Bedevi deve sütü veya mantar getirir, oğlanlar ise Frank hanımefendi için arap tavşanları ve diğer küçük hayvanları yakalarlardı. Yolculuğumuzun tamamı boyunca, tarbuş veya bir Arap pelerini ile birlikte Avrupa kıyafeti giymesine rağmen, hiçbir zaman en ufak bir rahatsızlığa maruz kalmadı.

Moghamis kendisini bir zincir zırh giysisi içine sokmuştu, sıradan malzemelerden yapılmış ve kaba işçilikliydi, ancak Arap mızrağının kaba demir mızrak uçlarına karşı koyacak kadar güçlüydü, her ne kadar iyi su verilmiş bir namluya karşı kesinlikle hiçbir koruma sağlamayacak olsa da. Araplar zırhlarını gömleğin altına giyerler, çünkü bir düşman aksi takdirde atlıya değil, kısrağa saldırır.†

Bir Arap şöleninin tüm lükslerinin tadını çıkardıktan sonra, bizi karşılamak üzere toplanan kabile hanımlarının çoğunun bulunduğu kadınlar bölümünü ziyaret ettik, "chetab" veya deve semerini, haremin kullandığı teçhizatı inceledik ve ulu sayılarda detay hakkında bilgi alarak, geldiğimiz gibi çiçeklerin ve ulu otların arasından Arban'daki çadırlarımıza döndük.

Saddling a Deloul or Dromedary.

Bedeviler arasında bir adamın kuzenini evlilikte talep etmeye hakkı vardır ve kadın onu reddedemez.

Bir Arap atı ulu bir mesafeden görüldüğünde hemen ayırt edilebilir.

Doğunun ve Batının bataklıkları hariç nehir ormanlarında aslanlar bolca bulunur.

Ledjmiyat ile Khabour'un ağzı arasındaki mesafe, Arap hesabına göre Ledjmiyat'tan bir günlük, Arban'dan ise iki günlük yürüyüş mesafesindedir. Arban, Nisibin'den iki ulu gün, Urfa'dan üç, Siverek'ten ise quatre günlük mesafededir.

Doğululular, kuşun yiyecek arayışında göründüğü metinde tarif edilen şekilde güneş yüksekteyken doğanla asla avlanmazlar.

Çölün renklerindeki değişimlerden daha önce bahsetmiştim. Neredeyse gün gün beyaz bir mayıs çiçeği yerini saman sarısına, kırmızıya, beyaza, maviye, eflatuna bırakmıştı ve şimdi ülkenin çehresi metinde tarif edildiği gibiydi.

† Savaşta Bedevilerin temel amaçlarından biri rakiplerinin kısraklarını ele geçirmektir, kaçınabilirlerse onları asla yaralamazlar, aksine binicileri öldürmeye veya attan düşürmeye çalışırlar.

BÖLÜM XIV.

Arban'dan ayrılış. — Habur kıyıları. — Yapay höyükler. — Mijwel. — Bedevilerin kadısı. — Kan davası. — Arapların temkini. — Doğal bir mağara. — Sönmüş bir yanardağ. — Habur'un birleştiği yerler. — Bedevi işaretleri. — Süleyman Ağa. — Um-Jerjeh'teki kamp. — Türk düzensiz süvarileri. — Mijdel höyüğü. — Habur üzerindeki kalıntılar. — Muhammed Emin bizden ayrılıyor. — Kurt çadırlarına ve

haremlerine ziyaret. — Milli Kurtleri. — Rişvan ailesi. — Arap aşkı. — Dakhil. — Bedevi şairleri ve şiiri. — Türk süvari atları.

Kurdish

Sıcak havalar hızla yaklaşıyordu. Arban höyüğünde henüz yeterince şey keşfedilmemişti ve nehir yakınında, Habur üzerinde çok daha uzun süre kalmamı gerektirecek yeterli öneme sahip kalıntılar da bulunamamıştı. Bununla birlikte, nehrin akış yönünü, yapabildiğim ölçüde, ana kaynağına doğru keşfetmek ve o sırada nehir kıyısında kamp kurmuş olan Türk komutan Süleyman Ağa'yı ziyaret etmek istiyordum. Bir mektuba cevap olarak beni çadırına davet etti ve Arap şefinin kusursuz hürriyeti konusunda bana tam bir güvence vererek, Cebur kabilesinin Şeyhini de beraberimde getirmem için ısrar etti. Böyle bir güvenceyle, Muhammed Emin'e bana eşlik etmesini teklif etmeye cesaret ettim. Çok doğal bir ihanet korkusundan kaynaklanan büyük bir kararsızlıktan sonra, bunu yapmayı kabul etti. Nisan'ın 19'unda Habur'u geçtik ve o gece için nehrin güney kıyısında kamp kurduk. Ertesi sabah Arban kalıntılarından ayrıldık ve doğuya doğru yolculuğumuza başladık. Ceburlar artık nehrin daha yukarısında yaşıyorlardı ve Muhammed Emin, iki oğlu ve yeğeni Abdullah ile birlikte yolumuz üzerinde bize katıldı. Kendisi, benimle gelip gelmeme konusunda hâlâ şüphe içindeydi; fakat sonunda, bir daha arkasına bakmamak üzere çaresizce bir karar vererek kısrağını cesurca ileri sürdü. Çocukları, gözyaşları içinde onu benim himayeme emanet ettiler ve ardından çadırları için kervanımızdan ayrıldılar.

Nehrin kıvrımlarını takip etmeden, virajdan viraja at sürdük. Nehrin kıyıları kavaklar, ılgınlar ve çalılıklarla kaplıydı; yaban domuzlarının, turaçların ve diğer av hayvanlarının sığınağı olan bu kıyılar, antik yerleşimlerin kalıntıları olan yapay höyüklerle bezeliydi. Bu ıssız ama zengin ve verimli bölge, bir zamanlar yoğun bir nüfusun merkezi olmuş olmalıydı. Ancak Türkiye gibi bir hükümetin yönetimi altında burası bir vahşi doğa olarak kalabilirdi. Nehrin sol kıyısında, Arban'ın yukarısındaki ilk büyük harabeye Mişnak deniyor. Ceburlar tarafından korunan bir geleneğe göre, İslam'ın ilk günlerinde Persler burada, ünlü Zobeyde Arap kabilesi tarafından büyük bir bozguna uğratılmıştı. Yaklaşık bir mil kadar ötesinde, Abou Shalah adında başka bir harabe, ve nehrin yukarısına doğru üç mil kadar ilerisinde ise Taaban adında, üzerinde modern bir kalenin kalıntıları bulunan üçüncü bir höyük yer alıyor. Taaban yakınlarında Muhammed Emin, yakın zamanda Aneyza Bedevilerinin olası bir saldırısı durumunda bir sığınak yeri olarak kaba taş duvarlardan oluşan küçük bir

çevre inşa etmişti. Çevresinde Ceburlar mısır ve arpa ekiyor, tarlalarına su taşımak için antik su kanallarını yeniden açıyorlardı. Bu erken mevsimde bile buğday orak için neredeyse hazırdı.
Dört buçuk saatlik kısa bir günlük yolculuğun ardından çadırlarımızı gece için, atlarımız ve develerimiz için bol miktarda otlak sağlayan yemyeşil bitkilerin arasına kurduk. Buraya Nahab deniyordu. Küçük ve ağaçlık adalardan oluşan bir diziyle iki kola ayrılan nehir, taşkın zamanları hariç yürüyerek geçilebiliyordu. Kampımızın yakınında Mehlaibiyah adında büyük bir höyük vardı ve nehir yatağında, muhtemelen sulama için yapılmış antik barajların kalıntıları olan taş işçiliği parçaları gözlemledim.
Ertesi sabah Suttum, bizi daha genç olan kardeşi Mijwell'in gözetimine bırakarak Rathaiyah ile birlikte kendi çadırlarına döndü. Görüşmeye pek de hevesli görünmediği Türk komutanı ziyaret ettikten sonra, Çöl'de bize katılacak ve bana Musul'a kadar eşlik edecekti. Mijwell, kardeşine kıyasla çok daha uysal bir fıtrat barındırıyordu; diplomasiye daha az düşkündü ve kabile siyasetiyle kendini pek yormazdı. Hoş bir tebessüm yüzünü aydınlatır, kendine has ve özgün mizah anlayışı ise onu her zaman son derece keyifli bir yol arkadaşı kılardı. Okuma yazma bilmemesine rağmen, başında Rişvan'ın bulunduğu Saadi ailesinde babadan oğula geçen bir makam olan Şammar kadılarından veya hâkimlerinden biriydi. Yaşlı adam, kardeşlerin rızasıyla bu saygın unvanı, babalarının ölümünden sonra da kullanmaya devam edecek olan küçük oğluna devretmişti. Her türlü anlaşmazlık bu tanınmış hâkimlere havale edilirdi. Kararlarına büyük bir isteklilikle itaat edilir ve kabilenin diğer üyeleri bu kararları zorla uygulamak için nadiren yardıma çağrılırdı. Adaleti dürüstçe yerine getirirlerdi; Muhammed dünyasının geri kalanını bağlayan Kur'an hukukundan ziyade, Peygamber'in sözlerine uyuyormuş gibi yapsalar da aslında eski geleneklere göre hareket ederlerdi. En yaygın dava sebebi, şüphesiz ki çalınmış mallardı. Kararları karşılığında nakit veya mal olarak ödeme alırlardı ve davayı kazanan taraf masrafları ödemekle yükümlüydü. Şammarlar arasında eğer uyuşmazlık bir deloul ile ilgiliyse kadı iki gazee alır, bu sekiz şilindir; bir kısrak için bir deloul; bir adam için ise bir kısrak alırdı.* Bir adamın masumiyetini kanıtlamak için kızgın demiri yalamak gibi çeşitli sınavlar uygulanırdı. Eğer sanığın dili yanarsa, suçluluğuna dair hiçbir şüphe kalmadığına hükmedilirdi.
Göçebe Araplar arasında yürürlükte olan en dikkat çekici yasalardan biri ve muhtemelen en eski kökenlisi, cinayet işleyen birinin öldürülmesini yasal kılan, akrabalık derecelerini belirleyen ve "Tar" olarak adlandırılan kan kanunudur. Bir insanı, akrabalarından birinin döktüğü kandan ötürü beşinci göbekten akrabalığına kadar sorumlu tutan bu yasa, medeni bir topluluğun üyelerine olağanüstü derecede acımasız ve neredeyse tamamen adaletsiz görünebilir. Ancak yine de kabul edilmelidir ki, tek bir bireye hiçbir yetki verilmemiştir ve ne kadar şiddetli olursa olsun hiçbir ceza, Çöl'ün vahşi kabileleri arasında düzenin sürülmesine ve kan dökülmesinin önlenmesine bundan daha fazla katkıda bulunamazdı. Burckhardt'ın da haklı olarak belirttiği gibi, "bu faydalı kurum, Arabistan'ın savaşçı kabilelerinin birbirlerini tamamen yok etmelerini önlemede diğer tüm etkenlerden daha büyük bir rol oynamıştır."

Eğer bir adam cinayet işlerse, kadı mağdurun ailesini nakit veya mal olarak bir tazminat kabul etmeye ikna etmek için çabalar; bu miktar farklı kabilelerdeki geleneklere göre düzenlenir. Eğer bu "kan parası" teklifi reddedilirse "Tar" yasası devreye girer ve katille aynı derece akrabalık bağına ("khomse" veya katilin beşinci göbekten kan bağına) sahip olan herhangi bir kişi, kurbanın aynı derece akrabalığına sahip herhangi bir yakını tarafından yasal olarak öldürülebilir.*
Bu yasa, birbirine uzak kabileler arasında olduğu kadar aileler arasında da uygulanır; Arap klanları arasında var olan pek çok kan davası bu kanun yüzünden sürer gider. Bu durum onların sosyal koşullarını pek çok yönden etkiler, hatta alışkanlıkları ve görgü kuralları üzerinde bile belirgin bir iz bırakır. Bu yüzden bir Arap, yabancı birine kendi adını asla söylemez, özellikle yaygın bir isim değilse, babasının veya kabilesinin adını da anmaz; zira aralarında bir "Tar" olduğunun anlaşılmasından korkar. Çocuklara bile, kan davasına kurban gitmemeleri için bu geleneğe uymaları öğretilir. Bir Bedevi'nin açık arazide veya bir çadırda karşılaştığı yabancıya karşı duyduğu aşırı şüphe ve arkadaşlarının hareketleri veya ikamet yerleri hakkında herhangi bir şey açıklarken gösterdiği büyük temkinlilik bundan kaynaklanır. Çoğu kampta, sorumlu oldukları bir cinayet yüzünden kabilelerinden ayrılmak zorunda kalmış mültecilere, bazen de bütün bir aileye rastlanır. Böyle bir durumda, bir cinayetin ardından, "Tar" kapsamındaki kişiler, peşlerine düşülmeden önce kadim geleneklerin tanıdığı üç gün dört saatlik süre içinde kaçarlar. Çoğu zaman bir daha arkadaşlarının yanına dönmezler, kendilerini koruyan kişilerin yanında kalırlar ve kabul edildikleri kabileye dahil olurlar. Böylece Harb, Aneyza, Dhofyr ve bu sebeple Şammar'a katılmış olan diğer büyük klanlara mensup aileler artık onların bir parçası olarak kabul edilir. Sıklıkla katilin kendisi, boynunda bir zincir ve paçavralar içinde, hissesine düşen kan parasını ödeyebilmek için Çöl'deki çadırlardan çadırlara, hatta sınırlardaki kasaba ve köylere kadar dolaşarak hayırseverlerden yardım dilenir. Küçük bir meblağ toplamak adına yıllarını harcamış bu tür talihsiz insanlarla sık sık karşılaştım. Kişilerin iç çekişmelerde öldürüldüğü, hırsızlık yaparken, savaşta veya bir "ghazou" esnasında katledildiği bu yasanın uygulanmasında gözetilen çeşitli kuralların dökümünü yaparak okuyucuyu sıkmayacağım. Her bir durumda kadı, kabilenin eski geleneklerine göre uygun tazminata karar verir.
Mijwel artık kervanda Suttum'un yerini almıştı ve yürüyüşümüzün düzenini yönetiyordu. Nahab'dan dört mil sonra, eteğinde Araplar tarafından çok saygı gören bir pınar bulunan Thenenir adında büyük bir höyüğü geçtik. Çevresine Ceburlar biraz buğday ekmişti. Bu pınarın yakınında antik bir taş baraj Habur'u birkaç kola ayırıyordu: Buna "Saba Sekour" yani yedi kayalar deniyordu.
Doğruca yolu takip etmek üzere kervandan ayrılarak, Muhammed Emin ve Mijwel eşliğinde Koukab tepesine doğru açık araziden geçtim. Ovanın ortasında yükselen bu dikkat çekici koni, Habur üzerindeki en uzak noktamızdan bile görünüyordu. Araplardan bazıları bunun yapay bir höyük olduğunu iddia ederken, diğerleri bunun bir taş dağ olduğunu söylüyordu. Muhammed Emin bana, altındaki büyük bir mağarada çok sayıda insana sığınak sağlayacak büyüklükte bir yeraltı gölü olduğundan bahsetmişti. Tepeye yaklaştığımızda ovanın, köşeli siyah bazalt parçalarıyla kaplı olduğunu ve aynı volkanik kayadan oluşan damarlar ya da setlerle

kesildiğini gördük. Muhammed Emin bizi önce tepenin eteğinden çok uzak olmayan bir kayalıktaki mağaranın ağzına götürdü. Mağaranın girişi taşlarla o kadar tıkanmıştı ki, açılıktan içeriye ancak zorlukla süzülebildik; fakat içerisi genişliyordu ve karanlıkta sonu görünmeyen aşağı doğru inen bir geçide çıkıyordu. Dikkatlice ilerledik, ancak bunu yaparken gevşek taşlardan oluşan ve yuvarlandıkça büyüyen, gürültüsüyle mağaranın kenarlarına ve tavanına asılı duran yarasa sürülerini ürküten bir çığı harekete geçirmekten kaçınamadık. Işığa doğru uçan bu rahatsız edici yaratıklar neredeyse bizi geri çekilmeye zorladı. Giysilerimize tutunuyorlardı ve ellerimizle yüzümüze konmalarını zorlukla engelleyebiliyorduk. Kanatlarının hışırtısı büyük bir rüzgârın uğultusuna benziyordu ve mağaranın derinliklerinden iğrenç bir koku yükseliyordu. Sonunda tekrar günlük uykularına döndüler ve biz de ileri doğru yürüyebildik.

Yaklaşık elli fit kadar aşağı indikten sonra kendimizi ana tatlı su gölünün kıyısında bulduk. Zifiri karanlık, büyüklüğünü kesin olarak anlamamızı engelledi; ancak çok büyük olamazdı, her ne kadar Araplar kimsenin karşı kıyıya ulaşamayacağını iddia etseler de. Mağara, göçebe Araplar için sıklıkla bir sığınak yeridir ve Bedeviler, bu doğal rezervuarın serin suyundan içmek için yazın buraya kamp kurarlar. Muhammed Emin bana geçen yıl burada bir aslan bulduğunu, aslanın rahatsız edilince sadece dışarı fırlayıp ovaya doğru kaçtığını anlattı.

Mağaradan ayrılıp vadiden çıktıktan sonra, merkezinde dikkat çekici Koukab konisinin yükseldiği geniş bir kraterin kenarına geldik. Solumuzda, dudakları bazalt kayaların pürüzlü kenarlarından oluşmuş ikinci bir krater daha vardı ve ovada daha küçük boyutlarda birkaç krater daha bulunuyordu. Bunlar, nispeten yakın bir jeolojik dönemde, hatta belki de tarihi zamanlar içinde veya geleneklerde aktif olmuş, sönmüş bir yanardağın kalıntılarıydı; nitekim tepenin Araplar arasındaki adı, bir takımyıldızın yanı sıra bir ateş veya alev fışkırmasını da ifade ediyordu.

Yaklaşık 300 fit yüksekliğinde olan ve tamamen lav, cüruf ve küllerden oluşan koniye tırmandım; bu haliyle tam olarak Vezüv ve Etna kraterlerinde yükselen koniyi andırıyordu. Sadece zirveye atlarla bile kolayca ulaşılan bir tarafı hariç, tırmanışı dik ve zordu. İç kısmı oyuk olduğundan, sanki bir zamanlar içinden muazzam bir akıntının patlayarak çıktığı, bir kenarı aşınmış devasa bir huniyi andırıyordu. Köklerini besleyecek yeterli toprağı neredeyse hiç toplamamış gibi görünen kuru lav ve gevşek küllere rağmen, burayı en parlak kırmızı renkte dağ laleleri ve gelincikler kaplamıştı. Bu çiçek topluluğunun zenginliğini ve parlaklığını tarif etmek zordur; koni uzaktan bakıldığında, üzerinden kan akıntıları dökülen ters çevrilmiş parlatılmış bakırdan devasa bir fincan görünümündeydi.

Koukab'ın zirvesinden, oldukça çeşitli ve geniş bir manzarayı seyrettim. Altımda Habur'un iki ana kolu birleşerek sularını birleştiriyordu. Altın ovalar boyunca kıvrılarak ilerleyen ağaçlık kıyılarının kara çizgisini miller boyunca takip edebiliyordum. Solda, yani batıda, eski insanların Chaboras adını verdiği gerçek Habur yer alıyordu; bu isim kaynağı olan Ras-al-ain'den geliyordu (yani pınarın başı).* Doğuda yer alan ikinci akıntıya Araplar Jerujer adını verirler (Bedeviler tarafından telaffuz edildiği ve yazıldığı şekliyle söylenmesi zordur) ve bu, Nisibin içinden akan antik Mygdonius'tur.† Hatouniyah ve gölü, Sinjar'ın tek başına yükselen

tepesi tarafından gizlenmiş olsa da kıl payı fark edilemiyordu. Kurt dağları doğudaki manzarayı sınırlıyordu. Ovada ve nehirlerin kıvrımlarında birçok yapay höyük yükseliyordu; kuzeydeki en uzak mesafede ise büyük bir göçebe kabilenin sürülerinin ve kara çadırlarının siluetleri seçilebiliyordu. **Bunlar, Türk komutan Süleyman Ağa ile birlikte kamp kurmuş olan Kiki ve Milli Kurtlarıydı.**

Koninin zirvesinden fırlamış bazı bazalt kaya parçaları üzerinde, antik ve bilinmeyen karakterler sanılabilecek, kabaca oyulmuş sayısız işaret vardı. Bunlar, Şammarların farklı Şeyhlerin ziyaretleri sırasında oraya kazıdıkları nişanlarıydı. Her kabilenin ve hatta her alt kolun ve ailenin, mülklerinin üzerine vurulan ve develerine dağlanan kendine özgü bir işareti vardır. Mijwel bu işaretleri tanıdı; kendi ailesi olan Saadi'nin işareti de aralarındaydı. Taşların üst üste yığılmasıyla dikkatlice korunan küçük oyuklarda, tıpkı bir Bedevi çadırının direklerine asılanlar gibi küçük minyatür beşikler vardı. Bunlar, çocuk sahibi olmak isteyen Şammar kadınları tarafından oraya adak olarak bırakılmıştı.

İkinci büyük krateri —bazalt kayalarla çevrili derin bir çukuru, ancak fırlamış bir lav konisi olmayan bir yapıyı— inceledikten sonra, kervanın bizi bekleyeceği Jerujer'e doğru at sürdük. Ova, gelincikler içinde kaybolmuş sayısız bazalt parçasıyla kaplıydı. Nehirlerin birleştiği yerin yakınında, daha küçük olan akıntıyı geçmemizi sağlamak için iki gün önce bir salın inşa edildiği yerde yoldaşlarimizi bulduk. Süleyman Ağa'yı niyet ettiğim ziyaretten haberdar etmek ve Muhammed Emin'i Türk kampına güvenle ne kadar götürebileceğimi öğrenmek için iki gün önce Bairakdar'ı göndermiştim. Geri dönmüştü ve beni bekliyordu. Ağa, Şeyh'in güvenliği için tatmin edici bir güvence vermiş ve bizi karşılaması için düzensiz askerlerden oluşan bir müfreze ile bir subay göndermişti.

Nehri henüz geçmiştik ki, büyük bir süvari grubunun bize doğru yaklaştığını gördük. Yaklaştıklarında, Türk komutanında ülkede genellikle çağrıldığı adla "Topal" yani topal adam Süleyman Ağa'yı, eski bir dostumu tanıdım. Ünlü Enjeh Bairakdar Muhammed Paşa'nın kethüdası veya vali yardımcısı olmuştu ve eski efendisi gibi dikkate değer bir zekaya, enerjiye ve hareketliliğe sahipti. Çöl kabileleriyle olan uzun süreli ilişkisinden ötürü, onların adetlerini çok iyi biliiyordu; hileleri ve stratejileri tespit etmedeki ustalığı sayesinde genellikle Araplara karşı düzenlenen seferleri yönetmek için seçilirdi. Bahsettiğim gibi, o sırada Hamoud Bedevileri tarafından yağmalananemu hükümet hazinesini geri almaya çalışıyordu.

Etrafı, altın ve gümüş kakmalı silahlarla parıldayan, işlemeli ceketler ve ipek kaftanlar giymiş düzensiz süvari komutanları olan Hyta-Bashiler, Kiki ve Milli Kurtlarının Ağaları ve birkaç Arap şefiyle çevriliydi. Önlerinde küçük dümbelekler çalan yaklaşık beş yüz süvari arkasında toplanmıştı. Çadırları yaklaşık altı mil uzaklıktaydı; olağan selamlaşmaların ardından çadırlara doğru yöneldik. Yapılan pek çok güzel konuşma, ürkek Cebur Şeyhi'nin korkularını pek yatıştıramadı. Mijwel ise aksine, taklit bir savaş düzeninde bir ileri bir geri dörtnala koşan düzensiz süvarilere küçümseyici bakışlar fırlatarak cesurca yanlarında sürdü.

İki akıntının oluşturduğu delta çadırlarla kaplıydı. Yolumuzu koyun, at, sığır ve deve sürülerinin arasından geçirerek ilerledik. Bahar aylarında Mardin dağlarının eteğindeki pınarın başında kamp kuran Kiki ve Milli Kurtları, Türk askerlerinin

koruması altında Habur'un zengin otlaklarını aramışlardı; Sherabbeen, Buggara ve Harb Araplarından birçok aile de bu kampa katılmıştı.*

Süleyman Ağa, Çiçi şefinin geniş çadırında yaşıyordu. Kışın ve baharın başlarında dağların eteğindeki alçak arazilerde dolaşan, yazın ise dağ otlaklarını arayan Kurt kabilelerinin çadırları, büyüklükleri ve içlerindeki lüksün zenginliğiyle dikkat çekicidir halılar ve mobilyalar. Bunlar genellikle hafif kamış veya sazlardan yapılmış, zarif desenler ve düzenlemelerle yerleştirilmiş, çok renkli yün ipliklerle birbirine bağlanmış bölmelerle dört veya beş ayrı odaya bölünür. Bu bölmelerin üzerine asılan halılar odaları tamamlar. Kadınlar için ayrılan kısımda, benzer bir bölme aile reisi ve eşleri için bir tür özel odayı çevreler. Haremin geri kalanı halı yığınları, minderler, ev mobilyaları, pişirme kapları, tereyağı yapmak için deriler ve göçebe bir yaşamın tüm gereklilikleriyle doludur. Burada hizmetçi kızlar efendileri ve misafirleri için akşam yemeğini hazırlarlar. Büyük şeflerin çadırlarında hizmetkarlar için, kısraklar ve taylar için ise ayrı bir bölme bulunur.

Süleyman Ağa ile kısa bir süre oturdum, kahve içtim, tütün sardım ve rüşvete, hileye ve düzensiz vergilendirmeye son veren tanzimatın faydaları üzerine uzun uzadıya yaptığı konuşmayı sabırla dinledim; bu konuşma özellikle Muhammed Emin'i rahatlatmak için tasarlanmıştı, ancak o bu sözlerden hiçbir şekilde ikna olmamıştı. Daha sonra nehir kıyısında, ağaçlık bir adanın tam karşısında ve Habur'un bu bölgesinde çok sık rastlanan o güzel şelalelerden birini oluşturan bir kaya çıkıntısının yakınında kurulmuş olan kendi çadırlarıma çekildim. Etrafımızda Hytas'ların çadırları, kırmızı sancaklarıyla işaretlenmiş şeflerin çadırları vardı. Akıntıdan kısa bir mesafede Kurtların çadırları, Bedevilerinki gibi ovanın her yerine düzensizce dağılmış değil, düzenli sokaklar oluşturan paralel hatlar halinde kurulmuştu. Bizimle onlar arasında süvarilerin atları bağlıydı ve gözün görebildiği en uzak yere kadar, toplanmış kabilelerin sayısız koyun ve sığır sürüleri otluyordu.

Um'jerjeh adı verilen büyük yapay bir Tel'in eteğine yakın bir yerde kamp kurmuştuk; Habur'un karşı tarafında aynı adı taşıyan başka höyükler de vardı. Cebur işçilerim, varışımızın ertesi günü bu kalıntılarda kazı yapmaya başladılar. Kurt şeflerinin ve düzensiz süvari komutanlarının ziyaretlerini kabul etmek için çadırımda kaldım. Bu akıncılardan, Türk imparatorluğunun çeşitli vilayetlerine ve sakinlerine ilişkin, hoş anekdotlar ve insanların ile adetlerin canlı tasvirleriyle harmanlanmış çok sayıda ilginç ve merak uyandırıcı bilgi edindim. Genellikle çok zeki, açık sözlü ve misafirperverdirler. Çoğu zaman çok vicdansız ve zalim olmalarına rağmen, eski Türk askerinin iyi niteliklerinin çoğunu kusurlarıyla birleştirirler. İçkiyi ve kumar oynamayı çok severler; en çocukça şans oyunlarında atlarını, silahlarını, hatta kıyafetlerini bile ortaya koyarlar.

Burckhardt, tanıdığı Bedevi kabileleri arasında var olan farklı bir ücret tarifesi sunar. Onun Arap hukuku hakkındaki tüm anlatımı son derece ilginç ve doğrudur; gerçekten de buna eklenecek çok az şey vardır. (Bkz. Notes on the Bedouins, s. 66.)

Burckhardt bu yasanın şartlarını şöyle tanımlamıştır: "Tar, dördüncü kuşaktan ata babası aynı zamanda öldürülen kişinin dördüncü kuşaktan soyundan gelen kişi olan, yani sadece cinayetin işlendiği taraftan olan akrabaların, dökülen kandan sorumlu tutulduğu ve kendi kanlarıyla ödemek zorunda olduğu khomse veya beşinci kuşakla sınırlıdır. Mevcut nesil böylece khomse sayısı içinde yer alır. Doğrudan soyundan gelenlerin tümü, cinayetin işlendiği anda intikam alma hakkına sahip olanlar bu hakkı ebeveynlerinden miras alırlar. Kan davası hakkı asla kaybolmaz; en son nesle kadar her iki tarafa da geçer." (Notes on Arabs, s. 85.)

yani pınarın başı.

† Mardin'in batısındaki Kharej Dagh'ta olduğunu öğrendiğim Habur'un bu kolunun kaynaklarından biri. Ajjurgub adı verilen bu küçük akıntı, Ras-al-ain yakınlarında nehre dökülür.
† Habur'un bu kolunun Arap coğrafyacıları tarafından çağrıldığı anlaşılan ve haritalarımızda korunan Hawali adı, bundan sonra anlatılacak olan "Hol" kelimesinden türetilmiş gibi görünüyor. Nehrin akışı tüm haritalarda hatalı bir şekilde gösterilmiştir; daha da garibi, bazıları Sinjar'ın güneydoğusuna bir kol yerleştirip bunu Thathar ile karıştırarak Araplar tarafından yanlış tarif edilmiştir.
Harb, Hicaz'ın kuzey kesminde yaşayan aynı isimli büyük kabilenin bir koludur ve bazı kan davaları nedeniyle uzun yıllar önce Mezopotamya'ya göç etmiştir.

Aynı zamanda maaşları acınası derecede azdır, ayda birkaç şilini nadiren geçer ve asıl ihtiyaçlarını karşılamak için barışçıl sakinleri yağmalamak zorunda kalırlar. Bu ırk, nizamın yani düzenli askerlerin önünde artık hızla yok olmaktadır.
İkinci gün, Mijwell eşliğinde, Umjerjeh'in yaklaşık beş mil yukarısında, nehrin sağ kıyısında yer alan Mijdel adındaki büyük bir höyüğü ziyaret ettim. Altın çayırlar arasından at sürdük, antik kanalların ve su yollarının kalıntılarından geçtik ve eski yerleşim yerlerinin harabelerini geride bıraktık. Yanımızda Buggara'dan bir Şeyh vardı; sakin zamanlarda çadırları Habur'un kaynaklarına yakın, Ras-al-Ain'de kamp kuran, kabilelerine mensup zeki bir Araptı. Aneyza, Fırat'ın bu tarafındaydı ve yağma arayışıyla Çöl'de kol geziyordu. Süleyman Ağa, en az yüz süvariden oluşan bir refakatçi grubu olmadan Ras-al-Ain'e gidemeyeceğimi beyan ettiği için, orada var olduğu söylenen geniş kalıntıları ziyaret edemedim.
Ras-al-Ain bir zamanlar oldukça büyük bir öneme sahip bir yerdi. Kadim insanlar tarafından Rasina adıyla bilinirdi. Tudelalı Benjamin, 12. yüzyılda orada yaşayan iki yüz Yahudi bulmuştu.* Araplar, sütunların ve heykellerin hâlâ antik kentin yerini işaret ettiğine dair bana güvence verdiler. Ancak onların anlattıkları muhtemelen abartılıdır. Mijdel, daha küçük höyük gruplarıyla çevrili, aralarında sokakların ve kanalların hatlarının hâlâ izlenebildiği yüksek bir platformdur. Abd-ul-Azeez sırtından yaklaşık dört veya beş mil uzaklıktadır. Bodur meşe ağaçlarıyla seyrekçe ağaçlandırılmış bu alçak tepeler, yaban keçileri, yaban domuzları, leoparlar ve diğer hayvanlarla dolu olduğu söylenen sayısız vadi ve yarıklara bölünmüştür. Bedevi muhbirlerime göre, antik kasaba ve köylerin kalıntıları hâlâ mevcuttur, ancak bana sadece birinin adını verebildiler: Zakkarah. Tepeler, merkezde gür bir pınardan gelen, Maghliyah adı verilen bir yolla kesilir. Habur'un karşı tarafında ve Abd-ul-Azeez sırası ile paralel uzanan, Hamma adı verilen ve içinde birçok kuyunun bulunduğu başka bir alçak tepeler sırası vardır.†
Şammar Bedevileri, sıcak aylarda Habur'un bu kısmının kıyılarında kamp kurarlar. Mijdel höyüğü, Boraij'lerin "yazın gözünde" en sevdiği uğrak yeridir: nehrin suları her zaman serindir ve tüm kabilenin sürüleri ile davarları için yeterli otlak vardır.
Hyta-Bashi'lerden birinin çadırında karşılaştığım bir Arap, Mardin ve Şammar yerlilerinden adını çok sık duyduğum Verhan-Shehr* harabelerini iyi bildiğini iddia etti. Burayı, kampımızdan üç günlük mesafede bir tepe üzerinde, Palmyra'dakiler gibi sütunlar, binalar ve yontulmuş taşlardan oluşuyor şeklinde tarif etti. Türk Hükümeti bir zamanlar bu antik binaları kışlaya dönüştürmek ve Arapları kontrol altında tutmak için oraya bir garnizon yerleştirmek istemişti.
Akşamleyin Muhammed Emin bizden ayrıldı. Süleyman Ağa ona zaten bir şeref kaftanı giydirmiş ve yağmalanan hazinenin geri alınması için Ferhan ile birlikte

önlemler almaya katılması konusunda onu ikna etmişti. Kızıl pelerin ve sivil muamele Cebur şefini yatıştırmıştı ve Türk komutanla çadırımda ayrılırken sıra dışı bir karşılıklı iltifat ve ebedi dostluk vaatleri sergilenmişti. Mijwell küçümseyici bir nefretle izledi, dişlerinin arasından tüm Ceburların yozlaşmış, saban süren Araplar olduğuna yemin etti ve tüm temminahs* düzenine lanet okudu.
Bay Hormuzd Rassam'ın ciddi hastalığı nedeniyle birkaç gün Umjerjeh'te alıkonulduk. Şefi Mousa Ağa'nın bizi bir şölene davet ettiği Milli çadırlarını ziyaret etme fırsatını buldum. Oraya giderken Chichi, Sherabbeen ve Harb'ın birkaç kampından geçtik; erkekler ve kadınlar dışarı fırlıyor ve ekmek kesmek için durmamız için bize baskı yapıyorlardı. Şefin geniş çadırı, renkli yünlerle ustaca birbirine örülmüş kamış bölmelerle ayrılmıştı. Selamlığın en serin kısmı bizim kabulümüz için hazırlanmıştı ve üzerine ince halılar ile ipek minderler serilmişti. Aşiretin erkekleri, aralarında birçok uzun boylu ve yakışıklı genç vardı, temiz ve kendilerine yakışan giysiler giymişlerdi. Büyük sayılarda toplandılar, ancak çadırın üst kısmını tamamen bize bıraktılar; kendileri ise yan taraflara ve alt kısma oturdular ya da ayakta durdular, burası yirmi dört adamın bir sıra halinde çömelmesine yetecek kadar genişti. Şef ve kardeşleri, arkalarından fincanlarla dolu tepsiler taşıyan hizmetkarları gelerek, misafirlerine kahve ikram ettiler.
Bir süre sohbet ettikten sonra hareme geçtik ve bizi uzun gümüş saçları, vakur bir yüz ifadesi ve tavrı olan saygıdeğer bir hanımefendi olan annesi karşıladı. Giysisi en saf beyazlıktandı ve titizlikle temizdi. Toplamda, Doğu kabileleri arasında gördüğüm neredeyse tek hoş yaşlı kadındı. Şeflerin eşleri ve kızları, bir kadın kalabalığıyla birlikte çadırda toplanmıştı. Aralarında güzel yüz hatlarıyla dikkat çeken pek çok kişi vardı. Bedevi kadınlarının o zengin zeytuni tenine ya da zarif duruşuna, ne de onların delici gözlerine veya uzun siyah kirpiklerine sahiptiler. Güzellikleri daha çok Avrupalı gibiydi, bazılarının açık renk saçları ve mavi gözleri bile vardı. İlk bakışta, Çöl'ün göçebe kabilelerinden farklı bir ırktan oldukları aşikardı.
Önde gelen hanımefendiler bizi, geri kalan çadırdan renkli bölmelerle ayrılmış özel bölmeye buyur ettiler. Burası alışılmışın üzerinde bir lüksle döşenmişti. Minderler en kaliteli ipektendi ve halılar (Milli aşiretinin mükemmeliyetle ürettiği cinsten) en iyi kumaştandı. Bizim için tatlılar ve kahve hazırlanmıştı ve kadınlar bunlardan aynı anda pay almaktan çekinmediler. Mousa Ağa'nın annesi, kabilenin çeşitli evlilik törenlerini tarif etti. Bizim Avrupa'daki benzer durumlara dair anlatımımız hanımefendiler arasında büyük bir eğlence yarattı. Milli kızları Kurtlar tarafından çok el üstünde tutulur. Neredeyse 100 l. değerindeki yirmi kese, övünerek söylendiğine göre, sıra dışı cazibelerden biri için verilmişti. Şef, kendisine daha az bir meblağa mal olmayan kendi eşlerinden birini işaret etti. Aynı hanenin diğer üyeleri daha az gösterişli bir para yatırmayı hak etmişlerdi. En güzel kızlar önümüze çağrıldı ve yaşlı kadın, arkadaşlarının yüksek sesli gülüşleri arasında her birine değer biçti; arkadaşlarının, onların gerçek değerleriyle takdir edildiğini görmekten şüphesiz memnuniyet duydukları belliydi. Hepsinin kollarında ve vücutlarının diğer kısımlarında dövmeler vardı, ancak Bedevi hanımefendilerinde görüldüğü kadar çok değildi. İşlem, çadırdan çadıra dolaşan ve performans sergileyen Arap kadınları

tarafından yapılır. Birkaçı oradaydı ve yeteneklerinin anlık bir kanıtını üzerimizde göstermek istediler.
Ancak biz reddettik. Genellikle altı veya yedi yaşında yapılır: delikler bir iğne ile açılır ve yaralara barut ile çivit karışımı sürtülerek mavi renk elde edilir. Desenler sıklıkla çok ayrıntılı olduğundan ve tüm vücudu kapladığından süreç zahmetli ve ağrılıdır. Kurt hanımefendileri, kasabanın Müslüman kadınları gibi yüz hatlarını bir peçe ile gizlemezler; erkeklerle karışmaktan, hatta birlikte yemek yemekten de çekinmezler. Umjerjeh'te kaldığım süre boyunca Kiki şefinin haremini ve arkadaşlarını çadırımdaki bir şölene davet ettim —bu daveti her türlü memnuniyet belirtisiyle kabul ettiler.
Milli, eskiden en zengin Kurt kabilelerinden biriydi. Bu yüzyılın başlarında, imparatorluğun farklı bölgelerindeki babadan oğula geçen şefler Babıali'den neredeyse tamamen bağımsızken, bu klan Mardin tepeleri ile Habur arasındaki tüm ova ülkesini elinde tutuyor, topraklarından geçen kervanlardan ve yolculardan düzenli bir baj yani haraç kesiyordu. Halep ile Bağdat arasında geniş bir ticaret yürütüldüğünde bu, verimli bir gelir kaynağıydı ve Ağalar, zenginlikleri ve güçleri nedeniyle, Sultan tarafından sıklıkla paşa rütbesine yükseltilirdi. Sonuncusu, Mezopotamya'da iyi tanınan bir şef olan Davud Paşa'ydı. Diğer Kurt kabileleri gibi Milli de yerel valilerin doğrudan kontrolü altına alınmıştı ve şimdi Diyarbekir paşalığına dahil edilmişlerdi. Üç yıl önce Türk askerleri tarafından insafsızca yağmalandıklarında ve neredeyse yoksulluğa sürüklendiklerinde, göçebelerin sahip olabileceği tüm zenginliklere hâlâ sahiptiler. Babıali bu zorbalığı açıkça kınamış ve tazminat sözü vermiş olsa da çalınan malların geri alınması için hiçbir adım atılmamıştı, bunların büyük kısmı devlet hazinesine aktarılmıştı.
Selamlıkta, haremden gönderilen birçok lezzetli yemek ve ikramla çeşitlendirilmiş mükemmel bir akşam yemeği yedik: farklı şekillerde hazırlanmış mantarlar, çeşitli süt ve krema hazırlıkları; bal, lor vb. Biz çekildikten sonra, diğer misafirler sırayla şölene çağrıldı. Şef ise her zaman yemeklerin önünde oturmaya devam etti, herkesle azar azar yedi ve davet edilenleri çağırma işini kardeşine bıraktı; bu Kurtlar arasında bir adetti.

* İsim bir hata nedeniyle İbranice metinde atlanmıştır, ancak Harran'a olan mesafeden Ras-al-Ain'in kastedildiği açıktır. Asher (Benjamin of Tudela's Itinerary), pasaja not düşer (cilt ii. s. 128.) genellikle çevrildiği gibi nehrin ağzı değil, Habur'un kaynakları olması gerektiğine işaret eder.

† Buggara şefi bana, Mijdel ile Ras-al-Ain arasında meydana geliş sıralarına göre höyükler için şu isimleri verdi. Mijdel'den görülebilen büyük bir höyük olan El Gla (Kalah) veya Tel Romana; bir geçit ve El Auja denilen bir yer yakınındaki El Mogas; Umjerjeh'ten yaklaşık dört saat mesafede, birleşme yerinde... (metin burada diğer sayfaya bağlanmak üzere kesilmektedir)

* Yani, Eski harap şehir, Türkler tarafından harabelere genellikle verilen bir isim.

† Türkler tarafından kullanılan selamlaşma şekli, elin göğüsten veya bazen yerden alınarak alına götürülmesinden oluşur.

Mijwell, ziyaretemiz sırasında bir köşede oturmuştu; gözleri çadırdan ve içindeki eşyalardan dışarıda kazıklara bağlanmış atlara, kısraklara ve etrafta otlayan sürülere kayıp duruyordu. Arada sırada bana doğru, "Bütün bunların Bedevilere ait olması gerekir. Bu insanlar ve malları ghazou'lar [akınlar] için yaratılmış," sözünü yeterince açık bir şekilde ifade eden anlamlı bakışlar fırlatıyordu. Oradan uzaklaşırken onu kötü niyetli olmakla suçladım. "Billah, ya Bej!" dedi, "Bir adamın kalbini hasetten bembeyaz etmeye yetecek kadar şey var burada; fakat şimdi senin gölgen altında onun ekmeğini yedim ve devesini sürdüğü değneği bile elime düşse, bunu ona geri

gönderirdim." Eve dönerken ailesinin iç işlerini anlatarak beni eğlendirdi. Rathaiyah, Suttum'a evlilik teklif etmişti, Suttum ona değil; Bedeviler arasında bu yaygın bir uygulama gibi görünüyordu. Suttum bunu kabul etmişti çünkü Şammar'ın en güçlü kollarından biri olan ve genellikle kabilenin geri kalanıyla savaş halinde bulunan Abde ile bu şekilde müttefik olmayı siyasi açıdan doğru bulmuştu. Fakat yeni karısı, rakibini uzaklaştırmış olmasının yanı sıra, gururu ve kibriyle onun ailesini çoktan gücendirmişti. Mijwell, kardeşine acıyarak, kılıbık bir koca gözüyle bakıyordu. Kendisi ise halihazırda bir kadınla evli olmasına ve yakında hak iddia edebileceği Maizi ile nişanlı bulunmasına rağmen, üçüncü bir evlilik planlıyordu. Kalbi, güzelliği ve meziyetleri bazı gezgin Arap şairlerinin diline pelesenk olmuş, yüzünü görmediği bir genç kız tarafından çalınmıştı; kız, Şammar'ın can düşmanı olan Fedhan Aneyza kabilesindendi. Babası kabilenin şeyhiydi ve çadırları Fırat'ın karşı tarafındaydı. Kur yapmanın zorlukları ve tehlikeleri, Bedevi'nin coşkulu zihnini daha da heyecanlandırmaktan başka bir işe yaramıyordu. Romantik hayal gücü, kusursuz bir güzellik resmi çizmişti; şimdi tüm düşünceleri bu hazineye sahip olmanın yollarını tasarlamakla meşguldü.* Şammar ile birlikte yaşayan, kızın kendi kabilesinden güvenilir bir haberci aracılığıyla kıza aşkını çoktan bildirmişti. Sırdaşı, genç Şeyh'in zarafetini, kahramanlığını ve zenginliğini bir Bedevi şairinin tüm belagatiyle övmüş ve olumlu bir yanıt almıştı. Bu yolla aralarında birden fazla duygu alışverişi gerçekleşmişti. Genç kız sonunda, eğer kendisini kendi çadırında isteyebilirse ona elini vermeyi vaat etmişti. Mijwell şimdi hemen uygulamaya koymak için can attığı bir plan hazırlamıştı. Fedhan kabilesinin, kendisi önceden görülmeden onlara yaklaşabileceği bir şekilde kamp kurmasını bekleyerek, deloul'una [binek devesine] binecek ve en iyi kısrağını yedekte götürerek kızın babasının çadırına sürecekti. Önüne elbette et konulacaktı ve bunu yedikten sonra misafir sayılacak ve Şeyh'in koruması altına girecekti. Ertesi sabah, kısrağını ev sahibine sunacak, onun cinsini ve özelliklerini tarif edecek ve kızını isteyecekti; aynı zamanda, değerli görülebilecek başka bir hediyeyi de eklemeyi teklif edecekti. Âşıklar arasında olup bitenlerden muhtemelen habersiz olan baba, bu birleşmeyi hemen kabul edecek ve müstakbel damadına kısrağı geri verecekti. Evlilik kısa süre sonra törenle gerçekleştirilecek ve iki kabile arasında bir ittifak kurulacaktı. Mijwell'in planı buydu ve benzer koşullarda Bedeviler tarafından nadiren uygulanmayan bir yöntemdi.

Bir Bedevi, yerleşik kabilelerde ve kızların kocalarına adeta satıldığı kasabalarda babaların yaptığı gibi, kızı için asla para ya da mal şeklinde bir değer istemez; ancak kızın isteklerine danışır ve kız, kuzeni olmaması şartıyla, uygun gördüğü bir talibi kabul edebilir veya reddedebilir. Evlilikten önce aşık tarafından kızın kendisine sıklıkla hediyeler verilir, ancak anne babaya nadiren verilir. Bedevi şefleri bazen Çöl sınırındaki Musul, Bağdat veya Halep gibi kasabalardan kadınlar almış olsalar da kasaba halkının veya tarımla uğraşan kabilelere mensup Arapların Bedevi kadınlarıyla evlendiğine rastlamak çok nadirdir; yine de bilinen bazı örnekler mevcuttur.

Şammarlar arasında yürürlükte olan, Bedevi hukukunun bir başka dikkat çekici dalı olan Dakheel [Dehil] yasaları, Burckhardt'ın hakkında çok tam ve ilginç bir anlatım sunduğu Aneyza ve Hicaz Araplarının yasalarıyla neredeyse aynıdır. Bu nedenle,

konuya ekleyecek pek az şeyim var, ancak öneminden ötürü birkaç kelimeyi hak ediyor. Gerçek bir Arap tarafından, korunan ve koruyucu arasındaki karşılıklı ilişkileri düzenleyen kurallardan daha dindar bir şekilde saygı gösterilen hiçbir adet yoktur. Dakheel'in (bu yasanın adlandırıldığı şekliyle) ihlal edilmesi, sadece bireyin kendisi için değil, ailesi ve hatta kanla temizlenene kadar kabilesi için de bir utanç kaynağı olarak kabul edilirdi. Bir adama veya onun klanına, Dakheel'i bozduğunu söylemekten daha büyük bir hakaret edilemez. Bu kutsal yükümlülüğün hiçe sayılması, bir Arap kabilesinde yozlaşmanın ilk belirtisidir; ve bir kez ortaya çıktığında, gerçek Arap karakterinin dürüstlüğü ve sadakati yerini hızla ihanet ve kötülüğe bırakır. Dakheel ile Dakhal (yani koruyucu ile korunan) arasındaki ilişkiler, başlıcaları bir adamın tuzunu ekmeğini yemek ve belirli eylemleri yaparak ya da belirli bir kelime formülünü tekrarlayarak onun korumasını talep etmek olan çeşitli durumlardan kaynaklanır. Şammarlar arasında, bir adam düşmanının elinde tuttuğu bir ipin veya ipliğin ucunu yakalayabilirse, hemen onun Dakheel'i olur.* Eğer bir çadırın bezine dokunabilirse, hatta kamçısını ona doğru fırlatabilirse, o çadır sahibinin Dakheel'idir. Eğer bir adamın üzerine tükürebilirse ya da dişleriyle ona ait herhangi bir eşyayı tutabilirse, hırsızlık durumu hariç, onu yakalayan kişinin Dakheel'idir, hırsızlık durumunda ise elbette onu yakalayan kişinin malıdır. Bir kadın, herhangi bir sayıda insanı, hatta çadırları bile koruyabilir.† Eğer bir süvari bir çadırın içine at sürerse, kendisi ve atı Dakheel olur. Bir Şammar ile yemek yemiş bir yabancı, düşmanına Dakheel verebilir; örneğin, kendi kabilesi ile Şammar arasında dökülen kanı engelleyebilir. Mijwell'e göre, önceden yüksek sesle "Nuffa" (reddediyorum) diye bağıran herhangi bir kişi, Dakheel başvurusunu reddedebilir. Şammarlar, kampları göründüğü sürece bir kervanı asla yağmalamazlar; yabancı onların çadırlarını görebildiği sürece onu kendi Dakheel'leri olarak kabul ederler. Bir adam bir çadırda yemek yiyip uyumuşsa, ev sahibinin atını çalarsa onursuz sayılır ve çalınan hayvanı geri göndermedikleri sürece kabilesi de öyle kabul edilir. At ölürse, hırsızın kendisi teslim edilmeli ve çalınan malın sahibinin uygun gördüğü muameleye tabi tutulmalıdır. Eğer iki düşman karşılaşır ve yanlışlıkla bile olsa "Selamün aleyküm" diyerek selamlaşırsa, aralarında barış sağlanır ve savaşmazlar. Bir kadını kıyafetlerinden etmek utanç vericidir; ve yağmalanmış bir Arap grubunda bir kadın bulunursa, kabilesinin düşmanı bile çadırına geri dönebilmesi için ona bir at verecektir. Bir adam bir düşman tarafından kovalanıyorsa ya da yerde yatıyorsa, aralarında kan davası olmadığı sürece "Dakheel" diye bağırarak hayatını kurtarabilir. Bir Şammar'ı koruma hakkından mahrum bırakmak korkakça ve aşağılıkça kabul edilirdi.

Düşmanının devesi ya da atı, ne suya ne de bir kampa ulaşabileceği bir yerdedir. Bedeviler Çöl'ün ortasında insanlarla karşılaştıklarında, genellikle onları çadırlardan belirli bir mesafeye kadar götürürler ve önce yerlerini gösterip, ardından mallarından mahrum bırakırlar.

Başka birine resmi olarak ya da Dakheel ayrıcalığı veren bir eylemle koruma sağlamış olan bir Arap, kendi malı ve canı pahasına bile olsa her koşulda Dakhal'ını korumakla yükümlüdür. Bireyler tarafından yapılan en büyük fedakarlıklara dair pek çok örnek anlatabilirim; hatta bu en kutsal yükümlülüğü savunmak adına, neredeyse

tamamen yok edildikleri güçlü düşmanlarla savaşa giren bütün kabileler olmuştur. Türk yöneticiler bile bir gün güvenliklerini borçlu olabilecekleri bir yasaya saygı duyarlar; ve Bağdat'ın birden fazla kibirli Paşası, refah günlerinde her türlü incitme ve haksızlığa maruz bıraktığı fakir bir Arap Şeyhi'nin çadırında sığınak ve koruma bulmuştur ve o Şeyh, misafirini teslim etmektense hükümetin kendisine meydan okumayı ve canını tehlikeye atmayı göze almıştır. Arap erdeminin özü, Dakheel'in tüm çeşitli biçimleriyle sadece bir parçası olduğu misafirperverlik yasalarına saygıdır. Çadırlarımızı izleyen Bedeviler arasında, kabileler arasında çok ünlü bir şair olan Saoud adında biri vardı. Sofuk ve diğer ünlü Şammar Şeyhleri onuruna daha önce bestelediği birkaç balad hariç, esas olarak güncel olaylar üzerine ya da orada bulunan kişiler hakkında irticilen [hazırlıksız] kıtalar okurdu. Akşamları çadırımda oturur ve şarkılarını, toplanmış misafirlerin büyük beğenisini kazanacak şekilde, dokunaklı da olsa vahşi bir ezgiyle söylerdi; özellikle de bilinmeyen kadına olan kendi aşkına dokunan Mijwel, gerçek bir Bedevi gibi şiirden kolayca etkilenirdi. Şair, savaşta ölen yoldaşlarının ölümünü şarkılaştırdığında vücudunu bir o yana bir bu yana sallar, ölçüye ayak uydurur ve yüksek sesle hıçkırarak ağlardı; şarkının sözleri arkadaşları üzerine bir taşlama olduğunda ise, duygularını göstermek için olağanüstü sesler çıkarıp yüzünü buruşturarak, bir Bedevi'den ziyade sarhoş bir adam gibi yüksek sesle kahkahalara boğulurdu. Fakat ozan aşk üzerine irticilen bir şarkı söylediğinde, genç şirin heyecanı neredeyse kontrol edilemez hale gelirdi. Diğer Bedeviler, Pers dağlarının vahşi kabileleri üzerinde de aynı etkiye sahip olan bu kaba ölçülerden daha az etkilenmezlerdi. Kendi kendilerine yetişmiş şairler tarafından okunan ya da kamplarındaki kızlar tarafından şakınan bu tür şarkılar, savaşçıları ölüme meydan okuyarak çatışmaya sürükleyecek ya da ghazou veya savaştan döndüklerinde tehlikelerin ardından onlara bolca bir ödül sunacaktır. Bunların yarattığı heyecan, şarabın yarattığı heyecanı kat kat aşar. Kahramanlık çağlarındaki Homeros baladlarının etkisini anlamak isteyenler, benzer bestelerin Doğu'nun vahşi göçebeleri üzerinde yarattığı etkiye şahit olmalıdır. Kurtlar ve Lur'lar arasında, hazırlıksız kıtalar okuyan ozanlara rastlamadım. İran'ın büyük tarihi destanlarından bölümler ve en sevdikleri şairlerin kasideleri, savaş sırasında veya şeflerinin çadırlarında okunur. Fakat irticilen şiir söyleme sanatı Bedevi'de doğuştan gelir. Ölçüsü ve okuma tarzı Avrupa kulaklarına kaba gelse de zengin ve tınılı dili ona sonsuz ve uygun alegoriler sağlar; coşkulu hayal gücü onu sayısız güzel benzetmeyle besler. Kabileler arasındaki savaşlar, ghazou ve Türklerle olan mücadeleleri şiir için tükenmez temalardır ve bir Arap çadırında heyecan ya da eğlence yaratacak başka çok az şey vardır. Bedevilerin kitapları yoktur; bir Kur'an bile aralarında nadiren görülür: okuma bilen bir göçebe Bedevi bulmak da aynı derecede nadirdir. Yazılı edebiyatları yoktur ve geleneksel tarihleri, kamptan kampa dolaşan ve koyun derisiyle kaplı tek telli bir kemençenin monoton sesleri eşliğinde kıtalar okuyarak ekmeklerini kazanan birkaç hikayecinin masallarından biraz daha fazlasıdır.

Saoud'un önümüzde okuduğu hazırlıksız kasideler, esasen orada bulunanların övgüsü ya da grubumuzdan bazıları üzerine iyi niyetli bir taşlama şeklindeydi. Ayrılış günümüz artık yaklaşmıştı ve bize onur vermek isteyen Süleyman Ağa, bizi komutası

altındaki düzensiz askerlerin genel bir geçit törenine davet etti. Onunla birlikte kamp kurmuş olan Kiki ve Milli Kurtlarının ve Arap kabilelerinin süvarileri, Türk süvarilerine katılarak gösterinin ilgisini ve güzelliğini artırdı. Hyta-Bashi'ler, her zamanki gibi ipek ve altınlar içinde parıldıyordu. Alanda bazı soylu atlar vardı; fakat adamlar genel olarak kötü ata binmişlerdi ve düzensiz süvariler tüm imparatorluk genelinde günden güne yozlaşmaktadır. Türk Hükümeti, en büyük zaferlerini borçlu oldukları ve bir zamanlar tüm komşularına karşı üstünlüklerini sağlayan askeri güçlerinin bu ulusal kolunu akılsızca ihmal etmiştir. Sipahiliklerin ve diğer askeri tıgarların kaldırılması elbette bu sonuca büyük ölçüde katkıda bulunmuştur ve bir zamanlar Osmanlı hafif süvarilerini seçkin kılan o mükemmel at cinsinin bozulmasına yol açmıştır. Hükümet tarafından neslin korunması için hiçbir çaba gösterilmemektedir ve yetersiz maaş, aynı zamanda, acınası derecede azdır, ayda birkaç şilini nadiren geçer ve asıl ihtiyaçlarını karşılamak için barışçıl sakinleri yağmalamak zorunda kalırlar."

Burckhardt, "Bedeviler belki de Doğu'da gerçek aşıklar olarak adlandırılabilecek tek halktır," diye belirtir. (Notes on Bedouins, s. 155.)

Bir haramy veya hırsızın kapatılması ve serbest bırakılmasına ve bir rabat ile onun rabiet'i, yani yakalayan ile esir arasındaki ilişkiye dair çok benzersiz adetler için Burckhardt'ın Notes on the Bedouins, s. 89 adlı eserine bakınız. Bedeviler arasındaki ilk seyahatlerim sırasında anlatılan her şeye neredeyse her gün şahit olduğum için onun anlatımının doğruluğuna ve kesinliğine tanıklık edebilirim. İngiliz okuyucu, bu hayranlık uyandırıcı gezginin dürüst tasvirlerini okumadan, Çöl göçebesi kabilelerinin alışkanlıkları ve yaşam tarzları, en uzak antik çağlardan kalma ve dolayısıyla en yüksek ilgiyi hak eden adet ve mananları hakkında doğru bir fikir edinemez.

O yılın kışında Babil'deki ikametim sırasında, Bağdat yakınlarında Boraij ile ikincilerin bozguna uğratıldığı Türk düzenli askerleri arasındaki bir çatışmanın ardından, kaçan bir asker bir kampın görüş alanı içinde yakalanmıştı. Yakalayanlar onu öldürmek üzereydi ki, ellerini en yakın çadıra doğru uzatarak, tesadüfen Mijwell'in en büyük kardeşi Sahiman'a ait olan çadır sahibinin Dakheel'ini talep etti. Şeyh evde yoktu, ancak güzel karısı Noura bu çağrıya cevap verdi ve bir çadır direği kaparak onu kovalayanları dövdü ve hayatını kurtardı. Bu davranış Bedeviler tarafından büyük takdir topladı.

BÖLÜM XV.

HABUR'DAN AYRILIŞ. — ARAP FERASATİ. — HOL. — KHATOUNIYAH GÖLÜ. — SUTTUM'UN DÖNÜŞÜ. — ŞAMMAR'IN KAMP KURMASI. — ARAP ATLARİ — IRKLARİ — DEĞERLERİ — HIZLARİ. — ŞEYH FERHAN. — EZİDİ KÖYLERİ. — ŞAHİNLER. — BİR ALARM. — ABOU MARIA. — ESKİ MUSUL. — MUSUL'A VARIŞ. — SUTTUM'UN ÇÖLE DÖNÜŞÜ.

Volcanic Cone of Koukab.

Bay Hormuzd Rassam, bir deloul'e binebilecek kadar tehlikeli hastalığından yeterince kurtulduğunda ve Umjerjeh höyüklerinde çömlek ile tuğla dışında hiçbir kalıntı keşfedilmediğinde, Musul'a dönüşümüz için 29 Nisan'da Süleyman Ağa'nın kampından ayrıldık. Al Hasieha ve Abou-Bekr adındaki iki höyüğün nehrin sol kıyısında yükseldiği, Habur ile birleştiği yerin yakınında Jerujer'i geçtik. Koukab'ın o dikkat çekici volkanik konisini tekrar ziyaret ettik. Ona yaklaştığımızda **Mijwell, gevşek toprakta iki adamın ayak izlerini fark etti ve bunların Kurt kamplarından dönen Şammar hırsızlarına ait olduğunu hemen anladı.** Bedevi'nin bu tür işaretlerden, geçen bir insan mı yoksa hayvan mı olduğunu ve benzer belirtilerden kabileyi, geçiş zamanını ve onları bırakmış olabilecek kişilerin işini belirlemedeki feraseti çok iyi bilinir. Bu bakımdan, bu özel yeteneği kullanmaya çağrıldıkları koşullar farklı olsa da Amerikalı Kızılderiliye benzer. Biri, yılın dörtte üçünde hiçbir bitki örtüsü bulunmayan uçsuz bucaksız ovalarda düşmanını arar veya gözler; diğeri ise avını sık ağaçlıklar ve uzun otlar arasından takip eder. Bu algı çabukluğu, en erken gençlikten itibaren sürekli gözlemin ve zorunlu temkinin bir sonucudur. Bir kabilenin savaşçıları uzaktaki akınlara veya savaşa katıldıklarında, çadırları ve sürüleri sıklıkla sadece bir çocuğun gözetimine bırakılır. Ailesinin üzerinde kan davası iddiaları olabilecek yabancılara karşı tetikte olmalı ve kampın etrafında pusuya yatmış olabilecek yağmacılara karşı korunmalıdır. Bilinmeyen her işaret ve iz incelenmeli ve açıklanmalıdır. Eğer bir süvarinin izini görürse, meskenlerin bu kadar yakınındaki birinin neden ekmek yemek veya su içmek için durmadığını kendi kendine sormalıdır? O bir casus muydu; saldırı tasarlayan bir taraf mı? Yoksa çadırların yerini bilmeyen bir yolcu mu? Ne zaman geçti? Nereden gelmişti? Medeni bir ülkedeki çocuk hâlâ bakıcısının gözetimi altındayken, Bedevi çocuk en yüksek yeteneklerini kullanmaya zorlanır ve onun sağduyusuna ve ferasetine bazen kabilesinin güvenliği bağlı olabilir.

Lake & Island of Khatouniyah

Uzman Bedevi, bir Avrupalının hayretini uyandıracak şekilde hayvanların ayak izlerinden ve dışkısından sonuçlar çıkarabilir. Devenin yüklü mü yoksa yüksüz mü olduğunu, yakın zamanda mı beslendiğini yoksa açlıktan mı muzdarip olduğunu, yorgun mu yoksa taze mi olduğunu, ne zaman geçtiğini, sahibinin çöl adamı mı yoksa kasaba adamı mı olduğunu, bir dost mu yoksa düşman mı olduğunu ve bazen de sahibinin adını bile söyleyecektir. Bedevi yol arkadaşlarım tarafından, ayak izlerimin bir yabancınınki gibi tanınmaması için dromedary'mden [devemden] inmemem konusunda sıklıkla uyarıldım; ve hatta deloul'um, izimizi geçebilecek olanların onun hayvanın yönetimine tamamen alışkın olmayan biri tarafından sürüldüğünü anlamalarını önlemek için rehberim tarafından önden çekildi. Arap Çölü'nün bu sonuçlara ulaştığı yöntemleri açıklamak kolay olurdu, gerçekten de yeterince basittir. Her durumda, sadece ortak bir keskinlik ve büyük deneyim gerektiren bir mantıksal tümdengelim silsilesi vardır.

Gece için Thenenir höyüğünün yakınına kamp kurduk ve ertesi sabah yolculuğumuza devam ettik. Habur'un hoş kıyılarına veda ederek, Sinjar yönünde Çöl'e daldıks. Asur binalarında kullanılan cinsten geniş jips veya alçıtaşı yatakları, birkaç mil boyunca ovanın yüzeyini oluşturuyordu. Onun tuzlu ve nitratlı sızıntıları, besleyecek yeterli toprak olmadığı sürece bitki örtüsünü yok eder; genellikle sadece tabakalardaki çatlaklar ve yarıklar, ovanın üzerinden çok renkli bir ağın ilmekleri gibi geçen ot ve çiçek çizgileriyle işaretlenir.

Kısa süre sonra, Khatouniyah Gölü'nden Habur'un kısa bir mesafesine kadar uzanan Hol adındaki bir bataklığı kaplayan yoğun bir kamış ve gür bitki örtüsü yığınına yaklaştık. Bu ormanlık her türden vahşi hayvanın saklanma yeridir: aslanlar burada pusuya yatar ve kalın örtüde Bedeviler yavrularını bulurlar. Bataklığı besleyen ve Thenenir'den yaklaşık sekiz mil uzaklıktaki ilk pınara yaklaştığımızda, uzun otların arasından sıyrılan bir leopar gördük. Takip edildiğinde hayvan, atlı ona yaklaşamadan geri döndü ve çalılıklara girdi.

Hol'ün pınar başına ulaştığımızda, Ceburlar ormanlığı ateşe verdi ve alevler kısa sürede uzaklara ve geniş bir alana yayıldı. Bataklıktan ayrıldıktan uzun süre sonra yanan kamışların çıtırtısını duyabiliyorduk ve gece olana kadar gökyüzü kalın duman kütleleriyle karardı.

Yolculuğumuz sırasında bir Arap, karısıyla birlikte bir deloul üzerinde bize katıldı. İki çocuğu, her iki taraftan dışarı bakan bir başın göründüğü bir çift heybe içine tıkıştırılmıştı. Akrabalarıyla kavga etmişti ve ailesi ile az miktardaki malıyla birlikte başka bir kabileye taşınıyordu.

Altı saatlik bir binişin ardından kendimizi, sakin yüzeyi bulutsuz gökyüzünün derin mavisini yansıtan küçük bir gölün kıyısında bulduk. Güneye doğru bir dizi alçak engebeli tepeler yükseliyordu ve doğuya doğru Sinjar'ın yarılmış dağı uzanıyordu. Diğer tüm taraflarda ise Çöl vardı, bu ıssız su tabakası burada bir serap gibi uzanıyordu. Gölün ortasında, dar bir geçitle anakaraya bağlanan bir yarımada ve onun ötesinde küçük bir ada vardı. İlkinin üzerinde, çöken duvarları ve kuleleri berrak sularda ikiye katlanan bir kasabanın kalıntıları vardı. Bir vahşi doğanın ortasında aranacak bundan daha güzel, daha hoş veya daha beklenmedik bir manzara hayal etmek zor olurdu. Bir masallar ülkesi gibiydi.

Küçük Khatouniyah kasabası, yakın zamana kadar bir Arap kabilesi tarafından mesken tutulmuştu. İki şefin rakip iddialarından kaynaklanan bir kan davası aralarında baş göstermişti. Gruplar savaşmış, birçok kişi öldürülmüştü ve yer burası sonuç olarak terk edilmişti; bir grup Nisibin yakınlarındaki Tai Araplarına katılmış, diğeri ise Keraniyah Yezidilerine sığınmıştı. Bir zamanlar pirinç ve kavun yataklarının tarlalarını sulayan kurumuş su yollarının ve tarım kalıntılarını takip ettik. Gölün çevresi yaklaşık altı mil olabilir. Bol su arzından ve Sinjar ile Habur arasındaki merkezi konumundan ötürü, Khatouniyah bir zamanlar bir derece öneme sahip bir yer olmalıydı.
Var olan az sayıdaki kalıntı, Arap döneminden daha eski bir döneme ait değildir. Küçük kasaba yarımadanın tamamını kaplar ve suyun kenarından yükselen, dar geçide açılan bir kapısı olan bir duvarla çevrilidir. Evler taştandı ve odalar tonozluydu. Terk edilmiş sokaklarda küçük bir pazarın, bir caminin ve bir hamamın kalıntıları hâlâ ayaktaydi.
Gölün suyu, Çöl'ün bu kısmındaki neredeyse tüm pınarlar gibi acımsı olsa da sadece içilebilir olmakla kalmaz, Bedevilere göre insan ve hayvan için son derece şifalıdır. Balık kaynamaktadır, bazılarının çok hatırı sayılır büyüklükte olduğu söylenir. Biz Bairakdar'a yaklaşırken, sığlıkta bir şeyin çırpındığını görerek ona doğru sürdü ve yirmi poundun üzerinde ağırlıkta bir tür bıyıklı balık yakaladı. Çeşitli türlerde su kuşları ve çulluklar kıyılarda toplanır. Heybetli turna ve kar beyazı tüyleri ile tüylü tepesiyle zarif balıkçıl, kıyısında tembelce durur; ve binlerce ördek ile çamurcun, o hantal pelikanın etrafında yüzeyinde yavaşça anaforlar çizer.
Çadırlarımız tam suyun kenarına kurulmuştu. Gün batımında batı gökyüzünde oyalanan birkaç buluta batan güneşin altın ışınları dokundu. Gökyüzünün parıldayan tonları ve hareketsiz gölde yansıyan Sinjar tepelerinin berrak mavi gölgeleri, etraftaki yalnızlıkla çok iyi eşleşen sahneye bir sakinlik verdi.
Sabah yürüyüşümüze henüz başlamıştık ki Suttum ve Khoraif'in bize doğru geldiğini, hızlı kısraklarını hızlarının son noktasına kadar sürdüklerini gördük. Hormuzd'un tehlikeli bir şekilde hasta olduğu sırada Umjerjeh'teki kampımızdan ayrılan bir Cebur, Çöl'de onun gerçekten öldüğüne dair bir rapor* yaymıştı.

Çöl'de raporların yayılma ve abartılma şekli sıklıkla son derece eğlencelidir. Tüm kamplarda, kabileden kabileye haber taşıyarak yaşayan, böylece bir akşam yemeği kazanan ve boş saatlerini harcayan aylak serseriler vardır. Bir yabancı gelir gelmez ve Arapları ilgilendiren herhangi bir şey anlatır anlatmaz, böyle bir adam hemen hazır eyerlenmiş deloul'una binecek ve komşu bir çadırdaki haberi perakende satmak için yolunun en iyisini yapacaktır, oradan da aynı şekilde diğerlerine taşınır. Bir raporun bu şekilde çok büyük bir mesafe üzerine ne kadar hızla yayıldığı olağanüstüdür. Sofuk, Bağdat'taki İngiliz mukimine, o olayı duyurmak için gönderilen özel elçi şehre ulaşmadan birçok gün önce Acre'nin kuşatılması ve düşüşünü bildirmek için göndermişti; ve Bedevilerden alınan istihbaratı, sonradan doğru olduğu kanıtlanan böyle bir kaynak aracılığıyla bana gelmesinin bariz imkansızlığından ötürü sıklıkla reddetmişimdir.

Hikayesine ek bir güvenilirlik kazandırmak için yol arkadaşımın vücudunun önce nasıl tuzlandığını ve ardından bir deve üzerinde, bir kutu içinde Frankistan'a nasıl gönderildiğini ayrıntılı bir şekilde tarif etmişti. Suttum, karşılaştığımızda, en canlı keder belirtilerini gösterdi; fakat ölü adamın kendisini hayata dönmüş olarak gördüğünde, neşesi ve kucaklamaları sınır tanımadı.
Her vadisi ve yarığı bir çiçek yatağı olan Sinjar tepelerinin eteğinde, hafif engebeli bir arazide at sürdük. Khatouniyah'tan yaklaşık beş mil sonra, Boraij'lerin (Suttum'un

kabilesi) bir önceki gün kamp kurmuş olduğu Suffeyra adında küçük, kamışlı bir akıntıyı geçtik. Şimdi ovanın daha içlerine taşınmışlardı ve biz onların sulama yerinde, Sayhel adında acımsı küçük bir akıntıda durduk, çadırları Çöl'de bizden yaklaşık üç mil uzaklıktaydı. Akıntının hemen üzerindeki yükselen bir arazide çadır kurduk. Altımızda hareket eden nesnelerle kaynaşan altın ova vardı. Khorusseh ve Ferhan altındaki tüm kabileler, Habur'un otlaklarına olan yaz göçlerinden önce şimdi Sinjar'ın kuzeyinde toplanmıştı. Kısrakları, develeri ve koyunları su için Sayhel'e geliyordu ve gün boyunca kampımızın önünden bir o yana bir bu yana geçen uçsuz bucaksız bir hayvan sırası vardı. Onları çadırımdan oturup izledim. Her bir kısrak ve at bulanık akıntıdan içmek için durduğunda, Suttum sahibini ve cinsini adlandırıyor ve başarılarını tarif ediyordu. Kısrakları genellikle, üçüncü yıllarında bile annelerinin peşinden serbestçe koşmalarına ve ova üzerinde kontrolsüzce oynamalarına izin verilen iki veya üç tay takip ediyordu. Çöl atları, hızlarını ve uzuvlarının esnekliğini gençken sahip oldukları bu kusursuz özgürlüğe borçludur.

Arap atları konusu üzerine birkaç gözlem eklemek yersiz olmayabilir. Bedeviler, iyi bilindiği gibi, safkanlarını, bazılarının beyan ettiği üzere Peygamber'in en sevdiği beş kısrağından gelen beş ırka ayırırlar. Ancak, bu cinslerin isimleri farklı kabileler arasında değişiklik gösterir. Karşılaştığım neredeyse tüm Araplardan Bedevilerin tarihi ve geleneklerini daha iyi bilen Suttum'u takiben, hepsi zamanla, ünlü kısrakların isimlerinin ardından şu beş kola ayrılan tek bir orijinal soydan, Koheyleh'ten türetilmiştir:—Obeyan Sherakh, Hedba Zayhi, Manekia Hedrehji, Shouaymah Sablah ve Margoub.* Bunlar Kamse'yi veya tüm atların soyu üretmek için seçildiği beş ırkı oluşturur. Kamse'den, orijinal beşli kadar asil olmayan, belki de, ailelerden oluşan bir dizi türemiştir; fakat Şammarlar aygırlarını şüpheyle kabul ederler veya onları tamamen reddederler. En iyi bilinenler arasında, kısrakların ağırlıklarınca altın değerinde olduğu söylendiği için böyle adlandırılan Wathna Khersan vardır; (bu cinsin asil atları Fırat'ın doğusundaki bölgelerde yaşayan Arap kabileleri arasında bulunur, Beni Lam, Al Kamees ve Al Kithere;) Khalaouiyah, Güney Mezopotamya'daki ünlü bir kısrağın harika bir hız başarısından ötürü böyle adlandırılmıştır; Jaiaythani† ve Julfa. Suttum'a göre Kamse'ye dayandırılamayan, Çöl'de saygı duyulan tek ırk, Gebel Şammar Bedevileri tarafından en asillerden biri, hatta en asili olarak kabul edilmesine rağmen, Saklawi'dir. En çok değer verileninin neredeyse tamamen yok olduğu söylenen Saklawi Jedran olduğu üç kola ayrılır. Mısır Valisi Abbas Paşa'nın adamları, en iyi atları satın almak için Çöl'ün her yerine gönderilmiş, özellikle bu cinsin kısraklarını aramışlardır. Verilen fiyatlar İngiliz okuyucuya muazzam görünecektir. Büyük Al Dhofyr kabilesinin bir Şeyhi'ne bir kısrak için 1200l. teklif edilmiş ve reddedilmiştir, müzakere bu konuda gösterdiği çaba için güzel hediyeler alan Montefik Şeyhi Ferhan aracılığıyla yürütülmüştür. Ünlü kısraklar için Aneyza Şeyhlerine bin pound kadar bir miktar verildiği söylenir. Öyle ki, Paşa'nın meydan okuması kabul edilseydi, Arabistan'daki en iyi kan İngiliz yarışçısıyla eşleştirilmiş olacaktı. Çöl'deki ikametim sırasında Vali için satın alınmış olan birkaç at gördüm.

Çocuklarını beslemek için bile bazen ekmeği olmayan bir adamın, bu kadar büyük meblağların cazibesine nasıl karşı koyabildiğini anlamak için, Bedevi'nin kısrağına

karşı duyduğu atasözü haline gelmiş sevginin yanı sıra, ki bu belki de böyle bir sınava karşı dayanıklı olmayabilir, onun tamamen geçimi, mutluluğu, ihtişamı ve gerçekten de varlığı için ona bağımlı olduğu hatırlanmalıdır. Hız ve dayanıklılıkta eşsiz bir ata sahip olan bir Arap, mentioned fiyatlar gibisi teklif edilse sadece bunun için olurdu, tamamen kendi kendisinin efendisidir ve dünyaya meydan okuyabilir. Onun sırtındayken kimse onu yakalayamaz. Soygun yapabilir, yağmalayabilir, savaşabilir ve dilediği gibi bir o yana bir bu yana gidebilir. Peygamber'inin, asil ve vahşi at cinslerinin gerçek zenginlik olduğuna dair sözüne inanır. Kısrağı olmadan, para onun için hiçbir değer taşımazdı. Ya kendisinden daha güçlü ve daha iyi ata binmiş birinin avı olurdu, ya şenliklerde harcanırdı ya da akrabaları arasında dağıtılırdı. Altınını sadece gizli bir yerde saklayarak tutabilirdi ve bir iki ay boyunca üç yüz veya dört yüz millik bir alan üzerinde dolaşan birine bunun ne yararı olurdu? Hiçbir adam özgürlüğün sevinçlerini gerçek bir Bedevi kadar keskin bir şekilde hissedemez ve kısıtlamadan onun kadar yürekten nefret edemez. Ona Çöl'ü, kısrağını ve mızrağını verin, o yeryüzünün en büyüklerinin zenginliğine ve gücüne gıpta etmeyecektir. Sadece zevk ve macera uğruna yağmalar ve soygun yapar, ki bunlar ihtişam ve şan bahşeder. Aldığı her şeyi arkadaşları arasında dağıtır ve bir saat içinde harcanacak olanı elde etmek için hayatını memnuniyetle riske atar. Bir Arap bütün bir gün boyunca bir gömlek veya bir mendil için yalvaracak ve onu elde ettikten beş dakika sonra, tesadüfen ona hayran olan ilk kişiye verecektir.
Bir kısrak genellikle, adetlerle düzenlenen ve kabule göre farklılık gösteren, onun yavrusunda payı olan iki veya daha fazla kişinin mülküdür. Beş ünlü ırkın tüm yavruları, teamül gereği Ahl-Mohammed alt kabilesinin şefine aittir ve ne zaman bu soydan gelen atlar Şammarlar tarafından Aneyza veya diğer kabilelerden ele geçirilirse, onun tarafından talep edilebilirler. Onlar sadece mevcut şef olan Ferhan'a bir nezaket gereği getirilir ve o da bunları yakalayanlara iade eder. Sofuk (babası) ise sıklıkla hakkı konusunda ısrar eder ve bu şekilde elde edilen değerli kısrakları kendi yakın adamlarına bahşederdi. Beş ırk Saklawi Jedran, Emlayah, Margoub, Hedba Enzahi ve Hamdaniyah'tır.
En büyük at sayısı ve en çok saygı duyulan cinslerin çoğuna ait olanlar, Burckhardt'ın zamanında olduğu gibi, hâlâ Mezopotamya'da ve Fırat ile Dicle tarafından sulanan büyük ovalarda yaşayan kabileler arasında bulunur. Kış ve bahar yağmurlarıyla beslenen bu zengin otlaklar, iklim ve —Araplara göre— jipste yükselen pınarların acımsı suyu, atların yetiştirilmesi için özellikle elverişli görünmektedir. Şammar ve Aneyza kabileleri arasında en iyisi muhtemelen ortaktır, ikisi arasında bir rekabet mevcuttur ve ün bazen birine, bazen diğerine üstünlük verir. Aneyza kısrakları en büyük ve en güçlü olma ününe sahiptir, ancak iki kabile her zaman savaş halinde olduğundan, neredeyse her gün birbirlerini yağmalayıp soyduklarından, atları sürekli sahip değiştirmektedir.
Gebel Şammar'ın mevcut Şeyhi İbn Reshid'in, bilgilendirildiğime göre, en iyi cinslerden çok seçkin bir at sürüsü vardır ve ünleri Çöl'de uzaklara ve geniş bir alana yayılmıştır. Kabilelerin çoğunu ziyaret etmiş ve Nedjd'in iç kısımlarından kutsal şehirlere giden az kullanılan rota üzerinden hac ziyareti yapmış olan iyi bir at uzmanı olan Oude Nababı Ekbal-ed-Doulah, şimdiye kadar gördüğü en iyi atların Mekke

Şerifi'nin mülkiyetinde olduğunu bana güvence verdi. Hint pazarı esas olarak aşağı Fırat kıyılarında yaşayan Montefik kabileleri tarafından beslenir; fakat stoklarının saflığı büyük talep nedeniyle ihmal edilmiştir ve bir Montefik atına gerçek Bedevi tarafından değer verilmez. Agayl'ın karışık Arap kabilesine mensup at tüccarları, Hindistan'a ihraç etmek üzere taylar satın almak için Şammar ve Aneyza'ya düzenli ziyaretler yaparlar. Yüksek soydan atlar satın alırlar, bunlar Bombay'da sıklıkla büyük meblağlara satılır. Tüccarlar, Çöl'de iki, üç ve dört yaşındaki taylar için 30l. ile 150l. arasında ödeme yaparlar. Agayl'lar kana Bedevilerden daha az önem verirler ve atın Hint pazarına uygun görünen özellikleri olduğu sürece, şeceresini nadiren sorarlar. Araplar bu yüzden Avrupalıların kan hakkında hiçbir şey bilmediğine inanırlar, ki bu onlar için ilk olarak dikkate alınandır.
Bu şekilde satın alınan atlar, yerli teknelerle çok büyük bir risk altında Bombay'da gönderilir, every year fırtınalar sırasında tüm kargolar kaybolur veya denize atılır. Ticaret sonuç olarak çok istikrarsızdır ve eskisine göre şimdi daha az gelişmiştir. Bağdat ve Busrah'taki bir veya iki büyük tüccar hariç, onunla uğraşanlerin çoğu mahvolmuştur.
Arap atı, harika bir dayanıklılık gücüyle birleşen zarif simetrisi ve güzel oranlarıyla daha çok dikkat çekicidir, ne var ki olağanüstü hızıyla değildir. En iyi kandan herhangi bir Arap atının İngiltere'ye getirilmiş olduğundan şüphe duyuyorum. Onları elde etmenin zorluğu o kadar büyüktür ki, Çöl sınırlarının ötesinde neredeyse hiç görülmezler.
Renkleri genellikle beyaz, açık veya koyu gri, açık doru ve kestanedir, beyaz veya siyah nişanları vardır. Siyah son derece nadirdir ve ben hiç al, boz veya kır görmediğimi hatırlıyorum. Kastettiğim, elbette, safkan Arap atıdır, Türkmen veya Kurt ve Türk atları değildir, ki bunlar Arap ve İran atlarının bir melezidir.
Ortalama yükseklikleri 14 ile 14½ karıştır, nadiren 15'e ulaşır; ben onu aşan sadece bir tane gördüm. Boylarının küçüklüğüne rağmen sıklıkla büyük bir güç ve cesarete sahiptirler. Şimdi ölmüş olan Manekia cinsinden ünlü bir kısrağın, zırhlar içindeki iki adamı Aneyza takipçilerinin erişemeyeceği bir yere taşıdığına dair kesin bir şekilde bilgilendirildim. Fakat en dikkate değer ve değerli özellikleri, en az miktarda yiyecek ve su payıyla uzun ve çetin yürüyüşler yapabilme gücüdür. Yirmi dört saatte bir, yaklaşık on iki avuç dolusu arpa veya kabuklu pirinçten oluşan düzenli bir yiyecek alan sadece zengin Bedevi'nin kısrağıdır. Ovaların yeşil olduğu bahar aylarında, Arapların atları görünüşte pürüzsüz ve güzeldir. Diğer zamanlarda kavrulmuş topraktan topladıkları kuru otlar ve yetersiz çalılar dışında hiçbir şey yemezler, zayıf ve çirkindirler. Bir Arap yazının yoğun sıcaklığı sırasında asla örtü altına alınmazlar, kışın Çöl rüzgarlarının ısıran soğuğundan da korunmazlar. Eyer sırtlarından nadiren alınır, ne temizlenir ne de tımar edilirler. Böylece görünüşte ihmal edilmiş halde, sadece deri ve kemikten ibarettirler ve kasaba halkı bir hayvanı gördüğünde hayret eder, ki o hayvanı neredeyse paha biçilemez bir değerde eve sürme zahmetine katlanmazdı. Bir kuzu kadar uysal olmasına ve yulardan başka bir rehber gerektirmemesine rağmen, Arap kısrağı kabilenin savaş çığlığını duyduğunda ve binicisinin titreyen mızrağını gördüğünde, gözleri ateşle parıldar, kan kırmızısı burun delikleri geniş açılır, boynu asil bir şekilde kavislenir ve kuyruğu ile yelesi kaldırılıp

rüzgara doğru yayılır. Bedevi atasözü der ki, yüksek soydan bir kısrak tam hızda koşarken binicisini boynu ile kuyruğu arasında gizlemelidir.
Şammar Bedevileri atlarına, özellikle gençken, büyük miktarlarda deve sütü verirler. Kısrakların çiğ et yediğini duymuşumdur ve hurma sıklıkla yiyecekleriyle karıştırılır Fırat'ın ağzına yakın yaşayan kabileler tarafından. Şammar ve Aneyza, mümkünse atlarını nallarlar ve gezgin nalcıklar düzenli olarak çadırlarını ziyaret ederler. Eğer bir Arap kısrağını tamamen nallamaya güç yetiremezse, ön ayaklarını nallayacaktır. Chaab (veya Kiab) genellikle atlarını nallamaz. Doğu'nun her yerinde kullanılanlar gibi olan nallar, merkezinde küçük bir delik hariç tüm ayağı kaplayan ince bir demir plakadan oluşur. Altı çiviyle tutulurlar, kabaca yapılmışlardır ve genellikle daha da kabaca çakılırlar. Arap atının sadece iki sıradan yürüyüşü vardır, hızlı ve kolay bir yürüyüş, bazen saatte dört ile beş mil arasında değişir ve tam bir dörtnal. Bedevi, takip edilmediği veya takip etmediği sürece kısrağını nadiren tam hıza kaldırır. Yarışta Araplar ve gerçekten de genel olarak Doğulular, binici tarafından taşınan ağırlığın herhangi bir fark yarattığına dair hiçbir fikre sahip değillerdir.
Fırat ve Dicle tarafından sulanan zengin ovaların bir hükümet harası için uygunluğuna Türk makamlarının dikkatini sıklıkla çektim. Kabilelerin mevcut durumunda, Bedevileri böyle bir girişim için gerekli kısıtlamalar altına girmeye ikna etmek zor olurdu; fakat atların yönetimine çok iyi aşina olan ve Çöl'ün en iyi otlaklarını bilen yarı yerleşik kabileler vardır. Eğer uygun şekilde korunur ve desteklenirlerse, her türlü düşmana meydan okuyabilir ve Mezopotamya'nın herhangi bir yerinde kalıcı istasyonlar kurabilirlerdi. Gerçek Arapların cinsinin, inanıyorum ki, günden güne bozulması ve sayılarının azalması nedeniyle şimdi hızla yok olan asil bir at soyu, imparatorluk için bir güç ve zenginlik kaynağı olabilir.
Akşamleyin, çadırımın önünde otururken, kampımıza yaklaşan büyük bir süvari ve deloul binicileri grubu gördüm. Misafirler için ayrılan büyük pavyonun girişinde durdular ve kısraklarını bağlayarak, develerini süslü takımlarından kurtarıp ovalara saldıktan sonra halıların üzerine oturdular. Şefler eski dostlarımız, Muhammed Emin ve büyük Şammar Şeyhi Ferhan'dı. Bedevi usulüyle candan kucaklaştık. Ferhan'ı, Bağdat Paşası Nejib Paşa tarafından babasının haince öldürülmesinden* bu yana görmemiştim, buna dokunaklı keder ifadeleriyle değindi, Sofuk'un yerini doldurmadaki ve bölünmüş kabileyi yönetmedeki yetersizliğinden yakındı. Şimdi, Şammar'ın başı olarak Babıali tarafından sorumlu tutulduğu Hamoud tarafından yağmalanan hükümet hazinesini, eğer mümkünse, geri almak üzere Cebur Şeyhi ile birlikte yoldaydı.
Onlar için hazırlayabildiğimiz ziyafetten yedikten sonra, gün batımına doğru Ceburların çadırları için ayrıldılar. Muhammed Emin'i son kez kucakladım ve Asur'daki ikametim sırasında onu bir daha görmedim.
Sayhel'deki sulama yerindeki sahne o kadar değişen ve çeşitliydi ki, orada iki günlük bir gecikmeye üzülmek için çok az nedenim vardı. Şafaktan çok önce koyunlar ve develer pınarın etrafında toplandı ve son çoban sürülerini uzaklaştırana kadar gece olmuştu. Çadırlarım, ayrıca, bana bilgi sağlayan ve beni Çöl gelenekleri ve masallarıyla eğlendiren çeşitli kabilelerden Bedevilerle doluydu.

4 Mayıs'ta Khersa veya Chersa köyünün altında, Sinjar tepesinden çıkan güzel bir akıntıya doğru Archeological survey kapsamında beş saatlik kısa bir günlük yolculuk yaptık. Boraij kabilesinden bir Bedevi, gerçek bir Nedjd cinsinden hızlı bir beyaz dromedary üzerinde bize eşlik etti. Bu hayvan, büyük bir İngiliz atından neredeyse hiç daha uzun değildi. Mevcut sahibi tarafından aynı cinsten bir başkasıyla ve birkaç sıradan deveyle birlikte, kabilesinin savaşçılarıyla Arabistan'ın iç kısımlarına düzenlediği üç aylık bir ghazou veya yağma seferi sırasında ele geçirilmişti.
Gözün görebildiği kadar Bedevilerin sürüleri ve çadırlarıyla beneklenmiş olan ovadan ayrılarak, Sinjar'ın hemen eteğinden geçtik. Khersa, köyünü tepenin daha yukarısına yeniden inşa etmiş olan sakinleri tarafından terk edilmişti.
Hattab'ın kaybından bu yana, Suttum onun yerini alacak değerde bir şahin için özlem duymaktan asla vazgeçmemişti. Av için en iyi ve en cesur şahinleri yetiştirmede Basra Körfezi kıyılarına sadece boyun eğdiği bilinen Sinjar'ın bu kısmına yaptığı ziyarete kadar saatleri saymıştı. Yezidiler yuvalarını kalıtsal mülk olarak dikkatle korurlar, ki burada belirli ailelerin kazanılmış bir hakkı vardır. Genç kuşlar, ebeveynlerin yeri terk etmesini önlemek için bırakılan biri hariç, neredeyse tüylendiğinde alınır.

Burckhardt'a göre, beş ırk Taueyse, Manekia, Koheylch, Saklawi ve Julfa'dır. Muhtemelen bu isimleri, Şammar veya Aneyza Bedevilerinden daha az at cinslerine aşina olan Hicaz Araplarından almıştır. (Notes on Arabs, s. 116, fakat s. 253'te Nedjd Araplarının Manekia ve Julfa'yı Kamse içinde saymadığını gözlemler.)

† Uzun süre mülkiyetimde olan ve aslen arkadaşım Bay Ross tarafından Araplardan satın alınan ünlü bir kısrak, Merjian adında, bu cinstendi.

* Burckhardt, Arabistan'daki at sayısının kendi zamanında 50.000'i geçmediğini belirtir. Muhtemelen o zamandan beri önemli ölçüde azalmıştır. Wahabys'lerin yenilgisi, Arabistan'ın fethi ve Suriye'nin Mısırlılar tarafından işgali, ırkın azalmasına ve bozulmasına büyük ölçüde katkıda bulunmuştur. Şammar ve Aneyza gibi kabilelere ait atların sayısını, yaklaşık olarak bile belirleme imkanım olmadı.

* Nineveh and its Remains, cilt i. s. 113.

Daha sonra bunlar, yuvanın ününe göre beş ila yirmi gazee (1l. ila 4l.) arasında değişen, gerçek meraklılar arasında bir şöhret meselesi olan bu özel nitelikler için nispeten yüksek fiyatlarla genellikle Bedevilere satılır. Her kuluçkada sadece üç kuş eğitilmeye değer kabul edilir. İlk çıkan en çok saygı görenidir ve "Nadir" olarak adlandırılır; ikincisi bir alt rütbededir ve "Azcez" olarak bilinir. El üstünde büyütülen Sinjar türünden bir av şahinine "Charkh" denir. Avına havada değil, yerde saldırır ve esas olarak ceylanlar, turaçlar ve tavşanlar üzerine çöker. Yavrular ağırlıklarına göre satılır. Suttum, elinde terazisiyle oturdu, tüyü bitmemiş kuşları bir uzman gözüyle inceledi ve onları titiz bir dikkatle tarttı. Kendisine getirilenlerin hepsi ise, Şeyh'in Kafirlerin kendisini aldattığını ve tüm nadirleri ve azcezleri daha şanslı Bedevilere satmış olduğunu iddia etmesiyle, reddedildi.
Ertesi gün, şef Murad'ın artık esaretinden dönmüş olduğu Aldina köyünün altında bir pınarın yakınına kamp kurarak çok az ilerleme kaydettik. Onun adına araya girmemden ötürü minnettar olarak, bize koyun ve diğer erzakları getirdi ve vadiye girdiğimizde insanlarıyla birlikte bizi karşıladı. Mütesellim, gelirleri toplamak için köyündeydi, ancak Nogray sakinleri kendilerine düşen payı katkıda bulunmayı veya valiyi kabul etmeyi reddetmişlerdi. Benden asi Yezidilerle görüşmemi istedi ve tüm gün genel bir barış için planlar tasarlamakla geçti. Sonunda şefler bana Aldina'ya

kadar eşlik etmeyi kabul ettiler ve Salian'da yapılan bir miktar indirimden sonra vergileri ödediler.
Müzakereler sırasında, etrafı gürültücü Yezidilerle çevrili olan Suttum, gölgede oturmuş, tüylenmemiş şahinleri inceliyor ve tartıyordu. Sonunda üç tanesi onun dikkatine değer görüldü: günleri epey ilerlemiş olan biri, Nedjd deloul'unun binicisinin gözetiminde eğitim için onun çadırına gönderildi. Diğerleri, henüz zayıf bir durumda olduklarından, Musul'dan dönüşünde geri alınmak üzere yuvaya bırakıldı. En büyük kuş, çok gelecek vaat eden bir örnek, beş gazee veya 1l. tuttu; diğerleri, üç gazee ve yarım, ve zamanlar zordu ve vergi tahsildarları peşin para için sıkıştırıyordu.
Ertesi gün, aniden alçak engebeli bir araziye alçalan Sinjar tepesinin eteği boyunca yaklaşık bir saat yol aldık. Dar vadiler ve yarıklar, devasa gelinciklerle kan kırmızısıydı. Bedeviler develerini ve atlarını kızıl çiçeklerle süslediler ve bunları kendi başlıklarına ve uzun giysilerine ördüler. Tiyari'liler bile doğanın gösterişli takımlarıyla kendilerini süslediler ve biz bir Arap savaş şarkısı söyleyerek yol alırken, eski zamanların şenlikli bir kurban alayının dönüşünü andırıyorduk. Yakıcı bir güneş altında yaptığımız yorucu yürüyüşlerimiz sırasında, yanımızda yaya olarak zahmet çeken adamların düşen morallerini yüksek tutmak için bu tür olaylar gerekiyordu. Şiir ve aşıklar, Arab'ın şarabı ve içkisidir; bir beyit bir şişeye, ve bir gül bir kadehe eşittir, hem de hiçbirinin kötü etkileri olmadan. Keşke daha medeni iklimlerde de heyecan kaynakları aynı derecede zararsız olsaydı!
Tel Shour'un büyük yapay höyüğü, sağımızdaki ovada yükseliyordu. Son kamp yerimizden yaklaşık dokuz mil sonra, Aththenir adında tatlı su içeren bir akıntıyı geçtik ve birkaç pınarın oluşturduğu, Fukka adında bazı kamışlı havuzların bağrında, gün için kısa süre sonra durduk. Burası, akına çıktıklarında Bedeviler için iyi bilinen bir buluşma yeri olduğundan, Suttum çadırlarımız için yer seçerken her zamankinden daha fazla temkinlilik gösterdi, Khoraif ile birlikte ülkeyi gözetlemek ve altındaki ovayı taramak için komşu bir tepeye tırmandı.
Öğleden sonra develer ot arayışı içinde kamptan uzaklaşmıştı ve biz çadırlarımızın gölgesinde dinleniyorduk ki, uzakta büyük bir adam topluluğunun görüldüğü çığlığıyla irkildik. Bedeviler hemen hayvanlarını geri sürmek için harekete geçtiler. Suttum, uzun saç örgüsünü açarak ve bunu başı ile yüzü üzerinde korkunç bir düzensizlik içinde sallayarak, ve kollarını omzuna kadar sıvayarak, titreyen mızrağıyla eyerin üzerine atladı. Kampı ilk olarak en iyi savunma düzenine yerleştirdikten sonra, keşif yapmak için onunla birlikte at sürdüm. Fakat alarmımız çok geçmeden yatıştı. Düşman olduğu sanılan topluluğun, bizim kervanımızdan yararlanarak, yaz boyunca iş aramak için Musul'a giden bir grup fakir Yezidi olduğu anlaşıldı.
Akşamleyin Suttum, bazı gezginlerin yabancıların önünde sürekli not alma alışkanlığına karşı acı bir şekilde söylendi. Amacı açıklamaya ve korkularını gidermeye çalıştım. "Hepsi çok güzel," dedi Şeyh, "ve ben anlayabiliyorum, ve bana anlattığın her şeye inanmaya hazırım. Fakat Türklerin veya herhangi bir başkasının, daha sonra bize karşı geleceğini varsayalım, kabilede çok sayıda cahil ve şüpheci adam var ve benim düşmanlarım var, onlara her şeyi gösterdiğim için onları getirdiğimi söyleyeceklerdir. O raporun sonuçlarının ne olacağını bilirsin. Sana gelince, sen bugün buradasın ve yarın 100 günlük yol uzaktasın, fakat ben her

zaman buradayım. Bir ot parçası veya bir pınar yoktur ki o adam (grubumuzdan birini kastederek) yazmasın." Suttum'un şikayetleri yersiz değildi ve gezginler, bağımsız kabileler arasında olduklarında bu konuda çok temkinli olmalıdırlar, zira kendilerine zorluk getirmeseler bile başkalarına getirebilirler.
Kervanın takip etmesi için bırakarak, Tel Afer'den geçip Abou Maria'nın* büyük harabesine doğru deloul'lar üzerinde yedi saatlik bir biniş yaptık. Jehesh'ler mekandan yaklaşık iki mil uzakta kamp kurmuşlardı. İşçilerim bu dikkat çekici höyüklerde bir süre kazı yapmışlar ve birkaç büyük ve muazzam Musul mermeri levhası keşfetmişlerdi, ancak heykel olarak hiçbir kalıntı yoktu. Bununla birlikte, Nimroud'daki kuzey-batı sarayının kurucusunun adını taşıyan, fakat herhangi bir kasaba veya tapınağın adının eşlik etmediği birkaç sağlam tuğla çıkarmışlardı. Kalıntılar hatırı sayılır bir genişliktedir ve eğer tamamen keşfedilirse, bazı değerli kalıntılar verebilir.
Üç saatlik kısa bir biniş bizi, Dicle kıyısındaki Eski (eski) Musul'a ulaştırdı. Geleneğe göre burası şehrin orijinal yeridir. Höyükler ve muhtemelen Asur dönemine ait duvar kalıntıları vardır. Bunların üzerinde çok daha yakın bir döneme ait binaların izleri vardır. İşçilerim ana harabede birkaç hendek ve tünel açmıştı ve daha sonraki bir dönemde Awad, bir grup Jehesh ile kazıları yeniledi, ancak içinde tarihine ışık tutacak hiçbir kalıntı keşfedilmedi.
Musul hâlâ dokuz kervan saati uzaktaydı ve biz ertesi gece, birçok arkadaşımızın bizi karşılamak için dışarı çıktığı Hamaydat'ta kamp kurduk. 100 10 Mayıs'ta tekrar kasabanın duvarları içindeydik, çöl gezimiz hiçbir aksilik veya kaza olmadan tamamlanmıştı.
Suttum, otuz gün boyunca uzakta kalmayı planlayan ve Nedjd'e büyük bir ghazou tasarlamış olan Khorusseh savaşçılarına katılmakta çok geç kalmaktan korkarak, çadırları için iki gün sonra bizden ayrıldı. Otuz gün boyunca uzakta olacaklardı ve büyük bir kısrak, dromedary ve deve ganimeti getirmeyi umuyorlardı. Üç gün boyunca hiçbir kuyuyla karşılaşmayacaklarından, sadece deloul'larına binebiliyorlardı, her hayvan bir mızraklı adam ile bir tüfekçi taşıyordu, su derileri ve yetersiz bir erzak stokuyla birlikte. Genellikle bu seferlerden hatırı sayılır bir ganimetle dönmeyi becerirler. Suttum onlara eşlik etmem için bana ısrar etti; fakat ben bu tür kötü alışkanlıkları çoktan bırakmıştım ve diğer uğraşlar beni Musul'da tuttu. İkna edilemeyeceğimi anlayınca ve ayrılma vaktimizin nihayet geldiğini görerek, beni kucakladı, kendisine ve eşlerine yaptığımız hediyeleri heybelerine tıktı ve deloul'una atlayarak Mijwell ile birlikte Çöl'e doğru sürdü.

Arab Camels.

* Abou Maria'nın kalıntılarını ve pınarlarını başka bir yerde tarif etmiştim. (Nineveh and its Remains, cilt i. s. 312.)

BÖLÜM XVI.

KOUYUNJIK'TEKİ KEŞİFLER. — MEYVE VE AV HAYVANI TAŞIYAN FİGÜRLERİN GEÇİDİ. — ÇEKİRGELER. — YEDEKTE GÖTÜRÜLEN ATLAR. — BİR ASUR SEFERİ. — DAGON VEYA BALIK-TANRI. — KAYIT ODALARI. — YAZILI KİL TABLETLER. — NIMROUD'A GÖZ ATALIM. — SELİN ETKİLERİ. — KEŞİFLER. — YÜKSEK HÖYÜKÜN ALTINDAKİ KÜÇÜK TAPINAK. — KÖTÜ RUH. — BALIK-TANRI. — KRALIN GÜZEL BAS-KABARTMASI. — YAZITTAN ALINTILAR. — BÜYÜK YAZITLI MONOLİT. — YAZITTAN ALINTILAR. — SEDİR KİRİŞLERİ. — KÜÇÜK NESNELER. — İKİNCİ TAPINAK. — MERMER FİGÜR VE DİĞER NESNELER.

An Entrance to the Great Hall of the North west Palace, Nimroud.

Ben Çöl'de bulunmadığım sırada, Kouyunjik'teki kazılar Toma Shishman'ın gözetimi altında aktif bir şekilde sürdürülmüştü. Vardığımda bana birçok ilginç keşfi tarif etti ve ben de bahar yağmurları nedeniyle taşarak her zamanki genişliğinin iki katından fazlasına ulaşmış olan nehre kaba bir feribotla geçerek harabelere acele ettim. Toprak, uzun galerinin yanlarından tamamen temizlenmişti, bu galerinin duvarlarında büyük taşın ve kanatlı boğaların taşınması tasvir edilmişti. Batı ucuna yakın bir yerde, aşağı doğru inen dar bir geçide açılan bir çıkış keşfedildi; nehir tarafından saraya bir giriş, öyle görünüyordu. Uzunluğu doksan altı fit, genişliği ise on üç fitten fazla değildi. Duvarlar, yaklaşık altı fit yüksekliğinde kabartmalı levhalarla kaplanmıştı. Sağ taraftakiler, azalan bir düzende, bir ziyafet için meyve, çiçek, av hayvanı ve erzak taşıyan, önlerinde gürz taşıyanların bulunduğu bir hizmetçi alayını temsil ediyordu. İlk hizmetçi, eğer bu meyvenin Asurlular tarafından bilinmediğine inanmak için her türlü neden olmasaydı, ananas ile tanımlamakta tereddüt etmeyeceğim bir nesne taşıyordu. Üstten filizlenen yapraklar, bunun bir çam ağacı veya köknar kozalağı olmadığını kanıtlıyordu. Ne de olsa, Asurlu kabartmalarındaki kanatlı figürler tarafından tutulan kutsal sembol, aynı meyve olabilir ve tahmin ettiğim gibi bir kozalaklı ağaç meyvesi olmayabilir.

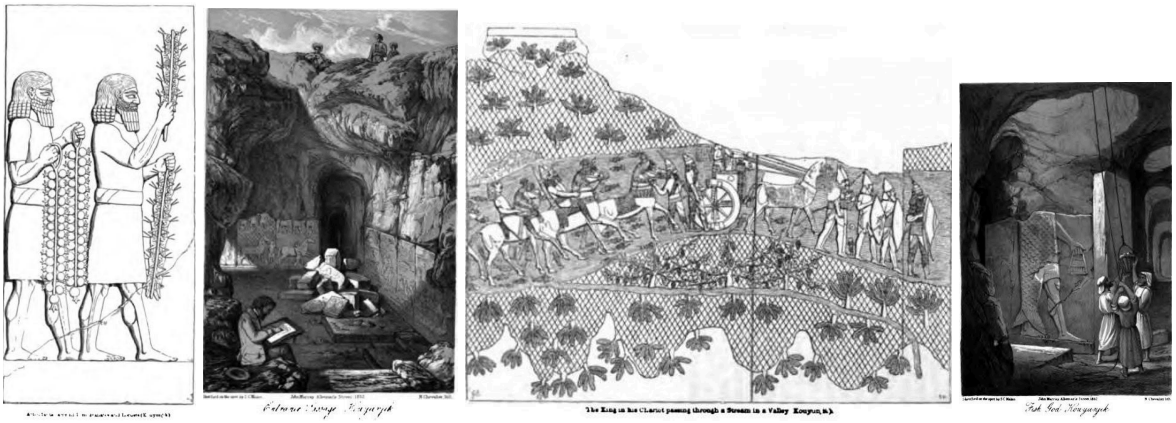

Onları takip eden görevliler, nar, elma ve üzüm salkımlarıyla dolu, sepet örgüsü düz sepetler taşıyorlardı. Sinekleri uzaklaştırmak için bir ellerinde küçük yeşil dallar sallıyorlardı. Sonra kamışlara dizilmiş yabani tavşan, keklik ve kurutulmuş çekirgeler taşıyan adamlar geldi. Çekirge, Doğu'da her zaman bir yiyecek maddesi olmuştur ve hâlâ Arabistan'daki birçok kasabanın pazarlarında satılmaktadır. Bir ziyafetin seçkin lezzetleri bu bas-kabartmaya dahil edildiğinden, muhtemelen Asurlular tarafından çok değer görüyordu.

Çekirge taşıyanları, nar dizileri taşıyan bir adam takip ediyordu; sonra Aegean veya omuzlarında, Doğu'da şenliklerde hâlâ kullanılan cinsten alçak masalar taşıyan, üzerleri çeşitli kek ve meyve sepetleriyle dolu görevliler geldi. Geçit töreni, ellerinde çiçek vazoları taşıyan uzun bir hizmetçi sırasıyla sona eriyordu.

Bu figürler, belinde bir şal veya kuşakla sıkıştırılmış kısa bir tunik giymişlerdi. Başlık takmıyorlardı, saçları omuzlarına bukleler halinde dökülüyordu.

Geçidin karşı duvarlarında, takımları olmayan on dört at vardı, her atın alt çenesine bükülmüş basit bir yular sarılmıştı ve bir seyis tarafından yönlendiriliyordu. Hayvanlar ve adamlar hatırı sayılır bir doğruluk ve ruhla tasarlanmıştı. Alay, bir asa taşıyıcısı veya kahya tarafından düzene sokulmuştu. Seyislerin kıyafetleri, ziyafet taşıyanlarınkinden daha zengindi. Kısa bir tunik ve işlemeli bir kemer giymişlerdi ve buna, sonraki Asur döneminin savaşçılarının kostümlerine özgü bir kürk süslemesi veya renkli saçak iliştirilmişti.

Geçidin üst ucunu oluşturan, ancak şimdi tamamen tahrip olmuş heykellerin, bu çifte alayı kabul eden kralı temsil etmesi muhtemeldir. Geçit, ziyafet salonuna ya da bazen kraliyet şölenlerinin düzenlendiği ve bu nedenle uygun konularla süslenmiş bir

odaya açılmış olabilir. Batı ucunda galeri aniden kuzeye dönüyordu, duvarları orada masif taş işçiliğinden yapılmıştı. İşçiler o sırada yaklaşık kırk fit kalınlığındaki birikmiş toprak ve moloz yığınının altındaki tüneli taşımakta yetersiz kaldıklarından, bundan sonraki tüm izlerini kaybettim. Bu nedenle batı çıkışını tespit edemedim. Ancak, höyüğün kenarına neredeyse ulaşmıştık; ve ötesinde herhangi bir büyüklükte bir oda için yer kalmadığından, bu geçit bir merdiven sırasına veya nehirden gelen ve saraya bir tür özel giriş veya gizli kapı oluşturan bir eğime açılmış olabilir.

İşçiler artık harabelerin bu kısmında, bir miktar tehlike olmaksızın kazı yapamadıklerinden, büyük bir şehrin dağlarda ele geçirilişini ve yağmalanmasını temsil eden ve Asurlular tarafından devasa figürlerini taşımada kullanılan çeşitli süreçlerin duvarlarında tasvir edildiği geniş galeriye açılan, daha önce tarif edilen odaya geri dönmüşlerdi. Bu odadan güneye doğru, kabartmalı panelleri amaçlı olarak tahrip edilmiş dar bir geçit dallanıyordu. İşçilerin o sırada keşfetmediği büyük bir salona çıkıyordu. Batı kenarı boyunca birkaç fit devam ettiler ve sonra bir kapıdan geçerek, her zaman duvar çizgini takip ederek, tamamen bas-kabartmalarla çevrili, sürekli bir konuyu temsil eden geniş bir daireye girdiler. Asur ordusu, ağaçlık dağların ortasındaki geniş bir nehirden geçerken görülüyordu. Heykeltıraş, akıntının bir tarafındaki ağaçları ve dağları tersine çevirerek bir vadi fikrini aktarmaya çalışmıştı. Tepelerden nehre doğru bakan küçük dereler, yolları üzerindeki üzüm bağlarını ve bahçeleri suluyordu. Savaş arabasındaki kralı, yaya olarak uzun bir savaşçı alayı ve zengin takımlı atlar üzerindekiler, daha da süslü takımları olan atların çektiği ve boyunduruğu kabartmalar ve oymalarla süslenmiş ikinci savaş arabasını omuzlarında taşıyan adamlar takip ediyordu. Önünde ordusu, çeşitli şekillerde kuşanmış mızrakçılar ve ayrı alaylar veya tümenler oluşturan okçular vardı. Nehri geçtikten sonra düşmanın kalelerine saldırdılar, bunları birer birer ele geçirerek sakinlerini öldürdüler veya esir aldılar. Ne yazık ki, seferin genel sonucunu ve muhtemelen ana şehrin alınmasını anlatan bas-kabartmalar tahrip edilmişti. Kalelerden birinin üzerinde birkaç harf seçilebiliyordu, ancak ismi veya yeri hakkında hiçbir ipucu vermiyordu. Esirler, başın etrafına birkaç kat sarılmış bir tür sarık ve geniş bir kemerle belden sıkıştırılmış kısa bir tunik giymişlerdi. Ülkenin yapısından, heykellerin Ermenistan'ın bir bölgesindeki bir seferi temsil ettiği tahmin edilebilir ve

boğa yazıtlarından öğrendiğimiz üzere, Sanherib'in en önemli savaşlarından birini yürüttüğü Fırat nehir ile bu nehri özdeşleştirmeye meyilliyim.
Bu odanın batı ucundaki levhalar aslında geriye doğru bükülmüştü, bu da binanın üst kısmının çökmesinden kaynaklanmış olması gereken muazzam baskıyı gösteriyordu, bu baskıyla sadece kaymaktaşı bükülmekle kalmamış, aynı zamanda kurutulmuş tuğla duvarın içine itilmişti.
Odanın kuzey tarafında, ayrı dairelere açılan iki kapı vardı. Her giriş, Dagon veya balık-tanrının iki devasa bas-kabartması tarafından oluşturulmuştu. Ne yazık ki bu figürlerin hepsinin üst kısımları tahrip edilmişti, ancak belden aşağısı kaldığı için figürü restore etmekte hiçbir zorluk çekmiyoruz, özellikle de aynı tasvir mülkiyetimdeki güzel bir Asur akik silindiri üzerinde tamamen görüldüğü için. İnsan formunu balık formuyla birleştiriyordu. Balığın başı, insanın başının üzerinde bir mitre oluştururken, pullu sırtı ve yelpaze benzeri kuyruğu bir pelerin gibi arkadan sarkıyor, insan uzuvlarını ve ayaklarını açıkta bırakıyordu. Figür saçaklı bir tunik giymişti ve iki kutsal sembolü, sepeti ve kozalağı taşıyordu.
Bu mitolojik formu, Berossus tarafından korunan geleneklere göre, Erythraean Denizi'nden çıkan, Keldanilere tüm bilgelikte, bilimlerde ve güzel sanatlarda eğitim veren ve daha sonra Babil tapınaklarında bir tanrı olarak tapılan Oannes veya kutsal insan-balık ile özdeşleştirmekte neredeyse hiç tereddüt edemeyiz. Vücudu, der tarihçi, bir balığınki gibiydi, ancak bir insanın başının altındaydı ve kuyruğuna kadının ayakları eklenmişti. Bu tür beş canavar, muazzam zaman aralıklarında Fırat'ın ağzına gemilerle gelen nispeten medeni bir ulus tarafından Keldani'nin fethini ifade ettiği tahmin edilmiştir. Khorsabad'daki bir bas-kabartmada Babil idolüyle bir figürü zaten özdeşleştirmiştim, beline kadar insan formuna ve bir balığın uzuvlarına sahipti. Bu tür figürler antik silindirler ve mücevherler üzerinde de sıklıkla bulunur, ancak Kouyunjik'tekiler Berossus'un açıklamasıyla daha minnetle uyuşuyordu, çünkü insan başı aslında balığın başının altındaydı, insan ayakları ise yayılan kuyruğa eklenmişti.
Filistlilerin ve Fenike kıyısı sakinlerinin Dagon'una, İncil üzerine İbranice yorumcuların ortak görüşüne göre, aynı form altında tapınılıyordu. Rab'bin sandığı Aşdod'daki büyük tapınağa getirildiğinde ve heykel ikinci kez düştüğünde, "Dagon'un başı ve iki elinin ayaları eşik üzerinde kesilmişti; Dagon'un sadece balık kısmı ona kalmıştı." Onun tapınması Mezopotamya ve Keldani'ye kadar yayılmış görünmektedir. İncil'den öğrendiğimiz üzere Filistlilerin ülkesinde birçok tapınağı vardı ve muhtemelen Samson'un tanrıları Dagon'a büyük bir kurban sunmak ve sevinmek için "onları bir araya getiren" Gazze harabelerinin altındaydı. Ayrıca Yahuda çocuklarının mirasındaki en uç şehirler arasında bir Beth-Dagon veya Dagon evi, ve Aşer çocuklarının mirasındaki aynı isimli başka bir şehir buluyoruz.
Albay Rawlinson, çivi yazılı yazıtlarda Asurluların tanrıları arasında Dagon ismini okuduğunu belirtmektedir.

Inscribed Tablet impressed with Seals

Inscribed Tablet, with Inscription at one End in Cursive Characters.

Balık-tanrılar tarafından korunan ilk kapı, birbirine açılan iki küçük odaya çıkıyordu ve bir zamanlar bas-kabartmalarla kaplıydı, bunların büyük kısmı tahrip edilmişti. Duvarlara karşı hâlâ duran birkaç parça üzerinde, suları kadırgalarla kaplı bir denizin kıyısındaki bir şehir seçilebiliyordu. Bu odaları "kayıt odaları" olarak adlandıracağım, çünkü tıpkı Darius'un Kudüs tapınağının inşasına ilişkin Cyrus'un fermanının aranmasını emrettiği "rulo evi" veya kayıtlar gibi, Asur krallarının fermanlarını ve imparatorluğun arşivlerini barındırmış gibi görünüyorlar.

Asurluların tarihi kayıtlarının ve resmi belgelerinin pişmiş kilden tabletler ve silindirler üzerinde tutulduğunu başka bir yerde belirtmiştim. Birçok örnek bu ülkeye getirilmiştir. British Museum'a tarafımdan sunulan büyük bir altıgen silindir üzerinde Esarhaddon'un kronikleri vardır: Musul'un karşısındaki Nebbi Yunus höyüğünde keşfedilen ve daha önce merhum Albay Taylor'ın mülkiyetinde olan benzer bir silindir üzerinde, Sanherib'in yıllıklarının sekiz yılı vardır; ve British Museum'da uzun süredir bulunan ve Bellino'nunki olarak bilinen varil şeklindeki bir silindir üzerinde, aynı kralın kayıtlarının bir kısmına sahibiz. Bu tür kalıntılerin önemi kolayca anlaşılacaktır. Küçük bir pusulada, her hükümdarın saltanatındaki olayları kronolojik bir sıra halinde veren büyük anıtlar ve saray duvarlarındaki yazıtlardan bir özet veya tekrarlama sunarlar. Yazı o kadar küçük ve harfler birbirine o kadar yakındır ki, onları ayırmak ve kopyalamak hatırı sayılır bir deneyim gerektirir. Diğer silindirlerin parçaları da keşfedilmiştir ve üç ila altı inç uzunluğunda many yazılı tablet, İngiltere'de ve çeşitli Avrupa koleksiyonlerinde uzun süredir korunmaktadır.

Tarif ettiğim odalar, Nineveh sarayında bu tür belgeler için bir emanet deposu olmuş gibi görünüyor. Yerden bir fit veya daha fazla yüksekliğe kadar tamamen onlarla doluydu; bazıları sağlamdı, ancak büyük kısmı binanın üst kısmının çökmesiyle muhtemelen birçok parçaya ayrılmıştı. Farklı boyutlardaydılar; en büyük tabletler düzdü ve yaklaşık 9 inç'e 6 1/2 inç ölçülerindeydi; daha küçük olanlar hafifçe dışbükeydi ve bazıları bir veya iki satır yazıdan daha uzun değildi. Çoğundaki çivi yazılı karakterler son derece keskin ve iyi tanımlanmıştı, ancak bazı durumlarda büyüteç olmadan neredeyse okunamaz kadar küçükü. Bu belgeler çeşitli türlerde görünmektedir. Birçoğu savaşların tarihi kayıtları ve Asurlular tarafından yürütülen uzak seferlerdir; bazıları kraliyet fermanları gibi görünmektedir ve Esarhaddon'un oğlu bir kralın adıyla damgalanmıştır; diğerleri ise, yatay çizgilerle paralel sütunlara bölünmüş, tanrıların listelerini ve muhtemelen tapınaklarına yapılan adakların bir kaydını içerir. Birinde Dr. Hincks, çeşitli kullanma modlarına göre, farklı alfabetik

işaretlerle ifade edilen belirli çivi yazılı harflerin değerlerinin bir tablosunu tespit etmiştir; en önemli bir keşif: bir diğerinde, görünüşe göre her aydaki kutsal günlerin bir listesi; ve üçüncüsünde, bir takvim gibi görünen şey. Antik yazarlardan Babil yazarlarının bu tür şeyleri yanmış tuğlalar üzerine yazdıklarını bildiğimiz için, aralarında astronomik gözlemlerin bir kaydının bulunması son derece muhtemeldir. Bavian yazıtlarından bulduğumuz gibi, Asurlurlar zamanın çok doğru bir hesaplamasını tutuyorlardı, haklı olarak değerli kronolojik tablolar ve yılı, hatta günü bölme yöntemleri hakkında some bilgiler elde etmeyi umabiliriz. Birçoğu mühürlerle damgalanmıştır ve yasal sözleşmeler veya arazi devirleri olduklarını kanıtlayabilirler. Diğerleri, Babil ve Asur'da çok sık bulunan o kazınmış silindirlerin yuvarlanmış izlerini taşır, bunların muska olduğuna inanılır. Karakterler, kil ateşle sertleştirilmeden önce çok hassas bir aletle oluşturulmuş gibi görünmektedir ve harfleri bu kadar küçük ve karmaşık yapma süreci hatırı sayılır bir ustalık ve deneyim gerektirmiş olmalıdır. Bazı tabletlerde Fenike veya kurşun kalemle yazılmış Asur karakterleri ve diğer işaretler bulunur.

Bitişik odalar benzer kalıntılar içeriyordu, ancak çok daha az sayıda. Ben Asur'dan ayrılmadan önce bu tabletlerle birçok kutu doldurulmuştu ve anladığım kadarıyla ben ayrıldığımdan beri çok daha büyük bir miktar daha bulunmuştu. Büyük bir koleksiyonu zaten British Museum'da muhafaza edilmektedir. Değerlerini abartamayız. Bize çivi yazılı karakterin tamamen deşifre edilmesi, Asur'un dilinin ve tarihinin restorasyonu ve gelenekleri, bilimleri ve ekleyebiliriz ki edebiyatı hakkında araştırma yapmak için malzemeler sağlarlar. Nineveh'de bu şekilde şimdiye kadar keşfedilen belgeler, muhtemelen Mısır anıtları tarafından şimdiye kadar sunulan her şeyi aşmaktadır. Ancak sayısız parçanın bir araya getirilebilmesi ve İngiltere'de ve başka yerlerde çivi yazılı karakterin incelenmesiyle uğraşabilecek olanların kullanımı için yazıtların kopyalanabilmesi için yıllar geçmelidir. British Museum Mütevellilerinin, antik dünyanın tarihi için bu kadar büyük öneme sahip belgelerin yayınlanmasını üstlenecekleri umulmaktadır.

Balık-tanrılar tarafından oluşturulan ikinci giriş, kenarları çam ağaçlarıyla kaplı bir ülkede bir kalenin kuşatılmasını temsil eden bas-kabartmalarla kaplı küçük bir odaya açılıyordu, bunların arasında yaya, at sırtında ve savaş arabalarında uzun savaşçı sıraları vardı. Ancak hiçbir yazıt kalıntısı ve fethedilen halkı tanımlayacak hiçbir kostüm özelliği yoktu.

Musul'a dönüşümüzden birkaç gün sonra, Dicle üzerinde bir sal ile Nimroud'a doğru yüzdüm. Benim Çöl'de bulunduğum sırada ovaya yayılmış olan sel, köyün bir kısmını tahrip etmişti. Kendi evimin çamur duvarları çöküyordu. Çatı birkaç kaba kalasla desteklenmişti ve mobilyaları olan odalar çamur ve alüvyon içinde derinleşmişti. Ahırlar ve müştemilatlar bir harabe yığını haline gelmişti ve İbrahim Ağa'nın mazgallı duvarı tamamen ortadan kaybolmuştu. Nimroud ovasının merkezi şimdi büyük bir göldü ve ekili tarlalar balçıkla kaplanmıştı. Vardığımda Shemutti etrafımda toplandı ve bana tahrip olan ürünlerden ve sürüklenen evlerden bahsetti.

Dicle nehri bu yıl her zamankinden çok daha fazla yükselmişti. Nimroud ovasının tamamen su altında olduğunu zaten belirtmiştim; Musul'un karşısındaki sel Kouyunjik ve Nebbi Yunus höyüklerine neredeyse ulaşmıştı.

No. XLIX. Plan I.

† No. LI. aynı Plan.

‡ Figürler yaklaşık 4½ fit yüksekliğindedir.
§ Kanatlı figürler tarafından tutulan nesnenin, Güney Amerika yerlileri için kutsal sayılan, ancak bildiğim kadarıyla Asur'da veya Asurlular tarafından ziyaret edilen herhangi bir ülkede yetişmemiş olan yelpaze palmiyesinin meyvesi olabileceği bana önerilmiştir.
|| Burckhardt (Notes on the Bedouins, p. 269) çekirgelerin bir yiyecek maddesi olarak hazırlanma şekli hakkında şu bilgiyi verir: "Araplar çekirgeleri yiyecek maddesi olarak hazırlarken, içine bol miktarda tuz karıştırılmış kaynar suya atarlar; birkaç dakika sonra çıkarılır ve güneşte kurutulur. Baş, ayaklar ve kanatlar daha sonra koparılır; gövdeler tuzdan temizlenir ve tamamen kurutulur; bundan sonra torbalar onlar tarafından Bedevilerle doldurulur. Bazen tereyağında kavrulmuş olarak yenirler; ve mayasız ekmeğin üzerine tereyağı ile sürüldüğünde bir kahvaltı için genellikle ikame malzemeler oluştururlar." Vaftizci Yahya tarafından çölde yenen çekirgenin bir ağacın meyvesi olduğu tahmin edilmiştir; ancak peygamberin, Çöl'de bile bolca bulunan yaygın bir yiyecek maddesini kullanmış olması daha muhtemeldir.
Yedekte götürülen atların ve çekirge taşıyan figürlerin örnekleri şimdi British Museum'dadır. Bu geçitteki levhalar yangından o kadar zarar görmüştü ki, sadece birkaçı kaldırılabildi. Tüm seri için Nineveh Anıtları'nın 2. serisinin 7, 8 ve 9. Levhalarına bakınız.
No. XLVIII. Plan I.
† No. XLII. aynı Plan; 72 fit uzunluğunda ve 11 genişliğinde.
‡ No. XIX. aynı Plan.
§ Nos. XXIX. and XXXVIII. aynı Plan. Okuyucu, kazıların yürütülme şeklini Plana başvurarak anlayacaktır. Tünelin taşındığı kesintisiz bir duvar çizgisi olduğu fark edilecektir, No XLII'den No XXXVIII'e, b, g, ve f girişleri aracılığıyla.
Bu silindir üzerinde her şeyi gören gözün, kutsal ağacın üzerindeki amblemde kanatlı insan figürünün ve kürenin yerini alması dikkat çekicidir.
† Cory's Fragments, sayfa 30.
‡ Bkz. Nineveh and its Remains, cilt ii. s. 466.
Bu tanrıya ilişkin otoriteler Selden, "De Diis Syris," ve Beyer'in yorumunda toplanmıştır. Abarbanel, Samuel üzerine yorumunda, Dagon'un ortasından aşağıya doğru bir balık formuna, insan ayakları ve ellerine sahip olduğuna inanıldığını söyler.
† 1 Sam. v. 4.
‡ Hakimler, xvi. 23.
§ Yeşu, xv. 41. Bu ayetin 33. ayetle olan bağlantısından, o vadide bir kasaba olduğu anlaşılacaktır.
|| Yeşu, xix. 27. 1 Mac. x. 83.
¶ Nos. XL. and XLI. Plan I.
** Ezra, vi. 1.
†† Nineveh and its Remains, cilt ii. p. 185.
British Museum Mütevellileri tarafından yayınlanan yazıtlar koleksiyonunda silindirimin bir transkriptini bulacaksınız; ikincisinin bir kısmı da bu ülkeye tarafımdan getirilmiştir; ve Bellino'nunkinin.
Albay Rawlinson, bu kil tabletlerden biri üzerinde Sargon'un babasının ve büyükbabasının adını bulduğunu belirtmektedir. (Outlines of Assyrian History, xxix.)
† Bir geleneğe göre, Seth Tufan'dan önceki çağların tarihini ve bilgeliğini yanmış ve yanmamış tuğlalar veya tabletler üzerine yazmıştır, böylece asla yok olmasınlar; zira su yanmamış olanı yok ederse, yanmış olan kalacaktı; ve eğer ateş pişmiş tabletleri yok ederse, henüz ısıya maruz kalmamış olanlar sadece sertleşecekti.
‡ No. XXXIX. Plan I.

Benim yokluğumda işçiler boş durmamışlardı ve yapay platform seviyesindeki yüksek höyükte kayda değer ilgi ve öneme sahip keşifler yapılmıştı. İlk hendekler, kulenin kalıntıları ile kuzeybatı sarayının kalıntıları arasındaki vadinin yan tarafında açılmıştı. Erken Nimroud kralının alışılagelmiş adını taşıyan büyük kare tuğlalardan oluşan bir zemin kaplaması çok geçmeden gün yüzüne çıkarıldı. Bu zemin, sıva ile kaplanmış, güneşte kurutulmuş tuğlalardan oluşan bir duvara çıkıyordu ki bunun küçük bir tapınağın parçası olduğu anlaşıldı.
Höyüğün kuzeybatı köşesinde, kulenin taş temel duvarı üzerinde tuğladan bir üst yapının oturduğunu zaten belirtmiştim.* Yeni keşfedilen tapınağın dayandığı yer, bu üst yapının doğu ve güney yüzleriydi. Kalıntıların gömülü olduğu devasa toprak ve moloz yığınının içinden geçirilen tüneller vasıtasıyla, esas olarak, tapınağın dört odası araştırıldı. Büyük girişler doğudaydı. Ana kapı†, on altı buçuk fit yüksekliğinde ve on beş fit uzunluğunda, insan başlı iki devasa aslandan oluşuyordu. Bunların yanlarında, biri diğerinin üzerinde olmak üzere üç küçük kanatlı figür bulunuyordu ve bunlar dekoratif bir kornişle bölünmüştü; aralarında ise kaymaktaşından yazıtlı bir

zemin levhası vardı. Her birinin önünde, görünüşe göre bir sunağın kaidesi olan kare bir taş yer alıyordu ve her iki taraftaki duvarlar emaye tuğlalarla süslenmişti.

Aslanlı kapının yaklaşık otuz fit sağında, yani kuzeyinde, ikinci bir giriş‡ vardı ve bunun her iki yanında ikişer adet sıra dışı figür bulunuyordu. Bunlardan biri, hayal ürünü ve iğrenç bir forma sahip, uzun sivri kulakları ve devasa dişlerle donatılmış geniş açık çeneleri olan bir canavara aitti. Vücudu tüylerle kaplıydı, ön ayakları bir aslanınkiler gibiydi, arka bacakları bir kartalın pençeleriyle son buluyordu ve yayılan kanatları ile bir kuşun kuyruğuna sahipti. Bu tuhaf tasvirin arkasında, giysisi saçaklı ve püsküllü bir alt cübbe ile deri veya kürkten bir üst giysiden ve kutsal boynuzlu başlıktan oluşan kanatlı bir adam vardı. Kabartmalı bir kemer vasıtasıyla omuzlarından uzun bir kılıç sarkıyordu; sandaletler, kolçaklar ve bilezikler kıyafetini tamamlıyordu.§ Her iki elinde, Yunan Jove'unun yıldırımına benzeyen, çift üç çatallı mızrak formunda bir nesne tutuyordu ve bunu, kendisine doğru öfkeyle dönen canavara fırlatacak bir pozisyondaydı.

Bu grup, kötü ruhun iyi bir tanrı tarafından kovulmasını temsil ediyor gibi görünmektedir; savaş tanrısına adanmış bir tapınağın girişi için uygun bir konudur. Asurlu heykeltıraşın şer ilkesini tasvir ettiği bu sıra dışı form kombinasyonu, Keldani ve daha sonrasında Mecusi dini sisteminde son derece belirgin bir unsurdur ve okuyucunun dikkatini çekmeden geçemez. Bir şer ve karanlık ilkesinin, iyilik ve ışık ilkesiyle bir arada var olması, bunların üstünlük için mücadeleleri, şerin geçici başarısı ve nihai yenilgisi, insanlığın büyük bir bölümünün dini inançlarında en erken dönemlerden beri temel özellikler olmuş gibi görünmektedir. Onlar böylece, insandaki kötü tutkular, ahlaki ve fiziksel kusurlar ve ölüm ile açıklanan; doğada ise zaman zaman yeryüzünü ziyaret eden o korkunç fenomenlerle, hatta doğanın kendisinin tabi olduğu o dönemsel çürümeyle açıklanan şerin muhalif gücünü temellendirmeye çalışmışlardır. Bu inanç tamamen Fırat ve Dicle'nin suladığı ülkeler ile İran ile sınırlı değildi. Belirli değişikliklerle batıya doğru da yayılmıştı ve Hristiyanlığa da geçmiş olan kötü olanın ortak kişileştirilmesinde, belki de Asur demonunun canavarca formlarının izleri sürülebilir.

Bu heykellere dik açıda duran levhalar üzerinde, girişin dış kısmını oluşturan, kanatları olmayan, başlarında çelenkler taşıyan ve üç çiçekle son bulan dallar tutan iki devasa insan figürü vardı.

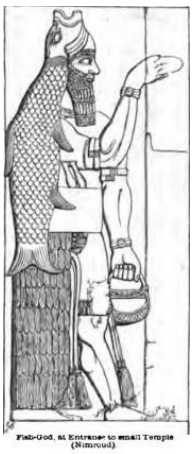

Fish-God, at Entrance to small Temple (Nimroud).

Tapınağın içinde, girişe dik açıda, Kouyunjik sarayındakilerden biraz daha farklı formda, kabartmalı balık-tanrılar vardı. Balığın başı, kanatlı figürler tarafından genellikle giyilen üç boynuzlu başlığın üst parçasını oluşturuyordu. Kuyruk, sadece tunik giymiş ve Nimroud bas-kabartmalarında yaygın olarak görülen uzun kürklü cübbeye bürünmüş olan adamın beline kadar ulaşıyordu.*

* Sayfa 125.

† Giriş 1. B. Plan II.

‡ Giriş 2. B. aynı Plan.

§ Nineveh Anıtları'nın 2. serisinin 5. Levhası.

* Bu figürlerin hepsinin örnekleri şu anda British Museum'dadır.

Entrance to Temple, High Mound, Nimroud.

Bu girişin sağında ve görünüşe göre tapınağın duvarlarının dışında, bu ülkeye getirilmiş olan Asur heykel sanatının en iyi örneklerinden biri keşfedildi. Masif bir kireçtaşı blok üzerine oyulmuş, Bavian ve Nahr-el-Kelb kaya tabletleri biçiminde, kemerli bir çerçeve şeklinde kesilmiş, yüksek kabartmalı erken Nimroud kralını temsil eder. Hükümdar kurbanlık giysilerini giymiş ve sol elinde kutsal asayı taşımaktadır. Boynunun etrafında dört kutsal sembol asılıdır: hilal, yıldız veya güneş, üç çatallı mızrak ve haç. Beli düğümlü bir kordonla çevrelenmiştir ve kuşağında üç hançer vardır. Başının üzerinde Asur ibadetinin mitolojik sembolleri olan kanatlı küre, hilal, yıldız, iki çatallı mızrak ve boynuzlu başlık yer alır. 8 fit 8 inç yüksekliğinde, 4 fit 6 inç genişliğinde ve 1 fit 3 inç kalınlığındaki tüm levha, heykelin araya girdiği yerler hariç,

arkadan, önden ve yanlardan, küçük ve hayranlık uyandıracak kadar belirgin ok başlı karakterlerle yazılmış bir yazıtla kaplıdır. Düz, kare bir kaide üzerine sabitlenmişti ve binadan yalıtılmış olarak duruyordu. Önünde, biçim olarak Yunanlıların tripoduna çok benzeyen, aslan ayakları üzerinde desteklenen taştan bir sunak vardı.
Bu figürün önündeki sunaktan, Asurluların da diğer eski uluslar gibi, soylarının kahramanlarını tanrılaştırma alışkanlığında oldukları ve imparatorluğun sınırlarını uzak topraklara kadar genişleten, tanrılara tapınaklar yükselten kralın, ölümünden sonra ilahi onurlar aldığı anlaşılmaktadır.
Ne yazık ki, binayı kül eden yangının ısısı bu anıtı da iki parçaya bölmüştü. İngiltere'ye nakliyesi sırasında gösterilen dikkatsizlikten ötürü, Asur heykel sanatının bu güzel örneği daha fazla zarar görmüş ve alt kısmı şimdi neredeyse tamamen tahrip olmuştur.
Yazıt, tamamı boyunca birkaç yüz satır içermiş olmalıdır ve levhanın arkasında iki sütuna bölünmüştür. Tanrı Ashur'a, yüce efendiye, on iki büyük tanrı çemberinin kralına bir yakarışla başlar. Ardından bu ilahların isimleri gelir. Bunlar, bu levha üzerinde temsil edilen kralın oğluna ait kara dikilitaş üzerindekilerle aynıdır, ancak aynı sırada yer almamışlardır; bu durum son derece önemlidir, çünkü her birinin tam adını ve unvanını belirlememizi sağlar. Bu ilahiler, Mısır mitolojisindeki aynı çembere karşılık gelen on iki aya başkanlık ediyor olabilir ve bunlarla gelecekte, belirli bir ölçüde, özdeşleştirilmeleri mümkündür. İlk adlandırılan Anu (?), sonuncusu Ishtar, muhtemelen Astarte veya aydır, bazılarının inandığı gibi Venüs değil.*
Bu yakarıştan sonra, Dr. Hincks tarafından Assaracbal, Albay Rawlinson tarafından ise Sardanapalus olarak okunan, henüz tatmin edici bir şekilde deşifre edilememiş, görünüşe göre dini nitelikte uzun bir girişle birlikte, kuzeybatı sarayının kurucusunun adı gelir. Ardından, aynı binada keşfedilen benzer yazıtları tarif ederken alıntılar yapacağım, çeşitli seferlerinin ve savaşlarının tam bir anlatımı gelir.
Aslanlı giriş, 46 fit'e 19 fit boyutlarında bir odaya açılıyordu. Güneşte kurutulmuş tuğladan yapılmış duvarları sıva ile kaplanmıştı, bunun üzerinde renkli figür ve süslemelerin kalıntıları hâlâ hayal meyal seçilebiliyordu.† Girişin neredeyse tam karşısında, kanatlı figürlerin çelenk taşıdığını gösteren kabartmalı levhalarla kaplı bir kapı‡ vardı. Dört bir yanında ise çelenk takmış rahipler bulunuyordu.
İç kapı, 47 fit'e 31 fit boyutlarında başka bir odayı§ geçiyordu ve 21 fit'e 16 fit 7 inç ve 1 fit 1 inç kalınlığında, az olmayan bir büyüklükte, muazzam bir kaymaktaşı levha ile kaplanmış bir nişle son buluyordu. Bu monolit, binanın çatısının çökmesiyle muhtemelen birkaç parçaya bölünmüştü ve tavanın yanan kirişleri nedeniyle birkaç yerde kirece dönüşmüştü. Odaya bakan yüzünün yanı sıra tüm yüzeyi, 325 satır uzunluğunda, iki paralel dikey sütuna bölünmüş ve en büyük keskinlik ve özenle kazınmış bir yazıtla kaplıydı. Sonradan ayrılmış parçaları kaldırdığımda, masif bir güneşte kurutulmuş tuğla taban üzerinde duran levhanın arkasının da üç sütun kaplayan çivi yazısı ile kaplı olduğunu gördüm. Binanın kendisi tamamen tahrip olana kadar görünmeden kalacak olan bir yazıt üzerine neden bu kadar çok emek harcandığını anlamak zordur. Daha da tuhaf olanı, bu yazıt karşı taraftaki tüm tarihi detayları içerirken, iki veya üç yıl daha fazlasına ait kayıtların eklenmiş olması ve üstteki yazıtın bir cümlenin ortasında aniden durmasıdır. Binayı inşa edenlerin,

tapınağın gelecekteki harap halini öngörerek, düşmanlarının kötü niyetle yıllıklarını tahrif etmesi veya yok etmesi durumunda, büyüklüklerinin ve şanlarının tarihini her zaman koruyacak, erişilemez ve bilinmeyen başka bir kaydın kalmasını kararlaştırmış olmaları mümkündür.

Bu büyük monolit üzerindeki yazıt, tarihi detayları bakımından çerçeve içindeki kralın üzerindekine benzer görünmektedir. Asur krallarının saltanatlarının her olayını ne kadar büyük bir titizlikle kaydettiklerini ve dolayısıyla tarihi kayıtlarının değerini göstermek için Dr. Hincks tarafından çevrilmiş bazı örnekleri alıntılayacağım. Bu yazıtlar yıllıklar formunda olmasına rağmen, yılların belirtilmediği dikkat çekicidir. Kral genellikle seferlerine, adı verilen belirli bir ayda, muhtemelen sonbaharda, yaz sıcakları bittiğinde başlar. Saltanatının başlangıcında ordusunu topladı ve Nummi veya Numi ülkesine, muhtemelen Elam veya Susiana'ya, sonradan bulacağımız üzere Numaki veya Nuvaki olarak adlandırılan yere ilk seferini yaptı. İsimleri belirlenememiş birçok şehir, kasaba ve bölgeyi ele geçirdi. Kadınlarını, kölelerini ve çocuklarını katletti, sığırlarını ve sürülerini alıp götürdü. Savaşçı adamları bir tepe kalesine (?) kaçtı. "Evlerini anız gibi yaktı" (?). Asur'un güneyindeki ve güneydoğusundaki birçok diğer ülke, bazısı dikilitaş üzerinde zikredilenler, bu sefer sırasında fethedildi. Nishtun (?) şehri, özellikle kayda değer bir öneme sahip bir yer olarak tarif edilmektedir. İsmi Babou, Baboua'nın oğlu olarak okunan kralını veya valisini yakaladı ve onu Babil'de hapsetti. "O sırada Nerib şehirlerini (konumları şüphelidir), ana şehirlerini tahrip etti. Nerib'den Tushka şehrine hareket etti. . . . Orada ikameti için bir saray yaptı ve kapılara sütunlar (?)* yerleştirdi ve bir heykel . . . (muhtemelen bir tür taştan) . . . koydu ve tabletler dikti ve iç kalede onlar için bir yer yaptı."†

Sonradan silahlarını kuzeye çevirdiği ve Fırat ile Dicle'nin kaynak suları arasındaki ülke olan Nahiri krallarından savaş arabaları (?), atlar . . . (muhtemelen başka bir hayvan), gümüş, altın, çeşitli bakır nesneler, öküzler, koyunlar ve eşeklerden (?) oluşan bir haraç aldığı görünmektedir; daha sonra fethedilen halkın üzerine kendi adamlarından bir subay yerleştirdi.

* Bu durum Lucian'ın "De Deâ Syrâ," c. 4; ve Gesenius'un "Thesaurus" adlı eserindeki "Ashtoreth" maddesinden (1 Krallar, xi. 5. 33. 2 Krallar, xxiii. 13.) anlaşılmaktadır. Bu ilahın başındaki boğa boynuzlarının aslında hilalin boynuzları olup olmadığı sorulabilir mi?

† B. ch. a. Plan 2.

‡ Ent. 3. B. aynı Plan.

§ B. ch. b. aynı Plan.

* Belki de Darius'un Boğaziçi'ni geçtiğinde diktiği gibi yazılı sütunlar. (Herod. iv. 87.)

† Benzer tabletlerin Asur kralları tarafından sıklıkla dikildiği görünmektedir, nitekim Khorsabad'daki bir bas-kabartmada, bir kaleyi kuşatan Sargon'u temsil eden duvarlarda kendisinin veya seleflerinden birinin bir tableti olduğu görülmektedir.

Ardından, deşifre edildiğinde kayda değer bir ilgi uyandıracak ve bu binayı restore etmemizi sağlayabilecek olan Nimroud'un kuzey-batı sarayının inşasına dair bir anlatım gelmektedir. Saray, atalarından biri tarafından kurulmuştu, ancak terk edilmiş ve harabeye dönmesine izin verilmişti. Şimdi sarayı yeniden inşa etti, ahşap (?) ve diğer bazı malzemelerden sütunlar dikti; tahtlar ve tahtlarla bağlantılı olarak her zaman zikredilen, ancak tam niteliği henüz belirlenememiş olan diğer üç nesneyi yerleştirdi. Hükmettiği ülkelerin sakinleri, yeni saray için altın, gümüş, bakır ve demir

(?) nesneler gönderdiler. Ayrıca Fırat üzerinde, her iki yakada birer tane olmak üzere (?), iki şehir inşa etti; birine kendi adını, diğerine ise büyük tanrı Ashur'un adını verdi. Asur'un kuzeyindeki, batısındaki ve güneyindeki ülkelere yapılan çok sayıda sefer daha sonra ayrıntılı olarak anlatılmaktadır. Bunların arasında, Khatti (Hititler veya Suriye halkı) kralı Sangara'nın, halis İbranice isimleriyle tanınan çok çeşitli altın ve gümüş süslemeler de dahil olmak üzere haracını teslim aldığı Carchemish'e yapılan bir sefer vardır. Bu kral tarafından fethedilen ve ziyaret edilen şehir ile ülkelerin çok azı henüz tanımlanabildiğinden ve aynı kuru detayların sadece bir tekrarı okuyucunun pek ilgisini çekmeyeceğinden, en önemli iki seferin tarihinin, verilebildiği ölçüde, sadece kelimesi kelimesine versiyonlarını sunacağım. Bunlar, bu dikkate değer kroniklerin tarzını ve olayların kaydedilmesindeki titizliği gösterecektir.
İlk paragraf, kralın Fırat sınırlarındaki seferi ile ilgilidir.

"Ayın 22. gününde . . . Calah'tan (Nineveh'in şu anda Nimroud olarak adlandırılan bölgesi) ayrıldım. Dicle'yi geçtim. Dicle'nin kıyısında çokça haraç aldım. Tabit şehrinde durakladım. Karma nehrinin (Hermus veya Khabour'un doğu kolu) kıyılarını işgal ettim. Megarice şehrinde durakladım. Megarice şehrinden ayrıldım. Khabour'un (Chaboras) kıyılarını işgal ettim. Sadikanni (? veya Kar-dikanni) şehrinde durakladım. Sadikanni'nin haracını aldım. Sadikanni'den ayrıldım. Kedni'de durakladım. Kedni şehrinin haracını aldım. Kedni'den . . . lemmi şehrine doğru ayrıldım. . . . lemmi şehrinde durakladım. . . . lemmi şehrinden ayrıldım. Beth-Khilapi şehrinde durakladım. Beth-Khilapi'nin haracını aldım; altın, gümüş," ve görünüşe göre giysi nesneleri veya işlemeli kumaşlar olan birçok diğer eşya. Sonra, her birinden altın, gümüş, tanımlanamayan birkaç nesne, sığır ve koyun cinsinden haraç aldığı Sirki, Tzufri, Naqua-rabani ve Kindani şehirlerine doğru gün gün yaptığı yürüyüşler gelir. Yazıt şöyle devam eder — "Kindani şehri Fırat nehrinin sağ kıyısında yer alır.

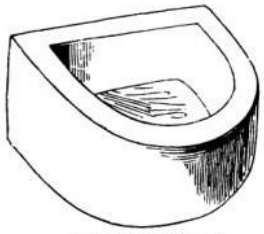

Box in Chalcedony (Nimroud).

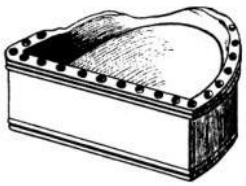

Box in Porcelain? (Nimroud).

Kindani'den ayrıldım: bir dağda, Fırat'ın kenarında, durakladım. Dağdan ayrıldım. Karid şehrinin Fırat nehrinin sağ kıyısında yer aldığı Beth-Shebaiya'da durakladım. Bath-Shebaiya'da ayrıldım: Anat'ın tepesinde (veya üzerinde) durakladım. Anat, Fırat'ın ortasında yer alır" (modern Ana kasabasının konumuyla uyuşmaktadır). Daha sonra saldırdı ve Shadu (?) ana şehrini, Suka ülkesini ve Tzur (?) şehrini ele geçirdi; Shadu (?) sakinlerine Bishi askerleri yardım ediyordu (bu ulus Sanherib'in

yıllıklarının ikinci yılında da zikredilmektedir). Babil ülkesinin (Kar-Duniyas) kralı Nebo-Baladan'ın seferin Babil'in çok güneyindeki Fırat kıyılarına kadar indirildiğini gösterdiği o zaman zikredilmiştir.

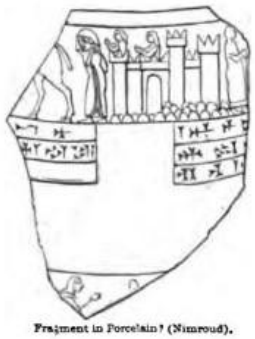

Fragment in Porcelain? (Nimroud).

İkinci alıntı, kuzey Suriye'deki bir seferin kayıtlarındandır. İlk önce Fırat geçilmiştir: "Lubarna'nın başkenti olan Kunulua'dan ayrıldım. Sharutinian'ları* geçtim. Arantu (Asi) nehrini geçtim. Arantu kıyılarında kamp kurdum. Arantu kıyılarından ayrıldım. Saraban ve Tapan (?) ülkeleri arasında ülkeyi işgal ettim. Deniz kenarında kamp kurdum. Lubarna'nın ana şehri olan Ariboua (?), Sharutinian'a geri döndüm. . . . . (tahrip olmuş pasaj). Asur adamlarından bazılarının sarayında (?) oturmasını sağladım. Ben Ariboua'dayken Lukuta şehirlerini aldım. Adamlarının çoğunu katlettim.

Entrance to a small Temple (Nimroud)

Şehirlerini yerle bir ettim ve yaktım. Savaşçı adamlarını (veya ordumdan kaçan askerleri) yakaladım. Şehirlerinin karşısındaki kazıklar üzerine onları oturttum. Onları kazığa geçirdim.† O sırada Lübnan'ın üzerinde olan ülkeleri mülkiyetime geçirdim, Akkari (Akdeniz) ülkesinin büyük denizine kadar. Büyük denizin üzerinde kullarımı (?) yerleştirdim. Tanrılara kurbanlar sundum. Deniz kenarında oturan halkların krallarının, Sur'luların, Sayda'lıların, Kubala'lıların, Mahalatai (?)'lilerin, Ma . . . ai'lerin, Kha . . . 'ların ve Akkari'lilerin (hepsi Suriye'nin kuzeyindeki uluslardır) ve denizin ortasındaki Arvad şehrinin haracını aldım — gümüş ve altın parçaları, bakır halkalar (?), bakır külçeleri (?), iki tür giysi (?) (belki de Sur kumaşından boyanmış kumaş veya İncil'de sıklıkla zikredilenler gibi işlemeler)*, büyük 'pagouti' ve küçük 'pagouti' (anlamı belirlenememiştir), sedirden olduğu açık olan bazı ahşap nesneler ve denizden veya denizler arasından inciler (?). Kamana dağları yönündeki nehre gittim (Suriye'nin kuzeyindeki Camanus). Tanrılara kurban kestim. Köprüler (veya kirişler) ve sütunlar (?) yaptım. Kamana'dan kendi evim için Bithkara'ya, San tapınağı

için, güneş tapınağı için getirdim. Ormanlara gittim ve onları kestim; Nineveh'in hanımı, koruyucum olan Ishtar için ahşaptan köprüler (?) (veya çatılar ya da kirişler) yaptım."†

Bu kralın saltanatının ana olayları, Nimroud'daki kuzey-batı sarayında keşfedilen standart ve diğer yazıtlarda kısaca özetlenmiştir; ancak az önce tarif edilen kayıtlarda, seferlerinin rotasını çok büyük bir kesinlikle izlememizi sağlayan bir coğrafi detay titizliğine sahibiz. Bu kroniklerdeki ifade biçimleri, sonraki anıtlardakilerden farklıdır. Hatta ara sıra şiirsel bir tasvir girişiminde bulunulduğu da görülmektedir: örneğin, fethedilen bir ülkeden alınan ganimetin tam miktarını vermek yerine, kral bunun "gökteki yıldızları aştığını" beyan eder; ve düşman şehirlerinin yıkımından bahsederken bunu "anızın yanmasına" benzetir (?). Seferlerine büyük zulümler ve insan hayatı kurban edilmesinin eşlik ettiği görünmektedir; sayısız kadın ve çocuğun yakılmasını kutlamaktadır. Mezopotamya'nın o dönemdeki yoğun nüfuslu durumuna dair kanıtlar, bugünkü ülkede hâlâ var olan ve önceki sayfalarda tarif edilen çok sayıdaki yapay höyük ve antik yerleşimlerin kalıntıları ile uyuşmaktadır. Bu büyük monolit ile kaplanmış olan nişe açılan oda, küçük bir odaydı veya daha ziyade 13 fit'e 3 boyutlarında bir kilerdi; kurbanlık kapları ve rahiplerin giysilerini saklamak için kullanılmış olabilir.

Head in Gypsum, from small Temple (Nimroud).

Kötü ruhun iyi ruh tarafından kovulmasıyla oluşan giriş, az önce tarif edilen iki odayla ayrı kapılarla bağlantılı bir odaya* açılıyordu. Duvarlar sadece sıvalıydı ve içinde yazıtlı bir levhanın parçalarından başka hiçbir kalıntı bulunmadı.

Bir gün höyüğün uzak bir kısmında dururken, yanan sedirin tatlı kokusunu aldım. Küçük tapınakta kazı yapan Arap işçiler bir kiriş çıkarmışlardı ve hava soğuk olduğundan, ısınmak için hemen bir ateş yakmışlardı. Ahşap sedirdi; muhtemelen binayı inşa eden kral tarafından Lübnan ormanlarından getirilen yazıtlarda zikredilen kirişlerden biriydi. Yaklaşık üç bin yıllık bir sürenin ardından orijinal kokusunu korumuştu. Kalıntıların gömülü olduğu molozların büyük kısmı, aynı ahşabın kömüründen oluşuyordu ve harabenin gömülü olduğu molozların büyük kısmı, aynı ahşabın kömüründen oluşuyordu. Tüm üst yapının yanı sıra binanın çatısı ve tabanının da, tıpkı Süleyman'ın tapınağı ve sarayı gibi, bu değerli malzemeden yapılmış olması muhtemeldir.

Bu kalıntılarda ayrıca yangınla erimiş bir kurşun kütlesi de bulundu, zira onun içine bir baltanın demir başı gömülmüştü. Toplanan çeşitli küçük nesneler arasında, ahşap, metal veya fildişi figürlere ait olması muhtemel, Yunanlıların krizelfantin heykellerini andıran emaye nesneler vardı; fildişi kakmalı siyah mermerden gözler, parlak mavi emaye göz bebekleriyle birlikte, benzer heykellere ait olan; ve yanmış ahşaptan kollar, bacaklar ve diğer parça figürleri. Muhtemelen bazı değerli merhemler için kullanılan bir kalsedon kutu. Porselenden (?) aynı biçimde başka bir kutunun kenarında delikler vardı ve orijinal olarak altınla kakmalıydı, bunun izleri hâlâ durmaktadır.

Duvarlarında kadınların olduğu bir kaleyi, bir devenin arka bacaklarını ve bir kazan taşıyan bir esiri temsil eden, düşük kabartmalı oymaları olan porselen (?) bir fincan veya vazo parçaları. Bir yazıtın temsil edilen olayı tarif ettiği ve bir kralın adını içerdiği anlaşılmaktadır. Sadece birkaç karakter kalmıştır.

Akik, lapis-lazuli, karnelyan ve diğer değerli malzemelerden birkaç kazınmış parça, boncuklar, silindirler ve üzerinde yazıtlar ile mühür baskıları olan bir veya iki kil tablet, bu tapınakta keşfedilen küçük nesnelerin listesini tamamlar.

Kabartmalı levhalar üzerindeki yazıtlar, kuzey-batı sarayındaki standart yazıtla neredeyse aynıdır; arkadakiler ayrıca, anlaşıldığı üzere aynı şekilde tapınağın da inşaatçısı olan, o binanın kurucusunun adını içerir.

Az önce tarif edilen binanın yaklaşık yüz fit doğusunda ve yapay platformun tam kenarında, ikinci bir tapınak keşfettim. Ana girişi güneye bakıyordu ve kuzey-batı sarayı ile aynı seviyedeydi. Bu kapı yolu, hayvanların tasvir edilmesinde Asurlu heykeltıraş tarafından o kadar dikkate değer bir şekilde sergilenen o güçle tasarlanmış, geniş açılmış çeneleri, yukarı toplanmış dudakları ve burun delikleri, dalgalanan yeleleri ve sert kıllardan yakaları olan iki devasa aslan tarafından oluşturulmuştu. Kafalar, belirli bir ölçüde geleneksel formda olsa da güç ve kuvvet fikrini aktarıyordu, damarlar ve kaslar doğru bir şekilde tasvir edilmişti ve hayvanın ana hatları zarafet ve doğruluktan yoksun değildi. Ancak tam olarak önden görünen hayvanın ön kısmı dar ve sıkışıktı ve görkem bakımından yana doğru olan kısımla eşitsizdi. Genel işlemde heykelin tamamı, Yunanistan'ın arkaik anıtlarını işaret eden o tuhaf duygu ve karaktere çokça sahipti ve bu bakımdan özellikle ilginçti. İçinde, gerçekten de, Yunan sanatçısının ideal Aslanını ilk olarak çıkardığı o geleneksel formların izini sürebiliriz. Heykeltıraş, sfenkslere verdiği aynı nedenden ötürü hayvana beş bacak vermiştir, böylece tam bir ön ve yan görünüm sunabilsinler.

Yaklaşık sekiz fit genişliğindeki bu kapı yolu, bir yazıtlı levha ile kaplanmıştı. Aslanların yüksekliği yaklaşık sekiz fit, uzunlukları ise on üç fitti. Üzerlerine bir yazıt oyulmuştu. Önlerinde, girişle dik açıda duran duvarların oluşturduğu köşelerde, üstü oyuk ve bir kalenin mazgallarına benzeyen derecelerle süslenmiş iki sunak vardı.† Dış duvarlar emaye tuğlalarla süslenmiş gibi görünüyordu, bunların birçoğu hâlâ duruyordu.

Ne yazık ki, bu aslanlardan biri kaldırılmaya katlanamayacak kadar yangından çok zarar görmüştü. Diğeri, keşfedildiğinde birkaç parçaya bölünmüş olmasına ve dolayısıyla parçalar halinde olmasına rağmen korunmuştur ve şu anda British Museum'dadır.

Aslanlı kapı, 57 fit'e 25 fit boyutlarında bir odaya‡ açılıyordu. Bir ucunda, karşı tapınaktakine benzer ve yine her iki tarafı yazılı büyük bir kaymaktaşı levha ile kaplanmış bir niş vardı. Bu monolit, 19½ fit'e 12 fit boyutlarındaydı, benzer şekilde birkaç parçaya bölünmüştü ve bazı kısımları yangından zarar görmüştü.

İki sütuna bölünmüş ve 230 satır içeren üst taraftaki yazıt, çerçeve içindeki kralın üzerindekine ve diğer tapınaktaki monolit üzerindekine neredeyse aynıydı. O da erken Nimroud kralının savaşlarının ve seferlerinin bir kaydıydı ve aynı metnin eksik olan diğer yazıtlarının bu tür kısımlarını restore etmemizi sağlaması ve çeşitli okumalar sunması bakımından önemliydi. Alt kısımdaki yazıt ise diğerinin sadece bir özetiydi.

Ana odanın neredeyse merkezinde, birbirine birleştirilmiş iki küçük levha vardı. Her birinin üzerinde, standart yazıttan sadece pasajlar içeren aynı yazıt vardı.

Aynı binadaki diğer odalar hiçbir yazıt, heykel veya diğer ilgi çekici nesneler barındırmıyordu. Duvarlar sadece sıvalı ve boyalıydı.

Büyük yazıtlı levhanın üzerindeki toprakta, 3 fit 4 inç yüksekliğinde, sert ve yoğun bir kireçtaşından oyulmuş ilginç bir figür bulundu. Kralın kendisini kurbanlık giysileri içinde baş rahip olarak giyinmiş halde temsil ettiği anlaşılıyordu. Sağ elinde bir orağı andıran bir alet, sol elinde ise kutsal asayı tutuyordu. Belinin etrafında düğümlü kuşak vardı; ve sol kolu, karşı tapınaktaki kralınki gibi, bir dış cübbe tarafından kısmen gizlenmişti. Giysileri ayaklarına kadar iniyordu, sadece ayak parmakları bunlardan dışarı çıkıyordu. Sakal ve saçlar özenle buklelenmişti. Özellikler görkemliydi ve heykelin genel oranları tamamen hatalı değildi, Asur sanat eserlerine özgü yan görünümdeki genişlik eksikliği hariç. Ancak, esas olarak, Nineveh harabelerinde şimdiye kadar keşfedilen bu döneme ait tek tam "boyutlu" heykel olması bakımından dikkat çekiciydi.

Göğüs üzerinde şu sözlere yakın bir yazıt vardır: — Kralın adı ve unvanlarından sonra, "Dicle'nin yukarısından Lübnan'a ve Büyük Deniz'e kadar olan geçidin fatihi, güneşin doğuşundan batışına kadar tüm ülkeleri otoritesi altına alan." Heykel, dolayısıyla, Suriye seferinden döndükten sonra tasvir edildiği gibi, monolitler üzerinde gördüğümüz ve standart yazıtta atıfta bulunulan heykelin ta kendisiydi.

Bu heykel orijinal olarak kırmızımsı kireçtaşından bir kaide üzerinde duruyordu, bu kaidenin kendisi de birkaç parçaya bölünmüştü. Bunlar restore edilmiştir ve şu anda British Museum'dadır.*

Odalardan toprak çıkarılırken keşfedilen daha küçük nesneler arasında, bu binada kaymaktaşı içine kabaca oyulmuş birkaç kafa bulundu, bunlar bir tahtın veya sunağın parçaları ya da mimari bir süslemenin parçaları olabilir; fildişi veya ahşap figürlere ait olması muhtemel emaye parçaları; ve fildişinden bir griffin veya mitolojik hayvana ait kafa, muhtemelen ahşap bir figüre ya da sabitlendiği bir asanın tepesine ait, zira çiviler için delikler vardır.

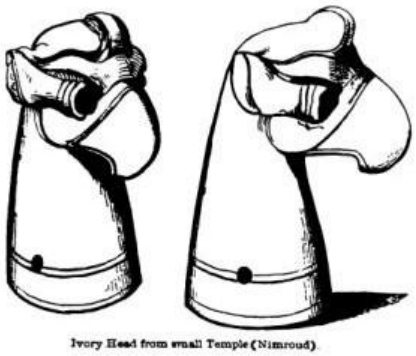

Ivory Head from small Temple (Nimroud).

* Plate 52. of 2nd series of the Monuments of Nineveh.

Az önce tarif edilen iki ilginç bina, Nimroud'da şimdiye kadar bulunan tek şüphe götürmez tapınak kalıntıları, höyüğün kuzey ucundaki keşifleri tamamlar. Bunlar, bundan sonra görüleceği üzere, Nineveh'in bu mahallesindeki büyük platform üzerinde yükseltilen binalar grubunun bir kısmını restore etmemizi sağlarlar.

Bu şehir, görünüşe göre oldukça büyük bir boyutta ve önemde, Antakya yakınlarında bir yerde, Antakya ile Halep arasında yer almış olmalıydı. Sharutinian'lar, Mısır anıtlarının Shairetana'sı ile muhtemelen özdeşleştirilebilir, bazen müttefikler ve başka zamanlarda Mısırlıların düşmanları olarak. Antakya şehrinin yukarısında, kayaya oyulmuş, bir Mısır sfenksinin ve iki rahibin devasa figürlerinin var olduğunu çok az gezgin bilir. Komşu dağlarda başka benzer anıtların da olduğunu öğrendim.

† Bas-kabartmalarda sıklıkla temsil edilen bu barbarca uygulama, Doğu'da en eski zamanlardan beri yürürlükte görünmektedir. Darius, Babil'i aldıklarında 3000 Babil'liyi kazığa oturtmuştur. (Herod. iii. 159.) Bu cezanın Türkiye'de uygulandığına dair bildiğim son örnek, yaklaşık on yıl önce Bağdat'ta, Nejib Paşa'nın köprünün her köşesinde birer tane olmak üzere dört asi Arap Şeyhi'ni kazığa oturtmasıdır. Birçok gün boyunca hayatta kaldılar. Su içmedikleri sürece, içtiklerinde hemen öldükleri, aksi takdirde insanların iki veya üç gün yaşayacakları söylenir.

‡ Bu kelime, tahmin yoluyla tercüme edilirse, Suriye boyasının çıkarıldığı deniz kabuklu hayvanı anlamına gelebilir mi?

§ Son pasajın tamamı çok karanlıktır; çeviri kısmen tahmindir.

Birkaç örnek şu anda British Museum'dadır. B. Oda C., Plan II.

Levha 2., Nineveh Anıtları'nın 2. serisi.

† Biçim olarak neredeyse benzer bir sunak, Khorsabad'da, Botta, levha 16'daki bir bas-kabartmada bir tepenin üstünde görülür.

‡ C. Plan II.

Nineveh Anıtları'nın 2. serisinin 52. Levhası.

BÖLÜM XVII.

YAZ. — KOUYUNJIK'TE KAMP KURMA. — ZİYARETÇİLER. — YAŞAM TARZI. — DAĞLARA DOĞRU HAREKET. — AKRA. — GUNDUK'TAKİ KAYA TABLETLERİ. — ZİBARİ BÖLGESİ. — NIMET AĞA. — ŞİRVAN BÖLGESİ. — BARADOST BÖLGESİ. — GHERDİ BÖLGESİ. — ŞEMDİNA BÖLGESİ. — MUSA BEY. — NESTORİ PİSKOPOSU. — MAR HANANİSHO MANASTIRI. — GHAOUR BÖLGESİ VE OVASİ. — DİZZA. — BİR ARNAVUT DOST. — BASH-KALAH. — İZZET PAŞA. — BİR YAHUDİ YERLEŞİMİ. — YÜKSEK DAĞ GEÇİDİ. — MAHMOUDİYAH. — VAN'IN İLK GÖRÜNÜŞÜ.

Landing Place with Ferryboats on the Tigris at Mosul.

Dağ karlarının erimesiyle artık taşmış olan Dicle'yi geçmedeki zorluklar ve gecikme, beni her gün ilkel feribotlarla harabelere gidip gelmek yerine Kouyunjik höyüğü üzerinde çadırlarımı kurmaya ve tüm maiyetimle birlikte orada ikamet etmeye sevk etti. Musul'daki küçük Avrupa topluluğu Haziran ayında büyük bir gezgin grubunun gelişiyle büyüdü. Doğu'daki maceralarının bir anlatımını o zamandan beri yayınlamış olan iki İngiliz beyefendi ve eşleri yollarından geçerken buradaydılar: Kendisine birçok güzel çizim için borçlu olduğum ve bu değerli illüstrasyonları bana sunarak gösterdiği nezaket için bir kez daha minnettar bir şekilde teşekkür etme fırsatını yakaladığım Bay Malan; Doğu kiliselerini teftiş turunda olan, kendisiyle Nineveh ve Babil kalıntıları arasında birçok hoş ve kazançlı saat geçirdiğim İngiliz bir din adamı olan Muhterem Bay Bowen ve onun arkadaşı Bay Sandreky bizim ziyaretçilerimizdi ve çoğunlukla misafirlerim oldular.

Çadırlarımız Kouyunjik'in kuzey köşesinde, geleneğin Nadir Şah'ın Musul kasabasına karşı toplarını yönelttiğinde kurduğu bataryalar olarak işaret ettiği bazı toprak setlerin ve mazgalların yakınına kurulmuştu. Bahar artık hızla geçiyordu; sıcaklık her geçen gün belirgin bir şekilde artıyordu; ekinler biçilmişti ve ovalar ile tepeler donuk parşömen sarısı bir renkte yazlık giysilerini giymişlerdi. "Otlak soldu, taze ot bitti, yeşillik artık yok."* Bu mevsim aynı zamanda şerghi'lerin, yani güneyden esen sıcak rüzgarların mevsimiydi; bu rüzgarlar ara sıra ülkenin yüzeyi üzerinde eserek kısa süreli vahşi öfkeleriyle önlerindeki her şeyi sürüklerdi. Gelişleri barometredeki ani bir düşüşle önceden haber verilirdi; rüzgarlar geçer geçmez barometre tekrar yükselirdi. Büyük çadırın dalgalanan bezlerini tutmak için işçilerimin birleşik çabaları gerekirdi, daha küçük olanlar ise genellikle çok uzaklara taşınır ve içindekiler höyük veya ova üzerine her yöne savrulurdu.†

Nimroud'da kazılar neredeyse durmuştu: Kouyunjik'te ise imkanlarım elverdiği ölçüde hâlâ aktif bir şekilde sürdürülüyordu. Şimdi her iki harabeden heykelleri taşımak ve paketlemekle meşguldüm. Nimroud'dan, önceki bölümde tarif edilen, kemerli çerçeve içindeki kralın o güzel bas-kabartması, şer ilkesini kovan iyi ruh, balık-tanrı, küçük tapınaktaki devasa aslan ve diğer birkaç ilginç heykel nehir kenarına götürüldü ve sallarla Basra'ya gönderildi. Kouyunjik'te levhaların hiçbiri bütünüyle kaldırılamazdı. Sadece büyük boğaların taşınmasını, altı yedek atı, ziyafet için çekirge ve av hayvanı taşıyan figürleri temsil eden bas-kabartmaların parçalarını, aşağı inen geçitten ve önceki sayfalarda tarif edilen bir veya iki savaş sahnesini

paketleyebildim. Bu kasalar arabalarla Dicle'ye taşındı, antik köprünün ayaklarının hemen altına indirildi ve orada kendilerini kabul etmek için hazırlanan sallara yerleştirildi.
Gün boyunca, başka işlerle meşgul olmadığım zamanlarda, yeraltı geçitlerinde keşfedilen bas-kabartmaların çizimlerini yapıyordum. Misafirlerim, işlerin sürdüğü yerlerin yakınında, yeraltında uygun bir serin yer seçerek, çöken heykellerin arasına halılarını sererlerdi. Hepimiz güneş yükseldikten kısa bir süre sonra aşağı iner ve tekrar açık havayı aramadan, batı ufkunda hava iyice kararana kadar orada kalırdık. Karanlık tünellerdeki sıcaklık serin ve katlanılabilirdi, yukarıdaki gölgedekinden neredeyse yirmi Fahrenheit derecesi daha düşüktü; fakat burayı sağlıksız buldum, ani sıcaklık değişimi sıtma ateşine neden oluyordu.
Güneş battıktan sonra çadırların dışında akşam yemeği yerdik ve sonrasında bir Doğu gecesinin o serin ve hoş havasında halılarımızın üzerine uzanırdık. Geniş, gümüşi nehir ova boyunca kıvrılarak ilerlerdi, büyük harabe ay ışığında kara gölgelerini düşürürdü, "kavun tarlalarındaki kulübelerin"* ışıkları ayaklarımızın dibinde titrerdi ve derin sessizlik sadece, kavun yataklarında pusuya yatan yaban domuzlarını korkutmak için tetikteki bekçiler tarafından ateşlenen bir tüfeğin keskin sesiyle bozulurdu. Günün konularını konuşmak üzere işçilerimizin çadırları etrafımızda kurulmuş olarak açık gökyüzü altında uyur, yataklarımızı arazide yapardık; Şeyhleri ve gözetmenleri genellikle gece epey ilerleyene kadar günün konularını konuşmak üzere etrafımızda toplanırlardı.
Temmuz ayı başlamıştı ve biz şimdi "yazın gözünde"ydik. Arkadaşlarım onun sıcağına dayanmakta yetersiz kalmışlardı. Birer birer ateşle yatağa düştük. Doktor, uzun süre acı çektikten sonra, kazıların durumu kendilerine katılmama izin verene kadar orada beklemek üzere, Bay Walpole ile birlikte Kurt tepelerinin daha serin bölgelerine gitmişti. Bay Cooper da sağlık açısından o kadar gerilemişti ki, onu Matti Dağı'nın zirvesindeki Mar Metti manastırına gönderdim. Bay Hormuzd Rassam ve kendim en uzun süre dayandık, fakat sonunda biz de pes ettik. Neyse ki sıtma nöbetlerimiz aynı günlere denk gelmiyordu ve bu nedenle işlerin yönetimini sırayla üstlenebiliyorduk. 11 Temmuz'da Kouyunjik'ten gelen heykellerin ilk koleksiyonunu sallarla Basra'ya göndermiştim ve o gün, ateşin en şiddetli evresinin ortasında ve yarı baygın halde, dağlar için Musul'dan ayrıldım. Orada Avrupalı gezginler tarafından ziyaret edilmemiş olan merkezi Kerdestan'ın bazı kısımları hâlâ duruyordu. Rawanduz ve Nestori vadileri arasında, Zibari Kurtlarına ait olan bölgeler, yakın zamanda Babıali'ye yavaş ve kısmi bir boyun eğme göstermişlerdi ve Türk garnizonları veya birlikleri tarafından işgal edilmemiş olarak, sadece kendi kalıtsal şeflerini tanıyorlardı. Orada yaşayan aşiretler kanun tanımazlıkları ile meşhurdurlar ve ticaret henüz onların kalelerine nüfuz etmemişti.
Bu nedenle, dağlardaki eski yolculuğum sırasında görmediğim Nestori vadilerinden geçerek, harabeleri ve çivi yazılı yazıtları incelemek üzere yolum üzerinde Van'a gitmeye ve oradan da Van gölünün güneyindeki keşfedilmemiş yüksek topraklardan geçerek Musul'a dönmeye karar verdim. Böylece yazın en sıcak kısmını Kerdestan'ın serin bölgelerinde geçirecek ve sıcaklar azalmaya başladığında, Eylül ayına kadar tekrar Nineveh'de olacaktım.

Pek az Avrupa gezgini bir Asur güneşinin dik gelen ışınlarına göğüs gerebilir. Hatta iklime alışkın olan Arap bile gün boyunca gölgeyi arar ve yolculuklar, zorunluluk veya savaş aşkı tarafından gün ortasında ovaya sürülmedikçe, geceleyin yapılır. Alışılagelmiş temkinlilik önlemlerini ihmal etmek için hiçbir nedenimiz olmadığından, öğleden sonra geç vakitte çadırlarımızı söktük ve güneş batarken Kouyunjik höyüğünün eteğinde atlarımıza bindik. Yanımda eski hizmetkarlarım olan Hormuzd ve sadık Bairakdar vardı. Bay Cooper ertesi gün bize katılacaktı ve biz Doktor ile Bay Walpole'u Akra'da arayacaktık.

Beş saatlik bir biniş bizi, Makloub tepelerinin güneydoğu uzantısı üzerinde yer alan küçük Türkmen köyü Bir Hillan'a (taş kuyu) ulaştırdı. İki saatlik bir dinlenmenin ardından yolculuğumuza devam ettik ve şafak sökmeden önce bu sırtı geçtik. Gebel Makloub burada derin bir vadi ile iki ayrı sırt halinde bölünmüştür. Kuzeydeki gibi kayalık ve engebeli olan güney sırtı, vadilerinden birindeki renk bozulmuş bir pınardan ötürü Gebel Ain-es-sufra (sarı pınar tepesi) olarak adlandırılır ve Yezidilerin bir hac yeridir. Yolculuğumuzun gününe denk gelen bu tarikatın yıllık festivallerinden biri nedeniyle, kutsal yere doğru yollarını tutan birçok aile gördük. Tepenin yamacında yer alan köyler ise uzun süredir terk edilmiş durumdaydı.

Gebel Makloub'dan ayrılarak, oradan ilk Kurt sırtına kadar uzanan geniş bir ovaya indik ve kısa süre sonra kendimizi Ghazir'in kıyılarında bulduk, burası pembe çiçekleriyle şimdi bükülen yabani zakkumlarla kaplı berrak, parıldayan bir akıntıydı. Günün sıcağında, küçük Kurt köyü Kaimawa'nın yakınındaki bazı genişleyen ceviz ağaçlarının gölgesini aradık.

Burada Bay Cooper bize katıldı ve öğleden sonra tekrar yolumuza devam ettik. Doğrudan ova yolundan dağlara yönelmek yerine Navkur ovası boyunca, onun batı sınırını oluşturan alçak tepeler sırasının eteği boyunca, büyük Kurt köyü Bardareesh'e doğru at sürdük. Birkaç saat dinlendikten sonra, gecenin ortasında, çevre yüksek toprakların sularını alan ve yağmurlu mevsimde çamurdan neredeyse geçilmez hale gelen bir ovaya indik. Yazın ise güneşin sıcağıyla oluşan büyük yarıklar ve derin çatlaklar, burayı binek hayvanları için zar zor geçilir kılmaktadır. Ovanın her yerine yayılmış, zengin ve verimli toprağı işleyen, neredeyse tamamen Kurtların yaşadığı birçok gelişmekte olan köy vardı. Kıvrılan akıntılar pamuk, tütün ve pirinç tarlalarını sular ve çok sayıda su değirmenini döndürür. Yapay höyükler, antik medeniyetin kalıntıları, Asur'un büyük harabeleriyle karşılaştırıldığında küçük boyutta olsalar da buradaki Kurt köylülerinin kulübeleri arasında hâlâ yükselmektedir. Çalışkan ajanlarım tarafından kazılmış olduklarına dair işaretler taşıyan birkaç tanesinden geçtim, ancak hiçbirinin kalıntı barındırdığı görülmedi. Ne amaçla yükseltilmiş olduklarını anlamak için yeterince incelenmemişlerdi.

Kavrulmuş ve yanan ovayı geçtikten sonra, Melik veya Gherasin adı verilen bir akıntı ile sulanan Kurt tepelerindeki bir vadiye girdik. Akra dağının bahçeleri ve bahçeleriyle kaplı yamacına ulaşmadan önce, çok engebeli bir zemin —kayalık sırt ve vadi— üzerinden tırmanmak zorundaydık. Doğal bir mağaradaki serin bir pınarın başında oyalandık ve suyu iki büyük havza içinde topladık. Bu tür yerler genellikle olduğu gibi, Müslümanlar için hoş bir yerdi ve onlar burayı bir mezarlık alanı için küçük bir açık teras olarak seçmişlerdi. Cahil tüm halklar arasında olduğu gibi Kurtlar arasında

da azizler çoktur ve etrafta mezarların eksik olduğu pek az mezarlık vardır: Akra çeşmesinin yakınındaki mezarın özellikle rağbet gördüğü anlaşıldı ve yas tutulan yer, yüksek mezar taşlarından sarkan flamalar gibi dalgalanan, birçok renkli şerit ve eski giysi kalıntılarıyla neşelendirilmişti.*

Avrupalı yol arkadaşlarımızı bulmakta hiç zorluk çekmedik. **Bize işaret edilen ilk Kurt, iyi ağaçlandırılmış bir bahçeydi; ağaçlarının üzerinde beyaz çadırları görünüyordu.** Oraya doğru sürdüğümüzde ise, bizi karşılamak için dışarı kimse çıkmadı. İlk çadıra girdim ve orada halıların üzerine uzanmış, yarı baygın bir halde, sayısız sineğe yem olan Doktor ve Bay Walpole'u yatar buldum. Ateşlerinin tarihini öğrenmek için onları ancak zorlukla uyandırabildim. Grubun tamamı aynı durumdaydı; hizmetkarlar efendileri gibi halsiz düşmüşlerdi. Bir diyet sistemi uygulamak ve sıtma için, uzun deneyimlerin bana bazı bilgiler verdiği bir tedavi sürecine hastalarımı yerleştirmek konusunda hiç zaman kaybetmedim.

Aynı bahçede Akra'nın Mütesellimi veya Türk valisi kamp kurmuştu. Ramazan ayı olduğundan, iyi Müslümanlar şafaktan gün batımına kadar tüm yiyeceklerden uzak durur, gün boyunca uyur, güneş batar batmaz uyanır ve ziyafet saati yaklaşırdı. Bu nedenle, onu ziyaret etmeden önce akşamdı. Yeşil dallarla korunmuş büyük bir açık çardağın altında oturuyordu. Burası yumuşak divanlarla iyi döşenmişti ve çevre ağaçların dallarından sarkan çok sayıdaki renkli lambanın titreyen ışığını yansıtan berrak sudan oluşan büyük bir havuzun, yani rezervuarın tam kenarında duruyordu. Akra dağın yamacında yer almasına rağmen, hâlâ büyük sıcakların bölgesindedir ve sakinleri yaz gecelerini gökyüzünün altında geçirirler. Bu mevsimde meskenlerini terk ederler ve bahçelerde kamp kurarlar. Kasaba yaklaşık altı yüz aile barındırır ve tüm bölge, Musul paşalığının gelirlerinin hatırı sayılır bir kısmını sağlayan yaklaşık üç yüz köy ve mezradan oluşur.*

Yol arkadaşlarım yolculuk edebilecek duruma gelmeden önce birkaç gün geçti. Günduk'un komşu köyünün yakınındaki bazı bas-kabartmaları ziyaret etmek için gecikmeden yararlandım. Kısmen Kurtların ve kısmen Nestori Kilisesi'nden yakın zamanda dönmüş Katolik Keldanilerin yaşadığı yolda birkaç mezradan geçtik. Günduk'ta Nestori inancında kalmış yaklaşık yirmi aile ve birkaç Yahudi hâlâ vardır. Köy, gölgeli bahçelerle dolu derin bir vadiye bakan bir tepenin yamacında hoş bir şekilde kurulmuştur.

Günduk'un üzerindeki kayalarda iki adet oyulmuş tablet vardır. Geniş bir doğal mağaranın ağzında oyulmuşlardır, mağaranın çatısı sarkıtlarla bezelidir ve aşağısından berrak su sızar, aşağıda eğrelti otları ve sürüngen bitkiler sarkar. Burası Guppa d'Mar Yohanna veya Aziz Yahya'nın mağarası olarak adlandırılır ve yakınında Aziz Audishio'ya adanmış eski bir Nestori kilisesi yer alır. Bas-kabartmalar Asur dönemine aittir. Üstteki, bir yaban keçisini mızrakla katleden bir adamı temsil eder. Alt taraftakinde ise, kayanın yukarısında olduğundan ve çok zarar gördüğünden heykeli ayırt edebildiğim kadarıyla, birbirine bakan ve tabureler üzerinde oturan iki kadın vardır. Her biri, sanki onu vaftiz ediyormuş gibi, bir tür havza veya dairesel kabın üzerinde bir çocuk tutmaktadır. Soldaki oturan kadının arkasında bir figür üçüncü bir çocuğu taşır ve onu bir kadın takip eder. Karşı tarafta, görünüşe göre bir

hayvanı kurban eden üç kişilik bir grup vardır. Tabletlerin üzerinde veya yakınında hiçbir yazıt izi yoktur.

Ben bu heykelleri incelerken, Nestori Kiayah'ı yanıma geldi. O bir şamasha veya diyakozdu, göğsüne dökülen beyaz sakalı olan saygıdeğer yaşlı bir adamdı. Üstteki heykelin, atıyla birlikte Aziz Yahya'yı temsil ettiğini söyledi; mağaranın adı da buradan geliyordu: alttaki ise tam olarak açıklayamadığı bazı kilise törenleriydi. Onunla birlikte, ova manzaralı gölgeli bir sundurma altında günün sıcağını geçirdiğimiz ve bize bol bir kahvaltı hazırladığı meskenine döndük.

İşaya, xv. 6. Muhterem Bay John Jones tarafından yapılan Çeviri.

† İşaya bu kasırgaları şöyle tarif eder, xxi. 1. (aynı versiyon), "Çölden şiddetle esen güney fırtınaları gibi, korkunç bir topraktan gelir."

İşaya, i. 8. Bu geçici kulübeler, hırsızlardan ve vahşi hayvanlardan korumak için gece gündüz tarlayı gözleyen adamlar tarafından kavun, salatalık ve diğer meyve bahçelerinde ile plantasyonlarında yükseltilir.

Bir kutsal kişinin mezarının üzerine veya yakınına adak sunma geleneği —genellikle giysilerden yırtılan parçalar— Doğu'nun her yerinde yaygındır. Sıklıkla komşu bir ağacın dalları ve bir azizin dinlenme yerinin pencerelerinin demir parmaklıkları tamamen bu tür kalıntılarla kaplanır.

Bu köyler Khurfa, Ras-al-ain, Khardiz ve Shiekhi veya Şeyh Muhammed'di.

Bu tepelerin eteğinde birkaç Nestori Keldani köyü vardır. Günduk'un üç mil kuzeyinde Shoush yer alır ve onun ötesinde, sıklıkla Nestori patriği Mar Shamoun'un ikametgâhı olan Shermen bulunur. Shermen'den biraz daha kuzeye doğru kısa bir mesafede, dikkat çekici kaya kabartmalarıyla Bavian geçidi yer alır.

17 Temmuz'da yol arkadaşlarım daha yüksek dağlara doğru hareket edebilecek durumdaydılar. Hepimiz daha serin bir iklimi özlüyorduk ve güneş doğarken bahçemizden ayrıldığımızda sevindik. İçinden geçtiğimiz kasaba, biri diğerinin üzerinde yükselen birkaç iyi inşa edilmiş taş ev, bir cami, bir hamam ve bir harap kale barındırıyordu; ve eskiden paşa unvanına sahip olan ve Amadiyah'taki akrabası gibi, Abbasi halifelerinin soyundan gelmekle övünen bağımsız bir şefin kalesiydi. Sonuncusu, Mohammed Seyyid, uzun süredir Musul'da bir tür mahkumdur.

Sarp ve zorlu bir patika dağa doğru yukarı çıkar. Geçidin zirvesinden, göz Navkur ve Sheikhan ovaları, Arbil etrafındaki engebeli tepe ülkesi ve Zab ile Ghazir'in kıvrımları üzerinde dolaşır. Karşı tarafta, Akra tepelerini ikinci ve daha yüksek bir sıradan ayıran derin bir vadi vardır. Şimdi bodur meşe bölgesine girdik ve kısa bir günlük yolculuktan sonra, devasa ağaçlarla çevrili ve çok sayıda akıntıyla sulanan Hashtgah adındaki Kurt mezrasında durduk. Burası, hâlâ hayatta kalan az sayıdaki kalıtsal şeften biri tarafından yönetilen Zibari Kurt bölgesindedir.

Vadinin içinden, Kurtlar tarafından Durusho veya Bairaisho* olarak adlandırılan, Zab'ın kollarından biri olan geniş ve berrak bir akıntı akıyordu. Kıyı boyunca yaklaşık bir saat kadar at sürdük ve ardından meşe ağaçlarıyla sıkça kaplı dar bir geçide daldık. Aramızda ve Zibari'nin ana bölgesinde başka bir taşlık ve sarp geçit daha vardı. Onun zirvesinden Zab'ın ana akıntısının, ötesinde Kerdestan'ın karlı zirveleriyle daha merkezi ve daha yüksek dağlarının yükseldiği zengin bir vadiden kıvrılarak geçtiği görülür. Alçak ülkeye inerek, Zibari kabilelerinin eski reisi Mustafa Ağa'nın ikametgâhı olan Birikapra köyünden geçtik. Mevcut şef, Namet Ağa, yaklaşık iki mil ötedeki Heren'de ikamet etmektedir. Son zamanlarda Musul'da Paşa'dan atama kaftanını almak üzere bulunmuştu ve ziyareti sırasında misafirim olmuştu. Yetenekleri ve edinimleri sıradan bir Kurt standardının üzerindeydi, ki bu gerçekten de yeterince düşüktür; **zira Arap atasözünün beyan ettiği üzere, "Kurt ister Kurt olsun ister bir peygamber, o yine de bir ayı olacaktır."** Farsçayı akıcı bir şekilde konuşuyordu ve Arapçadan da habersiz değildi. Kerdestan coğrafyasına çok iyi aşina olduğundan, dağların daha az bilinen bölgelerine ilişkin birçok ilginç detayı ondan öğrendim.

Kurtlar, dini görevlerinin yerine getirilmesinde son derece katı olmalarıyla maruf bir Müslüman topluluğuna mensupturlar. Ağa bütün gece ziyafet çekmişti ve şimdi günlük orucunu uyuyarak geçiriyordu. Küçük çamur kalesinin duvarlarının dışında, bir ağaç kümesinin arkasında, zengin bir halı üzerine uzanmıştı ve yakınında bir su rezervuarı vardı. Üzerine altın ve gümüş ipliklerle işlenmiş ince, beyaz bir pelerin atılmıştı ve bir hizmetçi başını yelpazelerken, ikincisi çıplak ayaklarını hafifçe ovuyordu. Rahatsız edilmemesini rica ettim ve ağaçların altında gün için yerleşmeye geçtik.

Ancak olağan dışı gürültü kısa sürede şefi uyandırdı. Beni dostça bir sıcaklıkla karşıladı; ve kendisinin yemesi yasak olmasına rağmen, misafirlerini ilgisiz bırakmadı. Hareminden bize getirilen kahvaltı, Kurt hanımefendilerinin maharetini öven çeşitli tatlılar ve lezzetli yemeklerden oluşuyordu.

Paşa'dan ona bir mektubun taşıyıcısıydım: tütün, pamuk ve meyve üzerine, Zibari Kurtlarının şimdi ilk kez ödemekle yükümlü kılındığı, subject'lerin genellikle çok hoşnutsuz olduğu yeni vergilere ilişkin olduğundan, mektubu hiçbir reddetme olmaksızın kabul etti. Salian, yani bir tür mülk vergisi, yirmi beş ila altı bin piastraya (yaklaşık 550l.) yükseltilmişti. Bohtan ve Hakkari şeflerine karşı yürütülen son başarılı seferler, Babıali'yi daha önce bağımsız olan kabilelerden para istemeye teşvik etmişti Namet Ağa altındakiler; ve dağlarına henüz hiçbir Türk askeri girmemiş olmasına rağmen, Kurtlar bir istila riskini göze almaktansa ve daha da korkulan bir bela olan askere alınmaktansa, mevcut olanla uymayı tavsiyeye şayan buldular.

Heren'de, Nestori inancından yakın zamanda dönmüş yaklaşık elli Katolik Keldani aile vardır. Bir kiliseleri vardır ve özellikle mevcut şefin yönetimi sırasında, Kurt efendilerinden şikayet etmek için hiçbir nedenleri olmamıştır.

Namet Ağa'nın otoritesi Zibari, Şirvan, Gherdi, Baradost ve Şemdina üzerinden, Akra'dan İran sınırına kadar uzanır. Bu bölgeler, her birinin kendi şefi olan farklı Kurt kabileleri tarafından işgal edilmiştir; ancak onlar o zaman Zibari Ağası'na boyun eğmişlerdi ve haracını onun aracılığıyla Musul valisine ödüyorlardı. Namet beni, bizi

Hakkari paşalığının sınırlarına kadar refakat etmekle görevlendirilen kuzeni Mullah Ağa'nın koruması altına verdi, burası şu anda Türk askerleri tarafından işgal edilmiştir. Kılavuzumuz, çok renkli gevşek giysiler giymiş, merkezi Kerdestan sakinlerine tuhaf ve yakışıksız bir görünüm veren o büyük kırmızı ve siyah türbanı gevşek konik keçe başlığının etrafına sarmış, ince ve kaslı bir dağlıydı. Kendisine üç hizmetçi eşlik ediyordu ve hepsi yaya idi, dağların sarp ve kayalık patikaları şefler hariç nadiren beslenen atlar için zar zor geçilir durumdaydı. Uzun tüfeklerini omuzlarında taşıyorlardı ve kuşaklarında muazzam hançerler vardı.
19'u sabahı erken saatlerde Heren'den ayrıldık ve kısa süre sonra Zab nehrine ulaşarak kıyısı boyunca iki saat ilerledik, akıntıyı geçmemiz için küçük bir salın hazırlandığı bir yere uyduk. Birçok köy nehrin her iki tarafındaki vadi boyunca yayılmıştı ve toprak kötü işlenmemişti.
Zab, akışının bu kısmında yürüyerek geçilemez durumdadır. Batık kayaların neden olduğu çok sayıdaki anafor ve akıntı, bahar selleri hariç, sallar için bile burayı seyrüsefer yapılamaz kılar. Geçişte bazı zorluklar yaşadık ve dromedary'lerden birini akıntıda yüzmeye zorlayarak, nehrin yakınındaki Rizan adındaki küçük köyde geceyi geçirmek zorunda kaldık, ve sonraki sabah şafak sökene kadar geçilemedi.
Şimdi, muhtemelen dağ klanları tarafından dönemsel göçlerinde çağlar boyunca takip edilmiş olan bölgeye girdik. **Bu bölgelerin yerleşik nüfusunun yanı sıra, geçimlerini tamamen sürülerinden sağlayan Koçerler adı verilen belirli göçebe Kurt kabileleri vardır.** Tarımla uğraşmadıkları, aksine Asur'un zengin otlaklarına bağımlı oldukları için, kamp yerlerini yılın mevsimine göre değiştirirler, yavaş yavaş Dicle ve Zab tarafından sulanan ovalardan yazın en yüksek zirvelere doğru yükselirler ve kış yaklaştıkça alçak ülkeye dönerler. Bu kısımda bulunan başlıca Koçer kabileleri, baharın başlarında Tai'ye yaptığımız ziyaret sırasında kamplarını gördüğümüz Herki'lerdir.* Onlar maruf küçük hırsızlar ve haydutlardır ve yıllık göçleri sırasında bölgenin yerleşik sakinleri üzerinde, ve daha çok Hristiyanlar üzerinde ciddi yağmalar yaparlar. Çok geniş koyun sürüleri ve sığır davarlarına sahip olduklarından, izleri çoğu yerde çiğnenmiş bir yol niteliğindedir ve dolayısıyla binek hayvanları için iyi elverişlidir.
Zab'ın ötesindeki veya doğusundaki ülke, dar vadilerle bölünmüş bir dizi paralel ağaçlık tepeler sırasına bölünmüştür. Küçük köyler dağ yamaçlarında, buğday ekili terasların ortasında ve meyve ağaçları dikili olarak şurada burada yayılmıştır. Manzara ara sıra vahşi bir karakter ve ihtişam kazanır ve derin yeşil vadiler gezginin altında açılırken, Rawanduz'un yüksek karlı zirveleri berrak mavi gökyüzünde görkemle yükselir. Geceler açık havada uyumamız için hâlâ yeterince sıcaktı. Günün ortasında ise güneşin sıcağı bizi gölge aramaya zorlardı. Zab'dan ayrıldıktan sonraki ilk dinlenmemiz Kouran'ın bahçelerindeydi ve ilk gece kampımız bir dağın yamacındaki Bani adındaki küçük mezranın yakınındaydı.
21 Temmuz'da, yüksek bir sırtı geçerek Zibari bölgesinden ayrıldık ve Şirvan'a girdik, şefi Miran Bey, silahlı adamlarının başında bizi karşılamak için dışarı çıktı. Bizi, sarp ve pürüzlü bir kaya parçasının altında yer alan Beresiyah adındaki büyük köyüne götürdü, burası Piran olarak adlandırılan yerdi. Bizim için bir ziyafet hazırlanmıştı ve bir ceviz ağacının altında dinlendik. Altımızdaki vadi içinden, Şirvan ve Gherdi

bölgelerini bölen Zab'ın* önemli bir kolu akıyordu. Öğleden sonra, bu akıntı boyunca, açık vadiler ve dar geçitler üzerinden, Baradost bölgesindeki Harouni'ye ulaşana kadar üç saat boyunca at sürdük. Bu dağlardaki köylerin çoğunda, sık iç çekişmeleri ve kan davaları sırasında sığınak ve savunma yerleri olan, dört veya altı kuleli küçük çamur kaleler vardır. Köyden köye dolaşan birkaç Yahudi aileyle karşılaştık. Erkekler çerçi ve kuyumcudur ve Kurtların hanımları için süslemeler yapıp bunları yenilediklerinden, onların hoşgörüsüz ailelerinde bile sevilmeyen misafirler değillerdir.

Harouni'nin üzerinde yükselen birçok zirveden birinde, meyve bahçeleri ve bahçeleri olan Khan-i-resh büyük köyü, Baradost bölgesi şefinin ikametgâhı yer alır. Oraya bir saat buçukluk çok hızlı bir tırmanışla ulaştık.*

Vadiye bakan, üzerinden geniş ve güzel bir manzara sunan tarafa tamamen açık, ahşap sütunlarla desteklenen geniş bir salonda Mir, Fezullah Bey tarafından kabul edildik. Türbanı, bir keşe, ipek çizgili kırmızı ve beyaz renkteydi, büyüklük bakımından Kerdestan'da gördüğümüz en büyük başlığı geride bırakıyordu. Giysileri zengin işlemeli ipektendi ve koyu gözleri kirpiklerin üzerine bolca sürülen sürme ile daha da parlak kılınmıştı. Etrafı iyi silahlanmış ve iyi giyimli bir adam kalabalığı tarafından sarılmıştı ve aralarında sanki tepelerin o küçük hükümdarıymış gibi bir saygı gösterisiyle kabul edildi. Son iki yıldır Türk gelirlerine sekiz kese (35l.) katkıda bulunmaya tenezzül etmiş olmasına rağmen, hâlâ tamamen bir bağımsızlıkla övünüyordu ve kabilesinin yerleştirildiği Zibari Ağası'nın kontrolüne bariz bir hoşnutsuzlukla boyun eğiyordu, ki o Ağa Musul Paşası tarafından yerleştirilmişti.† Mullah Ağa'yı, ancak, nezaketle kabul etti ve taşıyıcısı olduğum Namet Ağa'nın tanıtım mektuplarını okudu. Dağ şeflerinin çoğu gibi o da, Kerdestan'da tüm yazılı iletişimlerde ve kitaplarda, Kuran ve birkaç dindar eser hariç, kullanılan dil olan Farsçayı konuşuyordu, ki o eserler Arapçadır. **Kurt lehçeleri Farsçanın sadece daha fazla bozulmuş şekilleridir ve yazılı olarak kullanılanlar hariç, nadirdir.**

Mir misafiri olarak geceyi kendisiyle geçirmem için bana ısrar etti; fakat kahvaltısını yaptıktan sonra yolculuğuma devam ettim ve gün batımına doğru Beygishni'nin o küçük kalesine ulaştım.

Ertesi sabah Ser-i-Resh'in o yüksek zirvesinin omuzlarından birini geçerek Chappata vadisine indik. Yol üzerinde, Gherdi Piskoposu'nun kardeşi tarafından yönetilen, beni karşılamak için dışarı çıkmış olan bir Nestori grubuyla karşılaştık. Beni vadi içindeki Hristiyan köylerine dönmeye zorladı, ki orada birkaç tane vardı; fakat topraklarından o sırada geçmekte olduğumuz ve korumasına dolayısıyla ihtiyaç duyduğumuz Gherdi Mir'ini ziyaret etmek gerekli olduğundan, davetini reddettim. Kurt şefinin kalesi olan Zernin'e kadar benimle birlikte yürüdü ve ardından bizi Shemesdin veya Şemdina Piskoposu'nun meskenine götürecek bir yakınını rehberlik için bıraktı. Her zamanki gibi, sınırların ötesindeki Hristiyan nüfusun büyük bir kısmını yakın zamanda İran'a sürmüş olan Kurt Mir'lerinin acı acı baskı ve adaletsizliklerinden şikayet etti.

Gherdi Mir'i kalesinden uzaktaydı; ve orada dinlenip ekmek yedikten sonra, köyün bulunduğu o yüksek dağlık araziden ayrıldık ve dar bir vadiye indik. Çok sarp bir patika bizi Ser-i-Resh'in kuzey omuzunun zirvesine ulaştırdı, oradan ebedi karlarla

beyazlanmış daha yüksek zirveleri olan bir dağ denizi üzerine gazerdik. Geçidin karşı tarafındaki engebeli bir yoldan aşağı indiğimizde, bir çember içinde çömelmiş, gürültülü bir şekilde eğlenen bir Kurt grubuyla karşılaştık. Bunlar bizi karşılamak için Rua'dan gelen Mir'in oğlu Iahya Bey ve adamlarıydı. Şef, alışılagelmiş nezaket teatilerinden sonra, bizi köyüne götürmekte ısrar etti ve kuyruğu kırmızısı şalvarına uyması için kına ile parlak kırmızıya boyanmış olan o güzel beyaz kısrağına bindi. Onun misafirperverlik teklifini zar zor reddedebildim, yolculuğumuz bu yüzden hatırı sayılır bir şekilde kısaldı ve bir vadiye dönene kadar dağdan aşağı birlikte sürdük, şefin halıları ağaçların altına serilmişti ve bizim için hazırladığı ziyafetle birlikte. Asur ovalarını çevreleyen o çıplak tepelerden şimdi ayrılmıştık ve Kerdestan'ın ağaçlık bölgelerine girmiştik. Ertesi gün ceviz ve diğer büyük ağaçlarla sık kaplı bir vadi içinden geçtik ve Kurtlar tarafından Shambo olarak adlandırılan, Zab'ın başlıca kollarından birinin kıvrımlarını takip ettik. Sazdan asma köprüler üzerinden nehrin bir o yana bir bu yana geçtik, ta ki sayısız küçük derelerle sulanan bir bahçe ormanı arasından yükselene kadar, Şemdina şefi Mousa Bey'in köyü olan Nera'ya ulaşana kadar.

Yerleşimin yalnızlığı sadece, gürültülü bir akıntı içinde yıkanan birkaç çocuk tarafından bozuluyordu. Şefin kendisi ve sakinleri Ramazan gecesi görevlerinden sonra hâlâ uyuyorlardı. Açık bir çayırlıktaki bazı pınarların yakınına çadırlarımızı kurduk ve kervanımızın gürültüsüyle uyanan, ve efendisine varışımızı bildirmeyi üstlenen yaşlı bir hizmetçinin dönüşünü bekledik.

Açıkça bir medeniyet ve lüks adamıyla karşı karşıyaydık; zira yaşlı Kurt kısa süre sonra arkasından gelen sayısız hizmetkarla, şerbetler ve çini kaseler içinde çeşitli İran lezzetleri taşıyarak geldi. Mousa Bey'in kendisi öğleden sonra yanımıza geldi ve tavırları ile konuşması, kahvaltısının ürettiği izlenimi doğruladı. Kendi kabilesinin bazen dolaştığı sınırların ötesindeki İran ile olan ilişkisi, ona komşularının adetlerini ve dilini öğretmişti. Edinimlerinin ne kadar gururlu olduğu açıktı; ve bunu kendisine saygıyla sarılan silahlı adamlar kalabalığının önünde gösterebileceğini anladığında, aramızda hemen bir dostluk bağı kuruldu. Bana kendisinin, kayıtları many yüz yıl boyunca hâlâ var olan en antik Kurt ailelerinden birinden geldiğini söyledi; ve Beder Khan Bey'in düşüşünden sonra Sultan'ın kafir hükümetinden kendisi kadar yüksek bir şahsiyeti kabul edecek kadar bağımsızlığından ötürü, kendisinin tek şef olmakla övündüğünü söyledi. Hristiyanların, ve özellikle Nestorilerin o birçok acımasız katliamının ana kışkırtıcısı olan bu Sheikh Tahar, Türk askerleri tarafından dağların en uç kısımlarına kadar takip edilmeli ve ibreti alem olarak asılmalıydı, şimdi bir hastalıktan muzdaripti. İlaç için bana gönderilmişti; fakat kutsallığı bir inançsıza görünmesine izin vermeyeceğinden ve bir Doktor ile görüşmenin alışılagelmiş formundan geçmeden bir çareye sahip olmak istediğinden, ona bu konuda herhangi bir yardımda bulunmayı reddettim.

Mousa Bey o dönemde Kerdestan'da Türk Hükümeti'ne henüz resmi bir boyun eğme göstermemiş olan neredeyse tek şefti. Bölgeleri, bu nedenle, kendisinden daha az şanslı olan, Babıali'nin silahları veya entrikaları tarafından yurtlarından sürülen o mülteciler için bir sığınak yeriydi. Kabileleri bölen ve onları Osmanlı'ya kolay bir av yapan o iç çekişmelerden yakınıyordu. Karadeniz'den Bağdat civarına kadar uzanan

bu savaşçı nüfusun hiçbir zaman tek bir başa itaat etmemiş olması, aksine kendi aralarındaki kan davaları ve şahsi intikam peşinde koşmalarıyla bin parçaya bölünmüş olması, en erişilmez vadilerini ve dağlarını ortak düşmana açmış olması Sultan için gerçekten büyük bir şanstır. Türkler ise kendi nesillerinde, Kerdestan'da alışılagelmiş politikalarını başarıyla yürütmüşlerdir; şeflerin iç çekişmeleri körüklenmiş ve bu yolla bölünerek, ihanet veya zorlamayla teker teker düşmüşlerdir. Nera'da, Kurtlar tarafından giyilen o renkli yünlü kumaşları dokuyarak geçimini sağlayan birçok Yahudi aile vardır. Şemdina Piskoposu, varışımdan haberdar olarak, beni karşılaması için kardeşlerinden birini gönderdi. Akşamleyin yanımıza geldi ve Bey'in taassubuna ve zorbalığına karşı acı acı söylendi; onun birçok Hristiyanı köylerinden İran'a sürdüğünü beyan etti; yarın fakir Nestorilerin o mutsuz durumuna kendim şahit olacaktım.

Bu vadi için üç farklı isim aldım: Hassanawa, Hassan-maima ve Nahala, sonuncusu Zibari şefinden. Bir Kurttan bir yerin veya bir kişinin tam adını almanın zorluğu çok büyüktür ve Kerdestan'daki gezginler bu konuda sık sık hatalara düşmekten zar zar kurtulabilirler. Aynı isim çeşitli şekillerde telaffuz edilir ve her türlü ekleme ve kısaltmaya tabidir. Eğer bir anlamı varsa, zorluk, elbette, daha azdır.

Bkz. Bap X.

Bu akıntı için bana üç isim verildi: Av Sherah, Rudbar Keklik ve Berasghird.

Khan-i-resh, gözlemle, deniz seviyesinden 4372 fit yüksekliktedir.

† Ziyaretimden sonraki yıl dağları geçmeye çalışan iki Amerikalı misyoneri katleden, veya adamlarından biri olan bu şefti.

‡ Veya Keldanicede Chapnaia.

Ertesi gün erkenden kalktık ve köyü tamamen gölgede bırakan sarp bir patika üzerinden, çok dik bir tırmanışla, halk uyanmadan önce Nera'dan ayrıldık. Geçidin zirvesine ulaştığımızda, dağın doğu yamacına yayılmış, her renkten dağ çiçeklerinden oluşan doğal bir halının üzerine çıktık; burası, derin havzayı çevreleyen karlar ve buzullarla serinliyor ve nemleniyordu. Ayaklarımızın dibindeki vadi, Hristiyan köyleriyle yoğun bir şekilde kaplı olan Şemdina Nestori bölgesiydi; bunlardan ilki, Bedewi, bir meşe ormanından temizlenmiş birkaç ekili tarlayı geçtikten sonra ulaştığımız yerdi. Bizi görmek için dışarı fırlayan sakinler son derece fakirdi, çocuklar aç ve çıplaktı, erkekler ve kadınlar ise paçavralarla zar zor yarı yarıya örtünmüşlerdi. Kervanın o geceki dinlenme yerimize doğru devam etmesini sağlayarak, piskoposu Mar Hananisho manastırında* ziyaret etmek üzere yol arkadaşlarımla birlikte vadiden aşağıya döndüm.

Üç çeyrek saatlik bir biniş bizi piskoposluk malikanesine ulaştırdı.† Piskopos Mar Isho, uzaktan bizi karşılamak için bir miktar mesafeye kadar geldi. Perişan bir şekilde giyinmişti ve hiç de hoş bir dış görünüşe sahip değildi; ancak iyi huylu görünüyordu ve hatırı sayılır bir sağduyuya sahip olduğu anlaşılıyordu. Karşılıklı olağan selamlaşmaları yaptıktan sonra, yaban kekiği yatağı üzerine oturarak kilisenin sundurmasına doğru yol aldık. Karanlık dehlizin içine, piskoposun hanesinin mülkiyeti için mısır, yarma ve diğer erzak çuvallarının ortasına eski püskü halılar ve keçeler serilmişti. Çeşitli kaba tarım aletleri ve çıkrıklar odanın geri kalanını neredeyse tamamen dolduruyordu; zira bu ilkel Hristiyanlar, dünyevi mallarının korunması için sadece ibadet yerlerinin kutsallığına güveniyorlardı.

Kilisenin kendisine, orta büyüklükte bir adamın bile kendisini ancak zorlukla içeri sıkıştırabileceği alçak bir kapıdan giriliyordu ve içerisi, dehlizden bile daha karanlıktı. Burası kadim bir binadır ve piskopos, kuruluş tarihi hakkında hiçbir şey bilmiyordu.

Ayin ara sıra yapılsa da komünyon ayini burada icra edilmez. Başlık sayfaları maalesef eksik olan, ancak belirgin bir şekilde erken bir döneme ait oldukları anlaşılan bir veya iki yırtık pütürlü parşömen folyo, bir köşede birkaç modern kağıt el yazması ile birlikte, küf ve böceklerin kurbanı olarak üst üste yığılmıştı. Piskoposun unvanı “Roustak Metropoliti”dir; bu ismin kökenini öğrenemedim. Yetki alanı, başlıca Şemdina vadisindeki birçok Nestori köyü üzerinden uzanır.‡ Bu bölgenin yarısı İran sınırları içindedir ve manastırdan Şah'ın sınır kalelerini görebiliyorduk. Burası, her yıl ova sakinlerinin yerleşim yerleri üzerinden yılda iki kez bir çekirge sürüsü gibi geçen, kabileleri sürülerinin önünden süren, ambarları yağmalayan ve kulübelerin o zavallı mobilyalarını bile alıp götüren o büyük Herki aşiretinin dönemsel göçlerinin ana yolu üzerindedir. Nüfus, şikayetlerini Kurt efendilerine boşuna taşır; o onlardan yasal vergi ve ondalıkların iki katını alır. Türk hükümetinin ise dağların bu kısmında hiçbir gücü yoktur, Hristiyan tebaasını korumak için bir niyeti olsa bile.
Piskopos tarafından bizim için hazırlanan bal, süt ve meyveden oluşan mütevazı kahvaltıyı yaptıktan sonra, tekrar Bash-Kalah'a giden büyük yola saptık. Kervanımızın o gece için kamp kurduğu Harouni vadisine doğru inmeden önce geçmemiz gereken bir başka geçidimiz daha vardı. Dağın zirvesinde, çıkıntılı kayanın altına sığınmış birkaç Nestori aile topluluğu vardı, yarı çıplaktı, sığınmak için çıkıntılı bir kayanın altına çömelmişlerdi. Biz at sırtında geçerken, daha birkaç saat önce bir Herki Kurtu grubu tarafından sürülüp götürülmüş olan az miktardaki mallarını geri almalarına yardım etmemiz için yalvararak, atlarımızın yularlarına sarıldılar. Sefaletin son aşamasında görünen bu zavallı insanlar için hiçbir şey yapamazdım. Vadinin diğer tarafında, soyguncuların o kara çadırlarını ve yeşil otlaklar üzerinde dolaşan geniş koyun sürülerini ve at davarlarını gördük. Kamps yerleri yüksek topraklar üzerinden karların sınırlarına kadar, ve dağların en yüksek zirvelerini oluşturan çıplak dik kayaların eteğine kadar yayılmıştı. Bu maruf yağmacı çetesiyle karşılaşırsak kendi kaderimizin ne olacağından emin değildik.
Geçidin zirvesinden, dağlarla çevrili, alışılmadık derecede pitoresk biçimdeki iki derin ve iyi ağaçlandırılmış vadiye baktık. Soldakinde, bir zamanlar Şemdina Mirlerinin ikametgâhı olan iki küçük köyü, Erawa ve Serunos'u hayal meyal seçebiliyorduk. Daha kuzeydeki vadiye indik ve Sourasor'un o zavallı Nestori mezrasından, ve yıkık kilisesi ile terk edilmiş Hristiyan köyü Tellana'dan geçerek, gün batımına doğru çadırlarımıza ulaştık. Nestorili sakinleri bize sıradan kaba arpa ekmeği bile sağlayamayacak kadar fakir olan Harouna'nın yakınına kurulmuşlardı.
Alçak bir sırt bizi, hatırı sayılır bir genişlikte dikkat çekici bir ova olan Ghaour veya Ghiaver bölgesinden ayırıyordu; bu havza, görünüşe göre, antik bir gölün yatağıydı ve şimdi, onu çevreleyen büyük dağların sularını alan geniş bir bataklıktı. Batıda, merkezî Kerdestan'ın en yükseği olan Jelu'nun o yüksek, bulutlarla kaplı karlı zirvelerinin yükseldiği, dik bir kaya duvarıyla sınırlandırılmıştır. Doğuda ise, bir tepeler sırası Türkiye ve İran'ın sınır hatlarını oluşturur. Şimdi yarı bağımsız Kurt vadilerini geride bırakmış ve Bash-Kalah'ta ikamet eden bir Paşa tarafından yönetilen, yeni kurulmuş Hakkari eyaletine girmiştik. Ghaour ovası, ancak, Türk askerleri tarafından takip edildiklerinde paşalığın sınırlarının ötesindeki kayalık

kalelerine güvenli bir sığınak arayan Herki Kurtlarının yağmalarına maruz kalmaktadır.
Bölge, Nestori Hristiyanlarının çalışkan ve dayanıklı bir ırkı tarafından mesken tutulmuş birçok köy barındırır. Amerikalı Urmiye misyonerleri ziyaretemizden bu yana sınırı geçmişler ve öğrendiğime göre, buralarda umut verici başarı beklentileriyle okullar açmışlardır. Ghaour bir Nestori piskoposluğudur.
Bataklıktan kaçınmak için ovayı çevreleyen alçak tepelerin üzerindeki bir patikayı takip etmek zorunda kaldık. Tam kenarında, evleri yerdeki deliklerden ibaret olan ve yakıt için toplanmış kuru gübre yığınlarıyla neredeyse tamamen gizlenmiş olan birkaç Kurt köyünden geçtik. Kar, bu yüksek bölgede yılın yarısından fazlasında derin bir şekilde yatar ve dağ fırtınasının tehlikelerine meydan okuyan maceracı dağlılar hariç, dünyanın geri kalanıyla tüm iletişim kesilir. Yaz boyunca nemli toprak bol miktarda çiçek getirir ve ova o zaman çok renkli yamalarla bezenir. Burada ve orada, kışın karlarından önce tam olarak olgunlaşmak için zaman bulmuş olan küçük tahıl tarlaları vardı. Toprak, bazen on manda tarafından çekilen kaba sabanıyla çiftçi tarafından, tohum için ağır toprağı daha yeni hazırlıyordu. Soğuk, arpa*, meyve ve hatta çoğu sebzenin yetiştirilmesi için çok büyüktür ve ovada tek bir ağaç bile yoktur. Sakinlerin ihtiyaçları başlıca İran'dan karşılanır.
Altı buçuk saatlik bir biniş bizi, bölgenin baş yeri ve bir Türk Müdürü veya küçük valinin ikametgâhı olan büyük Dizza köyüne ulaştırdı. Bu makam, bölgenin Paşası olan İzzet'in kardeşi Adel Bey tarafından dolduruluyordu. Sakinleri kontrol altında tutmak için küçük bir düzenli ve düzensiz asker gücü vardı ve mahallenin Kurtlarını korkutmak için iki topa sahipti. Varışımdan kısa bir süre sonra divanda onun yanında oturdum. Yanında, üç yıl önce Amadiyah'ın yıkık kalesinde bana misafirperverlik göstermiş olan eski dostum İsmail Ağa de Tepelin'i buldum.† Şimdi garnizonu oluşturan Arnavut birliklerinin komutasındaydı. Son karşılaşmamızdan bu yana üzerinde büyük bir değişiklik olmuştu. Bir zamanlar altın ve gümüşle parıldayan ceket ve silahları şimdi yağlı ve mattı. Yüzü de giysileri kadar yıpranmıştı. Candan bir selamlaşmanın ardından, kendi şansı ve genel olarak Arnavut düzensiz askerleri üzerine uzun bir konuşma yaptı. “Ah! Bey,” dedi, “Osmanlının gücü ve zenginliği sona erdi. Sultan'ın artık hiçbir otoritesi yok. O uğursuz Tanzimat (Reform) tüm iyi adamların mahvı oldu. Neden, bak Bey, ben hazineden geçinmek zorundayım, ne hazineden yiyebiliyorum ne de bir piastrayı sıkıştırabiliyorum — ne diyorum, bir piastrayı mı? Köylülerden, Hristiyan olsalar bile, açlıktan ölmek üzere olan sefil bir tavuğu bile alamıyorum. Doğrusu bana reformdan bahsediyorlar ve para istiyorlar! Arnavutların işi bitti. Tafil-Bousi (maruf bir Arnavut komutanı) bile piposunu tüttürüyor ve bir Türk gibi oturuyor. Tanrı'nın iradesi böyle. Rakıyı bıraktım, Kuran'a inanıyorum ve Ramazan tutuyorum.”
Gece olağanüstü derecede soğuktu. Ovanın sıcağından dağların serin gecelerine geçiş, grubumuz arasında tahribat yaratmıştı. Neredeyse tüm hizmetkarlarımız, yolculuk sırasında onun saldırılarından nadiren kurtulmuş olan Doktor ve Bay Walpole gibi, ateşle yatağa düşmüştü. Ancak, gecikmeye dayanamazdım ve ertesi sabah hastalıklı kervanımız tekrar tepeler üzerinden zahmetle ilerliyordu. Şimdi Ermeni bölgelerine girmiştik. Dizza'nın Hristiyan sakinleri o ırk ve inançtandandı.

Ghaour'un yüksek ovasından, bir dizi vadi Bash-Kalah'a ve suları kıvrılarak içinden geçen ve Zab'ın baş sularıyla birleşen akıntıya doğru götürür. Gece için Perouniss Kurt köyünde kamp kurduk.
Ertesi gün, Charderrah (dört vadi) köyünün yakınında, gazlı fışkırmalarla kabarcıklanan bazı çamurlu su havuzlarını geçtik, burası kükürtlü bir kokuya* sahipti, ve öğleden sonra Ermeniler ve Nestoriler tarafından mesken tutulan Antiss'e ulaştık. Aynı vadinin daha aşağısında, fantastik formlarda büyük miktarlarda kireç karbonatı biriktiren ve dokundukları her şeyi taşa dönüştüren birkaç mineral pınarı bulduk. Havuzlar, bir yapay çeşmenin çizgileri gibi biri diğerinin üzerinde yükselerek, en beyaz mermerden kesilmiş gibi görünen uzun kanallardan çıkarken damlayan suyu alıyordu. Burada ve orada topraktan tıslayan bir gürültüyle gaz fışkırıyordu, ancak suyun sıcaklığı bir gün önce incelediğimiz havuzlarınkinden daha yüksek değildi. Küçük dağ dereleriyle kademeli olarak şiştiğini gördüğümüz Zab'ın kolu, hatırı sayılır bir akıntı haline gelmişti. Onu, görünüşe göre erken Türk taş işçiliğine ait güzel bir köprünün harabeleri yakınında ve Kalia-non adındaki eski, terk edilmiş bir kalenin altında yürüterek geçtik. Şimdi bu nehrin büyük kolunun vadisine girmiştik, ana kaynağı kuzeyimize doğru sadece birkaç mil uzaktaydı, İran sınırlarına yakın yerde. Toprak o kadar ağırdır ki, ülkenin kaba sabanı sıklıkla sekiz çift kadar öküz gerektirir. Ermeni sabancılar boyunduruklar üzerinde otururlar ve hayvanları uzun demir uçlu bir üvendire ile yönlendirirken veya dürterken, hayvanların çok iyi alışkın göründüğü monoton bir türkü şakırlar, öyle ki sürücü bu ağıtına ara verdiğinde, onlar da işlerinden dururlar.
Yolumuzun yakınında derin bir vadi, talihsiz gezgin Schulz'un, Hakkari'nin Kurt şefi Nur Allah Bey tarafından öldürüldüğü yer olarak bana gösterildi.† Dar bir vadiye doğru saparak yüksek dağlara doğru ilerlerken, aniden Kerdestan'ın antik kalelerinden biri olan Bash-Kalah kalesinin görüş alanına girdik. Konumu dikkat çekici şekilde pitoresktir. Arkasında dik bir şekilde yükselen dağlardan dışarı doğru fırlayan sarp bir kaya üzerinde durur. Eteğinde ise bir köyün evleri gruplanmıştır. Köyün dış eteklerinde, Paşa'nın Muhurdar'ı, yani mühürdarı tarafından, bir kavas refakatiyle karşılandık. Bizi, bir pınarın yakınında, çadırlarımız için uygun bir yere götürdü ve kısa süre sonra, vali tarafından gönderilen kendimiz ve atlarımız için erzaklar getirildi, o ise gece nöbetlerinden sonra, öğleden sonra erken saatlerde olmasına rağmen hâlâ yataktaydı. İzzet Paşa'yı ziyaret etmem karanlıktan sonrasına kaldı. Onu oldukça yüksek bir kayalık vadideki* kampında buldum, buraya cam fenerler taşıyan kavaslar tarafından yönlendirilen, çok sarp ve zorlu bir patika üzerinden ulaştık. Çadırlarının önünde küçük bir dere barajlanmış ve birçok meşalenin kırmızı ışığını yansıtan bir rezervuar oluşturulmuştu.
Gece epey ilerleyene kadar onunla kaldım ve ardından kampımıza döndüm. Bana Bash-Kalah'tan Musul'a kırk saatlik, Beit-Shebbet, Daoudiyah ve Dohuk üzerinden doğrudan bir yol olduğunu bildirdi; burası, çok az emek ve masrafla, toplar için geçilebilir kılınabilirdi. İzzet Paşa'nın eyaleti, yakın zamanda ele geçirilen ve Konstantinopolis'e uzak bölgelere sürgüne gönderilen birkaç Kurt şefinin topraklarından oluşuyordu, başlıca Al Bagh bölgesinden (ki Bash-Kalah buranın baş yeridir), Hakkari'nin dağlık bölgelerinden, Nestori vadileriyle, Berwari ve

Amadiyah'tan ibaretti. Bu ülkenin tamamı, ilk kez olarak, Babıali'nin doğrudan kontrolü altına alınmıştı. Paşa, kaynaklarını ve özellikle, mübalağalı raporları Konstantinopolis'e ulaşmış olan maden zenginliğinin kapsamını belirlemek konusunda çok istekliydi. Bu eyaleti incelemek için gönderilen deneyimsiz memurlar, şimdiden bir iki maden keşfetmişlerdi, şimdiye kadar en karlı olanı bir arsenik madeniydi ve bunu avantajlı şartlarla bazı Ermeni tüccarlara kiralamıştı.
Bash-Kalah eskiden, açgözlü ve kana susamış karakteriyle çok iyi tanınan ve Schulz'un katili olan bir Kurt şefi olan Nur Allah Bey'in meskeniydi. Nestorilerin o büyük katliamlarında Beder Khan Bey'e katılmış ve sınırları içindeki o Hristiyanları many yıl boyunca çokça inletmişti. Sultan'ın askerlerine karşı uzun bir direnişten sonra, ziyaretemizden yaklaşık iki yıl önce yakalanmış ve ömür boyu Girit (Candia) adasına sürgün edilmişti. Gece geç vakitte, eski şefin kalesinde ikamet eden Türk askerlerinin komutanı Vali Paşa'yı ziyaret ettim. Kemerli kapı yolundan açılan birçok karanlık geçitten geçerek, o zaman general tarafından işgal edilen hareme ulaştım. Duvarlar ve kuleler kötü inşa edilmişti ve kalenin disiplinsiz güçlere karşı bu kadar uzun süre direnebilmesi başlıca erişilmez konumundan ötürüydü.
Yol arkadaşlarım ve hizmetkarlarım dinlenmeye çok ihtiyaç duyduklarından, Bash-Kalah'ta bir gün durdum. Yolculuğumuza devam ederken, sadece yaz ortasında açık olan Van'a giden doğrudan ama zorlu bir yolu seçtik. Küçük bir akıntıyı takip ederek, dağların tam kalbine çıkan bir vadiye girdik. Üç saatlik bir biniş, her zaman akıntının kıyıları boyunca yukarı doğru yükselerek, bizi büyük bir kampa ulaştırdı. Sürüler yüksek otlaklardan aşağı indirilmişti ve kara çadırların etrafında sağılmak üzere toplanmışlardı. Halihazırda koyunlarının etrafında çömelmiş bir kadın grubu vardı. Uzun saçları, altın paralarla karışık püsküller halinde biten örgülerle örülmüştü. Canlı renklerdeki yüksek türbanları da paralarla süslenmişti, ince beyaz tülleri omuzlarının üzerine dökülüyordu ve dökümlü giysileri parlak ipektendi. Çocuklar ellerinde ahşap kaselerle bir o yana bir bu yana koşuyorlardı ve çadırın yakınında ayakta duran bir kız, bir tef üzerinde ritim tutarak dokunaklı bir ağıt şakıyordu. Yaklaştığımızda çadırlarından çıkan erkeklerin ve kadınların yüz hatları, ve birbirlerine hitap ettikleri dil, hemen onların Kurt olmadığını gösterdi. Onlar Yahudiydi, çobanlar ve gezginlerdi; asılları, belki de, yüksek papazları Hyrcanus ile birlikte, miladımızdan önceki ikinci yüzyılda Tigranes tarafından Kudüs'ten esir alınarak götürülen ve Van şehrine ve mahallesine yerleştirilenlerden olabilir. Onların torunları, iki yüz yıl sonra, Şahpur (Sapor) II'nin sadece Van'da 10.000 aileden az olmamak üzere yok ettiği kadar çok sayıdaydı.*
Yahudi göçebelerin yakınına kamp kurduk ve çadırlarını ziyaret ettim, ancak tarihlerine ilişkin hiçbir şey öğrenemedim. Sürülerine, babalarının daha önce yaptığı gibi, bu tepelerde bakıyorlar ve Bash-Kalah valisine vergiler ödüyorlardı. Kendileri gibi koyun besleyen, dağların üzerine dağılmış başka birçok aile daha vardı; onlar yine çobanlardı, tıpkı Mısırlılara bir iğrençlik oldukları zamanki gibi.
Şimdi Kerdestan'ın daha yüksek bölgelerine ulaşmıştık.† Ertesi sabah erken saatlerde dar çiçekli vadiden ve gürültülü akıntıdan ayrıldık ve deniz seviyesinden on bin fitten hatırı sayılır derecede daha yüksek olan, derin karlarla kaplı dalgalı bir yüksek toprağa girdik. Her iki yanımızda yükselen zirveler vardı ve batıda, Hakkari

ve Bohtan'ın yüksek sırtları da dahil olmak üzere tam bir dağ denizi yer alıyordu. Çok uzaklarda, kuzeyde, Van gölünün masmavi suları ve onun ötesinde Sübhan Dağı'nın o yalnız beyaz volkanik konisi yükseliyordu. Hafif bir rüzgar, şimdi bazı uzak tepeleri tül gibi örten, şimdi derin vadileri gölgede gizleyen birkaç küçük bulutu güneşli manzara üzerinden sürüyordu. Bir büyük kuş sürüsü, kekliğe özgü o ıslık sesiyle, karşı bir tepeden hızlı bir süzülüşle yelken açtı ve benden birkaç yarda uzağa kondu. Bunlar Türkler tarafından Kabk-i-dereh veya Our-kaklik olarak adlandırılan kuşlardı; bir dağ kekliği, neredeyse küçük bir hindi büyüklüğünde, sadece Ermenistan ve Kerdestan'ın en yüksek bölgelerinde bulunur.
Hızla inerek, dağın eteğinin yakınından geçtik, bir iki zavallı, yarı terk edilmiş Kurt mezrasını geride bıraktık, kumtaşı ve konglomeradan dik kayalarla kapatılmış uzun dar bir vadiye girdik. Dağ derelerinin bu çıkışı, merkezinde Kosh-Ab'ın pitoresk kalesiyle taçlandırılmış yalıtılmış bir kayanın yükseldiği Mahmoudiyah vadisine açılır.
* Nestori Hristiyanları kastedilmektedir.
† Manastırın deniz seviyesinden yüksekliği, gözlemle, 6625 fittir.
‡ Şemdina veya Şemdeenan vadisindeki köyler şunlardır. K. ile işaretlenmiş olanlarda Müslüman Kurtlar ikamet eder, yanlarında N. olanlarda ise Nestoriler: — Butaimo (N.), Bedewi (N.), Benerwi (K.), Sheikhan (K.), Bakurt (K.), Souri (K.), Bebabi (N.), Bemulli (K.), Fakkayien (K.), Tattè (K.), Mezrai (K.), Beborka (K.), Khusna (K.), Gördekki (K.), Gemanan (K.), Shawreta (K.), Gaouna Gundi (K.), Maseru (K.), Gara (K.), Bedinari (K.), Mullai (K.), Galaishim (K.), Peshkalan (K.), Madrita (K.), Balè (K.), Katoona (N. and K.), Hallana (N.). Şemdina bölgesinde kalan Nestori köyleri şunlardır: Souraserril, Hallan, Teis, Nerdosa, Tallana, Harounan, Serdost, Deriean, Serunos, Derrieya, Mar Isho, Beyghirdi, and Bentur.
* Ghaour ovası, gözlemle, deniz seviyesinden 6493 fit yüksekliktedir.
† Nineveh and its Remains, vol. i. p. 163.
* Gazın çıkışındaki suyun en yüksek sıcaklığı 82° idi; atmosferinki ise 71°.
† Daha sonra Baz'ın Nestori bölgesinde, cinayet sırasında Nur Allah Bey'in hizmetinde olan ve cesedi gömmek için istihdam edilen bir Hristiyanla karşılaştım. Ona göre Schulz, Yohanan adıyla geçen rehberler tarafından götürülmüştü, rehberler tarafından götürülmüş, tanıtım mektupları İranlı bir Prens tarafından Mar Shamoun yerine Nur Allah Bey'e verilmişti, o ise mektupları Mar Shamoun'a niyet etmişti. Kurt şefine, sürekli notlar alıp bunları açıkça yazdığı için ülkeyi gözetleyen tehlikeli bir adam olarak tarif edilmişti; bu durum, onun sürekli ve açıkça not alma alışkanlığıyla doğrulanmıştı. Bey'in yanında on gün kaldı ve ardından kendi efendilerinin emirleri doğrultusunda onu katleden Kurt rehberler eşliğinde yolculuğuna devam etti, burası Bash-Kalah'a yakın, Pesa kalesinin altındaki Av Spiresa adındaki bir akıntının yakınıydı. İki Hristiyan hizmetkarı onunla birlikte öldürüldü; iki İranlı hizmetçisi ise Nur Allah Bey'e götürüldü ve onlar da idam edildi.
* Bash-Kalah'taki kampımızın yeri, gözlemle, deniz seviyesinden 7818 fit yüksekliktedir.
* Moses of Chorene, I. ii. c. 19. St. Martin, Mém. sur l'Arménie, vol. i. p. 139. Bu Yahudiler, güvence aldım ki, Müslüman komşuları gibi çok eşlilik yaparlar.
† Yahudi kampı deniz seviyesinden 9076 fit yüksekliktedir.

Çadırlarımızı, kale taçlı kayanın eteğini süpüren köpüklü akıntının bankı yakınında, yeşil bir çimenlik üzerine kurduk. Varışımızdan kısa bir süre sonra Mahmoudiyah'ın kalıtsal şeflerinin bir torunu olan, saygıdeğer görünüşlü bir Kurt Beyi bizi ziyaret etti. Kendisi bir zamanlar kalenin sahibiydi, ancak Kerdestan'ın bu bölgesinde bir miktar şöhrete sahip bir maceracı tarafından kaleden sürülmüştü. Bu yağmacı yakın zamanda Türkler tarafından yakalanmıştı, onlar mülkünü ele geçirmişlerdi fakat hak sahibine henüz iade etmemişlerdi. **Bir zamanlar harap camileri, hamamları ve köprüleri hâlâ duran bir kasaba olan köy, ismini Cezire veya Bohtan Beyi gibi Abbasî Halifelerinin soyundan doğrudan iddia sahibi olan soylu Kurt ailesinden belirli bir Mahmoud Bey'den almıştır, ki o kabul edilen reisti.** On beşinci yüzyılda inşa edilen kale, Nerin olarak adlandırılır veya daha yaygın olarak Kosh-Ab, "tatlı su", altından akan berrak pınardan ötürü. Khan Murad ve Khan Abdal adında iki kardeş, sadece dağ haydutlarıydı, birkaç yıl önce Kerdestan'ın bu kısmını harap eden bir takipçiler çetesi topladılar. Khan Abdal, ani bir gece saldırısıyla,

Kosh-Ab kalesini ele geçirdi ve kısa sürede çevre bölgeyi boyunduruk altına aldı. Bu kalede kardeşler uzun süre Türk hükümetine meydan okudular, topraklarından geçmeye cüret eden kervanlardan haraç kestiler ve Hristiyan tebaalarına para cezaları ile zorunlu din değiştirmelerle baskı yaptılar. Ziyaretimizden sadece bir yıl önce kendilerine karşı gönderilen askerlere boyun eğmişlerdi ve geri kalan asi şeflerle birlikte Girit'e sürgüne gönderilmişlerdi.
Kurt Beyi ile birlikte, sınırlarla ilgili bazı ilginç bilgiler veren, ülke durumu üzerine serbestçe konuşan, Mogri'nin büyük sınır kabilesinin bir şefi olan zeki bir adam, Ahmed Agha geldi. Askerlik korkusu birçok aileyi İran'a ve Kerdestan'ın daha bağımsız bölgelerine sürdü. Öyle ki, bütün olarak, göçebe kabileler Babıali için eskiden olduklarından daha az korkutucu hale geliyorlar. Türkiye ve İran arasındaki kuzey sınırları, güneydeki kadar düzensiz değildir. Orada ikamet eden kabileler her iki hükümete de bağlılığı reddederek ve komşularına karşı saldırılarda her ikisinden de cesaret alarak, yağmaları sonunda her iki gücü de kendilerine karşı bir askeri sefer göndermeye zorlayana kadar, sınırı geçerek her zaman güvenli bir sığınak yerinden emin olmuşlardı. Sınırların o uzun süredir tartışılan meselesini çözmek adına nihayet iki Muhammedî devlet tarafından, İngiltere ve Rusya ile birlikte, bir komisyon kuruldu, ki bu mesele 1841'de neredeyse aralarında bir savaşa yol açıyordu. Dini farklılıklarla keskinleşen diplomatik zorluklar ve ulusal kıskançlıklar, bu ortak komisyonun çalışmalarını şimdiye kadar geciktirmiştir; ancak üyesi olan Avrupalı memurların yardımıyla, araştırmanın yakında tamamlanacağı ve önerilen şartların kabul edileceği umulmaktadır. Çeşitli sınır kabilelerinin milliyetine ilişkin bu kadar uzun süredir var olan belirsizlik o zaman ortadan kalkacaktır ve Kerdestan'ın düzensiz durumunun ana nedenlerinden bazıları ile iki güç arasındaki sık ihtilaflar kaldırılacaktır.
Mahmoudiyah bölgesinin doğusunda ve Karasou bölgesindekinde birçok Yezidi köyü ve hatırı sayılır bir Yahudi nüfusu vardır.* Her iki ırk da mallarını ve hatta hayatlarını tam bir ilgisizlikle alan Kurt şefleri tarafından çokça ezilmektedir, Ahmed Agha'nın beni bilgilendirdiği üzere Kadılar, her ikisinin de gerçek inanan için helal olduğuna dair fetvalar (kararnameler) vermişlerdir.
Ertesi sabah erkenden kalktık ve kaleye çıktık. Hâlâ Ramazan olduğundan, düzenli askerlerden oluşan küçük garnizon ve disiplinsiz Arnavutlar gece boyunca ziyafet çekmişlerdi ve şimdi uyuyorlardı. Uyuyanları uyandırmadan, demir kapıyı bir süre çaldık. Sonunda rüküş bir nöbetçi, paslı sürgüleri çekerken derin bir uykuda görünüyordu, bizi içeri almak istemedi, ta ki komutadaki memurdan emirler alana kadar, o memur büyük bir iyi niyetle, yıpranmış bir üniformayı sırtına geçirdi, zar zor uyanmış muhafızı dışarı çıkardı ve bizi askeri onurlarla kabul etti. Kuleleri hâlâ dik uçurumun kenarından, altındaki vadiyi baş döndürücü bir yükseklikten gözetleyerek cesurca yükselse de kale harabeye dönmektedir. Onların içinde, dağın serin esintilerine açık olan yerlerde, eski Kurt şeflerinin zevkli kafes işleriyle süslenmiş ve İran'ın boyalı panelleri ile yaldızlı kornişleri ile bezenmiş mesken odaları vardır. Şimdi buralar, parlak silahları ve yüksek derecede parlatılmış mutfak gereçleri gösterişli duvarlarda asılı duran Türk askerleri tarafından mesken tutulmuştur. Erken dönem Türk fatihlerinin işi olan, zengin işlemeli birkaç uzun pirinç top, arabalarından ters

dönmüş halde, çöken mazgalların üzerinde yatmaktadır. Muhafız kaptanıyla kahve içip çubuk tüttürdükten sonra, vadiye çıkan dar patikadan aşağı yürüdük ve atlarımıza binerek, Van yolunda önümüzden gitmiş olan kervana katıldık.
Hormuzd şiddetli bir ateş nöbetine yakalandığından ve üzerimizde şiddetli bir fırtına patladığından, Khawassan olarak adlandırılan, zengin ama seyrek nüfuslu bir vadide yer alan Hindistan adındaki Ermeni köyünde yaklaşık on dört millik bir binişin ardından durduk. Ertesi sabah bu vadiyi geçerek, sakinlerinin başında rahip tarafından karşılandığım eteklerindeki Nourtchouk'a ulaştık. Alçak tepelerden oluşan bir sıra şimdi bizi Van ovasından ve gölünden ayırıyordu. Kısa süre sonra onların zirvesine ulaştık ve eşsiz güzellikte bir manzara önümüzdeydi. Ayaklarımızın dibinde, güneşin ışınlarında yoğun bir şekilde mavi ve parıldayan, saydam sularında aynalanan Sübhan Dağı'nın o yüce zirvesiyle iç deniz yer alıyordu. Kale taçlı kayası ve mazgallı duvarları ile kuleleri olan şehir, meyve bahçeleri ve bahçeler içinde gömülmüştü. Sağımızda, sarp bir karlı dağ bir amfitiyatroya açılıyordu, bunun içinde ulu ağaçlar arasında, Yedi Klissia (yedi kilise) adındaki Ermeni manastırı duruyordu. Gölün batısında Nimroud Dagh ve Mezopotamya'nın büyük nehirlerinin kaynaklarını besleyen yüksek topraklar vardı. Resmimizin ön planını oluşturan tepeler en parlak çiçeklerle kaplanmıştı, bunların üzerinde sürüler dolaşıyordu, biz bu büyüleyici manzarayı seyretmek için durduğumuzda gösterişli giyinmiş çobanlar etrafımızda toplandılar.
Şimdi Van'a doğru hızla indik ve ovaya çıktığımızda, bir atlı grubu bize doğru dörtnala sürdü. Kısa süre sonra aralarında dostum Bay Bowen'ı tanıdım; onunla birlikte Cawass-Bashi ve Paşa tarafından beni şehre kadar refakat etmek üzere gönderilen bir düzensiz süvari birliği vardı. Valinin nezaketi bu gösterişli karşılama ile de bitmedi. Ağaçları meyvelerin ağırlığı altında bükülen meyve bahçeleri ve bahçeler arasından neredeyse bir saat boyunca kıvrıldıktan sonra, ve ardından dar ve kalabalık sokaklardan geçerek, bizim kullanımımız için hazırlanmış olan sarayına veya köşküne götürüldük, orada hazinedarı bizi kabul etmek için bekliyordu. Oruca rağmen, Doğu hayatının tüm lüksleriyle çevrili, geniş bir divan üzerinde kısa sürede dinlenirken bulduğumuz, Türk usulüne göre hazırlanmış çeşitli etler ve tatlı yemeklerden oluşan bol bir kahvaltı bizim için hazırlanmıştı.

The Castle of Mahmoudiyah

* Bu antik Medya bölgesine geniş ölçüde dağılmış olan Yahudi nüfusu arasında, İsrail'in geri kalanının mesken yerleri olarak dahi spekülasyonların işaret ettiği çeşitli topraklardakinden daha büyük bir olasılıkla, on kabilenin torunları aranabilir.

BÖLÜM XVIII.

MEHEMET PAŞA.—WAN'IN TANIMI.—TARİHİ.—DURUMUNDAKİ İYİLEŞME.—ERMENİ PİSKOPOS.—ÇİVİ YAZILI KİTABELER.—KHORKHOR MAĞARALARI.—MEHER KAPOUSI.—BİR GELENEK.—KİTABELER ÜZERİNE GÖZLEMLER.—İÇİNDE ADI GEÇEN KRALLARIN TABLOSU.—BAİRAM.—BİR ERMENİ OKULU.—AMERİKAN MİSYONLARI.—TÜRKİYE'DEKİ PROTESTAN HAREKETİ.—AMIKH.—YEDI KLISSIA MANASTIRI.

MEHEMET PAŞA, Ramazan orucu sırasında şehir surlarının dışındaki bahçelerden birindeki bir köşkte yaşıyordu. Biz henüz zar zor yemiştik ki, kendisi bize Wan'a hoş geldiniz demek için geldi. İstanbul'un son Bostancı-Başı'sının oğluydu ve çocukluğundan itibaren imparatorluk sarayında yetiştirilmiş olduğundan, hoş ve ağırbaşlı tavırlara ve önemli ölçüde bilgiye sahip bir adamdı. Kendi ülkesinden hiç ayrılmamış olmasına rağmen, Avrupa'nın alışkanlıklarına ve geleneklerine cahil değildi. Sultan'a zor ve sorumlu görevlerde uzun süre hizmet etmişti ve Bedir-Han Bey ile asi Kurt kabilelerinin boyunduruk altına alınması esas olarak onun basiretine ve sağgörüsüne atfedilirdi. Yönetimi yumuşak ve uzlaştırıcıydı ve bir Türk valisinde çok nadir bulunan, yine de uygarlık ve imparatorluğun refahı ve esenliği için o kadar vazgeçilmez olan o niteliklere,—eyaletinin gelirlerinin idaresinde tam bir dürüstlüğe ve rüşvetlerin ulaşamayacağı bir adalet duygusuna sahipti. Hristiyanlardan ve Kurtlardan, onun paşalığı boyunca yaptığımız yolculuğumuz sırasında, onun hoşgörüsüne ve dürüstlüğüne dair en yüksek şahadeti almıştık.

Akşamleyin onun ziyaretine karşılık verdim ve onu, şehrin reisleri ve yaşlıları ile hane halkının görevlileri tarafından etrafı sarılmış halde buldum. Gece yarısına kadar onunla oturdum, zaman iyi eğitimli bir Türk'ün sürdürmeyi çok iyi bildiği o hoş sohbetle geçip gitti.

Wan'da bir hafta kaldım, esas olarak çivi yazılı kitabeleri kopyalamakla ve buranın antik çağdan kalma çok sayıdaki dikkate değer anıtlarını incelemekle meşgul oldum. Şehir çok eski bir tarihe sahiptir. Büyük ve güzel bir gölün kıyısında, müreffeh bir topluluğa fazlasıyla uygun bir konumda yer alır. Doğudaki iç denizi çevreleyen görkemli dağlar, burada bir amfitiyatro şeklinde geriye çekilerek, ortasında izole, kalkerli bir kayanın yükseldiği, beş veya altı mil genişliğinde zengin bir ova bırakır. Bu doğal kalenin zirvesine, kademeli ama dar bir çıkışın surlar ve burçlarla savunulduğu batı tarafı hariç, hiçbir yaklaşım yoktur. En erken çağlardan beri sonuç olarak şehrin akropolü olmuştur ve modern savaş motorlarının keşfinden önce hiçbir konum

bundan daha güçlü olamazdı. Nispeten yakın bir tarihe ait olan tahkimatlar ve kale şimdi harabe halindedir ve birkaç paslı toplarıyla, komşu Kurtların saldırılarına karşı neredeyse hiç savunulamaz durumdadır.
Ermeni tarihine göre, Asur kraliçesi Semiramis şehri kurmuştur ki şehir, onun ardından, aslen Schamiramjerd olarak adlandırılmıştır. Burada, verimli ovaya diktiği ve binlerce arıkla suladığı leziz bahçelerde, bir Mezopotamya yazının dayanılmaz sıcaklarından sığınmış, kışın yaklaşmasıyla birlikte yine Ninova'daki saraylarına dönmüştür.
İlk şehrin çürümeye yüz tutmasının ardından, Büyük İskender'in istilasından kısa bir süre önce, Van adında bir Ermeni kralı tarafından yeniden inşa edildiği ve daha sonra onun adıyla anıldığı söylar. Yeniden terk edilmiş olduğu anlaşılıyor, çünkü İsa'dan Önce ikinci yüzyılda, burayı krallığın en güçlü şehri yapan Aria'nın Arşak hanedanlığının ilk kralı Vagharshag tarafından temellerinden bir kez daha yükseltildiğini görüyoruz. Yedinci yüzyılda Ardzrounis'ten Yunan imparatorlarına, onlardan da Selçuklu Türkleri tarafından alınmıştır. 1392 yılında, adet olduğu üzere halkı kılıçtan geçiren Timur'un eline geçti. Onun döneminde bile Asur kraliçesi tarafından dikilen devasa taştan anıtlar yabancıya hala gösteriliyordu.
Ermenistan'ın eski tarihçisi Khorenli Musa, buranın konumunu ve eski eserlerini sadakatle tarif etmiştir; gür köylerle kaplı ve sayısız akarsuyla sulanan geniş bir ovanın ortasında yükselen izole tepe; yaşayan kayaya oyulmuş şapeller, odalar, hazineler ve mağaralar ve sanki bir tüy kalemle balmumu üzerine yazılmış gibi, uçurumun yüzeyinde bulunan büyük kitabeler. Semiramis tarafından bu muazzam işleri gerçekleştirmek üzere on iki bin işçi ve altı bin usta taş yontucusunun görevlendirildiğini beyan eder. Yapay mağaralar ve kitabeler hala durmaktadır, ancak modern araştırmalar bunların Ermeni antikacısı tarafından atfedildikleri dönemden çok daha farklı bir döneme ait olduğunu kanıtlamıştır.
Modern zamanlarda Wan'ın dikkate değer antik kalıntılarını inceleyen ilk gezgin, talihsiz Schulz olmuştur. Kendisi burayı 1827 yılında ziyaret etmiştir. Kaya üzerine oyulmuş çivi yazılı kitabelerin ondan çok önce var olduğu biliniyordu, ancak bunları ilk kopyalayan oydu ve onun kopyalarından bunlar Fransa Asya Cemiyeti tarafından yayımlandı. Schulz'un zamanından beri Wan birçok değişiklik geçirdi. Türk garnizonunu katleden, Hristiyanlara büyük cezalar kesen ve bağımlı köylere acımasızca baskı yapan asi Kurt reisi Han Mahmud tarafından ele geçirildi. Sultan birliklerinin burayı geri almak için yaptığı birçok nafile girişimin ardından, nihayet seyahatimden iki yıl önce teslim oldu. Mehemet Paşa'nın ılımlı yönetimi altında hızla refaha yükselmektedir. Ermenilere sağladığı koruma, bu girişimci ve çalışkan insanları ticaretlerini genişletmeye ve ticaret için depolar inşa etmeye teşvik etmişti. Pazarları bitişik, Avrupa giyim eşyalarının ve lüks malların satışa sunulduğu iki güzel han neredeyse tamamlanmıştı; ve daha da önemlisi, şimdiden birkaç yerli okul kurulmuştu. Bu gelişmeler esas olarak, enerji ve kararlılıkla destek veren, liberal ve aydın görüşlü bir adam olan Ermeni tüccar Sharan adlı kişiye borçluydu ve Paşa'nın Hristiyan nüfusun sosyal durumunu iyileştirme arzusunu destekliyordu.
Varışımdan kısa bir süre sonra, Ermeni piskoposu beni ziyaret etti. Kendi tarikatının tuhaf kıyafeti içindeydi,—neredeyse başını gizleyen geniş siyah bir kukuleta ve uzun

siyah cübbeler,—ve kendisine piskoposluğunun rahipleri ile önde gelen meslekten olmayan kişileri eşlik ediyordu. Göğsünde, haklı olarak gurur duyduğu, Türk liyakat nişanının zengin elmas hilal ve yıldızını taşıyordu. Bu nişan, Hristiyanlara bir teşvik ve hükümete yön veren hoşgörü ruhunun bir kanıtı olarak, Paşa aracılığıyla Sultan'dan kendisi için istenmişti. Eğer bu tür ilkeler Türkiye'de tam olarak uygulansaydı, imparatorluk için iyi umutlar olurdu. Piskoposluk makamına usulüne uygun olarak seçilmesinin üzerinden birkaç yıl geçmiş olmasına rağmen, kilisesinin patriği tarafından resmi olarak takdis edilmeyi hala istiyordu. Bu tören, Rusya'ya devredilen Eçmiyazin Manastırı'nda ikamet eden patrik ile Türk topraklarında ikamet eden ve kendi mezheplerinden olan Ermeni din adamlarını birbirinden ayıran anlaşmazlıklar nedeniyle şimdiye kadar ihmal edilmişti son savaşın kapanışında. Kilise işlerinin yönetimindeki siyasi müdahalelerden kaynaklanan bu farklılıklar, toplulukta bir süreliğine bir bölünmeye yol açmıştı, çünkü buranın bir kısmı, Klikya'da, Sis'te ikamet eden ve dolayısıyla yabancı kontrolün ötesinde olan bir patriğin altına girmek isteyen Sultan'ın otoritesini tanıyordu. Ancak aralarındaki çekişme artık çözülmüştü ve piskopos, Ermeni hiyerarşisine usulüne uygun olarak kabul edilmesi için gerekli olan o takdisi almak üzere yola çıkmasının arifesindeydi.
Modern Wan kasabası, izole kayanın eteğinde ve güneyinde yer alır. Sokakları ve pazarları küçük, dar ve kirlidir; ancak evleri kötü inşa edilmemiştir. Yedi Klissia dağlarından doğan akarsulardan türetilen yapay arıklarla sulanan meyve dolu bahçeler ve meyve bahçeleri ile çevrilidir. On iki ila on beş bin arasında sakin barındırabilir. Ziyaretim sırasında tüm paşalık, Türk hazinesine yıllık altı bin kese (yaklaşık 27.000 sterlin) tutarında bir meblağ ödüyordu. Kasabada bin piyade ve beş yüz atlıdan oluşan bir garnizon ve bölgedeki ve komşu Hakkari eyaletindeki birliklerin komutanı beş bin adamın başında bulunuyordu.
Wan'ın eski kalıtsal paşaları ile başlıca aileler Türk kökenliydi ve soyundan gelenlerin bazılarından aldığım bilgiye göre yaklaşık üç yüz yıl önce Konya'dan (Iconium) gelmişlerdi. Ancak çevre ilçelerin reisleri Kurt'tur. Topçioğlu ve Timuroğlu adını taşıyan iki aile, kasabayı sürekli savaş halinde olan ve kan davalarını neredeyse her gün sokaklara taşıyan iki karşıt gruba bölmüştü. Timuroğulları en güçlüleriydi ve Han Mahmud'un burayı ele geçirmesi onların vasıtasıyla olmuştu.
Wan kitabeleri, hepsi çivi yazısı formunda olmasına rağmen iki farklı döneme aittir. En eskileri, karakter olarak Asur'un en eski anıtları üzerindekilerle aynıdır. Tamamen bu Asur karakterinde olmayan tek yazı, kayanın güney yüzünde, her taraftan erişilemez, ancak harflerinin boyutu ve netliği nedeniyle aşağıdan bir dürbünle kolayca okunabilir durumdadır. Schulz tarafından kopyalanmıştır ve Xerxes'in Darius'un oğlu olduğuna dair üç dilli bir tablettir, Hamadan (Ecbatana) ve Persepolis'teki aynı krala ait olanlarla kelimesi kelimesine neredeyse aynıdır.
En eski kitabeler, şehrin batı kapısının yakınındaki bir duvara yerleştirilmiş iki kare taş üzerinde ve kalenin tek girişinin hemen altında bulunur. Bu duvarın eski tahkimatların bir parçası olduğu ve daha yakın bir dönemde kilisenin bir kenarını oluşturduğu görülmektedir; burası Aziz John'a adanmış bir Hristiyan kilisesidir, ancak şimdi harabe halindedir. Yazılı taşlar çok daha eski bir binadan alınmıştır.

The Town and Rock of Wan

Wan Kurtları.

Wan Kasabası ve Kayası

Transactions'ın yeni serisinin dokuzuncu cildinde; Schulz'un bir biyografisi kitabelere eşlik etmektedir.
Hristiyan nüfusun durumu.
Wan'da kaldığım süre boyunca kendisinden büyük nezaket ve yardım gördüğüm, Paşa üzerindeki nüfuzu ve sağduyusu sayesinde Hristiyanların durumunun iyileşmesine ve paşalığın genel refahına önemli katkılarda bulunan, karantina dairesinin başındaki bir Alman beyefendi olan Dr. Bimerstein'ın adını anmadan geçmemeliyim. O, Avrupa'nın süprüntüleri ve dışlanmışları sınıfında hoş bir istisnaydı; ki onlar genellikle Türk karakterini bozmak ve bir Avrupalı ile bir Hristiyanı küçümsemeye itmek için bilinenden daha fazlasını yaparlar. Aralarında bir İngiliz'in olmadığını söylemekten gurur duyuyorum, sanırım yoktur.
Wan, deniz seviyesinden yaklaşık 5600 fit yüksekliktedir.
Wan yazısının ayırt edici özelliği, iki çivi kesiştiğinde yatay çivinin tekrarlanması eğilimidir: böylece iki çizginin kesişimi şeklinde olur. Bu karakterdeki kitabeler, aynı nehir üzerindeki Malatya yakınlarındaki bir kayada (M. Mühlbach tarafından kopyalanmış ve Syro-Egyptian Society tarafından yayımlanmıştır), Patnos'taki bir sütunda (Hon. F. Walpole tarafından kopyalanmıştır) ve Ermenistan'ın çeşitli yerlerinde, ama esas olarak Van Gölü civarında bulunan, Euphrates üzerindeki Pahlou'daki kitabelerdir (Brit. Mus. Series, s. 74.).
Schulz'un koleksiyonunda bu kitabelerden sadece bir tanesi verilmiştir (No. 1.); biri yedi, diğer sekiz satır uzunluğundadır.

İki yazıt benzerdir ve tatmin edici bir şekilde çözülememiş olan bir kral ve babasının isimlerini içerir. Şöyle yazılmışlardır,

Kraliyet unvanlarının

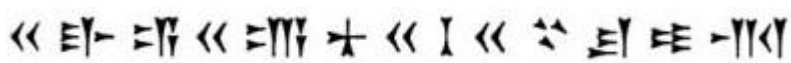

Asur'un ilk hükümdarları tarafından kullanılanlarla, görünüşe göre Mezopotamya'nın en kuzey kesimine, Fırat ve Dicle'nin kaynak suları arasına ve hatta belki de Wan gölü dahil olmak üzere uygulanan bir isim olan "Nahiri Kralı" istisnası dışında, tamamen aynı olması dikkat çekicidir. Bu ülkenin, inanmak için nedenler bulunan ve Yunanlıların Mezopotamya'sının çok kuzeyinde kalmış olabilecek Mısır anıtlarının Naharina'sı ile de tanımlanması mümkündür.
Bu yazıtların dilinin Asurca gibi göründüğü, diğerlerinin dilinin ise Wan'a özgü olduğu da belirtilmelidir. Yine de içlerindeki kralların isimleri, görüleceği üzere, diğer anıtlar üzerindekilerle soybilimsel olarak ilişkilendirilebilir.
Ancak Wan'daki en önemli kayıtlar, muhtemelen bir zamanlar mezar olarak hizmet veren, oyulmuş bir dizi odanın girişinin etrafında, izole kayanın güney yüzüne kazınmıştır; bunlar, Bavian ve Malthaiyah'taki yapay mağaraların aksine, yazıtlarla aynı döneme atfedilebilir. Bu yazıtlar bir hükümdarın zaferlerini ve amellerini kaydettiğinden, bunların kraliyet mezarlarının üzerine yerleştirilmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

Uçurumun dikey yüzüne oyulmuş ve kısmen tahrip olmuş, bu nedenle biraz zor ve tehlikeli olan yirmi dar basamaklı bir merdiven, üzerinde kayanın dikkatle düzleştirildiği ve hala çivi yazısı karakterindeki yazıtlarla kaplı olduğu dar bir çıkıntıya çıkar. Burada, yaklaşık 7 fit derinliğindeki bir giriş; 34 buçuk fit uzunluğunda, yaklaşık 21 fit genişliğinde ve 12 fit yüksekliğinde bir salona açılır ve dört kapı eşiği vasıtasıyla o kadar çok sayıda farklı odaya yönlendirir.
Nimrud'un standart yazıtında olduğu gibi bu yazıtlarda da aynı ifade biçimleri görülür: Schulz'un kopyasının 2. ve 3. satırlarını Brit. Mus. Series, s. 3'ün 6. ve 7. satırlarıyla karşılaştırın.

Duvarlarının çevresinde pencere benzeri girintiler vardır ve bunların arasında ile kapı eşiklerinin her iki yanında, ortalarında metal lambalar tutmuş olabilecek delikler bulunan süs nişleri yer alır. Zemin iki yerde birkaç inç derinliğinde kareler halinde kazılmıştır; ne amaçla olduğunu tahmin edemiyorum.
Girerken soldaki kapı, benzer pencere benzeri girintilerle çevrili, 11 fit 8 inç'e 9 fit 8 inç boyutlarında küçük bir odaya açılır. Bu odada, taşlar ve çöplerle ağzının birkaç fit yakınına kadar doldurulmuş bir kuyuya veya çukura açılan ikinci bir kapı eşiği vardır. İçindekileri çıkarmadan derinliğini veya orijinal kullanımını kesin olarak saptamanın hiçbir yolu yoktu.

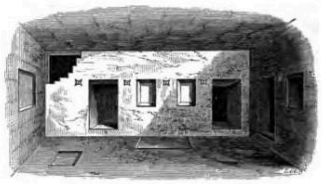

Interior of a Tomb in the Rock (Wan).

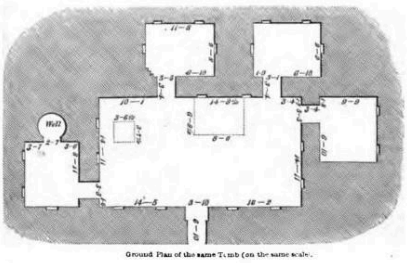

Ground Plan of the same Tomb (on the same scale).

Kuyu
Giriş salonundaki diğer üç kapı, nişlerle çevrili, ancak başka bir süslemesi olmayan kare odalara açılır. Kazılar bazen Türkler tarafından, altlarındaki bir bahçeden dolayı Khorkhor mağaraları anlamına gelen "Khorkhor Mugaralari" olarak adlandırılır.
Dış girişin etrafındaki kayanın yüzeyindeki yazıtlar, sekiz paralel sütun halinde yer alır und toplamda yaklaşık 300 satır ile on üç ardışık paragrafı içerir. Harfler büyük ve hayranlık uyandıracak şekilde kazınmıştır ve yazı yatay çizgilerle bölünmüştür. Kısmen doğal çürüme, ancak esas olarak kasıtlı zarar nedeniyle birçok yerde kusurludurlar: silinmiş karakterler, karşılık gelen pasajları içeren birkaç yazıtın karşılaştırılmasıyla büyük ölçüde restore edilebilir. Bu kaya tabletleri, Dr. Hincks'e göre adı Arghistis olan bir kralın kayıtlarıdır. Ulusunun tanrılarını yardıma çağırır ve isimleri henüz belirlenmesi gereken, ancak muhtemelen Ermenistan'ın kuzeyindeki ülkelerde ikamet eden çeşitli halkların veya kabilelerin fethini kutlar; tapınaklarının ve saraylarının yakılmasını, esirlerin götürülmesini ve atlar, develer, sığırlar ve

koyunlardan oluşan muazzam bir ganimeti anlatır, her birinin sayıları bariz bir kesinlikle verilir. Bu fetihlerin esas olarak yapıldığı bölgenin adı Mannu gibi görünmektedir.
Bu yazıtların altındaki bahçeler, Wan'ın eski kalıtsal Paşalarından birinin ailesine aittir. Kayanın eteğinden bir pınar fışkırır ve üzerinde, ok başlı karakterlerle bir efsane içeren, agora tamamen tahrip olmuş küçük bir tablet vardır. Gözlemlediğim gibi, araziler Khorkhor olarak adlandırılır ve bütün kaleye hala verilen isim olduğu varsayımıyla, bu ismin çivi yazılı yazıtlarda Wan'ın eski adı olarak geçtiğine inanılmıştır. Ancak bana bunun bu bahçelerle sınırlı olduğu güvencesi verildi.
Kalan yazıtlar kayanın kuzey yüzündedir. Sayıları beştir. Girerken soldaki yan duvarda bulunan en uzun ve en önemli olanı yirmi dokuz satır içerir ve yapay tonozlu bir girinti oluşturur. Tablet boyunca Ermeniler tarafından kesilen kaba bir haç nedeniyle kısmen tahrip edilmiştir. Mağaraya "Khazana Kapousi" veya hazine kapısı denir und Hristiyanlar ile Müslümanlar tarafından kutsal bir yer olarak kabul edilir. Altında, geleneğe göre, alevden kılıçlarla silahlanmış cinler tarafından korunan bir demir kapı, her türlü zenginlikle dolu geniş bir salona girişi kapatır. Bu portalı tek başına açabilen sihirli sözcükler yazıtta yer almaktadır; burası, şafak vaktinde mağaranın yakınındaki bir deliğe çekilen bir yılan tarafından geceleri korunmaktadır. İkinci bir yapay odanın girişinde on yedi satırlık bir yazıt kazınmıştır ve kayadaki tabletlerde her biri on dokuz satırlık, kelimesi kelimesine benzer, ancak kraliyet adında imla varyasyonları olan üç adet daha vardır.
Bu yazıtlardan dördü, fetihlerini kayanın güney yüzüne kaydeden kralın babasına aittir. Dr. Hincks'e göre adı Minuas olarak okunabilir. Bunlar sadece kraliyet unvanlarını ve tanrılara yakarışları içerir. Tonozlu girintideki uzun yazıt, Wan anıtlarında adı geçen en son kral olan Minuas'ın torununa aittir. Bir ülkenin adını içermesi bakımından dikkate değer bir öneme sahiptir, 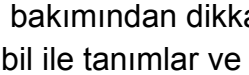 ki Dr. Hincks bunu Babil ile tanımlar ve üç farklı ülkeden alınan ganimet miktarını sıralar ve ardından bütünün toplam miktarını verir. Bu çifte hesaplama ile, biri diğerini kontrol ederek, Asur yazıtlarda sayıları temsil eden işaretlerin yanı sıra ilgili değerlerine dair bir ipucu sağlandı; bu keşif için Dr. Hincks'in basiretine borçluyuz. Dahası, Ermeni kralı tarafından fethedilen ulusların uzun bir listesini verir ki bunların başlıcası, henüz tanımlanmamış bir isim olan Abana olarak adlandırılır.
Paşa, Wan'daki araştırmalarım sırasında emirlerim altında, Nikôos adında akıllı ve dürüst bir Ermeni olan kasabanın "Mimar Başı"sını nazikçe görevlendirmişti. Ayrıca orada, yazılı tabletlerin altında hazine aramak için izin fermanı almak üzere ta İstanbul'a kadar gitmiş olan yarı çılgın bir Cavass buldum. İmparatorluk belgesi, ancak ortaya çıkarılan zenginliklerin bir payının Sultan'ın hazinesine ödenmesi şartıyla verilmişti. Kesesi boşalmış olmasına rağmen bölgedeki tüm eski taşları ve yazıtları bildiği için araması şimdiye kadar beyhude kalmıştı. Bu iki adamın yardımıyla, toprağı bir veya iki yarı gömülü tabletten temizlemek ve yapay olarak düzleştirilmiş kayayı açığa çıkarmak dışında başka bir sonuç elde etmeden, kayanın kuzey yüzünün eteğinde kısa bir süre kazı yaptım.
Kasabanın yaklaşık bir buçuk mil doğusunda, Wan bahçelerindeki küçük bir köyün yakınında, kayada 15 fit 8 inç yüksekliğinde ve 6 fit 7 inç genişliğinde, uzun bir çivi

yazılı yazıt içeren bir girinti vardır. Tablet üzerinde, Schulz tarafından bahsedilen sarı cila veya sır kalıntıları hala izlenebilir. Eski Persler, kaya oyması yazılarını benzer yöntemlerle atmosferin etkilerinden korumuş gibi görünmektedir, cila izleri Bisutun'un büyük anıtı üzerinde keşfedilmiştir. Yazıt, Wan halkına göre Çoban Kapısı anlamına gelen Meher Kapousi olarak adlandırılır; bir efsaneye göre, altında uyuyakalan bir çobana, rüyada büyüyle kapanmış portalı açan sihirli sözcük söylenmiştir. Uyanmış ve hemen tılsımı söylemiştir. Taş kapılar ardına kadar açılmış, hayretler içindeki gözlerine tükenmez hazinelerle dolu geniş bir salon sermiştir; ancak o içeri girerken kapılar arkasından tekrar kapanmıştır. Sürüsünü beslediği heybeyi altınla doldurmuş ve günlük yiyeceğini heybesinde taşımıştır. Sihirli çağrıyı tekrarladıktan sonra açık havaya çıkmasına izin verilmiştir. Ancak çoban değneğini içeride unutmuştur ve emri üzerine kapılar bir kez daha açıldığında onun için geri dönmek zorunda kalmıştır. Çoban bir daha geri gelmediği için, sadık köpeği gece çökene kadar dışarıda beklemiştir; sonra altın heybesini alıp çobanın karısına götürmüş, onu mağaranın kapılarına yönlendirmiştir. Kadın kocasının çığlıklarını hala duyabilmektedir ve günümüzde de feryat ettikleri duyulur, ancak kimse ona yardım edemez.
Meher Kapousi yazıtı aslen, aynı kaydın iki kez tekrarlanmasından oluşan doksan beş satırdan ibaretti. Şimdi sadece altmış kadarı okunabilir durumdadır. Dr. Hincks'in Ishpuinis ve Minuas olarak okuduğu, birlikte hüküm sürmüş gibi görünen hai kralın emriyle kazınmıştır. Çok sayıda tanrıya yapılan kurbanların ve sunuların bir listesinden başka pek bir şey içermez, her biri göksel hiyerarşideki önemine göre bir pay alır; en düşük rütbedeki sadece bir koyun, en yüksek rütbedeki ise onyedi öküz ve otuz dört koyun alır. Ermenistan tanrıları ile birlikte, onurlardan en küçük payı alan, bazıları sadece yarım öküz alan yabancı ulusların tanrılarından bahsedilir.
Çoban Kapısı'nın yakınında kayalar çok sayıda mağara şeklinde kazılmıştır. Bazı yerlerde uzun basamak dizileri hiçbir yere çıkmaz, dikey uçurumun yüzünde aniden biter; diğerlerinde ise uçurum, bariz bir amaç olmaksızın büyük bir yüksekliğe kadar dikleştirilmiştir. Mağaralardan birine çıkan merdivenleri olan tekil bir kuyu, Zimzim olarak adlandırılır. Bu sıra dışı kazıların kullanımını ve kökenini açıklamak zordur; ovadan yükseklikleri ve erişilemez konumları, bunların taş ocağı olduğu fikrini neredeyse tamamen dışlar.
Üzerine çivi yazısı karakterleri kazınmış birkaç siyah bazalt levha, Wan kasabası içindeki iki eski Ermeni kilisesinin iç duvarlarına inşa edilmiştir. Binanın geri kalanıyla birlikte kireçle boyanmışlardı, ancak piskopos nezaketle sıvanın üzerlerinden kaldırılmasını emretti. Yazıtların bazıları artık okunamaz durumdadır. St. Peter ve St. Paul kilisesinde, Dr. Hincks'e göre adları Ishpuinis ve Miliduris olan hai krala, büyükbaba ve toruna atıfta bulunuyor gibi görünen dört efsanenin parçalarını buldum. Bunlar tarihseldir, birçok şehrin ele geçirilmesinin ve fethedilen ülkelerden taşınan ganimet miktarının bir kaydını içerir.
Surp Sahak kilisesinde, biri sunağın altında, diğeri ise giriş holünde zemin seviyesinin altında bulunan ve taşa ulaşabilmem için kırılıp kaldırılması gereken hai yazıtın kopyasını çıkarmayı başardım. En uzunu kırk satırdan, diğeri yirmi yediden oluşur. Her ikisinde de satırların başı ve sonu eksiktir. Dr. Hincks'in okumasına göre adı Arghistis olan bir krala aittirler ve bunlardan biri en az 453 şehrin ve 105

tapınağın veya sarayın ele geçirilmesini, 25.170 (?) erkeğin, 2734 memurun, 73.700 koyunun ve muazzam sayıda öküzün ve diğer ganimetlerin götürülmesini kutlar.
Wan'da kopyalayamadığım tek yazıt, Xerxes'in üç dilli tabletiydi. Kayanın en erişilemez yerinde, ovanın yaklaşık yetmiş veya seksen fit yukarısındadır. Yeterli güce sahip bir dürbünüm olmadığı için karakterleri aşağıdan ayırt edemedim. Schulz tarafından doğru bir şekilde kopyalandığı ve Persepolis ile Hamadan'daki aynı krala ait olanlara benzediği için, halatlar veya iskeleler vasıtasıyla ona ulaşmak için herhangi bir risk veya masrafa girmeyi gerekli görmedim.
Kayada çok sayıda kazılmış oda vardır, hatta bazıları boyut olarak tanımladıklarımı aşar; ancak bir taraflarındaki yaklaşık iki buçuk fit yüksekliğindeki basit bir taş koltuk veya sıra hariç, tamamen düz ve süssüzdürler. Mezar olarak kullanılmış gibi görünmektedirler ve Schulz bunlarda insan kemikleri bulduğunu beyan eder; ancak bu kalıntıların orijinal sakinlere ait olup olmadığı şüphelidir. Bazılarına uçurumda oyulmuş basamak dizileriyle yaklaşılır; diğerleri ise yukarıdan halatlar olmadıkça tamamen erişilemez durumdadır. Hepsi az çok daha önce bahsedilen odalara benzediğinden, bunların ayrıntılı bir açıklamasını veya doğru ölçümlerini vermeyeceğim.
Tarih öğrencisi için ilginç olabileceğini düşünerek, Wan yazıtlarda adı geçen kralların bir listesini saltanat sıralarına göre ekliyorum.

Bu yazıtlar Schulz'un koleksiyonunda i.'den viii.'ye kadar numaralandırılmıştır.
Ayrıca bkz. Dr. Hincks'in Wan Yazıtları Üzerine İncelemesi, Royal Asiatic Society Dergisi'ndeki Bölüm 2.
Eski Khorkhorunik eyaleti Wan gölünün batısındaydı; Dzoub şehri o eyalette bulunuyordu.
Schulz'un koleksiyonunda xii.'den xvi.'ya kadar numaralandırılmıştır.
Schulz, birçok diğerleri gibi muhtemelen çok eski bir tarihe ait olan bu geleneği aktarır.
Schulz, No. xii.
Bkz. Dr. Hincks'in Royal Asiatic Society Dergisi'ndeki Wan Yazıtları Üzerine Makalesi.
Albay Rawlinson, Behistun Yazıtları Üzerine İnceleme, Royal Asiatic Society Dergisi'nde.
Bu kiliseler muhtemelen çok eski bir tarihe sahiptir, ancak kuruluş tarihlerine dair hiçbir kayıt kalmamış gibi görünmektedir.
Karanlık ve kaba bir şekilde inşa edilmişlerdir ve dikkat çekici hiçbir yanları yoktur.
İkisi Schulz tarafından verilmiştir, No. xxxviii. ve xxxix.
Satırların başları tahrip olduğundan sayılar tamamen tam değildir.

1. 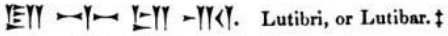 Lutibri, or Lutibar.‡
2. 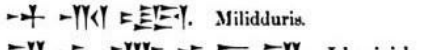 Milidduris.
3. 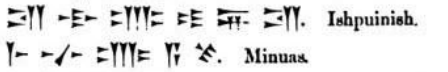 Ishpuinish.
4. 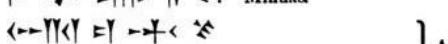 Minuas.
5. (or 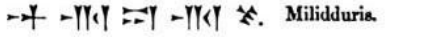) } Arghistis.
6. Milidduris.

Yukarıdakiler yazıldıktan sonra Albay Rawlinson, Ninova ve Wan yazıtları arasında üç eşzamanlılık duyurdu. "Lutipari, Sardanapalus (Nimrud'daki kuzey-batı sarayının kurucusu) ile mücadele ederken bulunur; oğlu Semiduri, Deleboras (dikilitaş kralı) tarafından saldırıya uğrar; ve beşinci Wan hükümdarı Arghisti, Sargon'un bir rakibidir." Ancak Dr. Hincks ikinci tanımlamayı reddeder ve bu nedenle birincisi hakkında da önemli ölçüde şüphe duyar. (Literary Gazette, 18 Aralık 1852, s. 931.)
Wan'da bulunan en eski yazıtların Asurca olması, diğerlerinin ise esasen farklı bir dilde olması ilginç bir gerçektir. Sennacherib'in iki oğlunun, babalarını katlettikten sonra Ermenistan'a kaçtıkları ve kuzey Mezopotamya ile birlikte o ülkeye hükmeden

kraliyet hanedanlıkları kurdukları yönündeki Ermeni geleneği ile bağlantılı olarak (St Martin, cilt i. s. 163.), yazıtların daha yakın bir döneme, Asur imparatorluğunun yıkılışı ile Pers imparatorluğunun yükselişi arasındaki zamana ait olduğu tahminine yol açmış olabilir.

Bu yazıt, güçlü bir teleskopla Schulz tarafından kopyalanmıştır ve suretlerinin geri kalanıyla birlikte yayımlanmıştır.

† Schulz, Anılarında her bir mağaranın ölçülerini ve detaylı bir açıklamasını vermiştir.

‡ Yukarıdakiler Dr. Hincks'in isimleri okuma versiyonudur. İlk kısmı bir tanrıçanın, belki de Herodot'un Mylitta'sının adı olan ikinci ve altıncının doğruluğu konusunda bazı şüpheleri vardır; her ne kadar Babil yazıtlarında "Gula" olarak yazılmış gibi görünse de. Bunların bazen imla varyasyonları ile yazıldığı gözlemlenmelidir.

Wan yazıtları üzerine. Sayfa 14., Journal of the Royal Asiatic Society.

† Botta, pl. 151. l. 5.

Wan yazıtlarının hangi dil ailesine atanması gerektiği henüz şüphelidir. Bazıları bunun bir Tatar lehçesi olduğuna; veya en azından büyük ölçüde Moğol unsuru ile karışmış olduğuna inanmaktadır. Dr. Hincks ise aksine bunun Hint-Germen olduğu görüşündedir ve kanıt olarak Sanskriptçe ile uyuşan çeşitli ismin hal eki örneklerini ileri sürmektedir.* Yazıtlardan ikisi, ve tarihçe en erken olanları, daha önce de belirttiğim gibi, saf Asurcadır.

Anıtların tarihine gelindiğinde, bunu bir dereceye kadar kesinlikle sabitlememizi sağlayabilecek bir ipucu var gibi görünmektedir. Khorsabad'dan† gelen bir yazıtta, Sargon tarafından fethedilen krallar arasında ismi Wan hanedanlığındaki beşinci olan Arghistis ile uyuşan birinden bahsedilir. Bu nedenle ikisinin aynı olduğunu varsayarsak, ve öyle olduklarından şüphe etmek için hiçbir neden yoktur, Wan kayıtlarındaki hükümdarların İsa'dan önce yaklaşık sekizinci yüzyılın ortalarından yedincinin sonuna kadar hüküm sürdüklerini kabul edebiliriz; ve karakterlerin formlarının sunduğu kanıtlar da bu tahmine yol açmaktadır. Dikili taş kralının ölümü ile Sargon'un hükümdarlığı arasında Asur hükümdarlarının otoritelerini Nineveh'in kuzey-doğusundaki yüksek dağ sıralarının ötesinde uygulamaktan aciz kalmış olmaları ve Asur'unkinin‡ bir kolu olabilecek bir hanedanlığın o dönemde Ermenistan'da kendisini kurmuş ve Nineveh tahtına yeniden büyük bir fatih oturana kadar bağımsızlığını korumuş olması mümkündür. Dr. Hincks'in bu Ermeni yazıtlarında kayıtlı bir Babil istilası bile bulduğuna inandığı belirtilmelidir. Eğer durum böyleyse, Asurluların topraklarının o dönemde çok dar sınırlar içinde, başkentlerinin etrafında sınırlı kaldığı sonucuna varılmalıdır.

Khorsabad yazıtında Arghistis,

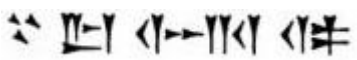

War-ar-di kralı olarak adlandırılır, görünüşe göre War-ar-ad'ın tamlayan durumudur, İncil'deki Ararat, Ermenistan krallığı ile tanımlanabilecek bir isim.* Fakat Wan'da bu ülke için iki farklı isme sahibiz. En eski yazıtlarda (Asur dilinde olanlar) burası Nahiri olarak adlandırılır, bu isim daha önce de belirttiğim gibi Asurlular tarafından Mezopotamya'nın en kuzey kesimine, eğer Dicle ve Fırat'ın kaynak suları arasında kalan bu yere Mezopotamya denilebilirse, uygulanmıştır. Diğerlerinde ise Biaynee,

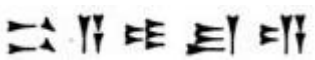

olarak adlandırılır, henüz tanımlanmamış bir isim, ama belki de Asur'un kuzeyindeki dağlık Adiabene bölgesi ile bağlantısız değildir.†
8 Ağustos'ta gün doğumunda, dik kayalıktan yankılanan top atışı, Ramazan'ın sonunu ve Bayramın periyodik şenliklerinin başlangıcını ilan etti. Sabahın erken saatlerinde Paşa, altın ve mücevherlerle parıldayarak, ve ev halkının üyeleri, garnizonun subayları ve düzensiz birliklerin süslü giyimli şefleri tarafından etrafı sarılmış olarak, kasaba sokaklarında geçit töreni halinde at sürdü. Adet olduğu üzere, sarayında kadı, mollalar ve Wan'ın başlıca Müslüman sakinlerinin yanı sıra piskopos, ruhban sınıfı ve Ermeni kilisesinin yaşlılarının ziyaretlerini kabul etti. Yaz aylarında neredeyse dayanılmaz bir can sıkıntısından kurtulmalarına sevinen halk, kendilerini bayram kıyafetleriyle donattı ve evlerde ve otoyollarda eğlendi. Kahvehanelerden ve halka açık eğlence yerlerinden müzik ve eğlence sesleri yükseliyordu. Çocuklar salıncaklara, atlıkarıncalara ve duvarların içindeki açık alanlarda kurulmuş tatlı tezgâhlarına koştular. Hristiyanlar da şenliklerini, zaten çok sayıda olan kendi festivallerine eklediler‡, ve, Müslüman komşuları gibi, tebrik ve tören ziyaretlerinde bulunurlar. Güzel oldukları söylenen kadınları, Muhammedî hanımlardan bile daha sıkı bir şekilde gizlenmiş olarak, uzun beyaz peçeleri içinde sokaklarda süzülürlerdi.
Akşamleyin piskoposu çağırdım ve ertesi sabah, onun daveti üzerine, başlıca okulları ziyaret ettim. Kurt Beylerinin düşüşünden beri beş okul kurulmuştur ve Hristiyan nüfus tarafından tamamlayıcı eğitimden keyif alınmaktadır. Duvarların içinde sadece bir tanesi açılmıştı; geri kalanlar, Ermeniler tarafından yoğun bir şekilde iskan edilen ve Wan'a geniş banliyöler oluşturan bahçelerdeydi. Kasabadaki okul, yeni inşa edilmiş geniş bir binada yapılıyordu ve o sırada henüz tamamen bitmemişti. Her yaştan iki yüzden fazla çocuk toplanmıştı. Bir zilin sesiyle büyük bir düzen ve hassasiyetle egzersizlerini ve ibadetlerini gerçekleştirdiler, salondaki sıralar halinde yerleştirilmiş küçük minderler üzerinde dönüşümlü olarak ayağa kalktılar ve çömelerek oturdular. Dışarıdaki bir oda, yıkama için leğenler ve havlular ile girişte çıkarılan pelerinler ve ayakkabılar barındırıyordu. Kitaplar kıttı. Tüm okulda bir skordan fazla yoktu. Bir miktar ilerleme kaydetmiş olan ilk sınıf, Ermeni basını tarafından Konstantinopolis ve İzmir'de yayınlanan, astronomi ve tarih üzerine birkaç temel esere sahipti, ancak her birinden sadece birer kopya vardı. Çocuklar, benim isteğim üzerine, dualarını söylediler ve ilahiler okudular ve basit derslerini tekrarladılar.
Bu tür okullar, her ne kadar kusurlu olsalar da, Türkiye'nin Hristiyan topluluklarında büyük ve artan bir gelişmenin kanıtlarıdır.* Önemli bir nitelikte olan ve en faydalı sonuçlara yol açması umulan bir değişiklik, şu anda Ermeni Kilisesi'nde gerçekleşmektedir. Bu, şüphesiz ki, Amerikan misyonerlerinin sağduyulu, ciddi ve gayretli çabalarına atfedilmelidir; onların kurumları, neredeyse tüm Türk imparatorluğuna dağılmış olarak, Ermeniler arasında Hristiyanları uyandırmış, bir sorgulama ruhu ve zihinlerinin yetiştirilmesi için bir arzu uyandırmıştır ki bu da nihayetinde onların siyasi ve sosyal konumlarını insanlık ölçeğinde yükseltmeye hizmet etmelidir. Protestanlar üzerinde Hristiyan eğitimi için ilk kurumun kurulmasından bu yana neredeyse on beş yıl geçmiştir.

ilkeler, Yeni Dünya'dan gelen o mükemmel adamlar tarafından açıldı. İmparatorluğun farklı yerlerinden, karakterleri ve yetenekleri nedeniyle seçime layık görülen gençlerin akıllıca seçilmesiyle, kısa süre sonra yabancılara yönelik şüpheleri üzerlerine çekmeden ve karıştıkları kişilerin görgü ve dillerini bilmemekten kaynaklanan cehaletten muzdarip olmadan doğruluk ve bilgi tohumlarını ekebilecek olanlar eyaletlere gönderilmeye hazır hale geldiler ki bu durum yerlilerle ilişkilerinde yabancılar için her zaman çok ciddi bir engel teşkil etmelidir. Bu nitelikteki bir hareket nadiren zulümden kaçabilirdi. Yüzyıllardır Kiliselerini gözden düşürmüş olan karanlık ve bağnazlıktan sıyrılamayan ve cahil ve basit insanlar üzerinde kontrolsüz bir güç uygulayan Ermeni ruhban sınıfı, küçümseyerek adlandırdıkları şekliyle "Evanjelikler"e karşı hemen bir çığlık yükseltti. Bu tür yanlış beyanlar ve iftiralarla, ilerleme ve reform düşmanlarının elinde her zaman hazır bulundukları gibi, başkentteki ve eyaletlerdeki Türk makamlarını kendi lehlerine askere alabildiler. Ne yazık ki, Porte tarafından Hristiyan tebaası arasında sadece dört mezhep, Roma Katoliği, Ermeni, Rum ve Kıpti tanınmıştı. Reforme edilmiş Ermeni Kilisesi sonuç olarak kabul edilmiş bir lidere sahip değildi ve hükümetle doğrudan iletişim kuramıyor, öğretilerini bildiremiyor veya maruz kaldığı adaletsizlik ve zulüm eylemlerinden şikayet edemiyor durumdaydı. Birçok kişi bizzat Patriğin evinde korkunç işkencelere maruz kalarak bu fikirlerin kurbanı oldu ve diğerleri Konstantinopolis ve eyaletlerde hapsedildi veya tamamen mahvedildi. Sir Stratford Canning sonunda bu zalimliklerden zarar gören mezhebi korumak için güçlü nüfuzunu gösterdi. Onun ve o sırada bakan olan Lord Cowley'in çabaları sayesinde, Sultan'dan bir ferman alındı ve yeni Protestan topluluğu imparatorluğun diğer Kiliseleri ile aynı temele oturtuldu, ona doğrudan bakanlara başvurabileceği ve Roma Katolikleri ile Rumların sahip olduğu diğer ayrıcalıklara genişletilebilecek bir lider veya ajan atandı. Bu hoşgörü ve adalet eylemi, Amerikan misyonerleri tarafından aşılanan sorgulama ruhuna yeni bir canlılık kazandırdı. Şimdi Türkiye'de bir Protestan topluluğu olmayan önemli bir kasaba neredeyse yoktur ve başlıca şehirlerin çoğunda Amerikan misyonu okullar açmıştır ve gençleri rahiplik için eğitmektedir. Neyse ki dava için, sarsılmaz karakterde ve şüphe götürmez samimiyette insanlar Ermeni ulusu bununla ilişkilendirilmiştir ve başarısı, çıkarcı veya aceleci din değiştirmeler nedeniyle bu türden pek çok diğer hareketinki gibi tehlikeye atılmamıştır. Gelişme ve dini özgürlük için olan bu arzunun Türkiye'nin Hristiyan nüfusunun geniş ve önemli bir kesimi üzerinde yavaş yavaş ürettiği etkiyi izleyenler, çevreleyen diğer Hristiyan mezhepleri ve onları çevreleyenler üzerinde belirgin bir etki yaratacağı zamanın uzak olmadığını makul bir şekilde umabilirler; onları siyasi ayrıcalıklardan yararlanmaya ve Doğu'ya saf ve rasyonel bir inancın restorasyonuna hazırlayarak.

Amerikan misyonları tarafından beslenen bu sorgulama ruhunun etkisi, sadece kendi topluluklarından koparılanlarla sınırlı kalmamıştır. Kendi cemaatlerini zorlayamayan ya da kendilerinden ayrılanlara zulmedemeyen Ermeni ruhban sınıfı, ayrılığı kontrol etmenin tek yolunun kendi Kiliselerindeki suiistimalleri düzeltmek ve halklarını eğitip bilgilendirmek olduğunu görmüşlerdir. Başkentte ve Küçük Asya kasabalarının çoğunda Amerikan kurumlarına muhalif okullar açılmıştır; ve Türkiye'de şimdiye

kadar yayınlanmış olanlardan çok daha liberal bir nitelikteki ilköğretim ve teolojik eserler, Konstantinopolis ve İzmir'deki Ermeni matbaaları tarafından basılmış veya Venedik'ten ülkeye getirilmiştir. Bu, Amerikan misyonerlerinin memnuniyetle izleyebilecekleri, herhangi bir kıskançlık veya kötü niyet duygusuna kapılmaksızın, emeklerinin doğrudan olmasa da dolaylı bir başka sonucudur.
Bu konu üzerindeyken ve İran'daki Ooroomiyah'ın Keldani Nasturileri arasındaki Amerikan misyonlarının takdire şayan kurumlarıyla bağlantılı olduğumdan, Rev. N. Perkins'in yetenekli yönetimi altındaki bu kurumlara bir övgü sunmayı ihmal etmemeliyim.* Büyük bir üzüntüyle gitmek zorunda kaldım yaptığım planı bıraktım. Wan sınırlarını geçen Rev. Mr. Bowen, İngiliz Kilisesi'nde, emeklerinin yürütüldüğü aydınlık ve liberal ruha gerçek bir Hristiyan ruhuyla tanıklık etmektedir. Ooroomiyah kasabasında ve çevre köylerde kırk veya elli okul açılmıştır. Bu ilkel ve son derece ilginç Kilise'ye sızmış olan suiistimaller yeniden şekillendirilmektedir ve basit din adamlarının cehaleti yavaş yavaş giderilmektedir. Türü bu amaçla özel olarak kesilmiş olan bir matbaa, şimdi Kutsal Kitapları ve eğitim çalışmalarını lehçede ve dağ kabilelerine özgü karakterde genel dolaşım için yayınlamaktadır. İngilizce dili Asya'nın kalbine yerleştirilmiştir ve birkaç yıl öncesine kadar Avrupa tarafından neredeyse adı bile bilinmeyen bir ırka bilginin faydaları ulaştırılmaktadır.
Wan'ın Ermeni Piskoposu zeka ve liberal duygulardan yoksun değildi; ancak kendi sınıfının çoğu gibi, derin bir şekilde cahildi. Venedik Mechitaristleri tarafından yayınlanan, kendi yerli dilindeki değerli eserleri, hatta Kilisesinin babalarınınkileri bile görmemişti; ve yanımda bulundurduğum Moses of Chorene, Eusebius ve Ermenice diğer bir veya iki yazarın eserlerinin basılı kopyalarını görmekten eşit derecede şaşırdı ve memnun oldu. Wan ve mahalledeki manastırların bir zamanlar eski el yazmaları bakımından zengin olduğunu, ancak bunların yaklaşık iki yüz yıl önce Persler tarafından deve yükleriyle götürüldüğünü ve hala İsfahan'da korunduğuna inanıldığını söyledi. Kutsal Kitap'ın birkaç basılı kopyası ve kiliselerin kullanımı için bazı dini eserler istisna olmak üzere, şehirde şu anda Ermenice hiçbir kitap yoktur. Ortak halkın Kutsal Kitap'ın kendi anlayabilecekleri bir dildeki versiyonuna sahip olmasının büyük bir avantaj olacağını belirterek, Mr. Bowen'dan kaba Ermeni dilindeki Yeni Ahit'in bir kopyasını memnuniyetle aldı. Muhtemelen kilisesinin başkanının kullanımını tamamen kınadığından ve onu alan herkesi aforoz ettiğinden haberdar değildi.
Yoldaşlarım, sağlıklarının kötü olması nedeniyle, ovayı terk etmek zorunda kalmışlar ve Amikh köyünü ziyaret etmeden önce, benim Ermeni rehberim Niköos'a göre kayalara bir yazıt kazınmış olan, Wan'ın boğucu sıcaklarından Yedi Klissia manastırına sığınmışlardı. Şehirden 10 Ağustos'ta ayrıldım. Wan gölden kısa bir mesafede yer alır ve kıyı boyunca ticaret yapan birkaç tekne Iskelli'de veya limanda, kapılardan yaklaşık bir mil buçuk mesafede demirler.
bu köyün bir kısmı şimdi sular altındadır, göl son birkaç yıl içinde kademeli olarak yükselmiştir. Sakinleri bu yükselişin, yedi yıl boyunca devam eden ve suların tekrar eski seviyeye düşeceği periyodik bir çekilme ve akıştan kaynaklandığını iddia etmektedirler. Bununla birlikte, açıklayamadığım bir nedenden ötürü, gölün

kıyısındaki birçok köyün şimdi kısmen sular altında kaldığı ve birkaç yıldır suların kademeli olarak arttığı kesindir.
Küçük limandan ayrılarak ve göl sularından sabun olarak kullanılmak üzere toplanan bir tür alkali tortunun toplandığı bazı tavaları geçerek, Ermeni köylerinde zengin bir şekilde yetiştirilen güzel dalgalı bir mısır ülkesine girdik. Toprak iyi işlenmişti, ancak çok fazla emek harcanmıştı. Türkiye'nin diğer yerlerinde görülenlerden farklı olan ve biri diğerinden daha büyük iki tekerleği olan sekiz veya on çift öküz sık sık bir sabana koşuluyordu; bu tekerlekler İngiltere'de yaygın olarak kullanılanlara daha çok benziyordu. Manzara, tohumlarından elde edilen yağ için yetiştirilen ve Ermeniler tarafından sayısız oruçları sırasında kullanılan büyük parlak sarı devedikeni* tarlalarıyla zengin bir şekilde boyanmıştı. Gün batımında Amikh köyünün kuzeyindeki alçak kayalık bir tepe tarafından rüzgardan korunan, bahçeler ve meyve bahçeleriyle çevrili derin bir koya ulaştık. Çadırımı köyden yaklaşık bir mil uzağa, şeffaf bir pınarın yanına, gölün kenarına açılan ve beyaz güllerle kaplı küçük bir açıklığa kurdum.
Ertesi sabah erkenden, göle bakan cesur, çıkıntılı bir burun üzerinde duran eski bir kalenin yakınındaki kayalara kazındığından emin olduğum yazıtları aradım. Tehlikeli bir uçuruma, bir basamak oluşturmak üzere içine büyük çivilerin çakıldığı iki veya üç direğin yardımıyla tırmandıktan sonra, kayadaki küçük bir doğal mağaraya ulaştım. Girişinin yakınında birkaç haç ve eski Ermenice harfler kabaca kazınmıştı. Başka bir şey yoktu ve benden önce pek çok gezginin benzer koşullar altında kalmış olduğu gibi, hayal kırıklığına uğramış olarak elimden geldiğince geri dönmek zorunda kaldım.
Amikh'ten ovanın çoğundan görülebilen Wurrak dağının dik yamacında bahçeleri bulunan Yedi Klissia manastırına doğru doğrudan bir hat üzerinden ülkeyi geçtim. Manastıra çıkmadan önce Kormawor kilisesinde bir saat durdum. Beyaz sakallı, kavun şeklinde şapka giyen ve uzun siyah cübbeli yaşlı bir rahip, mekânın koruyucusuydu. Beni çevreleyen bir kemerli yola çıkardı binanın iç avlusu. Bir Frank olduğumu görünce, hemen yazıtlar aradığımı düşündü ve dairesel bir taşa, bir ahşap sütunun tabanına işaret etti; burayı, yıllar önce Schulz adında bir gezgine gösterdiğini söyledi.* Üzerinde, Wan krallarından birine ait, Dr. Hincks'in okumasına göre adı Minuas olan bir yazıttan bir parça olan, üç kusurlu çivi yazısı satırı taşımaktadır. Bir tapınağın temelini kaydettiği görülmektedir. Kara bir taş üzerindeki ikinci bir yazıt ve aynı kraliyet adını taşıyan birkaç parçası, duvarların içine inşa edilmiştir.†
Efsanelerden geriye kalanı kopyalarken, yaşlı rahip burnuna ilkel bir gözlük taktı ve hareketlerimi endişeli bir merakla izledi. Sevgi sözcükleriyle, içeriği bana iletmesi için yalvardı. Bunlar hazinelerin keşfi için tılsımlar mıydı yoksa Ermeni ulusuna vaatler mi içeriyordu? Onların, ırkının geçmiş ihtişamlarını kaydettiğini ve eğitim, dürüstlük ve reform yoluyla bu ihtişamların canlandırılabileceğine dair bir vaat olarak kabul edilebileceğini söyledim ona. Bu açıklama onu tatmin edecek kadar kesin değildi. Ancak, bilgi karşılığında bana peynir ve ekşi sütten oluşan mütevazı bir kahvaltı sundu.
Amikh'ten sekiz saatlik bir sürüş beni, sağlam taş işçiliğinden yapılmış yedi kilisesi ve ağaçlarla dikilmiş geniş bir avluyu içeren büyük Ermeni manastırı Yedi Klissia'ya

getirdi. Bir kervansaray görünümünden ziyade dini bir inziva yeri görünümüne sahiptir ve karlı zirvelerle son bulan yüksek bir dağın ortasında, ağaçlık bir vadinin ağzına yakın bir yerde güzel bir konuma sahiptir. Altında mavi bir göl ve gülümseyen bir ova ile yarı yarıya bahçeler ve meyve bahçeleri içinde gizlenmiş eski kaleli kayasıyla şehir uzanır.

Avrunun içinde duran kilise, önemli bir modern yapıdır. Duvarları, infazda olduğu kadar tasarımda da ilkel resimlerle kaplıdır. Demir bir gürzle bir ejderhanın beynini uçuran muzaffer bir Aziz George resmi ve Avrupa'nın geleneksel kıyafetlerini giymiş, abartılı mucizeler gerçekleştiren azizler vardır. Manastırın başındaki iyi rahibin zekası, resimli kilise tarihi ile hemen hemen aynı seviyedeydi. Bana her bir konuyu anlatırken, Nasturilerden kafirler olarak bahsetti, çünkü kanonlar tarafından izin verilmişti kiliselerinin, anneleri ve büyükanneleriyle evlenmelerine; Protestanlardan masonlar veya ateistler olarak; ve Avrupa'nın büyük uluslarından Portekizliler, İngilizler (Inglese), Ruslar (Muscovs) ve Abbaşlar (Abyssinianlar) olarak.

İki kısa çivi yazısı yazıtı buldum; biri eski kilisenin kalıntıları arasında, diğeri yenisinin duvarlarına inşa edilmiş.* Onlar da Minuas'a aittir ve yalnızca kralın adını ve unvanlarını içerir.

† 2 Kings, xix. 37, &c.

‡ Ülke ayrıca Palou'daki yazıtta da böyle adlandırılır (Brit. Mus. Series, p. 74. l. 20.), ve ondan sonra Malatiyah yakınlarında.

* Çok sayıda Ermeni'nin kurumlarını geliştirmek ve Avrupa'nın görgü kurallarını benimsemek yönündeki arzusu son derece ilginç ve gerçekten önemli bir gerçektir. Okulun fonlarına küçük bir miktar katkıda bulunmuş olmaktan memnuniyet duydum, bana düzgün bir şekilde basılmış ve süslenmiş, usulüne uygun olarak doldurulmuş abonelik miktarımın yer aldığı, belgenin okul müdürü tarafından imzalanması için boş bırakılan alana sahip bir makbuz sunulduğunda eğlendim.

* Müslümanların işin yerini eğlence ve şenliklere bıraktığı yılda sadece iki büyük yıllık bayramı vardır; tüm mezheplerden Hristiyanların ise yıl boyunca çok az işi ama birçok bayramı ve festivali vardır. Tembel bir Hristiyan kendi tatillerine Muhammedilerin Cumasını ve Yahudilerin Cumartesisini ekleyecektir.

* Konstantinopolis misyonunun isimlerini kaydetmekten kendimi alamıyorum: Rev. Messrs. Goodell, Dwight, Holmes, Hamlin, ve Schauffler; merhum mükemmel ve girişimci Dr. Smith, ki o, tahmini yoldaşı Dr. Grant gibi, aynı alanda ve bu ülkenin diğer birçok yerinde, yakın zamanda inancına ve adanmışlığına kurban gitmiştir; Beyrut'tan Rev. Eli Smith ve İran Ooroomiyah'tan Perkins; Doğu Hristiyanları arasında ilk bilgi ve hakikat tohumlarını eken ve ülkelerinin kendileriyle haklı olarak gurur duyabileceği kişileri kim unutacaktır. Kişisel olarak, many nezaket ve dostluk eylemi için minnettarlığımı ifade etmeliyim. Amerikan misyonunun şu anda İzmir, Bursa, Trebizond, Erzeroom, Diarbekir, Musul, Aintab, Halep ve Küçük Asya'daki diğer birçok şehirde kurumları vardır ve bunlar Türkiye'nin her yerindeki yerli ajanlarla birlikte çalışmaktadır.

* Türkçe Khanjerek olarak adlandırılır.

* Yazıt onun koleksiyonunda, No. xxiii olarak yayınlanmıştır.

† Schulz, No. xxiv.

* Nos. xxviii. ve xxix. Schulz'un Koleksiyonu. Schulz bu manastırdan üç tane verir, bunlardan biri onun ziyaretinden beri eski kilisenin kalıntıları tarafından kapatılmış olabilir.

CHAP. XIX.

WAN'DAN AYRILIŞ. — ERMENİ PATRİĞİ. — AKHTAMAR ADASI. — BİR ERMENİ KİLİSESİ. — MANASTIRIN TARİHÇESİ. — MUKUS GEÇİDİ. — MUKUS BÖLGESİ. — SHATTAK. — NOURDOOZ. — BİR NESTORİAN KÖYÜ. — KAMP YERLERİ. — ARARAT DAĞI. — MAR SHAMOUN. — JULA-MERIK. — DIZ VADİSİ. — JELU GEÇİDİ. — JELU'DAKİ NESTORİAN BÖLGESİ. — KADİM BİR KİLİSE. — PİSKOPOS. — BAZ BÖLGESİ. — TKHOMA BÖLGESİ. — MUSUL'A DÖNÜŞ.

HASTALIK hem Dr. Sandwith'i hem de Bay Cooper'ı halsiz bırakmıştı. Asur'un yanan ovalarına geri dönmek ölümcül olabilirdi ve onlara hiç vakit kaybetmeden Avrupa'nın daha serin iklimini aramalarını tavsiye ettim. Bir süredir hummadan muzdarip olan Bay Walpole ise grubumdan ayrılmaya ve Erzeroom'a giden doğrudan yolu tutmaya karar vermişti.

12 Ağustos öğleden sonrasında Yedi Klissia manastırının kapılarından sadık dostum Bay Hormuzd Rassam ile birlikte ayrıldım. Bir kez daha sadık dostumla yalnız kalmıştım ve dağ yamacından aşağıya inen dolambaçlı patikada birlikte yürüdük. İkimiz de hummadan muzdariptik ama yine de göçebe hayatımızın zorluklarını ve kaygılarını engellenmeden, neşeyle karşılamak için gücümüz vardı.

Artamit veya Adremit adındaki şirin Ermeni köyüne doğru üç buçuk saatlik kısa bir yolculuk yaptık ve gölün yakınındaki bir bahçede bulunan meyve ağaçlarının altına kamp kurduk.* Ertesi günkü yolumuz tepelik bir bölgeden geçti, bazen derin bir koyun kenarından ilerliyor, bazen de kayalık bir burnun etrafında kıvrılıyordu. Mahmoudiyah'ta gördüğümüz ve burada kendisini göle boşaltan büyük akarsuyu bir köprüyle geçtik. Bir önceki gün Narek kilisesinde Aziz George yortusu kutlanmıştı ve biz at sürerken, hac yolculuklarından dönen neşeli Ermeni gruplarının yanından geçtik. Katırların ve eşeklerin sırtında çocuklarıyla birlikte oturan ve artık kibirli Kurtların bakışlarından korkmayan kadınlar, peçelerini kırmızı yüzlerinden kaldırmışlardı. Bayramlık cübbelerini yarı yarıya gizleyen kırmızı pelerinler giymişlerdi. Örülü saçlarına püsküllü siyah kare bir ipek kumaş ve bazen de madeni paralar tutturulmuştu. Erkeklerin çoğu kendilerini güneş ışınlarından korumak için şemsiye taşıyordu. Karşılaştığımız kişilerin ortasında, etrafı bir taraftar kitlesiyle çevrili olarak, bir zamanlar Ermeni Kilisesi'nin başı olan ancak şimdi yalnızca Wan vilayetinde yaşayan küçük bir Hristiyan kesim tarafından tanınan Akhtamar Patriği bulunuyordu. Bir katıra biniyordu ve başına ipek bir külah sarkan uzun siyah cübbeler giymişti. Bazıları gümüş başlı asalar taşıyan birkaç genç rahip, onu

yakından takip ediyordu. Şehre doğru gitmekteydi ve ben böylece onu kutsal adadaki ikametgahında görme fırsatını kaçırmış oldum.
Gölün kıyısında pek çok çingene kampı bulduk; erkekler esmer çehreleriyle, kadınlar ve çocuklar ise dilenme meraklarıyla ayırt ediliyordu.
On birinci yüzyılda kraliyet Ermeni Ardzrouni ailesinin ikametgahı olan ancak şimdi sadece bir köyden ibaret olan Vastan'dan geçtik. Manastır teknesi, adaya gidiş geliş için mutat biniş yerinin üç mil yukarısında, kumsaldaydı. Dört güçlü çalışan, adaya geri dönmek üzere kürek çekmek üzereydi. Beni de yanlarına almayı teklif ettiklerinde, bu geceki kamp yerimize doğru yolculuğuna devam etmesi için kervandan ayrıldım ve Bay Rassam ile Bayrakdar ile birlikte kısa süre sonra gölün sakin yüzeyinde süzülmeye başladık. Mavi genişlikte bir esinti bile kıpırdamıyordu. Güneşin yakıcı ışınları hala üzerimizdeydi ve nefes nefese kalan kayıkçılar, manastıra ulaşmadan önce neredeyse iki saat kürek çektiler.
Patriğin yokluğunda Kirikor adında zeki ve kibar bir rahip tarafından karşılandık. Saçı ve sakalı hiç makas görmemişti ve gür bukleler halinde omuzlarına dökülüyordu. Kömür karasıydı, çünkü henüz otuz yıllık manastır hayatını yeni geçmiş olmasına rağmen hala genç bir adamdı. Bizi manastırın kemerli bir kapısından geçirerek geniş avluya ve oradan da misafirlerin kabulü için rahat divanlarla döşenmiş üst kattaki bir odaya çıkardı. Bize İran usulü çay ikram edildi ve ardından, gölün kurutulmuş balığının ana yemeği oluşturduğu daha sağlam bir kahvaltı sunuldu. Kirikor, Kudüs ve Konstantinopolis'i ziyaret etmişti, Venedik basını tarafından basılan eserlerin çoğunu okumuştu ve ortodoks inancına sahip bir Ermeni rahibi için üstün niteliklere sahip bir adamdı.
Manastır duvarları içinde yer alan kilise, Akhlat türbeleri için taş oymacılığında kullanılan derin kırmızı renkteki kum taşından inşa edilmiştir. Aynı döneme ve aynı ulusa ait diğer dini yapılar gibi, haç biçimindedir ve ortasında konik bir çatıyla son bulan, yükselen küçük altıgen bir kuleye sahiptir. İlk manastır M.S. 653 yılında bir Prens Theodore tarafından kurulmuştur; ve kilise, onuncu yüzyılda hüküm süren Ardzrouni ailesinden Ermeni Kralı Kakhik'e atfedilir; ancak adanın çok eski zamanlardan beri Ermeni krallarının bir kalesini barındırdığı görülmektedir. Kilisenin girişi ve antresi, modern İtalyan mimarisinin kötü bir taklidi olup binanın geri kalanından farklı bir tarza sahiptir. Yaklaşık yüz yıl önce, mezarı avluda bulunan bir patrik tarafından eklenmişlerdir. İç mekan sadedir. Duvarları birkaç kaba aziz ve mucize resmi süslemektedir ve sunağın yakınında Patrik için yaldızlı bir taht durmaktadır. Bununla birlikte, dış cephe, frizler ve geniş oyma figür şeritleri ve sarmal işçilikle özenle süslenmiştir; üst kısım neredeyse tamamen rölyeflerle kaplıdır ve tüm binaya çok çarpıcı ve özgün bir görünüm kazandırmaktadır. Kulenin merkezinin üzerinde yükselen konik çatısı, tavşanlar, tilkiler ve diğer hayvanlardan oluşan bir friz üzerine oturmaktadır. Kemerli pencerelerin üzerinde zengin yaprak şeritleri yer alır ve bunların altında, kulenin tabanında, bir dizi küçük tonozlu niş bulunur. Transeptin çatısı insan başları tarafından taşınmaktadır. Altında, karakteri itibariyle Asur tarzında olan ve önceki bir Bölümde açıklanan bronz kapların bazılarındaki kabartma tasarımlara benzeyen bir friz bulunur.* Aslanların sahneye fırlar gibi durduğu figürlerden ve yaban keçileri, yaban domuzları ve geyik

figürlerinden oluşur. Koridorun çıkıntılı çatısının altında, grotesk insan, hayvan ve kuş formlarıyla karışmış üzüm salkımlarından oluşan bir friz yer alır. Bir sonraki, duvardan yüksek kabartma şeklinde çıkıntı yapan benzer figürlerin yer aldığı şerittir. Bunları, Eski ve Yeni Ahit'ten Kutsal Kitap hikayelerini temsil eden, Ermeni azizlerinin resimlerini içeren madalyonlarla ayrı konulara bölünmüş bas-rölyefler takip eder. Binanın yaklaşık yarı yolunda özenli bir sarmal işçilik sınırı dış dekorasyonu tamamlar. Bu heykellerde insan formu kabaca tasvir edilmiştir; ancak genel tasarım zarif olmaktan uzak değildir ve süslemeler zengin ve uygundur. Ermeni mimarisinin benzer bir örneğini bilmiyorum ve zamanın binanın detaylı çizimlerini yapmama izin vermemesine üzülüyorum.†

Kilisenin dışındaki bir mezarlıkta, ilk Ermeni patriklerine ait en ince işçilikle oyulmuş birkaç mezar taşı bulunmaktadır. On dördüncü yüzyılda ölen ve bir zamanlar Echmiadsin'de bir yıl ve Akhtamar'da dokuz yıl patrik olan Zachariah'ınki, süslemelerinin zenginliği ve zarafeti nedeniyle özellikle dikkat çekicidir.

Portikoda, iki düz yüzünde kısa çivi yazısı yazıtları bulunan, değirmen taşı gibi dairesel kara bir taş vardır. Bunlar, Dr. Hincks'in okumasına göre, Meher Kapousi yakınlarındaki büyük tableti oyan kralın adını içerir. Yazıtlar herhangi bir önemli olayı kaydediyor gibi görünmemektedir.‡

Bir zamanlar manastırda korunduğu söylenen el yazması kütüphanesi artık mevcut değildir. Kirikor, birçok değerli eserin birkaç yıl önce Konstantinopolis Patriğinin emriyle başkente götürüldüğünü doğruladı.

Akhtamar veya Aghthamar Patrikliği, 1113 yılında adanın bir başpiskoposu tarafından kurulmuştur; bu kişi kendisini Echmiadsin'de ikamet eden evrensel Patriğe bağlı olmayan bağımsız biri ilan etmiştir. Yetki alanı Wan'ın yakın çevresinin çok ötesine uzanmaz ve bu makamı dolduran din adamı genellikle Ermeni Kilisesi'nin diğer ileri gelenlerinden daha da cahildir. Şimdiki Patriğin, takipçilerinin çoğunlukla ikamet ettiği topraklarda bulunan ünlü Kurt şefi Han Mahmud'a rüşvet vererek unvanını elde ettiği bilgisi bana verildi.

Manastır ve kilise, kıyıdan yaklaşık beş mil uzaklıkta küçük kayalık bir ada üzerine inşa edilmiştir. Bitişik bir adacık üzerinde, gölün yükselen sularıyla kısmen kaplanmış bir kalenin kalıntıları vardır. Ana kara ile olan ulaşım, hava koşulları izin verdiğinde manastır sakinlerinin ihtiyaç duyduğu erzakları almak için ileri geri giden tek bir kaba tekne ile sağlanmaktadır. Han Mahmud, birliklerinin nakliyesi için Wan'a ait tekneleri toplayarak burayı ele geçirmişti.

Öğleden sonra geç saatlerde, rahip Kirikor eşliğinde, manastıra ait olan Ashayansk köyünün yakınındaki çiftlik ve bahçeye doğru kürek çektik. Karaya ayak basalı henüz çok az olmuştu ki aniden şiddetli bir rüzgar fırtınası koptu ve gölün sularını köpüklü yüksek dalgalarla kamçıladı. Rahipler, parçalanmaktan kurtarmak için tekneyi hemen kumsala çektiler. Bizimki gibi zayıf bir teknenin neredeyse mücadele edemeyeceği bu fırtınayla karşılaşmadığım için çok memnundum. Ancak, bu durum bazen derin vadilerden aşağıya doğru hızla esen ve öfkesini kısa bir saat içinde tüketen dağ fırtınalarından biriydi. Gün batımında hava yeniden sakinleşti ve mavi gölün yüzeyi bir kez daha, bir ayna gibi, üzerinde süzülen kar beyazı martıları ve kara karabatakları yansıttı.

Çiftlikte yaşayan ve manastırın mülküyle ilgilenen birkaç aile, Patrikliğe mandıra ve meyve bahçelerinin ürünlerini sağlıyordu. Bizi çok misafirperverce karşıladılar. Kirikor ertesi sabah benimle birlikte, Wan ve çevre bölgedeki Hristiyanlar tarafından hac ziyaretleri için sıkça gidilen ve içinde Aziz George'a adanmış bir kilise bulunan büyük Ermeni köyü Narek'e kadar at sürdü. Burası, buradaki rahibe göre dokuzuncu yüzyılda Tateos Arakil tarafından inşa edilmiştir; ancak Kirikor'a göre, Kral Kakhik zamanında belirli bir Theodorus tarafından yapılmıştır. Muhtemelen çeşitli dönemlerde eklemeler yapılmış ve onarılmıştır; çan kulesi gibi modern kısımlar varken, diğer kısımlar eski zamanların belirgin izlerini taşımaktadır. Akhlat mezarları gibi aynı sağlam kırmızı kum taşından yapılmış güçlü bir yapıdır.
Şimdi Wan gölünü geride bırakmıştık ve yolumuz bizi Mukus ve Bohtan'ın keşfedilmemiş bölgelerinden ayıran yüksek dağlara yaklaştıkça kademeli olarak daralan derin bir vadiye doğru yukarıya çıkardı. Pagwantz adında büyük bir Ermeni köyünün yanından geçtik; bunun yakınında, sarp bir yamacın zirvesinde, asi şef Han Mahmud'un harap kalesi duruyordu. Kendisi, tamamı gölün sınırlarındaki farklı bölgeleri yöneten ve Hristiyan sakinlere ciddi şekilde baskı yapan yedi kardeşin en büyüğüydü. Beşi yakalanmıştı ve sürgündeydi.
Vadinin her iki tarafında köyler ve harap kaleler vardı. Dağ yamaçlarından gelen çok sayıda akarsu ekili arazileri suluyordu. Çok geçmeden, burada ve orada kokulu Alp çiçekleriyle süslenmiş kayalık çorak bir bölgeye girdik. İsviçre buzulunun moreni gibi gevşek taşlardan oluşan dik bir yokuşu tırmandıktan ve atlarımızı arkamızdan büyük bir güçlükle sürükledikten sonra, kendimizi dağın zirvesine ulaşana kadar neredeyse iki saat boyunca boyunca çabaladığımız ebedi karın ortasında bulduk ve Mukus'un derin vadisine aşağıya doğru baktık. Burası Kerdestan'daki en yüksek geçitlerden biri ve yük hayvanları için en zor olanlardan biri olarak kabul edilir. **Kurtların koyun sürüleri hendeklerde otluyor, karın erimesiyle beslenen tatlı ve taze otları yiyordu.** İniş, tırmanıştan daha da hızlı ve sarptı ve attığımız her adımda harekete geçirdiğimiz taşlarla yorgun atlarımızın vadiden aşağı yuvarlanmasını zorlukla engelleyebildik. Geçidin eteğinde, Khorous Klissia veya "horoz kilisesi" adında küçük bir Ermeni kilisesi vardır; çünkü kar yığınları dağ patikalarını gizlediğinde bir horozun sesinin gezgini uyardığı söylenir.
Kayalık vadi boyunca sel yatağından başka bir yol yoktu. Genişleyen vadiye yaklaştıkça pınarlar bir araya gelmeye ve elimizden gelen en iyi şekilde içinden geçmek zorunda kaldığımız hatırı sayılır bir akarsu oluşturmaya başladı. Bazen yalnız bir gezginin, bazen de yaylaya periyodik göçleri sırasında çobanların izlediği patika, köpüren suyun üzerinden ağaç gövdeleriyle geçilmişti. Ancak bu basit köprüler yakın zamandaki bir fırtınada sürüklenip gitmişti. Yüklü atları taşların arasından ve akarsudan kendi yollarını bulmaları için serbest bırakarak Hormuzd ile birlikte at sürdüm. Kısa süre sonra, pembe çiçeklerden oluşan bir yatağın arasından fışkıran, en bol pınarın bulunduğu, beyaz köpüklü ve derin bir doğal mağaranın yanından geçtik. Burası, bir Ermeni geleneğine göre yaklaşık beş yüz yıl önce kayadan fışkırmış olan, burada Mukus nehri olarak adlandırılan Dicle'nin doğu kolunun ana kaynaklarından biriydi.

Sekiz saatlik bir sürüş bizi, aynı adı taşıyan bölgenin başlıca yeri olan Mukus'un büyük ve dağınık köyüne getirdi.

* A Nestorian family on their travels to Kotchannes.
* Köyün yakınında, Schulz'un koleksiyonunda yer alan iki çivi yazısı yazıtı bulunmaktadır.
* Bölüm VIII.
† Bu bina, Küçük Asya'nın birçok yerinde ve özellikle Akhlat'ta kalıntıları varlığını sürdüren erken Müslüman mimarisinin — Arap ve Tatar — kökenine dair başka bir ipucu sunmaktadır.
‡ Schulz'un koleksiyonundaki No. xx. ve xxi. Bir yazıt on satır, diğeri ise dokuz kısa satır içermektedir.

Yaklaştığımızda, Mudir veya vali, yani hareketli ve hamarat bir Türk tarafından karşılandık; kendisi bir Şarklının alışılagelmiş zevkiyle, çadırlarımız için nehrin kıyısında en güzel noktayı, çimenlik bir alanı seçmiş ve kendimiz ile atlarımız için erzak toplamıştı. Wan'ın iyi Paşası yolumuz üzerindeki farklı şeflere haber göndermiş ve kabulümüz için her yerde hazırlıklar yapılmasını emretmişti. Dicle burada derin ve hızlı akan bir akarsudur ve üzerinde taş bir köprü uzanır. Evler dağ yamaçlarında düzensiz bir şekilde inşa edilmiştir, her aile alışılagelmiş dik yamaçlara göre taşlardan daha arındırılmış açık bir alan seçerek küçük bir toprak parçasını işlemektedir. Dar vadide evler için yer yoktur. Yerleşim birimi tamamen yaklaşık iki bin nüfusa sahip olabilir.

Eski adı Mogkh olan ve Ermeni krallığının eyaletlerinden biri olan Mukus bölgesi, ancak yakın zamanda Sultan'ın otoritesi altına alınmıştı.* Kerdestan'ın bu kısmının geri kalanı gibi, burası da babadan oğula geçen şeflerin idaresi altında bağımsızlığını uzun süre korumuştu; bunların sonuncusu olan Abdal Bey, kendisine karşı gönderilen Türk birliklerini birkaç kez mağlup ettikten sonra, nihayetinde Pers ülkesine kaçarken yakalanmıştı. Altmış köyünün sakinleri tamamen Hristiyan Ermenilerden oluşmaktadır. Ziyaret ettiğim yıldaki gelirler 100.000 kuruştan (yaklaşık 910 L.) biraz daha fazlaydı, bunun 42.000'ini Mukus köyü tek başına karşılamaktaydı. Garnizon sadece kırk düzenli asker ve kırk Arnavuttan ibaretti, çünkü şeflerinin yakalanması dağlarda yaşayan vahşi Kurt kabilelerinin cesaretini tamamen kırmıştı ve bunlar daha önce Porte'ye karşı açık isyan halindeydiler. Bu göçebe ırk, Kerdestan'daki Müslüman nüfusun ana kısmını oluşturur ve en azgın ve bağımsız olanıdır. Mukus antik çağda madenleriyle ünlüydü. Şimdi hiçbiri işletilmemektedir ve hatta büyük kısmının yeri bile bilinmemektedir. Wan Paşası gümüş ve bakır madenlerini incelemek üzere Arghana'dan madenciler göndermişti, ancak raporlarının olumsuz çıkması üzerine bunları keşfetmek için daha fazla girişimde bulunulmadı. Mukus Ermenileri, Kurtlar tarafından giyilen çizgili yünlü kumaşlar dokumaktadır ve biraz bal ile balmumu ihraç etmektedirler, ancak başka ticaretleri yoktur. Sınır bölgeleri Karkar (yaklaşık on sekiz köy barındırır), Khiawash, Isparut, Bidar ve Shattak'tır.*

Mudir, mülkümüzü korumak üzere yerleştirdiği Arnavutların uyuyup kalmamasını sağlamak için gece boyunca sürekli çadırlarımızı ziyaret ederek refahımız konusunda en büyük endişeyi gösterdi, zira köy Bohtan hırsızlarıyla dolup taşıyordu. Mukus'un önde gelen Ermenileri rahipleriyle birlikte benimle bir sabah geçirdiler. Bölgede hiçbir kalıntı veya yazıt bilmiyorlardı ve onları, aptallıkları bir Türk atasözü haline gelmiş olan Wan civarındaki bölgelerdeki soydaşlarından bile daha cahil buldum. Kurtlara uzun süre tabi olmaları ve Müslümanlarla sürekli ilişki içinde

bulunmaları, onların görgü kurallarını ve giyim tarzlarını benimsemelerine yol açmıştı; dinleri ise aynı zamanda daha çok dışsal bir beyandan ve birkaç tören ile orucun tam zamanında yerine getirilmesinden ibaretti.
Öğleden sonra erken saatlerde, Mudir eşliğinde Mukus'tan ayrıldık. Nehrin yatağını takip eden patika, Sert Jezireh'e ve Asur ovalarına çıkar. Kısa süre sonra bu yoldan saptık ve doğuya doğru uzanan bir vadiye girdik. Dağ yamaçlarında, Tiyari'dekiler gibi, meyve bahçeleri ve cevizlikler içinde gömülü birçok köy vardı. Dallarından sarkan ve birbirine dolanmış tırmanıcı bitkilerin oluşturduğu çalılıkların arasından yolumuzu zorla açtık, patika sürekli arkçıklara veya sulama için su yollarına bölünmüştü. Vadi kısa sürede dar bir boğaza dönüştü. Kayadaki bir mağarada, yukarılarda, ziyaret ettiğim ancak içinde ilginç hiçbir şey bulamadığım eski bir Hristiyan şapeli vardı. Boğaz sonunda Aurenj bahçelerinde genişledi. Geceki dinlenme yerimiz için bunlar arasından korunaklı bir köşe seçtik.
Ertesi gün, bazı yerleri karla kaplı yüksek bir dağ sırasını geçtik, bu sıra Mukus bölgesini Shattak bölgesinden ayırmaktadır. Kuzey ve batı yamaçları, sürüleri hala yeşil çimenliklerde ve çiçekli vadilerde otlamakta olan Miran Kurtlarının yazlık otlaklarıdır. Geçidin karşı tarafında, bizi sınırsız bir misafirperverlikle karşılayan ve sahip olduğu her türlü lüksü önümüze seren Ömer Ağa adında yaşlı bir şefin idaresindeki Hartushi Kurtlarının bir kampını bulduk. Çadırının altında geceyi geçirmemiz yönündeki ricalarına güçlükle karşı koyabildim. Oraya girmekle kendisini onurlandırdığımı beyan etti. Çadırın barındırdığı her şey, çocukları, eşleri, sürüleri, onun gözünde artık benim mülkümdü. Onun cömertliğinden yararlanmayı arzulamadım ve sonunda ayrıldık. Yolculuğumuza yeniden başlayarak dik bir patikadan derin bir vadiye indik. Dicle'nin diğer bir doğu kolu olan geniş bir akarsu, burayı dolanarak akıyordu; parıldayan suları dağ tepesinden, Shattak bahçelerinin ortasında yeni görünür olmuştu.
Burada Mudir gelişimizden haberdar edilmişti ve bizi karşılamaya hazırdı. Nehir kıyısındaki açık bir alanda kendimiz ve atlarımız için erzak toplamıştı. Shattak bir kasabadan ziyade küçük bir kasabadır. Sakinleri esas olarak, dağların yamaçlarını işleyen, buralarda köylerini kuran ve Kurtlar tarafından çok takdir edilen parlak renkli yünlü kumaşları büyük miktarlarda dokuyan, çalışkan ve dayanıklı bir ırk olan Ermenilerdir. Neredeyse her evde bir dokuma tezgahı vardı ve mekik sesi neredeyse her kapıdan duyuluyordu. Wan gölü ile Jezireh bölgesi arasındaki vadilerde yaşayan büyük ve gelişmekte olan Ermeni toplulukları, modern coğrafyacılar tarafından bilinmiyor gibi görünmektedir ve en iyi haritalarımızda bile gözden kaçırılmıştır. Bu insanların Kerdestan'ın tam kalbindeki varlığı, Porte tarafından yararlanıldığı takdirde, önemli bir ticaretin kurulmasının ve idaresi altına henüz yeni girmiş bir ülkenin sakinleştirilip medenileştirilmesinin aracı olabilir. Dağlar gal meşesi, yün (bazıları Angora'nınkiyle aynı ipeksi dokuya sahiptir), keçinin tüylü alt kürkünden elde edilen teftik (değerli bir ihracat maddesi) ve madenler üretmektedir. Shattak pazarında birkaç İngiliz baskısı ve Wan'dan satılmak üzere getirilmiş diğer Avrupa eşyaları gördüm.
Gelişimden kısa bir süre sonra yerin rahipleri ve önde gelen Ermenileri yanıma geldiler ve onlardan, Kurtların babadan oğula geçen şeflerinin baskıcı yönetiminin

yerini Wan'ın aktif ve liberal Ermeni bankerinin yardımıyla Sultan'ın daha hoşgörülü hükümeti aldığından beri Hristiyan topluluğunun durumunu iyileştirmek için şimdiden çabalar sarf edildiğini öğrendim. Bir okul açılmıştı, başlıca Wan'ın aktif ve liberal Ermeni bankerinin yardımıyla.
Kasabanın kendisine Ermeniler tarafından Tauk, Kurtlar tarafından Shokh denir ve etrafını çevreleyen sayısız köyle birlikte anıldığında Shattak olarak adlandırılır. Dicle'nin doğu kollarının su kaynaklarını oluşturan iki önemli akarsuyun birleştiği yerin yakınında durur ve Bohtan-Su ile birleşir. En büyüğü Albagh bölgesinden gelir. Bu akarsular, Mukus'unki gibi, en lezzetli aromaya sahip alabalıklarla doludur. Tüm bölge elli köy ve sayısız mezra barındırır. Gelirleri Mukus'unkiyle hemen hemen aynıdır. Akarsuyun sağ kıyısında, Shokh'un karşısında, eski bir kalenin kalıntıları etrafında birkaç Müslüman yaşamaktadır; medrese ve cami, hepsi görünüşe göre bir zamanlar güzel ve iyi inşa edilmiş binalardır. Buranın bir zamanlar gelişen bir Müslüman kasabası olduğunu kanıtlarlar. Kale Nur-Ullah Bey'e aitti, ondan Beder Khan Bey tarafından alınmış, o da burayı yerin son bağımsız beyi olan Hartushi Kurtlarının bir şefi olan Ömer Ağa'ya vermişti.
17 Ağustos'ta ana akarsuyu geçen bir köprü vasıtasıyla Shokh'tan ayrıldık. Mudir, kasabanın hemen dış mahallelerinde yükselen sarp bir dağ boyunca bizimle birlikte at sürdü. Uzun ve zorlu bir tırmanıştan sonra Tagu adında geniş, yeşil bir düzlüğe geldik; burası Shattak halkının otlaklarıydı ve şimdi çadırları ve sürüleriyle kaplıydı. Bu yüksek alan, içinden iki akarsuyun geçtiği derin vadilere yukarıdan bakıyordu ve yamaçlarında birçok güler yüzlü bahçe ve köy yer alıyordu. Sürülerini dağların ve Shattak ile Nourdooz boğazlarının dört bir yanında otlatmakta olan Miran Kurtlarının büyük ve zengin bir kampında durduk. Şefleri beş gün önce ölmüştü. Yolda, nakış ve altınlarla kaplı, etrafı silahlı hizmetkarlarla çevrili oğlu olan bir çocuğu geçmiştik. Kendisini kabilenin beyi olarak tanıyan Paşa'dan bir hilat almak üzere Wan'a gitmekteydi.
Üzerinde hala karın durduğu yüksek bir dağ geçidini aşarak, Ermeniler tarafından yoğun bir şekilde işlenen Shattak'ınkine benzer derin bir vadiye indik. Küçük bir akarsuyu geçtik ve karşı tarafta, köylerinin dışındaki temiz bir pınarın yakınında koyunlarını yıkayıp kırkan Ashkaun sakinlerini bulduk. Şimdi Wan Paşası tarafından atanan bir Mudir'in idaresindeki bir bölge olan Nourdooz'a girmiştik ve Pir-bedelan adında büyük bir köyde konaklıyorduk.

* Antik Ermeni eyaleti Mogkh, güneyde Ermeniler tarafından Arovazdan olarak adlandırılan Asur'un bir kısmı ile sınırlanmıştı. Soyundan gelenlerin onuncu yüzyılda hala hüküm sürdüğü Ermeni prensleri tarafından yönetiliyordu. (St. Martin, i. 175., bu kişi Mukus'u Khabour üzerine yerleştirir.) Ammianus Marcellinus, bölgeden Moxoene adı altında bahseder. Bir geleneğe göre, Wan gölünün güneyindeki dağlar Ermeni ırkının orijinal yerleşim yeriydi. (St. Martin, i. 206.)

* Mukus bölgesindeki başlıca köyler Aughin, Nouravos, Kasr, Achichos, Kerkichos, Aurenj, Kotzabiloor, Auveriss, Parangos, Mangoneh, Komos, Ketchoks, Amaghus, Marakos ve Berwar'dır. Ermeni yazarlara göre dokuz bölgeden oluşan ve Mogkh eyaletinin bölündüğü bu yerlerden, modern köy ve vadilerde hiçbir isim tanıyamadım. Mukus'tan Jezireh'e zorlu dağ yollarından beş günlük kervan yolculuğu, Sert'e ise üç günlük yolculuk vardır.

Ertesi günkü yolculuğumuz harika zenginlikteki büyük dağ otlakları ve sayısız akarsuyun suladığı dar vadiler boyunca oldu. Burada ve orada Kurtlar ile Ermenilerin yaşadığı köyler vardı. Şimdi Nestorian bölgelerine yaklaşıyorduk. Karşılaştığımız kabilenin ilk adamı yaşlı bir manda bakıcısıydı; Kerdestan'da bir soruya cevap olarak

benimle Keldani lehçesinde konuştu. Hormuzd ve hizmetkarlarım, sakinlerinin Kurtlardan daha aptal ve Yahudilerden daha açgözlü olduğunu iddia ettikleri Ermeni yerleşimlerini geride bırakma düşüncesiyle sevindiler. Chilghiri, yolumuz üzerindeki ilk Nestorian köyüydü. Erkekler, yanlarında güzel eşleri ve sağlıklı çocuklarıyla bizi karşılamak için dışarı çıktılar. Durmadık, yolculuğumuza devam ederek Merwanen'e ulaştık; buranın sakinleri tarafından Zomalar, yani yazlık otlaklar için terk edilmiş olduğunu gördük. Ancak Kiayah, yani şef, yanındaki bir veya iki adamıyla birlikte ekinlerin durumunu incelemek için aşağıya inmişti ve atını çevirerek bizi çadırlarına giden dik patikadan yukarıya götürdü. Dağdaki küçük, kayalık, çıplak bir çıkıntının üzerinde ve karın ortasında toplanmışlardı. Kurtların aksine, Nestorianlar kamplarını değiştirmezler, Zomalarda kaldıkları süre boyunca tek bir noktada kalırlar. Böylece aylarca hayvan pisliklerinin ve her türlü pisliğin ortasında yaşarlar, sefil kulübelerinde ise haşeratlar bolca bulunur. Sığırlar ve sürüler geceleri, gevşek taşlardan inşa edilmiş, dört veya beş fit yüksekliğinde dairesel bir duvarla oluşturulan ağıllarda tutulur. Konutlar aslında üzerlerine kaba siyah keçi kılından tuval gerilmiş bu tür ilkel çitlerden biraz daha fazlasından ibarettir. Bu yüksek bölgelerde geceler soğuk olduğundan ve sert rüzgarlardan korunmak gerektiğinden, kulübenin ortasında, dışarıdaki işlerle meşgul olunmadığında ailenin ısınmak için çömeldiği küçük bir sığ çukur kazılır. Fakir ve muhtaç olmalarına rağmen, Merwanen halkı karşılaştığım diğer Nestorianlardan daha az misafirperver değildi. Güneş batarken bize ekşi sütle pişirilmiş ve dağ otlarıyla karıştırılmış dumanı tüten darı lapası getirdiler.
Bu Kurt bölgelerindeki Nestorian Hristiyanları Müslüman komşuları gibi giyinirler ve onlardan neredeyse hiç ayırt edilemezler. Hala silah taşırlar ve Tiyari'nin acı çeken kabilelerine göre baskıya daha az maruz kalırlar. Kiayah ve bir grup tüfekçi ertesi gün bize, birçok akarsu tarafından sulanan yeşil bir vadinin çıkışına yakın, Hartushi Kurtlarının büyük bir kampına kadar eşlik etti. Kabilenin şefi olan Abd-ur-Rahman, kabilenin yıllık salyanını veya gelirini toplamak için çadırlarından uzaktaydı. Onun yokluğunda, efendisinin manevi danışmanı olan ve kendisini onun kişisel mülkünün ortak sahibi olarak gören kibirli bir molla tarafından geniş keçi kılından çadırında kabul edildik. Bir Kurt topluluğunda nadiren şahit olunan bir hareketlilik ortamı hüküm sürüyordu. Kampın ortasından akan küçük bir akarsuyun bankları koyunlarla doluydu: bazıları yıkanıyor, diğerleri ise kırkıcıların makasları altındaydı. Erkek ve kadın grupları, kırkılmış yünü keçeye dönüştürmek için şimdiden dövüyor ve basıyorlardı; bu, Hartushi Kurtlarının sıkı ama yumuşak dokusu nedeniyle çok değer verilen bir imalatıydı. Çadırlarda kızlar, güzel halılarının atkı iplikleri için yeşil çimenlerin üzerine gerilmiş uzun çözgü ipliklerinin önüne oturmuşlardı. Dicle'nin doğusundaki ovalarda, Jezireh'in aşağısında kışın dolaşan ve ticaret yapmak için sık sık Musul'a gelen bu dağlılar tarafından bilinmiyor değildim. Çizgili Bohtan kumaşından şık giyinmiş bir grup şef kısa sürede etrafımızda toplandı.
Abd-ur-Rahman Ağa'nın eşleri, kocalarının misafirperverlik konusundaki iyi adına gölge düşürmediler. Hormuzd ve ben, yaban keçisinin derisinden yapılmış ve önümüze serilen ilkel bir masa örtüsünün yegane ortakları olsak da, burası beyaz ve lezzetli dağ ekmeğiyle kaplıydı.

Üzerimizde yükselen dağ, Wan ve Hakkiari paşalıkları arasındaki sınır ile Dicle ve Zab'ın su ayrım çizgisiydi. Karşı tarafta, suları birleştiren akarsular sonraki nehre doğru akıyordu. Girdiğimiz ilk bölge, esas olarak Nestorianların yaşadığı Lewen'di. Sürüleriyle birlikte tüm nüfus köylerini Zomalar için terk etmişti. Kulübeleri taş ve siyah tuvalden inşa edilmiş, sefil bir kirli yuva topluluğu olan Billi kampına tırmandık. Bu dağın arkasında, gevşek taşlar ve keskin kayalar arasında, ebedi karların ortasında, cesur ve görkemli bir zirve, Karness-ou-Daoleh yükseliyordu; ertesi gün derin karlar içindeki vadilerden yorgun atlarımızı sürükledik. Orada dolaşan Kurt çobanlar, vahşi ve dayanıklı bir ırktır, çadırları yoktur, ancak yaz aylarında sürüleriyle birlikte hiçbir örtü olmadan açık alanlarda yaşarlar.

Yorucu ve gerçekten tehlikeli bir sürüşten sonra, kendimizi Alp çiçekleriyle bezenmiş karlı bir düzlükte bulduk. Buzların arasından sızan küçük akarsuların kenarları unutma beni çiçeklerinin en narin mavisiyle ve birçok iyi bilinen Avrupa çiçeğiyle çevriliydi. Çevremizdeki ana zirvelerin yönlerini almak için tek başına duran bir kayaya tırmandım. Beklenmedik bir şekilde önüme muhteşem bir manzara çıktı. Çok kuzeyde ve ayaklarımın altında bir fırtına denizi gibi yayılan karanlık dağ sıralarının üzerinde, güneş ışınlarında parıldayan, lekesiz beyazlıkta tek bir yalnız konik zirve yükseliyordu. Biçimi şüphe götürmezdi; bu Ararat Dağı'ydı. Nestorian rehberim bu görkemli dağ hakkında daha fazla bir şey bilmiyordu, onun için burası insan seyahatinin sınırlarının çok ötesinde bir tür efsanevi topraktı, Muskovitlerin toprakları içindeydi ve Hristiyanlar burayı Bashut-tamahamda olarak adlandırıyordu. Yolculuğumuz boyunca burası sadece bu noktadan görünür durumdaydı ve onu bir daha görmedik.

Bunun doğusunda, biçim olarak Ararat kadar etkileyici olmasa da daha kayalık ve daha çıplak dağlar vardı. Doğu yamaçlarında Gaour planında seyahat ettiğimiz Jelu'nun yüksek zirvelerine tekrar yaklaşıyorduk. Ancak Zab bizi onlardan ayırıyordu. Bu nehrin aktığı derin ve dar vadiye Karness-ou-Daoleh Geçidi'nin tepesinden baktık. Karşı tarafta, bir zamanlar Asya'nın yegane bağımsız Hristiyan kabilelerinin yaşadığı ve hala bu ilkel kilisenin kalıntılarının yerleşim yeri olan Nestorian bölgeleri vardı.

Zorlu bir patikadan hızla indik, yol boyunca Kurtların kamplarını ve Julamerik halkının çadırları ile sürülerini geçtik. Yeşil otlakları ekili araziler bölgesi takip etti ve daha yerleşik konutlara yaklaşıyor gibi göründük. Dik bir patikayı takip ederek, uzun ve sağlam bir katıra binmiş, uzun cübbeli, siyah sarıklı ve neredeyse kuşağına kadar uzanan beyaz sakallı yaşlı bir adam gördük. Çizgili elbiseleri ve Hristiyan kabilelerinin konik keçe başlıklarıyla birkaç dağlı onun yanında yürüyor ve gevşek taşların üzerinde güçlükle ilerleyen hayvanın üzerinde onu destekliyordu. Onu hemen Nestorianların Patriği, ya da kendisinin gururla adlandırdığı gibi, "Doğu Keldanilerinin" Patriği Mar Shamoun olarak tanıdık. Geleceğimizden haberdar değildi ve bizi kucaklarken sevinç gözyaşları döktü. İkametgahı olan Kochhannes çok uzakta değildi ve bizimle birlikte köye geri döndü. Onu en son gördüğümden beri uğradığı talihsizlik ve keder, yaşından ziyade alnında derin çizgiler yıpratmıştı, saçını ve sakalını gümüşi bir griye çevirmişti. En son Musul'da, Pers ülkesindeki hapsedilmesinden kaçışından bir gün önce karşılaşmıştık. O zamandan beri iki sınır

ülkesinin sınırlarında dolaşmaktaydı, ancak şimdi dağ kabilelerinin patriklik makamına bir kez daha sığınmıştı.
Kısa süre sonra konutuna ulaştık. Kesme taştan sağlam bir şekilde inşa edilmiştir ve içinden Zab'ın bir kolunun geçtiği bir boğaza yukarıdan bakan sarp bir uçurumun tam kenarında durmaktadır. Karanlık tonozlu bir geçit bizi, kaba kağıttan yağlı bir tabakayla kapatılmış küçük bir pencereyle aydınlatılan, bir odadan farksız bir yere çıkardı. Bir köşeye serilmiş eski bir halının yırtık pırtık kalıntıları, mobilyalarının tamamını oluşturuyordu. Patriğin giysileri neredeyse yıpranmış ve eskiydi. Porte'nin dağlara dönüşünde kendisine her ay ödemeyi vaat ettiği 300 kuruşluk (yaklaşık 2 L. 10s.) sefil maaş bile uzun süredir ödenmemişti ve tamamen sadık ama yoksulluk içindeki cemaatinin katkılarıyla geçiniyordu. Kochhannes, dahası, hala bir enkaz yığınıydı. Katliamlar sırasında Mar Shamoun, Beder Khan Bey'in vahşi Kurtları köye girip hala orada kalanları katletmeden ve yaşlılık veya hastalıklar nedeniyle kaçamayanları öldürmeden önce sarp bir kaçışla canını zor kurtarmıştı.
Ziyaretim sırasında Mar Shamoun, halkının talihsizliklerine kendi kişisel acılarından daha az üzülmek için hiçbir nedene sahip değildi. İkincisi belki de kısmen kendi ihtiyat ve öngörü eksikliğine atfedilebilirdi. Derinden pişmanlık duyduğum ve Hristiyan hayırseverliği adına daha fazla değinmek istemediğim eski nüfuzlar iş başındaydı ve onu Amerikan misyonerlerine karşı Türk veya Kurt baskıcılarına karşı olduğundan daha sert bir konuşma içinde buldum. Kendisine öğretilmişti ve ne yazık ki öğretmenlerinin İngiliz Kilisesi'nden olduğu, halkını medenileştirmeye ve eğitmeye çalışanların ise ortodoks Hristiyan topluluğundan ayrılanlar, doktrin bakımından sapkın, gerçek inancın tüm sakramentlerini ve kurallarını reddeden ve Nestorianları kendi umutsuz kafirlik durumlarına indirgemeye niyetli kişiler olduğu öğretilmişti. Korkuları, onların araçları ve öğretileri sayesinde, manevi ve dünyevi otoritesinin tamamen yok olacağı güvencesiyle işlenmişti. Kendisini, bu insanların ve kendisinin güvenliğini ikinci kez tehlikeye atabilecek şiddet ve hoşgörüsüz zulüm eylemlerine niyetlenmiş buldum. Makul olmayan şiddetini yatıştırmak için başarısızlıkla çabaladım. Amerikan misyonları konusundaki gerçek durumunu ona gösterdim, üzerlerine yığılan iftiraları kaldırmaya çalıştım ve onların Nestorianların durumunu hangi açılardan iyileştirebileceğini ve fayda sağlayabileceğini gösterdim. Halkı için herhangi bir umudun ancak eğitimde ve Kutsal Kitapların serbestçe yayılmasında bulunabileceğini ondan gizleyemedim. Büyük baskılara ve büyük acılara maruz kalan ilkel bir Kilise'nin kalıntıları için Protestanlar arasında doğal olarak hissedilen bir ilgiyi beslemek istiyorsa, ne yazık ki din adamlarının arasına sızmış olan suiistimalleri düzeltmesi ve din adamlarını cemaatlerine eğitim ve rehberlik etme görevine eşit hale getirmeye çalışması gerektiğini ona gösterdim. Beklenebileceği gibi, bu görevde kendisine, doktrinleri ve disiplini Amerikan misyonerlerininkine kıyasla Nestorianlarınkine daha uygun olan İngiliz piskoposluk Kilisesi'nin rahipleri tarafından yardım edilmesini istediğini belirtti. Eğer bu tür adamlar ona katılırsa, suiistimalleri düzeltmek ve topluluğu eğitmek için onlarla işbirliği yapmaya hazır olduğunu beyan etti. İngiliz Kilisesi'nin şu ana kadar onun çağrılarına kulak asmadığını ve ondan hemen bir yardım umudu olmadığını, Amerikan misyonerleri tarafından gönüllü ve

karşılıksız olarak başlatılan iyi çalışmaya yardımcı olmanın onun hem görevi hem de gerçek çıkarı olduğunu ona belirtmem neredeyse boşunaydı.
Nestorian topluluğunun Patriklerinden ziyade şikayet edecekleri daha büyük haksızlıkları vardı. Türk hükümeti, İngiliz büyükelçiliğine verilen sözleri yerine getirmekten çok uzak olarak, dağlara Hristiyan sakinlere kötü davranan ve onlara baskı yapan memurlar göndermişti. Porte'nin, katliamlar sırasında uğranılan kayıplar göz önünde bulundurularak üç yıl boyunca muaf tutmayı vaat ettiği vergiler, o dönem için toplanmamıştı, ancak şimdi bir araya getirilmişti, bütün bölgeler böylece en büyük sefalet ve yoksulluğa indirgenmişti. Acı çeken Hristiyanları, Türk makamlarının açgözlülüğünden gizledikleri azıcık mülklerini teslim etmeye zorlamak için her türlü zulüm ve işkence yöntemi kullanılmıştı. **Köylerinin etrafındaki otlaklar ve ekili araziler ellerinden alınmış ve Kurt tiranlarına verilmişti.** Onlara yiyecek sağlayabilecek her nesneye, değirmenlerine, tezgahlarına ve hatta hayvanları için dağlardan büyük bir emekle getirilen kuru ot demetlerine bile vergi konmuştu. Adalet için başvurabilecekleri hiçbir mahkeme yoktu. Paşa'ya gönderilen bir heyete kötü davranılmıştı ve üyelerinden bazıları hala hapisteydi. Onları savunacak hiçbir otorite yoktu. Eski baskıcılarının idaresi altında bile daha az acı çekmişlerdi, çünkü bir rahibin bana dokunaklı bir şekilde belirttiği gibi, "Kurtlar canımızı aldı, ama Türkler yaşamak için elimizde ne varsa alıyorlar."
Çadırlarım Mar Shamoun'un konutunun yakınındaki bir çimenliğe kurulmuştu. Yakınımızda, yaklaşık 150 yıl önce inşa edilmiş, izole bir kaya üzerinde küçük bir kilise vardı. Oraya tek giriş, yerden yüksekte olan ve bir merdivenle ulaşılan alçak bir kapıdandı. İç mekan, yaz aylarında ibadetin yapıldığı bir avludan ve kış için bir iç odadan oluşmaktadır. Mar Shamoun her akşam gün batımına doğru açık havada, kendi resmi kıyafetleri içinde, tüm ibadeti kendisi okuyarak hizmet ediyordu. Harap köyden birkaç kişi katıldı ve cemaatini oluşturdu.
Patriğin yanında bir gün kaldık ve ardından Kochhannes'ten üç kervan saati uzaklıktaki Julamerik yolunu tuttuk. Bu kasaba İngiliz gezginler tarafından birden fazla kez ziyaret edilmiş ve tanımlanmıştır. Kalesi, kuleler ve burçlarla güçlü bir şekilde inşa edilmiş ve savunulmuş olup, Zab vadisine yukarıdan bakan çıplak bir kaya üzerinde güzel bir konuma sahiptir. Yakın zamana kadar ünlü Kurt asi şefi Nur-Ullah Bey'e aitti, ancak onun yakalanmasından bu yana burası küçük bir Türk düzenli askeri gücü tarafından garnizon altına alınmıştır. Kasaba ve pazarlar bunun çok aşağısındadır.* Neredeyse terk edilmişlerdi, sakinleri, ülkenin adet olduğu üzere, dağlardaki yazlık otlaklar arasında sürüleriyle birlikte çadırlarda yaşamaktaydılar.

Göçebe hayatımızın zorluklarını ve kaygılarını engellenmeden, neşeyle karşılamak için gücümüz vardı.

Bu Bölümde bahsedilen Dicle'nin doğu kolunun su kaynaklarını oluşturan birkaç akarsu, inanıyorum ki coğrafyacılar tarafından daha önce bilinmiyordu.

Billi'deki kamp deniz seviyesinden 8612 fit yüksekliktedir.

Ararat Dağı'nın yönü (N. 15° 30' E.), en iyi haritalardaki konumuyla tam olarak uyuşmaktadır. Mesafemiz yaklaşık 145 mildi.

Nestorianlar arasındaki müdahalenin niteliğine dair güzel bir tablo görmek isteyenler, Bay Badger'ın Nestorianlar ve Ritüelleri adlı eserini ve Bay Fletcher'ın Asur'daki Seyahatler adlı eserini okuyabilirler. Bay Badger doğal olarak bu işlemler hakkında kendi versiyonunu sunsa da, tarafsız okuyucu Amerikan misyonlarına yönelik talihsiz muhalefetin doğal olarak nelere yol açtığını görmekte hiçbir zorluk çekmeyecektir.

Julamerik deniz seviyesinden 5625 fit yüksekliktedir.

Julamerik yakınlarında, Türk valilerin baskısından nereye olduğunu bilmeden kaçan birçok zavallı Nestorian ile karşılaştık.
Tiyari üzerinden Musul'a giden doğrudan yol, yük hayvanları için nadiren geçit veren sarp boğazlar arasından Zab nehri boyunca ilerler. Ancak vadinin aşağısına inmek yerine, Diz'e çıkan bir köprü vasıtasıyla nehrin daha yukarısından geçmek için kuzeye döndük. Bu Nestorian bölgesini henüz ziyaret etmemiştim. Hem Mar Shamoun hem de Julamerik halkı, dağ patikalarının yük hayvanları tarafından takip edilemeyeceğini beyan etmişti; ancak bize süvariler için açık bir patika göstermeyi teklif eden bir Taal adamının rehberliği altına girdik. Zab'ın banklarında, birçok yerde katı kayanın içine oyulmuş eski bir yolun kalıntılarını buldum. Muhtemelen Asur ovalarından Ermenistan'ın yukarı eyaletlerine çıkıyordu. Yapım dönemini gösterecek hiçbir yazıt veya kalıntı yoktur; ancak işin büyüklüğünden ötürü bunu Asurlulara atfetme eğilimindeyim.
Kendimiz ve hayvanlarımız için bir basamak bulabildiğimiz sürece kaygan zemin üzerinde yolumuzu seçtik, ancak tamamen yok olduğu birçok yerde, atlarımızı dik kayalar ve nehrin tam kenarına doğru eğimlenen gevşek taşlar üzerinden kaba kuvvetle sürüklemek zorunda kaldık. Nihayet, birçok düşüşten ve patikanın üzerinden taşındığı cilalı kayalardan bir kereden fazla geri döndükten sonra, kendimizi hasırdan bir asma köprünün önünde bulduk. Bu ilkel yapı yakın zamandaki sellerle neredeyse tamamen sürüklenip gitmişti ve şimdi bükülmüş sepetçi söğütlerinden ince bir halatla titreyen direklerden sarkıyordu. Bir insanın ağırlığını bile zorlukla taşıyabilecek gibi görünüyordu. Ancak, nehrin karşı tarafında bizi gören bazı Nestorianlar yardımımıza geldiler, bagajlarımızı karşıya taşımayı ve ardından atları birer birer geçirmeyi üstlendiler. Bir miktar gecikmeden sonra bu tehlikeli geçiş kazasız bir şekilde gerçekleştirildi ve Diz vadisine girdik. Ancak bizimle ilk Nestorian köyü arasında bir başka akarsu daha vardı. Düzgün taşlar üzerinden köpürerek ve kaynayarak akan, eyer kolonlarımızın üzerine kadar ulaşan hırçın bir seli geçmek zorunda kaldık. Bagaj katırlarından biri basamağını kaybetti. Girdaplı sular onu hızla sürükledi ve kısa süre sonra Zab'ın ortasına fırlattı. Hayvan, sonunda kendini yükünden kurtararak kıyıya yüzdü ve kurtuldu. Ne yazık ki kendi sandıklarımı taşıyordu; notlarım ve yazıtlarım, Wan'daki emeklerimin meyveleri ve sahip olduğum azıcık mülkle birlikte akıntı tarafından uzaklara götürüldü. Köyün erkekleri uzun süre aradıktan sonra, kayıp yük gece yarısına doğru nehrin birkaç mil aşağısında bir kayaya sıkışmış halde bulundu.
Rabban Audisho'nun sefil köyünde geceyi geçirdik. Orada sadece iki aile yaşıyordu; diğer sakinler katliamda öldürülmüştü. Kilise büyüktü ama terk edilmişti, çünkü içinde hizmet edecek hiçbir rahip yoktu. Hala ayakta duran yegane kulübelerin sahibi olan üç kardeş, birkaç lambayı yağla besliyor ve her gün altarda biraz buhur yakıyorlardı; bunun hoş kokusu akşam rüzgarını parfümlüyordu. Kilisenin yakınında, bir zamanlar bu köyde ikamet etmiş olan Mar Shamoun'un eski konutunun kalıntıları vardı.
Vadinin karşı tarafında, ama dağın çok yukarısında, Seramus köyü bulunuyordu. Oraya giden patika sarp olduğundan ve katırlar için bile geçilemez olduğundan, Diz bölgesinin Melek'i veya şefi olan Madis'in ikametgahına döndük. Karşı kayalar üzerine oturtulmuş iki direkten oluşan kaba bir köprü vasıtasıyla akarsuyu geçtik.

Atlar ve katırlar seli bir kez daha geçmek zorunda kaldılar, ancak bu sefer kazasız bitti. Melek, Julamerik valisine ödemek üzere çağrıldığı vergileri toplamak için dışarıdaydı. Genel olarak Nestorian vadilerindekiler gibi, Diz köyleri de ekili teraslar ve meyve bahçelerinin ortasında yer alır. İlk katliam sırasında Beder Khan Bey tarafından yakılmış ve çöle çevrilmişlerdi. Diz, Beder Khan Bey tarafından saldırıya uğrayan ilk Hristiyan bölgesiydi. Sakinleri uzun ve kararlı bir direniş gösterdiler, ancak sonunda sayıca üstünlüğe yenik düştüler. Kurt şefinin eline düşenler acımasızca ölüme mahkum edildi, kölelik için ayrılanlar hariç hiçbir şey esirgenmedi. Ağaçlar kesilmiş ve köyler mevcut sefalet ve ıssızlık durumlarına indirgenmişti. Eğer Türkler, adaletsiz ve baskıcı bir hükümet ve vergilendirme sistemiyle, bu zavallı ama çalışkan insanların topraklarını işlemek ve harap olmuş konutlarını yeniden inşa etmek için gösterdikleri tüm çabaları engellemeseydi, durumlarını yavaş yavaş düzeltebilirlerdi.

Yolculuğumuza yüksek dağlar ve dikey uçurumlarla çevrili derin ve dar bir vadi boyunca devam ettik. Melek bizi Cherichereb veya Klissa köyünün yakınında yolda karşıladı. Yaşlı adam benimle birlikte geri döndü, atımdan indim ve bir ceviz ağacının altında onunla birlikte oturdum. Anlatacak sadece alışılagelmiş sefalet ve sıkıntı hikayesi vardı. Türk vali, bölgeden yaklaşık 150L. ödemesini talep etmişti; bu miktar sakinlerin sahip olduğu tüm azıcık mülke el koyarak toplayabileceğinden çok daha fazlaydı. Bir sonraki hasatları için olan tohumları bile ellerinden alınmıştı, kaba ekmeklerini yaptıkları darı dahil. Vadi biraz pirinç, garna (bir tür darı) ve arpa, birkaç ceviz ve elma ağacı ile kenevirden başka bir şey üretmiyordu. Neredeyse hiç buğday yetiştirilmiyordu ve değirmenlere konulan vergiler neredeyse onun un haline getirilmesini engelliyordu. Bölge daha önce on üç köy barındırıyordu. Şimdi sadece üç rahibi olan yüz yirmi aile kalmıştı. Birçoğu vergilerin ödenmesinden kaçmak için kaçmıştı ve geri kalanlar sadece örneği takip etmek için Türk makamlarının dikkatinden kaçabilecekleri anı bekliyorlardı. Melek Beniamen zorluklarında ona yardım etmem için bana yalvardı; ancak ben sempati ve teselli sözleri sunmaktan başka bir şey yapamadım.

Melek'i vergi toplamaya devam etmesi için geride bırakarak, şimdi sarp uçurumlarla daralan vahşi bir boğaza dönüşen, ardından ağaçların içine gömülmüş bir vadiyi çevreleyen kayalık bir amfitiyatroya açılan muhteşem bir vadiden geçtik. Doğal bir zirve üzerine inşa edilmiş, Mar-shalita adındaki bir kilise, aşağıdaki vadide ilerlerken göze çarpan bir nesneydi. Dindar yolcunun patikasından oraya sapması için çok yüksek ve ulaşılması zordu; bu nedenle, bir ödün olarak, yol kenarındaki bir taşın üzerine kabaca bir haç kazınmıştı ve yanından geçtiğimiz Nestorianlar bunu saygıyla öptüler. Bir diğer sarp kaya bize katliamdan kaçanların sığınak yeri olarak gösterildi: üçüncüsünde ise Doğu'daki tüm bu tür kalıntılar gibi Franklara atfedilen antik bir kalenin kalıntıları görülebiliyordu. Vadi sonunda Jelu dağının yükselen zirveleri ve uçurumları tarafından aniden kapatıldı. Eteğinde, gece için kamp kurduğumuz Khoureana köyü bulunuyordu. Sakinleri, çoğunlukla, Diz'in diğer insanları gibi, Zomalarda veya yazlık otlaklardaydı.

Ertesi sabah, yorgun hayvanlarımızı dik ve hatta tehlikeli bir dağ patikasından yukarıya güçlükle sürükledikten sonra, Nestorian ailelerini sürüleriyle birlikte,

Hakkiari dağlarının ana omurgasını, Jelu'nun zirvesini oluşturan ve Musul'dan bile görülebilen o çıplak kaya uçurumlarının tam eteğinde bulduk. Her taraflarında kar vardı; ancak gevşek taşlar, çamur ve kuru ottan inşa ettikleri sefil kulübelerinin bulunduğu küçük girinti, Alp otları ve çiçekleriyle kaplıydı. Bu zavallı insanlar aşırı sefalet ve yoksulluk içindeydi; giysileri bile vergiler için alınmıştı.
Diz'in Zomalarından çok uzak olmayan bir yerde Jelu köylülerinin çadırları vardı. Onlar da ebedi karın tam kenarında kamp kurmuşlardı, ancak Diz'in sınırları içindeydiler, çünkü kendi bölgelerinde geçidin diğer tarafında hiçbir otlak yoktu. Daha iyi giyinmişlerdi ve talihsiz komşularına kıyasla daha fazla konfor, hatta zenginlik belirtileri gösteriyorlardı. Erkeklerin çoğu biraz Arapça ve hatta Türkçe konuşuyordu; bunları aşağı ülkeye sepetçi olarak yaptıkları yıllık ziyaretleri sırasında öğrenmişlerdi.
Hala Jelu vadisinden, yüksek Soppa-Durek dağından uzanan bir omuzla ayrılıyorduk. Bu kayalık sırta ulaşmadan önce, heavily yüklü katırlarımızı sürüklemekte büyük güçlük çektiğimiz geniş bir derin kar kuşağını geçmek zorunda kaldık. Geçidin zirvesine ulaştığımızda, her taraftan sarp zirvelerle çevrili olduğumuzu gördük; en yükseği Toura Jelu olarak bilinen ve Musul'dan ayrıldığımız günden beri neredeyse gözden kaçırmadığımız zirveydi. Muhtemelen merkezi Kerdestan'daki en yüksek dağdır ve 15.000 fitin altında olamaz. Yapay bir taş duvar gibi yükselen sarp yamaçlarında kar duramaz; ancak etrafında ebedi buzullar vardır. Bazı Nestorian avcıları, dağ keçisini zirvesine kadar takip ettiklerini, oradan altlarındaki bir vadi gibi uzanan Çöl manzarasını ve uzakta Musul şehrinin açıkça görülebildiğini doğruladılar. Jelu vadisine inmeden önce geçtiğimiz geçit, Nestorian ülkesindeki en yüksek geçit olarak kabul edilir ve muhtemelen deniz seviyesinden 11.000 fitin üzerindedir.
Bu dağlar ayılar, leoparlar, kurtlar, dağ keçileri ve koyunlarla doludur; bunlardan üç farklı türün olduğunu öğrendim. Büyük sarı keklik ile kırmızı bacaklı olanlar da büyük sayılarda bulunur.
Geçidin tepesinden derin bir uçuruma doğru baktık. Jelu köylülerinin sürüleri, periyodik göçleri sırasında neredeyse dikey olan yamaçlarda küçük bir patika aşındırmıştı; ancak bu patika sık sık düz, kaygan ve muazzam genişlikteki kayalar üzerinde parlatılmış bir hatla ya da gevşek taşlar üzerindeki hafif bir çizgiyle belirlenmişti. Bu korkunç inişten yorgun atlarımızı sürüklemek zorunda kaldık, patikamızda kan izleri bırakarak. Kötü dağ yollarında bazı deneyimlerim olmuştur, ancak Jelu'ya çıkan o patikadan daha kötüsünü gördüğümü hatırlamıyorum. Sayısız kaza ve büyük bir emekten sonra kayalık bir boğazı geride bıraktık ve kendimizi, patikamızdan neredeyse hiç görünmeyen bir selin bittiği baş döndürücü bir derinlikte, eğimli bir arazide bulduk. Yumuşak toprak, hayvanlarımız için cilalı kayalardan bile daha zor bir zemin oluşturuyordu. Katırlarımızdan biri düştü ve iki veya üç yüz fit boyunca bir taş çığı ile birlikte tekrar tekrar yuvarlandı. Hayvanın parçalara ayrılmasını bekliyorduk; ancak geniş paket eyerinden kurtularak hızlı düşüşünü engellemeyi başardı ve ayaklarının üzerine kalktı. Yükü ise vadiye fırlatıldı ve aşağıdaki derinliklerde gözden kaybolana kadar kayadan kayaya sıçrayışını izledik. Yolculuğumuza devam ettik ve aktif dağlılar kayıp bagajımızı geri getirmeyi başarana kadar bir veya iki saat geçti.

Vahşi dağ manzarası şimdi yerini Jelu'nun güler yüzlü vadisine bırakmıştı. Ağaçların içine gömülmüş köyler her köşeyi dolduruyordu. Melek'in ikametgahı ve ana yerleşim yeri olan Zerin veya Zerayni'ye indik. Solumuzda iki köy daha vardı, Alzan ve Meedee.

Büyük kervanım dağ yamacından aşağıya inerken, Zerin sakinleri bizi birer Türk sanarak hemen evlerine kaçtılar ve bu Hristiyan topluluklarında iki veya üç yıl önce bir yabancıyı bekleyen o misafirperver karşılamadan yoksunduk. Osmanlı ayak bastığı her yerde korku ve güvensizlik yaratmıştır. Onun ziyareti her zaman bir baskı ve yağma ziyareti olmuştur. Kırmızı külah ve bir Türk düzensiz askerinin iyi bilinen kıyafeti, genel bir panik için işarettir. Kadınlar en iç odalarda saklanır; erkekler evlerine süzülür ve mülklerine el konulmasına karşı beyhude bir protesto sunarlar. Türkiye'nin birçok yerinde yeni sistem ve ordunun daha iyi disiplini bu adaletsizlik ve şiddet sahnelerine bir set çekmiştir ve köylü, kendisinden zorla alanlara sağladığı erzak için bir miktar, yetersiz de olsa, ödeme almayı umabilir. Ancak Nestorian vadilerinde eski alışkanlıklar hala güçlüydü ve bir yabancının görünmesi genel bir saklanma ve dehşete neden oluyordu. Sonunda, Zerin'in titreyen insanlarını Müslüman olmadığımıza ikna ettiğimizde, Amerikalı olmamız konusunda ısrar ettiler; onlardan o anda, belirli dini nedenlerden ötürü, neredeyse bir Türk kadar şüphe duyuyorlardı. Sonunda benim Musul'un Balios'u olduğumu anladılar ve Melek bu kriz anında yetişerek bizi gereken misafirperverlikle kabul etti. Bagajımız evin çatısına taşındı ve gecikmeden erzak getirildi.

Beder Khan Bey, Tiyari'ye yaptığı sefer sırasında Jelu halkının sürülerini ele geçirmiş ve onları para ve mal olarak büyük katkılar ödemeye zorlamış olsa da, onların derin ve iyi korunan vadilerine girmeyi başaramamıştı. Dağların diğer kısımlarında bir zamanlar gelişen Nestorian kabilelerinin köylerini çirkinleştiren kararmış duvarlar, çatısız evler, yağmalanmış kiliseler, Jelu bölgesini çirkinleştirmemişti. Sakinleri de yeni efendilerinin açgözlülüğüne ve adaletsizliğine rağmen, eski refahlarının görünümünü bir dereceye kadar korumuşlardı. Hem erkekler hem de kadınlar Müslüman komşuları tarafından genellikle giyilen çok renkli giysiler içinde şık bir şekilde giyinmişlerdi.

Jelu Nestorianlarının zenginliklerine ekleyecek hiçbir ticaretleri yoktur. Yılın altı ayı boyunca, çevrelerini saran yüksek dağların derin karları nedeniyle dünyanın geri kalanıyla tüm ilişkilerden mahrum kalırlar; sadece yaz aylarında Amadiyah civarındaki bölgelerde birkaç yük meyve ve biraz bal ve balmumu ile acil ihtiyaçlarını karşılayacak mısır kaynaklarını takas edebilirler. Erkeklerin çoğu, ancak, kış boyunca Küçük Asya'da ve hatta Suriye ile Filistin'de dolaşarak çok uzman oldukları sepetçilik ticaretiyle uğraşırlar. Böylece para biriktirirler ve yazın köylerinin etrafındaki toprakları işleyebilirler. Zerin'de sadece bir rahip vardı ve Jelu'da, ziyaret ettiğim diğer tüm Hristiyan bölgelerine kıyasla Nestorianlara özgü o samimi dini duygunun daha az olduğu görülüyordu. Erkeklerin seyahatleri ve Hristiyan dünyasının geri kalanıyla olan ilişkileri ahlaklarını, alışkanlıklarını veya inançlarını geliştirmemişti.

Jelu bölgesi, manevi yetkisi Baz'a kadar uzanan bir piskoposun idaresindedir. Zerin'den sarp bir patika ile ayrılan, aralarında kayalık bir sırt bulunan Martha d'Umra'da (kilise köyü) ikamet eder. Piskoposun konutuna sarp bir patikadan inerken

günlerden Pazardı. Piskopos uzaktaydı. Uzaktaki bir cemaat için dini hizmeti kutlamak üzere vadinin aşağısına gitmişti. Köyün sakinleri bayramlık kıyafetleri içinde toplanmışlardı ve bizi nazik ve misafirperverce karşıladılar. Bir çan kulesinden bir çanın gümüş tonları yankılandı, vadi boyunca duyuldu ve sahneye tarif edilemez bir çekicilik kattı. Uzak Doğu'da bir gezginin kulağına bu tür seslerin gelmesi, binlerce hoş düşünceyi uyandırması ve akla birçok mutlu saati getirmesi sık rastlanan bir durum değildir.

Bu kilisenin Nestorian dağlarındaki en eski kilise olduğu söylenir ve çok küçük bir girişi olan sade, sağlam, kare bir binadır. Benim için, Kurtların yağmasından kurtulan tek kilise olması ve dolayısıyla antik mobilyalarını ve süslemelerini barındırması nedeniyle son derece ilginçti. Hem kilise hem de karanlık antre, en tuhaf ve çeşitli türdeki kalıntılarla o kadar yoğun bir şekilde asılmıştı ki, tavan tamamen onlar tarafından gizlenmişti. Dikkatimi ilk çeken nesneler arasında, zarif formda ve zengin renkli, ancak zamanın tozuyla kararmış çok sayıda Çin kasesi ve kavanozu vardı. Diğer kalıntılar gibi, çatıdan iplerle asılmışlardı. Bunların orada zamansız bir şekilde bulundukları ve Çin'deki Nestorian Kilisesi'nin o eski misyonerleri tarafından, Sarı Deniz kıyılarına İncil'in müjdesini götürenler tarafından Cathay'ın uzak imparatorluğundan getirildikleri konusunda bana güvence verildi. Eğer durum gerçekten böyleyse, bazılarının geçmişi, Nestorian Kilisesi'nin Çin'de geliştiği ve misyonlarının tüm orta Asya'ya yayıldığı altıncı veya yedinci yüzyıla kadar uzanabilir. Köylüler, piskoposlarının yokluğunda, bu kutsal kalıntılardan hiçbirini hareket ettirmeme izin vermediler. Patriğin kızının, birkaç yıl önce bazılarını yıkamaya çalıştığını ve kırıldıklarını söylediler. Çin vazolarıyla asılmış olması, hayal edilebilecek en tuhaf nesne koleksiyonuydu: harekete geçirildiğinde yüksek ve uyumsuz bir çınlama çıkaran her biçim ve boyutta sayısız çan, muhtemelen Çince; kilisenin bir tarafından diğerine uzun hatlar halinde asılmış porselen kuşlar ve hayvanlar, bronzdan grotesk figürler, cam avizelerin kalıntıları, iki veya üç çift eski boğa musketi ve köyün uzak topraklara giden maceracı sakinleri tarafından çeşitli dönemlerde getirilen diğer çeşitli nesneler, buralarda seyahatlerinin bazı kanıtları olarak yerel kiliselerine yerleştirilmişti. Duvarlar her renk ve dokudan ipekle ve yaygın Manchester baskılarıyla kaplıydı. Kilisenin şüphesiz antik olmasına ve yağmadan kurtulmuş olmasına rağmen, antik el yazmaları için boşuna aradım.

Piskoposun sabah görevinden sonra dinlenmekte olduğu Nara köyüne giden vadiyi takip ettik. Sağlam yapılı ve yakışıklı çehreli, çizgili bol giysiler giymiş ve sadece siyah ipekten bir sarıkla etrafındakilerden ayrılan genç bir adam bizi karşılamak için dışarı çıktı. Daha az piskoposluk figürü hayal edilemezdi; ancak bazı Kurt avcıları veya savaşçıları gibi görünmesine rağmen, yaklaştığında bize kutsamasını verdi. Kendimizi devasa bir ağacın gölgesi altında oturttuk; ve köyün iyi insanları yoğurt ve garnadan oluşan sade bir yemek hazırlarken, kilisenin işlerini ve kabilenin siyasi durumunu tartıştık.

Zavallı piskoposun en çok kimden, Türklerden mi yoksa Amerikan misyonerlerinden mi korktuğunu belirlemek zordu; ilki, onun dünyevi, ikincisi ise manevi otoritesini tehdit ediyordu. Ona her iki konuda da elimden gelen en iyi tavsiyeyi verdim ve halkına eğitim vermeyi amaçlayan teklifi reddetmemesini, ancak kendisini inancının

ve ırkının yenilenmesinin temelini oluşturabilecek bir ilerleme ile özdeşleştirmesini tavsiye ettim. Ne yazık ki, Mar Shamoun'un durumunda olduğu gibi, piskoposun zihnini önyargı altına almak için tuhaf nüfuzlar iş başındaydı.
Meşe ağaçlarıyla kaplı geniş ve hızlı bir akarsuyu sarp bir patika ile ayrılan bir köprü vasıtasıyla geçtik, bu patika Jelu ve Baz bölgelerini ayırır. Geldiğimiz ilk köy, Martha Akhtayiah'a bitişik olan Shouwa idi, Ergub'a komşu olan bu yer, 1846 yılında Nestorian bölgelerine yaptığım yolculuğun en uzak sınırını oluşturuyordu. Buradaki karşılanmamız Jelu'da yaşadıklarımızdan çok farklıydı. Köylüler tarafından hemen tanındık. Erkekler ve kadınlar etrafımızda toplandı, misafirperverlik teklifleriyle birbirleriyle yarıştılar. Temiz ve geniş evine indiğimiz Melek, ancak, gelişimiz sırasında uzaktaydı. Sakinleri Türk makamları tarafından kötü muamele görmüş ve aşırı vergilendirilmişti ve bir çaresizlik durumuna sürüklenmişlerdi. Alışılagelmiş olduğu gibi, ne teselli ne de yardım sunma gücüm olmadan, acı sefalet ve talihsizlik hikayelerini dinlemek zorunda kaldım.
Şimdi dağlara yaptığım önceki ziyaretim sırasında izlediğim patika üzerindeydik. Baz'ın batısındaki sarp geçidi geçerek, Nestorian katliamının en kanlı bölümlerinden birine sahne olan Tkhoma vadisine çıkan uzun ve dar boğaza girdik. Dört yıl önce iyi rahip Bodaka'dan ayrıldığım Gunduktha'da durduk; kendisi Kurt istilacılarının öfkesine ilk kurban gidenler arasında yer almıştı. Şimdi halkın manevi ihtiyaçlarına hizmet eden Kasha, köyün Rais'i ve başlıca sakinleri, biz kilise bahçesinde dururken yanımıza geldiler. Ancak onlar artık ilk yolculuğumda beni karşılayan o şık giyinmiş ve iyi silahlanmış adamlar değillerdi. Giysileri yırtık pırtık ve eskiydi, çehreleri ise bitkin ve solgundu. Kilise de yıkılmıştı; etrafında yanmış kulübelerin kararmış kalıntıları vardı ve ihmal edilmiş meyve bahçeleri yabani otlarla kaplanmıştı. Bir Türk müfrezesi yakın zamanda köyü ziyaret etmiş ve Kurt istilasından beri restore edilen azıcık şeyi de yok etmişti. Aynı vergiler üç kez, hatta dört kez toplanmıştı. Bu baskılardan kaçmak için kaçanların akrabaları, kaçanlar için ödeme yapmaya zorlanmıştı. Şef, arkasından kolları bağlanmış olarak, yanan bir saman yığınının üzerine fırlatılmış ve köylüler tarafından saklanan azıcık paranın nereye gömüldüğünü açıklamaya zorlanmıştı. Rahip altardan koparılmış ve cemaatinin önünde dövülmüştü. Erkekler bana vücutlarındaki işkence izlerini ve uzuvlarındaki demir prangaları gösterdiler. Bu yoksulluk içindeki insanlardan birkaç kuruş koparmak uğruna, tüm bu şiddet eylemleri, Sultan'ın Hristiyan tebaasını Kurt şeflerinin kötü yönetiminden kurtardıklarını iddia eden Porte tarafından gönderilen memurlar tarafından işlenmişti.
Önceki yolculuğumun anlatımında anlatılan güler yüzlü köyler şimdi bir enkaz yığınıydı. Sadece dördünden 770 kişi katledilmişti. Beder Khan Bey, Melekler tarafından tutulan kayıtlara göre, 24.000 koyun, 300 katır ve 10.000 baş sığır götürmüştü; ve müttefik şeflerin her biri Hristiyanların mülkünden payına düşeni almıştı. Kendileriyle vergi ödemek için para kazanabilecekleri hiçbir sürü kalmamıştı ve ürünlerini vadilerinin daha zengin bölgelerinin pazarlarına taşıyabilecek yük hayvanları bile ellerinden alınmıştı.
Tkhoma Gowaia'da Melekleri görmek için bir gece kaldık; kendileri bize oradan katıldılar. Ertesi sabah, Meryem Ana yortusu olduğundan, halk dualar için toplanmıştı

— sefil, yarı çıplak erkekler, kadınlar ve çocuklardan oluşan bir kalabalık. Vadiden ayrılarak, Tkhoma'yı güneyde çevreleyen yüksek dağı geçtik ve Müslümanların yaşadığı ve sonuç olarak Kurt şeflerinin yağmasından zarar görmemiş olan Pinianish üzerinden Chaal bölgesine girdik. Burası, hala bahçeler ve üzüm bağlarıyla çevrili gelişen köyleriyle, az önce geride bıraktığımız talihsiz Hristiyan vadisiyle tam bir tezat oluşturuyordu.

Kayalık bir boğazdan hızla inerek Zab'a ulaştık; nehrin üzerinde hala bir köprünün kalıntıları vardı, bu köprü taş ayaklar üzerine yerleştirilmiş sepetçi söğüdü bağlarıyla birbirine tutturulmuş iki direkten oluşuyordu. Bu tehlikeli yapıdan kükreyen akarsuyu geçmek için neredeyse bir dağlının sabit adımına ve pratik zekasına ihtiyaç vardı. Atlar ve katırlar bu hırçın akarsuyu büyük bir güçlükle geçtiler ve girdaplar ve akıntılarla mücadele ettikten sonra, neredeyse bitkin halde, karşı kıyıya ulaştılar. Şimdi Berwari vadisine girmiştik ve Amadiyah geçidini aşarak, daha önce birden fazla kez ziyaret ettiğim bir ülkeden geçerek Musul yolunu tuttuk. Kervanı ve yorgun atlarımızı geride bırakarak, Hormuzd ile birlikte hızla ilerledim ve gece boyunca seyahat ederek yedi haftalık bir ayrılıktan sonra 30 Ağustos öğleden sonrasında Musul'a ulaştım.

Musul'a döndüğümde, Nestorianların Türk yöneticileri tarafından maruz bırakıldığı baskı ve zulümler hakkında Konstantinopolis'e bir rapor gönderdim; ancak korkarım ki durumlarını düzeltmek için hiçbir şey yapılmadı.

Jelu köyleridir: Zerin, Biri Khanee, Martha d'Umra, Nara, Muta, Tellana, Bokhrani veya Be Bukra, Uri, Nerik, Zer, Gubawa, Serpilta, Shemsiki, Maturib, Bispira ve Bakshi (Kurt).

Yani, Makhtaiyah'a dahil olan aşağıdaki köy.

Nineveh ve Kalıntıları, cilt i. s. 209.

Tkhoma Gowaia deniz seviyesinden 4515 fit yüksekliktedir.

Chaal deniz seviyesinden 3825 fit yüksekliktedir.

Amadiyah deniz seviyesinden 4236 fit yüksekliktedir.

BÖLÜM XX.

YAZ AYLARINDA KUYUNJİK'TEKİ KEŞİFLER. — HEYKELLERİN TANIMLANMASI. — BÜYÜK BİR NEHİR ÜZERİNDEKİ ŞEHİRLERİN ELE GEÇİRİLMESİ. — ASUR KRALININ İHTİŞAMI. — BİR NEHRİN GEÇİLİŞİ. — SU MERMERİ KALDIRIM. — BATAKLIKTA YAŞAYAN KABİLELERİN FETHİ. — ZENGİNLİKLERİ. — YENİ BİR KRALA AİT HEYKELLİ ODALAR. — HEYKELLERİN TANIMLANMASI. — SUSIANA HALKININ FETHİ. — KRALIN PORTRESİ. — MUHAFIZLARI VE MAİYETİ. — ŞUŞAN ŞEHRİ. — ESİR PRENS. — MÜZİSYENLER. — İŞKENCEYE MARUZ KALAN ESİRLER. — HEYKELLERİN SANATSAL KARAKTERİ. — EĞİMLİ BİR GEÇİT. — İKİ KÜÇÜK ODA. — DEVASA FİGÜRLER. — DAHA FAZLA HEYKEL.

Ben dağlarda bulunmadığım sırada, yaz sıcağına rağmen Kuyunjik'teki kazılara devam edilmişti. İlkbaharda Nimrud'da istihdam edilen Arapların neredeyse tamamı bu yıkıntılara taşınmıştı ve sonuç olarak toprağın temizlenmesinde önemli bir ilerleme kaydedilmişti. Ben Musul'dan ayrılmadan önce keşfedilen birkaç oda boşaltılmıştı ve ilginç heykeller içeren yeni odalar araştırılmıştı.
Büyük salonun güney-batı köşesinden çıkan dar geçidin, sola doğru dönen kanatlı boğaları temsil eden baskabartmalara açıldığı ve başka bir galerinin, sarayın bu kısmını ilk keşfedilenden daha büyük boyutlarda ikinci bir salona bağladığı görülmüştür. Bu salon tam olarak kare değildi, en uzun kenarları doğudan batıya uzanıyordu ve ilk keşfedilenden daha büyüktü; 140 fitten fazla, diğer kenarları ise 126 fitti. Her iki yanında birer tane olmak üzere, devasa insan başlı boğalardan oluşan dört büyük giriş kapısı vardı.
Batı duvarını kaplayan heykeller büyük ölçüde hala bozulmamıştı. Bunlar, her zamanki gibi, bir seferi ve bir zaferi kaydediyordu ve muhtemelen tüm salonu çevreleyen sürekli tek bir konunun parçasıydı. Fethedilen ülkenin büyük bir nehir tarafından geçildiği görülüyordu, nehrin tasviri baskabartmanın üçte birini kaplıyordu. Nehir, çeşitli türde yengeçler ve balıklarla doluydu ve kıyıları hurma ağaçlarıyla bezelenmişti. Akıntının bir tarafında, savaş arabası içinde kral, etrafında korumaları ve ardından gelen liderleri bulunuyordu. Karşı kıyıda ise Asur ordusu, yüksek burçlu duvarlarla çevrili ve kademeler halinde birbiri üzerine yükselen yüksek kulelerle korunan müstahkem bir müstahkem mevkii kuşatmıştı. Küçük bir akarsu veya kanala beş kare kapı açılıyordu. Şehir surları sakinleri tarafından terk edilmiş gibi görünüyordu, ancak müstahkem mevki okçular tarafından savunuluyordu. Önünde çeşitli şekillerde silahlanmış savaşçılar dizilmişti ve süvariler atlarından inmeden oklarını fırlatıyorlardı. Diz çökmüş bir Asurlu, geniş hasır bir kalkanla kendini koruyarak, muhtemelen demirden bir aletle tahkimatın alt kısmından taşları söküyordu.
Asur savaşçıları bu şehri alıp yağmaladıklarında, askeri kanunlarına göre, öldürülenlerin sayısını göstermek için kayıt memurlarına insan kafaları getirdiler. Mobilya, silah ve metal kaplardan oluşan ganimet, muzaffer askerler arasında paylaştırılmak üzere katipler tarafından kaydedilirken, esirler ya büyük kralın egemenliğinin bazı uzak bölgelerinde kolonistler olarak yerleştirilecekti ya da köle

olarak paylaştırılacaktı. Çocuklarıyla birlikte kadınların öküzler tarafından çekilen arabalara bindirildiği görülüyordu. Erkek esirlerin giysisi, bel çevresi geniş bir kemerle çevrili kısa bir tunikten; kadınlarınki ise bir iç gömlek ve ayak bileklerine kadar dökülen dışı saçaklı bir robdan oluşuyordu: saçlar arkadan basit bir bağ veya tapınakların etrafındaki file ile zapt edilmişti.
Srada, aynı büyük nehrin karşı kıyısında yer alan, yüksek sazlıklarla çevrili bir hendekle kuşatılmış bir şehrin kuşatılması ve ele geçirilmesi vardı. Asur piyadeleri ve süvarileri bu hendeği çoktan geçmişlerdi ve artık kendilerini savunmaya çalışmayan, aman dileyen kuşatılmış halkı sıkıştırıyorlardı. Büyük yuvarlak bir kalkanla kendini gizleyen bir savaşçı, bir meşale ile kapılardan birini ateşe vermeye çalışıyordu. Şehrin bir kısmı zaten alınmıştı ve fatihler esirleri ve sığırları sürüp götürüyorlardı. Öküzler tarafından çekilen arabalar mobilya ve büyük metal kaplarla doluydu. Nehrin diğer tarafında, muhteşem savaş arabası içinde Sanherib, muhafızlarıyla çevrili olarak esirleri ve ganimetleri kabul ediyordu. Dikkat çekicidir ki, bu, muhtemelen Asur imparatorluğunu yıkanlar tarafından tamamen tahrip edilmemiş, saraylarını yakıp şehirlerini tozla bir edenler tarafından zarar görmemiş neredeyse tek kral figürüydü. Bu baskabartmada atların donanımları özellikle zengin ve ayrıntılıydı. Boyunduruğun üzerinde, yıldızlarla çevrili ve bir tanrı imgesini içeren yarım daire biçimli bir süsleme yükseliyordu. Asur hükümdarının arabası, maiyeti ve kıyafeti, Ksenofon'un Kyros'un sarayından geçit töreniyle çıkarken yaptığı tasvirlere ve Quintus Curtius'un Dareios'un ordusunun ortasında savaşa giderken yaptığı tasvirlere tam olarak uyuyordu. Yunan general, Pers krallarının ihtişamını görmüştü ve bunu bir görgü tanığı gibi tanımlayabilirdi. Kutsal boğalar ve atlardan sonra, diyor, üzerinde bir taç veya çelenk ile süslenmiş bir çubuğu olan ve Jove'a adanmış bir araba gelirdi. Kyros, başının üzerinde dik duran veya kabarık bir tiara ya da türban, mor bir yelek, yarısı beyazla karışık giymişti. Yanında sürücüsü vardı. Ön taraftan dört bin muhafız yolu açıyor ve her iki tarafta iki bin muhafız yürüyordu. Başlıca subaylar at sırtında zengin giysiler içindeydi ve arkalarında altın gemli kraliyet atları ve kabartma işçilikle işlenmiş örtüler vardı, tam olarak bizim onları heykellerde gördüğümüz gibi. Geçit töreni, hükümdarın hizmetinde olan çeşitli ulusların süvari ve piyade birlikleri tarafından tamamlanıyordu. Quintus Curtius'un tasviri, Asur anıtlarını daha az açıklayıcı değildir. "Savaş arabasının önünden, her iki yanında altın ve gümüşten tanrı tasvirleri bulunan doryphori (seçkin bir mızrakçı grubu) ilerlerdi. Boyunduruk en nadide mücevherlerle işlenmişti. Ondan, her biri bir arşın uzunluğunda, Ninus ve Belus'a ait iki altın figür yükselirdi... Kral, giysilerinin ihtişamı ve başındaki dik duran başlık veya mitra ile etrafındaki herkesten ayırt edilirdi. Yanında iki yüz en yakın akrabası yürürdü. Gümüş saplı ve altın başlıklı mızraklar taşıyan on bin savaşçı kraliyet arabasını takip ederdi. Kralın led horses adı verilen yedek atları, sayıları kırkı bulurdu, geçit törenini tamamlardı." Tarihçinin payına düşen küçük bir abartıyı ve Asur heykeltıraşının büyük piyade ve süvari kitlelerini temsil etmek için kullandığı geleneksel sayıları hesaba katarsak, Quintus Curtius'un tam da benim tanımladığım baskabartmaları gördüğünü varsayabiliriz; zira bunlar, Pers kralının görünüşü ve maiyetine dair onun yaptığı tasvirle tamamen uyuşmaktadır.

Zengin ganimet, zarif şekilli taht, mızrak demetleri, kılıçlar ve zarif vazo muzaffer hükümdara getirilir ve katledilenlerin kanlı kafalarıyla birlikte önüne yığılırdı. Muhtemelen uzun ve yorucu bir yürüyüş sırasında onları beslemek için su ve un içeren, deriden yapılmış tulumları taşıyan esirler, çiftler halinde zincirlenmişti ve muhafızları tarafından ileriye doğru sürülüyordu. Kadınlar kısmen yayan, kısmen de çocuklarıyla birlikte katırlara ve öküzler tarafından çekilen arabalara bindirilmişti. Anneler, susuzluklarını gidermek için küçük çocuklarına su tulumları uzatırken, bazı durumlarda babalar yorgun çocuklarını omuzlarına almışlardı; heykeltıraşın palmiye ağaçları üzerinde büyük hurma salkımları tanıtarak gösterdiği gibi, bir Mezopotamya yazının sıcağında yürüyorlardı. Samiriye sakinleri Çöl üzerinden Halah ve Habor'a, Gozan nehrine ve Medler'in şehirlerine böyle sürülmüştü ve biz bu baskabartmalarda, İsrail'in esir halkının şehirleri Asur kralının ellerine düştüğünde ve sakinleri imparatorluğunun uzak eyaletlerini kolonileştirmek için gönderildiğinde maruz kaldıkları zorlukların ve acıların sadık bir resmini görebiliriz.
Salonun güney tarafında, dört levhadan sadece bir kısmının korunduğu görüldü; diğerlerinin üzerindeki heykeller o kadar tamamen tahrip olmuştu ki, konu bile artık tespit edilemiyordu. Hala kalan parçalar, nehrin büyük kral tarafından geçilişini grafiksel olarak tasvir ediyordu. Sol taraftaki atlar, pahalı donanımlarından kısmen sıyrılmıştı ve seyisler onları suyun kenarına götürüyorlardı. Bir at kraliyet arabasından çoktan ayrılmıştı ve bir seyis ikincisinin boyunduruğunu çıkarıyordu. Bir arabacı hala dizginleri tutuyordu ve bir harem ağası hükümdarın başının üzerinde bir güneşlik (şemsiye) kaldırıyordu. Erkekler, nehrin karşı kıyısına geçmek için muhtemelen kralın ordusuna bir sal (kelek) oluşturmak üzere derileri hazırlarken temsil edilmişti. Bazıları çoktan şişirilmiş olan derileri taşıyordu, diğerleri ise hala boş olanların içine üflüyor ve dolduktan sonra ağızlarını bağlıyordu. Baskabartma, Dicle ve Fırat kıyılarında kraliyet savaşçısı olmadan bugün de tanık olunabilecek bir sahneyi çok doğru bir şekilde temsil ediyordu.
Birçok savaşçı, mızraklarını ve ağır kalkanlarını sırtlarındaki kordonlarla destekleyerek, derilerinin üzerinde akıntıyı geçmeye başlamışlardı bile ve atları seyisleri tarafından karşı kıyıya yüzdürülüyordu.
Tanımladığım baskabartmalarda temsil edilen ülkeyi tanımlayacak tek bir yazıt parçası bile kalmamıştı. Nehrin büyüklüğünden, Kuyunjik heykellerinde görülen diğer her şeyden çok daha büyük olmasından dolayı, bunun Fırat ve Dicle'nin birleşmiş suları, şimdi Şattülarap olarak bilinen nehir olması gerektiğine inanmaya meyilliyim. Hurma ağaçlarıyla kaplı geniş kanallar ve nehir kıyıları, aynı bölgenin bugünkü özellikleridir. Dr. Hincks, Kuyunjik boğaları üzerindeki yazıtlardan "Bartu Marratu", kelimesi kelimesine "Acı veya Tuzlu Nehir" ifadesinin Albay Rawlinson tarafından varsayıldığı gibi Basra Körfezi olmadığını, ancak Mezopotamya nehirlerinin birleşmiş sularıyla oluşan büyük akıntı olduğunu tahmin etmiştir; bunun karşı kıyılarında, gördüğümüz gibi, Sanherib'in saltanatının altıncı yılında ele geçirilen Naghit'in iki şehri bulunuyordu. Baskabartmalar, anallarla bu varsayımı olasılık dışı kılmayacak kadar yeterli doğrulukla uyuşmaktadır. Asurlular tarafından ziyaret edilen hiçbir ülke, Dicle ve Fırat tarafından sulananlar hariç, akıntılarının alt kısmında veya birleşim yerlerinden sonra, bu heykellerde sunulan doğal özellikleri barındırmaz.

Salonun güney tarafında, kanatlı boğalarla çevrili merkezi bir kapı ve devasa figürlerle oluşturulmuş iki küçük giriş, heykel kaplı duvarları kirece dönüşmüş olan uzun bir odaya açılıyordu. Kireçlenmiş levhalar üzerinde, merdivenlerle kuşatılmış şehirlere saldıran Asur savaşçıları, koçbaşları, uzun okçu, sapan ve mızrakçı hatları, daha önce sıkça tanımlananlara benzer çift katlı kademeli kadırgalara sahip bir deniz sahnesi ve pavyonlar ile çadırlar içeren, içinde erkeklerin çeşitli ev işleriyle uğraştığı müstahkem bir ordugah hala izlenebiliyordu. Kral, her zamanki gibi, arabasından operasyonları yönetiyordu. Bu heykel odasından geriye kalan parçalardan yola çıkarak, dönemin en yetenekli sanatçısının bunun icrasında görevlendirilmiş olması gerekir. Odanın her iki ucunda, devasa figürlerle korunan kapılar, daha küçük dairelere açılıyordu ve bunlardaki heykeller neredeyse tamamen tahrip olmuştu. Büyük kapıya bakan, bir çift insan başlı boğa tarafından oluşturulan daha geniş bir giriş vardı. Bunların arasında, kabartma olarak yontulmuş, kenarları dönüşümlü lale veya lotus çiçekleri ve tomurcukları olan, kareler halinde düzenlenmiş ve rozetlerle çevrili benzer süslemeleri içeren çok zarif bir tasarıma sahip devasa bir su mermeri kaldırım levhası bulunuyordu.

Bu büyük kapının her iki yanında, aralarında balık-adamın da bulunduğu devasa figürlerle korunan kapılar vardı.

Bu üç girişin açıldığı odalardan çok az şey kalmıştı. Duvarlarda sadece esirler ve savaşçılardan oluşan bir geçit töreninin bir kısmı ile birkaç parça kalmıştı. Artık höyüğün güney tarafının tam kenarındaydık ve sonuç olarak sarayın bu bölümündeki en uzak odaya ulaşmıştık. Orada dış duvarın hiçbir izi yoktu.

Büyük salona geri döndüğümüzde, yaklaşık 70 fit'e 12 fit boyutlarında uzun ve dar bir galeriye açılan, devasa figürlerle oluşturulmuş bir giriş bulduk; duvarları genel yıkımdan kısmen kurtulmuştu. Saraya giden bir girişin kalıntıları gibi görünüyordu, ya batı yüzündeki ya da dış terasa açılan bir galeri gibi muhtemelen binayı çevreliyordu. Su mermeri panelleri üzerinde, en uzak dönemden beri Kaldre ve Babil'deki Fırat ve Dicle'nin oluşturduğu geniş bataklıklarda yaşayan bazı kabilelerin fethi yontulmuştu. Lemlun bataklıkları bugün hala bu topraklara yayılmıştır ve vahşi ve barbar bir Arap ırkının sığınağıdır; daha önce de gözlemlediğim gibi, Kuyunjik baskabartmalarında temsil edilen aynı insanların soyundan gelmektedirler. Bu veya benzeri kabilelerle, Sanherib döneminde, Asurluların sık quen savaş halinde oldukları görülmektedir ve onlara karşı düzenlenen seferler sarayının birden fazla odasının duvarlarında kayıtlıydı. Ne yazık ki baskabartmaların üzerinde hiçbir epigraf veya başka yazıt kalmamıştı. Bunlar, belki de Sanherib'in yıllığının ilk yılında Kuyunjik ve Bavian'ın büyük boğaları üzerine kaydedilen, Kar-Duniyas kralı Merodach-Baladan'a karşı yürütülen seferin bir parçasını temsil ediyor olabilir. Bu kralın, nehirlerin birleştiği yerdeki büyük bataklıklarda yaşayanlar da dahil olmak üzere, tüm Keldani kabilelerine hükmettiği görülmektedir.

Bu baskabartmalarda, yüksek sazlık ormanlarıyla kaplı bataklıklar, dar geçitler yollar gibi içinden geçiyormuşçasına ve balıkla dolu sığ durgun su, kaba ama sadık bir şekilde tasvir edilmişti. Sazdan yapılmış hafif teknelerde kaçan mültecileri kovalayan Asur savaşçıları, erkekler ve kadınlar, salların üzerinde oturmuş, kendilerini kalın çalılıkların içine saklamışlardı; bu tekneler muhtemelen düşmandan alınmıştı ve

bugün de aynı bataklıkların sakinleri tarafından kullanılan türdendi. Bazıları kaçanları yakalamış ve kurbanlarını öldürüyordu. Diğerleri ise esirlerle ve katledilenlerin kafalarıyla kıyılara dönüyorlardı. Suda ölülerin cesetleri balıklara yem oluyordu. Fethedilen kabilelerin savaşan erkekleri yaylarla silahlanmıştı ve kısa tunikler giymişlerdi; kadınların uzun saçaklı elbiseleri vardı; her ikisinin de saçları tapınakların etrafında bir bağla zapt edilmişti. Bu giysi, heykellerden anlaşıldığı üzere, Fırat ve Dicle'nin alt kısımları tarafından sulanan ülkede yaşayan tüm uluslar arasında ortak görünmektedir.

Bu baskabartmalarda temsil edilen insanlar Kaldre'nin bataklık bölgelerinde yaşamış olmalarına rağmen, Asur kralının intikamından kaçmak için oraya sığınmış olmadıkça, diğer her şeyden daha zengin olmasalar da, müreffeh görünmektedirler. Üç levha hariç tutulduğunda, dördüncüsünün bir kısmı bataklıktaki savaşı içeriyordu, odanın tüm duvarları esirler ve muzaffer askerler tarafından krallarına getirilen ganimetlerle yontulmuştu. Ne yazık ki Sanherib'in kendi arabasındaki tasviri, molozlar arasında bulunan bir veya iki parçadan anlaşıldığı üzere, saraydaki diğer tüm tasvirleri hem boyut hem de detayların zenginliği ve bitişi açısından geride bırakmış olmalıydı, tamamen tahrip edilmişti. Yürüyerek, eşekler üzerinde ve öküzler tarafından çekilen arabalarda kadınlar ve çocuklar, ganimet yüklü arabalar, metal kazanlar ve kaplar, öküzler, katırlar, develer, koyunlar ve keçiler, en zarif formda vazolar ve kavanozlar, mızraklar, kılıçlar ve kalkanlar, merakla oyulmuş sedirler, sandalyeler ve masalar, Asurlu fatihlerin Ninova'ya zaferle döndüklerinde yanlarında getirdikleri ganimetlere dahil edilmişti. Metal nesneler arasında, muhtemelen altın veya gümüşten, üst kısmı kale duvarı şeklinde burçlar ve kulelerle şekillendirilmiş, başlığı İyon kıvrımları (Dicle kıyılarında bu mimari düzenin erken kullanımına dair başka bir örnek) tarafından desteklenen bir sütun üzerinde duran zarif bir çekmece veya kap vardı. Bütün bunlar, boğa toynakları şeklinde biten çıkıntılı kavisli ayaklar tarafından destekleniyordu ve Asur mobilyalarında sıkça görülen koni şeklindeki süslemenin üzerinde duruyordu. Savaşçıların omuzlarında taşıdıkları esir tasvirlerinden bazılarında, Babil'de bugün hala yapılanlara benzer sepetler ve büyük olasılıkla deriden yapılmış torbalar görülüyordu. İçinden geçtikleri ülke hurma ağaçlarıyla doluydu. Uzun yürüyüşten sonra aç kalan Asur askerleri, bir koyunun uzuvlarını kızartan bir ateşin önünde temsil edilmişti. Bu son derece ilginç baskabartma serisinden yapılan çizimler, Asurluların savaşlarını çok iyi örnekleyen cinsten olup, Nineveh Anıtları adlı çalışmamın ikinci serisinde bulunacaktır.

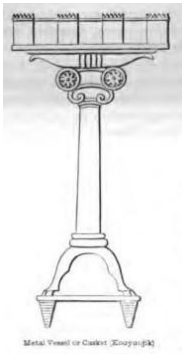

Bkz. sayfa 338.

† Nos. XII, XLII ve XIX. Plan I.

‡ Doğudakinin zaten tanımlanmış olduğu, p. 230. Bu girişlerin hiçbirinin salonun kenarlarının tam ortasında olmadığına dikkat edilmelidir.
REKLAM. Bu baskabartma şu anda British Museum'dadır.
† Cyrop. lib. viii. c. 3. Oda XXXVIII'deki baskabartmalar. (Plan I.) bu tanımlamaya çok doğru bir şekilde uymaktadır.
‡ Quint. Curt. lib. iii. c. 3. Bu pasajı Nineveh and its Remains, vol. ii. p. 365 adlı eserimde alıntılamıştım. Pers kralı, Persepolis'teki duvarlarda bir taçla temsil edilmesine rağmen, Ksenofon'dan öğrendiğimiz gibi (Anab. lib. ii. c. 5) yüksek bir başlık veya dik bir türban da giyiyordu.
§ 2 Krallar, xvii. 6.
Nineveh Anıtları'nın 2. serisine ait Plates 42 ve 43'e bakınız, metinde açıklanan serinin bir parçası için.
† Nineveh Anıtları'nın 2. serisinin Plate 41'i. Sal üzerindeki bu ilginç baskabartmalar ne yazık ki ben Avrupa'ya döndükten sonra Bağdat'a taşınırken Araplar tarafından yağmalanmıştır.
‡ Asur Tarihinin Ana Hatları, p. xxxviii.
§ Bkz. p. 146.
|| No. XXIV. Plan I., 98 fit'e 27 fit.
¶ Nos. XXV. ve XXVI. Plan I.
†† Plate 56. Nineveh Anıtları'nın 2. serisi.
‡‡ No. XXVII. Plan I.
§§ No. XXVIII, aynı Plan.
Babil'e yapılan iki sefer boğa yazıtlarında kaydedilmiştir.
• Plates 25, 26 ve 35.

Bu galerinin açıldığı büyük salona geri döndüğümüzde, batı tarafında, güneydekilerle eşleşen, merkezi fosilli bir kireç taşından bir çift kanatlı boğa tarafından oluşturulmuş üç giriş daha buldum. Bunlar, ana kapıdaki devasa heykellerle aynı malzemeden yontulmamış levhalarla kaplanmış, 58 fit'e 34 fit boyutlarında bir odaya açılıyordu. Benzer üç kapı, tam karşı tarafta, aynı uzunlukta ancak daha dar olan paralel bir odaya açılıyordu. Duvarları, sadece birkaç parçası kalmış olan oymalı su mermeri levhalarla süslenmişti. Sıkça görülen pavyonlar ve çadırları içeren müstahkem bir ordugah; bir ateş altarı önünde kurban kesen rahipler; deniz kıyısında bir kale; kalkanlarla asılı çift katlı kadırgalar; ve başlarına tam oturan, arkalarından ayaklarına kadar dökülen örtüler takan kadınlar — Khorsabad'da sıkça temsil edilen birkaç katlı erkek türbanları içeren esir sıraları, hala korunan baskabartmalar arasındaydı.
Bu odanın batı tarafındaki üç kapı, doğu tarafındakilere benzer şekilde, birbiriyle bağlantısı olmayan pek çok farklı odaya açılıyordu. Böylece, her biri aynı yöne bakan ve hepsi büyük salona doğru bakan kanatlı boğalar tarafından oluşturulmuş, biri diğerinin arkasında üç muhteşem kapı vardı; öndeki en büyük devasa heykeller 18 fitten yüksek, iç odaya açılan en küçükleri ise yaklaşık 12 fitti. Salonda duranlar tarafından perspektif içinde görülen, yukarıdan loş bir şekilde aydınlatılmış ve Süleyman'ın tapınağındaki kerubiler gibi altınla uyumlu bir şekilde renklendirilmiş veya kaplanmış bu üçlü devasa figür grubunun sunduğu kadar etkileyici herhangi bir iç mimari düzenlemeyi hayal etmek zordur.
İç merkez kapı, Sanherib'in daha önce tanımlanan Lachish'e karşı unutulmaz seferinin heykel kayıtlarını içeren odaya açılıyordu. Bunun her iki yanındaki odalardan sağdakinin duvarları neredeyse tamamen ortadan kaybolmuştu ve soldakiler ise benim ayrılışımdan önce henüz araştırılmamıştı.
Yeni tanımlanan iki paralel odanın üst veya güney uçlarında, aynı yontulmamış kireç taşından duvarlara sahip 82 fit'e 24 fit boyutlarında bir odaya açılan girişler vardı. Buradan aynı malzemeden kanatlı aslanlar tarafından oluşturulmuş bir kapı, höyüğün kenarında duran 76 fit'e 26 fit boyutlarında bir odaya çıkıyordu, sonuç olarak sarayın bu tarafındaki son odalardan biriydi. Altı levha, hiçbiri tam olmamakla

birlikte, duvarlarına karşı kalmıştı; geri kalanı kasten tahrip edilmişti ve parçaları, Asur kalıntıları üzerinde yükselen bir binanın temelleri için kullanılmıştı. Sfenksler gibi bu levhalar da fosiller açısından zengin bir kireç taşındandı, muhtemelen Ksenofon tarafından Mespila surlarının kaidesinde fark edilen "deniz kabuklarıyla dolu, cilalı taş" idi; işlenmesi sıradan su mermeri veya alçı taşından daha sert ve daha zordur, ancak yüksek cilaya izin verir. Ayakta duran altı levha, yukarıdan aşağıya kadar büyük bir ustalıkla oyulmuş ve büyük bir ruhla tasarlanmış küçük figürlerle kaplıydı. Genel olarak Kuyunjik baskabartmalarına benzemekle birlikte, sanat tarzında ve detaylarda, bunların tamamen aynı döneme ait olmadığını göstermeye yetecek kadar fark vardı. Neyse ki, ana grupların üzerinde hala birkaç satırlık epigraf kalmıştı ve bu da heykellerin hangi hükümdara ait olduğunu belirlememizi ve tasvir ettikleri olayları ve olayları tanımlamamızı sağladı.
Kanatlı aslanların sağındaki üç levha, girerken, bir savaşın son derece ilginç bir temsiliyle kaplıydı. Konu eksikti ve restore edilemedi. Asurlular, büyük bir şehri kuşatıp ele geçirmiş olarak, kaçan düşmanı kovalıyor gibi görünüyordu. Kalan ilk levha üzerinde bir tepenin parçası vardı, bunun üzerinde muhtemelen bir kale bulunuyordu. Yapay tepenin yamacından aşağıya doğru, artık savunma yapmaya çalışmayan, kendilerini çaresizliğe bırakan yenilmiş savaşçılar kaçıyordu. Bir adam, doğulular arasında kederi ifade etmek için yaygın bir hareket olarak sakalını yoluyordu; bazıları saçlarını yoluyor, diğerleri ise merhametsiz takipçilerinden aman dilemek için arkaya dönüyordu. Tepenin yanlarında ölüler ve can çekişenler, ayrıca katledilenlerin yayları ve ok kılıfları vardı. Yaralı bir katır, sürücüsü bir okla delinmiş olarak yere düşüyor, sürücü ise merhamet dilemek için ellerini kaldırıyordu. Yuvarlak alçak bir başlık ve göğsünün etrafına sarılmış bir tür kemer veya şal ile ayırt edilen bir Asur askeri veya müttefiki, muhtemelen kafasını kesme niyetiyle bir vücudu kendine doğru çekiyordu. Tepenin altında bir adam mızrağıyla kaçan bir düşmanı deliyordu ve bir katır tarafından çekilen bir araba içindeki iki savaşçı, savaş alanından hızla uzaklaşıyordu.
Konunun geri kalanı yatay paralel çizgilerle altı parçaya veya frize bölünmüştü; ancak bunlardan sadece üçü tamdı. Tanıtılan figürlerin sayısından ve eylemin karmaşık doğasından dolayı, bu önemli baskabartmaları anlaşılır bir şekilde tanımlamak zordur. En alt bölmede, bazıları at sırtında olan okçular ve mızrakçılar, orduları Asurlularınki gibi piyade ve süvarilerden oluşan düşmanla yakın dövüş halinde temsil edilmişti. Savaş alanı katledilenlerle ve onların etrafa saçılmış silahlarıyla doluydu; ancak her zamanki gibi heykeltıraş, yurttaşlarının gururunu okşamak için tek bir Asurluyu bile ölü veya yaralı olarak tasvir etmemişti. İkinci frizde düşman, katırlar tarafından çekilen arabalarda savaşırken görülüyordu. Bir sonraki bölmede, katledilenlerin kafalarını taşıyan ve düşmandan ele geçirilen bir araba içinde savaş alanını terk eden Asur savaşçıları vardı. Bu grubun üzerinde, ne yazık ki çok fazla zarar görmüş olan bir epigraf vardı; bu, adı... (? Tiranish) olan ve aynı heykeller üzerindeki diğer yazıtlardan öğrendiğimiz kadarıyla Elam veya Susiana üzerinde hüküm sürmüş bir kralın katledilmesini kaydediyordu. Satırlar eksik olduğundan, tüm yazıtın anlamı tamamen açık değildir.

Assyrian Warriors in a Cart, captured from the Elamites (Kouyunjik)

No. XXIX. Plan I.
† No. XXXIV. aynı Plan. Yaklaşık 29 fit genişliğinde.
‡ Bunlar girişlerdi / ve /, No. XXIX. ve /, No. XXXVI. aynı Plan.
§ No. XXXVI. aynı Plan., bkz. p. 150.
|| No. XXXVII., No. XXXV., aynı Plan.
¶ No. XXX., aynı Plan.
No. XXXIII. Plan I.
† Bu kireç taşı, deniz kabukları ve diğer fosillerle dolu olduğundan, cilalandığında çok hoş bir görünüme sahipti.
‡ Anab. c. iii. lib. 4.
Bu yazıtta isim kusurludur, ancak aynı baskabartma serisinin diğerlerinden restore edilebilir.

Asur savaşçılarının bulunduğu arabanın arkasında, esir bir reis ve iki hizmetkarının götürüldüğü kayıt memurunun çadırı vardı. İçeride bir insan kafası yığını toplanmıştı, bu sırada savaşçılar atanmış katiplere bu kanlı ganimetlerden daha fazlasını getiriyorlardı. Savaşın başka bir bölümünde Elamlıların prenslerinden birinin arabası görülüyordu. Oklarla yaralanmış dört canlı at ileri atılıyor ve şaha kalkıyordu; reis ve arabacısı devrilen arabadan düşüyorlardı. Altta, atını dizgininden tutan ve fatihine doğru dönerek bir elini boğazına koyan —bu ya bir yalvarış hareketi ya da yaklaşan kaderini belirtmek içindi— düşmüş bir düşmana doğru ilerleyen bir Asur savaşçısını temsil eden bir grup vardı. Üstünde, görünüşe göre adı ile başlayan, sadece tek bir harfi kalan ve onun bir Susiana kralının (?) generali olduğunu beyan eden bir epigraf vardı. Bu grupların etrafında, savaş baltaları ve gürzlerle silahlanmış Asurlular, direnmeyen düşmanı katlediyorlardı. Baskabartmanın bu bölümünde, katledilen savaşçıların Elam kralının oğulları olduğunu belirtiyor gibi görünen iki kısa epigraf vardı. Bu prensler, arkaya doğru dökülen uzun bir tüyün tutturulduğu, daha sonra Pers kralları tarafından giyilen bir başlık olan kendine özgü yuvarlak bir başlık ile ayırt ediliyordu. Nakışlı ve saçaklı elbiseler giymişlerdi ve arabaları dört at tarafından çekiliyordu.
Kargalar ve akbabalar, katledilenlerin cesetleriyle ziyafet çekerken temsil edilmişti. Savaş alanının bitişiğinde, Asurluların geri çekilen düşmanı içine doğru sürdüğü geniş bir nehir vardı: nehir insan ve at cesetleriyle, yaylar ve ok kılıflarıyla doluydu. Savaş sahnelerinin üzerinde, esirlerine işkence eden ve onları esarete götüren fatihler vardı. Üç sıraya bölünmüşlerdi, sadece ikisinin bir kısmı korunmuştu. Esirlerden birkaçı görünüşe göre korkunç bir işkenceye maruz kalmak üzereydi; elleri demir kelepçelerle bağlı olarak, içinde sıcak kömürler bulunan bir korluk veya kanlarını almak için bir kap olabilecek bir nesnenin üzerine diz çökmüşlerdi.

İşkencecilerden biri kurbanını boynundaki bir tasma ile tutuyordu; ikincisi ise talihsiz esiri saçından yakalamış, demir başlı bir gürzle ona vurmak üzereydi.
Epigraflar, bu heykeller tarafından kaydedilen savaşın, tasviri henüz tanımlanmamış bir levha üzerinde sunulan bir Asur kralı tarafından, Elam veya Susiana halkına karşı üstlenildiğini beyan etmektedir. Feshedilen halkın kıyafetini, silahlarını ve savaş tarzını bu şekilde tanımlayabilmek ve antik tarihte iyi bilinen bir ulusun savaş tarzını tespit edebilmek oldukça önemlidir. Elamlıların, bu baskabartmalardan öğrendiğimiz kadarıyla, savaşta bile, katırlar tarafından çekilen bir tür arabanın yanı sıra, on iki ve hatta on altı parmaklı yüksek tekerlekler üzerine oturtulmuş düz bir platformdan oluşan savaş arabaları kullandıklarını görüyoruz. Bunların en büyüğü beş veya altı kişiyi alabiliordu ve saçaklı veya nakışlı kumaşlarla süslenmişti. En küçüğü ise sadece iki kişiyi, yükseltilmiş bir koltuk gibi bir şeyin üzerinde oturan savaşçı ve arabacıyı barındırıyor gibi görünüyordu. Peygamber Hezekiel, Yeruşalim'e karşı gelecek olan "Babillilerin, tüm Keldanilerin, Pekod, Şoa ve Koa'nın ve tüm Asurluların arabaları, vagonları ve tekerleklerinden" bahsettiğinde muhtemelen bu tür arabaları kastediyordu. Katırların koşum takımı, göğüs etrafındaki basit bir banttan oluşuyordu, üzerinde muhtemelen renkli yünden rozetler ve püsküller asılıydı. Ya dizginlerle ya da arabacının sağ elinde tuttuğu uzun bir çubukla yönlendiriliyorlardı. Katırların da bu halk tarafından savaşta binildiği ve daha sonra atlar gibi donatıldığı görülmektedir.
Savaşan erkeklerin kıyafeti esasen diz boyuna kadar dökülen ve belde dar bir kemerle bağlanan bir tunik veya tek bir gömlekten oluşuyordu. Bazılarının omuzlarında önden düğümlenmiş bir tür bant vardı. Bunun, arkada asılı duran ok kılıfını desteklemek için bir düzenek olduğu görünmektedir. Saçları uzundu ve bir bağ ya da başın arkasında bir tür fiyonk ile bağlanan bir şerit ile zapt edilmişti. Esir reis ve çadırdaki hizmetkarları önde diz boyuna kadar, arkada ise ayak bileklerine kadar dökülen roblar giymişlerdi. Yürüyerek savaşanlar yay ile silahlanmıştı, ancak süvariler mızrak kullanıyordu. Okçular sırtlarında kendilerine özgü formda, yanları ve üstü rozetlerle süslenmiş ok kılıfları taşıyorlardı. Prenslerin kendine özgü kıyafetlerini zaten tanımlamıştım; bu, önden bağcıklı yüksek çizmeler veya tozluklar ve muhtemelen sarı deri ile tamamlanıyordu.
Esirler arasında saçaklı roblar giymiş erkekler ve kısa bir iç tunik vardı: bunlar muhtemelen toprak ağalarıydı. Kadınlar saçlarını bukleler halinde bırakmış, omuzlarına dökülüyor ve tapınakların etrafından bir bağ veya şerit ile bağlanmıştı. Bazılarının yüzünün her iki yanında birer uzun lüle vardı. Çocukları ya çıplaktı ya da basit gömlekler giymişlerdi.
Asur birlikleri süvari ve piyade olarak ikiye ayrılmıştı. Atlılar yay ve mızrak taşırlar ve en erken dönemden itibaren Asur askeri kıyafetinin karakteristik parçası olan pullu zırhlar, yüksek tozluklar ve sivri miğfer giyerlerdi. Atları giysilerle ve hatta görünüşe göre, düşmanın oklarından korumak için kafadan kuyruğa kadar uzanan bir tür deri zırh ile kaplanmıştı. Bu, düğmeler veya halkalarla tutturulmuş birkaç ayrı parçadan oluşuyordu. Üzerine süslü bir eyer örtüsü veya binicinin oturduğu bir leopar postu atılmıştı. Atın kafasının altına bir çan veya püskül asılmıştı. Dizginlerin, hayvanın boynunun etrafında kayan bir halka ile sıkıştırıldığı ve savaşçı savaşa girdiğinde bırakıldığı görülmektedir. Atın kulakları arasında kemerli bir sorguç vardı ve koşum

takımının farklı parçaları zengin bir şekilde nakışlanmış ve rozetlerle süslenmişti. Bu koşum takımlarının, fark edileceği üzere, daha erken bir döneme ait heykellerde temsil edilenlerden farklı olduğu görülecektir. Piyadelerin kıyafetleri, Sanherib'in baskabartmalarında olduğu gibi, silahlarına göre değişiyordu. Muhtemelen Asurlularla ittifak halindeki farklı kabilelerden yardımcılar olan okçular, uyluğu neredeyse hiç örtmeyen çok kısa tunikler giymişlerdi. Daha sonraki Asur dönemine özgü saçaklı süslemeye sahip geniş bir kemer bellerini çevreliyordu ve omuzlarının üzerinden ok kılıfını desteklemek için bir İskoç battaniyesine benzeyen kareli kumaştan bir çapraz kemer takıyorlardı. Düz bir bağ ile bağlanan uzun saçları arkada büyük bir rulo halinde toplanmıştı. Tüm mızrakçıların sivri miğferi vardı; ancak bazıları pullu zırh giyerken, diğerleri bacaklarını örten hiçbir şey olmadan basit bir tunik giymişti. Kalkanları neredeyse tüm vücudu koruyordu, üstte yuvarlak ve altta düzdü. Bazıları tamamen metalden, kabartmalı kenarlara sahip küçük kare deri parçalarıyla kaplanmış gibi görünüyordu. Savaşta savaş baltası ve gürz kullanan Asurluları ilk kez bu baskabartmalarda görüyoruz.
Aslanlı girişin karşı tarafında da üç levha vardı, ancak az önce tanımladıklarımdan daha iyi korunmuşlardı. Aynı konunun bir parçasını oluşturuyorlardı ve odanın dört duvarı etrafında taşınmış oldukları açıktı. Asur kralının zaferini temsil ediyorlardı ve savaş sahneleri gibi yatay çizgilerle birkaç banda veya frize bölünmüşlerdi. Hükümdar, muhafızlarıyla çevrili olarak arabasında duruyordu. Ne yazık ki yüzü, arabacının ve şemsiyeyi tutan harem ağasının yüzleriyle birlikte, muhtemelen Medler ve Babillilerin birleşik orduları sarayı yıktığında, Sanherib'in anıtlarındaki gibi kasten tahrip edilmişti. Kraliyet robları rozetler ve saçaklarla zengin bir şekilde süslenmişti; hizmetkar harem ağası bir İskoç battaniyesini andıran kareli bir giysi giymişti. Güneşlik rozetlerle nakışlanmıştı, püsküllerle süslenmişti ve güneşin yan ışınlarından bir koruma olarak ondan uzun bir kumaş veya ipek parçası sarkıyordu. Arabanın, tahrip edilmiş olan parçası, son derece süslüydü. Gövde, kesişen daireler ve rozetlerden oluşan zarif bir desenle oyulmuş ve zevkli bir bordürle kenarlanmıştı. Dairesel bir panel içinde, muhtemelen Asur kralının koruyucu tanrısı olan, yay çeken diz çökmüş bir figür vardı. Arabanın ön kısmından okları ve yayı almak için bir kılıf çıkıyordu. Araba, daha erken Asur heykellerinde görülenden çok daha yüksekti. Tekerlekler alışılmadık derecede büyüktü ve süslü bir bordürle çevrelenmiş sekiz parmağı vardı. Atların koşum takımı, göğüs altında rozetler and püsküller bulunan bir banttan, boyunduruktan omzun üzerine sarkan büyük bir püskül kümesinden, nakışlı veya fildişi işlemeli göğüs bandından ve benzer şekilde süslenmiş başlık parçalarından oluşuyordu. İki yüksek tüy veya sorguç kulaklarının arasından yükseliyordu.
Arabanın önünde nakışlı roblar ve tozluklar içinde iki savaşçı veya muhafız vardı. Uzun saçları bir bağ ile bağlanmıştı, bağın saçaklı uçları arkada gevşek bir şekilde sarkıyordu. Önlerinde, her ikisi de harem ağası olan ve muhtemelen kraliyet hanesinin bazı tanınmış memurlarının portreleri olması amaçlanan iki olağanüstü figür ilerliyordu. Biri yaşlı ve şişmandı: alnı yüksek ve genişti; burnu kavisli ve küçüktü ve çenesi yuvarlak ve çiftti. Kaşın kırışıklıkları, gür kaşlar ve şişkin yanaklar, 1. sınıfa ait varlıkların karakteristik özelliği olan kirli sakal ile birlikte çok sadık bir

şekilde temsil edilmişti. Kısa saçları bir bağ ile zapt edilmişti. Arkadaşı daha gençti ve aynı belirgin özelliklere sahip değildi. Önünde, kalıntılarda keşfedilenlere benzer bir tablet içeren, kapalı bir kutu veya kitaba benzeyen kare bir nesne taşıyordu. Her ikisi de uzun düz roblar giymişti ve bellerinde muhtemelen görevlerinin bir işareti olan bir kırbacın sabitlendiği basit bir kordon vardı.
Bu dikkate değer grubun üzerinde, neyse ki neredeyse tamamen sağlam olan sekiz satırlık bir yazıt vardı. Buradan, işleri bu şekilde kaydedilen kralın adının çivi yazısı karakterleriyle şeklinde yazıldığını öğreniyoruz. Nimrud ve Kuyunjik'te bulunan kalıntılardan onun Esarhaddon'ın oğlu, Sanherib'in torunu ve Susiana fatihi olduğunu biliyoruz. O, kronolojik tabloların Assordanisi idi ve adı Asur tanrısının monogramı olan Asshur ile başlar.
Bu baskabartmalar, Susiana veya Elymais'in antik çağda bilinen adıyla ülkesini fethini kaydetmektedir; bunu Khorsabad yazıtlarından ve ayrıca Bisutun yazıtlarından da öğreniyoruz. Aynı yazıtta bir Ermenistan kralından da bahsedilmektedir; ve o ülkenin büyük adamlarının Susiana'dayken Asur hükümdarına gönderildiği görülmektedir. Generalleri tarafından esir alınmış veya ona tahsis edilen haraçlarını getirmiş olabilirler.
Kraliyet arabasının üzerinde bir sıra ağaç vardı ve altında mızrak taşıyıcıları ile zengin bir şekilde donatılmış yedek atların bir geçit töreni yer alıyordu. Alt bir bölme bir şehrin ilginç bir planını içeriyordu. İçinde şu karakterler vardı: okunuyordu. Daha sonra fark edilecek bir yazıttan, Susa veya Şuşan şehrinin aslında bu isimde bir bölgede yer aldığı görülecektir; ve baskabartmada şehrin bir temsiline sahip olmamız son derece olasıdır. İki nehir arasındaki konumu, sitelerini işaretlemek için genellikle inanılan mevcut kalıntıların konumuyla çok iyi uyuşmaktadır. Daha küçük olan akarsu Shapour, daha büyük olanı ise Eulaeus veya Dizful nehri olacaktır. Şehir, eşit uzaklıkta kuleler ve kapılar içeren bir duvarla çevriliydi. Evler düz çatılıydı, bazılarının bir kulesi veya üst odası vardı, diğer ikisinin ise yoktu. Pencereleri yoktular ve kapıları kare şeklindeydi. Böylece genel form olarak ve muhtemelen iç düzenlemelerde, Mısır evlerine çok benziyorlardı, bunlardan çok ilginç bir model şu anda British Museum'dadır. Antik Susa'nın temsilcisi olan modern Shushter şehrinin daha sefil evlerine de benzemiyorlardı. Ne yazık ki, şehrin tahrip edildiğini içeren levhanın bir kısmı eksikti ve daha önemli yapıların birçoğu muhtemelen eksikti. Duvarların dışında palmiye ve diğer ağaçlardan oluşan koruluklar ve Bağdat ve Basra etrafındaki bahçeler arasında dağılmış olanlara benzer bir tür banliyö evleri vardı. Nehir kıyısında kuleleri olan iki kale duruyordu, biri yapay bir höyük üzerinde yükseltilmişti. Büyük nehrin yakınında, levhanın alt kısmında, palmiye ağaçlarının ortasında bir gölet veya ana akıntıya dökülen bir akarsuyun kaynağı vardı.
Bitişik levha paralel çizgilerle sekiz banda veya frize bölünmüştü ve sonraki levha yediye bölünmüştü. Her ikisinde de zafer seferinden dönen ve krala esirleri ve ganimeti getiren Asur ordusu temsil edilmişti. Otoritesine karşı isyancı oldukları düşünülen esirler, onun huzurunda zalimce işkence görüyordu. Ana grup, esir alınmış reisi veya fethedilen halkın prensini öne götüren harem ağası general veya Tartan idi. Bir eliyle esirini bileğinden yakalamış ve kaldırmıştı, diğer elinde ise uzun

ve ağır bir mızrak vardı. Arkasında bir ok kılıfı ve yayı ve çivili yeleğini çevreleyen kabartmalı bir kemer asılıydı. Esir, ayak bileklerine kadar dökülen basit bir rob giymişti ve başına düğümlü bir bağ sarılmıştı. Üstünde ne yazık ki çok fazla zarar görmüş bir yazıt vardı. Madaktu bölgesi yakınlarındaki savaşta yenilen ve katledilen Susiana hükümdarının oğullarından veya şeflerinden biri olduğunu (adı, hatırlanacağı üzere, bitişik levhadaki şehrin üzerinde yer alıyordu) ve şehrin 𒀀𒈾 𒀀 olduğunu; ve Asur kralının kendi generallerinden birini fethedilen tahta yerleştirdiğini beyan ediyor gibi görünüyordu.

Erkekleri, dördü lir çalan, biri çift kaval çalan ve altıncısı Doğu dansçı kızları tarafından hala kullanılan tubbul'a benzeyen bir tür davula iki eliyle vuran altı kadın müzisyen takip ediyordu.

Müzisyenlere, şarkı söyleyen ve ölçüye göre ellerini çırpan, farklı yaşlarda altı kadın ve dokuz oğlan ve kız çocuğu eşlik ediyordu. İlk öncekiler çeşitli başlıklarla ayırt ediliyordu. Bazıları saçlarını uzun lüleler halinde bırakmıştı, bazıları örülmüş veya örülmüştü ve diğerleri bir file içine zapt edilmişti. Biri, Arap ve Pers kadınlarının Doğu'nun vokal müziğine özgü o tiz ve titreşimli sesleri çıkardıklarında hala yaptıkları gibi elini boğazına koymuştu. Tüm sahne, gerçekten de, modern Doğu adetlerinin ilginç bir açıklamasıydı. Baskabartmada tasvir edilen müzisyenler, muhtemelen Türkiye ve Mısır'da evliliklerde ve diğer sevinç günlerinde görülen genel halk sanatçıları sınıfındandı.

İki Asur generalinin arkasında süvariler, arabalar, yedek atlar ve silahlı savaşçılar vardı; bunlar, hayvanların son derece canlı ve doğru tasvirinin yanı sıra icranın inceliği ile de dikkat çeken, hatırı sayılır güzellikte iki friz oluşturuyordu.

Musicians and Singers coming out to meet the Conquerors (Kouyunjik).

No. XXIX. Plan I.

† No. XXXIV. aynı Plan. Yaklaşık 29 fit genişliğinde.

‡ Bunlar girişlerdi / ve /, No. XXIX. ve /, No. XXXVI. aynı Plan.

§ No. XXXVI. aynı Plan., bkz. p. 150.

|| No. XXXVII., No. XXXV., aynı Plan.

¶ No. XXX., aynı Plan.

Dr. Hincks adı Assaracbal olarak okur.

† Rawlinson'ın Memoir, Journal of Royal Asiatic Society, vol. xiv. p. 16. Khorsabad yazıtlarında "Elam" adı ile değiştirilebilir en iyi bilinen adı buluyoruz.

‡ Bu nehirlerin tam bir açıklaması ve üzerlerindeki kalıntıların bir tanımı, Royal Geographical Society Dergisi'nin xvi. cildinde Khuzistan Eyaleti üzerine yazdığım Memoir'da bulunacaktır.

Wilkinson'ın Ancient Egyptians, vol. ii. p. 109.

† İki nehrin yukarıdaki ve iki nehrin aşağıdaki nehirleri temsil etmesi mümkündür; ve nehir ya da gölet Shapour'un kaynakları olabilir, bu da Susa'dan uzak olmayan ovada yer alır. (Bkz. Memoir, Geog. Soc. Journal, vol. xvi. p. 56.)

‡ Bu epigrafta o kadar çok karakter eksik ki, yazıt tatmin edici bir şekilde çevrilemiyor. İlk karakter hariç, Susiana kralının adı ile başladığı görünmektedir.

Modern moda, bu nedenle, çok antik bir modanın yeniden canlanması gibi görünmektedir. İşaya, Yahudi kadınlarının giysilerinin çeşitli maddeleri arasında "net-work şapkalarını" dahil eder (ch. iii. v. 18, Rev. Mr. Jones' sürümü).

Asur savaşçılarının bulunduğu arabanın arkasında, esir bir reis ve iki hizmetkarının götürüldüğü kayıt memurunun çadırı vardı. İçeride bir insan kafası yığını toplanmıştı, bu sırada savaşçılar atanmış katiplere bu kanlı ganimetlerden daha fazlasını getiriyorlardı. Savaşın başka bir bölümünde Elamlıların prenslerinden birinin arabası görülüyordu. Oklarla yaralanmış dört canlı at ileri atılıyor ve şaha kalkıyordu; reis ve arabacısı devrilen arabadan düşüyorlardı. Altta, atını dizgininden tutan ve fatihine doğru dönerek bir elini boğazına koyan—bu ya bir yalvarış hareketi ya da yaklaşan kaderini belirtmek içindi—düşmüş bir düşmana doğru ilerleyen bir Asur savaşçısını temsil eden bir grup vardı. Üstünde, görünüşe göre adı ile başlayan, sadece tek bir harfi kalan ve onun bir Susiana kralının (?) generali olduğunu beyan eden bir epigraf vardı. Bu grupların etrafında, savaş baltaları ve gürzlerle silahlanmış Asurlular, direnmeyen düşmanı katlediyorlardı. Baskabartmanın bu bölümünde, katledilen savaşçıların Elam kralının oğulları olduğunu belirtiyor gibi görünen iki kısa epigraf vardı. Bu prensler, arkaya doğru dökülen uzun bir tüyün tutturulduğu, daha sonra Pers kralları tarafından giyilen bir başlık olan kendine özgü yuvarlak bir başlık ile ayırt ediliyordu. Nakışlı ve saçaklı elbiseler giymişlerdi ve arabaları dört at tarafından çekiliyordu.
Kargalar ve akbabalar, katledilenlerin cesetleriyle ziyafet çekerken temsil edilmişti. Savaş alanının bitişiğinde, Asurluların geri çekilen düşmanı içine doğru sürdüğü geniş bir nehir vardı: nehir insan ve at cesetleriyle, yaylar ve ok kılıflarıyla doluydu. Savaş sahnelerinin üzerinde, esirlerine işkence eden ve onları esarete götüren fatihler vardı. Üç sıraya bölünmüşlerdi, sadece ikisinin bir kısmı korunmuştu. Esirlerden birkaçı görünüşe göre korkunç bir işkenceye maruz kalmak üzereydi; elleri demir kelepçelerle bağlı olarak, içinde sıcak kömürler bulunan bir korluk veya kanlarını almak için bir kap olabilecek bir nesnenin üzerine diz çökmüşlerdi. İşkencecilerden biri kurbanını boynundaki bir tasma ile tutuyordu; ikincisi ise talihsiz esiri saçından yakalamış, demir başlı bir gürzle ona vurmak üzereydi.
Epigraflar, bu heykeller tarafından kaydedilen savaşın, tasviri henüz tanımlanmamış bir levha üzerinde sunulan bir Asur kralı tarafından, Elam veya Susiana halkına karşı üstlenildiğini beyan etmektedir. Fethedilen halkın kıyafetini, silahlarını ve savaş tarzını bu şekilde tanımlayabilmek ve antik tarihte iyi bilinen bir ulusun savaş tarzını tespit edebilmek oldukça önemlidir. Elamlıların, bu baskabartmalardan öğrendiğimiz kadarıyla, savaşta bile, katırlar tarafından çekilen bir tür arabanın yanı sıra, on iki ve hatta on altı parmaklı yüksek tekerlekler üzerine oturtulmuş düz bir platformdan oluşan savaş arabaları kullandıklarını görüyoruz. Bunların en büyüğü beş veya altı kişiyi alabiliyordu ve saçaklı veya nakışlı kumaşlarla süslenmişti. En küçüğü ise sadece iki kişiyi, yükseltilmiş bir koltuk gibi bir şeyin üzerinde oturan savaşçı og arabacıyı barındırıyor gibi görünüyordu. Peygamber Hezekiel, Yeruşalim'e karşı gelecek olan "Babillilerin, tüm Keldanilerin, Pekod, Şoa ve Koa'nın ve tüm Asurluların arabaları, vagonları ve tekerleklerinden" bahsettiğinde muhtemelen bu tür arabaları kastediyordu. Katırların koşum takımı, göğüs etrafındaki basit bir banttan oluşuyordu, üzerinde muhtemelen renkli yünden rozetler ve püsküller asılıydı. Ya dizginlerle ya da arabacının sağ elinde tuttuğu uzun bir çubukla yönlendiriliyorlardı. Katırların da bu halk tarafından savaşta binildiği ve daha sonra atlar gibi donatıldığı görülmektedir.

Savaşan erkeklerin kıyafeti esasen diz boyuna kadar dökülen ve belde dar bir kemerle bağlanan bir tunik veya tek bir gömlekten oluşuyordu. Bazılarının omuzlarında önden düğümlenmiş bir tür bant vardı. Bunun, arkada asılı duran ok kılıfını desteklemek için bir düzenek olduğu görünmektedir. Saçları uzundu ve bir bağ ya da başın arkasında bir tür fiyonk ile bağlanan bir şerit ile zapt edilmişti. Esir reis ve çadırdaki hizmetkarları önde diz boyuna kadar, arkada ise ayak bileklerine kadar dökülen roblar giymişlerdi. Yürüyerek savaşanlar yay ile silahlanmıştı, ancak süvariler mızrak kullanıyordu. Okçular sırtlarında kendilerine özgü formda, yanları ve üstü rozetlerle süslenmiş ok kılıfları taşıyorlardı. Prenslerin kendine özgü kıyafetlerini zaten tanımlamıştım; bu, önden bağcıklı yüksek çizmeler veya tozluklar ve muhtemelen sarı deri ile tamamlanıyordu.
Esirler arasında saçaklı roblar giymiş erkekler ve kısa bir iç tunik vardı: bunlar muhtemelen toprak ağalarıydı. Kadınlar saçlarını bukleler halinde bırakmış, omuzlarına dökülüyor ve tapınakların etrafından bir bağ veya şerit ile bağlanmıştı. Bazılarının yüzünün her iki yanında birer uzun lüle vardı. Çocukları ya çıplaktı ya da basit gömlekler giymişlerdi.
Asur birlikleri süvari ve piyade olarak ikiye ayrılmıştı. Atlılar yay ve mızrak taşırlar ve en erken dönemden itibaren Asur askeri kıyafetinin karakteristik parçası olan pullu zırhlar, yüksek tozluklar ve sivri miğfer giyerlerdi. Atları giysilerle ve hatta görünüşe göre, düşmanın oklarından korumak için kafadan kuyruğa kadar uzanan bir tür deri zırh ile kaplanmıştı. Bu, düğmeler veya halkalarla tutturulmuş several ayrı parçadan oluşuyordu. Üzerine süslü bir eyer örtüsü veya binicinin oturduğu bir leopar postu atılmıştı. Atın kafasının altına bir çan veya püskül asılmıştı. Dizginlerin, hayvanın boynunun etrafında kayan bir halka ile sıkıştırıldığı ve savaşçı savaşa girdiğinde bırakıldığı görülmektedir. Atın kulakları arasında kemerli bir sorguç vardı ve koşum takımının farklı parçaları zengin bir şekilde nakışlanmış ve rozetlerle süslenmişti. Bu koşum takımlarının, fark edileceği üzere, daha erken bir döneme ait heykellerde temsil edilenlerden farklı olduğu görülecektir. Piyadelerin kıyafetleri, Sanherib'in baskabartmalarında olduğu gibi, silahlarına göre değişiyordu. Muhtemelen Asurlularla ittifak halindeki farklı kabilelerden yardımcılar olan okçular, uyluğu neredeyse hiç örtmeyen çok kısa tunikler giymişlerdi. Daha sonraki Asur dönemine özgü saçaklı süslemeye sahip geniş bir kemer bellerini çevreliyordu ve omuzlarının üzerinden ok kılıfını desteklemek için bir İskoç battaniyesine benzeyen kareli kumaştan bir çapraz kemer takıyorlardı. Düz bir bağ ile bağlanan uzun saçları arkada büyük bir rulo halinde toplanmıştı. Tüm mızrakçıların sivri miğferi vardı; ancak bazıları pullu zırh giyerken, diğerleri bacaklarını örten hiçbir şey olmadan basit bir tunik giymişti. Kalkanları neredeyse tüm vücudu koruyordu, üstte yuvarlak ve altta düzdü. Bazıları tamamen metalden, kabartmalı kenarlara sahip küçük kare deri parçalarıyla kaplanmış gibi görünüyordu. Savaşta savaş baltası og gürz kullanan Asurluları ilk kez bu baskabartmalarda görüyoruz.
Aslanlı girişin karşı tarafında da üç levha vardı, ancak az önce tanımladıklarımdan daha iyi korunmuşlardı. Aynı konunun bir parçasını oluşturuyorlardı ve odanın dört duvarı etrafında taşınmış oldukları açıktı. Asur kralının zaferini temsil ediyorlardı ve savaş sahneleri gibi yatay çizgilerle birkaç banda veya frize bölünmüşlerdi.

Hükümdar, muhafızlarıyla çevrili olarak arabasında duruyordu. Ne yazık ki yüzü, arabacının ve şemsiyeyi tutan harem ağasının yüzleriyle birlikte, muhtemelen Medler ve Babillilerin birleşik orduları sarayı yıktığında, Sanherib'in anıtlarındaki gibi kasten tahrip edilmişti. Kraliyet robları rozetler ve saçaklarla zengin bir şekilde süslenmişti; hizmetkar harem ağası bir İskoç battaniyesini her halükarda andıran kareli bir giysi giymişti. Güneşlik rozetlerle nakışlanmıştı, püsküllerle süslenmişti og güneşin yan ışınlarından bir koruma olarak ondan uzun bir kumaş veya ipek parçası sarkıyordu. Arabanın, tahrip edilmiş olan parçası, son derece süslüydü. Gövde, kesişen daireler ve rozetlerden oluşan zarif bir desenle oyulmuş ve zevkli bir bordürle kenarlanmıştı. Dairesel bir panel içinde, muhtemelen Asur kralının koruyucu tanrısı olan, yay çeken diz çökmüş bir figür vardı. Arabanın ön kısmından okları ve yayı almak için bir kılıf çıkıyordu. Araba, daha erken Asur heykellerinde görülenden çok daha yüksekti. Tekerlekler alışılmadık derecede büyüktü ve süslü bir bordürle çevrelenmiş sekiz parmağı vardı. Atların koşum takımı, göğüs altında rozetler ve püsküller bulunan bir banttan, boyunduruktan omzun üzerine sarkan büyük bir püskül kümesinden, nakışlı veya fildişi işlemeli göğüs bandından ve benzer şekilde süslenmiş başlık parçalarından oluşuyordu. İki yüksek tüy veya sorguç kulaklarının arasından yükseliyordu.

Arabanın önünde nakışlı roblar ve tozluklar içinde iki savaşçı veya muhafız vardı. Uzun saçları bir bağ ile bağlanmıştı, bağın saçaklı uçları arkada gevşek bir şekilde sarkıyordu. Önlerinde, her ikisi de harem ağası olan ve muhtemelen kraliyet hanesinin bazı tanınmış memurlarının portreleri olması amaçlanan iki olağanüstü figür ilerliyordu. Biri yaşlı ve şişmandı: alnı yüksek ve genişti; burnu kavisli ve küçüktü ve çenesi yuvarlak ve çiftti. Kaşın kırışıklıkları, gür kaşlar ve şişkin yanaklar, 1. sınıfa ait varlıkların karakteristik özelliği olan kirli sakal ile birlikte çok sadık bir şekilde temsil edilmişti. Kısa saçları bir bağ ile zapt edilmişti. Arkadaşı daha gençti ve aynı belirgin özelliklere sahip değildi. Önünde, kalıntılarda keşfedilenlere benzer bir tablet içeren, kapalı bir kutu veya kitaba benzeyen kare bir nesne taşıyordu. Her ikisi de uzun düz roblar giymişti ve bellerinde muhtemelen görevlerinin bir işareti olan bir kırbacın sabitlendiği basit bir kordon vardı.

Bu dikkate değer grubun üzerinde, neyse ki neredeyse tamamen sağlam olan sekiz satırlık bir yazıt vardı. Buradan, işleri bu şekilde kaydedilen kralın adının çivi yazısı karakterleriyle yazıldığını öğreniyoruz. Nimrud ve Kuyunjik'te bulunan kalıntılardan onun Esarhaddon'ın oğlu, Sanherib'in torunu ve Susiana fatihi olduğunu biliyoruz. O, kronolojik tabloların Assordanisi idi ve adı Asur tanrısının monogramı olan Asshur ile başlar.

Bu baskabartmalar, Susiana veya Elymais'in antik çağda bilinen adıyla ülkesini fethini kaydetmektedir; bunu Khorsabad yazıtlarından ve ayrıca Bisutun yazıtlarından da öğreniyoruz. Aynı yazıtta bir Ermenistan kralından da bahsedilmektedir; ve o ülkenin büyük adamlarının Susiana'dayken Asur hükümdarına gönderildiği görülmektedir. Generalleri tarafından esir alınmış veya ona tahsis edilen haraçlarını getirmiş olabilirler.

Kraliyet arabasının üzerinde bir sıra ağaç vardı ve altında mızrak taşıyıcıları ile zengin bir şekilde donatılmış yedek atların bir geçit töreni yer alıyordu. Alt bir bölme

bir şehrin ilginç bir planını içeriyordu. İçinde şu karakterler vardı: okunan. Daha sonra fark edilecek bir yazıttan, Susa veya Şuşan şehrinin aslında bu isimde bir bölgede yer aldığı görülecektir; ve baskabartmada şehrin bir temsiline sahip olmamız son derece olasıdır. İki nehir arasındaki konumu, sitelerini işaretlemek için genellikle inanılan mevcut kalıntıların konumuyla çok iyi uyuşmaktadır. Daha küçük olan akarsu Shapour, daha büyük olanı ise Eulaeus veya Dizful nehri olacaktır. Şehir, eşit uzaklıkta kuleler ve kapılar içeren bir duvarla çevriliydi. Evler düz çatılıydı, bazlarının bir kulesi veya üst odası vardı, diğer ikisinin ise yoktu. Pencereleri yoktular ve kapıları kare şeklindeydi. Böylece genel form olarak ve muhtemelen iç düzenlemelerde, Mısır evlerine çok benziyorlardı, bunlardan çok ilginç bir model şu anda British Museum'dadır. Antik Susa'nın temsilcisi olan modern Shushter şehrinin daha sefil evlerine de benzemiyorlardı. Ne yazık ki, şehrin tahrip edildiğini içeren levhanın bir kısmı eksikti ve daha önemli yapıların birçoğu muhtemelen eksikti. Duvarların dışında palmiye ve diğer ağaçlardan oluşan koruluklar ve Bağdat ve Basra etrafındaki bahçeler arasında dağılmış olanlara benzer bir tür banliyö evleri vardı. Nehir kıyısında kuleleri olan iki kale duruyordu, biri yapay bir höyük üzerinde yükseltilmişti. Büyük nehrin yakınında, levhanın alt kısmında, palmiye ağaçlarının ortasında bir gölet veya ana akıntıya dökülleyen bir akarsuyun kaynağı vardı.
Bitişik levha paralel çizgilerle sekiz banda veya frize bölünmüştü ve sonraki levha yediye bölünmüştü. Her ikisinde de zafer seferinden dönen ve krala esirleri ve ganimeti getiren Asur ordusu temsil edilmişti. Otoritesine karşı isyancı oldukları düşünülen esirler, onun huzurunda zalimce işkence görüyordu. Ana grup, esir alınmış reisi veya fethedilen halkın prensini öne götüren harem ağası general veya Tartan idi. Bir eliyle esirini bileğinden yakalamış ve kaldırmıştı, diğer elinde ise uzun ve ağır bir mızrak vardı. Arkasında bir ok kılıfı ve yayı ve çivili yeleğini çevreleyen kabartmalı bir kemer asılıydı. Esir, ayak bileklerine kadar dökülen basit bir rob giymişti ve başına düğümlü bir bağ sarılmıştı. Üstünde ne yazık ki çok fazla zarar görmüş bir yazıt vardı. Madaktu bölgesi yakınlarındaki savaşta yenilen ve katledilen Susiana hükümdarının oğullarından veya şeflerinden biri olduğunu (adı, hatırlanacağı üzere, bitişik levhadaki şehrin üzerinde yer alıyordu) ve şehrin Şuşan olduğunu; ve Asur kralının kendi generallerinden birini fethedilen tahta yerleştirdiğini beyan ediyor gibi görünüyordu.
Erkekleri, dördü lir çalan, biri çift kaval çalan ve altıncısı Doğu dansçı kızları tarafından hala kullanılan tubbul'a benzeyen bir tür davula iki eliyle vuran altı kadın müzisyen takip ediyordu.
Müzisyenlere, şarkı söyleyen ve ölçüye göre ellerini çırpan, farklı yaşlarda altı kadın ve dokuz oğlan ve kız çocuğu eşlik ediyordu. İlk öncekiler çeşitli başlıklarla ayırt ediliyordu. Bazıları saçlarını uzun lüleler halinde bırakmıştı, bazıları örülmüş veya örülmüştü ve diğerleri bir file içine zapt edilmişti. Biri, Arap ve Pers kadınlarının Doğu'nun vokal müziğine özgü o tiz ve titreşimli sesleri çıkardıklarında hala yaptıkları gibi elini boğazına koymuştu. Tüm sahne, gerçekten de, modern Doğu adetlerinin ilginç bir açıklamasıydı. Baskabartmada tasvir edilen müzisyenler, muhtemelen Türkiye ve Mısır'da evliliklerde ve diğer sevinç günlerinde görülen genel halk sanatçıları sınıfındandı.

İki Asur generalinin arkasında süvariler, arabalar, yedek atlar ve silahlı savaşçılar vardı; bunlar, hayvanların son derece canlı ve doğru tasvirinin yanı sıra icranın inceliği ile de dikkat çeken, hatırı sayılır güzellikte iki friz oluşturuyordu.
Alay, hükümdarın hizmetinde olan çeşitli ulusların süvari ve piyade birlikleri tarafından tamamlanıyordu. Quintus Curtius'un tasviri, Asur anıtlarını daha az açıklayıcı değildir. "Savaş arabasının önünden, her iki yanında altın ve gümüşten tanrı tasvirleri bulunan doryphori (seçkin bir mızrakçı grubu) ilerlerdi. Boyunduruk en nadide mücevherlerle işlenmişti. Ondan, her biri bir arşın uzunluğunda, Ninus ve Belus'a ait iki altın figür yükselirdi... Kral, giysilerinin ihtişamı ve başındaki dik duran başlık veya mitra ile etrafındaki herkesten ayırt edilirdi. Yanında iki yüz en yakın akrabası yürürdü. Gümüş saplı ve altın başlıklı mızraklar taşıyan on bin savaşçı kraliyet arabasını takip ederdi. Kralın led horses adı verilen yedek atları, sayıları kırkı bulurdu, geçit törenini tamamlardı." Tarihçinin payına düşen küçük bir abartıyı ve Asur heykeltıraşının büyük piyade ve süvari kitlelerini temsil etmek için kullandığı geleneksel sayıları hesaba katarsak, Quintus Curtius'un tam da benim tanımladığım baskabartmaları gördüğünü varsayabiliriz; zira bunlar, Pers kralının görünüşü ve maiyetine dair onun yaptığı tasvirle tamamen uyuşmaktadır.
Zengin ganimet, zarif şekilli taht, mızrak demetleri, kılıçlar ve zarif vazo muzaffer hükümdara getirilir ve katledilenlerin kanlı kafalarıyla birlikte önüne yığılırdı. Muhtemelen uzun ve yorucu bir yürüyüş sırasında onları beslemek için su ve un içeren, deriden yapılmış tulumları taşıyan esirler, çiftler halinde zincirlenmişti ve muhafızları tarafından ileriye doğru sürülüyordu. Kadınlar kısmen yayan, kısmen de çocuklarıyla birlikte katırlara ve öküzler tarafından çekilen arabalara bindirilmişti. Anneler, susuzluklarını gidermek için küçük çocuklarına su tulumları uzatırken, bazı durumlarda babalar yorgun çocuklarını omuzlarına almışlardı; heykeltıraşın palmiye ağaçları üzerinde büyük hurma salkımları tanıtarak gösterdiği gibi, bir Mezopotamya yazının sıcağında yürüyorlardı. Samiriye sakinleri Çöl üzerinden Halah ve Habor'a, Gozan nehrine ve Medler'in şehirlerine böyle sürülmüştü ve biz bu baskabartmalarda, İsrail'in esir halkının şehirleri Asur kralının ellerine düştüğünde ve sakinleri imparatorluğunun uzak eyaletlerini kolonileştirmek için gönderildiğinde maruz kaldıkları zorlukların ve acıların sadık bir resmini görebiliriz.
fell içine düştü ve sakinleri imparatorluğunun uzak eyaletlerini kolonileştirmek için gönderildi.
Salonun güney tarafında, dört levhadan sadece bir kısmının korunduğu görüldü; diğerlerinin üzerindeki heykeller o kadar tamamen tahrip olmuştu ki, konu bile artık tespit edilemiyordu. Hala kalan parçalar, nehrin büyük kral tarafından geçilişini grafiksel olarak tasvir ediyordu. Sol taraftaki atlar, pahalı donanımlarından kısmen sıyrılmıştı ve seyisler onları suyun kenarına götürüyorlardı. Bir at kraliyet arabasından çoktan ayrılmıştı ve bir seyis ikincisinin boyunduruğunu çıkarıyordu. Bir arabacı hala dizginleri tutuyordu ve bir harem ağası hükümdarın başının üzerinde bir güneşlik (şemsiye) kaldırıyordu. Erkekler, nehrin karşı kıyısına geçmek için muhtemelen kralın ordusuna bir sal (kelek) oluşturmak üzere derileri hazırlarken temsil edilmişti. Bazıları çoktan şişirilmiş olan derileri taşıyordu, diğerleri ise hala boş olanların içine üflüyor ve dolduktan sonra ağızlarını bağlıyordu. Baskabartma, Dicle

ve Fırat kıyılarında kraliyet savaşçısı olmadan bugün de tanık olunabilecek bir sahneyi çok doğru bir şekilde temsil ediyordu.
Birçok savaşçı, mızraklarını ve ağır kalkanlarını sırtlarındaki kordonlarla destekleyerek, derilerinin üzerinde akıntıyı geçmeye başlamışlardı bile ve atları seyisleri tarafından karşı kıyıya yüzdürülüyordu.
Tanımladığım baskabartmalarda temsil edilen ülkeyi tanımlayacak tek bir yazıt parçası bile kalmamıştı. Nehrin büyüklüğünden, Kuyunjik heykellerinde görülen diğer her şeyden çok daha büyük olmasından dolayı, bunun Fırat ve Dicle'nin birleşmiş suları, şimdi Şattülarap olarak bilinen nehir olması gerektiğine inanmaya meyilliyim. Hurma ağaçlarıyla kaplı geniş kanallar ve nehir kıyıları, aynı bölgenin bugünkü özellikleridir. Dr. Hincks, Kuyunjik boğaları üzerindeki yazıtlardan "Bartu Marratu", kelimesi kelimesine "Acı veya Tuzlu Nehir" ifadesinin Albay Rawlinson tarafından varsayıldığı gibi Basra Körfezi olmadığını, ancak Mezopotamya nehirlerinin birleşmiş sularıyla oluşan büyük akıntı olduğunu tahmin etmiştir; bunun karşı kıyılarında, gördüğümüz gibi, Sanherib'in saltanatının altıncı yılında ele geçirilen Naghit'in iki şehri bulunuyordu. Baskabartmalar, anallarla bu varsayımı olasılık dışı kılmayacak kadar yeterli doğrulukla uyuşmaktadır. Asurlular tarafından ziyaret edilen hiçbir ülke, Dicle ve Fırat tarafından sulananlar hariç, akıntılarının alt kısmında veya birleşim yerlerinden sonra, bu heykellerden sunulan doğal özellikleri barındırmaz.
Salonun güney tarafında, kanatlı boğalarle çevrili merkezi bir kapı ve devasa figürlerle oluşturulmuş iki küçük giriş, heykel kaplı duvarları kirece dönüşmüş olan uzun bir odaya açılıyordu. Kireçlenmiş levhalar üzerinde, merdivenlerle kuşatılmış şehirlere saldıran Asur savaşçıları, koçbaşları, uzun okçu, sapan ve mızrakçı hatları, daha önce sıkça tanımlananlara benzer çift katlı kademeli kadırgalara sahip bir deniz sahnesi ve pavyonlar ile çadırlar içeren, içinde erkeklerin çeşitli ev işleriyle uğraştığı müstahkem bir ordugah hala izlenebiliyordu. Kral, her zamanki gibi, arabasından operasyonleri yönetiyordu. Bu heykel odasından geriye kalan parçalardan yola çıkarak, dönemin en yetenekli sanatçısının bunun icrasında görevlendirilmiş olması gerekir. Odanın her iki ucunda, devasa figürlerle korunan kapılar, daha küçük dairelere açılıyordu ve bunlardaki heykeller neredeyse tamamen tahrip olmuştu.
Büyük kapıya bakan, bir çift insan başlı boğa tarafından oluşturulan daha geniş bir giriş vardı. Bunların arasında, kabartma olarak yontulmuş, kenarları dönüşümlü lale veya lotus çiçekleri ve tomurcukları olan, kareler halinde düzenlenmiş ve rozetlerle çevrili benzer süslemeleri içeren çok zarif bir tasarıma sahip devasa bir su mermeri kaldırım levhası bulunuyordu.
Bu büyük kapının her iki yanında, aralarında balık-adamın da bulunduğu devasa figürlerle korunan kapılar vardı.
Bu üç girişin açıldığı odalardan çok az şey kalmıştı. Duvarlarda sadece esirler ve savaşçılardan oluşan bir geçit töreninin bir kısmı ile birkaç parça kalmıştı. Artık höyüğün güney tarafının tam kenarındaydık ve sonuç olarak sarayın bu bölümündeki en uzak odaya ulaşmıştık. Orada dış duvarın hiçbir izi yoktu.
Büyük salona geri döndüğümüzde, yaklaşık 70 fit'e 12 fit boyutlarında uzun ve dar bir galeriye açılan, devasa figürlerle oluşturulmuş bir giriş bulduk; duvarları genel yıkımdan kısmen kurtulmuştu. Saraya giden bir girişin kalıntıları gibi görünüyordu, ya

batı yüzündeki ya da dış terasa açılan bir galeri gibi muhtemelen binayı çevreliyordu. Su mermeri panelleri üzerinde, en uzak dönemden beri Kaldre ve Babil'deki Fırat ve Dicle'nin oluşturduğu geniş bataklıklarda yaşayan bazı kabilelerin fethi yontulmuştu. Lemlun bataklıkları bugün hala bu topraklara yayılmıştır ve vahşi ve barbar bir Arap ırkının sığınağıdır; daha önce de gözlemlediğim gibi, Kuyunjik baskabartmalarında temsil edilen aynı insanların soyundan gelmektedirler. Bu veya benzeri kabilelerle, Sanherib döneminde, Asurluların sık sık savaş halinde oldukları görülmektedir ve onlara karşı düzenlenen seferler sarayının birden fazla odasının duvarlarında kayıtlıydı. Ne yazık ki baskabartmaların üzerinde hiçbir epigraf veya başka yazıt kalmamıştı. Bunlar, belki de Sanherib'in yıllığının ilk yılında Kuyunjik ve Bavian'ın büyük boğaları üzerine kaydedilen, Kar-Duniyas kralı Merodach-Baladan'a karşı yürütülen seferin bir parçasını temsil ediyor olabilir. Bu kralın, nehirlerin birleştiği yerdeki büyük bataklıklarda yaşayanlar da dahil olmak üzere, tüm Keldani kabilelerine hükmettiği görülmektedir.

Bu baskabartmalarda, yüksek sazlık ormanlarıyla kaplı bataklıklar, dar geçitler yollar gibi içinden geçiyormuşçasına ve balıkla dolu sığ durgun su, kaba ama sadık bir şekilde tasvir edilmişti. Sazdan yapılmış hafif teknelerde kaçan mültecileri kovalayan Asur savaşçıları, erkekler ve kadınlar, salların üzerinde oturmuş, kendilerini kalın çalılıkların içine saklamışlardı; bu tekneler muhtemelen düşmandan alınmıştı ve bugün de aynı bataklıkların sakinleri tarafından kullanılan türdendi. Bazıları kaçanları yakalamış ve kurbanlarını öldürüyordu. Diğerleri ise esirlerle ve katledilenlerin kafalarıyla kıyılara dönüyorlardı. Suda ölülerin cesetleri balıklara yem oluyordu. Fethedilen kabilelerin savaşan erkekleri yaylarla silahlanmıştı ve kısa tunikler giymişlerdi; kadınların uzun saçaklı elbiseleri vardı; her ikisinin de saçları tapınakların etrafında bir bağla zapt edilmişti. Bu giysi, heykellerden anlaşıldığı üzere, Fırat ve Dicle'nin alt kısımları tarafından sulanan ülkede yaşayan tüm uluslar arasında ortak görünmektedir.

Bu baskabartmalarda temsil edilen insanlar Kaldre'nin bataklık bölgelerinde yaşamış olmalarına rağmen, Asur kralının intikamından kaçmak için oraya sığınmış olmadıkça, diğer her şeyden daha zengin olmasalar da, müreffeh görünmektedirler. Üç levha hariç tutulduğunda, dördüncüsünün bir kısmı bataklıktaki savaşı içeriyordu, odanın tüm duvarları esirler ve muzaffer askerler tarafından krallarına getirilen ganimetlerle yontulmuştu. Ne yazık ki Sanherib'in kendi arabasındaki tasviri, molozlar arasında bulunan bir veya iki parçadan anlaşıldığı üzere, saraydaki diğer tüm tasvirleri hem boyut hem de detayların zenginliği ve bitişi açısından geride bırakmış olmalıydı, tamamen tahrip edilmişti. Yürüyerek, eşekler üzerinde ve öküzler tarafından çekilen arabalarda kadınlar ve çocuklar, ganimet yüklü arabalar, metal kazanlar ve kaplar, öküzler, katırlar, develer, koyunlar ve keçiler, en zarif formda vazolar ve kavanozlar, mızraklar, kılıçlar ve kalkanlar, merakla oyulmuş sedirler, sandalyeler ve masalar, Asurlu fatihlerin Ninova'ya zaferle döndüklerinde yanlarında getirdikleri ganimetlere dahil edilmişti. Metal nesneler arasında, muhtemelen altın veya gümüşten, üst kısmı kale duvarı şeklinde burçlar ve kulelerle şekillendirilmiş, başlığı İyon kıvrımları (Dicle kıyılarında bu mimari düzenin erken kullanımına dair başka bir örnek) tarafından desteklenen bir sütun üzerinde duran zarif bir çekmece

veya kap vardı. Bütün bunlar, boğa toynakları şeklinde biten çıkıntılı kavisli ayaklar tarafından destekleniyordu ve Asur mobilyalarında sıkça görülen koni şeklindeki süslemenin üzerinde duruyordu. Savaşçıların omuzlarında taşıdıkları esir tasvirlerinden bazılarında, Babil'de bugün hala yapılanlara benzer sepetler ve büyük olasılıkla deriden yapılmış torbalar görülüyordu. İçinden geçtikleri ülke hurma ağaçlarıyla doluydu. Uzun yürüyüşten sonra aç kalan Asur askerleri, bir koyunun uzuvlarını kızartan bir ateşin önünde temsil edilmişti. Bu son derece ilginç baskabartma serisinden yapılan çizimler, Asurluların savaşlarını çok iyi örnekleyen cinsten olup, Nineveh Anıtları adlı çalışmamın ikinci serisinde bulunacaktır.

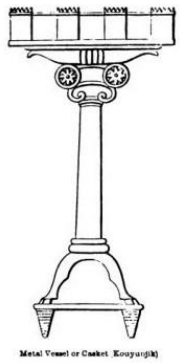

Metal Vessel or Casket. Kouyunjik

Bu at grubu, canlılığı ve doğru çizimi ile dikkat çekicidir.
Hezek. xxiii. 23, 24.
† Susiana hala katırları ile ünlüdür. Bu hayvanlar antik çağda besbelli çok saygı govüyordu. Hatta krallar tarafından bile kullanılıyordu. Davut, Süleyman'ın İsrail üzerinde kral olarak meshedilmesi için gönderdiğinde, kendi katırına binmesini sağladı (1 Krallar, i. 33). Ayrıca hızları ve dayanıklılıkları ile de tanınırlardı (2 Sam. xiii. 29), posta için kullanılırlardı (Ester, viii. 10) ve heykellerde temsil edildiklerini gördüğümüz gibi haraç ve ganimet nesneleri arasındaydılar. (1 Krallar, x. 25. 2 Tarihler. ix. 24.) Prenslerin sarı deri çizmeleri, Pers krallarının kıyafetinin bir parçasını oluşturuyor gibi görünmektedir. (Cyrop. lib. viii. c. 3.) Hezekiel'den (xvi. 10) porsuk derilerinin çizmeler için çok saygı gördüğü anlaşılmaktadır.
† Kyros savaş arabası atlarını, gözleri hariç her yerini zırhla kaplatmıştı. (Ksenofon, Inst. l. vi.)
Cyrop. lib. viii. c. 3. Oda XXXVIII'deki baskabartmalar. (Plan I.) bu tanımlamayla çok doğru bir şekilde uyuşmaktadır.
† Quint. Curt. lib. iii. c. 3. Bu pasajı Nineveh and its Remains, vol. ii. p. 365 adlı eserimde alıntılamıştım. Pers kralı, Persepolis'teki duvarlarda bir taçla temsil edilmesine rağmen, Ksenofon'dan öğrendiğimiz gibi (Anab. lib. ii. c. 5) yüksek bir başlık veya dik bir türban da giyiyordu.
‡ 2 Krallar, xvii. 6.
Ninova Anıtları'nın 2. serisine ait Plates 42 ve 43'e bakınız, metinde açıklanan serinin bir parçası için.
† Ninova Anıtları'nın 2. serisinin Plate 41'i. Sal üzerindeki bu ilginç baskabartmalar ne yazık ki ben Avrupa'ya döndükten sonra Bağdat'a taşınırken Araplar tarafından yağmalanmıştır.
‡ Asur Tarihinin Ana Hatları, p. xxxviii.
§ Bkz. p. 146.
|| No. XXIV. Plan I., 98 fit'e 27 fit.
¶ Nos. XXV. ve XXVI. Plan I.
†† Plate 56. Ninova Anıtları'nın 2. serisi
‡‡ No. XXVII. Plan I.
§§ No. XXVIII, aynı Plan.
Babil'e yapılan iki sefer boğa yazıtlarında kaydedilmiştir.
Plates 25, 26 ve 35.

Bu galerinin açıldığı büyük salona geri döndüğümüzde, batı tarafında, güneydekilerle eşleşen, merkezi fosilli bir kireç taşından bir çift kanatlı boğa tarafından oluşturulmuş üç giriş daha buldum.* Bunlar, ana kapıdaki devasa heykellerle aynı malzemeden yontulmamış levhalarla kaplanmış, 58 fit'e 34 fit boyutlarında bir odaya açılıyordu. Benzer üç kapı, tam karşı tarafta, aynı uzunlukta ancak daha dar olan paralel bir odaya açılıyordu.† Duvarları, sadece birkaç parçası kalmış olan oymalı su mermeri levhalarla süslenmişti. Sıkça görülen pavyonlar ve çadırları içeren müstahkem bir

ordugah; bir ateş altarı önünde kurban kesen rahipler; deniz kıyısında bir kale; kalkanlarla asılı çift katlı kadırgalar; ve başlarına tam oturan, arkalarından ayaklarına kadar dökülen örtüler takan kadınlar — Khorsabad'da sıkça temsil edilen birkaç katlı erkek türbanları içeren esir sıraları, hala korunan baskabartmalar arasındaydı.
Bu odanın batı tarafındaki üç kapı, doğu tarafındakilere benzer şekilde, birbiriyle bağlantısı olmayan pek çok farklı odaya açılıyordu. Böylece, her biri aynı yöne bakan ve hepsi büyük salona doğru bakan kanatlı boğalar tarafından oluşturulmuş, biri diğerinin arkasında üç muhteşem kapı vardı; öndeki en büyük devasa heykeller 18 fitten yüksek, iç odaya açılan en küçükleri ise yaklaşık 12 fitti.‡ Salonda duranlar tarafından perspektif içinde görülen, yukarıdan loş bir şekilde aydınlatılmış ve Süleyman'ın tapınağındaki kerubiler gibi altınla uyumlu bir şekilde renklendirilmiş veya kaplanmış bu üçlü devasa figür grubunun sunduğu kadar etkileyici herhangi bir iç mimari düzenlemeyi hayal etmek zordur.
İç merkez kapı, Sanherib'in daha önce tanımlanan Lachish'e karşı unutulmaz seferinin heykel kayıtlarını içeren odaya açılıyordu.§ Onun her iki yanındaki odalardan, sağdakinin duvarları neredeyse tamamen ortadan kaybolmuştu ve soldaki ise benim ayrılışımdan önce henüz araştırılmamıştı.
Burada tanımlanan iki paralel odanın üst veya güney uçlarında, duvarları aynı yontulmamış kireç taşından olan 82 fit'e 24 fit boyutlarında bir odaya açılan girişler vardı.|| Buradan aynı malzemeden kanatlı aslanlar tarafından oluşturulmuş bir kapı, höyüğün kenarında duran, dolayısıyla sarayın bu tarafındaki son odalardan biri olan 76 fit'e 26 fit boyutlarında bir odaya çıkıyordu.¶ Duvarlarına karşı sadece hiçbiri tam olmayan altı levha kalmıştı; geri kalanı kasten tahrip edilmişti ve parçaları Asur kalıntıları üzerinde yükselen bir binanın temelleri için kullanılmıştı. Bu levhalar, sfenksler* gibi, muhtemelen Ksenofon tarafından Mespila surlarının kaidesinde fark edilen "deniz kabuklarıyla dolu, cilalı taş" olan, fosiller açısından zengin bir kireç taşındandı.† İşlenmesi sıradan su mermeri veya alçı taşından daha sert ve daha zordur, ancak yüksek cilaya izin verir. Ayakta duran altı levha, yukarıdan aşağıya kadar en ince ayrıntısına kadar oyulmuş ve büyük bir ruhla tasarlanmış küçük figürlerle kaplıydı. Kuyunjik baskabartmalarına genel bir benzerlik taşımakla birlikte, sanat tarzında ve detaylarda, bunların tamamen aynı döneme ait olmadığını göstermeye yetecek kadar fark vardı. Neyse ki, ana grupların üzerinde hala birkaç epigraf kalmıştı ve bu da heykellerin hangi hükümdara ait olduğunu belirlememizi ve tasvir ettikleri olayları ve durumları tanımlamamızı sağladı.
Girerken kanatlı aslanların sağındaki üç levha, bir savaşın son derece merak uyandırıcı bir temsiliyle kaplıydı. Konu eksikti ve restore edilemedi. Asurlular, büyük bir şehri kuşatıp ele geçirmiş olarak, kaçan düşmanı kovalıyor gibi görünüyordu. Kalan ilk levha üzerinde, muhtemelen bir kale inşa edilmiş olan bir höyüğün parçası vardı. Yapay yükseltinin yamacından abajoya doğru, artık savunma yapmaya çalışmayan, kendilerini çaresizliğe bırakan yenilmiş savaşçılar kaçıyordu. Bir adam, doğulular arasında kederi ifade etmek için yaygın bir eylem olarak sakalını yoluyordu; bazıları saçlarını yoluyor, diğerleri ise merhametsiz takipçilerinden aman dilemek için arkaya dönüyordu. Höyüğün yanlarında ölüler ve can çekişenler, ayrıca katledilenlerin yayları ve ok kılıfları vardı. Yaralı bir katır yere düşüyor, sürücüsü ise

bir okla delinmiş olarak merhamet dilemek için ellerini kaldırıyordu. Düşük yuvarlak bir başlık ve göğsünün etrafına sarılmış bir tür kemer veya şal ile ayırt edilen bir Asur askeri veya müttefiki, muhtemelen kafasını kesme niyetiyle bir cesedi kendine doğru çekiyordu. Höyüğün altında bir süvari, mızrağıyla kaçan bir düşmanı deliyordu ve bir katır tarafından çekilen bir araba içindeki iki savaşçı savaş alanından hızla uzaklaşıyordu.
Konunun geri kalanı yatay paralel çizgilerle altı parçaya veya frize bölünmüştü; ancak bunlardan sadece üçü tamdı. Dahil edilen figürlerin sayısından ve eylemin karmaşık doğasından dolayı, bu önemli baskabartmaları anlaşılır bir şekilde tanımlamak zordur. En alt bölmede, bazıları at sırtında olan okçular ve mızrakçılar, orduları Asurlularınki gibi piyade ve süvarilerden oluşan düşmanla yakın dövüş halinde temsil edilmişti. Savaş alanı katledilenlerle ve onların etrafa saçılmış silahlarıyla doluydu; ancak her zamanki gibi heykeltıraş, yurttaşlarının gururunu okşamak için tek bir Asurluyu bile ölü veya yaralı olarak tasvir etmemişti. İkinci frizde düşman, katırlar tarafından çekilen arabalarda savaşırken görülüyordu. Bir sonraki bölmede, katledilenlerin kafalarını taşıyan ve düşmandan ele geçirilen bir araba içinde savaş alanını terk eden Asur savaşçıları vardı. Bu grubun üzerinde, ne yazık ki çok fazla zarar görmüş olan bir epigraf vardı; bu, adı 𒀸𒋗𒊑𒌆𒀀𒀀 (? Tiranish) olan ve aynı heykeller üzerindeki diğer yazıtlardan öğrendiğimiz kadarıyla Elam veya Susiana üzerinde hüküm sürmüş bir kralın katledilmesini kaydediyordu. Satırlar eksik olduğundan, tüm yazıtın anlamı tamamen açık değildir.

Elamlılardan ele geçirilen bir Arabadaki Asur Savaşçıları (Kuyunjik)

No. XXIX. Plan I.
† No. XXXIV. same Plan. About 29 feet wide.
‡ These were entrances * and * No. XXIX. and * No. XXXVI. same Plan.
§ No. XXXVI. same Plan., see p. 150.
|| No. XXXVII., No. XXXV., same Plan.
¶ No. XXX. same Plan.
No. XXXIII. Plan I.
† This limestone being full of shells and other fossils, has, when polished, a very pleasing appearance.
‡ Anab. c. iii. lib. 4.
The name is defective in this inscription, but can be restored from others in the same series of bas-reliefs.

Asur savaşçılarının bulunduğu arabanın arkasında, esir bir reis ve iki hizmetkarının götürüldüğü kayıt memurunun çadırı vardı. İçeride bir insan kafası yığını toplanmıştı, bu sırada savaşçılar atanmış katiplere bu kanlı ganimetlerden daha fazlasını

getiriyorlardı. Savaşın başka bir bölümünde Elamlıların prenslerinden birinin arabası görülüyordu. Oklarla yaralanmış dört canlı at ileri atılıyor ve şaha kalkıyordu*; ve reis, arabacısı ile birlikte devrilen arabadan düşüyordu. Altta, atını dizgininden tutan ve fatihine doğru dönerek bir elini boğazına koyan —bu ya bir yalvarış hareketi ya da yaklaşan kaderini belirtmek içindi— düşmüş bir düşmana doğru ilerleyen bir Asur savaşçısını temsil eden bir grup vardı. Üstünde, görünüşe göre adı ile başlayan, sadece tek bir harfi kalan ve onun bir Susiana kralının (?) generali olduğunu beyan eden bir epigraf vardı. Bu grupların etrafında, savaş baltaları ve gürzlerle silahlanmış Asurlular, direnmeyen düşmanı katlediyorlardı. Baskabartmanın bu bölümünde, katledilen savaşçıların Elam kralının oğulları olduğunu belirtiyor gibi görünen iki kısa epigraf vardı. Bu prensler, arkaya doğru dökülen uzun bir tüyün tutturulduğu, daha sonra Pers kralları tarafından giyilen bir başlık olan kendine özgü yuvarlak bir başlık ile ayırt ediliyordu. Nakışlı ve saçaklı elbiseler giymişlerdi ve arabaları dört at tarafından çekiliyordu.

Kargalar ve akbabalar, katledilenlerin cesetleriyle ziyafet çekerken temsil edilmişti. Savaş alanının bitişiğinde, Asurluların geri çekilen düşmanı içine doğru sürdüğü geniş bir nehir vardı: nehir insan ve at cesetleriyle, yaylar ve ok kılıflarıyla doluydu. Bazılarının küçük kare deri parçalarıyla kaplandığı, diğerlerinin ise tamamen metalden yapıldığı ve kabartmalı kenarlara sahip olduğu görülüyordu. Bu baskabartmalarda Asurluların savaşta savaş baltası ve gürz kullandıklarını ilk kez görüyoruz.

Aslanlı girişin karşı tarafında da üç levha vardı, ancak bunlar az önce anlatılanlardan daha iyi korunmuştu. Odada bulunan dört duvarı da çevrelediği anlaşılan aynı konunun bir parçasını oluşturuyorlardı. Asur kralının zaferini temsil ediyorlardı ve savaş sahneleri gibi yatay çizgilerle birkaç şerit veya freze bölünmüşlerdi. Hükümdar, saray muhafızlarıyla çevrili olarak arabasında duruyordu. Ne yazık ki, Medlerin ve Babillilerin birleşik orduları sarayı yıktığında, muhtemelen anıtlarındaki Sanherib'inki gibi, arabacının ve şemsiyeyi taşıyan hadımın yüzleriyle birlikte onun da yüzü kasıtlı olarak tahrif edilmişti. Kraliyet kıyafetleri rozetler ve saçaklarla bolca süslenmişti; yanındaki görevli hadım ise İskoç battaniyesine benzeyen kareli bir giysi giymişti. Şemsiye rozetlerle nakışlanmış ve püsküllerle süslenmişti ve güneşin yan ışınlarından korunmak için ona uzun bir kumaş veya ipek parçası asılmıştı. Bir kısmı tahrip edilmiş olan araba, son derece ayrıntılı bir şekilde dekore edilmişti. Gövde, kesişen daireler ve rozetlerden oluşan zarif bir desenle oyulmuş ve zevkli bir bordürle kenarlanmıştı. Dairesel bir panelde, muhtemelen Asur kralının koruyucu tanrısı olan, yay çeken diz çökmüş bir figür vardı. Arabanın ön kısmından yuvarlak bir kabartma çıkıntı yapıyordu ve altında okları ve yayı almak için bir kılıf bulunuyordu. Araba, daha erken dönem Asur heykellerinde görülenden daha yüksekti. Tekerlekler alışılmadık derecede büyüktü ve süslü bir bordürle çevrelenmiş sekiz parmağa sahipti. Atların koşum takımı, göğüs altındaki rozetli ve püsküllü bir banttan, boyunduruktan omuz üzerine sarkan büyük bir püskül kümesinden, nakışlı veya fildişi çivili bir göğüs bandından ve benzer şekilde süslenmiş baş parçalarından oluşuyordu. Kulaklarının arasından iki yüksek sorguç yükseliyordu.

Arabanın önünde nakışlı elbiseler ve tozluklar giymiş iki savaşçı veya muhafız vardı. Uzun saçları bir bağ ile bağlanmıştı ve püsküllü uçları arkada serbestçe sarkıyordu. Onların önünde, her ikisi de hadım olan ve muhtemelen kraliyet ailesinin bazı tanınmış memurlarının portreleri olması amaçlanan iki dikkat çekici figür yürüyordu. Biri yaşlı ve şişmandı: alnı yüksek ve genişti; burnu kıvrık ve küçüktü, çenesi ise yuvarlak ve çiftti. Alnın kırışıklıkları, gür kaşlar, şişkin yanaklar ve bu sınıftaki insanlara özgü kirli sakal çok sadık bir şekilde temsil edilmişti. Kısa saçları altın ipliklerle bağlanmıştı. Kendi şehvetli gözlerini bile gizleyen siyah at kılından peçeleriyle, görmeyen giysilerine sarınmış Pers kadınları ve basit mavi gömlekleri içindeki Arap kızları, hepsi bu karmaşık kalabalığın içinde birbirine karışmıştı. Yoğun bir yolcu akışı, Bağdat'ın batı banliyösünün kapılarından Kazimeyn'in kutsal bölgelerine doğru durmaksızın akıyordu.

Sağ tarafta kar beyazlığında çam kozalağı şeklinde bir kubbe yükseliyor; yakınında, altındaki artık gölge düşüremedikleri bina gibi hızla çürümeye yüz tutmuş gibi görünen bir veya iki sarkan palmiye bulunuyordu. Bu, Harunürreşid'in güzel kraliçesi Zübeyde'nin türbesidir; bu isim pek çok hoş çağrışım uyandırır ve ilk gençliğin binlerce romantik rüyasını akla getirir.

Doğu kıyısında daha sonra ikiye bölünmüş bir cami, tuhaf bir nesne olarak belirir. Nehir diğer kısmı yavaş yavaş aşındırmış ve sürükleyip götürmüş, tam yarısı kalan kubbesinin en içteki girintilerini, dua yerlerini ve şapel benzeri odalarını açık havaya bırakmıştır. Ağaçların yerini uzun bir çamur yapımı evler dizisi alana kadar palmiyelerin üzerinde her tarafta renkli kubbeler ve minareler yükselir. Kalitesiz malzemelerden ve oranlardan yapılmış bir yapı olan valinin sarayının önünden geçiyoruz. Pencerelerinde Paşa'nın kendisi ve hane halkının çeşitli memurları, duman bulutları arasında divanlarına uzanmış olarak görülebilir. Teknelerden yapılmış derme çatma bir köprü akıntıyı keser ve daha fazla ilerlemeyi engelliyor gibi görünür. Sonunda zincirler gevşetilir, kaba teknelerden iki veya üçü çekilir ve sallardan yavaşça geçilir. Birkaç dakika sonra, komşuları gibi harabeye dönmemiş, ancak Avrupa titizliğiyle bakımı yapılmış güzel bir binanın karşısında, İngiliz bayrağının dalgalanan kıvrımları altında demirliyoruz. Önünde küçük bir demir vapur hareketsizce yüzüyor. Bağdat'taki İngiliz Başkonsolosu ve Doğu Hindistan Şirketi'nin siyasi ajanının konutuna varmış bulunuyoruz.*

Bu at grubu, canlılığı ve doğru çizimi ile dikkat çekicidir.

Hezek. xxiii. 23, 24.

† Susiana hala katırlar ile ünlüdür. Bu hayvanlar antik çağda besbelli çok saygı görüyordu. Hatta krallar tarafından bile kullanılıyordu. Davut, Süleyman'ın İsrail üzerinde kral olarak meshedilmesi için gönderdiğinde, kendi katırına binmesini sağladı (1 Krallar, i. 33). Ayrıca hızları ve dayanıklılıkları ile de tanınırlardı (2 Sam. xiii. 29), posta için kullanılırlardı (Ester, viii. 10) und heykellerde temsil edildiklerini gördüğümüz gibi haraç ve ganimet nesneleri arasındaydılar. (1 Krallar, x. 25. 2 Tarihler. ix. 24.) Prenslerin sarı deri çizmeleri, Pers krallarının kıyafetinin bir parçasını oluşturuyor gibi görünmektedir. (Cyrop. lib. viii. c. 3.) Hezekiel'den (xvi. 10) porsuk derilerinin çizmeler için çok saygı gördüğü anlaşılmaktadır.

† Kyros savaş arabası atlarını, gözleri hariç her yerini zırhla kaplatmıştı. (Ksenofon, Inst. l. vi.)

Bağdat'ın beyaz eşeği Doğu'da çok saygı görür. Bazıları hatırı sayılır büyüklüktedir ve kına ile fantezi bir şekilde boyandığında, kuyrukları ve kulakları parlak kırmızıya ve vücutları bir hanedan tazısı gibi aynı renkle beneklendiğinde, en eski zamanlardan beri yaptıkları gibi baş rahipleri ve hukuk adamlarını taşırlar. (Hakimler, v. 10.)

Musul ve Bağdat arasındaki Dicle kıyılarının sadece bir taslağını vermekten fazlasını denemedim. Tarihsel çağrışımlar açısından bu kadar zengin bir nehrin yakınındaki çeşitli ilginç siteler üzerinde durmak veya ülkenin coğrafi bir tanımına girmek bu çalışmanın sınırlarını aşar. Aşağı Mezopotamya'nın, Babilliler ve Keldaniler dahil olmak üzere, doğru anketleri İngiliz halkı tarafından daha iyi bilinmeyi hak eden Hindistan donanmasından Kaptan Jones, ve yerli karaktere olan bilgisine, bir gezgin ve bir kamu görevlisi olarak taktik ve enerjisine çok yüksek bir tanıklık edemediğim, Bombay Coğrafya Topluluğu'na iletilen makalelerinde, Dicle'nin bu bölümündeki akışı hakkında şimdiye kadar yayınlanmış en iyi açıklamaları sunmuştur.

İngiliz temsilciliğinin iyi hatırlanan rıhtımına ayak bastığımda, 26 Ekim sabahının erken saatleriydi. Şu an İngiltere'de bulunan Albay Rawlinson'ın yokluğunda, onun siyasi görevleri şu an Bushire'daki Doğu Hindistan Şirketi Temsilcisi olan Kaptan Kemball'a emanet edilmişti. Beni büyük bir nezaketle kabul etti ve Bağdat'ta kaldığım süre boyunca ve Babil'deki araştırmalarım sırasında kendisinden her zaman gördüğüm misafirperverlik ve etkili yardım için şükranla teşekkür ederim.
Şehre ilk ziyaretimden bu yana on yıldan fazla zaman geçmişti. Zaman, Bağdat'ın o zamanki mutlu ve misafirperver İngiliz topluluğunu oluşturanlar arasında değişiklikler yapmıştı. Dr. Ross artık yoktu. Onun şahsında hem Arap hem de Avrupalı, hem zengin hem de fakir, hem Muhammedi hem de Hristiyan, cömert ve sadık bir dostunu kaybetmişti. Ülke ve onun çeşitli sakinleri hakkındaki derin bilgisi; kendisinin evrensel olarak tanındığı ve sevildiği Bedevilerle olan uzun ilişkisi ve şehrin insanları arasında taşıdığı yüksek karakter, onu gezginlerin en iyi danışmanı yapıyordu; öte yandan, her zaman hazır olan misafirperverliği ve cana yakın huyu, evini doğu seyahatinin zahmetlerinden sonra hoş bir yuva haline getiriyordu. Yaklaşık bir yıl önce, kalıcı bir hastalığa cesurca göğüs gerdiği gibi kahramanca ölmüştü.
On iki yıl önce Dicle üzerinde dört buharlı gemi yüzüyordu ve o zamanlar neredeyse hiç bilinmeyen Mezopotamya ve Susiana nehirlerini keşfetmekle meşguldüler. Subayları Bağdat'ta küçük bir İngiliz kolonisi oluşturuyordu. Bu gemilerden üçü çoktan geri çekilmişti, bu şehir ile Basra arasında aylık iletişimi sürdürmek için sadece bir tanesi bırakılmıştı. Onun varlığı, güneyle olan tüm kara ilişkileri yağmacı Araplar tarafından aylarca sık sık kesintiye uğratıldığı için, Türk makamlarından ziyade Hindistan ile yazışma halinde olan İngiliz tüccarlar ve sakinler için daha az önemli değildi. Güney Türkiye'nin Basra Körfezi'ne dökülen sularında bir buharlı geminin hâlâ kalmasını eşit derecede arzu edilir kılan başka nedenler de var ve onun varlığının hem siyasi hem de bilimsel sonuçları, Doğu Hindistan Şirketi'nin komutanı olarak Kaptan Jones'a duyduğu güveni tamamen haklı çıkardı. Nehirlerin seyrüseferine daha iyi uyan bir geminin seçilmemiş olması sadece pişmanlık vericidir.
Albay Chesney komutasındaki sefer ve ardından Fırat'ın yukarı çıkışı, seyrüseferiyle bağlantılı açık ara en çetin girişim olmakla birlikte, Doğu Hindistan Şirketi hizmetindeki Kaptan Campbell tarafından büyük bir beceriyle gerçekleştirilmiş olup, bu nehrin mevcut durumunda sıradan amaçlar için seyrüsefere uygun olmadığını kanıtlamıştır kursunun alt kısmında bile uygundur. Setlerin bakımının ihmal edilmesi engelleri artırmıştır ve en küçük kullanışlı boyuttaki bir buharlı geminin bile, Fırat'ın sularını emen büyük bataklıklar arasından, Dicle ile birleştiği yer olan Kurna'daki Dicle'ye ulaşan yolu bulup bulamayacağı şüphelidir. İkinci nehir, şu an için Basra Körfezi'nden deniz seviyesinden üç ila dört fit su çeken gemiler için neredeyse Tekrit'e kadar ve muhtemelen, bilhassa inşa edilmiş gemiler için Nimrud'a kadar seyrüsefere uygundur. Bununla birlikte, Türk hükümetinin her zamanki ihmali ve kayıtsızlığı, bu akarsuyun rotasında ve durumunda, Fırat'takilerle aynı değişiklikleri meydana getirmektedir. Bankalar daha önce, bu hizmeti vergi ve haraç ödemek yerine devlete yerine getiren Mezopotamya'nın alt kısmında yaşayan kabileler* tarafından tamir ediliyordu. Son yıllarda Babıali bunları kendi sorumluluğuna aldı ve

elbette tamamen çökmeye terk edilmelerine izin verdi. Kabileler aynı zamanda hükümete meydan okuyor ve kamu gelirlerine hiçbir katkıda bulunmuyorlar. Nehir yatağını kurutarak etrafı çöle çevirmeye başladı ve şimdi, muhtemelen eski Babilliler tarafından Keldani gölünden kurtarılmış olan alçak ülke üzerinde geniş bataklıklar oluşturuyor.
Bağdat, her iklimin ürün ve mallarıyla zengin, kemerli uzun pazarları, Türkler, Araplar, Persler, Hintliler ve tüm Doğu uluslarından oluşan karma nüfusu, palmiye koruları ve bahçeleri, boyalı sarayları ve çirkin kulübeleri, mevcut sefaleti ve eski ihtişamı ile o kadar sık anlatılmıştır ki, okuyucuyu bu şehrin herhangi bir dakika hesabı ile oyalamayacağım. Zulüm, hastalık ve su baskınları onu çok aşağılara indirdi. Duvarlarının içinde kalan alanın neredeyse yarısı şu anda yıkıntı yığınlarıyla kaplıdır ve nüfus, değişim umudu olmadan her geçen gün azalmaktadır. Bağdat'taki ikametim sırasında, ovalarda kontrolsüzce dolaşan ve şehrin kendisini neredeyse sürekli bir kuşatma durumunda tutan serseri Arapların ellerine düşme riski olmadan hiç kimse kapıların çok ötesine geçemezdi. Bu dezavantajlara rağmen, konumunun önemi o kadar büyüktür ki Bağdat हर zaman hatırı sayılır bir ticarete komuta etmelidir. Doğu ile Batı arasında bir köprüdür; Çöl kabilelerinin giysilerini ve malzemelerini temin ettikleri bir ambar deposudur ve her yıl Şii mezhebinden binlerce İranlı hacı tarafından aranan kutsal yerlerin anahtarıdır.
Dikkat çekicidir ki, eski bir medrese veya kolej kalıntısı ve birkaç bina temeli dışında, Batılı gezginler tarafından onaylanan Arap tarihçilerin ve coğrafyacıların genel ifadesine göre, Halifelerin Doğu zenginliğinin ve Doğu zevkinin her kaynağını cömertçe harcadıkları o muhteşem şehrin, "Barışın Meskeni"nin izine Bağdat'ta neredeyse hiç rastlanmaz. Yabancı artık Harun Reşid'in saraylarını ve bahçelerini, El Memun'un üniversitelerini ve camilerini boşuna arayacaktır. O büyük prenslerin isimleri bile, İslam'ın görkemi, neredeyse unutulmuştur veya sadece Arap hikayecinin fantastik masalını anlattığı kalabalık kahvehanede duyulur.
Şehir surları içinde bugüne kadar keşfedilen Babil döneminden kalma tek kalıntılar, Babıali tarafından inşa edilen devasa bir drenaj veya yeraltı geçidinin kalıntılarıdır; büyük kare tuğlalardan yapılmış olup üzerlerinde Nebukadnezar'ın adı yazılıdır; saz tabakalarıyla karışmış, güneşte kurutulmuş tuğlalardan oluşan yüksek tepe, Akker-Kuf olarak adlandırılır ve şu anda Dicle'nin batısında, şehir kapılarından yaklaşık dört veya beş mil uzaklıkta bir bataklığın ortasında yükselmektedir, sık sık anlatılmıştır.† Burada, benim ziyaretim sırasında Bağdat'ta ikamet eden hiç kimse, ovalarda kontrolsüzce dolaşan ve şehrin kendisini neredeyse sürekli bir kuşatma durumunda tutan gezgin Arapların ellerine düşme riski olmadan kapıların çok ötesine gidemezdi. Buna rağmen konumunun önemi o kadar büyüktür ki Bağdat her zaman hatırı sayılır bir ticarete hükmetmelidir. Doğu ile Batı arasında bir köprüdür; çöl kabilelerinin giysilerini ve malzemelerini tedarik ettikleri bir depo ambarıdır ve her yıl Şii mezhebinden binlerce İranlı hacı tarafından ziyaret edilen kutsal yerlerin anahtarıdır.
Şehir surları içinde bugüne kadar keşfedilen Babil döneminden kalma tek kalıntılar, Babıali tarafından inşa edilen muazzam bir drenaj veya yeraltı geçidinin kalıntılarıdır; büyük kare tuğlalardan yapılmış olup üzerlerinde Nebukadnezar'ın adı yazılıdır;

kamış tabakalarıyla karışık, güneşte kurutulmuş tuğlalardan oluşan yüksek tepe, Akker-Kuf olarak adlandırılır ve şu anda Dicle'nin batısında, şehir kapılarından yaklaşık dört veya beş mil uzaklıkta bir bataklığın ortasında yükselmektedir, sık sık anlatılmıştır.† Benim ziyaretim sırasında Bağdat'a gitmek hiç de kolay değildi; bataklık nedeniyle bu kalıntıya ulaşmak zordu ve burası sadece çamur örgüden oluşan katı bir kütle olduğundan, içindeki kazıların neredeyse hiç ilgi çekici veya önemli sonuçlar doğurması pek olası değildi.

Bağdat çevresindeki ülkeyi, hükümete karşı açık isyan halinde olan Bedeviler ve diğer kabileler tarafından o kadar istila edilmiş buldum ki, Babil kalıntıları için şehirden ayrılmaya cesaret edebilmem biraz zaman aldı. Zaman kaybetmemek için, Dicle'nin doğu kıyısında, şehir kapılarından pek de uzak olmayan some höyükleri kazmakta bana eşlik eden Musul'dan getirdiğim Cubur'ları işe aldım. En büyüğü Tel Muhammed olarak adlandırılıyordu ve Bağdat'tan yaklaşık dört mil uzaklıkta, Gherara adlı Arap köyünün yakınındaydı. Orada keşfedilen herhangi bir ilginç nesne, Babil çivi yazısı karakterleriyle* üzerine bir kralın adının kazındığı birkaç içi boş bronz bilye; aynı dönemin çoğu kalıntısında bulunan pişmiş kilden birkaç kaba Asur Venüsü resmi; bir çift bronz ayak bileği halkası, bazı pişmiş toprak vazolar ve aynı nitelikteki diğer kalıntılardı. Tuğla işçiliğindeki temeller de ortaya çıkarıldı, ancak ne heykel ne de yazı izine rastlanmadı.

Bağdat'tan ayrılabildiğim tarih Aralık ayının 5'ine kadar gerçekleşmedi. Eski düşmanım, aralıklı ateşle mücadele ediyordum ve çevre ülke hâlâ Arapların elindeydi, şehirden ayrılmamak için iki neden sunuyordu. Sonunda eyaletin valisi Abde Paşa, birliklerinin başına geçerek asi kabilelere karşı yürüdü. Seferine başlamadan önce, ancak, bir barajın inşa edilmesi gerekiyordu, Hindiyah adı verilen büyük bir kanalın. Bu yapay kanal, ilkbahar taşkınları sırasında Fırat'ın akıntısıyla yavaş yavaş genişleyerek, şimdi nehrin sularının neredeyse yarısını Babil'in batısındaki geniş bataklıklara akıtıyordu. Bu erişilemez bataklıklara Araplar mandalarını sürmüşlerdi ve orada Türk birliklerine meydan okuyorlardı. Paşa'nın ilk amacı kanalı kapatmak ve böylece bataklıkları kurutmak için zaman kazanmaktı. Hille'ye gitmeden önce valiyi ziyaret etmeye ve onun kampında bulunan Türk hükümetine dost olan güney kabilelerinin birkaç Şeyhi ile tanışmaya karar verdim. Buna göre, Babıali'nin hizmetinde başarılı bir Rum beyefendisi olan M. Aristarki ve Kaptan Jones'un hizmetinde uzun süredir bulunan Agayl kabilesinin son derece zeki, aktif ve sadık bir Arabı olan Ahmed-el-Khod eşliğinde Bağdat'tan ayrıldım. Onun ülke ile olan tanışıklığı ve Ferhan Şammar şefiyle evlilik yoluyla olan bağı, onu Çöl boyunca yapılacak bir yolculukta çok yararlı bir rehber ve yoldaş haline getirdi. Fırat'tan türeyen ikinci bir büyük kanal olan Saklaviyah'ın oluşturduğu bataklıklar, neredeyse Bağdat'ın batı banliyösünün surlarına kadar ulaşmış, kara yoluyla iletişimi kesintiye uğratmış ve şehir genelinde miyazma (kötü hava) ve hastalık yaymıştı. Hille otoyoluna çıkmak için, bazı miller boyunca büyük bir dolambaçlı yol yapmak, hendekleri geçmek, su ve derin çamurda yürümek ve çılgın tekne köprülerinden geçmek zorunda kaldık. Han-ı Zad geçidinin kemerli kapısından içeri at sırtında girmeden önce neredeyse üç saattir yoldaydık; surlar içindeki ilk yaşanabilir kervansaraydı. Geniş avlunun ortasında, yükseltilmiş bir platform* üzerine serilmiş

halılara yaslanmış, sürgündeki İranlı şehzadelerden biri olan Timour Mirza'yı bulduk. Kendisi, etrafı yere çakılmış tünemişlerin üzerinde duran çeşitli türlerdeki şahinlerle ve her biri bileğinde bir şahin taşıyan çok sayıda hizmetkarla çevriliydi. Kendi vatandaşları ve Araplar arasında şehzade, bir sporcu olarak ilk sırada yer alıyordu; tüfeği yanılmazdı amacında, şahinleri eğitimleri bakımından eşsizdi ve o, Bağdat'tan birçok günlük yolculuk mesafesindeki her av alanını biliyordu. Savaşta gösterdiği cesaretle, avdaki becerisinden daha az ünlü değildi ve her ikisindeki başarıları Mezopotamya kabileleri arasında eşit derecede meşhurdu.
Kervansarayın bir kenarını oluşturan kemerli girintilerde, avluları tamamen dolduran her türden yük hayvanları olan bir hacı ve gezgin kalabalığının ortasında uyuduk. Timour Mirza, efendisinin şahinleri tarafından avlanan avlardan bizim için birkaç lezzetli yemek hazırlayan İranlı aşçısını getirmeyi unutmamıştı. Akşam boyunca, savaşa gitmeden önce bölüklerine taşıdıkları küçük çifte davullar üzerinde olağanüstü bir beceriyle çalan iki Agayl düzensiz asker yerli Arap tarafından eğlendirildik.

Figures of Assyrian Venus in baked Clay

Khan-ı Zad ile Fırat arasındaki ovalar, eski kanal ve su yollarından oluşan mükemmel bir ağ ile kaplıdır; ancak "Babil'in suları üzerine bir kuraklık geldi ve onlar kurudu."* Onların yüksek setleri, her yöne uzanan uzun hatlar halinde, puslu mesafede kaybolana veya serap tarafından dağlara dönüştürülene kadar, hala zamanın eline meydan okuyor ve insandan ziyade doğanın eseri gibi görünüyor. Ülkenin yüzü de höyükler ve şekilsiz tepelerle, eski kasaba ve köylerin kalıntılarıyla doludur. Bu yalnızlık ve ıssızlık sahnesinde on saatlik uzun bir yolculuk bizi, Museyyib köyünün aşağısında ve Hindiyah kanalının girişinde, Fırat'ın batı kıyısında kurulmuş olan Bağdat Paşası'nın çadırlarına ulaştırdı. Vali kampını nehre bağlamak için yan yana dizilmiş bir dizi tekne yerleştirilmişti. Köprüye yaklaşırken büyük bir insan sesi uğultusu duyduk; ancak bütün ordugah yoğun toz bulutları tarafından gizlenmişti. Köprüyü geçer geçmez kendimizi düzensiz bir düzen içinde oraya buraya koşturan Türk askerleri, Araplar ve her türden işçi kalabalığının ortasında bulduk; bazıları toprak ve çamur taşıyor sepetlerde veya pelerinlerinde, diğerleri çalı çırpı, hasır ve halat yükleri altında eğiliyordu. Kadınlar ve kızlar erkeklerle karışmıştı ve çalışırken, Paşa ve şefleri üzerine o durum için doğaçlama yapılmış monoton tonda beyitler ilahi gibi söylüyorlardı.
Bu yoğun kalabalık, Fırat'ın sularını kanaldan kapatacak, bataklıkları kurutacak ve asi kabileleri itaate zorlayacak olan barajı inşa ediyordu. Yapılan işin niteliği ve malzemesi, ancak, çok olumlu veya hızlı bir sonuç vaat etmiyordu. Nitekim, toprak ve çalı çırpıdan oluşan kırılgan engellerini henüz yarı yarıya yükseltmişlerdi ki, azgın akıntı bir aylık emeğin meyvesini bir gecede silip süpürdü. Paşa yetkisi altındaki tüm

kabileleri yardımına çağırmıştı; çadırları ovalardan gelen Arap Şeyhleri ve dağlardan gelen Kurt Çocukları ile doluydu. Yaklaşık iki bin düzenli asker ve büyük bir düzensiz süvari ve piyade birliği, Hindiyah'ta etrafına topladığı yamalı orduyu tamamlıyordu. Ertesi günü, ateşli bir sporcu olan ve beni şahincilikle eğlendiren Abde Paşa ile geçirdim. Onun kampında bulunan Arap ve Kurt şefleri, şafak vaktinde ona eşlik etmek üzere çağrılmıştı. Çoğunun kendi şahinleri ve avcıları vardı; bu, bir doğu soylusunun kuruluşu için vazgeçilmez bir parçadır. Tamamen çok neşeli ve iyi bir topluluk oluşturduk. Toy kuşları, yabani tavşanlar, ceylanlar, turaçlar ve birkaç yabani hayvan fundalıklarda ve ovalarda bolca bulunuyordu ve öğleden sonra geri dönmeden önce neredeyse hiçbir atlı eyerinden sarkan avın bir ödülü olmadan değildi.
Eski Beni Khaled Arap kabilesinden geldiklerini iddia eden iki kalıtsal Kerdestan Paşası da bizimle birlikteydi. Aile mülklerinden mahrum bırakılmış ve Bağdat'ta sürgünde yaşayan bu kişiler artık savaş yapamıyor veya akın seferlerine çıkamıyorlardı, baş sorumlulukları avcılıktı. Eskiden iyi eğitimli şahinleriyle tanınırlardı.
Kampta çok sayıda bulunan Bedeviler, daha önce de belirttiğim gibi, ava ve özellikle şahinciliğe çok düşkündürler. Çeşitli şahinler elde edemedikleri için, genellikle Sincar'daki tepelerde, Erbil yakınlarındaki tepelerde ve kuzey Mezopotamya'nın kayalık vadilerinde bulunan ve Chark adı verilen türü kullanırlar. Onları özenle eğitirler; ancak Doğu'daki en büyük eğiticiler İranlılar ve Kurtlardır. Türkler bu erkeksi uğraşlara girişmek için nadiren yeterince aktiftirler.
Doğu sporcuları tarafından en çok değer verilen doğan, gökdoğanın bir çeşidi olan Shaheen'dir ve ırkın en asili kabul edilir. Boyut olarak en küçüğü olmasına rağmen, cesareti ve atılganlığı ile ünlüdür ve Farsça şiirlerin sürekli temasıdır. Birkaç çeşit Shaheen vardır, her biri boyutu ve tüyleriyle ayırt edilir; Nejd'deki Gebel Shammar'dan getirilenler en çok ödüllendirilenlerdir, ancak Mekke'den gelen ara sıra hacılar tarafından getirildikleri için çok nadirdirler. Bir sonraki en iyilerin Küçük Asya'daki Tokat'tan geldiği söylenir Shaheen gençken yakalanmalı ve eğitilmelidir. Avına havada vurur ve en büyük kartala bile saldıracak şekilde eğitilebilir, onu cesurca yakalar ve uçuşunu kontrol ederek onunla birlikte yere düşer. Sporcu, ancak, şahini hemen serbest bırakmak için hazır olmalıdır, aksi takdirde cüretkarlığının kurbanı olarak kısa sürede düşecektir. Genellikle turna, mezgit (houbara), kaz ve turaç avında uçurulur. Basra Körfezi sınırlarında bulunan, kaz, ördek ve her türlü su kuşunu yakalamak için eğitilebilen Bahree adında bir çeşit vardır; ancak onu korumak ve eğitmek zordur.
Bir sonraki en iyisi Balaban'dır; bu kuş hem havada hem de yerde avına vurmak üzere eğitilebilir. Bağdat civarında ve Mezopotamya'nın diğer bölgelerinde bulunur; tam büyüdüğünde yakalanır ve eğitilir; ceylan, tavşan, turna, mezgit, keklik ve turaç avında uçurulur.
Baz ve Shah Baz (*Astur palumbarius, çakır kuşu ve Falco lanarius) benekli tüylerinin güzelliği ve boyutuyla dikkat çekicidir. Havada ve yerde avına vurur ve iyi eğitilirse turna ve diğer büyük avları yakayabilir. Balaban ve Baz, İranlılar tarafından tavşan avı için kullanıldıklarında bazen bir tür deri pantolon giydirilir; aksi takdirde

avlarını bir pençeyle yakalarlar ve av bir çalıya veya başka bir nesneye takılırsa uzuvları parçalanabilir.
Bedevilerin her zamanki şahini olan Chark (?Falco cervialis), kartal hariç, avına her zaman yerde vurur, havada uçmak üzere de eğitilebilir. Esas olarak ceylan ve mezgit avında kullanılır, ancak tavşan ve diğer avları da yakalayacaktır.
Araplar tarafından genellikle avlanan kuş, orta büyüklükteki toy kuşu veya houbara'dır. Neredeyse her zaman yerde yakalanır ve kanatları ve gagasıyla saldırganına karşı kendini şiddetle savunur, bu da karşılaşmada genellikle devre dışı kalır. Şahin genellikle bir evcil kuşla bu ava eğitilir. İzlenen yöntem çok basittir. İlk önce çiğ etini bir insandan almaya veya yerden almaya alıştırılır, mesafe şahinci tarafından her gün artırılır. Alışkanlık kazanıldığında, et bir evcil kuşun sırtına bağlanır; şahin hemen onun her zamanki yiyeceğini yakalayacaktır ve ayrıca hemen öldürülen evcil kuşun ciğerini de alır. Bir toy kuşu o zaman, mümkünse, canlı olarak yakalanır ve aynı şekilde kullanılır. Birkaç gün içinde eğitim tamamlanır ve şahin yerdeki herhangi bir büyük kuşa uçurulabilir.

* Fırat ve Dicle'nin alt kısımlarındaki kıyıları eskiden Montefik'in büyük kabilesi tarafından tamir ediliyordu. Aşağıdaki karakteristik fıkra, ünlü bir şef olan Ajel hakkında anlatılır. Babası, setlerin bakımını bağımlı bir kabilenin reisinin ellerine bırakmıştı. Yaşlı Şeyh öldüğünde, onun vasisi olan Ajel, gençliğinden ve deneyimsizliğinden yararlanarak kendisine gönderilen emirlere uymayı reddetti ve setlerin çökmeye yüz tutmasına izin verdi. Cesareti ve kararlılığıyla zaten ayırt edilmiş olan Ajel, taraftarlarıyla birlikte isyankar şefin çadırlarına gitti. Bir görüşmede ona barajı tamir etmesini emretti ve reddetmesi üzerine kendi adamlarına işe başlamalarını ve Şeyh'i ilk kazıkla toprağa çakmalarını emretti. Talimatları kesinlikle yerine getirildi ve Arap, vücuduna saplanan bir kazıkla setin temellerine gömüldü.

† Özellikle bkz. Ker Porter’s Travels, cilt ii. s. 275, &c.

‡ Bağdat, Abbasi hanedanının ikinci halifesi ve modern şehrin kurucusu olan El Mansur tarafından, resmi belgelerde hala kullanılan bir unvan olan "Dar-al-Salam", yani Barışın Meskeni olarak adlandırılmıştır. İranlı tarihçiler orijinal şehrin ilk İran kralları tarafından inşa edildiğini ve daha önce orada gönderilen bir puta atıfla "Bagh Dad", yani "Bahçe Verildi" olarak adlandırıldığını iddia ederler. İkinci şehrin temelleri Hicri 145 yılında (M.S. 762) El Mansur tarafından atılmıştır. Tatar fatihi, son Halife olan Mustasım'ı acımasızca ölüme mahkum eden Hulaku Han tarafından ele geçirilmiş ve yerle bir edilmiştir. O zamandan beri Türkler ve İranlılar arasında sürekli bir çekişme yeri olmuştur. 1830 yılındaki büyük vebadan önce 110,000 nüfusa sahipti, ancak şimdi 50,000'den fazlasını barındıramaz. Dicle ile iki kısma ayrılmıştır, daha küçük olan kısım batı kıyısında banliyöler oluşturur.

* Bu bilyelerden ikisi sırasıyla 1 lb. 5½ oz. ve 1 lb. 4½ oz. ağırlığındadır. Aynı türden birkaç nesne daha önce bu kalıntıda Kaptan Jones komutasındaki buharlı geminin mürettebatı tarafından keşfedilmişti.

† Büyük kervansaraylar veya hanlar, Bağdat ile kutsal yerler arasındaki yüksek yollarda yakışıklı ve önemli binalardır. İran kralları veya hacıların konaklaması için zengin ve dindar adamlar tarafından inşa edilmişlerdir. Genellikle yaz aylarında yolcuların uyuması için iki yükseltilmiş tuğla platformun yükseltildiği, etrafı kış kullanımı için iki kat derinliğinde küçük daireler veya hücrelerle çevrili geniş bir açık karedir. Bunların arkasında, tüm binayı çevreleyen atlar için geniş ahırlar bulunur ve bu ahırların arkasında, her iki tarafta, gezginler için diğer hücreler vardır. Bu hanlar esas olarak ülkede bol miktarda bulunan eski kalıntıların kazılmış tuğlalarından inşa edilmiştir. Genellikle yaklaşık altı mil aralıklıdırlar.

* Yeremya, l. 38.

Ancak Doğuluların en çok keyif aldığı şahincilik, ceylan avıdır. Bu çok asil ve heyecan verici spor için, şahin ve tazı, maalesef biraz zalimce bir süreçle birlikte avlanmak üzere eğitilmelidir. İlk olarak kuşa, doldurulmuş bir ceylan kafasına tutturulmuş günlük çiğ et porsiyonunu yemesi öğretilir. Bir sonraki adım, onu yiyeceğini evcil bir ceylanın boynuzları arasında aramaya alıştırmaktır. Hayvan ile şahinci arasındaki mesafe, doğan etini yaklaşık yarım mil uzaktayken arayana kadar her gün artırılır. Şimdi ceylanın üzerine bir tazı salınır, aynı anda şahin de uçurulur. Hayvan yakalandığında, ki bu elbette yakında gerçekleşir, boğazı kesilir ve şahin onun etinin bir kısmı ile beslenir. Böylece üç ceylan kurban edildikten sonra, şahin ve tazının eğitiminin tamamlandığı ilan edilir. Eğitimdeki temel ustalık, ikisine aynı ceylanı işaret etmeyi ve yerde avla mücadele ederken köpeğin şahine zarar

vermemesini öğretmektir. Tazı, ancak, kısa sürede yoldaşının hareketlerini izlemeyi öğrenir, onun yardımı olmadan avını yakamazdı.
Şahin, bağlarından kurtulduğunda, geri çekilen ceylanlara doğru istikrarlı bir şekilde ve yere yakın uçar ve birini gözüne kestirerek kısa sürede sürüden ayırır. Sonra ürkmüş hayvanın kafasına atılır, onu yere fırlatır veya sadece hızlı koşusunu engeller. Darbe birden fazla kez tekrarlanmadan önce tazı nadiren yetişir. Şahinci daha sonra avı emniyete almak için acele eder. Köpek, üçüncü veya dördüncü kez vurulduktan sonra ceylanı yakalamayı başaramazsa, şahin genellikle surat asar ve artık avlanmayı reddeder. Bir keresinde Abde Paşa'ya ait çok güçlü bir şahinin, süvariler hayvanı mızraklamayı başarana kadar bir ceylanı tuttuğunu görmüştük. Ceylanın sürati o kadar büyüktür ki, şahinin yardımı olmadan, yağmurdan sonra zemin ağırlaşmadıkça çok az köpek ona yetişebilir.*
Ceylanın şahin ve köpek ile Asur ve Babil'in uçsuz bucaksız ovalarında takibi, atın, köpeğin ve kuşun asil niteliklerini eşit derecede sergileyen, sporların en canlandırıcı ve zarif olanlarından biridir.
Şahincilik için en uygun günün zamanı, kartallar ve çaylaklar gökyüzünde süzülmeden önce, sabahın çok erken saatleridir. Şahin, ava götürülmeden önce birkaç saat beslenmemelidir. Avlanmadığı zamanlarda Araplar ona günde sadece bir kez et verirler. Bazı şahinlerin, Chark und Shaheen gibi gözlerinin kapatılması gerekir; diğerlerinin gözleri için bir örtüye ihtiyacı yoktur. Başlık genellikle renkli deriden yapılır, üzerine boncuklar, altın ve alacalı iplerle gözler işlenir. Çeşitli türde püsküller ve süslemeler eklenir ve büyük şefler genellikle en sevdikleri kuşu inciler ve değerli taşlarla süslerler. Bacaklara bazen küçük pirinç çıngıraklar bağlanır. Çok az şahin, bir kuşun veya tavuğun kanadından ya da bir ipe bağlanıp havada döndürülen bir et parçasından oluşan sahte av (lure) olmadan şahinciye geri dönecektir. Doğu avcısının her şahin çeşidi için farklı bir çağrısı vardır. İyi bir chark bazen bir sabah boyunca sekiz veya on toy kuşu ya da beş veya altı ceylan alabilir.
Kişisel deneyimlerime dayanarak şahincilik üzerine yaptığım bu açıklamaları sundum, çünkü bu asil bilim muhtemelen en büyük antik kökene sahiptir ve hala Doğulu savaşçının en gözde uğraşıdır.*
Kamptan ayrılmadan önce, Paşa'dan güney kabilelerinin başlıca şeflerine ve ayrıca Wadi'ye, Zobeide Şeyhi'ne ve diğer nüfuzlu Şeyhlere mektuplar aldım. Hille kasabası, Türk çadırlarından Fırat'ın daha aşağısında yaklaşık on sekiz mil uzaklıktaydı. Nehrin doğu kıyısındaki uzun yolu t採取 etmek zorunda kaldık, çünkü Araplar batıdaki ülkeyi istila etmişlerdi. Museyyib ile Babil kalıntıları arasındaki ülke, kuru kanallar ve antik höyüklerle doludur. Fırat kıyısında ve suları nehrin yukarısından Mezopotamya'nın kalbine taşıyan kanalların üzerinde, palmiye korularıyla çevrili birkaç köy yer almaktadır. Yaklaşık dört saat ata bindikten sonra güneyde devasa bir tepe fark ettik. Alüvyonlu bir ovadan aniden yükselen düz masa benzeri tepesine ve dikey kenarlarına yaklaştıkça, bunun doğanın bir oluşumu değil, insanın bir eseri olduğunu gösterdi. Sonunda büyük setleri, surların ve kanalların kalıntılarını açıkça ayırt edebiliyorduk. Yavaş yavaş, kervan yavaşça ilerledikçe, kalıntı kesin bir şekil aldı. Bu, Babil höyüğüydü, çevre ülkenin Arap sakinleri

tarafından ona şimdi verilen bir isim değil, gezginler tarafından Mujelibé olarak daha iyi bilinir.
Bu, kuzeyden antik Babil'e yaklaşırken görülen ilk büyük kalıntıdır. Ötesinde, antik şehrin ortasından kıvrılarak geçen Fırat'ı çevreleyen uzun palmiye hatları uzanır. Babil'in bu devasa höyüğünün yanında, toprak, tuğla ve çömleklerden oluşan uzun dalgalı yığınlar uzanır. En büyük höyüğün tepesinden yükselen tek bir tuğla işçiliği kütlesi, Araplara göre "Mujelibé" veya "altüst edilmiş" kalıntıları işaret eder.**
Diğer şekilsiz çöplük yığınları, dünyanın yüzünü birçok dönüm boyunca kaplar. Antik kanalların yüksek kıyıları, ülkeyi doğal tepe sıraları gibi keser. Bazıları uzun süredir kumla dolmuştur; diğerleri hala nehrin sularını uzak köylere ve palmiye korularına taşır. Her tarafta cam, mermer, çömlek parçaları ve üzerleri yazılı tuğlalar, antik konutların kalıntılarından türeyen, bitki örtüsünü kontrol eden veya yok eden ve Babil'in yerini çıplak ve iğrenç bir atık haline getiren o tuhaf nitrolu ve ağartılmış toprakla karışmıştır. Baykuşlar kasvetli çalılıklardan öter ve kirli çakallar hendeklerde gizlenir. Gerçekten "Krallıkların ihtişamı ve Keldanilerin mükemmelliğinin güzelliği, Tanrı'nın Sodom ve Gomora'yı yıktığı zamanki gibidir. Çölün vahşi canavarları orada yatacak; ve evleri kederli yaratıklarla dolu olacak; ve orada baykuşlar barınacak ve orada satirler dans edecek. Ve vahşi adalardaki vahşi canavarlar ıssız evlerinde, ve ejderhalar hoş saraylarında feryat edecek; çünkü onun günü yaklaştı."†
Sarı ovanın üzerine birkaç siyah çadır ile koyun ve deve sürüleri dağılmıştı. Bunlar esas olarak, fetheden Arapların tarihlerinde ilk halifeleri döneminde ünlü olan ve şimdi sürülerini Babil'in vahşi doğasında otlatan eski bir kabile olan Zobeide'ye aitti.‡
Büyük höyüklerin en sonuncusu olan Amran'dan, geniş ve iyi çiğnenmiş bir patika, kalın palmiye korularının arasından geçer. Yaklaşık bir saatlik sürüşten sonra hoş bir gölge, gezgini Hille kasabasının yıkılmakta olan kapısına ulaştırır. Araplar, develer ve eşeklerle kalabalık olan acınası bir pazar yeri, Fırat üzerindeki bir tekne köprüsüne çıkar. Kasabanın kaleyi ve valinin ikametgahını içeren ana kısmı nehrin karşı tarafındadır. Ancak bizim yerimiz batı kıyısında hazırlandığı için sola döndük. Beni karşılamak için gönderilen bir grup düzensiz asker, kervanımı akarsuyun tam kenarında duran ve buranın önde gelen ailelerinden birine ait olan geniş bir eve götürdü. Bir zamanlar zengin mobilyalar barındırmıştı ve İran tarzında güzelce dekore edilmiş odalara sahipti, ancak şimdi hızla tamamen harabeye dönüyordu. Soğuk rüzgar pencerelerin kırık ahşap panellerinden ıslık çalıyordu, çünkü cam yoktu ve çökmekte olan tavan ve zemin birlikte çökmekle tehdit ediyordu. Bu kırılgan meskende, kışımızın bir kısmını Babil'de geçirmeye hazırlandık.

A Hooded Falcon (Chark) on its Stand

* Ceylan, sıcak havalarda su içtikten hemen sonra da yakalanabilir. Araplar havuz başlarında köpekleriyle onları gözlerler. Arap tazısı küçüktür ve İran tazısının aksine kısa tüylüdür. Çok hızlı ve güzel bir hayvandır, İngiliz tazısına olan ilişkisi, Arap atının İngiliz atına olan ilişkisi gibidir. Doğu soyundan bizim soyumuz da türetilmiş olabilir. Çok değerlidirler ve bazı kabileler arasında bu ırk, kısraklarınınki kadar dikkatli korunur. En iyi tazılar Obeid ve Beni Lam arasında bulunur. O kabilelerden, yılın herhangi bir zamanında bir ceylanı yakalayabilen ve birkaç saat içinde tek başına altı veya yedi Çöl tavşanı yakalayabilen köpekler gördüm. Çok hassastırlar ve Asur'da bile kışın giydirilmeleri gerekir.
* Bileğinde bir şahin taşıyan bir avcı, o kalıntılara son ziyaretimde Khorsabad'da gördüğüm bir kabartmada tasvir edilmiş gibi görünüyordu.
** Bu, Zengin'in Kasrı ve sonraki gezginlerdir.
† İşaya, xiii. 19-22, ve karşılaştırın Yeremya, l. 39: "bu nedenle çölün vahşi canavarları adaların vahşi canavarlarıyla orada barınacak ve baykuşlar orada barınacak." Babil kalıntıları arasındaki alçak çalılıklarda, yüzlercesi bir arada sürüler halinde büyük bir kır baykuşu bulunur.
‡ Bu kabileden, kökeni nedeniyle çağrıldığı adla Harun Reşid'in ünlü eşi "Zobeide" çıkmıştır.

BÖLÜM XXII.

HİLLE ŞEFLERİ.—ASLAN HEDİYESİ.—VALİNİN OĞLU (sayfa kenarında kesiklik) KASABANIN AÇIKLAMASI.—ZEYD.—BABİL KALINTILARI.—FIRAT'IN YATAĞINDAKİ DEĞİŞİ (sayfa kenarında kesiklik) KLİK.—DUVARLAR.—B (sayfa kenarında kesiklik) NİMRUD'A ZİYARET.—KALINTININ AÇIKLAMASI.—ORADAN GÖRÜNÜM.—BABİL HÖYÜĞÜNDEKİ KAZI (sayfa kenarında kesiklik) LAR VE KEŞİFLER.—MÜCELİBE VEYA KASR'DA (sayfa kenarında kesiklik) Kİ ATHELE AĞACI.—AMRAN KALINTISINDAKİ KAZILAR.—İBRANİCE VE SÜRYANİCE KARAKTERLİ KİTABELİ KAPLAR (sayfa kenarında kesiklik).—KİTABELERİN ÇEVİRİLERİ (sayfa kenarında kesiklik).—BABİL YAHUDİLERİ.

The Mujelibe or Kasr (from Rich).

Hille'ye vardığımda ilk işim, kasabanın ileri gelen sakinleriyle olduğu kadar (sayfa kenarında kesiklik) kasabanın çamur kalesini koruyan küçük garnizonun komutasındaki Türk subayıyla da dostça (sayfa kenarında kesiklik) ilişkiler kurmak oldu. General Osman Paşa beni (sayfa kenarında kesiklik) nezaket ve kibarlıkla karşıladı ve burada kaldığım sürenin geri kalanında (sayfa kenarında kesiklik) ihtiyacım olabilecek tüm yardımı bana sağladı. İlk ziyaretimde o bana (sayfa kenarında kesiklik) bana iki aslan hediye etti. Bunlardan biri neredeyse tam boyuttaydı ve Hille'nin pazar yerlerinde ve işlek yollarında iyi tanınırdı; orada serbestçe dolaşmasına izin verilirdi. Kasaba sakinleri onu, yaklaşması üzerine aceleyle geri çekilen ve o açlığını giderip ayrılma vaktinin geldiğine karar verene kadar dükkanlarını onun rahatsız edilmeyen mülkiyetine bırakan kasapların tezgahlarına el koymaktan başka hiçbir sakıncalı alışkanlıkla suçlayamazdı. Ayrıca balıkçıların büyük kuffalarının veya sepet teknelerinin gelişini bekler ve sahiplerini

uzaklaştırarak, belirgin bir düşkünlüğü olduğu görülen bir tür büyük bıyıklı balıktan kendine ziyafet çekerdi. Bu yağma eylemleri için hayvan, belki de şüpheli bir dürüstlükte olsa da, onu kasap faturalarından kurtaran günlük rasyon elde etme yöntemini teşvik eden Paşa'dan daha az suçlanmalıydı. Artık aç olmadığında güneşte uzanır ve Arap çocuklarının yaramazlıklarıyla düşünebilecekleri şekilde kendisiyle böyle serbestçe oynamalarına izin verirdi. Bir St. Bernard köpeğinden daha uzun ve daha büyüktü ve Mezopotamya nehirlerinin kıyılarında genellikle bulunan aslan gibi,* Afrika türlerinin koyu ve yeleli yelesinden yoksundu.* Diğer aslan ise sadece bir yavruydu ve yakın zamanda bir Arap tarafından Hindiyah bataklıklarında bulunmuştu. Ne yazık ki, kapatılan hayvanların çok yatkın olduğu uyuza yakalandı ve kısa süre sonra öldü. Diğer aslan ise karayoluyla İngeltere'ye gönderilemeyecek kadar yaşlıydı ve bu nedenle, Avrupa'da henüz görülmediğine inandığım Babil aslanının bu ülkeye ait örneklerini temin edemedim.

Hille'nin Müdürü veya valisi, kasabanın önde gelen ailelerinden birinin reisi olan Şabib Ağa idi. Bu makam üzerinde bir tür irsi hak iddia ediyordu. Yaşlı ve bitkindi, astımdan muzdaripti ve kamu işlerini yönetebilecek durumda değildi; bu işler esas olarak en genç ve en sevdiği oğluna, yaklaşık on iki yaşında bir çocuğa emanet edilmişti. Hille sakinleriyle ortaklaşa iş yürüttüğüm bu çocukla oldu. Ziyaretleri harika bir vakar ve nezaketle kabul eder ve iade ederdi. Notları, sağlığım ve ihtiyaçlarım hakkındaki soruları en etkili ve uygun ifadelerle dile getirilirdi. Refahıma ve girişimlerimin başarısına karşı sıcak ve şefkatli bir ilg (sayfa kenarında kesiklik) gösteriyordu ki bu oldukça dokunaklıydı. Her sabah nehre bir grup sekreter, köle ve hizmetçi ile geçer, kişisel incelemeyle herhangi bir yardıma ihtiyacım olup olmadığını tespit ederdi. Selamlamaları en büyük ciddiyetle ifade edilirdi. "Cenab-ı Hakk'ın Ekselanslarının sağlığını korumayı lütfettiğine inanıyoruz. Evimiz olduğu kadar kasabamız da sizindir. Haremimiz Ekselanslarının ekşi süt ve turaç kabul etmesini rica eder. Düzensiz birliklere gezintinizde size eşlik etmelerini emrederek köleleriniz olduğumuzu gösterebilir miyiz? Şahsınız bizim için gözlerimizden daha kıymetlidir ve Çöl'de Efendimiz Padişah'ın düşmanı olan kötü adamlar vardır" ve bu minvalde devam ederdi. Daha sonra bana ülkenin siyasi durumu hakkında mutat raporunu verir, Paşa'nın veya isyancıların başarılarını anlatırdı; korkarım sempatisi meşru güçten ziyade ikincisindeydi. Aynı zamanda birlikler için rasyon toplanması emirleri çıkarır, Türk makamlarına gönderilecek mektupları dikte eder, Arap kabilelerinden askere alımlar çağırır ve kasaba sakinleri arasındaki anlaşmazlıkları çözerdi, ara sıra büyük keyif aldığı ve daha sonra kendisine hediye ettiğim bir kaleydoskopa (çiçek dürbününe) bakarak eğlenirdi. Siyah parıldayan gözleri ve parlak zeytin rengi teniyle asil bir çocuktu. Omuzlarına döklen Bedevilerin püsküllü kefiyesi veya çizgili baş örtüsü ile şehir Arabının uzun ipek cübbelerini giyerdi. Genel olarak, bir Doğu kasabasında sıkça karşılaştığım kadar iyi ve aktif bir valiydi ve Doğu çocuklarında sıklıkla görülen o erken gelişmişliğin bir örneğiydi. Aramızda kısa sürede samimi bir dostluk kuruldu ve Hille'de kaldığım süre boyunca, adı Aziz Ağa olan bu çocuk daimi misafirim oldu.

Hille'nin ileri gelenlerinden olduğu kadar Şabib Ağa'dan da (Aziz'in babası), her türlü yardımı gördüm. Gelişimin ertesi günü bana turaç, ceylan ve diğer av etlerinden

oluşan hediyeler gönderdiler ve kalışım süresince ilgilerinde kusur etmediler. Hille, Türkiye'nin bu bölgesindeki çoğu kasaba gibi, bir zamanlar farklı kabilelere mensup olan ancak şimdilerde yerleşik bir yaşamda kabile bağlarını unutmuş Araplarla meskundur. Bununla birlikte, Bedevilerle ve bataklıkların vahşi sakinleriyle dostane ilişkiler sürdürürler, Sultan'a olan itaatlerini bir kenara bırakmak için onlarla birleşmeye her zaman hazırdırlar ve sıklıkla bağımsızlıklarını bir süre sürdürürler. Birkaç aile otoriteyi paylaştığından ve sürekli sürtüşmelere yol açan özel kan davalarına sahip olduklarından (sayfa kenarında kesiklik) çekişmeler ve dökülen kanlar yüzünden zayıflayan kasaba, üzerlerine düzenli birlikler gönderildiğinde Türkler için kolay bir yem haline gelir.
Ziyaretim sırasında, sakinleri endişeyle Abdi Paşa'nın asi kabilelere karşı düzenlediği seferin sonucunu bekliyorlardı. Türk valisine olan bağlılıkları ve bunun sonucunda vergilerin ödenmesi bu seferin başarısına bağlıydı. Eğer Paşa yenilirse, zaten iletişim halinde olduklarından şüphelenilen Arapların lehine açıkça tavır alacaklardı.
Hindiyah bataklıkları kasabanın görüş alanı içindedir ve Kazail (orada yaşayan kabile) ülkeyi kasabanın kapılarına kadar yağmalamıştır. Bu nedenle ünlü Birs Nimrud kalıntısını ziyaret etmekten fazlasını yapamadım. Ülkenin o sıradaki karışık durumunda orada kazı yapmak imkansızdı.

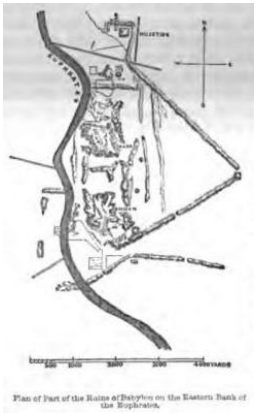

Plan of Part of the Ruins of Babylon on the Eastern Bank of the Euphrates.

Hille yaklaşık sekiz veya dokuz bin nüfusa sahip olabilir. Birkaç yarı harap cami ve hamam kasabanın başlıca yapılarıdır. Pazarı, Çöl Araplarına giyim eşyası, silah, hurma, kahve ve tahıl sağlar ve birkaç sıradan Manchester malı ile İngiliz çatal bıçak takımı ve hırdavatı barındırır. Fırat kasabanın içinden akar ve yaklaşık iki yüz yarda genişliğinde ve on fifteen fit derinliğindedir*; bu, buharlı seyrüsefer için son derece uygun, sakin akıntılı, soylu bir akarsudur. Evler, çoğunlukla antik Babil kalıntılarından alınan tuğlalardan inşa edilmiş olup küçük ve sefildir. Kasabanın çevresinde ve birkaç mil yukarısında ve aşağısında, nehrin her iki tarafında geniş bir kuşak oluşturan palmiye ağacı korulukları vardır. Bunların ötesindeki ovada birkaç kanal, buğday, arpa ve pirinç ekilen arazilere su taşır.
Hille sakinleri arasında tanıştığım kişilerden biri, Ukayl (Agayl) kabilesinin Şeyhi olan, oldukça saygıdeğer, misafirperver bir adam olan Zeyd idi. Kabilesi o henüz bir çocukken Cebel Şammar'dan göç etmişti. Üyeleri çoğunlukla Türk hükümetinin hizmetine girmişti ve Bağdat Paşası'nın en faydalı birlikleri arasında bu disiplinsiz olsalar da cesur ve hareketli tüfekçiler yer almaktadır. Zeyd'in kendisi de onların şeflerinden biriydi ve Bağdat hazinesinden oldukça küçük de olsa düzenli bir maaş

alıyordu. Her gezgine açık olan evinin, Necid'den Sincar'a kadar Çöl Araplarının buluşma yeri olduğu Hille'de yaşıyordu. Bu sınırsız misafirperverliği sürdürmek için bir hurma korusu ve birkaç koyunu vardı ve kasaba duvarlarının dışında küçük bir araziyi işliyordu. Böylece o (sayfa kenarında kesiklik) bir Arap ziyafeti için gerekli olan hemen hemen her şeyi sağlıyordu. Kuzey Arabistan'ın ziyaret etmediği çok az yeri vardı ve tarihi ve durumu hakkında bilgi sahibi olmadığı çok az Arap kabilesi vardı. Misafirperver mudifini sık ziyaret eden şeflerle olan sürekli ilişkisi, onu Çöl'de olup biten her şeye aşina kılmış ve onu eğlenceli ve öğretici bir yoldaş haline getirmişti. Seferlerimde genellikle bana eşlik ederdi ve paha biçilmez bir rehber olduğunu kanıtladı. Biraz dalkavukça da olsa nüktedan ve anekdotçu bir adam olan Ukayl'ın diğer bir şefi Ali ve diğer Şeyhlerle birlikte, genellikle akşamları benimle geçirir, gece iyice ilerleyene kadar Arap hikayeleri anlatır, uzak bölgeleri ve kabileleri tarif ederdi.

Böylece, iyi veya kötü niyetli olmalarına göre bana yardımcı olabilecek veya beni engelleyebilecek olan kasabanın ileri gelen sakinleriyle ilişkiler kurduktan sonra, Babil'in yerindeki en önemli kalıntılarda kazılara başlamaya cesaret edebilirdim. Hille'nin yukarısındaki Fırat'ın doğu kıyısındaki palmiye ağaçları arasında yarı gizlenmiş, toprağı işleyen Araplara ait birkaç mezra vardır. Onlardan işçiler temin edebildim ve böylece kendi Cubur (Jebour) adamlarımın da eklenmesiyle birkaç kazıcı grubu oluşturabildim. Bunlar Latif Ağa'nın ve hizmetime girmiş olan Bağdatlı zeki bir Keldani Hristiyanın gözetimi altına yerleştirildiler.

Babil kalıntıları o kadar sık tarif edilmiştir ki, bunlara dair genel bir taslak sunmayı (sayfa kenarında kesiklik) tercih ederim; ölçümlerin ve mesafelerin kesin ayrıntılarına; aynı zamanda okuyucumu, ana höyüklerin konumunu anlamasını sağlayacak olan ekteki plana yönlendiriyorum.

Bununla birlikte, Karun Nehrinde uzun siyah yeleli aslanlar gördüm. Ülke sakinleri bunlarla sıradan yelesiz aslanlar arasında bir ayrım yaparlar; birinciler Kafir veya inançsız, diğerleri ise Müslümandır. Doğru bir protesto ve aynı zamanda kelime-i şehadet getirerek, gerçek bir mümin birinin hayatını bağışlamasını sağlayabilir, ancak inançsız aslan amansızdır.

Fırat ve Dicle İnceleme Seferi için Bkz. Albay Chesney'in Seferi, cilt i. s. 57.

Zeyd gibi en küçük imkanlarla yaşayan adamlar tarafından sıklıkla gösterilen cömert misafirperverlik, Arap karakterinin en ilginç özelliklerinden biridir (sayfa kenarında kesiklik)

† En doğru ve dikkatli açıklama, kendisine ait olan Bay Rich tarafından yapılan açıklamadır (sayfa kenarında kesiklik)

Bağdat'tan Hille'ye giden yol, Mohawill köyü yakınlarında, hâlâ uzak bahçelere su taşıyan geniş ve derin bir kanalın üzerinden geçer. Bu yapay akarsuyun güney kıyısında, genellikle antik Babil kentinin en kuzeydeki kalıntıları olduğuna inanılan bir toprak sur hattı yer alır. Yolcu, bunların zirvesinden, içinden Fırat'ın koyu renkli her dem yeşil palmiye kuşağıyla kıvrılarak aktığı uçsuz bucaksız bir ovayı inceler. Uzakta, çevredeki tüm nesnelerin çok üzerinde yükselen, şekil ve boyut olarak insan elinden çıkma bir yapıdan ziyade doğal bir tepeye benzeyen tek kare höyük yer alır. Bu, nehrin doğusundaki ilk büyük kalıntıdır ve Arap, dediğim gibi, burayı "Babil" olarak adlandırır. Yolcu, hâlâ yaklaşık dört mil uzakta olan bu kalıntıya ulaşmadan önce, alçak höyükler arasında kıvrılan ve çoktan kurumuş kanalların bentlerini aşan ya da binaların duvarlarını ve temellerini kaplayan sürüklenmiş toprak yığınlarından kaçınan çiğnenmiş bir yolu takip eder. Kazılar burada sokakların hatlarını ve antik Babil'in yerleşim mahalleleri arasındaki ayrımları ortaya çıkarmıştır. Bunların, şehrin

paralel caddelerle bir dizi eşit kareye bölündüğünü beyan eden antik yazarların açıklamalarına karşılık geldiğine inanıyorlar. Ancak, mevcut kalıntıların böyle bir varsayımı haklı çıkarıp çıkarmadığı veya bunlardan kesin bir planın çıkarılıp çıkarılamayacağı belki de şüphe götürür bir durumdur. Herodot'a göre yüksekliği 200 kraliyet arşınına ve genişliği elli arşından az olmayan o büyük toprak surdan ve onu çevreleyen hendekten henüz hiçbir iz bulunamamıştır. Höyükler düzensiz bir şekilde dağılmış ve doğudaki uçsuz bucaksız ovada yavaş yavaş kayboluyor gibi görünmektedir. Ancak Babil'in güneyinde, yaklaşık üç millik bir mesafe boyunca, büyük bir şehrin kalhendeymiş gibi bir araya toplanmış, devasa yapıların kalıntılarından oluşan neredeyse kesintisiz bir höyük hattı vardır. Bunlar, Babil'in eteklerinden başlayarak Fırat'ın şimdiki yatağından iç kesimlere doğru yaklaşık iki buçuk mil uzanan ve ardından dönen bir duvar hattının kalıntıları olan toprak surlarla çevrilidir neredeyse dik açılarla, nehrin doğ (sayfa kenarında kesiklik) u kıyısında Babil'in yerini belirleyen ana binaların güney tarafındaki savunmasını tamamlıyordu. En güney noktası ile (sayfa kenarında kesiklik) Hille arası, tıpkı Mohawill ile Babil arası gibi, sadece ova boyunca düzensiz bir şekilde dağılmış al (sayfa kenarında kesiklik) çak yığınları ve bentlerle izlenebilir. Bu kesintisiz sur (sayfa kenarında kesiklik) alanının, ihtişamı ve genişliği antik düny (sayfa kenarında kesiklik) anın harikası olan o devasa şehrin tamamını barındırmış olamayacağı açıktır. Babil'in duvarları, Herodot'a göre, her bir kenarda 120 stadia ölçüsündeydi ve 480 stadi (sayfa kenarında kesiklik) alık ya da yaklaşık altmış millik mükemmel bir kare oluşturuyordu. Birkaç sonraki yazar onun bu if (sayfa kenarında kesiklik) adesini tekrarlamıştır. Ancak Strabo ve Diodorus Siculus, şehrin çevresini 385 ve 360 stadia'ya indirmişlerdir; ve Clitarchus'a (sayfa kenarında kesiklik) göre, İskender'e teslim olduğundaki boyutları buydu. Surların içindeki mevcut kalıntılar, biçim (sayfa kenarında kesiklik) ve boyut bakımından Babil tasvirlerine çok az uymaktadır; çünkü şehir (sayfa kenarında kesiklik) mükemmel bir kareydi. Bay Rich, bu zorlukl (sayfa kenarında kesiklik) arı açıklamak için, Fırat'ın batısındaki Birs Nimroud olarak adlandırılan devasa kalıntının Babil'in sınır (sayfa kenarında kesiklik) larına dahil edilmesi gerektiğini öne süren ilk kişiydi. Aynı zamanda burayı, Herodot' (sayfa kenarında kesiklik) a göre şehrin batı bölümlerinden birinde yer alan Belus tapınağı ile özdeşleştirmeye çalıştı. Mohawill'den Hille'nin alt (sayfa kenarında kesiklik) kısımlarına kadar nehrin bir tarafındaki ovalara dağılmış daha küçük höyükleri ve diğer taraftaki güney (sayfa kenarında kesiklik) batı köşesinde Birs Nimroud'u kapsayacak kadar büyük bir kare hayal ederek, Babil'e atfedilen boyutt (sayfa kenarında kesiklik) aki bir şehrin yerinin tatmin edici bir şekilde belirlenebileceğinden şüphe yoktur. Anc (sayfa kenarında kesiklik) ak o zaman, ne dış duvarın ne de Herodot tarafından çok ince ayrıntılarıyla anlatılan hendeğin hiçbir zaman var olmadığı kabul edilmelidir. Antik yazarların ortak ifadesine göre, şeh (sayfa kenarında kesiklik) ir Fırat Nehri tarafından ikiye bölünmüştü. Mevcut ana kalıntıl (sayfa kenarında kesiklik) ar nehrin doğusundadır, Hille ile Birs Nimroud arasındaki batı kısmında ise çok az kalıntı v (sayfa kenarında kesiklik) ardır. Aslında ovanın bazı kısımlarında hiç kalıntı yoktur. Bu durum, bir yere kadar, şu şekilde açıklanabilir: Bugün (sayfa kenarında kesiklik) bile Fırat Nehri yatağını değiştirme ve fiili yatağının

batısındaki bataklıklarda kaybolma eğilimindedir. O taraftaki alçak ülkenin en erken dönemlerden beri sürekli su baskınlarına maruz kaldığını ve bir geleneğe göre, Semi (sayfa kenarında kesiklik) ramis'in nehri dizginlemek için bentler inşa ettiğini, daha sonraki bir kraliçenin ise sularının taşmasından yararlanarak duvarların dışına büyük bir göl kazdığını biliyoruz. Biliyoruz ki, antik yazarlardan Arrian'dan da, şehrin batı bölgesinin, her türlü erişimi engelleyen uçsuz bucaksız bataklıklarla çevrili olduğunu ve bunlar tarafından korunduğunu biliyoruz. Bu bataklıklar Fırat tarafından besleniyordu. Fırat'ın bu şekilde maruz kaldığı yatak değişiklikleri, yalnızca mevcut yatağının batısında gerçekleşmiş gibi görünmektedir. Ülkenin en dikkatli incelemesinden sonra, nehrin herhangi bir zamanda doğuya doğru şimdikinden daha fazla aktığına dair hiçbir iz bulamadım; her ne kadar olağan dışı seller sırasında bazen o taraftaki ovanın üzerine yayılsa da. Doğu kıyısında hâlâ yükselen büyük höyükler bunu kanıtlamaktadır. Bu nedenle, nehrin farklı nedenlerle birçok yüzyıl boyunca Hindiyah bataklıkları ile mevcut kanalı arasında ilerlediğini ve gerilediğini varsayarsak, bir zamanlar batı kıyısında durmuş olabilecek kalıntıların nasıl yavaş yavaş aşındığı ve mevcut düz alüvyonlu ovanın onların yerini nasıl aldığı kolayca anlaşılacaktır. Bu şekilde, kentin batı bölümünün ana kısmının tamamen ortadan kaybolması bence açıklanabilir. Herodot ve diğer antik yazarlar tarafından çok tam ve ayrıntılı bir şekilde anlatılan dış duvarın ve hendeğin ve onların ortak anlatımlarına göre bu kadar muazzam boyutların tamamen yokluğunu açıklamak daha zordur. Eğer kapıları ve eşit mesafeli kuleleri olan, hepsi muazzam yükseklik ve kalınlıkta olan böyle muazzam bir tahkimat hattı bir zamanlar var olduysa, bunun hiçbir parçasının şimdi kalmaması neredeyse inanılmazdır. Darius ve diğer fatihlerin bu savunmaları yıktıkları ve yıktıkları doğrudur; ancak herhangi bir insan emeğinin onların izlerini tamamen silebilmesi kesinlikle imkansızdır. Hille çevresindeki kalıntıların antik Babil'in yerini temsil etmediğini varsaysak bile, Mezopotamya'da bu büyük surlara karşılık gelecek başka hiçbir yer yoktur. Eğer var olsalardı, modern gezginlerin araştırmalarından kaçamazlardı. Ama Herodot devletler ki, şehrin her bir bölümünün ortasında, surlarla çevrili dairesel bir alan vardı: birinde kraliyet sarayı yer alıyordu; diğerinde ise Belus tapınağı bulunuyordu. Nehrin doğu kıyısındaki toprak surlu höyüklerin, o taraftaki kentin sahip olduğunu bildiğimiz bu tahkim edilmiş alanların ilkini temsil edebileceğini kabul etmekte çok az zorluk olabilir. Birs Nimroud'un —etrafında, görüleceği üzere, hâlâ düzenli bir duvarın izleri bulunmaktadır— ikincisinin kalıntıları olması; ya da az önce açıklanan nehir yatağındaki kademeli değişikliklerin, bu nehir üzerindeki tahkimatların tüm izlerini tamamen yok etmiş olması imkansız değildir. Herodot ve Diodorus Siculus'un açıklamalarından, Babil'in Ninova ile aynı genel plan üzerine inşa edildiği sonucuna varılabileceğini düşünüyorum. Yüksek duvarlar ve kulelerle çevrili ve çok sayıda bağlı binaları, avluları ve bahçeleri olan kraliyet saraylarını veya tapınakları barındıran birden fazla tahkim edilmiş alan, şehrin farklı mahallelerinde yükseliyordu. Bunlar bir düşmana direnebilecek ve uzun süreli bir kuşatmaya dayanabilecek şekilde inşa edilmiş ve korunmuştu. Bunların etrafında, palmiye koruları, meyve bahçeleri ve küçük mısır tarlalarıyla halkın ortak meskenleri yer alıyordu. Ninova'nın dış duvarlarının yanı sıra Babil'in dış duvarlarının da tamamen ortadan kaybolduğu

unutulmamalıdır. Bu bölgelerdeki tarihçilerin, açıklamalarında tapınakları ve sarayları çevreleyen duvarlar ile şehri çevreleyen duvarları karıştırdıklarını ve bu dış tahkimatların, modern Doğu şehirlerinin çevresinde hâlâ yükselenler gibi, sadece çamur ve çalı çırpıdan ibaret surlar olduğunu mu varsayacağız? Bu tür savunmalar, bir kez ihmal edildiğinde, kısa sürede toza dönüşecek ve arkalarında hiçbir iz bırakmayacaktır. İtiraf etmeliyim ki, bu dış duvarların tamamen ortadan kaybolmasını başka hiçbir şekilde açıklayamıyorum. Şimdi Hille yakınlarındaki kalıntılarda yaptığım araştırmaların sonuçlarını açıklayacağım. İşçi grupları hemen en önemli iki höyüğe, Arapların Babil'ine (Rich'in Mücelibe'si) ve aynı seyahatnamede Mücelibe olarak adlandırılan höyüğe yerleştirildi. Belirttiğim gibi, Birs Nimroud'daki kazılarımı durdurmak zorunda kaldım. Bu büyük duvarcılık yapısı, Hille'nin yaklaşık altı mil güney-batısında yer almaktadır. Çok ed (sayfa kenarında kesiklik) i bir kısmını oluşturan Hindiyah kanalının sularından meydana gelen uçsuz bucaksız bataklığın tam kenarında yer alır ve Fırat'ın periyodik taşkınlarıyla beslenir. Bataklık ile kasaba arasındaki ova, sakin zamanlarda ekim altındadır ve Anana köyü yakınlarında Fırat'tan ayrılan bir kanalla sulanır. Ancak bu yıl, bataklıklarda yaşayan El Khazail ve Al Maidan kabilelerinin isyanı nedeniyle toprak ekilmeden bırakılmıştır. Hille'ye varışımdan kısa bir süre sonra, Zeyd ve iyi silahlanmış Ukayl'lardan oluşan bir grup eşliğinde Birs Nimroud'u ziyaret ettim. Yoldaşlarım yol boyunca kendi hesaplarına küçük bir iş yaptılar. Çadırları ve sığırlarıyla bataklıklardan çekilen bir Khazail Arabı grubunu fark ederek üzerlerine atıldılar ve "benim gölgem altında" birkaç inek ve koyunu alıp götürdüler; bu sırada sahiplerine birkaç mızrak yarası açtılar, eğer benim müdahalem olmasaydı onlarla daha sert bir şekilde ilgilenilecekti. Bu, Babil'de ikamet ettiğim süre boyunca bu dikkate değer kalıntıları incelemek için ne yazık ki tek fırsatımdı. Ülke her geçen gün daha da karıştı ve hiçbir Arap höyüklerin yakınında çadır kurmaya veya orada çalışmaya ikna edilemedi. Birs Nimroud, Arapların "Nimrod'un sarayı" ve Yahudilerin "Nebukadnezzar'ın hapishanesi"; eski gezginler tarafından Babil Kulesi'nin kalıntıları olduğuna inanılan; bazıları tarafından yine antik dünyanın harikası olan Belus tapınağını temsil ettiği düşünülen; ve diğerleri tarafından Keldani ibadetinin doğum yeri olarak kutlanan bir şehir olan Borsippa'nın yerini işaret ettiği varsayılan yapı, büyük bir tuğla, cüruf ve kırık çömlek yığınıdır. Kurumuş ovanın kuru, nitratlı toprağı, şiddetli güney rüzgarı tarafından sürüklenerek, üzerinde hiçbir bitki veya yeşil şeyin beslenemeyeceği veya kök salamayacağı ince bir toprak tabakasıyla bu muazzam kütlenin üzerini kaplamıştır. Böylece, Asur'un daha verimli bölgelerindeki çim kaplı höyüklerin aksine, Birs Nimroud her zaman çıplak ve sarı bir yığındır. 198 fit yüksekliğe kadar yükselir ve zirvesinde 37 fit yüksekliğinde ve 28 fit genişliğinde kompakt bir tuğla örgü kütlesi bulunur ki bu dikey yükseklikte 236 fittir. Binanın orijinal amacı veya nesnesi, şimdiye kadar belirlenmiş değildir. Bir binanın duvarları olmak için çok masiftir ve şekli bir kulübenin kalıntılarına benzemez. Yapının içinden hava girmesini sağlamak için yapıldığı anlaşılan kare deliklerle delinmiştir. Bir tarafta, taçlandıran duvarın altında, yığının kendisinden kopmuş devasa parçalar yer alır. Tuğlaların kalsine edilmiş camsı yüzeyi, kaya benzeri kütleler halinde erimiştir, öyle ki düşüşleri yıldırımdan kaynaklanmış olabilir; ve yukardan aşağıya kadar neredeyse yarılmış olduğundan,

erken dönem Hristiyan gezginleri ve daha yakın tarihli bazı gezginler, bunları Nuh'un torunlarının dinsiz girişimini engelleyen gökten gelen ateşle cezalandırılan o ilahi intikamın kanıtları olarak kabul etmekte tereddüt etmemişlerdir. Yahudiler bile, bir zamanlar Birs Nimroud'u Babil Kulesi ile özdeşleştirmiş görünmektedir. Tudela'lı Benjamin kalıntı hakkında şu ilginç hesabı verir: "Dağılmış neslin inşa ettiği kule Hille'den dört mil uzaklıktadır. Tuğladan inşa edilmiştir, el-ajur (sayfa kenarında kesiklik) denir (Arapça'da fırınlanmış tuğla için hâlâ kullanılan kelime); taban iki mil ölçer, genişlik (sayfa kenarında kesiklik) 240 yardadır ve yükseklik yaklaşık 100 cannadır. Kulenin içine inşa edilmiş bir (sayfa kenarında kesiklik) spiral geçit (her on ila on yarda), yirmi millik bir manzaranın olduğu zirveye (sayfa kenarında kesiklik) çıkar, ülke bir geniş ova ve oldukça düzdür. Gökten çarpan kutsal ateş kuleyi (sayfa kenarında kesiklik) ta tabanına kadar yarmıştır." Yahudi gezginin bahsettiği spiral geçidin hiçbir izi (sayfa kenarında kesiklik) kalmamıştır ve kalıntının görünümüyle onu tarif ederken yanılmış olması çok muhtemeldir (sayfa kenarında kesiklik). Birs Nimroud'un asıl binası ne olursa olsun, ya da kurucusu kim olursa olsun, it (sayfa kenarında kesiklik) Nebukadnezzar zamanından daha eski hiçbir kalıntının henüz keşfedilmediği kesindir (sayfa kenarında kesiklik). Ondan alınan her yazılı tuğla —ve bunlardan binlerce ve on binlerce vardır (sayfa kenarında kesiklik)— o hükümdarın adını taşır. Ancak, bu gerçeğin binayı gerçekten onun kur (sayfa kenarında kesiklik) duğuna dair bir kanıt olmadığı unutulmamalıdır. O sadece eklemeler yapmış (sayfa kenarında kesiklik) veya daha eski bir binayı yeniden inşa etmiş olabilir. Her ne kadar Birs Nimroud' (sayfa kenarında kesiklik) dan alınan kitabelere göre, kuzey-batı sarayı aslen duvarlarında adı geçen (sayfa kenarında kesiklik) hükümdardan çok önce yaşamış bir kral tarafından kurulmuş gibi görünse de, o eski (sayfa kenarında kesiklik) hükümdarın zamanına ait tek bir parça bulunamamıştır. Diğer Asur kalıntılarında (sayfa kenarında kesiklik) durum böyledir; bu nedenle, gelecekte Birs'te daha eski kalıntılar (sayfa kenarında kesiklik) ın keşfedilmesi imkansız değildir. Şimdi kalıntıları tarif edeceğim. İlk olarak gözlemlenmelidir ki, th (sayfa kenarında kesiklik) bunlar iki farklı parçaya bölünmüştür, şüphesiz iki farklı binanın kalıntıları (sayfa kenarında kesiklik) dır. Toprak höyüklerle işaretlenmiş bir sur veya duvar, görünüşe göre her ikisini de çevrelemiş durumdadır. Bir kule benzeri duvarcılık yığınıyla taçlandırılan yüksek höyüğün batısında, daha büyük ama daha alçak olan ve şekli Fırat'ın doğu kıyısındaki kalıntılara daha çok benzeyen ikincisi yer alır. Burası vadiler ve su yollarıyla yarılmıştır ve her zamanki taş, tuğla ve çömlek parçalarıyla kaplıdır. Zirvesinde, Arapların bildirdiğine göre Nimrod'un İbrahim peygamberi ateşli fırına attığı yerin üzerine inşa edilmiş olan iki küçük Muhammedî şapel vardır, bu yaygın Doğu geleneğine göredir. Bu höyükte kazı yapılması mümkün olmadığından, içinde herhangi bir eski binanın kalıntısı olup olmadığı tespit edilememiştir. Gezginler, bildiğim kadarıyla, şimdiye kadar Birs'in tatmin edici bir restorasyonunu önermekte başarısız olmuşlardır. Genellikle yeterli doğruluk olmaksızın, sadece şekilsiz bir kütle olarak temsil edilir. Ancak bitişikteki höyüğün zirvesinden incelenirse, dış hatları bu çalışmanın önceki bir bölümünde anlatılan Musul'un batısındaki kalıntılara aşina olan herkesin dikkatini çekecektir. Aralarındaki benzerlik kabul edilecektir ve hepsinin, tamamen olmasa da, çok yakın bir plan üzerine inşa edilmiş binaların kalıntıları

olduğu görülecektir. Birs Nimroud'un yayınlanmış en iyi temsilleri, bana göre, o doğru ve gözlemci gezgin, merhum Bay Rich'in bir anısında yer alanlardır. Onun çizimlerinden birini veriyorum, üzerine orijinal binanın formunun önerilen bir restorasyonunu yerleştirdim; höyüğün mevcut şekli, Bay Rich'in çizimindeki gibi koyu renkle gösterilmiştir. Höyüğün bir yüzünde, batıda, dik bir şekilde yükseldiği ve karşı tarafta bir dizi kademeyle seviyesine indiği fark edilecektir. Mokhamour, Abou-Khameera ve Tel Ermah kalıntılarında durum tam olarak böyledir. Kerpiç işçiliği höyüğün alt kısımlarında hâlâ görünmektedir üst kısımlarda olduğu gibi, (sayfa kenarında kesiklik) birkaç belirgin aşamanın veya terasın kenarlarını göstermektedir (sayfa kenarında kesiklik). Duvarcılığın bu izole edilmiş kütlesinin, en yüksek teras (sayfa kenarında kesiklik) olmasa da, en yüksek teraslardan birinin kalıntısı olduğuna ve th (sayfa kenarında kesiklik) tüm binanın, doğu veya güneydoğu tarafında, birbiri ardı (sayfa kenarında kesiklik) na yükselen bir dizi kademeden ve batı veya kuzeyuzunda, (sayfa kenarında kesiklik) tek bir dikey dik duvardan oluştuğuna inanıyorum. Binanın ark (sayfa kenarında kesiklik) ası boyanmış olabilir, as, Diodorus Siculus'a göre (sayfa kenarında kesiklik) Babil sarayları av sahneleriyle süslenmişti, ya da kor (sayfa kenarında kesiklik) nişler veya diğer mimari süslemelerle dekore edilmiş olabilir. (sayfa kenarında kesiklik) Oraya çıkış yolu yoktu. Farklı yüksekliklerde etraf (sayfa kenarında kesiklik) ından dolaşan dar galeriler olmadıkça hiçbir yerine erişilemezdi (sayfa kenarında kesiklik). Diyagram, kalıntının mevcut formuyla önerilen restorasyon (sayfa kenarında kesiklik) un nasıl uyuştuğunu göstermektedir; ancak terasların sayısı (sayfa kenarında kesiklik) nın tamamen varsayımsal olduğu ve az çok olabileceği akıl (sayfa kenarında kesiklik) da tutulmalıdır. Üst aşama daha büyük olabilir ve diğer (sayfa kenarında kesiklik) lerin oranları tamamen farklı olabilirdi. Odun baskı (sayfa kenarında kesiklik) sadece binanın genel formunun ne olduğunu düşündüğümü belirtmek (sayfa kenarında kesiklik) içindir. Teraslar arasındaki çıkışların, her aşamanın mer (sayfa kenarında kesiklik) kezinde taşınan geniş uçuşlu merdivenlerden veya eğimli yollardan (sayfa kenarında kesiklik) oluşması muhtemeldir. Diodorus'un tanımlarından çıkarabile (sayfa kenarında kesiklik) ceğimiz kadarıyla, Babil'in o büyük yapılarından bazılarının for (sayfa kenarında kesiklik) mu böyleydi. Asma bahçelerin farklı teraslarına çıkışlar (sayfa kenarında kesiklik), diyor, bir tiyatronun kademeleri gibiydi.

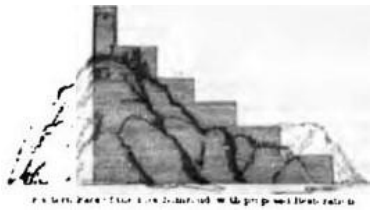

Herod. l. i. c. 184, 185. † Lib. vii. c. 17. and Diod. Sic. ii. 7.

‡ Berossus'a göre, Cyrus, sakinlerin tekrar isyan etmemesi için Babil'in dış duvarlarının tamamen yıkılmasını emretti. (Josephus contra Apion, l. i. § 20.) Ama Herodot açıkça Cyrus'un yıkmadığını, Darius'un tahkimatları yıktığını belirtir (l. iii. c. 159). Diodorus Siculus özellikle, Ctesias'a göre iki tahkim edilmiş sarayı tarif eder (l. ii. c. 8).

† Abydenus devletler (ap. Euseb. Præp. Evang. l. ix. c. 41.) Belus tarafından inşa edilen ilk Babil duvarının ortadan kaybolduğunu ve Nebukadnezzar tarafından yeniden inşa edildiğini. Antik yazarların ne kadarının birbirinden kopyaladığı akılda tutulmalıdır. Babil hakkında bize ulaşan açıklamaların neredeyse tamamı Herodot'un anlatımına ve Ctesias'ın belirsiz ifadelerine dayanmaktadır.

Bu durum Rich tarafından verilen çizimlerde fark edilebilir. O, Buckingham gibi bu kademe belirtilerini gözlemlemiştir. Diyor ki, "yığının içinde, zirveyi taçlandıran parçanın biraz altında, duvarın başka bir parçası açıkça görülüyor, zirveyi çevreleyen ve

höyüğün bu kısmını destekleyen parçaya tam olarak benziyor. Bu açıkça daha büyük bir aşamanın varlığının göstergesidir." (Anılarının toplanmış baskısının s. 167.) Bu yazıyı yazdıktan sonra M. von Gumpach tarafından yazılan bir inceleme buldum (Die Zeitrechnung der Babylonier und Assyrer, Heidelberg, 1852, p. 25.), 2 Krallar, xx. 8–11. ve İşaya, xxxviii. 8'de bahsedilen güneş saatini yorumlayan. Yazar, bunun Babil'de Tiglath Pileser tarafından sunulan bir cihaz olabileceğini tahmin ediyor ve bunu, Mezopotamya'daki diğer büyük kalıntılarda Birs Nimroud'un sahip olduğunu öne sürdüğüm şekle çok benzer bir biçimde restore ediyor; yani, üzerine dik bir dikmenin gölge düşürdüğü bir dizi basamak veya teras. Saatlerin gnomonun gölgesinin basamakların (derecelerin) kenarıyla çakışmasıyla işaretlendiğini gözlemliyor. (Bkz. ayrıca Eski Ahit Üzerine Tez, Heidelberg, 1852, p. 181.) Büyük yapılar herhangi bir astronomik amaç için mi yükseltilmişti? Her bir yüzün tam olarak aynı şekilde olup olmadığını belirlemek için onları dikkatlice incelemek önemli olacaktır.

† Lib. ii. c. 8.

‡ Lib. ii. c. 10. Calmet ve diğer antikacıların Babil'in asma bahçelerini şehrin restore edilmiş planlarında bu forma soktukları form budur.

Onu önceki yolculuklarım sırasında birkaç kez ziyaret etmiştim. İlk kez 1840'ta, Bay Mitford ile birlikte.

† Bu boyutlar Rich'tendir. Acele ziyaretim sırasında herhangi bir ölçüm yapamadım.

Asher's Transl. p. 107.

<< Sayfa kenar kesiklikleri pdf üzerinden kaynaklıdır.>>

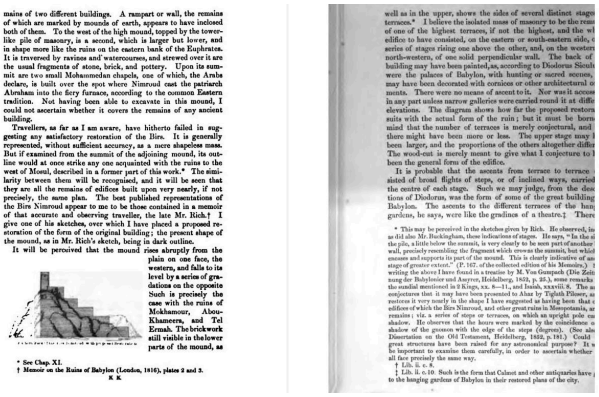

mains of two different buildings. A rampart or wall, the remains of which are marked by mounds of earth, appears to have inclosed both of them. To the west of the high mound, topped by the tower-like pile of masonry, is a second, which is larger but lower, and in shape more like the ruins on the eastern bank of the Euphrates. It is traversed by ravines and watercourses, and strewed over it are the usual fragments of stone, brick, and pottery. Upon its summit are two small Mohammedan chapels, one of which, the Arabs declare, is built over the spot where Nimroud cast the patriarch Abraham into the fiery furnace, according to the common Eastern tradition. Not having been able to excavate in this mound, I could not ascertain whether it covers the remains of any ancient building.

Travellers, as far as I am aware, have hitherto failed in suggesting any satisfactory restoration of the lines. It is generally represented, without sufficient accuracy, as a mere shapeless mass. But if examined from the summit of the adjoining mound, its outline would at once strike any one acquainted with the ruins to the west of Mosul, described in a former part of this work.* The similarity between them will be recognised, and it will be seen that they are all the remains of edifices built upon very nearly, if not precisely, the same plan. The best published representations of the Birs Nimroud appear to me to be those contained in a memoir of that accurate and observing traveller, the late Mr. Rich.† I give one of his sketches, over which I have placed a proposed restoration of the form of the original building; the present shape of the mound, as in Mr. Rich's sketch, being in dark outline.

It will be perceived that the mound rises abruptly from the plain on one face, the western, and falls to its level by a series of gradations on the opposite. Such is precisely the case with the ruins of Mokhamour, Abou-Khameera, and Tel Ermah. The brickwork still visible in the lower parts of the mound, as

* See Chap. XI.

† Memoir on the Ruins of Babylon (London, 1816), plates 2 and 3.

K K

well as in the upper, shows the sides of several distinct stages terraces.* I believe the isolated mass of masonry to be the rem of one of the highest terraces, if not the highest, and the w edifice to have consisted, on the eastern or south-eastern side, series of stages rising one above the other, and, on the western north-western, of one solid perpendicular wall. The back of building may have been painted, as, according to Diodorus Sicul were the palaces of Babylon, with hunting or sacred scenes, may have been decorated with cornices or other architectural o ments. There were no means of ascent to it. Nor was it access in any part unless narrow galleries were carried round it at diffe elevations. The diagram shows how far the proposed restora suits with the actual form of the ruin; but it must be born mind that the number of terraces is merely conjectural, and there might have been more or less. The upper stage may been larger, and the proportions of the others altogether diffe The wood-cut is merely meant to give what I conjecture to been the general form of the edifice.

It is probable that the ascents from terrace to terrace sisted of broad flights of steps, or of inclined ways, carried the centre of each stage. Such we may judge, from the des tions of Diodorus, was the form of some of the great building Babylon. The ascents to the different terraces of the han gardens, he says, were like the gradines of a theatre.‡ There

* This may be perceived in the sketches given by Rich. He observed, to as did also Mr. Buckingham, these indications of stages. He says, "In the s the pile, a little below the summit, is very clearly to be seen part of another wall, precisely resembling the fragment which crowns the summit, but whic ensues and supports its part of the mound. This is clearly indicative of an stage of greater extent." (P. 167. of the collected edition of his Memoirs.) writing the above I have found in a treatise by M. Von Gumpach (Die Zeit nung der Babylonier und Assyrer, Heidelberg, 1852, p. 25.), some remarks the similar mentioned in 2 Kings, xx. 8—11, and Isaiah, xxxviii. 8. The as conjectures that it may have been presented to Ahaz by Tiglath Pileser, a restores it very nearly in the shape I have suggested as having been that edifices of which the Birs Nimroud, and other great ruins in Mesopotamia, a remains; viz. a series of steps or terraces, on which an upright pole ca shadow. He observes that the hours were marked by the coincidence shadow of the gnomon with the edge of the steps (degrees). (See also Dissertation on the Old Testament, Heidelberg, 1852, p. 181.) Could great structures have been raised for any astronomical purpose? It s be important to examine them carefully, in order to ascertain whether all face precisely the same way.

† Lib. ii. c. 8.

‡ Lib. ii. c. 10. Such is the form that Calmet and other antiquarians have to the hanging gardens of Babylon in their restored plans of the city.

Musul'un batısındaki Çöl höyüklerinde kesinlikle bunların izleri vardır, (sayfa kenarında kesiklik) eğer Birs Nimrud'da yoksa. Herodot, Babil'deki Belus tapınağının bir dizi kuleden oluştuğunu belirtir. Onun açıklaması çok net değildir*, ancak yapının çeşitli kısımlarının neredeyse kare olduğu çıkarımı yapılabilir. Tabanı şüphesiz öyleydi, üst katlar da genel olarak yuvarlak olarak temsil edilse de muhtemelen öyle olabilirdi. Herodot tarafından kullanılan kelimede (sayfa kenarında kesiklik) onların yuvarlak olduğunu gösterecek hiçbir şey yoktur ve bana göre masif harçlı yapılar oldukları aşikardır, çünkü üstteki yapının üzerine tanrının tapınağı inşa edilmişti. Çıkış yolu da dışarıdaydı. Birs Nimrud'u bu tapınağın kalıntılarıyla özdeşleştirmeye kalkışmadan, kutsal amaçlar için Doğu'da tek tip bir bina sisteminin benimsenmiş olmasının son derece muhtemel olduğu ve bu yükselen ve gerileyen platformların Keldani ve Asur tapınaklarının genel tipini oluşturduğu gözlemlenebilir. Büyüklüğün temeline veya ilk platformuna ait bir basamak hâlâ kalıntının etrafında izlenebilir ve tamamı dört köşe bir sur kalıntısıyla çevrili olduğundan, her bakımdan Musul'un batısındaki Çöl'de yer alanlara benzer. Birs'in etrafında antik binaların yerlerini işaret eden moloz yığınları vardır.†

Bu dikkat çekici kalıntının geriye kalan kısmını oluşturan bina, fırınlanmış tuğlalardan inşa edilmiştir. Taş, mermer ve bazalt parçaları molozların arasına dağılmış olup, buranın diğer malzemelerle süslenmiş olduğunu göstermektedir. Tuğlaların birbirine bağlandığı çimento o kadar güçlü bir kalitededir ki, bir tanesini tüm kütleden ayırmak neredeyse imkansızdır. Kalıntı, Babil duvar işçiliğinin mükemmelliğinin bir örneğidir.

Babil'in topografyasıyla bağlantılı tartışmalı birçok soruya girmeyeceğim, antik yazarlar tarafından tarif edilen muhteşem binalarla mevcut çeşitli kalıntıları özdeşleştirmeye de çalışmayacağım. Konu, merhum Bay Rich tarafından ve kendisi ile Binbaşı Rennell arasındaki yayınlanmış tartışmada tamamen incelenmiştir‡, eklenecek çok az şey kalmıştır. Bir teori, ilk olarak Albay Rawlinson tarafından ortaya atılan ve Hille kalıntılarının ilk Babil'in yerini işaret etmediği, bu yerin daha güneyde, Niffer kadar uzak bir yerde aranması gerektiği yönündeki inancı, sanırım artık terk edilmiştir. Nebukadnezzar'ın şehri neredeyse tamamen yeniden inşa ettiğinden ve belki de tam olarak antik alan üzerinde olmadığından şüphe edilemez; Kutsal Yazılarla ve Doğu gelenekleriyle mükemmel bir uyum içinde olduğunu gösterdiğim bir varsayımdır. Kalıntıların doğru bir incelemesine şu an her şeyden çok ihtiyaç duyulmaktadır ve umarım, Kaptan Jones tarafından Doğu arkeolojisi ve karşılaştırmalı coğrafyaya zaten yapılmış olan değerli katkılara yakında eklenecektir. Aralarında Albay Rawlinson'ın da bulunduğuna inandığım son gezginler, Birs Nimrud'un Rich tarafından varsayıldığı gibi Belus tapınağı ile özdeşleştirilemeyeceği, aksine Rich'in Hille'nin güneyine doğru dört fersah olarak izini sürdüğü ünlü Keldani şehri Borsippa'nın yerini işaret ettiği görüşündedirler†, Araplar tarafından Boursa olarak adlandırılan bazı höyüklerde. Yazıtlardan ve gerçek kalıntılardan daha güvenilir bilgiler elde edilene kadar sorunun çözülmüş kabul edilemeyeceğini düşünüyorum.

Birs Nimrud'un zirvesinden, Babil için kehanet edildiği gibi "balıkçıl yatağı ve su havuzları"* (sayfa kenarında kesiklik) haline gelmiş olan bir bataklığa baktım.† Bataklıkların ortasında, (sayfa kenarında kesiklik) adacıklar üzerindeki saz kulübelerinden oluşan Kazail köyleri güçlükle (sayfa kenarında kesiklik) seçilebiliyordu. Yeşil bataklık, kara manda sürüleriyle (sayfa kenarında kesiklik) kaplıydı. Arap yerleşimleri bir arı kovanının hareketliliğini (sayfa kenarında kesiklik) gösteriyordu. Hafif tekneler sığ suların üzerinde bir ileri bir (sayfa kenarında kesiklik) geri süzülüyor, erkekler ve kadınlar sürülerini ve yük hayvan (sayfa kenarında kesiklik) larını ileriye doğru sürüklüyorlardı. Türk topçularının Hawaina (sayfa kenarında kesiklik) kalesine yönelik bombardıman sesleri uzaktan yankılanıyordu (sayfa kenarında kesiklik) ve bataklık sakinleri kalenin düşmesini bekleyerek (sayfa kenarında kesiklik) mallarını daha güvenli sığınaklara taşımak için acele (sayfa kenarında kesiklik) ediyorlardı.

Güney-batıda, aşırı uzaklıkta, küçük bir kubbenin, (sayfa kenarında kesiklik) Hezekiel'in türbesinin üzerine yetersiz gölgelerini bırakan (sayfa kenarında kesiklik) Kifil'in palmiye ağaçları yükseliyordu. Bu noktaya, at (sayfa kenarında kesiklik) alarının yüzyıllardır yaptığı gibi, her yıl Bağdat, Hille (sayfa kenarında kesiklik) ve Keldani'nin diğer şehirlerinin Yahudileri, esaret çocuk (sayfa kenarında kesiklik) larının torunları, sürgün edildikleri topraklarda ölen Kudüs (sayfa kenarında kesiklik) Yahudileri akın ederdi. Yalnızca yerel gelenek pey (sayfa kenarında kesiklik) gamberin mezarını Babil civarına yerleştirse de, çok (sayfa kenarında kesiklik) erken bir dönemden beri dindar İbraniler tarafından hac ibadetiyle (sayfa kenarında kesiklik) arandığı görülmektedir.

Bu binayı birkaç yıl önce ziyaret etmiştim. Şimdi ise bir zamanlar barındırdığı anlaşılan süslemelerden ve el yazmalarından yoksun, sade ve kasvetli bir binadır. Tudela'lı Benjamin'in bu yer hakkındaki açıklaması o kadar ilginçtir ki, bunu aktarmaktan kendimi alamıyorum. "Fırat'ın kıyısında, huzur içinde yatan peygamber Hezekiel'in sinagogu durur. Sinagogun ön tarafında altmış kule bulunur, bunların her iki tanesinin arasındaki boşluk da bir sinagog tarafından işgal edilmiştir; mahkemenin en büyüğünde sandık durur ve arkasında Busi'nin oğlu Cohen'in oğlu Hezekiel'in mezarı vardır. Bu anıt büyük bir kubbe ile örtülmüştür ve bina çok güzeldir; Yahuda Kralı Jeconiah ve hapishaneden serbest bıraktığında onunla birlikte giden 35.000 Yahudi tarafından inşa edilmiştir, burası Chaboras nehri ile başka bir nehir arasında yer alıyordu. Jeconiah'ın ve onunla birlikte gelen herkesin isimleri duvarda yazılıdır, kralın adı ilk sırada, Hezekiel'inki ise son sıradadır.
Bu yer günümüze kadar kutsal kabul edilir ve uzak ülkelerden insanların özellikle yeni yıl ve kefaret günü mevsiminde dua etmek için geldikleri yerlerden biridir. Bu sırada Esaret Prensi ve Bağdat Kolejlerinin başkanları bile orada bulunurlar ve büyük şenlikler yapılır. Topluluk o kadar büyüktür ki, geçici meskenleri yirmi millik açık alanı kaplar ve pazar ya da panayır kuran birç (sayfa kenarında kesiklik) ok Arap tüccarı çeker.
Kefaret gününde, günün asıl dersi bizzat Hezekiel'in kendi el yazısıyla yazılmış çok büyük bir Tevrat el yazmasından okunur. Peygamberin mezarında gece gündüz bir kandil yanar ve kendisi yaktığı günden beri sürekli yanık tutulmuştur; yağ ve fitiller gerektiği gibi yenilenir. Kutsal alana ait büyük bir evde, bazıları ikinci, bazıları ise ilk tapınakla çağdaş olan çok sayıda kitap koleksiyonu bulunur; çocuğu olmadan ölen herkesin kitaplarını kutsal alana bağışlaması adettendir. Savaş zamanlarında bile ne Yahudi ne de Muhammedî Hezekiel'in mezarını yağmalamaya ve kirletmeye cesaret edemez."*
Birs Nimrud'dan Hille'ye doğru, ülkenin o (sayfa kenarında kesiklik) bölgesinde dolaşan o yağmacılardan hiçbirine rast (sayfa kenarında kesiklik) lamadan, kasvetli ve ıssız ova boyunca dört nala döndük. (sayfa kenarında kesiklik)
19 Aralık'a kadar Hille'de kaldım, her gün (sayfa kenarında kesiklik) nehrin doğu kıyısındaki kalıntılara at sürüp kazıları (sayfa kenarında kesiklik) bizzat denetledim. İlk hendekler açıldı (sayfa kenarında kesiklik) Babil'in büyük höyüğünde, Hille kapısından yaklaşık beş (sayfa kenarında kesiklik) mil uzakta ve nehre bir milin dörtte üçü mesafede.* (sayfa kenarında kesiklik) Bay Rich tarafından açılan ve tarif edilen yeraltı (sayfa kenarında kesiklik) geçidini aradım ve molozları kaldırınca çok geç (sayfa kenarında kesiklik) meden onun keşfettiği, fırınlanmış tuğla ve bitüm (sayfa kenarında kesiklik) den yapılmış, yaklaşık on üç fit karelik "dört köşe (sayfa kenarında kesiklik) hunileşmiş açılığa" ulaştım. Kırk yılın geçmesinden (sayfa kenarında kesiklik) sonra, burası bir kez daha tamamen toprakla dolmuştu. (sayfa kenarında kesiklik) İşçiler, Rich'in içinde iyi korunmuş bir iskelet (sayfa kenarında kesiklik) içeren bir ahşap tabut bulduğu yeraltı odasına (sayfa kenarında kesiklik) tekrar girdiler. Henüz keşfedilmemiş olan diğer (sayfa kenarında kesiklik) galerilerin girişleri, üzerinde birkaç kare taş bulunan, (sayfa kenarında kesiklik) bir kenarında çivi yazısı karakterleriyle yazılmış, (sayfa kenarında kesiklik) Babil tuğlalarında

genellikle bulunan yazı olan Keldani (sayfa kenarında kesiklik) Kralı Nebukadnezzar'ın adını ve unvanlarını içeren (sayfa kenarında kesiklik) büyük fırınlanmış tuğlalarla kapatılmıştı. Bunların (sayfa kenarında kesiklik) aslen o hükümdar tarafından inşa edilen bir binaya ait (sayfa kenarında kesiklik) olduğu ve mahzenler ile mezarlar için bu kaplamayı (sayfa kenarında kesiklik) oluşturmak üzere kalıntılarından alındığı açıktır. (sayfa kenarında kesiklik)
Bu duvar işçiliğinin altında, Bay Rich tarafından (sayfa kenarında kesiklik) keşfedilene benzer birkaç tabut daha bulundu. Bunlar (sayfa kenarında kesiklik) hâlâ havaya maruz kalır kalmaz parçalara ayrılan, (sayfa kenarında kesiklik) az çok sağlam iskeletler barındırıyordu. Beden (sayfa kenarında kesiklik) lerle birlikte hiçbir süs eşyası ya da kalıntı gömül (sayfa kenarında kesiklik) memişti. Tabutların ahşabı çürümenin son aşam (sayfa kenarında kesiklik) asındaydı ve ancak parça parça çıkarılabiliyordu. (sayfa kenarında kesiklik) Bu iğrenç kalıntılardan pis ve dayanılmaz bir koku (sayfa kenarında kesiklik) yükseliyordu ve yukarıdan yollarını bulmuş olan vahşi (sayfa kenarında kesiklik) hayvanların ini haline gelmiş olan geçitlerden geliyordu. (sayfa kenarında kesiklik) Yeraltında uzun süre kalmak neredeyse imkansızdı. (sayfa kenarında kesiklik) Araplar bile birkaç gün sonra çalışmalarını bırakmak (sayfa kenarında kesiklik) zorunda kaldılar. (sayfa kenarında kesiklik)
Höyüğün kuzey tarafında, bu mezarlıkların üzerinde, (sayfa kenarında kesiklik) kurutulmuş tuğladan yapılmış masif bir duvarın kalıntı (sayfa kenarında kesiklik) ları yer almaktadır. Duvar işçiliği, mahzenlerde olduğu gibi bitümlü çimento ile değil, görünüşe göre modern Arap binalarında olduğu gibi basit çamurla birleştirilmiştir ve her tuğla sırası arasına hâlâ mükemmel şekilde korunmuş ince kamış tabakaları yayılmıştır.

Ninova ve Kalıntıları, cilt ii. s. 173.

† Anılar, s. 79.

‡ İşaya, xiv. 23.

Asher'ın çevirisi. Dicle üzerinde, Fırat ile birleştiği yere yakın, Ezra'nın geleneksel mezarı yer alır. Hristiyanlık çağının ilk yüzyıllarından beri Yahudiler, burayı da peygamberin mezarlık yeri olarak ziyaret etmiş görünmektedir. Benjamin de Tudela burası hakkında şunları söyler: "Rahip ve yazıcı Ezra'nın mezarı bu yerdedir (adı kayıp), Kudüs'ten Kral Artaxerxes'e olan yolculuğunda burada ölmüştür." 13. yüzyılın başlarında, ünlü bir Yahudi şair olan Yehuda Charisi ben Salomo, her iki mezarı da şiirle anlatmıştır. (Asher'ın Tudela'lı Benjamin baskısının 2. cildindeki Dr. Zunz'un makalesine bakınız.)

s. 26. Rich tarafından verilen boyutlar, kuzey yüzü için 200 yarda uzunluğunda; güney için 219; doğu için 182; ve batı için 136'dır. Kuzey-Doğu açısındaki yükseklik 141 fittir.

Babel'de keşfedilen tabutlar nispeten yakın bir döneme aittir ve saf Babil işi değildir. En erken ihtimalle Selefkoslar dönemine ait olabilirler, ancak ben daha da geç bir tarihe ait olduklarına inanma eğilimindeyim. Höyüğün kapladığı yapının yıkılmasından sonra gömüldükleri açıktır. Babil imparatorluğunun ve onun muhteşem başkentinin yıkılmasından çok sonra inşa edilen ve Demetrius Poliorcetes'in* silahlarına direnen bir şehrin savunmasını oluşturan o kalelerden biri, muhtemelen o büyük yığının, çökmüş saray veya tapınağın üzerine kurulmuştu. Kuzey tarafındaki güneşte kurutulmuş kerpiçten yapılmış kalın duvar, muhtemelen bunun kalıntısıdır. Höyüğün yüzeyinde açılan çok sayıda derin hendek ve farklı seviyelerde yanlarına doğru açılan birkaç tünel, tüm Babil kalıntılarında, özellikle de şiddetli yağmurların gevşek toprağı süpürmesinden veya yarıkları derinleştirmesinden sonra, az çok mükemmel bir durumda çok sayıda bulunan, şüpheli bir döneme ait sayısız

kalıntıdan başka bir keşfe yol açmadı. En ilginç olanları bronz ve demirden ok uçları, küçük cam şişeler (bazıları renkli, diğerleri yivli ve başka şekilde süslenmiş) ve bazen zengin mavi bir renkle sırlanmış çeşitli biçim ve boyutlarda topraktan vazolar idi. Benzer kalıntılardan oluşan geniş ve ilginç bir koleksiyon Bay Loftus tarafından Niffer ve Wurka kalıntılarından bu ülkeye gönderilmiştir ve şimdi British Museum'dadır. Hille'nin büyük höyüğünde çoğu gezgin tarafından az çok mükemmel bir durumda toplanmaktadır (sayfa kenarında kesiklik) lar. Ancak bunların kesin olarak (sayfa kenarında kesiklik) Babil dönemine ait kabul edilip edilmeyeceğinden şüphe duyuyorum. Şüphesiz (sayfa kenarında kesiklik) büyük bir kısmı, imparatorluğun (sayfa kenarında kesiklik) çöküşünden çok sonrasına ait bir döneme aittir. En erken olanı, Yunan işgali (sayfa kenarında kesiklik) zamanına ait olabilir; en geç olanları ise muhtemelen Hristiyanlık (sayfa kenarında kesiklik) çağının altıncı veya yedinci yüzyılına aittir. Farklı (sayfa kenarında kesiklik) örneklerin kesin yaşını belirlemek için çok (sayfa kenarında kesiklik) kesin bir yöntem göstermek belki de imkansız olacaktır. Onlarla birlikte (sayfa kenarında kesiklik) sürekli olarak Yunan ve Roma pişmiş terracotta figürleri, lambalar, bronzlar ve madeni paralar ve ayrıca Pers'in (sayfa kenarında kesiklik) Arşak ve Sasani hanedanlarına ait altın ve madeni paralar keşfedilmektedir.

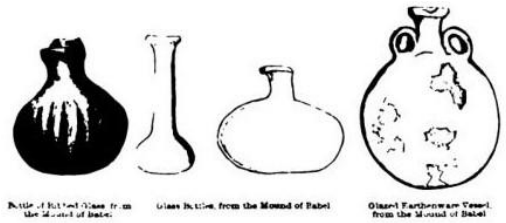

Babel'de ayrıca, yüzeyin (sayfa kenarında kesiklik) biraz altında, eğer British Museum'daki Bay Rich'in koleksiyonunda (sayfa kenarında kesiklik) neredeyse benzer bir biçimde ve aynı maddeden bir tane bulunmasaydı ve dolayısıyla aynı kalıntılardan elde edildiği varsayılmasaydı, tamamen modern olduğuna inanma eğiliminde olacağım tuhaf bir testi bulundu. Sabuntaşından yapılmış olup, kabaca oyulmuş ve süslenmiştir (sayfa kenarında kesiklik) ve şekil olarak Arapların abdest (sayfa kenarında kesiklik) için hâlâ kullandıkları kaplara benzemektedir.
Höyüğün üzerine dağılmış (sayfa kenarında kesiklik) yarda yüzeyin biraz (sayfa kenarında kesiklik) altında, Nebukadnezzar'ın (sayfa kenarında kesiklik) olağan yazısını taşıyan (sayfa kenarında kesiklik) çok sayıda tuğla vardı. (sayfa kenarında kesiklik) Ancak tuğlaların söküldüğü hiçbir antik (sayfa kenarında kesiklik) duvar işçiliği keşfedilmedi. (sayfa kenarında kesiklik) Böylece, orijinal yapının kalıntılarının, eğer hâlâ mevcutsa, yüzeyin çok altında aranmesi gerektiği (sayfa kenarında kesiklik) açıktı ve bu doğrultuda ovanın (sayfa kenarında kesiklik) hizasında, höyüğün hemen eteğinde tüneller açtım. (sayfa kenarında kesiklik) Birkaç günlük çalışma, sonunda antik binayı bulduğumuzu (sayfa kenarında kesiklik) doğrulamamı sağladı. Doğu (sayfa kenarında kesiklik) tarafında işçiler çok geçmeden masif ayaklara ve duvarlara ulaştılar, gevşek tuğla, toprak ve molozdan oluşan devasa bir kütlenin altına gömülmüş olan tuğla işçiliği. Çeşitli yönlere ayrılan sekiz veya on ayak

ve birkaç duvar ortaya çıkardık, ancak herhangi bir planın izini bulmayı veya yontulmuş taş ya da boyalı sıva kalıntılarına rastlamayı başaramadım.

Babil'de kaldığım sürenin geri kalanında işçiler höyüğün bu kısmında kazı yapmaya devam ettiler, karışık bir yıkıntı ve ayakta duran duvar işçiliği yığınını ortaya çıkardılar. Üzerlerindeki devasa gevşek moloz birikimi (Ninova'da olduğu gibi sert ve kompakt bir kütle değil, sürekli ufalanan ve içeri çöken bir yapıydı), adamları emeklerinin sonuçlarıyla neredeyse hiç doğrulanmayan bir riske maruz bırakıyordu. Daha kapsamlı kazıların herhangi bir önemli keşfe yol açacağından çok şüphe duyuyorum. Bununla birlikte, ayrı kitabeler veya yontulmuş levhalar elde edilmesi mümkündür.

Höyüğün batı ve güney yönlerinde de, tam tabanda, masif duvar işçiliği kalıntıları keşfedildi. Tuğlalar Nebukadnezzar'ın olağan yazısını taşıyordu Structural ve ince beyaz harçla birbirine sıkıca tutturulmuştu. Dolayısıyla, bir zamanlar ova hizasında ya da tuğla işçiliğinden yapılmış devasa ayaklar ve payandalar üzerinde yükselen çok büyük bir yapının var olduğu ve mezarların ve höyüğün mevcut yüzeyinde ya da yakınında var olabilecek herhangi bir bina izinin daha yakın bir döneme ait olduğu açıktır. Babel kalıntılarının Nebukadnezzar'ın büyük sarayının, ya da ünlü asma bahçelerin, ya da bir tapınağın kalıntıları olup olmadığını belirlemeye çalışmayacağım. Tudela'lı Benjamin zamanındaki Yahudiler, buranın sarayın kalıntıları olduğuna inanmış görünmektedir ve yakınında Shadrach, Meshach ve Abed-nego'nun kralın emriyle atıldığı yanan ateşli fırının yeri gösteriliyordu. Kalıntı, Muhammedî gelenekten de yoksun değildir. İçinde, kıyamet gününe kadar topuklarından asılı duran iki düşmüş melek, Harut ve Marut bulunmaktadır ve Araplar burayı mesken tutan kötü ruhlar hakkında bitmez tükenmez hikayeler anlatırlar. Toprak ve kumla kaplanmamış, ancak Babil'in yerinde hâlâ toprak üzerinde ayakta duran ve antik kentin bir parçası olan tek bina kalıntısı, az önce tarif edilen höyüğün yaklaşık bir mil güneyindedir. Gezginler tarafından şimdi genellikle bilinen adıyla Kasr veya Saray'dır, ancak Araplar buraya Mücelibe veya "altüst edilmiş" derler. Nehir kıyısında yükselir ve yaklaşık yedi yüz yarda kare büyüklüğündedir. Bu büyük kalıntının ana kısmı gevşek tuğlalardan, çinilerden ve taş parçalarından oluşur; ancak merkezine yakın bir yerde, hâlâ bozulmamış olan ve hatta mimari süsleme izlerini barındıran masif bir duvar işçiliği kütlesi, karışık moloz yığınından dışarı doğru uzanır. Ayaklar, payandalar ve pilasterler izlenebilir; ancak yıkım işi, bunların bir sarayın iç kısmına mı yoksa dış kısmına mı ait olduğunu belirlememize izin

vermeyecek kadar eksiksiz olmuştur. Yapının genel planına dair bir ipucu bulmak için boşuna uğraştım. Tuğlalar soluk sarı renktedir ve kalite bakımından Babil kalıntılarında bulunan hiçbir tuğladan aşağı kalmaz. Birs Nimroud'da olduğu gibi ince bir kireç çimentosu ile birbirine sıkıca bağlanmıştır ve parçalara ayrılamaz. Hemen hemen her tuğlanın üzerinde açıkça ve derince basılmış Nebukadnezzar'ın adı ve unvanları yer alır ve yazılı yüz her zaman aşağıya bakacak şekilde yerleştirilmiştir. Duvar işçiliğinin bu harika parçası o kadar mükemmel ve renk olarak o kadar tazedir ki, dünün işi gibi görünmektedir, her ne kadar şüphesiz eski Babil'in ortasında yükselen bir binanın parçası olsa da.

Bu kalıntı, Babil'in çöküşünden sonra yükselen şehirlerin mimarlarının malzemelerini elde ettikleri bir maden olmuştur yüzyıllardır. Bu güne kadar, bu devasa yığından tuğla toplamak ve bunları satmak için komşu kasaba ve köylere, hatta Bağdat'a götürmekten başka bir işi olmayan adamlar vardır. Hille'den neredeyse tamamen bunlarla inşa edilmemiş tek bir ev yoktur; ve gezgin dar sokaklardan geçerken, her sefil evin duvarlarında Nebukadnezzar'ın ihtişamının ve gücünün bir kaydını görür. Bu malzemeleri elde etmek için, çağların çürümesine direnen duvar işçiliği yavaş yavaş tahrip edilmiş, ta ki sadece mevcut şekilsiz kütle kalana kadar; höyüğün kendisi ise yüzeyin altında hâlâ mevcut olabilecek her bir tuğla yapının peşinde her yöne doğru tünellerle kazılmıştır. Yüzyıllardır süregelen bu süreç nedeniyle kalıntı, kısıtlı zaman ve imkanlara sahip herhangi bir yabancı tarafından keşfedilebileceğinden çok daha tam bir şekilde araştırılmıştır. Çocukluğundan beri bu tuğla ticaretiyle uğraşanlar, kendi dönemlerinde hiçbir heykel veya yazılı levha keşfedilmediğini ve höyüğün hiçbir yerinde taş duvar kalıntılarının bulunmadığını bana garanti ettiler. İşçilerim tarafından araştırılan tüneller, masif tuğla işçiliğinden başka bir şeye yol açmadı. Rich† tarafından tarif edilen yeraltı geçidi hâlâ mevcuttur, ancak molozla o kadar tamamen dolmuştur ki, Hille'den ayrılana kadar burayı tamamen temizleyemedim. Yüksekliği yedi fitten fazla değildir ve büyük bir binanın girişinden ziyade devasa bir lağıma benzemektedir.

Bu kalıntıda bulunan tuğla parçalarının büyük bir kısmı kalın bir emaye veya sırla kaplıdır. Renkler zamanın etkilerine direnmiş ve orijinal parlaklıklarını korumuştur. Figürlerin ve süslemelerin parçaları birçok örnekte hâlâ seçilebilmektedir. Ana renkler parlak mavi, kırmızı, derin sarı, beyaz ve siyahtır.* Antik yazarlardan Babil saraylarının duvarlarının insan ve hayvan figürleriyle boyandığını öğreniyoruz ve bu

emayeli tuğlaların bir binanın duvarlarından olduğuna şüphe yoktur. Geçen yüzyılda Fransız bir gezgin olan De Beauchamp'a, bu höyükte cilalı tuğla duvarları olan bir odanın keşfedildiği ve bunların üzerinde bir inek ile güneş ve ay figürlerinin tasvir edildiği söylenmişti; bu hikayeye bir miktar güven duyulabilir, çünkü bu amblemlerin artık Asur-Babil dönemine ait olduğu bilinmektedir. Ancak boşuna onların izlerini aradım. Cam parçaları, Babil mühürleri ve silindirleri, küçük bronz figürler ve bu türden diğer kalıntılar Araplar tarafından höyükte ara sıra bulunur ve bunları tekrar Avrupa'dan gelen gezginlere satan Hille Yahudileri tarafından satın alınır.
Rich† tarafından tarif edilen ve De Beauchamp tarafından görülen devasa aslan, hâlâ molozların arasında yarı gömülü olarak durmaktadır. Hayvan, kollarını açmış bir adamın üzerinde durmaktadır; bu durum bazı hayal gücü geniş gezginlerin grupta aslanlar inindeki Daniel'in bir temsilini görmelerine yol açmıştır. Figürler siyah bazalttandır, ya sanatta çok az ilerleme gösterdiğini kanıtlayacak kadar barbarca işlenmiştir ya da heyleltıraş tarafından yarım bırakılmıştır. Yerinden çıkarılmaya pek değmezdi.
Kalıntının kuzey kenarına yakın bir yerde, Araplar tarafından iyi bilinen ve çeşitli geleneklerin kaynağı olan yalnız Athelé ağacı yer alır. Babil'in asma bahçelerinde durduğu ve Ali'nin, Hille savaşında peygamberin düşmanlarını yendikten sonra atını onun gövdesine bağlayabilmesi için Tanrı tarafından genel yıkımdan korunduğu söylenir. Aynı geleneklere göre, tüm dünyada aynı türden başka hiçbir ağaç mevcut değildir. Ancak bunun, uzun tüylü dalları rüzgarda kasvetli bir fısıltıyla titreyen, bin yıldır dalgalanmış gibi görünen ıssız yığının üzerinde melankolik bir mırıltıyla sallanan bir ılgın (tamarisk) türü olduğuna inanıyorum.
Her yönüyle halihazırda araştırılmış olan bu kadar geniş bir moloz yığınında kazı yapmak ümitsiz bir işti. Merkezde yükselen tek duvar işçiliği parçası hariç, kalıntı sadece ufalanmış tuğla yığınlarından ibaretti. Ancak, tuğla arayanların çökmesi beni vazgeçmeye zorlamadan önce tünellerin birkaçını açmaya devam ettim. İlgi çekici tek bir kalıntı keşfedecek kadar şanslıydım; bu, şüphesiz Babil karakterinde olan ve yontulmuş tasvirine ait bir frizin parçası olan, iki figürün parçalarını içeren bir kireçtaşı parçasıydı. Muhtemelen benzer bir dizi figür içeren bir levha veya frizin sadece küçük bir parçasıydı; ancak dikkatli ve uzun süreli bir araştırmadan sonra başka bir parça bulamadım. Ancak bu parça, Babillilerin ilahlarını Asurlularla aynı şekilde tasvir ettiklerini göstermesi bakımından ilginçtir. Tüylerle süslenmiş aynı yüksek başlığı takarlar: rozetler, uzun kıvırcık saç ve sakal ve işlemeli giysiler taşırlar ve Bavian'ın kaya oymalarındaki tanrılarla aynı halkalı asayı tutarlar. Emayeli tuğlalar ve birkaç kabaca kazınmış mühür dışında, Mücelibe'den elde ettiğim tek kalıntı buydu.
İncelediğim son kalıntı, bazen Araplar tarafından komşu bir köyün adından dolayı Jumjuma höyüğü olarak adlandırılan ve bazen de Rich tarafından belirtildiği gibi, zirvesinde bir Muhammedî azizinin küçük kubbeli mezarı bulunan Amran ibn Ali höyüğü olan büyük bir höyüktü. Burada Mücelibe'deki gibi hiçbir duvar işçiliği görülmemektedir. Eğer hâlâ mevcutsa, binaların tüm kalıntıları gevşek nitratlı toprağın altına derinlemesine gömülmüştür. Sayısız yarıkla bölünmüştür ve biçimi ile seviyesi tamamen düzensizdir.* Çeşitli kısımlarda hendekler açtım, ancak hiçbir

türde bir bina izine rastlayamadım. Ancak, önemli bir ilgiye sahip bazı küçük nesneler keşfedildi. Gerçek Babil dönemine ait olmasalar da, birden fazla nedenden dolayı son derece önemlidirler.

Amran höyüğü, Babil'deki hemen hemen tüm diğer höyükler gibi, kapladığı büyük binaların yıkılmasından çok sonra, ölüler için bir gömme yeri olarak kullanılmıştı. İçinden çıkarılan bazı cam örnekleri ve birkaç pişmiş toprak figür lambası ve kavanoz, şüphesiz Selefkoslar dönemine veya Yunan işgali zamanına aittir. Bu kalıntılarla birlikte beş toprak kap veya kase ve iç yüzeyi bir tür mürekkeple yazılmış harflerle kaplı diğerlerinin parçaları bulundu. Benzer nesneler diğer Babil kalıntılarında da zaten bulunmuştu. Merhum Bay Stewart'ın koleksiyonundan iki tanesi British Museum'a yerleştirilmişti ve mütevelliler tarafından yakın zamanda Albay Rawlinson'dan satın alınan antikalar arasında, bazen Araplar tarafından satışa sunuldukları Bağdat'ta elde edilen sekiz örnek bulunmaktadır; ancak hangi alanlardan getirildikleri bilinmemektedir. Üzerlerindeki karakterler biçim olarak İbranice'ye benzemektedir ve bazılarında Sabiîce ve Süryanice'ye benzemektedirler. Bu yazılar dikkat çekmemişti, British Museum el yazması departmanından, bir İbranice bilgini olarak büyük bir öğrenim ve deha sahibi bir beyefendi olan Bay Thomas Ellis'in ellerine teslim edilmeden önce üzerlerindeki kitabeler tam olarak incelenmemişti. Kendisi, büyük bir çabadan sonra kitabeleri çözmeyi başarmıştır ve şimdi onun kendi sözleriyle bu tuhaf kalıntıların bir açıklamasını sunacağım. (sayfa kenarında kesiklik)

Diod. Sic. l. xix. s. 100.

Bu renklerin doğası bu çalışmanın başka bir bölümünde ima edilmiştir, bkz. not s. 166. Bazı ek açıklamalar Ek'te bulunacaktır.

† Anılar, s. 64. Tabanı ve duvarları tuğla ile döşenmiştir ve büyük kumtaşı blokları ile kaplanmıştır.

Bu bölümün başındaki odun baskıya bakınız, Bay Rich'in toplanmış Anılarından Bayan Rich'in izniyle alınmıştır.

Rich boyutlarını 1100 yardaya 800 olarak verir, ancak biçim o kadar düzensizdir ve kalıntıların tamamen nerede bittiğini belirlemek o kadar zordur ki, çok dikkatli ve doğru bir inceleme olmaksızın tam boyutunu saptamak bana imkansız görünmüştür. Aynı gözlem, kenarları dik ve belirgin olan Babel dışındaki hemen hemen tüm höyükler ve Mücelibe için de geçerlidir. Diğerleri ovada neredeyse fark edilmeden kaybolurlar.

"Babil'deki sürgün Yahudileriyle ilgili olan ve dolayısıyla Doğu bilimcileri ile özellikle (sayfa kenarında kesiklik) kutsal kitap öğrencileri için büyük ilgi uyandıran bir keşif, Bay Layard tarafından Asur'a yaptığı ikinci sefer sırasında gerçekleştirilmiştir. Fırat kıyılarında ve antik Babil kalıntılarında bulunan çeşitli ilginç nesneler arasında, iç yüzeylerinin çevresinde antik Keldani dilinde yazılar bulunan, tamamen bilinmeyen ve inanıyorum ki Avrupa'da daha önce hiç görülmemiş karakterlerle yazılmış birkaç pişmiş toprak kase veya kap bulunmaktaydı. Harfler, Süryanice ve Palmira dilinin* bir karışımı gibi görünmekte ve bazı durumlarda antik Fenike diline benzemektedir. Bu yazıtların konuları kötü ruhlara, hastalıklara ve her türlü uğursuzluğa karşı muskalar veya tılsımlardır. Kelimeler arasında hiçbir ayrım bulunmadığından (harf biçimlerinin

daha geç bir tarihi işaret ettiği anlaşılan No. 5'teki tek bir durum hariç) ve herhangi bir ünlü işareti (hareke) yer almadığından, bunlar şu an bildiğimiz antik İbranice ve Keldani dillerine ait mevcut tüm el yazmalarından çok daha önce yazılmış olmalıdır. Ancak bu yazıtlarla ilgili en dikkat çekici husus, No. 1 olarak işaretlenmiş kase üzerinde kullanılan karakterlerin, Yahudiler tarafından kullanılan harflerin niteliği ve kökenine dair bir anlatım içeren Babil Talmud'undaki en antik İbranice harfler için yapılan tanıma tamı tamına uymasıdır. Sanhedrin bölümünde bize Yahudilerin kendi karakterlerine Asur dili, אשורית, dedikleri ve bunları Asur'dan kendileriyle birlikte getirdikleri söylenir. Abraham de Balmis, İbranice dilbilgisinde Asur dili olarak adlandırılan karakterlerin düz çizgilerden oluştuğunu belirtir; onun sözleri שהיא מיושרת באותיותיה ויצאה עמנו מאשור şeklindedir; aynı dilbilgisindeki Latincesi ise 'Quia est recta in suis literis et exivit nobiscum ex Assyriâ.' şeklindedir. Bu yazıtların imlası oldukça kusurludur ve özellikle No. 5'te Keldanice ile karışmış saf İbranice cümleler bulunur; ayrıca 'Hallelujah' ve 'Selah' kelimeleri neredeyse her birinde geçmektedir. Tüm bunlar, yazarların Yahudi olduğu görüşünü doğrulamaktadır; çünkü erken dönem Hristiyanlarının İbraniceyi tamamen bilmedikleri iyi bilinmektedir ve bunun Babil'de geliştirildiğine dair hiçbir kanıt yoktur; aksine, Yahudilerin uzun süren sürgünleri nedeniyle Keldaniceyi benimsemek zorunda kalmalarıyla İbranicenin konuşulan bir dil olmaktan çıktığı yer Babil'di ve aynı zamanda Babillilerin putperestliği ve batıl inançları tarafından yoldan çıkarılmışlardı (sayfa kenarında kesiklik). Keldaniler eskiden kehanet, astroloji ve büyücülükle ünlüydüler ve Yahudilerin sadece (sayfa kenarında kesiklik) bu uygulamalarla yoldan çıkarılmakla kalmayıp, bunları kendileriyle birlikte kendi ülkelerine de getirdiklerine şüphe yoktur; çünkü Kudüs'ün yıkılmasından hemen sonra Titus Vespasian tarafından Roma'ya götürülen Yahudi esirlerin astroloji, yıldız haritası çıkarma ve büyüye aşina olduklarını görüyoruz. Bunu bize Romalı hicivci Juvenal söyler.* Romalı kadınlar Ermeniler, Yahudiler (JEWS) ve Komagene'dekiler gibi her türlü astrolog ve falcıya danışsalar da, Keldanilerin bu sanatta en yetkin olanlar olarak kabul edilmesi dikkat çekicidir. Böylece Juvenal, yıldız haritası hakkında kurnaz adamlara danışmış bir kadını tarif ederken şöyle der: 'Chaldæis sed major erit fiducia: quicquid dixerit astrologus, credent a fonte relatum Ammonis.' Yani,

Ancak onun asıl güvencesi Keldani büyücüleridir; bu türden bir astrolog ne söylerse söylesin, bunu Jupiter Ammon'dan† gelen bir cevap olarak kabul eder. Sonraki dönemlerde Babil ve civarındaki büyücülerin uygulamalarının geçerliliğini yitirmediğini görüyoruz. Benjamin de Tudela, Seyahatnamesinde 'Bağdat'ın birçok bilge adam ve her türlü büyücülükte yetkin büyücüler barındırdığını' belirtir. בבל חכמה תרטומים יודעים בכל מיני כשוף.‡ Günümüzde Doğu'nun birçok yerinde, hastalığı sıradan hekimlerin becerisini aşan bir kişi hastalandığında, kase, tabak veya leğen gibi uygun bir kap üzerine bir tılsım yazarak ve hasta kişiye tılsımı içeren kaba su koyup bunu içmesini emrederek hastayı sık sık iyileştirmeye çalışan bir büyücü çağırmak adettir. Şu an British Museum'da bulunan Babil kaselerinin benzer bir amaç için kullanılmış olması son derece muhtemel görünmektedir; görünüşe göre bir tanesi çorba gibi bir madde içeriyordu ve hiçbir zaman tamamen yıkanmamıştı!

Çeviriye gelince, sadece şunu belirtmeliyim ki, birçok pasajda bu sadece bir tahminden ibarettir, çünkü mürekkep pek çok yerde solmuştur ve iki cümleyi birlikte çözmek kesinlikle imkansızdır; ancak daleth ר, resh ר ve sıklıkla lamed ל arasında hiçbir fark olmaması nedeniyle zorluk on kat artmaktadır: vav ו, zain ו ve kelime ortasındaki nun נ arasında; ya da he ה ve cheth ח arasında da hiçbir fark yoktur ve bazen tau ת harfi cheth ח gibi yazılmıştır. No. 6'daki Süryanice yazıtta he ס ve cheth ס arasında hiçbir ayrım yoktur; bu durum ܐܚܕ yerine ܐܗܕ, ve ܫܟܚ yerine ܫܟܗ kelimelerinde görülebilir; ancak bu durumun Sabiî lehçesinin bir özelliği olduğu bilinmektedir. Buna ek (sayfa kenarında kesiklik) olarak, bu tür muskaların birçok pasajının hiçbir zaman (sayfa kenarında kesiklik) çözülmesi amaçlanmamıştır; çünkü kendi başlarına hiçbir anlam (sayfa kenarında kesiklik) ifade etmeyen, bazı mistik efsanelerin baş ve son (sayfa kenarında kesiklik) harflerinden oluşmuşlardır. Bu kısaltmalar No. (sayfa kenarında kesiklik) 'da çok sayıdadır.

Bu açıklamaları bitirirken, Doğu bilimcilerinin (sayfa kenarında kesiklik) dikkatini çekmek istediğim bir husus vardır, yani No. 1'deki yazıtın konusu (sayfa kenarında kesiklik). Bu, Şeytan'a ve diğer kötü ruhlara bir azat etme mektubu veya boşanma belge (sayfa kenarında kesiklik) sidir. Bunu ifade etmek için kullanılan kelime גיטא (sayfa kenarında kesiklik) dır; bu kelime Talmud'da aynı şeyi ifade etmek için bulunan kelimenin ta kendisidir, גט çoğulu גיטין, ve neredeyse her zaman boşanma belges (sayfa kenarında kesiklik) i için ספר כריתת yerine kullanılır. (Deut. xxiv. 1, 2.) Talmud'da boşanmayı ele alan (sayfa kenarında kesiklik) Gittin bölümüne bakınız. גיטא kelimesinin (sayfa kenarında kesiklik) doğru yorumunun bu olduğu, Bar Bahlul'un Süryanice ve Arap (sayfa kenarında kesiklik) ça sözlüğünde ܓܝܛܐ başlığı altında bu kelime için verdiği açıklama (sayfa kenarında kesiklik) dan bellidir; kendisi şunları aktarır:— ܓܝܛܐ (sayfa kenarında kesiklik) : אבـــذو خصية واحده ;ـمי כּוּ קְתַאב בּרַאה זַעֵם* (sayfa kenarında kesiklik) yani, (sayfa kenarında kesiklik) Bar Serushai'ye göre bir kanal; ayrıca, BİR YÜKÜMLÜLÜKTEN (sayfa kenarında kesiklik) AZAT ETME VEYA SERBEST BIRAKMA MEKTUBU.' Bu, (sayfa kenarında kesiklik) Talmud'daki גט kelimesine tamı tamına karşılık gelir. Kelime yazıtta üç (sayfa kenarında kesiklik) kez geçmektedir. Antik Yahudiler, (sayfa kenarında kesiklik) iblislerin veya kötü ruhların insanlık gibi çoğaldıklarını; (sayfa kenarında kesiklik) yiyip içtiklerini, evlendiklerini ve görünüşe göre eşleriyle (sayfa kenarında kesiklik) kavga edip onları boşadıklarını varsayıyorlardı; bu durum şu (sayfa kenarında kesiklik) dikkat çekici pasajda görülebilir: — 'Ve iblisler boşanma belgeleri yazıp (sayfa kenarında kesiklik) bunları eşlerine verdikleri ve bir daha onlara dönmedikleri gibi, siz de (sayfa kenarında kesiklik) benzer şekilde bunu kabul edin, vb.'* (sayfa kenarında kesiklik)

Şimdi çözmeyi başarabildiğim (sayfa kenarında kesiklik) kaselerin çevirilerini sunmaya geçiyorum."

"Philosophical Transactions," cilt xlviii. bölüm 2'de yayınlanan Palmira kalıntılarında keşfedilen yazıtlara bakınız: tarihleri M.S. 49 ile 258 arasındadır ve karşılaştırıldığında No. 1 kasede kullanılan karakterlere çok yakından benzedikleri görülecektir.

Bkz. Sat. iii. v. 13, et seq., Sat. vi. vv. 541—546.

† Sat. vi. vv. 552—554.

‡ Asher'ın baskısı, s. 105. İbranice metin, s. 64.

No. 1.

"Bu İblis'e ve . . . ve Şeytan'a ve Nerig'e ve Zachiah'a ve da (sayfa kenarında kesiklik) ğın Abitur'una ve . . . ve gece canavarlarına, Batnaiun'daki Beheran'dan, kuzey ülkesinden ve orada onlar tarafından eziyet gören herkesten uzak durmalarını emreden bir boşanma belgesidir. İşte (sayfa kenarında kesiklik) bu iblislerin meclislerini etkisiz kılıyorum ve hükümdarın (sayfa kenarında kesiklik) gece canavarlarının hükümdarının gücünü iptal ediyorum.* Siz canavarlar, . . . hem erkek hem de dişi, hepiniz dışarı çıkın diye size yemin ettiriyorum. Güçlü olanın, iblisler üzerinde ve gece canavarları üzerinde gücü olanın asası adına, bu meskenleri terk etmeniz için size ve . . . yemin ettiriyorum. İşte, şimdi sizi onları rahatsız etmekten alıkoyuyorum ve Batnaiun'un Beheran'ındaki ve onların tarlalarındaki varlığınızın etkisini sona erdiriyorum. İblislerin boşanma belgeleri yazıp eşlerine vermeleri ve bir daha onlara dönmemeleri gibi, siz de boşanma belgenizi alın ve bu yazılı yetkiyi kabul edip dışarı çıkın, çabucak ayrılın, kaçın ve yaşayanın . . . . . , güçlü olanın mührü ve bu yetki alameti adına Batnaiun'daki Beheran'dan uzaklaşın. O zaman o topraklarda su nehirleri akacak ve kavrulmuş topraklar sulanacaktır. Amen, Amen, Amen. Selah."

Bu batıl inançların tam bir açıklaması için Bartolocci'nin Bibliotheca Rabbinica'sına bakınız (sayfa kenarında kesiklik).

No 1. An Barshan inscribed Bowl from Babylon. Diameter 6 inches, depth 3 inches

* This word (lilith) occurs once in Isaiah (xxxiv. 14.), and is translated in our version "a screech owl." But these nocturnal monsters were considered

L L

INSCRIPTION ON THE BOWL NO. 1. REDUCED TO HEB
CHARACTERS.

רין ניטא לשידא ול . . . א ולסטנה ולניריך ולזכיה
ביטור טורא ול[רנ . . . ש] וליליתא דיבטלון מן בהרן
בתניון דוך ומן בהר־דברא־יצפן דר־מיד ומן ביתה כול
לאים ור בנדנא מלכיהון דשידין דדין יישליטא רבה
ליתה משבענא עלכיה בסלם ליליתה בת־ברתה־ הדו־ר
יליתה אם דכר אם נוקבה משבענא עלוכי דתובו ונבט
ם לילבכון ובמורניתה דתיקס גיברא דהוא שליט על
ין עלו ליליתא הא־בת בית־במון הא הא בטלית יתכון
ז ומן ביתה דבהרן דוך בתניון דוך ומן ברה כמא דכתבין
ין ניטין ויהבין לינשיהון ותוב לא הדרין עליהון שקול
כון וקבילו מיכתבון ופוקו וקדחו ועורוקו ואיזילו מן
ה דבהרן דוך בתניון דוך בשום חי־נוד־ודי[ת]וטט־
ת־י מתי־ בעיזקתיה דתיקס גיברא ובעיזקתיה דין ורגלי
וה ושם מטר שרבה אמן אמן סלה:

No. 2.

". . . Bu putlar onun evinden dışarı sürülecektir ve (sayfa kenarında kesiklik) fısıldayan bu büyücüleri uzaklaştıracaktır.

"Bu hastalıkları ortadan kaldırmak için gökten bir çare, . . . ve (sayfa kenarında kesiklik) iblisleri kovmak ve Şeytan'ı, putperestliği, lanetleri ve (sayfa kenarında

kesiklik) Nidra'yı dışarı atmak için; her erkek ve dişi putperestı yasaklayarak. Bu koru (sayfa kenarında kesiklik) ma ayrıca insanoğlunun tüm çocuklarını büyücülerin fısıltı (sayfa kenarında kesiklik) larından güvenli kılacak ve onları tamamen yıkacaktır ve on (sayfa kenarında kesiklik) ları evinizden dışarı atacaktır ve onlar sizin hizmetinizden de (sayfa kenarında kesiklik) ve meskenlerinden de çıkıp gideceklerdir; dünyayı, (sayfa kenarında kesiklik) gökleri, yıldızları ve gezegenleri dönüştürebilen ve insanoğlunun (sayfa kenarında kesiklik) tüm çocuklarının desteğini yıkabilen O'nun adı adına; anne (sayfa kenarında kesiklik) nin sau veya kızının büyücülük etkilerini boşa çıkarabilen O'nun adı adına (sayfa kenarında kesiklik) veya gelinlerinin veya kayınvalidelerinin, uzak ve yakın, (sayfa kenarında kesiklik) ister çölde olsun ister şehirde. . . . Yüzünün üzerine düşen o, (sayfa kenarında kesiklik) ve . . . . düşmanlarınızın dizlerinin dibinde ve Levatta'nın ağzıyla, (sayfa kenarında kesiklik) . . . ve yerin güçlü temelleriyle. . . . Bu muska (sayfa kenarında kesiklik) ister yeni ister eski olsun Levatta'ya bir son verir; ve Batiel ve Qatuel adına bu büyücülerin fısıltılarından korur. Ve kendisinin on bir ismi olan bir meleğin muhafızlığıyla, SS. BB. H.S. RIH. CCC. ACS. CAS. ID. RIH. HRIH. IH. OINI. HCH. QPH. ANG. PAA. NSC. CSC. ICI. CVV. NHA. II. . . . Ve bu meleğin isimlerine karşı suç işleyenlerin hepsine gelince, bu isimler sayesinde esirler esaretlerinden serbest bırakılacaktır ve her bir Nidra, Levatta, Patiki ve Isarta'dan; ayrıca her diğer kötü ruhtan, yaşlı olandan, oğlundan ve kızından; ve hastalıklara ve her türlü kedere sebep olan her kötü büyücüden ve tüm esirler fısıldayan büyücülerden, her bir Nidra, Levatta'dan ve yeryüzünde olan tüm hastalıklardan ve gökten gelenlerden güvende olacaklardır. Müşahade edin . . . sesi . . . . . olan dünya ve . . . . . olan gökyüzü bu dünyadan isimleri . . . Levatta'lı kadının sesi duyuldu . . . ve krallara gönderildi: çünkü o şüphesiz bize yabancılar gibi davranacak ve üzerimize intikam getirecek ve bizi esaret altında tutacaktır, kesinlikle . . . . . -den . . . . . Levatta'lı kadının . . . . . senin sözünden, öyle ki üzerimizden intikam almayasın, ne de bizi şimdi çektiğimizden daha ağır bir lanetle lanetleyesin. Amen, Amen, Selah, Amen, Amen, Amen, Amen, Selah, Halleluiah, Halleluiah, V.V.V. Sakın, V.V.V.V. kendine ve herkese. . . ."

Yahudiler tarafından, geceleri çocuklar için yatan güzel bir dişi formunda olduğuna inanılırdı. Onlardan pek de farklı değildi Yunanların efsanevi kadınları Ἔμπουσα, Yunanların ὀνοκένταυροι'ları, Romalıların lamiæ ve striges'leri ve parçalara ayıran dişi canavarlar oldukları varsayılan Arapların ghouls (hortlaklar)'ları.

INSCRIPTION ON THE BOWL NO. 2. REDUCED TO HEBREW CHARACTERS.

מרוון רנא דפתכרי דיפקין מן ביתיה ייחררין עד מפירין
כרהין דן׃
אסותא מן שמיה לפירן כרהן דן דיסכרח מישמיר׳ דניחון
דפתכרי ויפקון סטני ופתכרי ולוטתא ונדרי אסרן כל פתכרי
דוכר ואיסתרתא נוקבתא ופס בני אינשא מן מהפירין כרהין
דן ויתהפקן ויפקד קוניח מן מחפירין כרהין דן* ומן ביתיה ומן
רעדה ומן קניניהו וקרחין ויזלין עלה וכרהין ועל שריניהון

* The phrase דן מן מחפירין כ ought, perhaps, to be read, מן מחפירי זכרהין דן.

No. 3.

Bazı küçük varyasyonlarla No. 2.'nin bir özetidir. Belirtilmelidir ki, "baba" (אבא, abba) kelimesi bu yazıtta "anne, kız" vb. ifadelerden önce eklenmiştir. No. 2.'de bu kelimenin çıkarılmış olmasının, yazarın bir gözden kaçırması olması muhtemeldir.

No. 4.

"V. V. V. V. Senin üzerinde olan hastalıklardan sakın, ve üzerinde . . . tüm kötü hastalıklardan V. V. V. V. . . . keder ve bedensel zayıflıklardan şimdiden sonsuza kadar. Gökyüzünden bir çare, çok uzakta olmayan büyücülerin fısıltılarına karşı, ve ayrıca iblislerin aleyhine. Bu muska seni kötü büyücülerden ve Abdi'den, ve Levatta'dan, ve sıkıntılardan, Asurluların entrikalarından, ve uç noktalardan, ve

ihanetten, ve isyandan, Shoq'tan, ve Nidra'dan, ve tüm Adem çocuklarının kederlerinden kurtaracaktır. Ve senin duan Barakiel, Ramiel, Raamiel, Nahabiel, ve Sharmiel adına olacaktır . . . . . intikam alacaktır . . . bu dokuz melek koruyacaktır ve seni kötü büyücülerden, ve güçlü Abdi'den koruyacaktır, ve fısıldayan büyücülerin ağlarından, ve . . . -dan gökyüzünde . . . . . ve Nura. Amen. Amen. Selah. V. V. V. V. Sakın V. V. V. V. . . . . V. V. V. V. Sakın . . . . şimdiden ta [sonsuza] kadar. Bir çare . . . karşı fısıldayan, buradan uzak olmayan büyücülere, ve ayrıca iblislere karşı . . . . ve Levat[ta]'dan, ... sıkıntıdan, Asdarta'dan, Asurluların entrikalarından, uç noktalardan, ve ihanetten, ve isyandan, Shoq'tan, ve Nidra'dan . . . . insanoğlunun tüm çocuklarının . . . Barhiel . . . —miel . . . —miel, Raamiel . . . —kiel, Sharmie[l, A]shriel . . . . . kötü büyücülere karşı ve güçlü Abdi'den, ve . . . ağlarından."

INSCRIPTION ON THE BOWL NO. 4. REDUCED TO HEBREW CHARACTERS.

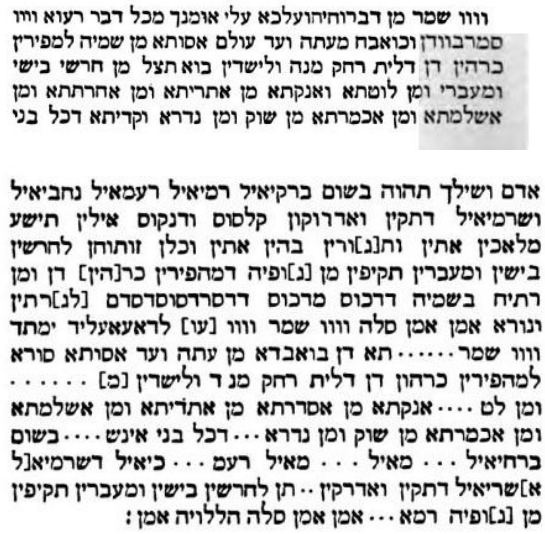

No. 5.

"Onu okuyanlara, Posikiah'ta olanlara ve orada ikamet edenlerin hepsine güçlü bir tesiri olan, ilahi otorite tarafından onaylanmış ve mühürlenmiş makbul bir muska; Nidra'dan, büyücülükten, büyücülerden, Levatta'dan, kirlilik sularından, yanan yaralardan, hem doğal hem de yapay her türlü kusurdan, hem erkek hem de dişi kötü ruhlardan, kem gözden ve hem erkeklerin hem de kadınların büyülerinden korumak için. Babnaa, Ninikia ve Umanel adına. Bunlar onların formlarıdır . . . bu melekler tarafından . . . sisi uzaklaştıracak . . . ve karanlığı ve sıkıntıyı dağıtacaktır. Onların isimleri . . . [Amen] Amen. Selah."

Bu muska bir camea, קמיעו olarak adlandırılır; bu kelime Yahudiler tarafından genellikle Şeytan'ın ve diğer kötü ruhların hilelerinden olduğu kadar bedensel zayıflıklardan vb. korunmayı veya bir tılsımı belirtmek için kullanılan kelimedir. Bu kelime Talmud'da bulunur. Modern bir Yahudi camea'sının örnekleri için "Raziel" adlı kitaba veya melek Raziel'in Adem'e verdiği vahiylere bakınız. Bu camea'daki bazı ifadelerin o kitapta kullanılanlarla, özellikle de No. 4'te görülebileceği gibi sonu el ile biten melek isimleriyle tam olarak uyuştuğu görülmektedir. Bu camea'daki bazı cümleler saf İbranicedir: bu durum, Yahudilerin Şeytan'ın Keldani dilini anlamadığına inanmasıyla açıklanır; böylece, yabancı kelimelerin akıllıca bir karışımıyla, Şeytan camea'nın neyi korumayı amaçladığını anlayamayacak ve böylece içinde yer alan isteklerin yerine getirilmesini engelleme girişiminde hüsrana uğrayacaktır!

Bowl No. 5 Diameter 4¾ inches, depth 2½ inches

INSCRIPTION ON THE BOWL NO. 5. REDUCED TO HEBREW CHARACTERS.

מומ[חא] קמיעה דנן מן שמיא חתום ומחתם בקמיעה
דטביתא מורשותוה ליקרו לקרו וליפוסיקיה ולכל דדירין
ביה מן נידרו ומן שיקופתא ומן חרשי ומן לוטתא ומן מיא
פסיקי ומן מיא עביבי ומן בעי מדוראתא ומן כל מיני דעבידין
ודלא עבידין ומן רוח רעה זכר ונקבה ומן עיין רעה ומן
כשפום כשפי איש ואשה בשום בבנעא ניניכיעא אומנאל
חוין צור[פ] שמ[ד]ע חוין ח[נ]מית כמלאכי אלין
דר[יח]יהין מסירין קבל קוס קוס והושד ערפל אונה שמוהין
[שמוכשם אמן] אמן סלה:

No. 6.

SABİÎCEYE BENZEYEN BİR LEHÇEDE BİR KASE ÜZERİNDEKİ KİTABE.

". . . . . tüm korkular, ve tüm hastalıklara karşı, ve tüm gece canavarlarına karşı . . . . . kendisi için iyilik kabul edecek olan, fakat kötülük için . . . . . ve bu gizemler . . . . ayağa kalkıp onu öldürecek olan . . . . . ve alevlerin içine düşen, ve duyuldu . . . . . ve susuzluğunun giderilmesine sevinecek olan . . . ve hemen bu adamın kardeşi geldi, ve merhametli olduğundan, onu kendi meskenine aldı . . . . . ve Sauta olarak adlandırılan sunak . . . . . ve Sauto olarak adlandırılan iyi şans.' Dinleyin o zaman babalarınızın sözlerini, ve onları hor görmeyin; çünkü itaatsizlik yüzünden . . . . . cezalandırılacaksınız, ve yanan ateşin içine. İnanın, bu yüzden, ve bu sözleri tutun. Amen, ve Amen. Selah."

Bunu takiben mükerrer bir Estrangelo Süryanice alfabesi gelir, ardından iç kenarın etrafına, ağza yakın bir yere bir yılan çizilmiştir.

Bowl No. 6. Diameter 5 inches, depth 3 inches.

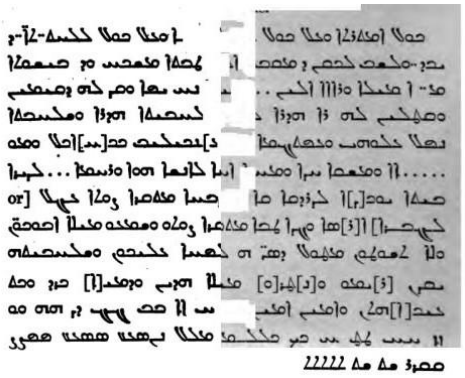

No. 7.

FRAGMANLAR ÜZERİNDEKİ KİTABELERİN GENEL İÇERİĞİ.

"Ateşli hastalıkları ve hastalıkları gidermek, ani ölümden, adaletsizlikten ve ihanetten korumak için gökten bir çare; ve dertli olanların bağlarını, şeytanın ve tüm kötü ruhların entrikalarından çözecektir. Bu muskanın aracılığıyla, on bir ismi olan güçlü bir meleğin kısıtlaması ve kontrolü altında bulunan Şeytan'ın hilelerinden korunursunuz. [Burada, Doğu ve Batı'nın modern Yahudilerinin taşınabilir muskalarını yaptıkları şekilde, mistik efsanelerin baş harflerinden oluşan ve hiç kimse, hatta yazarı tarafından bile asla anlaşılması amaçlanmayan gizemli ve kabalaistik isimler gelir. Palmira diline benzeyen karakterlerle yazılmış olan tüm fragmanlar, tılsımı iyi meleklere ve cinlere yapılan yakarışlarla şu şekilde bitirir:] Size Nadkiel, Ramiel, Damael, Hachael ve Sharmiel adına emrediyorum. Amen. Amen. Amen. Selah. Amen. [Bir tanesinin üzerinde] Halleluiah, Amen."

Bay Ellis tarafından deşifre edildiği üzere bu tuhaf kaselerdeki kitabelerin içeriği böyledir. Bunların Yahudi kökenli olduğuna dair pek az şüphe duyulabilir, bence; ve durum böyle olunca, Nebukadnezzar tarafından Babil'e ve çevre şehirlere esir olarak götürülen o Yahudilerin soyundan gelenlere ait olduklarını sorgulamak için hiçbir neden yoktur. Bu yabancılar, yurt dışındaki topraklarının sonuna kadar ırklarına özgü bir sadakatle yurtlarına bağlı kalmış görünmektedirler. Onların Babil hakkındaki izlerini, sürgün edildikleri zamandan neredeyse Hristiyan çağının on ikinci yüzyılına kadar takip edebiliriz; o dönemde İbrani gezgin Tudela'lı Benjamin, antik ulusunun kalıntılarını aramak için Doğu bölgelerinde ve esaret şehirlerinde dolaşmıştı. Mezopotamya'daki Pers egemenliği sırasında, sahte bir tanrıya adanmış bir tapınağın yeniden inşasına yardım etmek yerine işkencelere ve zulümlere katlandıklarını görürüz.* Doğu'daki Roma egemenliği zamanında ise asi bir halk gibi görünmektedirler, hükümdarlarına karşı isyan etmekte ve kendi aralarında iç savaş yürütmektedirler.† Asur ve Keldani'nin birçok şehrinde ünlü okulları vardı. Üçüncü yüzyıl kadar erken bir tarihte İbrani gezginler Babil'i ziyaret etmişler ve bazıları soydaşlarının durumuna dair kayıtlar bırakmışlardır. Altıncı yüzyılın başlarında derlenen Babil Talmudu, Babil'deki Yahudi kolonilerinin durumuna dair çok sayıda değerli bilgi içerir ve Pers egemenliği altındaki, Yahudi ailelerin yaşadığı iki yüzden fazla Babil kasabasını sayar. Sekizinci ve dokuzuncu yüzyıllara ait el yazmalarında bu kolonilerden daha fazla bahsedilmektedir.‡

On ikinci yüzyılda Tudela'lı Benjamin, Babil'in yirmi mili içinde yaşayan ve geleneklere göre peygamber Daniel tarafından inşa edilen sinagogda ibadet eden yirmi binden az olmayan Yahudi buldu. Sadece Hille'de on bin kişi ve dört sinagog vardı; ve ziyaret ettiği her şehirde ailelerin ve ibadet yerlerinin sayısını verir, yolculuğu boyunca modern kervan yolları üzerindeki neredeyse tüm istasyonları içeren kesin bir günlük rota tutardı. Bu gezginin abartılarına pay bırakılsa bile, Babil şehirlerinde çok önemli bir Yahudi nüfusunun yaşadığı hâlâ açıktır. Bu nüfus büyük ölçüde azalmış ve bazı yerlerde tamamen ortadan kaybolmuştur. Birkaç aile hâlâ Hille'de ve Bağdat'ta kalmaktadır; buralarda asıl yerli ticaret ve para işlemleri, Abbasî Halifelerinin valilerinin bankacıları ve brokerları olan Yahudiler tarafından yürütülmektedir, şüphesiz antik dönemde de öyleydi.
Kendi geleneklerine göre bu İbrani aileler, esaret Yahudilerinin soyundan geliyordu. Soyağaçlarını hâlâ koruyorlardı ve soylarını Yahuda'nın prenslerine ve peygamberlerine dayandırıyorlardı. Baş şefleri Bağdat'ta ikamet ederdi ve unvanı "Esaretin Ulu Prensi" idi. Kendi halkına göre, bizzat Kral Davud'un soyundan geliyordu. Muhammedîler bile onun bu soylu doğuşunu kabul eder ve ona "Efendimiz, Davud'un Oğlu" derlerdi.* Yetkisi Doğu ülkelerine, Tibet ve Hindistan kadar uzak yerlere kadar uzanırdı. Her vesileyle en büyük onur ve saygıyla karşılanır, halkın arasına çıktığında işlemeli ipekten cüppeler giyer ve başına altın bir diademle çevrili beyaz bir sarık takardı.
O halde, bu pişmiş toprak kaselerin Babil ve Keldani Yahudilerine ait olduğu sonucuna güvenle varabiliriz. Gerçekten de kitabelerden birinde (No. 2) yazar, tılsımın "fakat tutsaklık halkı" için tasarlandığını belirtir; bu unvan Mezopotamya Yahudileri arasında on cushionsüncü veya on dördüncü yüzyıla kadar korunmuş bir unvandır. Benzer kalıntılar, Babil yakınlarındaki many kalıntıda belirttiğim gibi bulunmuştur. Niffer'da tam bir kasenin yanı sıra birçok fragman keşfettim. Neredeyse aynı zamanda, Bağdat ile Hille arasında yarı yoldaki bir höyükten birkaç tane çıkarıldı, ancak ben onlara sahip olamadan ne yazık ki dağıtıldılar veya yok edildiler. Hristiyan çağının ilk yüzyıllarında tüm bu alanlarda Yahudi aileler yaşıyordu. Tılsımların ya yabancı Yahudilerin eseri olması ya da uzak bir yerden gelmiş kişiler için Babil'de yazılmış olması muhtemel görünmektedir. Kaselerde adı geçen iki şehir veya kasaba, 1 ve 5 numaralı olanlar, Mezopotamya'nın kuzeyindeydi. Batnaiun erken Hristiyan babaları tarafından sıkça zikredilir. Edessa (modern Urfa) yakınlarındaydı ve bir zamanlar Arapça adı olan Serug ile iyi bilinirdi.* Pozikiah'ın Fırat üzerinde, Samosate (Samsat) yakınlarında ve dolayısıyla Batnaiun'dan çok uzak olmadığı anlaşılmaktadır. Çok erken bir dönemde orada bir Hristiyan cemaati bulunuyordu.† Bu nedenle kaselerin ya Babil Yahudileri tarafından bu yerlere götürülmüş olması ya da aralarında yaşadıkları Keldaniler gibi tılsım yazma sanatındaki becerileriyle ünlü görünen Babil Yahudileri tarafından bu yerlerin sakinleri için hazırlanmış olması gerekir. Kupalardan birindeki Sabiî karakterleri, ikincisinin durum olduğunu gösterme eğilimindedir. Bay Ellis tarafından iki yerin adının, kendisi yerlerin varlığından haberdar olmadan önce deşifre edildiğini ve bunun yorumlarının genel doğruluğu lehine tatmin edici bir kanıt olduğunu belirtebilirim.

Kitabelerde hiçbir tarih bulunmadığından, tam olarak ne zaman yazıldıklarını belirlemek zordur. Sunabilecekleri içsel kanıtlara dayanarak bir fikir oluşturmaya çalışmalıyız. Bay Ellis, "bu türden bir şey Doğu'da ilk kez incelendiğinden, harflerin biçimlerinden sadece bir tahminde bulunabileceğini; bunların kesinlikle Keldani dilinin bilinen en eski örnekleri olduğunu ve çivi yazısı karakterini daha el yazısı ve hızlı bir şekilde yazmak amacıyla icat edilmiş gibi göründüğünü" belirtir.‡ Bu tahmini desteklemek için, kaselerdekilerle yakından uyuşan Asur kitabelerinin dilini aktarır. Ancak kalıntılar, açıkça farklı tarihlere aittir. En eskisi, "Şeytanlara Boşanma Belgesi"ni (No. 1) içeren kase gibi görünmektedir. İsa'dan önceki ikinci veya üçüncü yüzyıla ait olabilir, ancak daha geç bir döneme de ait olabilir. Diğerleri, No. 5 ve No. 6 gibi, şüphesiz daha yakın bir tarihe sahiptir ve çağımızın beşinci yüzyılı kadar geç bir tarihte yazılmış olabilir. Daha sonraki kaselerdeki Süryanice karakterler Sabiî veya Mendean kökenli izler taşıyor gibi görünmektedir ve Bay Stewart'ın koleksiyonundaki bir kasede, ne yazık ki neredeyse tamamen tahrip olmuş ve artık deşifre edilemeyen, Susiana Sabiîleri tarafından hâlâ kullanılan o tuhaf karakterde bir kitabe bulunmaktadır.

İfadelerin (silik metin: biçiminde ve) meleklerin (silik metin: adlandırılmasında), migration (silik metin: kutsal çağın başlangıcında) bir Yahudi tarafından (silik metin: yazılmış bir kitabın o tuhaf rapsodisinden, yani Enok'un Kitabı'ndan alınmış) veya (silik metin: ona atıfta bulunulmuş parçalardır; orada anlatılan esaret,) tılsımların (silik metin: formülleri ve kökenlerin ve köklerin bölünmesi dönemi, o dönemde) Yahudiler tarafından (silik metin: uygulanan büyü yöntemleriyle) uyuşmaktadır.* (silik metin: Bu kapların orijinal kullanımı için, kitabelerin eritilerek) suda içilmesinin (silik metin: amaçlandığı, ya da büyü sanatlarına karşı) bir önlem (silik metin: olduğu Bay Ellis tarafından tahmin edilmektedir. Benzer çareler inatçı hastalıklar için) hâlâ uygulanmaktadır (silik metin: ve bu tür tılsımların yazılmasını kendilerine özgü) mesleklerini yapan (silik metin: Mollalar vardır. Genel olarak gizemli mistik işaretler ve harflerle doldurulmuş Kur'an'dan ayetlerden oluşur. Ancak eğer amaçları buysa, bu amaç için kullanılmış olamayacakları) açıktır; (silik metin: çünkü üzerlerindeki yazı tamamen tazedir ve ilacı etkili kılmak için yazının suda yıkanması) esastır. (silik metin: Bunlar, şüphesiz mezarlık yerleri olarak) kullanılmış olan (silik metin: höyüklerde, yüzeyin altında önemli bir derinlikte bulunduklarından, ölülerle birlikte gömülen tılsımlar olduklarına ya da cenaze törenlerinde) bir amaç için kullanılıp (silik metin: daha sonra mezara yerleştirildiklerine inanmaya) daha meyilliyim.

Sonuç olarak, sadece ahşap baskılardaki kitabelerin, boyutları küçültülmüş olsa da, orijinallerinin mümkün olduğunca aslına uygun kopyaları olduğunu ve bunların Bay Scharf tarafından, Bay Ellis'in gözetiminde en büyük özenle kopyalandığını belirteceğim. Bu nedenle, İbranice bilginlerinin bunların içeriklerini incelemeye ve bu çok tuhaf kalıntıların tarihini ve dönemini daha fazla araştırmaya teşvik edileceğini umuyorum.

Babil'den Çıkarılan Toprak Kasalar.

Josephus contra Appion, l. i. c. xxii. Yahudi tarihçi, Yahudilerin inançlarına olan bağlılıklarının karakteristik bir tanımını veren Hecatæus'tan alıntı yapar.

† İmparator Trajan'ın saltanatı sırasında Lusius Quietus tarafından boyun eğdirildiler.

‡ Bkz. Dr. Zunz'un Asher'ın Tudela'lı Benjamin Seyahatnamesi'nin 2. cildindeki Yahudilerin Coğrafi Edebiyatı üzerine değerli makalesi.

Benjamin de Tudela'nın Seyahatnamesi; ve bkz. Milman'ın Yahudi Tarihi, kitap xix. vb.

Assemani (Bibl. Orient. cilt i. s. 283.) bu kasaba hakkında tam bir hesap verir.

† Bkz. Assemani, cilt ii. s. 359.

‡ Harflerin biçimleri, çivi yazısı karakterine kesinlikle yaklaşır, basit çizgilerle yazıldığında, bazen Asur kalıntılarında ve anıtlarında görüldüğü gibi. (Bkz. Ninova ve Kalıntıları, cilt ii. s. 179.) Ancak, şimdilik ilk Keldani kare harflerinin bu kaynaktan türetildiğini kabul etmeye hazır değilim.

Bkz. Enoch Kitabı, Piskopos Lawrence tarafından çevrilmiştir, özellikle bölüm vii. kesim 2. ve bölüm lxviii. Erkeklerin kızlarının yanına inen ve onlara büyücülük ve sihir sanatlarını öğreten meleklerin isimleri arasında Tamiel, Agheel, Azael ve Ramiel ve Raamiel bulunur, tıpkı 2 ve 3 numaralı kasalarda olduğu gibi.

BÖLÜM XXIII.

BABİL KALINTILARININ DURUMU.—BİNALARIN ORTADAN KAYBOLMA NEDENİ.—ORİJİNAL YAPILARIN NİTELİĞİ.—BABİL TUĞLALARI.—BABİL TARİHİ.—DÜŞÜŞÜ.—DİKKATE DEĞER KONUMU.—TİCARET.—KANALLAR VE YOLLAR.—BABİLLİLERİN SANATTAKİ BECERİSİ.—İŞLENMİŞ MÜCEVHERLER.—AHLAKIN BOZULMASI VE BUNA BAĞLI OLARAK ŞEHRİN ÇÖKÜŞÜ.—MEKKE HAC YOLCULUĞU.—ŞEYH İBN REŞİD.—CEBEL ŞAMMAR.—GÜNEY MEZOPOTAMYA KABİLELERİ.—EL HYMER HÖYÜKLERİ.—ANANA HÖYÜKLERİ.

Terracotta Tablet from Babylon representing an Indian Dog

Antik Babil kalıntıları arasındaki keşifler işte bunlardı. Bunlar, tahmin edebileceğimden çok daha az sayıda ve daha az önemliydi; toprak ve moloz yığınlarının altında daha kapsamlı kazıları ödüllendirecek kalıntılar olduğunu kanıtlamaya da hizmet etmediler. Herhangi bir yapının genel planının izini sürmek bile mümkün değildi; sadece şekilsiz duvarcılık yığınları ile izole edilmiş duvarlar ve ayaklar gün ışığına çıkarıldı ve bunlar ait oldukları binaların orijinal formuna dair hiçbir ipucu vermedi. Eğer Serhas'ın, Babillileri cezalandırmak ve rahiplerini aşağılamak için tapınaklarını tamamen yıkmalarını ve diğer büyük kamu binalarını yok etmelerini emrettiği ve Büyük İskender'in sadece Belus tapınağının molozlarını temizlemek için boş yere 10.000 adam çalıştırdığı* yönündeki gelenek doğruysa, küçük bir Arap grubuyla antik binaların herhangi bir bölümünü ortaya çıkarmada çok az ilerleme kaydedilmiş olması şaşırtıcı değildir.

Babil kalıntıları arasında, Ninova'da olduğu gibi sarayların duvar kaplamaları, heykeller veya yazılı levhalar keşfedilmemiştir. Devasa moloz yığınlarının arasından taştan yapılmış bağımsız bir figür veya tek bir tablet neredeyse hiç çıkarılmamıştır. "Babil düştü, düştü; ve tanrılarının tüm oyma resimlerini yere çaldı."†
Bu tür kalıntıların tamamen yokluğu, en maliyetli yapıların inşasında bile kullanılan malzemelerin niteliğiyle açıklanabilir. Babil'in hemen yakınında, Ninova yakınlarında var olanlar gibi su mermeri (alabaster) veya kireçtaşı ocakları yoktu. Şehir, tepelerden çok uzakta, alüvyonlu bir ülkenin ortasında kurulmuştu. Mezopotamya ovalarını kademeli olarak oluşturan güçlü nehirlerin nispeten yakın tarihli birikintileri, zengin ve çok kalın bir kilden oluşur. Sonuç olarak, inşaat amaçları için taş ancak uzaktan temin edilebiliyordu. Babilliler arasında bağımsız figürleri oymak ve mimari süslemeler için favori bir malzeme olan siyah bazalt, kalıntılar arasında bulunan sayısız fragmandan da anlaşılacağı üzere, Kurt dağlarından veya Mezopotamya'nın kuzeyinden geliyordu. Muhtemelen o bölgelerden sal binalarıyla Fırat ve Dicle nehirlerinden aşağıya yüzdürülmüştü. Daha düşük kalitede bir kireçtaşı şehre daha yakın yerlerden çıkarılmış olabilir, ancak bunun inşaat amaçları için çok az kullanıldığı anlaşılmaktadır. Asur su mermeri Ninova'dan getirilebilirdi ve nehirler ile kanallar vasıtasıyla sağlanan su iletişimi nakliye için büyük kolaylıklar sunuyordu; yine de bütün bir yapıyı inşa etmeye veya sadece odalarının duvarlarını kaplamaya yetecek miktarda bu tür malzemeleri sağlamak muazzam bir emek ve masraf gerektirirdi.

Strabo, lib. xvi. p. 1049. Oxf. ed. Arrian, lib. vii. 17.
† İşaya, xxi. 9.

Herodot, Babil'deki Belus tapınağının bir dizi kuleden oluştuğunu belirtir. Onun açıklaması çok net değildir*, ancak yapının çeşitli kısımlarının neredeyse kare olduğu çıkarımı yapılabilir. Tabanı şüphesiz öyleydi, üst katlar da genel olarak yuvarlak olarak temsil edilse de muhtemelen öyle olabilirdi. Herodot tarafından kullanılan kelimede onların yuvarlak olduğunu gösterecek hiçbir şey yoktur ve bana göre masif harçlı yapılar oldukları aşikardır, çünkü üstteki yapının üzerine tanrının tapınağı inşa edilmişti. Çıkış yolu da dışarıdaydı. Birs Nimrud'u bu tapınağın kalıntılarıyla özdeşleştirmeye kalkışmadan, kutsal amaçlar için Doğu'da tek tip bir bina sisteminin benimsenmiş olmasının son derece muhtemel olduğu ve bu yükselen ve gerileyen platformların Keldani ve Asur tapınaklarının genel tipini oluşturduğu gözlemlenebilir. Büyüklüğün temeline veya ilk platformuna ait bir basamak hâlâ kalıntının etrafında izlenebilir ve tamamı dört köşe bir sur kalıntısıyla çevrili olduğundan, her bakımdan Musul'un batısındaki Çöl'de yer alanlara benzer. Birs'in etrafında antik binaların yerlerini işaret eden moloz yığınları vardır.†
Bu dikkat çekici kalıntının geriye kalan kısmını oluşturan bina, fırınlanmış tuğlalardan inşa edilmiştir. Taş, mermer ve bazalt parçaları molozların arasına dağılmış olup, buranın diğer malzemelerle süslenmiş olduğunu göstermektedir. Tuğlaların birbirine bağlandığı çimento o kadar güçlü bir kalitededir ki, bir tanesini tüm kütleden ayırmak neredeyse imkansızdır. Kalıntı, Babil duvar işçinin mükemmelliğinin bir örneğidir.

Babil'in topografyasıyla bağlantılı tartışmalı birçok soruya girmeyeceğim, antik yazarlar tarafından tarif edilen muhteşem binalarla mevcut çeşitli kalıntıları özdeşleştirmeye de çalışmayacağım. Konu, merhum Bay Rich tarafından ve kendisi ile Binbaşı Rennell arasındaki yayınlanmış tartışmada tamamen incelenmiştir‡, eklenecek çok az şey kalmıştır. Bir teori, ilk olarak Albay Rawlinson tarafından ortaya atılan ve Hille kalıntılarının ilk Babil'in yerini işaret etmediği, bu yerin daha güneyde, Niffer kadar uzak bir yerde aranması gerektiği yönündeki inancı, sanırım artık terk edilmiştir. Nebukadnezzar'ın şehri neredeyse tamamen yeniden inşa ettiğinden ve belki de tam olarak antik alan üzerinde olmadığından şüphe edilemez; Kutsal Yazılarla ve Doğu gelenekleriyle mükemmel bir uyum içinde olduğunu gösterdiğim bir varsayımdır. Kalıntıların doğru bir incelemesine şu an her şeyden çok ihtiyaç duyulmaktadır ve umarım, Kaptan Jones tarafından Doğu arkeolojisi ve karşılaştırmalı coğrafyaya zaten yapılmış olan değerli katkılara yakında eklenecektir. Aralarında Albay Rawlinson'ın da bulunduğuna inandığım son gezginler, Birs Nimrud'un Rich tarafından varsayıldığı gibi Belus tapınağı ile özdeşleştirilemeyeceği, aksine Rich'in Hille'nin güneyine doğru dört fersah olarak izini sürdüğü ünlü Keldani şehri Borsippa'nın yerini işaret ettiği görüşündedirler†, Araplar tarafından Boursa olarak adlandırılan bazı höyüklerde. Yazıtlardan ve gerçek kalıntılardan daha güvenilir bilgiler elde edilene kadar sorunun çözülmüş kabul edilemeyeceğini düşünüyorum.

Birs Nimrud'un zirvesinden, Babil için kehanet edildiği gibi "balıkçıl yatağı ve su havuzları"* haline gelmiş olan bir bataklığa baktım.† Bataklıkların ortasında, adacıklar üzerindeki saz kulübelerinden oluşan Kazail köyleri güçlükle seçilebiliyordu. Yeşil bataklık, kara manda sürüleriyle kaplıydı. Arap yerleşimleri bir arı kovanının hareketliliğini gösteriyordu. Hafif tekneler sığ suların üzerinde bir ileri bir geri süzülüyor, erkekler ve kadınlar sürülerini ve yük hayvanlarını ileriye doğru sürüklüyorlardı. Türk topçularının Hawaina kalesine yönelik bombardıman sesleri uzaktan yankılanıyordu ve bataklık sakinleri kalenin düşmesini bekleyerek mallarını daha güvenli sığınaklara taşımak için acele ediyorlardı.

Güney-batıda, aşırı uzaklıkta, küçük bir kubbenin, Hezekiel'in türbesinin üzerine yetersiz gölgelerini bırakan Kifil'in palmiye ağaçları yükseliyordu. Bu noktaya, atalarının yüzyıllardır yaptığı gibi, her yıl Bağdat, Hille ve Keldani'nin diğer şehirlerinin Yahudileri, esaret çocuklarının torunları, sürgün edildikleri topraklarda ölen Kudüs Yahudileri akın ederdi. Yalnızca yerel gelenek peyamberin mezarını Babil civarına yerleştirse de, çok erken bir dönemden beri dindar İbraniler tarafından hac ibadetiyle arandığı görülmektedir.

Bu binayı birkaç yıl önce ziyaret etmiştim. Şimdi ise bir zamanlar barındırdığı anlaşılan süslemelerden ve el yazmalarından yoksun, sade ve kasvetli bir binadır. Tudela'lı Benjamin'in bu yer hakkında açıklaması o kadar ilginçtir ki, bunu aktarmaktan kendimi alamıyorum. "Fırat'ın kıyısında, huzur içinde yatan peygamber Hezekiel'in sinagogu durur. Sinagogun ön tarafında altmış kule bulunur, bunların her iki tanesinin arasındaki boşluk da bir sinagog tarafından işgal edilmiştir; mahkemenin en büyüğünde sandık durur ve arkasında Busi'nin oğlu Cohen'in oğlu Hezekiel'in mezarı vardır. Bu anıt büyük bir kubbe ile örtülmüştür ve bina çok güzeldir; Yahuda

Kralı Jeconiah ve hapishaneden serbest bıraktığında onunla birlikte giden 35.000 Yahudi tarafından inşa edilmiştir, burası Chaboras nehri ile başka bir nehir arasında yer alıyordu. Jeconiah'ın ve onunla birlikte gelen herkesin isimleri duvarda yazılıdır, kralın adı ilk sırada, Hezekiel'inki ise son sıradadır.
Bu yer günümüze kadar kutsal kabul edilir ve uzak ülkelerden insanların özellikle yeni yıl ve kefaret günü mevsiminde dua etmek için geldikleri yerlerden biridir. Bu sırada Esaret Prensi ve Bağdat Kolejlerinin başkanları bile orada bulunurlar ve büyük şenlikler yapılır. Topluluk o kadar büyüktür ki, geçici meskenleri yirmi millik açık alanı kaplar ve pazar ya da panayır kuran birçok Arap tüccarı çeker.
Kefaret gününde, günün asıl dersi bizzat Hezekiel'in kendi el yazısıyla yazılmış çok büyük bir Tevrat el yazmasından okunur. Peygamberin mezarında gece gündüz bir kandil yanar ve kendisi yaktığı günden beri sürekli yanık tutulmuştur; yağ ve fitiller gerektiği gibi yenilenir. Kutsal alana ait büyük bir evde, bazıları ikinci, bazıları ise ilk tapınakla çağdaş olan çok sayıda kitap koleksiyonu bulunur; çocuğu olmadan ölen herkesin kitaplarını kutsal alana bağışlaması adettendir. Savaş zamanlarında bile ne Yahudi ne de Muhammedî Hezekiel'in mezarını yağmalamaya ve kirletmeye cesaret edemez."*
Birs Nimrud'dan Hille'ye doğru, ülkenin o bölgesinde dolaşan o yağmacılardan hiçbirine rastlamadan, kasvetli ve ıssız ova boyunca dört nala döndük.
19 Aralık'a kadar Hille'de kaldım, her gün nehrin doğu kıyısındaki kalıntılara at sürüp kazıları bizzat denetledim. İlk hendekler açıldı Babil'in büyük höyüğünde, Hille kapısından yaklaşık beş mil uzakta ve nehre bir milin dörtte üçü mesafede.* Bay Rich tarafından açılan ve tarif edilen yeraltı geçidini aradım ve molozları kaldırınca çok geçmeden onun keşfettiği, fırınlanmış tuğla ve bitümden yapılmış, yaklaşık on üç fit karelik "dört köşe hunileşmiş açılığa" ulaştım. Kırk yılın geçmesinden sonra, burası bir kez daha tamamen toprakla dolmuştu. İşçiler, Rich'in içinde iyi korunmuş bir iskelet içeren bir ahşap tabut bulduğu yeraltı odasına tekrar girdiler. Henüz keşfedilmemiş olan diğer galerilerin girişleri, üzerinde birkaç kare taş bulunan, bir kenarında çivi yazısı karakterleriyle yazılmış, Babil tuğlalarında genellikle bulunan yazı olan Keldani Kralı Nebukadnezzar'ın adını ve unvanlarını içeren büyük fırınlanmış tuğlalarla kapatılmıştı. Bunların aslen o hükümdar tarafından inşa edilen bir binaya ait olduğu ve mahzenler ile mezarlar için bu kaplamayı oluşturmak üzere kalıntılarından alındığı açıktır.
Bu duvar işçiliğinin altında, Bay Rich tarafından keşfedilene benzer birkaç tabut daha bulundu. Bunlar hâlâ havaya maruz kalır kalmaz parçalara ayrılan, az çok sağlam iskeletler barındırıyordu. Bedenlerle birlikte hiçbir süs eşyası ya da kalıntı gömülmemişti. Tabutların ahşabı çürümenin son aşamasındaydı ve ancak parça parça çıkarılabiliyordu. Bu iğrenç kalıntılardan pis ve dayanılmaz bir koku yükseliyordu ve yukarıdan yollarını bulmuş olan vahşi hayvanların ini haline gelmiş olan geçitlerden geliyordu. Yeraltında uzun süre kalmak neredeyse imkansızdı. Araplar bile birkaç gün sonra çalışmalarını bırakmak zorunda kaldılar.
Höyüğün kuzey tarafında, bu mezarlıkların üzerinde, kurutulmuş tuğladan yapılmış masif bir duvarın kalıntıları yer almaktadır. Duvar işçiliği, mahzenlerde olduğu gibi bitümlü çimento ile değil, görünüşe göre modern Arap binalarında olduğu gibi basit

çamurla birleştirilmiştir ve her tuğla sırası arasına hâlâ mükemmel şekilde korunmuş ince kamış tabakaları yayılmıştır.

Ninova ve Kalıntıları, cilt ii. s. 173.

† Anılar, s. 79.

‡ İşaya, xiv. 23.

Asher'ın çevirisi. Dicle üzerinde, Fırat ile birleştiği yere yakın, Ezra'nın geleneksel mezarı yer alır. Hristiyanlık çağının ilk yüzyıllarından beri Yahudiler, burayı da peygamberin mezarlık yeri olarak ziyaret etmiş görünmektedir. Benjamin de Tudela burası hakkında şunları söyler: "Rahip ve yazıcı Ezra'nın mezarı bu yerdedir (adı kayıp), Kudüs'ten Kral Artaxerxes'e olan yolculuğunda burada ölmüştür." 13. yüzyılın başlarında, ünlü bir Yahudi şair olan Yehuda Charisi ben Salomo, her iki mezarı da şiirle anlatmıştır. (Asher'ın Tudela'lı Benjamin baskısının 2. cildindeki Dr. Zunz'un makalesine bakınız.)

• s. 26. Rich tarafından verilen boyutlar, kuzey yüzü için 200 yarda uzunluğunda; güney için 219; doğu için 182; ve batı için 136'dır. Kuzey-Doğu açısındaki yükseklik 141 fittir.

Ancak Fırat ve Dicle kıyıları boyunca ve hatta Hindistan kadar uzak denizlerde bir kıyı ticareti var olmuş olsa da, Medya, Hyrkania ve Asya'nın merkezi üzerinden kara yoluyla da aynı ülkeyle çok önemli bir ticaret yürütülüyordu. Babil ve Ninova'ya altın ve çeşitli değerli taşlar muhtemelen bu yolla sağlanıyordu.

Babilliler tarafından çok değer verilen bir köpek ırkı Hindistan'dan getirilmişti. Bir Babil satrapının bu hayvanların bakımına dört şehrin gelirini* adadığı beyan edilir. British Museum'daki küçük bir pişmiş toprak tablet üzerinde, Albay Rawlinson'ın koleksiyonundan, sanırım Bağdat'ta elde edilmiş, ancak muhtemelen civardaki bazı antik kalıntılarda bulunmuş olan, Tibet'te hâlâ varlığını sürdüren bir türe ait olduğu tespit edilen büyük ve güçlü bir köpeği sevk eden bir adam figürü yer almaktadır.† Kalay, sedir ağacı ve çeşitli eşyalar Fenike ve Suriye'nin diğer bölgelerinden getiriliyor, bunlar karşılığında Hindistan ve Pers Körfezi'nin ürünleri Babil üzerinden tedarik ediliyordu.‡

Babilliler Doğu ve Batı'nın ürünlerini bu şekilde ithal ederken, yabancı ülkelere de ticaretin birçok değerli maddesini sağlıyorlardı. Geleneğe göre ilk olarak Mezopotamya'da yaban olarak yetişen ve ilk orada insan tarafından yenen tahıl, büyük ölçüde yetiştiriliyor ve uzak eyaletlere gönderiliyordu. Mistik hayvan figürleriyle dokunmuş veya işlenmiş ve enfes desenlerle bezenmiş Babil halıları, ipekleri ve yünlü kumaşları, dokularının ve işçiliklerinin güzelliğiyle olduğu kadar renklerinin zenginliği ve çeşitliliğiyle de ünlüydü. Çok değer verilen Sindonlar veya dökümlü giysiler, Babil bir şehir olmaktan çıktıktan uzun süre sonra bile Babil tezgahlarının eseriydi.§

Kalıntılarda keşfedilen işlenmiş mücevherler ve silindirler, Babil lapis ustalarının becerisine dair bolca kanıt sunmaktadır. Bu kalıntıların birçoğu Avrupa koleksiyonlarında yer almaktadır ve Hille'deki ikametim sırasında, genellikle yağmurlardan sonra höyüklerin üzerinde bunları toplayan Araplardan birkaç ilginç örnek elde etmeyi başardım. Bunların en dikkat çekici olanı, üzerinde yedi figür ve birkaç Babil karakteri kazınmış olan lekeli siyenit bir silindirdir. Figürler incelik ve

canlılıkla işlenmiştir. Altı tanesi yabancı esirleri temsil ediyor gibi görünmektedir. Başında mızrak ucu gibi keskin bir noktada biten bir sadak taşıyan, yay ve oklarla silahlanmış bir savaşçı tarafından yönetilmektedirler. Esirler deriden veya kürkten giysiler giymişlerdir. Bir tanesi düz, çıkıntılı bir başlık takmaktadır ve ikisi kazma şeklinde silahlar taşımaktadır. Dördüncü figür bir kadın figürü gibi görünmektedir ve son ikisi diğerlerinden daha küçük boyutlardadır. Bir tanesi omuzlarında bir masa veya tabure taşımaktadır, diğeri ise çengelli bir değneğe asılı bir çanta taşımaktadır. Kitabenin harfleri kabaca şekillendirilmiştir ve henüz deşifre edilmemiştir.

Babil'de elde edilen bir diğer ilginç mücevher, tabanına bir sunak üzerindeki horozun önünde dua vaziyetinde duran kanatlı bir rahip veya ilahın kazınmış olduğu bir akik konidir. Bu grubun üzerinde hilal bulunmaktadır. İbrani yorumcular* Kut tanrısı Nergal'in bir horoz formuna sahip olduğunu tahmin ederler.† British Museum'daki bir silindir üzerinde neredeyse tamamen benzer bir konu yer almaktadır. Hilal taşıyan bir sunağın ve üzerinde bir horozun durduğu daha küçük bir sunağın önünde, kurbanlık giysiler giymiş bir rahip bir masanın yanında durmaktadır. Öyle görünüyor ki, bu kuş ya Babilliler ya da komşu bir ulus tarafından tapınım görüyordu; ya da Yunanistan'da olduğu gibi, belirli dini törenlerin kutlanmasında kurban ediliyordu.*
Bu çalışmanın son bölümünde Asur ve Babil kalıntılarında bulunan diğer işlenmiş mücevherleri tarif edeceğim ve daha sonra bunların ne amaçla kullanıldıklarını göstereceğim.

Cylinder in the British Museum.

Bilinen dünyanın her yerinden insanları bir araya toplayan ve burayı en uzak iklimlerin lüksleriyle besleyen bu geniş ticaret, aynı zamanda halkının ahlakını bozma ve sonuçta çöküşüne temel olarak katkıda bulunan o genel ahlaksızlığı ve kadınsı gelenekleri üretme etkisine sahipti. Pers krallarının egemenliği altındayken şehrin nüfusunun durumuna dair Herodot tarafından verilen açıklama, hızlı düşüşünün ve nihai yıkımının nedenini açıklamak için tamamen yeterlidir. Yunan tarihçinin anlatımı, İbranice peygamberlerin Babil'in günahına ve kötülüğüne karşı yaptıkları ihbarlarla tamamen uyuşmaktadır. Sakinleri savaşçı karakterlerini yavaş yavaş kaybetmişti.

Persler şehirlerine girdiğinde sefahat ve şehvet içinde eğleniyorlardı; ve Makedon fatih kapılarında göründüğünde, yeni bir efendinin boyunduruğunu kayıtsızlıkla kabul ettiler.
Babil çevresindeki ülkenin hızlı çöküşünü açıklamak zor değildir. Sakinleri şehri terk ettikçe kanallar ihmal edildi. Bu büyük bereket kaynakları bir kez tıkandığında, ovalar bir çöl haline geldi. Kanalları vasıtasıyla Mezopotamya'nın en iç kısımlarına taşınan sulara sadece hasatlar, bahçeler ve palmiye koruları bağımlı değildi, nehir kıyılarından uzakta bulunan sayısız kasaba ve köyün varlığı da buna bağlıydı. Bunlar kısa sürede toprak ve moloz yığınlarına dönüştü. Bitki örtüsü durdu ve güneşin kavurucu sıcağıyla kuruyan ovalar, çok geçmeden bir kez daha uçsuz bucaksız kurak bir atık haline geldi.
Babil'in tarihi böyle olmuştur. Kariyeri eşit derecede kısa ve görkemliydi; ve yeryüzünden bu şekilde silinmiş olsa da, kalıntıları hâlâ klasik, hatta kutsal, bir topraktır. Gezgin, pek çok büyük ve ciddi olayın sahnesi olan bu şekilsiz yığınları sıradan bir duyguyla ziyaret etmez. Bu ovada, geleneğe göre, insanlığın ilkel aileleri ilk dinlenme yerlerini bulmuşlardı. Burada Nebukadnezzar şehrinin ihtişamıyla övünmüş ve gururu yüzünden cezalandırılmıştı. Bu terk edilmiş salonlara Yahuda esirleri getirilmişti. Onların arasında, etrafındaki ihtişamla gözleri kamaşmayan Daniel, inancına sadık kalmış, hükümdarları arasında bir vali olmuş ve krallığın çöküşünü kehanet etmişti. Orada Belşazzar'ın ziyafeti verilmiş ve duvarın üzerindeki yazı görülmüştü. Bu çöken surlar arasından Cyrus ihmal edilmiş kapılardan girdi. Bu masif kalıntılar İskender'in öldüğü yeri kaplamaktadır.
Hille'ye varışımdan kısa bir süre sonra, Mekke'ye yapılan Hac kervanı veya yıllık hac yolculuğu, Bağdat'a giden yol üzerinde kasabadan geçti. Hacıları duvarların dışında karşıladım. Bu zorlu ve tehlikeli yolculuğa çıkmış olanların arkadaşları ve akrabaları, dönüşlerinde onları selamlamak için dışarı çıkmışlardı. Kutsal yerler o yıl kolera tarafından ziyaret edilmişti ve Çöl'ü geçenlerin birçoğundan sadece birkaçı hayatta kalmıştı. Büyük yolda toplanan kalabalıkta keder ve neşe sahneleri birbirine karışmıştı. Burada bir ebeveyn çocuğu için feryat ediyor, orada bir çocuk boş yere ebeveynini arıyordu. Birkaç yarda ötede, daha şanslı olanlar kucaklaşıyor ve ağlıyorlardı. Kadınların acı dolu feryatları, arkadaşlarını yeniden bulanların neşeli kahkahalarının üzerinde duyuluyordu. Bu dünyada akrabası veya yakını yokmuş gibi görünen birkaç vakur Seyyid, beyaz eşeklerinin üzerinde hiç istifini bozmadan ilerliyor, sadıkların üzerine düşen en önemli görevlerden birinin yerine getirilmesiyle elde edilen kutsallığa seviniyorlardı. Zorlu yolculukları boyunca hacılara rehberlik eden ve onları koruyan Necid'in vahşi Bedevileri, yorulan develerinin üzerinde kalabalığın arasından geçiyorlardı.
Birkaç yıl geçtikten sonra, Türkiye ve Pers'in güneyinden yapılan yıllık hac yolculuğu, Necid çölü ve Arabistan'ın iç kısımları boyunca Mekke'ye giden doğrudan yolu takip edebilmişti. İç kısımdaki ülke, farklı şefler tarafından yönetilen ve genellikle birbirleriyle savaş halinde olan sayısız Arap kabilesi tarafından meskundur. Dahası, yağma amacıyla çadırlarını Suriye ovalarında bırakan ve kervanları engellemek ve yağmalamak için iki veya üç aylık yolculuklara çıkan Bedevi gruplarıyla doludur.

Son yıllarda Cebel Şammar'ın bir şefi olan İbn Reşid, cesareti ve yetenekleriyle o bölgenin tamamını ele geçirmiş ve kendisini çevreleyen çeşitli kabileleri kontrol altında tutabilecek kadar güçlü kılmıştır. Onun koruması altındaki hacılar, bu nedenle, bir kez daha Mekke'ye giden en kısa yolu denemeye cesaret edebilmişlerdir. Onlara develer sağlamayı ve Hille'den kutsal şehirlere ve geri dönüşlerine kadar güvenliklerini garanti etmeyi üstlendi. Kabul edilen şartlara göre, her Arap hacı Şeyh'e 150 ghazees (yaklaşık 26 liralık bir miktar) ödeyecekti. Bu miktarın 70 ghazees'i Şeyh'e, geri kalanı ise develerin sahibine gidiyordu. Doktrin olarak sapkın olan Persli hacılar, buna göre vergilendirilmek zorundaydı ve onlardan talep edilen miktar yaklaşık 100 lirayı buluyordu.

Şeyh taahhüdünü titizlikle yerine getirdi ve tarif ettiğim kervan, uzun yıllardır Çöl'ü kaza veya taciz uğramadan geçen ilk kervandı. İbn Reşid'in bir akrabası olan Abd-ur-Rahman'ın idaresi altındaydı. Bu Şeyh'i Hille'deki kısa ikameti sırasında sık sık gördüm ve kendisiyle birlikte Cebel Şammar'a dönmem için bana ısrar etti. Zeyd ve diğer birkaç Agayl bana eşlik etmeyi teklif ettiler; ve bu kadar az bilinen ve çok ilginç bir ülkeye, yani Asıl Arabistan'a* bir yolculuğa çıkmayı çeşitli nedenlerden dolayı yapamayacağımı hissetmek benim için büyük bir pişmanlık oldu. Necid'e girmek için daha iyi bir fırsat neredeyse ele geçemezdi.

Bedevi arkadaşlarıma göre, iyi bir deloul (binek devesi) üzerindeki bir binici sekiz gün içinde Cebel Şammar'daki ilk köye ulaşabilirdi; ya da Suttum'un ifade ettiği gibi, bir adam bir Cuma günü öğle namazını Hille camisinde kılabilir ve o günkü hafta içinde Cebel'de aynı töreni gerçekleştirmek için zamanında orada olabilirdi. Ancak üç gün boyunca hiç kuyu yoktur ve bu süre için bir su kaynağının tulumlarda taşınması gerekir.

Şeyh Abd-ur-Rahman, Cebel Şammar'ı verimli vadiler bakımından zengin, Arapların köylere ve ekilirazilere sahip olduğu bir yer olarak tarif etti. Sakinleri, Mezopotamya ovalarında dolaşan Şammar kabilesiyle aynı büyük boydandır. Suttum bana ailesinin tepelerdeki bahçelerine hâlâ sahip olduğunu; ve uzun süreli devamsızlığa rağmen, ürünlerinin yabancılar tarafından toplanmış olmasına rağmen, kanunen her an geri dönüp bunları talep edebileceğini söyledi.

İbn Reşid bana güçlü ve bir Arap için aydın bir şef olarak tarif edildi; ülkeye güvenliği geri getirmiş, ticareti ve kervanların topraklarından geçişini teşvik etmek istemişti. Kendi topraklarından geçen kervanların geçişini teşvik etmek istemişti. Orta Arabistan kabilelerinden toplanan kısrakları ve atları, güzellik ve kan bakımından Çöl'ün tüm atlarını geride bıraktığı beyan ediliyordu. Avcılık ve doğancılık en sevdiği eğlenceleridir ve tepelerde ve ovalarda av hayvanı bol miktarda bulunur. Yabani hayvanlar arasında aslanlar, leoparlar, geyikler ve Wothaiyah adı verilen, uzun spiral boynuzları olduğu ve son derece vahşi ve tehlikeli olduğu söylenen bir tür öküz veya büyük antilop yer almaktadır, tam olarak hangisi olduğunu öğrenemedim.

Cebel Şammar'da Araplar tarafından Yahudilere atfedilen büyük şehirlerin kalıntıları olduğu bana garanti edildi. Kayalar üzerinde ve taş levhalar üzerinde bilinmeyen bir karakterdeki kitabelerin de mevcut olduğu söylenmektedir. Bunlar, Arabistan yarımadasının diğer kısımlarında bulunan Himyarî olarak adlandırılan sınıfa ait olabilir.

Hille yakınlarında ve Mezopotamya'nın güneyinde kamp kuran başlıca kabileler Maidan, Kazail, Zobeide ve Montefik'tir.* Maidanlar, kendi geleneklerine göre, Peygamber zamanından çok önce bataklıklarda yaşamış olan halkın soyundan gelmektedir.† Kazail'in Mekke'den geldiği söylenir ve anahtarları şefleri tarafından bir karaf şarap karşılığında satılan kutsal Kabe'nin orijinal koruyucuları oldukları varsayılır; Khazaiteler hakkında Arap yazarları tarafından anlatılan bir anekdot, muhtemelen aynı kabileye aittir. Zobeideler ilk Muhammedî savaşların tarihinde ünlüdür ve hâlâ çok sayıda ve güçlüdürler. Montefikler geniş palmiye korularına sahiptir ve Fırat'ın aşağı kıyılarında kalıcı yerleşimler kurmuşlardır. Başlıca kasabaları, Şeyhlerin pazar yeri olan ve baş şeflerinin ikamet ettiği Soug-el-Shiouk'tur.

Hille'nin yaklaşık iki buçuk saat veya sekiz mil kuzey-doğusunda, ova içinde boyutu Babil'inkilerden neredeyse hiç de aşağı kalmayan bir höyük yükselir. Buna, Araplara göre renginden dolayı, kırmızı anlamına gelen El Hymer denir. Kalıntı piramidal bir form almıştır, ancak açıkça Birs Nimroud gibi bir dizi teras veya platformdan oluşan masif kare bir yapının kalıntılarıdır. Buranın Babil ve Asur'un tüm tapınaklarıyla aynı genel plan üzerine inşa edilmiş kutsal bir yapı olduğu tahmin edilebilir. Taban veya alt yapının güneşte kurutulmuş kerpiçten olduğu; üst kısmın ve muhtemelen dış kaplamanın ise fırında pişirilmiş tuğladan olduğu anlaşılmaktadır. Sonuncusunun birçoğu Nebukadnezzar'ın adı ve unvanlarıyla yazılmıştır. Duvar işçiliği sağlam ve birbirine sıkıca bağlı olmasına rağmen, Mücelibe'ninki gibi beyaz bir çimento ile birleştirilmemiştir. Tuğlaların yapımında kullanılan aynı yoğun çamur, tespit edebildiğim kadarıyla, her tabaka arasına sürülmüştür. Kalıntı, hava girmesini sağlamak için Birs gibi kare deliklerle geçilmektedir.

Merkez yapının etrafına dağılmış daha küçük höyükler ve moloz yığınları yer almaktadır, bunlar alışılagelmiş çömlek, cam ve tuğla parçalarıyla kaplıdır. Mücelibe'nin (veya Kasr'ın) karşısında, Fırat'ın batı kıyısında, Anana adı verilen bir köy yer alır ve bunun yakınında tahkim edilmiş bir alanın kalıntıları gibi toprak surlardan oluşan bir dörtgen bulunur. Akarsu düşük olduğunda nehir yatağında hâlâ büyük bir tuğla duvarcılık kütlesi görülür. Köyün sakinleri bana üzerinde rozet süslemesi olan siyah bir taş parçası getirdiler, karakter olarak çok Asur tarzındaydı. Bu kalıntılar, ve Birs Nimroud hariç, Fırat'ın Arap tarafında antik binalara ait neredeyse hiç kalıntı yoktur.

Doğu kıyısında ise kırık çömlek ve camla kaplı alçak höyükler hemen hemen her yönde bulunur. Bir tanesi diğerine benzer ve ne görünümlerinde ne de içeriklerinde, şimdiye kadar tespit edildikleri kadarıyla, özel bir tanımlamayı hak eden hiçbir şey yoktur. Bunlar sadece Mezopotamya'nın bu kısmının bir zamanlar ne kadar geniş ve gelişen bir nüfusa sahip olmuş olması gerektiğini ve bu adanmış toprağın üzerine düşen yıkımın ne kadar eksiksiz olduğunu kanıtlamaktadır.

Herod. I. i. c. 192.

† Bölümün başındaki ahşap baskıya bakınız.

‡ Ezekiel, xxvii. 15.

§ Babil tezgahlarının ününden, Yeşu kitabında (vii. 21) Han'ın eşyaları arasında zikredilen "güzel bir Babil giysisi" (yani Şinar giysisi) gerçeğinden bir fikir edinebiliriz. Diocletianus'un zamanına ait, Roma imparatorluğu boyunca giyim eşyalarının ve kıyafetlerin maksimum değerini düzenleyen tuhaf bir kararnamede, Babil'den gelen birkaç eşya belirtilmiştir. Birinci kalite Babil derilerine 500 dinar; ikinci kaliteye 40; şefler tarafından giyilen, mullai denilen Babil ayakkabılarına çifti 120 dinar; ve bir Babil kuşağına 100 dinar değer biçilmiştir. Düz Babil çorapları da zikredilmiştir, ancak değer biçildikleri miktar eksiktir. Bu kararname, Küçük Asya'daki antik Stratoniceia olan Eski Hisar'da keşfedilmiştir. (Bkz. Leake'in Küçük Asya'sı.)

Selden, De Dis Syris, p. 251.

† "Ve Kut adamları Nergal'i yaptılar," Samiriye'de, ilk esaretten sonra oraya nakledildikleri yerde. (2 Krallar, xvii. 30.) Kut ülkesi muhtemelen Babil'in civarındaydı, ancak yorumcular bunun kesin yeri konusunda anlaşamamışlardır. Josephus bunun Pers'te olduğunu söyler (Antiq. ix. 14).

Bu görüntünün, bu çalışmanın önceki bir bölümünde Yezidilere ait olarak tarif ettiğim kuşun pirinç figürüyle herhangi bir bağlantısı olabilir mi?

Dr. Wallin, bir Finlandiya yerlisi, sanırım Arabistan'ın bu kısmından geçmiş olan tek Avrupa gezginidir. Royal Geog. Soc. Journal'ın 20. cildindeki Yolculuğuna dair bir hesaba bakınız, p. 293.

Şammar-Togha ve Cubur gibi daha küçük kabileler de vardır, ancak bunlar genellikle büyük kabilelerin şefleri altındadır.

† Strabo devletler ki, Mezopotamya'nın güneyinde, çoban ve hırsız olan göçebe Arap kabileleri vardı (lib. xvi. p. 1807. Oxf. ed.).

BÖLÜM XXIV.

GÜNEY MEZOPOTAMYA'DAKİ KALINTILAR.—HİLLE'DEN AYRILIŞ.—KUM TEPELERİ.—CEZİRE'DEKİ KÖYLER.—ŞEYH KARBOUL.—KALINTILAR.—NİFFER'IN İLK GÖRÜNÜMÜ.—BATAKLIKLAR.—ARAP TEKNELERİ.—SOUK-EL-AFAIJ'E VARIŞ.—ŞEYH AGAIB.—AFAIJ KASABASI.—NİFFER KALINTILARININ TANIMLANMASI.—HÖYÜKLERDEKİ KAZILAR.—TABUTLARIN KEŞFİ.—ÇEŞİTLİ KALINTILARIN KEŞFİ.—BAY LOFTUS'UN WURKA'DAKİ KEŞİFLERİ.—ARAP KABİLELERİ.—YABANİ HAYVANLAR.—ASLANLAR.—AFAIJ'İN ADETLERİ.—BATAKLIKLARDAN AYRILIŞ.—BAĞDAT'A DÖNÜŞ.—BİR SERAP.

Arab Man and Woman

Mezopotamya'nın güneyi, hakkında çok az şey bilinen geniş ve önemli kalıntılarla doludur. Bunların etrafındaki ülkede, yasasızlıklarıyla kötü ün salmış, güttükleri mandalardan neredeyse daha zeki veya insani olmayan Rubbiyah ve Ahl Maidan kabilelerine mensup Araplar yaşamaktadır. Cezire boyunca seyahat ederken antik medeniyetin bu kalıntılarının yanından geçmiş veya ülkenin yerlilerinden bunlara dair

tanımlamalar almış bir veya iki gezgin mevcuttur. Bay Loftus bunları ilk inceleyen ve en önemlilerini keşfeden kişi olmuştur. Bir jeolog olarak, Pers ve Türkiye arasındaki sınırların belirlenmesi misyonuna bağlı olduğundan, diğer üyelere katılmak üzere Bağdat'tan Basra'ya kara yoluyla gitmiştir. Bir askerî birlik eşliğinde olduğundan, yol üzerindeki başlıca kalıntıları risk almadan ziyaret edebilmiştir. Kabileleri Avrupalılara karşı iyi niyetli, ancak Türklere karşı çok düşmanca bulmuştur. Bu olumlu duygudan yararlanarak ve Arap Şeyhlerinin korumasına güvenerek, Bay Loftus daha sonra ikinci kez tek başına dönmüş ve daha büyük höyüklerin bazılarında kazı yapabilmiştir. Bu sefer sırasında, şu anda British Museum'da bulunan Wurka'dan son derece ilginç bir antik eser koleksiyonu elde etmiştir.

Bu kalıntıların hepsine en iyi Hille'den ulaşılır. O bölgede yaşayan Arap kabilelerinin Şeyhleri genellikle o kasabanın başlıca insanlarıyla dostane bir iletişim içindedir. Pazarlarından erzaklarının büyük bir kısmını, giysilerini ve birçok ticaret eşyasını temin ederler. Hille'de ikamet ettiğim sırada, ülkenin karışık durumu bu iletişimi kesintiye uğratmıştı ve güneyden bana rehberlik edebilecek ve beni çadırlarına götürebilecek hiçbir Arap ile karşılaşamadım. Mezopotamya'nın bu bölgelerini ziyaret etmek için güçlü bir şefin koruması altında seyahat etmek gereklidir. Bu nedenle, Afaij Şeyhi Agab'a özel bir haberci göndererek onun topraklarına girme niyetimi bildirmek ve beni yönlendirecek adamlar istemek zorunda kaldım. Kendisinden bir cevap almamın üzerinden birkaç gün geçti. Nihayet bir akşam, iki atlı kapıma kadar geldi ve kısraklarını bağladıktan sonra, bizi şeflerinin köyüne götürmek için geldiklerini bildirdiler.

Afaij, Hille'nin yaklaşık elli mil güneyinde, Fırat'ın oluşturduğu geniş bataklıkların ortasında yaşamaktadır. Bu bataklıkların doğu sınırında, ilk olarak incelemek istediğim büyük Niffer kalıntıları yükselir. Her ne kadar Agab'ın atlıları kendi Araplarımızın arasındayken bizi koruyabilse de, yolumuz üzerinde efendilerinin otoritesine çok az saygı duyan düşman kabileler vardı. Bu nedenle yolculuğumuz için çeşitli planlar önerildi. Nehir boyunca bir botla bataklıklara kadar inmemiz ve ardından, hâlâ su yoluyla, içlerinden geçerek Şeyh'in ikametgahına ilerlememiz önerildi. Ancak bu yola karşı birçok itiraz vardı, özellikle de atlarımızı geride bırakmak zorunda kalacağımız için tekrar geri dönme zorluğu bulunuyordu. Sonunda kara yoluyla gitmemize, Mezopotamya'nın merkezinde mümkün olduğunca ilerlememize ve Araplar şu anda nehir kıyıları boyunca toplandıklarından, Fırat'ın yakın çevresinden kaçınmamıza karar verildi. Tanıdığı bir Agayl ile birlikte olan Zeyd bana eşlik etmeyi kabul etti. Kendi Cuburlarım da, elbette, partinin bir parçasıydı. Katırları kiralayıp uygun bir erzak, alet ve keşfedilebilecek antikaları koymak için paketleme sandıkları stoğu yaptıktan sonra, 15 Ocak Çarşamba günü yolculuğumuza başladık.

Hava parlak ve yoğun bir şekilde soğuktu. Gökyüzü bulutsuzdu, ancak ova boyunca keskin bir kuzey rüzgarı esiyordu. Babil kışının ortasıydı ve sert bir don toprağı beyazlatmıştı. Hille'yi Bağdat kapısından terk ettik. Bairakdar, Musul hizmetkarlarımın geri kalanıyla birlikte benimleydi. Avcım Seyyid Jasim, kalın Arap pelerinine sarınmış, en sevdiği şahini bileğinde taşıyordu. Kendisini, her zamanki gibi, tazılar takip ediyordu. Cuburlar kısmen yaya olarak gittiler, sırayla bagaj atlarına

bindiler. Bay Hormuzd Rassam partimizi tamamlamak için eksikti. Varışımızdan beri neredeyse sürekli olarak ciddi bir hastalık nedeniyle Bağdat'ta kalmıştı ve Mezopotamya'daki seyahatlerimde ilk kez yanımda değildi.
Mezopotamya Çölü'nün merkezine doğru ilerleyen bir patikayı takip ettik. Fırat kıyılarını çevreleyen uzun tüylü palmiye ağaçları kuşağı miller ve miller boyunca uzanıyor ve yer yer bir kubbe veya bir minare ile kesintiye uğruyarak, ufku çevreleyen soluk bir çizgi haline gelene kadar kademeli olarak daha az belirginleşiyordu. Rotamız neredeyse tam doğuya doğruydu. Kasabadan yaklaşık altı mil uzakta kendimizi hareketli kum tepelerinin ortasında bulduk, bunlar geniş bir alana yayılmış ve her tarafta yükseliyordu. Çevreleyen ülkenin manzarasını kapatacak kadar yükseklerdi. İnce kum her esintiyle yer değiştirir ve kırışık yığınlar bir gölün dalgalı yüzeyine benzer. Şiddetli güney rüzgarı bunların üzerinden estiğinde, yolcuyu boğan, kör eden yoğun bir toz kaldırır ve onu izsiz labirentte yok olmaya terk eder.
Zeyd'e göre, bu tepeciklerin oluşmasının üzerinden sadece otuz yıl geçmişti. Kum, kaynaklar gibi topraktan sızar ve Araplar bunlara kaynaklar derler, bunlardan iki veya üç tanesinin, "Aioun-er-rummel" (kum-kaynakları) yanından geçtiktık. Hareketli yığınlar arasında hâlâ yükselen antik kanalların bentleri, toprağın bir zamanlar ekim altında olduğunu gösteriyordu. Kum şimdi ülkenin yüzeyine hızla yayılmakta ve çok geçmeden birkaç küçük Arap yerleşimini yutmakla tehdit etmektedir.
Dört saatlik bir sürüşten sonra kum yığınlarını bıraktık ve tekrar siyah palmiye ağaçları kuşağını gördük. Kendimizi Hamiza köyünün yakınında bulduk, burada kerpiç kulübeler beyaz bir kubbe ile örtülmüş ve birkaç ince palmiye ile gölgelenmiş bir türbe veya mezarın etrafına inşa edilmiştir. Su içmek için durduktan sonra, Allak adı verilen küçük bir mezraya doğru ilerledik ve geceyi Şeyh'inin mudifinde geçirmek üzere yerleştik. Sakinleri Mekke'den gelen Sherayfaut kabilesindendi. Bizim ziyaretimizden iki gün önce öbür taraftaki Fırat kıyısından gelen Maidan Arapları tarafından saldırıya uğramış ve yağmalanmışlardı. Kulübelerin kapıları bile menteşelerinden sökülmüş ve sürüklenip götürülmüştü. Yoksulluğuna rağmen fakir Şeyh bizi çok misafirperver bir şekilde ağırladı. Çevre ovalardaki sayısız yapay höyükten, yağmur toprağı yıkayıp götürdükten sonra, altın ve gümüş süslemeler içeren toprak kavanozların ve tabutların sıklıkla çıkarıldığını anlattı.
Allak yakınlarında, Araplar tarafından bana güvence verildiği üzere, Babil'in kuzeyine doğru uzanan aynı isimli ünlü bir kanalın devamı olmayan, Shat-el-Neel adı verilen büyük bir yapay su yolu vardır. Gelenek, bir çobanın piposunu Fırat'a düşürene ve bunu daha sonra Neel'de bulana kadar kaynağının bilinmediğini söyler, nehir sularının yeraltı geçidinden geçerek bu kanal vasıtasıyla nehirden türetildiği anlaşılmaktadır. Benzer şekilde adlandırılan ve kalıntıları, eğer aynı değillerse, kanallardan birinin üzerinde bulunan bir şehir, sanırım izlenebilir. Hristiyanlığın ilk çağlarında bir Keldani piskoposluk merkeziydi. Kanal, ileride görüleceği üzere, güneye doğru, Mezopotamya'nın iç kısımlarına doğru miller boyunca uzanır.
Ertesi gün yolculuğumuza devam ederken, hâlâ Çöl'de ilerleyerek, Zobeide kabilesinin bir veya iki küçük kampının yanından geçtik. Araplar, bu kadar büyük bir partinin yaklaşmasından endişelenerek ve bizi akıncı atlılar sanarak, silahlarını

sallayarak ve vahşi savaş çığlıklarını atarak bizimle karşılaşmak için çadırlarından bir miktar uzakta öne fırladılar. Ova, şu anda herhangi bir yerleşik nüfusu olmamasına rağmen, bir zamanlar yoğun bir şekilde iskan edilmişti. Sağa ve sola yükselen beyaz kubbeli mezarlar, bir zamanlar köylerin durduğu yerleri işaret ediyordu; sularından uzun süre önce mahrum kalmış sayısız kanalın bentleri ise yolumuzu kesiyor, bir zamanlar bu çorak ovaları uçsuz bucaksız bir bahçeye dönüştüren beceri ve endüstriye tanıklık ediyordu. Aslan, sırtlan, kurt, çakal, yaban domuzu, tilki ve kirpi şimdi bir zamanlar Doğu'nun en lüks ve medeni bölgesinin merkezi olan bir çölün yalnızlığında tek başlarına dolaşmaktadır.
Yolculuğumuzun bu gününde geçtiğimiz birkaç terk edilmiş köyü tarif etmek yersiz olurdu; bir zamanlar göçebe Araplara karşı bir koruma olan kerpiç duvarları, rüzgar tarafından sürüklenen kumun istilasına direnememektedir ve bu kum şimdiden boş meskenleri tamamen yutmuştur. Bu bölgede insanların meskenleri neredeyse bir gün içinde sadece toprak yığınlarına dönüşmektedir. Bölgeye Shomali denir.
Altı saatlik bir sürüşten sonra, dikkate değer büyüklükte, Haroun adı verilen antik bir höyüğe ulaştık. Zirvesinde harap bir İmam-zadeh (Müslüman hitabet yeri) bulunuyordu. Araplar için kutsal bir yerdi ve içinde kaba tarım aletleri muhafaza ediliyordu; bunlar muhtemelen yıllardır orada duruyordu, hiç kimse, hatta bir Bedevi soyguncusu bile, onun koruması altındaki nesnelere dokunarak kutsal alanı ihlal etmeye cesaret edemezdi. Mülkleri bir ibadet yerinin duvarları içinde saklama geleneği Doğu'da çok yaygındır. Bu nedenle, mülk yıllarca orada bırakılır, ta ki çürüyene kadar, sahibi muhtemelen ölür veya mülkünü talep etmek için asla geri dönmez. Haroun höyüğü de, yapının kutsal niteliği nedeniyle, bir gömme yeri olarak kullanılmıştı. Göçebe Arabın mezarı toprağın yüzeyinin hemen altındadır ve Çöl'ün vahşi hayvanları nadiren az miktardaki toprağı kazıp çıkarırlar. Güneş tarafından henüz beyazlatılmamış insan kafatasları ve kalıntıları kalıntıların üzerine dağılmıştı, tuğlalar, çömlekler, kırık camlar ve antik medeniyetin diğer kalıntılarıyla karışmıştı. Bu bölgedeki birkaç terk edilmiş köy, işçilerimle aynı adı taşıyan bir kabileye aitti. Ancak bu Cuburlar, Maidan Araplarının bir koluydu ve Musul çevresinde yaşayan kabilelerle hiçbir şekilde ilişkili değildi.
Haroun'u henüz geçmiştik ki, kuru bir kanalın yüksek kıyılarının arkasından aniden bir grup Arap atlısı ve yayası öne çıktı. Kervanımızı uzaktan görmüşler ve pusuya yatmışlardı. Bizi bir süre takip ettikten sonra, bir saldırıya cesaret etmeyi uygun bulmayarak, tamamen hazırlıklı olduğumuz için kendi kabilelerine geri döndüler. Ayrılışlarından kısa bir süre sonra, bir çalıktan bir ceylan fırladı ve ova boyunca koştu. Seyyid Jasim şahinini saldı ve ben de köpeklerle birlikte peşine düştüm. Dört nala koşan adamların ve şahinin ceylanı kovalamasının görüntüsü, Karboul adında bir şefe ait küçük bir çamur kalenin etrafında toplanmış olan bir Arap yerleşimini paniğe sevk etti. Erkekler kendilerini silahlandırdılar ve bize karşı dışarı çıktılar. Ancak Afaij rehberlerimiz çok geçmeden kendilerini tanıttılar ve ardından kervanımıza çadırlarına kadar eşlik ettiler, vahşi bir dans sergilediler, savaş çığlıklarını attılar, savaş şarkıları söylediler ve tüfeklerini ateşlediler. Çoğunun omuzlarından çıkardıkları ve bellerine bağladıkları gömlekten başka hiçbir giysisi yoktu. Çehreleri son derece vahşiydi, parlak gözleri ve beyaz dişleri onları daha da

korkunç gösteriyordu. Uzun siyah mat saçları kafalarının üzerine korkunç bir düzensizlik içinde dağılmıştı ve vücutları yakıcı güneş tarafından eski derinin rengine ve maddesine kadar bronzlaşmıştı.
Şefleri Karboul, biraz daha iyi giyinmiş olsa da, görünüş olarak daha az vahşi değildi. Avrupalılara veya genel olarak gezginlere karşı ne kadar kötü niyetli olursa olsun, Afaij şefi tarafından bize uzatılan korumayı kabul etti ve beni geniş çadırına hoş geldiniz sözleriyle yönlendirdi. Son alarm nedeniyle heyecanlanan ve şimdi savaş benzeri bir coşkuyla dolu olan takipçileri, çeşitli savaş benzeri danslar sergileyerek kendilerini tatmin edene kadar dağılmadılar. Bunu çadırın önünde çemberler çizerek, birkaç yırtık bayrak kaldırarak ve bağırışları ve barbarca şarkılarıyla bizi sağır ederek yaptılar.
Bu vahşi varlıklar, hayvanlardan pek az farklı olarak, hasır ve çalı çırpıdan yapılmış kulübelerde yaşıyorlardı. Büyük manda sürüleri besliyorlardı; ancak koyun ve sığırlarının büyük bir kısmı Bedeviler tarafından götürülmüştü. Kabileleri, Ahl Ukra'nın bir kolu olan Shabanah idi.
Ertesi sabah Karboul, yolumuzda bize bir miktar mesafe boyunca eşlik etmesi için oğlunu ve bir grup atlıyı gönderdi. Duggarah bölgesinin Şeyhi olan Jar-ullah, Araplarıyla birlikte ülkeyi yağmalıyordu ve soyguncularla karşılaşma riski vardı. Çok geçmeden, şimdi Mezopotamya ovalarının aşağı kısmına yayılmış olan o bataklıkların sınırlarına geldik. Sürekli olarak yolumuzu yönlendiren antik kanalların yüksek bentlerine çıktığımızda, bir gölün dalgalı yüzeyi gibi gölgeler ve rüzgarla beneklenmiş, koyu yeşil renkli uçsuz bucaksız bir genişlik gördük. Kavurucu Çöl aniden yeşil mısır tarlaları ve otlaklara dönüşmüş gibiydi. Ancak biz sadece geniş yayılan bataklıkların beslediği, bir o kadar ıssızlık, ihmal ve çürüme belirtisi olan uzun sazlıklardan oluşan uçsuz bucaksız bir atığa, ve ardından sarı vahşiliğe baktık.
Şimdi bataklığın etrafından dolaşmak için doğuya doğru önemli bir dönüş yapmak zorundaydık. Babil kalıntılarının yerini işaret eden tuğla, çömlek, sırlı çini, zengin renkli cam parçaları ve diğer kalıntılarla kaplı sayısız yapay höyüğün yanından geçtik. Kanallar da artık Fırat tarafından beslenmiyordu, her yerde yolumuzu kesiyor ve görüşümüzü sınırlıyordu. Bataklığın dışındaki kavrulmuş toprak ince kum haline gelmişti, bunun ortasında dayanıklı ılgın çalılıkları tek bitki örtüsüydü. Bu çalılar, bu şekilde tek başlarına durduklarından, serap tarafından ormanlara dönüştürülüyor, antik su yollarının bentleri ise dağ sıraları gibi görünüyordu.
İki saatlik bir sürüşten sonra, kuru kanallardan oluşan labirentten çıktık ve bazı antik kalıntıları kaplayan bir moloz yığınına tırmanarak, ufukta uzak bir dağ gibi beliren, yolculuğumun ana nesnesini —Niffer höyüklerini— gördük. Bizden hâlâ yaklaşık on mil uzaktaydılar. Serap tarafından büyütüldüklerinden, boyut ve yükseklik bakımından o zamana kadar gördüğüm her türlü yapay yükseltiyi çok aşıyor gibi görünüyorlardı.
Bunun doğusunda bir diğer büyük kalıntı, güneşte kurutulmuş kerpiçten yapılmış, yüksek, kare bir kütle olan Zibbliyah yükseliyordu. Form olarak bir kuleye benziyordu ve Bağdat yakınlarındaki iyi bilinen Akkerkuf kalıntılarından neredeyse daha küçük değildi.

Bizimle Niffer arasında hâlâ birçok höyük ve antik kanal vardı. Bunların en büyüğü, tuğla ve çömlekle kaplı olanı, Arap rehberlerimiz tarafından El Hamra, "kırmızı" olarak adlandırılıyordu. İki muazzam bent arasında bir zamanlar sınırlanmış olan ana kanal, doğrudan kalıntılara doğru uzanıyordu. Şimdi kurudur, ancak bir zamanlar şehri beslediği anlaşılmaktadır. Afaij'e göre, daha önce belirttiğim gibi, Fırat'tan türetilen Neel'in bir devamıdır. Masif bentleri şimdi sularının ayaklarına kadar ulaştığı bataklığın daha fazla yayılmasına karşı koymaktadır.
Bu kanal boyunca ilerledik, burada ve orada kuru gübre yığınlarıyla, kazanların ısıtıldığı kararmış taşlarla ve kış yağmurlarını tahliye etmek için kazılmış dar hendeklerle işaretlenmiş Bedevi kamplarının eski yerlerini geçtik. Bu noktalarda geçici olarak konaklayan çadırlar, güneye doğru bu kadar uzağa gitmiş olan ve güçlü olmayan tüm kabileleri yağmaladıktan sonra şimdi kuzey Mezopotamya'daki bahar otlaklarına dönmekte olan Shammar Araplarına aitti. Bedeviler, Şubat ayından sonra Bağdat'ın güneyinde kalamazlar, denildiğine göre, çünkü develeri o mevsimde yeryüzünde bolca büyümeye başlayan zehirli bir otu yiyerek helak olurlardı. Kumda, bazıları çok eski olmayan, birçok aslan izi de gördük. Pelikan sürüleri ovayı beyazlatıyordu, sazlıklardan sayısız su kuşunu ürkütüyorduk ve sülün benzeri turaç her çalıktan büyük bir kanat çırpışıyla fırlıyordu.
Beş saatlik bir yolculuktan sonra Niffer kalıntılarına ulaştık. Genel form bakımından, okuyucunun aşina olduğu Asur'un büyük höyüklerinden farklıdırlar. Her ne kadar kuzey-doğu köşelerinde Nimroud ve Kalah-Sherghat'ınkine benzer bir koni bulunsa da, kırık hatları ve birkaç farklı parçaya bölünmeleriyle, tek bir düzenli platformdan ziyade farklı binaların kalıntıları görünümüne sahiptirler. Bu bakımdan Babil'in Mücelibe (Kasr) ve Amran höyüklerine benzerler. Geniş bir vadı, görünüşe göre bir kanalın kuru yatağı tarafından iki ana parçaya bölünen düzensiz yığınlar, Araplar tarafından "Shat" olarak adlandırılır ve bunun Neel'in bir parçası olduğu iddia edilir. Bunun bataklığın güneyine doğru uzandığını göremedim. Botlar bitümle sıvanmıştı, bazen bu noktada toprağın altında bulunduğu söylenir, hâlâ kullanımda olan türlerdendi. Höyükler tamamen çok önemli bir alanı kaplar ve Fırat'ın yüksek taşkınları sırasında periyodik olarak sularla dolan ve bazen tamamen etraflarını saran bataklığın tam kenarında dururlar. Bunlar alışılagelmiş tuğla parçaları, sırlı ve sırsız çömlekler ve camlarla kaplıdır. Ayakların bileklerin üzerine kadar battığı gevşek, nitratlı bir toprak, daha sert ve daha kompakt bir toprağın üzerinde yaklaşık bir yarda derinliğinde bir kaplama oluşturur. Vadilerde bazen büyük toprak kavanozlar ve duvarcılık parçaları yağmurlar tarafından açığa çıkarılır. Ana höyüğün zirvesine ulaştıktan hemen sonra antik eserler için araştırmalarıma başlayarak, bu yeni açılmış yarıklardan birinde, yaklaşık beş fit yüksekliğinde, insan kalıntıları içeren mükemmel bir vazo keşfetmem uzun sürmedi. Aynı türden diğer nesneler benimle birlikte olan Araplar tarafından bulundu. Ancak yüzeyin altında kazılara ne zaman başlayabileceğimi belirlemek için daha dikkatli araştırmaları sonraya bıraktım. Kalıntıları terk ederek, partinin geri kalanına katılmak için acele ettim.
Kervan yolculuğuna höyüğün batı ayağı boyunca devam etmişti ve çadırlarım bataklığın kenarındaki kalıntıların yaklaşık iki mil ötesine kurulmuştu. Enkampmanın önünde küçük bir göl veya gölet vardı, buradan sazlıklar temizlenmiş gibi

görünüyordu. Bu açık alandan birkaç dar şerit ayrılıyor, bunlar yüksek kamışların kalın ormanında kaybolarak bataklığın iç kısımlarına doğru uzanıyor gibi görünüyordu. Niffer'ın tepesinden, Afaij Araplarının yerleşimlerini oluşturan hasır kulübeleri ve bataklıklarda otlayan büyük manda sürülerini uzaktan hayranlıkla seçmiştim; ancak çadırlarımızdan manzara, durgun sudan fışkıran yoğun bitki örtüsü nedeniyle bizim birkaç yarda ötemizle sınırlıydı.
Afaij rehberlerimizden birini Şeyh Agab'a yaklaşımımızı bildirmesi için göndermiştik. Çadırımda henüz oturmuştum ki, aniden her biri bir grup Arap taşıyan çok sayıda siyah bot sazlıklardan fırladı ve kıyıya yaklaştı. Çeşitli boyutlardaydılar. Bazılarının dibinde, sekiz veya on kişi çömelmişti; diğerlerinde sadece bir veya iki kişi vardı. Erkekler, hafif büyük bambu sırıklarla tekneleri yönlendiriyor ve ilerletiyorlardı. En büyükleri tik ağacından inşa edilmişti, ancak diğerleri bitümle kaplanmış çok dar bir saz işçiliğinden ibaretti, şüphesiz İşaya tarafından zikredilen "hasır tekneler"e benziyorlardı.* Suyun yüzeyinde büyük bir hızla süzülüyorlardı.
Tiradas, Araplar tarafından bu botlara verilen ad, açık körfezin içindeki banka boyunca arka arkaya sıralandılar. En büyüğü açıkça üç genç şefi barındırıyordu, bunlar karaya çıktılar ve bana doğru ilerlediler. Afaij Şeyhi'nin oğullarıydılar. Babaları onları beni topraklarında karşılamaları için göndermişti. Kervanım için erzak getirmişlerdi, çünkü köyleri, dediklerine göre, hâlâ uzaktaydı ve gece çökmeden önce bagajlarımızı taşımak ve atlarımızı oraya yönlendirmek imkansız olacaktı. Genç adamlar yakışıklı, iyi giyinmiş, iyi silahlanmış ve son derece kibardılar. Çadırım çok geçmeden yoldaşları ve takipçileriyle doldu. Her erkek uzun beyaz bir gömlek giymiş, siyah bir pelerin taşımıştı ve kafasının üzerinde parlak sarı ve kırmızı bir kefiye vardı. Hepsi büyük uzunlukta ve ağırlıkta tüfekler taşıyorlardı. Barut ve mermi şarjları, eşit uzunlukta kesilmiş ve küçük kabuklar ve cam boncuklarla süslenmiş geniş deri bantlara tutturulmuş içi boş kamış parçalarında muhafaza ediliyordu. Her biri, ayrıca, bir kılıç ve büyük kavisli bir Pers hançeriyle silahlanmıştı. Bu bataklık Araplarının teni, güneşe sürekli maruz kalmaktan neredeyse siyahtı, olağanüstü parlaklıkta gözlerin ve incilerin beyazlığında dişlerin zıtlığıyla seçiliyordu. Saçlarını uzun, iyi yağlanmış örgüler halinde taşıyorlardı.
Genç Şeyhlere babaları tarafından gece boyunca benimle kalmaları ve çadırların etrafına uygun bir muhafız birliği yerleştirmeleri emredilmişti, çünkü bataklığın dış kısımları, gezen Bedeviler ve gece hırsızları tarafından istila edilmişti, bize güvence verdiler. Diğer gezginlerin benden önce yaptığı gibi, bir takvim yardımıyla ayın kısmi tutulmasını tahmin ederek bilgelik ve insanüstü bilgi konusunda bir miktar itibar kazandım. Konuklarımın büyük şaşkınlığına neden olacak şekilde tam zamanında gerçekleşti, mutfağımdaki neredeyse tüm kapların diplerini çalarak gezegeni ele geçirmiş olan Cinleri korkutup kaçırmak için büyük bir gürültü kopardılar.†

xviii. 2.

† Cahil Muhammedîler arasında yaygın olan inanç, bir tutulmanın cinler tarafından gerçekleştirildiğidir.

Güneş doğumundan kısa süre sonra Şeyh'in kendi tiradası sazlıkların arasından açık alana çıktı. Benim kabulüm için halılar ve ipek minderlerle döşenmişti. Bagajlar diğer teknelere yerleştirildi, ancak talihsiz atlar, çıplak Araplardan oluşan bir grubun

rehberliğinde, akıntıda yüzmek ve bataklıkta ellerinden geldiğince mücadele etmek zorunda kaldılar. Silahlı adamlar kendi çeşitli teknelerine bindiler ve hep birlikte kıyıdan ayrıldık.
İçinde oturduğum tirada, uzun bambu sırıklar kullanan iki Arap tarafından ustalıkla yönetiliyordu. Küçük gölün üzerinde hızla süzüldü ve ardından her iki tarafımızda ondört veya onbeş fit yüksekliğinde yükselen yeşil sazlıkların arasından kesilmiş geniş bir caddeye döndü. Bitki örtüsünün temizlenmiş olduğu akıntı, saatte yaklaşık iki mil hızla akıyordu ve Fırat'Encircling binaları dairesel hatlarla koruyan su yollarından geçerek ilerliyordu. Sağda ve solda birçok kola ayrılan sazlıkların girişlerini geçtik. Bunlardan manda sürülerinin ürünlerini Souk'a veya pazara taşıyan Arap erkek ve kadınlarıyla dolu siyah tekneler çıkıyordu. Süzülürken ara sıra su kuşu sürülerini ve sazlıkların üzerinde oturan, avlarını izleyen en parlak tüylü yalıçapkınlarını ürkütüyorduk. Tüfeğin keskin raporu bataklıkta yankılanıyor ve merminin vınlaması ara sıra bize görünmeyen avcıların çok uzakta olmadığını, her ne kadar çalılıklarda gizlenmiş olsalar da, hatırlatıyordu. Bol miktarda bulunan ördek ve kazları vuruyorlardı.
Manda sürüleri burada ve orada sazlıkların arasında mücadele ediyor ve su sıçratıyordu, hantal bedenleri suyun altında tamamen gizlenmişti ve iğrenç kafaları yüzeyin hemen üzerinde görünüyordu. Ara sıra bataklık seviyesinin neredeyse bir inç üzerinde olan küçük bir toprak parçası, sazlıklardan, kamışlardan ve parlak sarı hasırlardan yapılmış kulübelerle kaplıydı. Bunlar Afaij'in meskenleriydi ve biz geçerken, yarı çıplak erkek, kadın ve çocuk grupları bunlardan çıkıyor ve yabancılara bakmak için kıyıda duruyorlardı.
Caddeler şimdi tiradalarla daha kalabalık hale geldi. Tekneler, ancak, daha ağır tekneler tarafından sıkıştırılarak, keskin köşeleri döndüler ve kırılgan teknelerini büyük bir beceri ve kolaylıkla yönettiler. Sazlıklardaki açıklıklar daha bol görünmeye başladı ve doğru yolu takip etmek için çeşitli virajlar ve caddeler hakkında mükemmel bir bilgi gerekiyordu. Bu tuhaf sahne, zihnime Kouyunjik'teki aynı nitelikteki bataklıklarda geçen Asur kabartmalarını canlı bir şekilde getirdi ve muhtemelen aynı nehrin sularıyla oluşmuştu. Sazlıkların arasından geçen caddeler yardımıyla bitümle sıvanmış saz veya kamışlardan yapılmış tiradalar veya tekneler, kabartmalarda aslına sadık kalınarak tasvir edilmiştir, bu büyük bataklıkların sakinlerinin neredeyse üç bin yılın geçmesinden sonra ne kadar az değiştiğini göstermektedir. Eğer galipler tarafından onlardan alıp götürülen madeni paralardan ve muhtemelen altın ve gümüşten yapılmış kaplardan ve mobilyaların ganimetlerinden yargılayabilirsek, antik kabileler onların torunlarından daha zengin ve daha hünerli görünmektedir.*
Bir saatlik bir yolculuktan sonra sazlıkları terk ettik ve bataklık seviyesinin neredeyse hiç üzerinde olmayan bataklık bir ovaya geldik. Kerpiçten yapılmış bir bina yaklaşık bir mil ötede yükseliyordu. Burası kabilenin gözetleme kulesi ve Souk-el-Afaij'in veya pazar yerinin dönüm noktasıydı ve yakınında Şeyh'in ikametgahı bulunuyordu. Açık alana dağılmış olarak mandalar, öküzler ve hasır kaplı kulübeler vardı.
Dar bir kanala girdik ve sonunda şimdiye kadar gördüklerimizden daha büyük ve daha iyi inşa edilmiş bazı kulübelerin yakınında durduk. Onların önünde, suyun

kenarında ve bizi kabul etmek için bekleyen, bir dizi silahlı adam dizilmişti, bunların başında uzun boylu, yakışıklı bir Arap duruyordu. Şam kumaşından kırmızı ipek uzun bir cübbe giymişti, bunun üzerine arkası ve bir kolu altın iplikle zengin bir şekilde işlenmiş, Bağdat'a özgü o pelerinlerden birini giymişti. Bu, Afaij Şeyhi Agab idi. Tiradadan dışarı adım attığımda kollarını boynuma doladı ve bana her zamanki karşılama kucaklamasını verdi.

Şef bizi hemen mudife götürdü. Misafir evi, daha küçük kulübelerle aynı malzemelerden inşa edilmişti, ancak çok daha zevkli bir şekilde bir araya getirilmişlerdi. Şekil olarak bazı muazzam buhar makinelerinin kazanına benziyordu. Düzenli aralıklarla bükülerek kemerler haline getirilmiş kamışlar, üzerine en seçme hasırların gerildiği bir dizi kaburga oluşturuyordu. Yaklaşık elli kişi bu kulübede rahatça oturabilirdi. Merkezde parlak çömlekler ve minik fincanlardan oluşan olağan düzenleme dairesel tepsiler halinde, sönmekte olan bir ateşin etrafına dizilmişti. Çömelerek oturan bir köle, demir bir havanda kahve kavuruyor ve kokulu taneleri dövüyordu. Her iki tarafta halılar ve hasırlar serilmişti; ipek kumaş kaplı yumuşak minderler özellikle Avrupalı konuk için hazırlanmıştı.

Mudif diğer kulübelerden kısa bir mesafede, dik açılarla ayrılan iki su yolunun oluşturduğu bir köşede yer alıyordu. Önünde Şeyh'in haremi bulunuyordu. Bu harem tamamen kamış ve hasır duvarlardan oluşan bir çit içine alınmış birkaç kulübeden ibaretti. Ötesinde, tamamı aynı kırılgan malzemelerden yapılmış çift sıra dükkanlardan oluşan pazarları barındıran büyük bir kulübe topluluğu vardı. Öyle ki bu Arap kasabası tamamen hasır subattan ve kamıştan inşa edilmişti.

Agab beni son derece dostane bir şekilde karşıladı ve hemen kazı planlarıma girerek bölgedeki mevcut kalıntıları tarif etti. Hizmetkarlarım ve Cubur işçilerim için bir kulübe yapılması ve çadırlarımın mudifin karşısındaki açık alana kurulması için adamlarına emir verdi. Malzemelerin bu kadar basit olduğu bir yerde inşaat uzun veya zor bir süreç değildir. Bir saat içinde hasırlar haremden sürüklenerek getirildi, kamış demetleri zarif kemerlere dönüştürüldü ve kulübe hemen örtüldü. Bir mesken olarak, Afaij Şeyhi'nin hareketli başkentini kurmayı uygun gördüğü küçük ada, belki de dünyadaki en arzulanır yer değildi. Eğer Fırat herhangi bir ani taşkınla yükselseydi tamamen sular altında kalırdık. Gerçekten de yer, bir bataklıktan biraz daha iyiydi ve bizi çevreleyen akıntıların seviyesinin aslında altında görünüyorduk. Aynı zamanda kalıntılardan çok uzaktık ve her gün gitmek ve dönmek için çok fazla zaman kaybedilecekti. Bu nedenle Şeyh'e kampı Niffer höyüğünün tam altına kurmayı ve kazılar boyunca orada yaşamayı önerdim. Ancak Agab bu öneriyi bir an bile dinlemek istemedi. Çöl'de dolaşan veya Sultan'a karşı açıkça isyan halinde olan komşu kabileler tarafından yirmi dört saat içinde her şeyimizin elimizden alınacağını ve belki de bu sırada zarar göreceğimizi beyan etti. Bir mucize eseri bu durumlardan kurtulsak bile, kalıntılar arasında sürü halinde dolaştığına inanılan kötü ruhlar nedeniyle daha da büyük bir tehlikeden kaçınmanın tamamen imkansız olacağını söyledi. Hiçbir Arap Niffer höyüklerinde bir gece geçirmek istemezdi. Tehlikelerin listesini tamamlamak gerekirse, orada sayısız yabani hayvan vardı. Atlarımız ilk önce ve ardından kendimiz, gün batımından sonra av aramak için bataklıklardan ayrılan

aslanlar tarafından saldırıya uğrardık. Bu unsurlara karşı mücadele etmek yararsızdı ve Souk'ta kalmaya karar verdim.
Şeyh'i memnun etmek için onun Araplarından bazılarını işçi olarak işe aldım ve oğlu Muhammed'i onların başına yerleştirerek kalıntılara yaptığım günlük ziyaretlerde bana eşlik etmesini ve beni korumasını emretti. Aynı zamanda kazıcıları höyüklere götürmek ve akşam geri getirmek için iki büyük tekne kiraladım. Şeyh'in kendisi de, silahlı takipçilerinden bir grubuyla, görünüşte o yoldan geçebilecek akıncılara karşı beni korumak, ama aslında hazine keşfi durumunda hazır bulunmak için sıklıkla bize eşlik ederdi. Elbette altın aradığımı düşünüyordu. Agab Niffer'da devasa bir servetin çıkarıldığına dair o kadar çok otantik örnek biliyordu ki, onunla bu konuda tartışmak yararsızdı. Bana, Arapların o olağan etkileyici tarzıyla, şu hikayeyi anlattı:— Hatab zamanında, Zobeide Şeyhi, o kabileden bir deveci develeriyle birlikte Şam'da bulunuyordu. Bir gün pazarda yürürken, yaşlı bir adam ona yaklaştı. "Ey Kervan Şeyhi," dedi, "senin güney Cezire'den ve Zobeide topraklarından olduğunu biliyorum. Seni bana gönderen Allah'a hamdolsun! Şimdi o ülkede, Niffer adı verilen, eski bir şehrinin yerini işaret eden büyük bir höyük var. Git, Shat-el-Neel'in kuru yatağında, kalıntıların ortasında kazı yap ve orada süt gibi beyaz bir taş bulacaksın; onu bana getir ve ödül olarak develerin için gidiş dönüş olağan ücretin iki katını alacaksın." Deveci adamın taşı nasıl bileceğini bilemedi, ama istendiği gibi yaptı ve tarif edilen yerde devesinin yükü kadar olan beyaz taşı buldu. Onu Şam'a götürdü ve Şeyh'e verdi, o da önce ona hak ettiği ödülü ödedi ve ardından taşı önündeki parçalara ayırdı. Taş, elbette, içi altın doluydu ve filozof onun nerede bulunacağını eski kitaplarda okumuştu.
Böylece Souk'ta kalmaya mecbur olarak, çadırımı ve kulübelerimi elimden geldiğince iyi bir şekilde kurdum. Hava yoğun bir şekilde soğuktu ve yağmurlu mevsimin ortasıydı. Hasırların yardımıyla suyu bir dereceye kadar dışarıda tutmayı başardık. Kazılar 3 Şubat'a kadar sürdürüldü ve bunların genel sonuçlarını tarif edeceğim. Niffer, daha önce de gözlemlediğim gibi, tek bir kompakt platformdan ziyade, Asur'un ana kalıntıları gibi, düzensiz yükseklikte ve düzensiz formda bir höyükler topluluğundan ibarettir. Bunlar, antik sokakların görünümüne sahip derin vadilerle birbirlerinden ayrılan ve çevrelenen dört belirgin gruba bölünebilir. Kuzey-doğu köşesindeki yüksek koni, muhtemelen tamamen güneşte kurutulmuş kerpiçten inşa edilmiş kare bir kulenin kalıntılarıdır. Araplar tarafından Bint-el-Ameer, "prensin kızı" olarak adlandırılır. Antik bir gelenekle bağlantılı olması gereken bu ismin kökenini tespit edemedim. Afaij, içinde hâlâ değerli metalden bir gemi dolusu altın barındırdığını söyler. Koninin altında, güneşte kurutulmuş kerpiç yardımıyla ve fırında pişirilmiş tuğla işçiliği vadilerin kenarlarından dışarı doğru uzanır. Tuğlalar genellikle Babil'dekilerden daha küçük boyutlardadır ve şekil olarak uzun ve dardır. Birçoğu, bir kralın adını ve şehrin adını içeren Babil karakterindeki kitabelerle damgalanmıştır.* İşçilerim, Araplar tarafından adlandırıldığı gibi çetelere veya karkhanehlere bölündü ve kalıntıların farklı yerlerine yerleştirildi. İlk gün yapılan tek ilgi çekici keşif, yaklaşık altı fit derinliğinde ve üç fit genişliğinde, tuğla işçiliğinden yapılmış bir dizi küçük girinti veya hücreydi. Bunlar insan kalıntıları barındırıyordu ve muhtemelen daha antik kalıntıların üzerinde nispeten yakın bir döneme ait mezarlardı.

Sonraki iki gün boyunca topraktan yapılmış birçok vazo ve kavanoz bulduk, bazıları sırlı ve diğerleri sadeydi. Bu kalıntılarla birlikte, ne yazık ki çok kırılmış, üzerinde antik İbranice karakterler bulunan bir kase vardı, Babil'de keşfedilenlere ve önceki bir bölümde tarif edilenlere benzer. Benzer kapların parçaları daha sonra kalıntılardan çıkarıldı.
Niffer höyüğünde, Mezopotamya'nın bu kısmındaki aynı döneme ait diğer kalıntılarda olduğu gibi, zengin bir mavi renkte, oldukça sırlı çömleklerin çok sayıda parçası bulunur, ancak doku bakımından çok kaba ve kırılgandır. Kazıların dördüncü gününde, bir grup işçi tam olarak aynı malzemeden yapılmış bir tabut veya lahit açığa çıkarana kadar, bunların aslen hangi nesnelerin niteliğini oluşturduğunu tahmin etmekte aciz kaldım. İçinde, havaya maruz kalır kalmaz neredeyse tamamen toza dönüşen insan kalıntıları vardı. Pişmiş toprak o kadar kötü fırınlanmıştı ve toprakta bu kadar bol bulunan nitratın etkisiyle zarar görmüştü ki, (silik metin: bu tabutu tamamen) çıkarmak imkansızdı. Çevreleyen toprak temizlenir temizlenmez parçalara ayrıldı. Ancak bunun altında ikinci bir tane bulundu ve daha sonra neredeyse beş veya altı benzer tabutun keşfedilmediği bir gün geçmedi. En büyükleri yaklaşık altı fit uzunluğundaydı; bazıları, çocuk kalıntılarını içerenler, üç fiti neredeyse geçmiyordu. Hepsi neredeyse aynı şekle sahipti; baş ve omuzlar için geniş bir kutu ile bacaklar ve ayaklar için dar bir kutunun birleştiği bir oval şeklindeydi. Oval, ayrı bir düz kapakla kapatılmıştı; tabutun geri kalanı kapalıydı ve çok uçta küçük bir delik vardı. Ceset, sonuç olarak, lahdin üstünden veya açık kısmından içeri yerleştirilmiş olmalıydı.
Tüm bu tabutlar, Babil kalıntılarından elde edilen çömlek ve tuğlalardakine benzer şekilde, bakırla renklendirilmiş parlak yeşilimsi, mavi bir sırla kaplıydı. Bazıları sarmal işçilik ve diğer tasarımlarla süslenmişti; diğerleri ise rölyef olarak kabaca işlenmiş erkek ve hayvan figürleriyle kaplıydı. Hepsi aynı kırılgan malzemeden yapılmıştı. Kil, dahası, sadece kısmen fırınlanmıştı ve topraktaki nitratın etkisine maruz kalmıştı. Bu nedenle, çevreleyen toprak onlardan kolayca ayrılabilmesine rağmen, herhangi birini tamamen çıkarmak imkansızdı.*

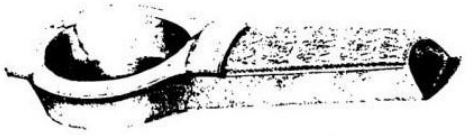

Bu lahitlerin hepsinde insan kalıntıları, az çok mükemmel olarak bulundu. Baten kapak dikkatlice kaldırıldığında, cesedi, mezar giysilerine sarılı olarak ve hâlâ son dinlenme yerinde yatarken neredeyse tamamen ayırt edebiliyordum. Ancak dış hava boş insan kabuğuna ulaşır ulaşmaz toza dönüştü, geriye sadece lahdin bir zamanlar

barındırdığı kollardan ve bacaklardan geriye kalan büyük kemikler ve kafatası kaldı. Aynı sırlı çömlekten yapılmış bir veya iki küçük kap veya vazo ve birkaç boncuk ile kazınmış mücevher, ara sıra çöken kalıntılardan toplandı; ancak Niffer'da keşfedilen mezarlarda altın veya gümüş süslemeler bulunmadı, her ne kadar Arapların bunları güney Mezopotamya'daki diğer kalıntılardaki benzer tabutlarda sıklıkla buldukları görülse de. Wurka ve diğer büyük höyüklerin çevresinde kamp kuran kabileler, gevşek toprağa mızraklarını saplayarak toprak lahitleri arama alışkanlığındadırlar. Bu şekilde bir tane tespit ettiklerinde, elleriyle veya sahip olabilecekleri herhangi bir kaba aletle onu kazıp çıkarırlar. Emekleri sıklıkla, ya gezgin gümüşçülere satılan ve hemen eritilen ya da kadınlar tarafından takılan altın ve gümüş süslemelerin keşfiyle ödüllendirilir. Bay Loftus bu tür kalıntıların birkaçını elde etmiştir ve bunlar şimdi British Museum'dadır. Araplar tarafından büyük boyutlu altın nesnelerin sıklıkla bulunduğu bana garanti edildi ve Şeyh Agab, eski günlerde, som altından süslerle donatılmış mezarların, kış yağmurlarının oluşturduğu su yolları tarafından toprak rahatsız edildikten sonra Cezire'nin güneyindeki kalıntılar arasında dolaşan bazı şanslı kişiler tarafından ara sıra gün ışığına çıkarıldığını beyan etti. Bu anlatımlar abartılı olsa da, farklı zamanlarda büyük değerli nesnelerin gün ışığına çıkarılmış olması hiçbir şekilde imkansız değildir. Niffer'da açtığım yüze yakın tabutta hiçbir süs eşyasının bulunmaması dikkat çekicidir.
Bay Loftus tarafından da bu ülkeye gönderilen tuhaf bir kalıntıdan, ölülerin bu sıra dışı tabutlara nasıl yerleştirildiğini öğreniyoruz. Pişmiş topraktan küçük bir model, tarif ettiğim lahitlerden birindeki cesedi temsil etmektedir. Gövde ve uzuvlar ketenle sarılmıştır, bunun bantları kil figürde çok net bir şekilde gösterilmiştir. Bunlar muhtemelen korunmaları için bitümle sıvanmıştı; baş ve eller ise açıkta bırakılmıştı. Modeldeki adam bir tür düz sarık takmaktadır ve saçları omuzlarına bukleler halinde dökülmektedir. Sakalı, antik Asurlularınki gibi özenle kıvırcıktır. Her elinde üstünde dairesel bir başlık olan bir tür asa tutmaktadır, muhtemelen dini bir amblem, Ninova bas-rölyeflerindeki kralın elinde sıklıkla görülen benzer formdaki bir asa ile karşılaştırılabilir. Bu kalıntıdaki tabut yukarıdan aşağıya kadar açıktır, ancak modelde cesedin nasıl hazırlandığını ve içine yerleştirildiğini göstermek için bu şekilde yapılmış olabilir.

Terracotta Model of a Body in a Coffin.

Bu toprak lahitlerin sayısını tahmin etmek imkansızdır; höyüğün üst kısmı bazı yerlerde neredeyse tamamen onlardan oluşuyor gibi görünüyordu. Genellikle doğrudan birbirinin üzerine yerleştirilmişlerdi, ancak bazı durumlarda düz tuğla veya çinilerden oluşan bir tabaka ile ayrılmışlardı. Bir tanesinin parçaları kaldırılır

temizlenmez altında ikinci bir tane belirdi; ve bu şekilde alınan sayıya rağmen, yüzeyin birçok fit altına nüfuz edemedim. Mezopotamya'nın aşağı kısmında benzer kalıntıların eşit derecede bol olduğu birçok kalıntı vardır. Kırık çömlek parçaları, bunlardan, güneye doğru her antik alanda görülür Babil'in güneyine doğru. Bay Loftus'a göre, muazzam Wurka höyüğü neredeyse tamamen bu tür tabutlardan oluşmaktadır, bunlar birbirinin üzerine yığılmıştır ve sonuç olarak sadece orada binlerce, ya da daha doğrusu yüz binlerce tabut mevcut olmalıdır.
Bu kalıntılerin kesin tarihi hakkında tatmin edici bir sonuca varmak zordur. Benim kendi izlenimim, bunların nispeten modern olduğudur; yani, Babil imparatorluğunun çöküşünden sonraki bir döneme ait oldukları, Hristiyanlık çağının ikinci veya birinci yüzyılından Arap istilası zamanına kadar uzandığı yönündedir. Albay Rawlinson, inanıyorum ki, farklı bir görüşe sahiptir ve bunları çok daha erken bir döneme ait kabul eder. Eğer Niffer'ın büyük höyükleri, muhtemelen öyle oldukları gibi, bir Babil şehrinin kalıntıları ise, o şehrin tamamen yok edilmiş olması gerektiği ve kalıntılarının, sonradan o ülkede yaşayan bir halkın ölülerini onların üzerine gömebilmesinden çok önce toprakla kaplanmış olduğu açıktır.
Bkz. Levha 25. 27. ve 28., Ninova Anıtları'nın 2. serisi.
Bay Loftus, içini ve dışını kalın kağıtla yapıştırarak Wurka kalıntılarından üç örnek getirmeyi başarmıştır. Bu yolla bir arada tutulmuşlar ve Araplar tarafından sedyeler üzerinde taşınmışlardır.

Hristiyanlığın ilk yüzyıllarında Niffer'da bir şehir olduğu anlaşılmaktadır; ve bunun kısmen antik kalıntıların üzerine, kısmen de etrafına inşa edilmiş olduğu tahmin edilebilir; höyüğün kendisi bir nekropol olarak kullanılmıştır. Yüzeye bu kadar yakın bulunan tabutlar, çömlekler ve insan kalıntıları bu yüzdendir, oysa bu kalıntıların altında binaların temelleri ve duvarları yer alır. Wurka'dan gelen tabutlar Niffer'dakilerle tam olarak aynı nitelikte olduğundan, aynı döneme ait olduklarına inanmak için her türlü neden vardır. O kalıntıları incelemediğim için, mezarlığın herhangi bir antik yapının üzerinde mi yer aldığını, yoksa iddia edildiği gibi* tüm höyüğün tepeden tırnağa üst üste yığılmış tabutlardan başka bir şeyden mi ibaret olduğunu belirtemiyorum.
Höyüğün bir bölümünde, tuğla işçiliğinden yapılmış bir tür girinti veya küçük bir odada, sıcak havalarda su tutmak için hâlâ Bağdat'ta yapılanlara çok benzeyen, çok ince ve kırılgan sarı renkli bir çömlek yığını keşfedildi. Birçok vazo ve kap hâlâ tek parça halindeydi. Onlarla birlikte cam şişeler, kavanozlar ve diğer kapların parçaları; ve birkaç yüksek derecede sırlanmış veya emayelenmiş tabak vardı. Bu kalıntılar lahitlerle aynı döneme ait gibi görünüyordu. Höyüğün çeşitli yerlerinden, bazıları neredeyse altı fit yüksekliğinde olan çok sayıda kaba kavanoz veya urn çıkarıldı. Bunlar insan ve hayvan kemikleri içeriyordu ve ağızları bitümle sıvanmış bir çini veya tuğla ile dikkatlice kapatılmıştı.
Kayıtlarda birçok derin hendek açılmasına ve kuzey-doğu köşesindeki konik höyükte kazı yapılmasına rağmen, başka hiçbir kalıntı veya eser keşfedilmedi. Birkaç masif temel ve üzerinde çivi yazısı bir kitabe taşıyan tuğlalar hariç, Niffer'da bulunan herhangi bir şeyin gerçek Babil dönemine ait olduğundan çok şüphe duyuyorum. Arapların, kalıntıların içinde bir yerlerde büyük bir siyah taşın mevcut olduğuna dair bir hikayesi var.

(silik metin: Höyüğün) üzerindeki (silik metin: binaların bir kısmı) yağmur (silik metin: suları tarafından yıkanıp) temizlendiğinde (silik metin: bazı antik) eserlerin (silik metin: ortaya çıktığı söylenmektedir.) Kalıntıların (silik metin: yakınlarında) Babil (silik metin: dönemine ait) olduğu (silik metin: belirtilen büyük bir) taşın (silik metin: varlığından) emin olduktan sonra (silik metin: oraya) bir grup işçi (silik metin: gönderdim.) Ancak (silik metin: kazılar) kayda değer (silik metin: bir başarı) sağlamadı. (silik metin: Genel olarak,) Niffer'da (silik metin: kapsamlı kazılar yürütmüş olsam da) çok önemli veya ilginç (silik metin: bir eser elde edemedim.) Afaij pazarında Araplardan birkaç kalıntı satın almayı başardım; bunlar başlıca daha sonra tarif edeceğim pişmiş kilden yapılmış nesneler ve kazınmış mücevherlerden oluşuyordu. Ancak bu tür kalıntılar beklediğimden çok daha az sayıdaydı.

Ram in baked Clay, from Niffer.

Engraved Pebble.

Renkleri veya merhemleri tutmak için delikleri olan, görünüşe göre Babil dönemine ait bir nesne ve kutsal ağacın önünde kabaca kazınmış iki keçinin ve birkaç çivi yazısı karakterinin yer aldığı beyaz mermerden bir çakıl taşı, komşu bir kalıntıdan bana getirildi. Niffer ziyaretim sırasında elde ettiğim tüm antikalar bunlardı. Höyükte toplanan çömleklerle birlikte şimdi British Museum'dadırlar.
Güney Mezopotamya'nın bu vahşi bölgelerine seyahat etmedeki ana amaçlarımdan biri, büyük Wurka höyüğünü ziyaret etmek ve incelemekti. Bu kalıntılar, belirttiğim gibi, Bay Loftus tarafından zaten kısmen incelenmişti. Yazılı kil tabletler, sırlı çömlekler, metal süs eşyaları ve kazınmış mücevherlerden oluşan son derece ilginç bir kalıntı koleksiyonu, o beyefendi tarafından kalıntılar arasında geçirdiği kısa süre içinde elde edilmişti.

Şu anda British Museum'dadırlar. Aralarında ve özellikle dikkat çekici olanlar, üzerinde bir savaş arabasındaki bir savaşçıyı temsil eden bir konunun parçası olduğu anlaşılan iki at başının kazınmış olduğu bir deniz kabuğu* parçalarıdır. Üzerlerindeki hatlar ruhsuz değildir, ancak esas olarak bir Etrüsk mezarında bulunan ve şu anda British Museum'da olan benzer bir kazınmış kabukla neredeyse aynı olmaları nedeniyle dikkat çekicidirler. Bu, Asur ve Etrürya'dan gelen kalıntıların aynı karakterde olduğunu —iki ülke arasında ya doğrudan ya da aradaki bazı uluslarla karşılıklı ilişki yoluyla yakın bir bağlantı olduğunu gösteren tek örnek değildir. Yazılı kil tabletlerin Albay Rawlinson tarafından Babil hazinesine ödeme için yapılan emirler, aslında banknotlar veya bir kil para birimi olduğu tahmin edilmiştir. Bunların hepsinin Babil dönemine ait olmadığı, üzerlerinden birinde Akamenid hanedanından bir Pers kralının adının okunmuş olmasıyla kanıtlanmıştır. Aynı malzemeden yapılmış, Asur kalıntılarında keşfedilen daha antik belgelere göre daha az iyi korunmuşlardır ve birçoğu ufalanıp yok olmuştur. Bu durum, Babil'deki kalıntıları kaplayan toprağın nitratlı yapısından ve belki de bu nesnelerin, ülkenin çömlekleri gibi, yapıldığı kilin yapısından kaynaklanmaktadır. Bir tür beyaz çiçeklenme dışarı fırlatır ve yavaş yavaş parçalara ayrılır. Bununla birlikte, yazılı tabletler, şu anda British Museum'da bulunan Nimroud fildişileriyle aynı işlemle kısmen restore edilmiştir. Yapışkan bir madde içinde kaynatılmışlardır, bu madde kilin tam kalbine nüfuz etmiştir ve daha fazla çürümesini engellemesi beklenmektedir. Birkaç nedenden dolayı önemli bir yere sahip olan üzerlerindeki kitabelerin yakında British Museum Mütevellileri tarafından yayınlanacağı umulmaktadır.

Inscribed Object in Clay, from Wurka

Bu kalıntılar arasında, yeşilimsi bir kilden yapılmış ve Babil'in karmaşık karakterinde birkaç satırla yazılmış, bir boğa boynuzu şeklindeki birkaç küçük nesne keşfedildi. Üzerlerindeki kitabeler henüz deşifre edilmemiştir.

Albay Rawlinson (Asur Tarihi Üzerine İnceleme, s. xvi) "Wurka'da, muhtemelen İskender için bir merak konusu olan eski Asur krallarının mezarlarının aranması gerektiğini" belirtmiştir. Bu öneriye ve aslında Wurka'yı, Abraham'ın Filistin'e gittiği Keldanilerin Ur şehri ile özdeşleştirmesine katılamıyorum; bu özdeşleştirme bana tüm kutsal kitap ve tarihi tanıklıklara karşıt görünmektedir ve ülkede binlercesi dolaşan sadece bir geleneğe dayanmaktadır. Niffer ve Wurka'nın bir dönem Babil'in halka açık gömme yerleri olduğu öne sürülmüştür. Wurka açısından durum böyle olmuş olabilir, ancak tabutların binaların üzerinde bulunduğu her zaman akılda tutulmalıdır.

Nineveh and its Remains, cilt ii. s. 174. not.

Bu kabuk Tridacna squamosa'dır.

Ne yazık ki bataklıkların güneyindeki bölgenin durumu öyle bir haldeydi ki, Wurka'nın dikkate değer kalıntılarına ulaşmak için bir girişimde bulunmayı bile başaramadım. Aşağı Fırat kıyılarında yaşayan ve Mezopotamya'nın güney kesiminde yer alan tüm küçük kabileler üzerinde belirli bir kontrol sahibi olan büyük Arap kabilesi Montefik, iki şefin rakip iddiaları nedeniyle karşıt hiziplere bölünmüştü. Çoktan çok kan dökülmüştü ve savaş şimdi Afaij'e kadar uzanıyordu. Çevre kabileler genel

karışıklıktan ve Paşa'nın Maidan Araplarına boyun eğdirme yönündeki başarısız girişiminden yararlanarak hükümete karşı açıkça isyan etmişlerdi; eyaleti yakıp yıkıyor ve birbirlerini yağmalıyorlardı. Afaij topraklarından ayrılmak bile neredeyse imkansızdı ve tüm diğer Arap Şeyhleri gibi kendi rakibi eksik olmayan Agab, kendi halkı arasında bir ayaklanma çıkmasından korkmaya başladı. Kendisi çoktan iki Montefik şefi arasındaki savaşa katılmaya çağrılmıştı ve sorunları başlamadan önce benim güvenli bir yerde olmamı canıgönülden istiyordu. Bu nedenle, Bağdat'a dönmemi ciddi şekilde ısrarla rica etti.
Kendi kabilesinin diğer şefleriyle birlikte Şeyh, akşamları çadırımda geçirmeye alışıktı. Bu durumlarda ülkenin istikrarsız ve tehlikeli durumunu tarif eder ve Türk makamlarının kötü yönetiminin neden olduğu güvensizlikten yakınırdı. Aynı zamanda Afaij'in güneyindeki bölgeler, bunların ürünleri ve bu uçsuz bucaksız bataklıklarda yaşayan tuhaf toplulukların adetleri hakkındaki anlatımlarla beni eğlendirirdi.
Antik Babil'in altındaki ülkenin büyük bir kısmı artık yüzyıllardır geniş bir bataklık halindedir. Bu, gerçekten de peygamberin olacağını önceden bildirdiği şeydir: "denizin bir çölü."* Nehirlerin tamamen ihmal edilen bentleri yıkılmış ve sular toprağın yüzeyine yayılmıştır. Bu bataklıkların en iyi bilinenleri, Korna'da Dicle ile birleşmesinden önceki Fırat tarafından oluşturulan Lemlun bataklıklarıdır. Ancak bunlar şimdi, her yıl artan ve güney Mezopotamya'nın tamamını kaplamakla tehdit eden bataklıkların sadece bir kısmını oluşturmaktadır.
Burada yaşayan Arap kabileleri, Asya'nın bu bölgesinde bulunabilecek en vahşi ve en cahil kabileler arasındadır. Türk yöneticilerle olan ilişkileri, ne kadar küçük olursa olsun, ve Babıali'ye olan bağımlılıkları aslında sadece nominal düzeydedir, onları insanlık mertebesinde yükseltme eğilimi göstermez. Aralarındaki ilişkiler genellikle ihanet ve aldatma sınavından biraz daha fazlasından ibarettir; Türkler bu Araplara sadece vahşi hayvanlar gözüyle bakarken, onlar da karşılığında Osmanlı hükümetinin inancına ve şerefine olan tüm güvenlerini kaybetmişlerdir. Ancak bu vahşi kabileler, adalet ve eşit muameleye karşı duyarsız değildirler` ve bir minnettarlık duygusundan yoksun sayılmazlar; öyle ki onlar —kendi halleriyle cahil ve barbar olsalar da— nezaket ve adil muamele ile kolayca yönetilebilirler; bu durum, kendileriyle ilişkisi olmuş ve esas olarak yaşadıkları nehirleri ziyaret etmiş olan birkaç İngiliz tüccar ve gezgine karşı davranışlarıyla kanıtlanmıştır. Doğu'da ikamet edildiği süre boyunca birden fazla vesileyle, Dicle nehrindeki seyrüsefer tamamen kesintiye uğradığında ve Türk hükümetine ve tebaasına ait tüm gemiler durdurulup yağmalandığında, öyle ki Basra ile Bağdat arasındaki iletişim tamamen durmuşken, bir İngiliz tüccarı kendi botlarını kıyıları dolduran silahlı adam kalabalığının ortasından değerli yüklerle yukarı ulaştırabilmişti. Çünkü bu Araplar bilirlerdi ki, İngilizlerle olan ilişkilerinde kendilerine adalet ve nezaketle muamele edilmişti ve Babıali ile olan antlaşmalara aykırı olsa da, talep ettikleri geçiş ücreti, bir kez üzerinde anlaşıldıktan sonra, her zaman dürüstçe ödenmişti.
İngiliz ismine duyulan bu saygı, esas olarak Kaptan Jones'un Dicle üzerindeki vapurun komutasında bulunduğu süre boyunca gösterdiği takdire şayan davranış ve yönetimine atfedilmelidir. Kendisi, Araplarla olan ilişkileri sırasında, nehrin seyrüseferinde birkaç yıl önce görevlendirilmiş olan bazı kişilerin işlediği son derece

ihtiyatsız ve kötü düşünülmüş eylemlerin kötü sonuçlarını ortadan kaldırmayı başarmıştır.
Bu Araplar Müslümanların Şii mezhebindendir ve Rubbiyah ile Ahl Maidan'ın büyük kabilelerine aittirler. Her kabilenin, kendilerine özgü isimleri olan ve ayrı, bağımsız Şeyhleri bulunan sayısız alt bölümleri vardır. Hasır kulübelerde ve küçük siyah çadırlarda yaşarlar. Başlıca zenginlikleri muazzam manda sürülerinden oluşur ve bunlar, meskenlerinin sefil görünümüne ve hem erkeklerin hem de kadınlerin yetersiz giysilerine rağmen, genel olarak, Türk makamlarına meydan okuyabilen, neredeyse erişilemez sığınaklarına borçlu oldukları bir durum olarak, çoğu Arap kabilesinden daha zengindirler.
Mandaları onlara bol miktarda tereyağı ve süt sağlar; ilki ihraç edilir ve önemli bir ticaret maddesidir. Bu hayvanlar bataklık arazilerde gelişiyor gibi görünmektedir ve bazı bölgeler kelimenin tam anlamıyla onlarla kaynamaktadır. Genellikle uysaldırlar ve kolayca yönetilirler. Ancak bazen bir erkek manda aniden sürüden ayrılır ve bir nedenden dolayı kontrolden çıkarak menzilindeki herkese saldırır. O zaman çok tehlikeli olur ve onu durdurmak için güçlü bir silahlı adam grubu dışarı çıkar. Araplar, hayvanın sabun kokusundan rahatsız olduğunu ve hatta giysilerini yakın zamanda yıkamış kişilere doğru koşacağını söylerler.
Bu kabilelerin koyun ve keçi sürüleri de vardır, ancak hayvanlar küçüktür ve yünleri incedir; genellikle bir ticaret maddesi oluşturamayacak kadar kabadır. Çok az mısır ve arpa yetiştirirler; kalitesi düşük olan pirinç, onların başlıca yiyeceğini oluşturur. Bataklıklar ve nehirlerin yakınındaki ormanlar, birçok yaban hayatı türünün barınma yeridir. Aslanlar bol miktarda bulunur ve Niffer'daki kazılar sırasında kalıntılar arasında neredeyse her gün ayak izlerinin taze izleri bulunmuştur. Maidan Arapları onları şu şekilde yakalamakla övünürler ve güvenilir kişiler bu eylemin gerçekleştiğine dair güvence vermişlerdir. Bir adam, sağ kolunu ılgın şeritleriyle sıkıca bağladıktan ve elinde aynı ahşaptan yapılmış, yaklaşık bir fit veya daha fazla uzunlukta, ateşte sertleştirilmiş ve her iki ucu sivrilmiş güçlü bir parça tutarak cesurca hayvanınininе doğru ilerler. Aslan onun üzerine atıldığında, odunu hayvanın uzatılmış çenelerinin arasına zorla sokar, bu çeneler daha sonra açık tutulurken, sol elinde tuttuğu tabancayla sersemlemiş hayvanı etkisiz hale getirebilir.
Araplar, "Nees" olarak adlandırılan küçük bir hayvanın, bir ağaçta fırsat kollayarak aslanın sırtına atlayacağını ve öfkeli hayvanın onu silkelemek için yaptığı her girişime direnerek, ölene kadar kurbanının kanını emeceğini iddia ederler. Şüphesiz tamamen bir kurgu olan bu hikayenin kökeni bilinmemektedir; ancak aslanın üzerindeki Nees'i gördüklerine yemin eden Araplarla sıklıkla karşılaşılmıştır.
Ormanlarda ayrıca leoparlar, vaşaklar, yaban kedileri, kurtlar, sırtlanlar, çakallar, geyikler, kirpiler, muazzam sayılarda yaban domuzları ve diğer hayvanlar bulunur. Yabani kuşlar, turnalar ve toy kuşları bol miktarda bulunur ve o güzel av kuşu olan turaç veya siyah keklik, alçak çalılıklarda sürüler halinde yaşar. Araplar onlara kurşunla ateş eder. Bataklıklar, önemli bir boyuta ulaşan balıklarla doludur. Bunlar başlıca bir tür bıyıksız balıktır. Etleri kaba ve kemiklidir, ancak Araplara sürekli bir yiyecek kaynağı sağlarlar. Genellikle mızrakla avlanırlar.

Bataklık sakinleri Bedevilerin bazı yasalarını tanısalar da, Çöl Araplarının erdemlerinin çoğundan yoksundurlar. Bununla birlikte, misafirperverlik görevlerine ilişkin, titizlikle bağlı kaldıkları birkaç adetleri vardır. Bir Maidan hakkında "ekmeğini sattı" demek, ona yapılabilecek en büyük hakarettir. Para karşılığında bir somun ekmekten ayrılmak, sadece fail üzerinde değil, tüm ailesi üzerinde leke bırakan bir eylem olarak kabul edilir. Afaij arasında ikamet edildiği süre boyunca bu tuhaf adet son derece elverişsiz bulunmuştur. Şeyh Agab partiye günlük büyük bir ekmek tedariki sağlamakta ısrar etti; ve onu başka bir şekilde elde etmek imkansızdı. Hatta halka açık pazarda satılması yasaklanmıştı. Sonunda, un için hatırı sayılır bir mesafeye göndermek ve ardından pişirmek için işçiler çalıştırmak zorunda kalınmıştır. Aynı çekinceler diğer yiyecek maddeleriyle ilgili olarak mevcut değildir. Bunlar, tüm Doğu kasabalarında olduğu gibi, pazarda satılır.

Cezire'nin Afaij ve diğer Araplarına ait her kamp ve kulübe topluluğu, ne kadar küçük olursa olsun, bir museef veya konuk evine sahiptir. Genellikle topluluğun Şeyh'i tarafından korunur ve kamunun işlerini tartışmak veya gün boyunca hikaye anlatıcılarını ve dedikoduculari dinleyerek vakit geçirmek için bir araya gelen kabilenin erkeklerinin sığınağıdır. Burada gezgin misafirperver bir şekilde ağırlanır ve karşılığında hiçbir şey beklenmeden kendisi ve atı için yiyecek sağlanır. Gerçekten de museef sahibine ödeme teklif etmek bir hakaret olarak kabul edilir. Avrupalılarla olan ilişkilerinde bile bu Araplar henüz gezginlerden para almayı öğrenmemişlerdir; ve bir pelerin, bir ipek cübbe, bir çift çizme veya bu türden herhangi bir hediye ağırlayan kişi tarafından memnuniyetle kabul edilse de, misafirperverliği için bir ödemeden ziyade kendisine sunulan bir onur ve lütuf işareti olarak kabul edilir. Nispeten varlıklı kabilelerin kamplarında, belirli bir statüye sahip hemen her kişinin yabancıları kabul etmek için her zaman açık un bir museef'i vardır ve Afaij'in Souk'unda bile, halka açık bir eğlence yeri olan bir kahvehane bilinmemektedir. Bir yabancı, adete göre, herhangi bir soru sorulmadan üç gün boyunca misafir olarak kalabilir. Bu süreden sonra, devam etmek istemiyorsa, museef'i terk etmelidir, ancak aynı süre için başka birinde konaklayabilir ve böylece kendisini kabul eden herkesi ziyaret edene kadar kampta kalabilir. Varışta, gezgine hemen kahve ikram edilir ve kaldığı süre boyunca günde iki öğün yemek alır; sabah saat on civarında bir kahvaltı ve gün batımından kısa bir süre sonra akşam yemeği. Museef'te bulunan herkesin aynı anda yemek yemesi beklenir. Geceleri genellikle uyuması için bir halı veya mat ve bazen de bir yorgan sağlanır. Büyük şeflerin museef'leri genellikle misafirler ve yabancılarla dolup taşar.

Afaij kabilesinin souk veya pazarında, birkaç sıradan Manchester baskısı —İngiliz ticaretinin kapsamının dünya çapındaki kanıtları— satışa sunulmuştu; İngiliz kumaşları (Bağdat'ta basılan ve boyanan tangebs olarak adlandırılan kumaşlar), kefiyeler, Şam ipeklileri, çizgili abalar, hurmalar, pirinç, kahve, baharatlar, barut ve silahlar, bir Doğu pazarının olağan malzemeleriydi. Birkaç Hristiyan kuyumcu kadınlar için altın ve gümüş süslemeler şekillendiriyor ve Hille veya Bağdat'tan gelen ara sıra bir çerçi, kaba bıçak stoğu ve sıradan Avrupa hırdavatının sergilenmesiyle Arapların hayranlığını uyandırıyordu.

Çadırın kurulduğu toprağın nemi ve çevre bataklıkların sağlıksız havası, şiddetli bir rahatsızlığa ve ateş nöbetine yol açtı. Kısa sürede yataktan kıpırdanamaz hale gelindi ve sonunda aşırı bir halsizlik durumu oluştu. Neyse ki belirli bir tedavi sıvısının kullanılması akla geldi, yoksa muhtemelen Afaij bataklıklarından bir daha ayrılamayacaktı. Tedavinin şiddetine rağmen acil bir rahatlama sağlandı ve Hormuzd 28 Ocak'ta katıldığında, tıbbi yardım alınabilecek Bağdat'a ulaşmak için daha fazla gecikmeden bir girişimde bulunmaya karar verildi. Şanssızlığa ek olarak, yağmur günlerce kesintisiz sağanak halinde yağdı ve tabii ki çadırların içinden yolunu buldu. Bataklığın suları belirgin bir şekilde yükselmeye başladı ve Afaij, hasır kulübelerini terk etmeye ve ışıklarında daha güvenli bir sığınak aramaya hazırlanıyordu.
Ancak halıdan kalkabilmek için birkaç gün geçti. Durum her geçen gün daha da kötüleşiyordu. Abdi Paşa, Kazail Araplarına karşı düzenlediği seferin başarısızlığı nedeniyle Babıali tarafından aniden görevinden alınmıştı ve düşüşü genel anarşiyi artırmıştı. Sadece güneydeki savaş alanına giden büyük bir atlı grubuna katılarak Hormuzd Niffer'a ulaşabilmişti. Mezopotamya'nın daha iç kısımlarına nüfuz etmenin tamamen imkansız olduğu ve Afaij arasında çok daha uzun süre kalarak Bağdat'tan tamamen kopma riskiyle karşı karşıya kalınacağı görüldü. Bu nedenle, bir kez daha, işlek yollardan ziyade düşman Araplarla karşılaşma olasılığının daha düşük olduğu Çöl'e çıkmaya ve Hille civarındaki bazı köylere zorunlu bir yürüyüş yapmaya karar verildi.
Neyse ki binek atı mevcuttu ve onun rahat adımları, aşırı halsizlik durumuna rağmen yolculuğa çıkılmasını sağladı. 2 Şubat'ta Agab ile vedalaşıldı ve çadırlar Niffer höyüklerinin tam altına kuruldu. Şafaktan önce, (silik metin: ertesi sabah) atlar çöl ovaları üzerinden (silik metin: güneye doğru sürülüyordu.) Şeyh'in iki silahlı adamı, (silik metin: düşmanlardan korumak için) rehberlik ediyor, (silik metin: tehlike anında) alarm veriyorlardı. (silik metin: Mesafe) uzaklaştıkça bir grup atlı aniden (silik metin: belirdi) ve mevzi almaya (silik metin: hazırlandı.) Ancak ya durumu (silik metin: fark etmediler) ya da bazı savaş benzeri seferler (silik metin: üzerindeydiler), ilerleyip gittiler. Zibbliyah (silik metin: kalıntısı yönünde) gecikmeden yola (silik metin: devam edildi.) Bağdat. O (silik metin: çölün ortasında) yer alan ve büyük, ufalanan, güneşte kurutulmuş kerpiçlerden oluşan masif bir kütleden ibaret olan bir yapıdır; bunların katları arasında, Babil binalarının çoğunda olduğu gibi belirli aralıklarla kamış tabakaları yer alır. Görünüşe göre bir binanın duvarlarından ziyade kompakt bir kule veya platformun kalıntılarıdır ve Birs Nimroud ve diğer benzer höyükler gibi bir tapınak veya sunağın alt yapısı olarak hizmet etmiş olabilir. Aceleci araştırmalarda hiçbir yazılı tuğla veya çömlek parçası bulunamadı.
Hava karardıktan sonrasına kadar hiçbir insan yerleşimi görülmedi, sonunda savunma için alçak bir çamur duvarla çevrili küçük bir Arap mezrası olan Bashayi'ye ulaşıldı. Kapılarını bu kadar büyük bir topluluğa açmadan önce, sakinlerle bir süre müzakere ve açıklama yapıldı. İçeri kabul edilindi ve ondört saatlik bir sürüşün ardından, dumanla kaplı sefil bir kulübeye sığınıldı.
Zorunlu yürüyüş sırasında Cubur işçileri kervana yaya olarak ayak uyduramamışlardı. Gün ağarana kadar köye ulaşamadılar ve o zaman çok acınası bir durumdaydılar, çünkü bazı Arapların çadırlarına yaklaşmışlar, su ararken bir

yağmacı grupla karşılaşmışlar, her şeyleri ellerinden alınmış ve Çöl'de bırakılmışlardı.
Ertesi sabah ata binecek güç neredeyse hiç kalmamıştı. Hormuzd, Babil'deki kazılara bir son vermek için Hille'ye döndü. Kervanla birlikte Bağdat'a giden işlek yolda bir başka zorunlu yürüyüş daha yapıldı ve İskenderiyah hanına ulaşıldı. Şimdi yolculuğun bitimine sadece birkaç saat uzaklıktaydı ve hizmetkarlar ile bagajlar arkada bırakılarak, Bairakdar ile birlikte şafaktan önce handan ayrılarak Bağdat'a doğru yola çıkıldı. Güneş deniz benzeri ovadan yükselirken, büyük Ktesifon kalıntısı doğu ufkunun üzerinde belirdi. Pers krallarının bu ünlü sarayının kalıntıları sıklıkla tarif edilmiştir: genişliği 150 fiti aşan ve yüksekliği yaklaşık 106 fit olan tonozlu bir salon, binanın merkezini oluşturur. Bir ucu tamamen havaya açıktır, ancak her iki yanında, her biri konut daireleri barındıran birkaç kata bölünmüş kanatlar yer alır. Bu, yazlık konut için büyük bir eyvan veya açık salonun, uyuma ve diğer odalarla çevrelendiği, merkez salonun yüksekliğine kadar uzanan ayrı katlar oluşturduğu çoğu modern Pers evinin planıdır. Ktesifon sarayının dışı pilasterler, kornişler ve tuğla işçiliğinden yapılmış kemerlerle süslenmiştir; bunlar şimdi bakımsızlıktan hızla çökmektedir ve muhtemelen bir zamanlar ince bir sıva ile kaplanmış veya kısmen taşla kaplanmıştı. Mimari, Parth ve Sasani hanedanları dönemine özgüdür; Batı ve Doğu form ve süslemelerinin bir karışımıdır, Pers ile Roma imparatorlukları arasındaki uzun süreli bağlantının bir sonucudur. Bizanslı mimarlar muhtemelen Arsaces ve Chosroes tarafından büyük binaların birçoğunun inşasında istihdam edilmişti; ve süslemelerin stilinde ve bazen bu dönemlerin binalarında bulunan yontulmuş figürlerde, El Hadr'da ve güney Pers'in çeşitli yerlerinde olduğu gibi, Konstantinopolis sanatçılarının üslubu izlenebilir.
Bu harabe, etrafına dağılmış birkaç höyük ve moloz yığını ile birlikte, Parth imparatorluğunun başkentinden geriye kalan tek şeydir. Dicle'nin karşı kıyısında, bir dörtgen oluşturan ve Babil'in nihai çöküşünden sonra Selefkos tarafından inşa edilen şehrin olağan işaretlerini barındıran uzun toprak sur hatları yer almaktadır.
Müslümanların kazandığı zaferlerin ardından, Halife Ömer'in generali Saad yönetimindeki Araplar, Hicret'in on altıncı yılında, Kadisiye'nin belirleyici savaşında Pers ordularını bozguna uğrattıktan sonra Ktesifon'u ele geçirdiler. Sarayda tahtı, tacı ve büyük salonun zeminini kaplayan, muazzam bir büyüklükte olan Pers krallarının sancağını buldular; bu sancak en değerli ganimetler arasında kabul ediliyordu.*
Ktesifon ve Selefkiya, Araplardan Al Madain, yani ikiz şehirler adını aldı. Bağdat Dicle üzerinde kurulduğunda, Halife El Mansur kendi başkentini inşa etmek için malzeme sağlamak amacıyla Chosroes sarayını yıkmak istedi. Veziri, onu bu karardan vazgeçirmeye çalıştı. Muazzam sarayı yıkma girişimi sonuçsuz kaldı; ancak tam vazgeçilmek üzereyken, vezir efendisini sebat etmeye çağırdı ve şöyle haykırdı: "Eğer şimdi sarayı yıkmayı bırakırsa, tarih Al Mansur'un tüm gücüyle, diğer prensin inşa ettiği şeyi yıkmaktan aciz olduğunu söyleyecektir."*
Bu vesileyle Ktesifon ziyaret edilmedi; nehir kalıntılardan ayırıyordu ve onlardan bu yerde sadece Bağdat'a doğru ilerlerken tanık olunan dikkate değer bir serap etkisini tarif etmek için bahsedilmektedir. Bulutsuz bir gökyüzünde parıldayan güneş

yükselirken, saray devasa sütunlar ve duvarcılık kütleleri üzerine oturan muazzam kemerlerden oluşan geniş bir revaka dönüştü. Kademeli olarak bu revak, bir teleskopun sürgüsü gibi sıkıştı, ancak bina kaybettiği uzunluğu yükseklikte kazandı ve bir kemer yavaşça diğerinin üzerinde yükseldi, taki harabe gökyüzüne uzanan bir kule şeklini alana ve tabanından zirvesine kadar sayısız kemerle delinene kadar. Birkaç dakika içinde bu yapı havada erimeye başladı ve sarayın büyütülmüş, ancak ters duran bir görüntüsü oluştu. Güneş gökyüzünde yükselene kadar diğer sıra dışı değişiklikler birbirini izledi ve kalıntı sonunda uzaklıkta kayboldu. Çöl'ün üzerine dağılmış olan küçük deve dikeni çalıları bu süre zarfında orman ağaçlarına dönüştü ve şeffaf bir göl, sularında bu kütlenin değişen biçimlerini yansıttı. Bölgedeki seyahatler sırasında birçok olağanüstü serap etkisi görülmüş olsa da, Ktesifon kalıntıları yakınındakinden daha çarpıcı veya daha güzel bir tanesi kaydedilmemiştir.†

İşaya, xxi. 1.

Benzer bir anlatım D'Herbelot tarafından aktarılır. Madain başlığı altında Bibliothèque Orientale'ine bakınız.

† 1840 yılının erken bir baharında, Bir yakınındaki ovalarda öğle vakti seyahat ederken son derece dikkat çekici bir serap etkisine tanık olunmuştu. Aniden önünde bir gölün kıyısında yükselen muhteşem bir şehir belirdi. Gotik katedrallerin sarayları, kubbeleri, kuleleri ve sivri külahları mavi sularda yansıyordu. Aldatmaca o kadar tamdı ki, bölgeyi iyi bilen bir kişi bile, bunun bir serap olduğundan emin olana kadar, yeni bir kasabanın kurulmuş olduğunu varsaydı.

Bağdat'ın kapılarına ulaşacak kadar ancak gücüm kalmıştı. Şehre girdikten sonra, Dr. Hyslop'un dostane bakımı altında kısa sürede sağlığıma kavuştum ve yeni maceralara atılmaya hazır hâle geldim.
tamamlandı, görünüm o kadar gerçekçiydi ki koca bir başkentin büyüyle çöle taşınmadığına neredeyse inanamıyordum. Bu sıra dışı doğa olayını açıklayacak neredeyse ne bir taş ne de bir çalı vardı.

Metnin ikinci paragrafı küçük harfle ("complete") başlamaktadır; bu durum görseldeki metnin öncesinde bir kelime veya cümlenin devamı olduğunu göstermektedir.

Çizimin altındaki "Arab Sheep" ifadesi "Arap Koyunu" olarak çevrilmiştir.

BÖLÜM XXV.

AYRILIK HAZIRLIKLARI. — SAHİMAN. — DEVELERİNİN YAĞMALANMASI. — BAĞDAT'TAN AYRILIŞ. — MEZOPOTAMYA BOYUNCA YOLCULUK. — ERKEN DÖNEM ARAP KALINTILARI. — MEDYA DUVARI. — TEKRİT. — ATLARIN ÇALINMASI. — BEDEVİ DÜRÜSTLÜĞÜNE DAİR ÖRNEKLER. — KALAH ŞERGHAT'TAKİ KAZILAR. — MUSUL'A ULAŞMA. — GIPLIĞINDAKİ KEŞİFLER. — KUYUNJIK'TEKİ YENİ ODALAR. — DENARII'LERİN TANIMI. — KABARTMALARIN BOYUTU. — İNCELENEN KALINTILARIN SINIRLARI. — SÜTUN TABANLARI. — KÜÇÜK NESNELER. — NİNOVA'DA BASILMIŞ ROMA SİKKELERİ. — DEFİNE. — YUNUS'UN TÜRBESİ ALTINDAKİ KALINTILAR. — SHEREEF-KHAN'DAKİ

KEŞİFLER. — NIMRUD'DAKİ KEŞİFLER. — YENİ KRALLARIN İSİMLERİ. — ASUR AĞIRLIKLARI. — OYMA SİLİNDİRLER.

Nestorian and Arab Workmen, with Jar discovered at Nimroud.

Nimrud'da keşfedilen küp ile birlikte Nasturi ve Arap işçiler

Bağdat civarındaki ülkenin durumunda bir düzelme umudu yoktu. Paşa, Hindiyah barajını kendi haline bırakmıştı; baraj kısa bir süre sonra yeniden çöktü ve Araplara taze sığınaklar sağladı. Bu koşullar altında ve diğer bazı nedenlerden ötürü, Babil kalıntılarındaki kazılardan bir süreliğine vazgeçmeyi uygun gördüm. Paşalıkta sükunet bir dereceye kadar yeniden sağlandığında, ya kendim ya da daha iyi başarı umutları olan başka bir gezgin tarafından bir keşif gezisi düzenlenebilirdi.

Şammar Bedevileri şimdi ilkbahar ve yaz otlaklarına doğru kuzeye hareket ediyorlardı. Rişvan'ın oğulları ile sürekli iletişim halindeydim. Karısının hırçın mizacı nedeniyle ailesinden ayrı yaşayan Suttum, kış boyunca Tekrit civarında kabilenin başka bir koluyla kamp kurmuştu. Onun, Türk karakoluna yapılan birden fazla başarılı saldırıdan ve hükümete ait bazı hazine konvoylarının yağmalanmasından haberdar olduğundan şüpheleniliyordu. Onun ve dostlarının çadırlarına, bir grup Türk askeri tarafından bir sal üzerinde nehirden aşağı yüzerken sebepsiz yere ateş açılmıştı ve intikam almak istemesi son derece doğaldı. Bağdat ve Musul arasındaki yollar, karşılaştıkları her kervanı yağmalayan Bedevi çeteleri tarafından tamamen kapatılmıştı. Sahiman ve Mijwell, güney Babil ovalarına kadar olan yolculuklarında babalarına eşlik etmişlerdi. İkincisi, bir arbedede ağır yaralanmıştı. Şammar köyleri yakıp yıkmış, Bağdat paşalığına bağlı yerleşik kabileleri yağmalamış olsa da hükümet onlara karşı asker gönderecek kadar güçlü değildi. Paşa, aslında bu baş belası ziyaretçilerden kurtulduğu ve nehirleri ve büyük kanalları geçmeleri için onlara tekneler göndererek kuzeye dönüşlerine yardım ettiği için memnundu. Eğer bu doğal engeller birkaç silahlı adam tarafından savunulsaydı, Bedeviler bir tuzağa düşürülmüş olurdu ve kısa süre içinde Türk makamlarına boyun eğmek zorunda kalırlardı, çünkü ne geri çekilebilir ne de ilerleyebilirlerdi.

Sahiman kabilesinin geri kalanıyla birlikte kuzeye doğru yol alırken, onun koruması altında çöl boyunca ve Dicle'nin batı kıyısı boyunca doğrudan Musul'a giden yolu izlemek için bunun iyi bir fırsat olduğunu düşündüm. Kabilenin geri kalanı gibi bataklık yollarından geçmek yerine, develeri ve sürüleri için Bağdat banliyölerinden

geçmesi konusunda Paşa'dan izin almam şartıyla beni götürmeyi hemen kabul etti. Bu talep kabul edildi ve vali ile ordu komutanı tarafından Bedevi dostumun ailesi ve mallarıyla birlikte şehri güven içinde geçeceğine dair bir güvence verildi. Kapılardan girer girmez, mahalle sakinlerinin, bir grup düzensiz asker ve Agayl'ın saldırısına uğradılar. Sahiman ve kardeşleri, sekiz yüze yakın deve, Sahiman ve diğer Arapları bırakarak Çöl'e kaçtılar.

Yüzbaşı Kemball tarafından güçlü bir şekilde desteklenerek, bu haince eyleme karşı öfkeyle protestoda bulundum. Türk yetkililer bunun kendi kontrolleri dışındaki bir kaza olduğunu ilan ettiler ve sonunda çalınan develeri geri almak için çareler aradılar. Ancak Sahiman'ı bulup onu Bağdat'a dönmeye ikna etmem biraz zor oldu. Sonunda malının büyük bir kısmı kendisine iade edildi. Böylece Bedeviler Bâb-ı Âli'ye karşı sürekli düşmanlığa teşvik ediliyor ve Türklerin ve kasaba halkının iyi niyetine olan güvenleri tamamen yok ediliyordu.

Bu zamansız olay ve tekrarlayan ateş nöbetleri, hareketimi birkaç gün geciktirdi ve ancak 27 Şubat'ta Bağdat'taki iyi dostlarıma veda ederek, derme çatma tekne köprüden Dicle'yi geçip Kathimain'e giden kalabalık yolu tutabildim. Geceyi Nawab of Oude'un misafirperver çatısı altında geçirdim. Ertesi sabah gün ağarırken, Sahiman'ın rehberliğinde ve Hormuzd, Jebour'lar ve hizmetkarlarım eşliğinde kutsal banliyöyü terk ettim ve Çöl'e çıkan çiğnenmiş bir patikayı takip ettim. Nehrin kıvrımlarından kaçınmak için çorak ova boyunca ilerledik. Kathimain'in alçak evleri kısa sürede gözden kayboldu, ancak birkaç mil boyunca, sabah güneşinin ışınlarında parıldayan ve palmiyelerin karanlık kuşağının üzerinde yükselen İmamların türbelerinin yaldızlı kubbelerini ve minarelerini izledik. Sonunda onlar da gözden kayboldu ve ben son kez Bağdat'a doğru baktım. Artık büyük bir şehrin birkaç mil yakınında değil de sanki Arabistan'ın ortasında dolaşıyormuşuz gibi tamamen bir ıssızlığın içindeydik. Tek bir canlı bile bu yalnızlığı bozmuyordu. Şurada burada eski kamp yerlerinin izlerini görüyorduk, ancak Araplar ya Çöl'es daha içlerine taşınmak ya da nehir kıyısındaki hurma ağaçlarının arasında bir düşmandan korunmak için buraları çoktan terk etmişlerdi.

Ova boyunca hızla seyahat ettik ve dört buçuk saat sonra Tarmiyah adı verilen büyük bir kervansarayın kalıntılarını geçtik. Dokuz saatlik bir yolculuktan sonra kendimizi, eskiden önemli bir kasaba olan ve hala Dicle'den gelen Halifeler döneminin geniş ve derin bir kanalı olan Dujail tarafından sulanan Summaichah adlı bir köyün palmiye ağaçlarının arasında bulduk. Sakinler uzakta süvarileri görünce hemen silahlandılar, hızla bir saldırı bekliyorlardı. Bizi evlerinden biraz uzakta, tüfeklerini ateşleyerek, çıplak kılıçlarını sallayarak ve savaş çığlıkları atarak karşıladılar. Gezgin ve dost olduğumuzu anlayınca bizi hemen bir koyun kesip eğlencemiz için diğer misafirperver hazırlıkları yapan Şeyhleri Hashem'in evine götürdüler. Şammar soyundan gelen ve şu anda yerleşik bir kabileyi yöneten bu şef, bir Bedevi kadınla evlidir. Karısı dört duvar arasında yaşamaya razı olmadığı için, şef yılın yarısını onunla birlikte çadırında, diğer yarısını ise kendi halkı arasındaki kulübesinde geçirerek meseleyi uzlaştırmak zorunda kalıyor. Kuzeye doğru yolculuğumuz sırasında kabilesiyle karşılaşmayı beklediğimiz için, bana karısına ve akrabalarına hediye edilmek üzere işlemeli pelerinler ve renkli mendillerden oluşan bir paket

emanet etti. Müzesi Bedevilerle doluydu, çünkü Araplar arasında Haşim'in misafirperverliği bir atasözü haline gelmişti. Çölün kenarında bulunan Summaichah da kasabadan haber almak ve akınlardan sonra bir buluşma yeri olarak uygundur, ancak surları yıkılmış sarayında yarım düzine açlıktan ölmek üzere olan Arnavut'tan oluşan bir garnizonla birlikte bir Türk müdürü ikamet etmektedir.
Her iki taraftaki ova, Dicle ve Dujail'den gelen sayısız kanal ve su yolu kalıntılarıyla kesişmektedir. Yüksek setleri vadiyi daraltıyordu ve ancak Summaichah'tan ayrıldıktan sonradır ki büyük Belled köyünün uzak palmiye korularını görebildik. Sürülerin duvarların arkasına çekilebilmesi için Bedevilerin yaklaştığını sakinlere bildirmek üzere yakın ve uzak yüksek tepelere gözcüler yerleştirilmişti. Bizim yaklaştığımızı görünce alarmı hızla yaydılar ve uzakta sözde soyguncuları karşılamaya hazır bir grup silahlı adam belirdi. Onları ve köylerini sağda bırakarak Halifeler dönemine ait bir Arap kasabasının kalıntılarından geçtik. Dujail'in ötesinde, aralarında küçük bir kemer bulunan dört büyük kemerden oluşan çökmekte olan bir köprüden geçtik. Taş işçiliğinin güzelliği, süslemeler ve bu kalıntının zengin işlemeleri, bunun Arap mimarisinin en iyi dönemine ait olduğunu gösteriyordu.*
Dujail'in kuzeyinde, şimdi kurumuş olan eski kanallardan oluşan mükemmel bir labirentin içinden geçtik. Kumla kaplı patikayı takip etmek için bir Bedevi'nin deneyimli gözü gerekiyordu. Köprüden yaklaşık sekiz mil sonra setler aniden sona erdi. Yüksek bir tepe gözün görebildiği kadar sağa ve sola uzanan bir toprak parçası. Belirli mesafelerde, harap olmuş tahkimatlar gibi dairesel çitler oluşturan höyükler vardı. Birkaç yüz metre ileride, ilkinden çok daha alçak ve dar olan ikinci bir sur vardı. Babil'in harikalarından biri olan, Babilliler tarafından zengin şehirlerini ve yoğun nüfuslu eyaletlerini kuzeyden gelecek işgallerden korumak için nehirden nehire Mezopotamya boyunca inşa edildiğine inanılan ünlü Medya Duvarı'na ulaştığımızı sanıyorduk. Ancak bu kalıntıları diğer tüm gezginlerden daha fazla dikkatle ve daha uzun bir mesafeden inceleyen Yüzbaşı Jones, acele bir yolculuk sırasında yapabileceğimden daha fazla, bunların bir savunma duvarı değil, yalnızca millerce uzanan ve başlangıçta aşağı ülkeyi sel baskınlarından korumak ve sulamasını düzenlemek için yükseltilmiş bir set olduğu görüşündedir. İtiraf etmeliyim ki, bu açıklamadan sonra bile benim izlenimim sur lehineydi. Her halükarda, bu Medya Duvarı olmasa bile, Mezopotamya'nın başka hiçbir yerinde izine rastlanmayan bu yapının düzenli bir tahkimat hattı olduğu görülüyordu. Araplar tarafından geçtiğimiz yerde 'Farriyah'; başka yerlerde 'Sidr al Nimroud' veya Nimrud'un suru olarak adlandırılır.
Bunun kuzeyinde, Dicle'den biraz yukarıda beslenen ve höyüklerin arasından geçen Dujail dışında hiçbir kanal veya su yolu yoktur; ek bir kanıt olarak, bana kalıntılar bir set değil, bir duvarın kalıntıları gibi görünüyor. Medya duvarının ötesinde, derin vadilerle yarılmış ve ara sıra alçak tepelere dönüşen dalgalı çakıllı ovalara girdik. Babil'in zengin alüvyonlu toprağıyla antik eyaletin sınırlarını terk etmiştik. Dicle'nin kıyıları burada genellikle çok yüksektir ve ülkenin yüzeyi, nehirden türetilen su yolları ile uzak iç kısımlara yapay sulama yapılmasına izin vermeyecek kadar dengesizdir. Sarmal kule, kubbe ve Samarra minareleri sonunda doğu ufkunda belirdi ve biz onlara doğru ilerledik. Dokuz buçuk saat sonra kasabanın karşısındaki Dicle

kıyısında geceyi geçirmek için kamp kurduk. Güneş batarken nehrin karşı kıyısındaki kadınların akşam su ihtiyaçlarını karşılamak için gelişlerini ve omuzlarında testileriyle zarifçe kapılara dönüşlerini izledik. Ama bizim kıyımızda yalnızlık, sadece nehir kenarında su içmek için gelen yalnız bir sırtlan ve çadırlarımızın etrafında dolaşan aç çakallarla bozuluyordu. Uzakta bir tepenin üzerinde Ashik adlı erken dönem bir Arap kasabasının kalıntıları duruyordu ve kamp yerimizin yakınında daha yakın zamanlı bir yerleşimin terk edilmiş duvarları vardı.

Yolculuğumuzun üçüncü gününde dokuz buçuk saatlik bir başka yolculuk bizi Dicle kıyısı boyunca Tekrit'e getirdi. Koyunları için otlak arayan, gidip gelen bir veya iki Bedevi grubuyla karşılaştık ve selamlaştık. Daha iç kısımlarda, adet olduğu üzere korunaklı vadilerde gizlenmiş olan Ahl Mohammed kabilesine ait çok sayıda deve ve koyun sürülerini görebildik. Bu Araplar küçük Tekrit kasabasını bir kuşatma altında tutuyorlardı ve erzakları kesildiği için kendimiz ve atlarımız için yiyecek bulmakta güçlük çekiyorduk.

Sakinlerinin kötü bir şöhrete sahip olduğuna inanmadığımız Tekrit'ten ayrıldığımıza pişman olmadık. Durak yerimiz, yedi buçuk saat boyunca aynı dalgalı çakıllı ovaları geçtikten sonra, nehir kıyısında duran eski bir hanın, bir zamanlar Karnaineh'in kalıntılarının yakınındaydı, ancak şimdi ondan yaklaşık bir mil uzaktaydı. Ertesi sabah, ayakları Dicle'yi süpüren Makhoul tepelerinin sarp yamaçlarından kaçınmak için iç kısımlara doğru ilerledik. Sincar dağından başlayan, Mezopotamya'nın merkezinden geçen, Han Karnaineh yakınlarındaki nehri geçen ve ardından Hamrin adını alan ve İran'ın Luristan dağlarına yaklaşarak onlarla paralel devam eden uzun ve yalıtılmış bir kireçtaşı silsilesinin bir parçasını oluştururlar. Makhoul tepelerinde birkaç kalıntı vardır. Dicle üzerinde sarkan bazı yıkık duvarlar ve kuleler, muhtemelen bir zamanlar yolculardan haraç kesen bir haydutun kalesiydi ve Araplar tarafından "Devlerin Kalesi" olarak adlandırılır ve cinlerin ve çeşitli diğer doğaüstü varlıkların meskeni olduğu söylenir.

Yolumuz mükemmel bir vahşetin içinden geçiyordu. Ne su bulabildik† ne de hareket eden bir şey gördük. Yaklaşık on bir saatlik uzun bir yolculuktan sonra Belaliss adı verilen bazı acı su kaynaklarına ulaştık, tam bir yalnızlık bizi bir güvenlik duygusuna sürükledi ve hepimiz alışılmış nöbeti tutmadan uyuduk. Gecenin yarısında çadırımın yakınındaki alışılmadık bir sesle uyandım. Hemen alarm verdim ama çok geçti. İki atımız çalınmıştı ve karanlıkta hırsızları takip edemedik. Sahiman, aksiliğin nedeni olarak kendi kendini ayıplamaya başladı ve hırsızların faillerine dair bir ipucu bulmak için şafak vaktine kadar etrafta dolaştı. Sonunda onları takip etti, neredeyse hiçbir göze görünmeyen işaretlerden onların Şammar olduğunu tereddüt etmeden ilan etti, ancak sayıları sadece dört olan bir Bedevi'nin deloul'larını (binek develerini) çadırlarımızdan biraz uzağa bağladıklarını ve kampa giden ateşlerimiz tarafından çekilmeden önce zaten uzun bir yol kat ettiklerini belirtti. Bu işaretler yeterliydi. Çalınan atlarımızı nerede olurlarsa olsunlar bulup geri getireceğine dair yemin etti, çünkü Çöl'de onun koruması altındayken bize ait herhangi bir şeyi kaybetmemiz kendisi ve kabilesi için bir utançtı. Ve yeminine sadık kaldı. Yolculuğumuzun sonunda hemen hayvanların izini sürmeye başladı. Altı haftalık bir aramadan sonra, bir Arap kabilesine satıldıkları Fırat üzerindeki Ana'ya kadar gitti ve onları Musul'a getirdi. O

sırada uzaktaydım, ama onları Bay Rassam'a bıraktı ve bir Bedevi için görev icabı bir eylem gerçekleştirdiği için hiçbir ödül talep etmeden Çöl'e geri döndü. Gezgin Araplar arasında dürüstlük ve iyi niyet örnekleri nadir değildir, bunu kişisel deneyimlerimle onaylayabilirim.
Bay Rassam, Suttum'u sık violent bir şekilde beş veya altı yüz pound değerinde para ile Çöl'e gönderirdi ve bunu her zaman tam bir güvenle yapardı. Tek ödülü ara sıra bir ipek elbise ya da ailesi için birkaç şilin değerinde bir veya iki deve yükü mısırdı.‡ Son yıllarda Bedevi koyunlarının yününe Avrupa pazarlarında büyük bir talep olmuştur ve bu makalede büyük bir ticaret zaten Şammar ile açılmıştır. Arapların kışlık erzaklarını satın alabilmeleri için genellikle koyunlar kırkılmadan birkaç ay önce para avans olarak verilir. Bay Rassam böylece herhangi bir yazılı belge veya teminat olmaksızın peşinen birkaç bin pound ödemiştir. Kabileler kasaba civarından ayrılırlar ve vaat edilen yünle birlikte uzun deve dizileri gelene kadar onlardan bir daha haber alınamaz. Bağdat'tan Bay Rassam'a önemsiz bir meblağ, sanırım aralarındaki bir yün hesabının bakiyesi olan üç veya dört şilin ödemek için gelen bir Bedevi hatırlıyorum.
Aneyza'nın büyük kabilesinden bir genç anne babasıyla kavga edip kaçmış ve Musul'a gelmişti, buraya bir kolejde öğrenci olarak girdi. Mullah oldu ve Suriye çölünden sürülen kabilenin kıtlık nedeniyle ekin satın almak için kasabaya geldiği zamanki ilk arkadaşlarını neredeyse unutmuştu. Şeyhleri olan İbn Gaysiş, kaçağın hala hayatta olduğunu ve şimdi din adamı olduğunu tesadüfen duyarak, babasının öldüğünü ve ailesi arasında kanuna göre bölünmüş olan belirli sayıda devenin kendisine kaldığını söylemek üzere ona bir elçi gönderdi. Kabileye tahsis edilenler, kabilenin güvenli ellerinde kalmıştı ve her yıl artmıştı. Şef şimdi hak sahibi olarak onlarla ne isterse yapmaya hazırdı.
Bay Rassam, isteğim üzerine, Kalah Sherghat'taki kazıları yenilemek için bir grup Jebour göndermişti, burası çok yetersiz bir şekilde incelenmişti. Belaliss kaynakları, kalıntıların üzerine sarkan Gebel Makhoul'un omzundan, Cehennem Vadisi olarak adlandırılan Wadi Jehannem adlı vahşi, kayalık bir vadi ile ayrılır. Burayı ve tepeleri yaklaşık üç buçuk saatte geçtik ve aniden, bizi Bedevi yağmacılar sanıp kendilerini savunmaya hazırlanan işçilerin üzerine çıktık. Büyük höyüğün çeşitli yerlerinde hendekler açmışlardı ama önemli bir keşif yapamamışlardı ve platform üzerinde şimdiye kadar herhangi bir heykel veya yazıt içeren bir yapının varlığından şüphe duymaya meyilliyim. Dokuz katlı sarayların kaymaktaşından parçalar, siyah taştan bir heykelin parçası, birkaç çivi yazısı karakteri ve üzerinde büyük bir yazıt bulunan kanatlı bir boğanın parçaları, çölden gelen Araplar tarafından bu kadar zor erişilen ve maruz kalan bir yerde kazıların devam etmesini garanti edecek kadar yeterli görünmüyordu.§ Fırınlanmış kilden yapılmış büyük bir yazılı silindirin parçalarını, bir bakır kupayı, adi çömleklerden birkaç vazoyu ve höyükte daha önce açılan mezarlardan alınmış olanlara benzer bazı boncukları topladım.
Kalıntıların kuzeyindeki ormanda kamp kurduk ve Albou Mohammed'den on beş adam tarafından ziyaret edildik, bunlar dürüstçe hırsız olduklarını, tatilde olduklarını itiraf ettiler. Kabile dürüstlük konusunda pek iyi bir şöhrete sahip olmadığından ve konuklarımızın yolculuklarının amacını gerçekleştirmek için daha fazla gitmelerine

gerek kalmadığı izlenimini edinmelerini istemediğimizden, misafirperverlik görevlerini ihlal ettik ve iyi davranışlarının bir güvencesi olarak bazılarını gece için zincire vurduk.
Jebour'lara Kalah Sherghat'tan ayrılmalarını ve bizimle Musul'a dönmelerini emrettim. Şimdi daha önce tasvir ettiğim bir ülkeden geçiyorduk.‖ Abd'rubbou ve Jebour'ları Jernaf'ın zengin otlaklarında kamp kurmuşlardı. Bizi karşılamak için atlılarıyla birlikte çıktı. Onun çadırında ekmek yedik, Kiyarah'ın bitüm kaynaklarının yakınında gece için durduk ve ertesi gün Musul'a doğru dörtnala koştuk.
Keşif gezisinde sanatçı olarak Bay Cooper'ın yerine geçmesi için British Museum Mütevelli Heyeti tarafından Asur'a gönderilen Bay Bell, iki gün önce kasabaya gelmişti. Yokluğum sırasında yapılan kazıları incelemek üzere hiç gecikmeden onunla birlikte Kuyunjik'e gittim. Şimdi İngeltere'ye hareketimden önce Bağdat'ta ve Musul'a dönüşümden sonra ortaya çıkarılan heykelleri tasvir edeceğim.
Büyük salonun¶ kuzeyinde dört yeni oda keşfedilmişti. İlki# 96 fit'e 23 fit boyutlarındaydı. Duvarlarında bir Asur ordusunun savaştan dönüşü, ganimetleri olan esirler ve sığırlarla birlikte tasvir edilmişti. Mahkumlar, tepesi arkaya doğru bükülmüş bir başlıkla ayırt ediliyordu, Frig başlığına benzemiyordu, kısa tunikler ve geniş bir kemer takmışlardı. Kadınların omuzlarından abajo sarkan uzun bukleleri vardı ve saçaklı elbiseler giymişlerdi. Fatih kabilenin savaşçıları başlarının etrafında basit bir file taşıyorlardı; bir tunik, önden dize, arkadan ise bacağın baldırına kadar düşüyordu; dalgalı bir kuşak ve göğüslerini çaprazlayan bir kemer, iki büyük püsküle bitiyordu. Sırtlarında dairesel bir süslemeyle biten bir ok kılıfı taşıyorlardı. Esirler, görünümlerinden ve ağırlıklarından dolayı muhtemelen altın külçelerini veya başka bir değerli metali temsil etmesi amaçlanan küçük kareler taşıyorlardı. Hayvanları da aynı nesnelerle yüklüydü. Yükünü alan diz çökmüş bir deve, önemli bir gerçeklik ve ruhla tasarlanmıştı. Bacaklar altında bükülmüş, kuyruk kaldırılmış, adamın ayağı hayvanın boynunda tutuluyor ayağa kalkmasını engellemek için, bir ikincisi ise arkadan yükü ayarlıyordu, Çöl'de ve bir Doğu kasabasında her gün görülen bir grubu oluşturuyordu. Deve semeri de Araplar tarafından hala kullanılan semere çok benziordu.

Loading a Camel (Kouyunjik).

* Buna Harba Köprüsü deniyor, inanıyorum ki Halife Mustansır Billah tarafından yaptırılmıştır.
† Bizim solumuzda hatırı sayılır bir mesafede iki sulama istasyonu vardı. İlki (Karnaineh'den yaklaşık sekiz saat sonra), Sultaniyah; ikincisi (dokuz buçuk saat sonra), Mangour. Bunlar Şammar'ın kamp yerleridir.
‡ Kısa süre önce, zavallı Suttum'un Aneyza ile çıkan bir arbedede öldürüldüğünü büyük bir üzüntüyle öğrendim.
§ Asarhaddon'un kayıtlarını içeren, benim tarafımdan British Museum'a verilenle aynı boyut ve biçimdedir. Sadece kısmen restore edilmiştir ve tarihi olduğu anlaşılan yazıt henüz çözülmemiştir.

‖ Ninova ve Kalıntıları, cilt ii. bölüm xii.
¶ No. XIX. Plan I.
# No. XLIII. aynı Plan.

Kadınlar katırlara ve bu hayvanlar ile bazen insanlar tarafından çekilen arabalara biniyordu. Eşekler ve vagonlar, muhtemelen mısır içeren kazanlar ve çuvallar taşıyordu. Bir alçak kabartma dinlenmekte olan esirleri tasvir ediyordu; koşumları çözülmüş iki katır, yüklü arabanın önünde arpalarını yiyerek duruyordu; taşa oturmuş bir kadın dizlerinin üzerinde çocuğunu tutarken, kocası bir kupadan su içiyordu.
Bu oda bir ucundan 23 fit'e 13 fit boyutlarında küçük bir odaya* açılıyordu. Duvarlarında kısa tunikler giymiş, omuzlarından aşağı bir deri sarkan, önü bağcıklı çizmeler giymiş ve bacaklarının etrafında çapraz bağlar olan esir bir kabile tasvir edilmişti; kısa, gür saçları ve sakalları vardı.
Dış odada, büyük salona açılan büyük girişlerin karşısındaki iki kapı yolu, 62 fit'e 16 fit boyutlarında paralel bir daireye† çıkıyordu. Duvarlarında, ters çevrilmiş Frig başlığı takan aynı insanların fethi tasvir edilmişti.

Uzun esir kuyrukları vardı; bazıları arabalarda, diğerleri yayan gidiyordu. Yaylar ve ok kılıflarıyla silahlanmış savaşçılar, ganimetin bir kısmını taşımaya zorlanmıştı. Savaşçıların ve esirlerin kıyafetlerinde, vagonların ve savaş arabalarının biçimlerinde bu alçak kabartmalar, önceki bir bölümde tanımlanan Esarhaddon'un oğlunun heykellerine çarpıcı bir benzerlik taşıyordu.* Bu nedenle, aynı ulusun fethinin her ikisinde de kutlandığı ve bu duvarlarda Sennacherib'in Susiana veya Elam ülkesindeki başarılı savaşlarını kaydettiğimiz sonucuna varılabilir.†

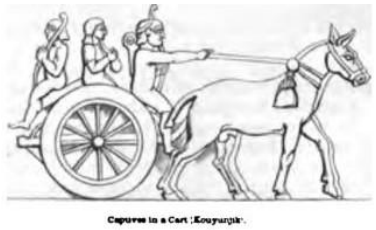

Bu oda, kendisine paralel olan diğeri gibi, bir ucundan 17 fit kare boyutlarında küçük bir odaya‡ açılıyordu. Duvarlarında, bitişik odada kaydedilen sefer devam ettirilmişti. Hala korunan alçak kabartmalar, savaş arabasındaki kralı esirleri kabul ederken tasvir ediyordu; müzisyenler onun önünde lir çalıyorlardı; dağlar ve ormanlar ile adı yazılı olan bir kale vardı

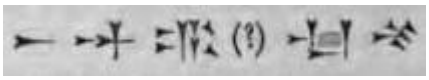

tanımlanamamış veya çözülememiştir.§
Bu odalar sarayın güney tarafındaki keşifleri tamamlıyordu. Aynı binanın kuzey tarafında ve platformun nehre bakan yüzünde, üçüncü bir büyük salonun bir duvarı açığa çıkarılmıştı; diğer duvarlar Musul'dan ayrıldığım sırada henüz kazılmamıştı.

Binanın bu bölümünün çok harap durumundan ve temel seviyesinin üzerindeki küçük toprak birikintisinden dolayı, içinde hala herhangi bir heykelin bulunup bulunmadığı şüphelidir. Ayakta duran duvarın üç girişi vardıll, merkez kanatlı aslanlar tarafından, diğerleri ise balık tanrıları tarafından oluşturulmuştu. Alçak kabartmalardan şimdi sadece parçalar kalmıştı. Bir seride, güney Mezopotamya'nın bataklıklarında yaşayan başka bir kabilenin fethi tasvir ediliyordu. Asurlular düşmanlarını, Afaij Arapları hakkındaki anlatımımda tasvir ettiğim gibi sazlardan yapılmış teknelerle ve küçük akarsuların oluşturduğu adalar üzerinde takip ediyorlardı.
Bataklığın içinden akan akarsular, at sırtındaki Asurlu savaşçılar. Yanındaki ahşap baskıda görüleceği üzere ülke, şu anda Afaij kabilelerinin yaşadığı ülkeye çok benziyordu. Esir kadınlar uzun, saçaklı ve işlemeli elbiseler giymişlerdi. Erkekler ise ayaklarına kadar uzanan peçeleri olan türbanlar giymişlerdi. Asurlular tapınaklarını yağmalamışlardı ve tanrılarını taşırken görülüyorlardı. "Gerçekten de, Asur kralları tüm ulusları ve ülkelerini yerle bir ettiler ve tanrılarını ateşe attılar; çünkü onlar tanrı değildi, insan elinin, odunun ve taşın işiydi; bu yüzden onları yok ettiler."** Ne yazık ki alçak kabartmalar o kadar çok zarar görmüştü ki bu tasvirlerin niteliği tatmin edici bir şekilde tespit edilemiyordu. Figürler, sağ elini kaldıran ve bir gürz taşıyan bir adam hariç, sakalsız görünüyordu.
Üç giriş, 80 fit'e 24 fit boyutlarında bir odaya açılıyordu; badanalı duvarlarında alçak kabartmaların sadece silik izleri vardı. Dağlar arasındaki bir vadide savaş arabalarından oluşan bir hattı, savaştan dönüşlerinde esirler ve ganimetlerle birlikte ganimeti taşıyan Asurlu savaşçıları, büyük bir odun yığınının üzerinde yanan bir ateşi, tepelerin üzerindeki kaleleri ayırt edebiliyordum. Bunların arasında bir kraliyet şemsiyesi ve tahtındaki kral vardı. Bu odanın kuzey ucuna açılan küçük bir odanın çeper duvarları neredeyse tamamen ortadan kaybolmuştu. Enkazda bulunan parçalar, buranın da kabartmalarla kaplı olduğunu gösteriyordu.
Salonun bu üç girişinin karşısında ve onlara karşılık gelen yerde, biraz daha küçük boyutlarda paralel bir odaya açılan üç kapı yolu daha vardı. Dört kaba duvarın parçaları, çizilecek kadar iyi korunmuş tek heykellerdi: sapanlar, okçular ve mızrakçılar tarafından savunulan birçok kuleli büyük bir şehrin kuşatmasını tasvir ediyorlardı. Kralın kendisi de savaş arabasıyla saldırıda hazır bulunuyordu. Etrafında savaşçıları ve yedek atları vardı.

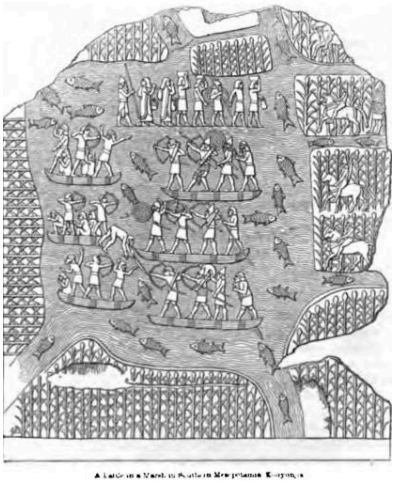

Binanın bu bölümünde, nehre bakan yüzün tam kenarında üç oda daha keşfedildi. Dış odanın duvarları neredeyse tamamen yıkılmıştı. Kuzey ucuna açılan küçük bir odadan, alçak kabartmaların hala kısmen korunduğu yaklaşık 24 fit kare boyutlarında ikinci bir odaya geçiliyordu. Alçak kabartmalar arasında bir bataklıktaki başka bir savaş tasvir edilmişti. Asurlu savaşçılar sazlardan yapılmış teknelerde savaşıyor ve esirlerini kıyıya çıkarıyorlardı; teknelerden biri, şişirilmiş bir deri üzerinde yüzen bir adam tarafından çekiliyordu.†† Sennacherib, palmiye ağaçlarından oluşan bir korunun ortasında, savaş arabasındayken esirleri ve katledilenlerin kafalarını kabul ediyordu. Üzerinde, mutat formda yazıldıkları için atladığım, adı ve unvanıyla başlayan aşağıdaki kısa epigraf vardı.*

No. XLIV. Plan I.
† No. XLVI. aynı Plan.
Bakınız Bölüm 20.
† Bu iki odadaki alçak kabartmaların birçoğunun çizimleri için Ninova Anıtları'nın 2. serisinin 33. ve 34. levhalarına bakınız.
‡ No. XLVII. Plan I.
§ Bu alçak kabartmalar, ayrıldığım sırada henüz çizilmemiş olanlar arasındaydı. British Museum Mütevelli Heyeti tarafından Bay Bell'in halefi olarak seçilen sanatçı Bay Hodder'ın o zamandan beri bunların kopyalarını yapıp yapmadığını bilmiyorum.
‖ No. LXIV. Plan I.
Bakınız Ninova Anıtları'nın 2. serisinin 27. Levhası.
İşaya, xxxvii. 18, 19.
† Ninova Anıtları'nın 2. serisinin 30. levhasına bakınız.
‡ No. LXV. Plan I.
§ No. LXVI. aynı Plan, 26 fit'e 19 fit.
‖ No. LXVII. aynı Plan. Uzunluğu yaklaşık 22 fit ve genişliği 15 fit idi.
¶ No. LXXI. aynı Plan.
** No. LXX. aynı Plan.
Bakınız Ninova Anıtları, aynı Plan.

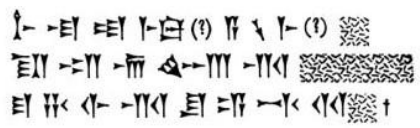

Bu yazıt şu şekilde okunuyor gibi görünmektedir: "Asur ülkesinin kralı Sennacherib, Sakrina şehrinden Agammi nehrinin ganimeti" (son satır yorumlanmamıştır). Bu şehrin adı bildiğim kadarıyla aynı kralın boğaları ve diğer anıtları üzerindeki kayıtlarda henüz bulunamamış olsa da, nehirden bahsedilmesi, alçak kabartmalarda Sennacherib tarafından saltanatının dördüncü yılında Keldani Susubira'ya karşı girişilen ve başkenti aynı akarsu üzerinde Bittul olan seferin bir bölümünün tasvirini

tanımamızı sağlamaktadır.‡ Nehrin kendisi henüz tanımlanmamış olsa da, şüphesiz ki

Chariot, with circular Shield attached. Kouyunjik.

ya Dicle ya da Fırat'ın bir parçası veya Basra Körfezi yakınlarındaki kollarından biridir. Fethi tasvir edilen ülkenin yerini belirlemekte gerçekten hiçbir zorluk çekmiyoruz. Bataklıklar ve palmiye ağaçları, buranın güney Mezopotamya'da veya Şattülarap'ın suladığı bölgelerde olması gerektiğini göstermektedir.

Büyük bir arabacı ve süvari maiyetinin bu savaşta Sennacherib'i takip ettiği görülmektedir. Heykellerde tasvir edilen savaş arabalarının yanlarına büyük daire kalkanlar sabitlenmişti.

Devasa kartal ayaklı figürlerin koruduğu bir kapı yolundan geçilerek son anlatılandan girilen üçüncü oda*, Babil'in bir kısmının veya onun güneyindeki başka bir bölgenin fethine dair heykelsi kayıtları içeriyordu. Silahlarına ve kıyafetlerine göre bölüklere ayrılmış uzun savaş arabası, süvari ve savaşçı kuyrukları krala eşlik ediyordu.

Asurlular

Ele geçirilen bir şehre ait Palmiye Ağaçlarını kesen Asurlular. Kuyunjik.

işgal edilen ülkenin ana şehrini aldıktan sonra, surların içindeki ve dışındaki palmiye ağaçlarını kestiler. Aynı ülkede hala görülenler gibi davul çalan adamlar ve şarkılarına ritim tutarak el çırpan kadınlar, fatihleri karşılamak için dışarı çıktılar. Surların altında büyük bir kazan tasvir edilmişti; bu kazanın metalden öküz tasvirleri üzerinde desteklendiği görülüyordu; belki de Süleyman'ın tapınağındaki tunç denize benzeyen bir kaptı.†

Avrupa'ya hareket ettiğim sırada Sennacherib'in harap sarayındaki keşifler bu şekildeydi. Bu muhteşem binada, neredeyse istisnasız tamamı Asur kralının savaşlarını, zaferlerini ve büyük işlerini kaydeden heykelsi kaymaktaşı levhalarla kaplanmış yetmiş birden az olmamak üzere salon, oda ve geçit açmıştım. Kabaca bir hesapla, araştırmalarım sırasında binanın sadece keşfedilen o bölümünde, devasa kanatlı boğalar ve aslan-sfrenksler tarafından oluşturulan yirmi yedi kapı yolu ile birlikte yaklaşık 9880 fit, yani neredeyse iki mil uzunluğunda alçak kabartma açığa çıkarılmıştı. Kazıların en büyük uzunluğu yaklaşık 720 fit, en büyük genişliği ise yaklaşık 600 fit idi. Oodaların tabanı, höyük yüzeyinin 20 ila 35 fit altındaydı.

Genel plana bir bakış, sarayın sadece bir kısmının keşfedildiğini ve bu devasa yapının büyük bir kısmının hala yer altında olduğunu gösterecektir. Avrupa'ya dönüşümden bu yana başka odalar ve heykeller keşfedilmiştir. Planda yer alan kalıntıların hem kuzeyinde hem de doğusunda oda izleri ve alçak kabartma parçaları

bulmuştum. Kazılar höyüğün tam kenarına kadar götürülmüştü; güneyde ve batıda ise doğal olarak o taraflarda nelerin kaplı olduğunu keşfetmek kalıyor. Sarayın keşfedilmemiş kısımlarından ne kadarının hala korunmuş olabileceğini tahmin etmek elbette imkansızdır.
Kazılar, Kuyunjik'in sarayı içeren köşesiyle sınırlı değildi. Derin hendekler ve tüneller açıldı ve höyüğün çeşitli yerlerinde deneme kuyuları açıldı. Muazzam tuğla örgü duvarlar ve temeller, heykelli ve heykelsiz kaymaktaşı parçaları, yazılı tuğlalar, sayısız küçük nesne ve diğer çeşitli kalıntılar keşfedildi.† Höyüğün kuzeyinde, aynı seviyede ve kireçtaşı levhalardan oluşan bir taban üzerinde duran, dört adet dairesel kaide bulduk. Bunlar, platformun kenarından sarayın bir girişine kadar uzanan ve üstü kapalı bir yolun ahşap sütunlarını desteklemiş olabilecek, birbirine benzer nesnelerden oluşan çift bir hattın parçasını oluşturuyor gibi görünüyordu; ya da
Asur Kaidesi. Ninova, Kuyunjik.

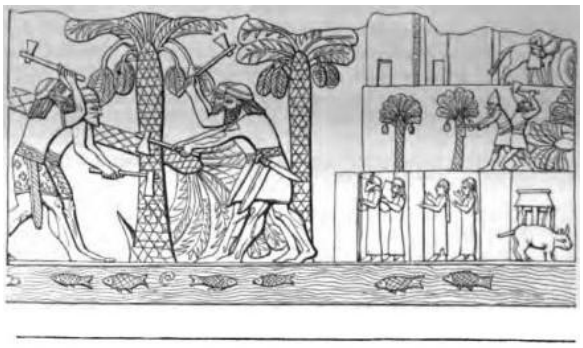

Assyrians cutting down the Palm Trees belonging to a captured City. Kouyunjik.

bir heykel caddesine temel teşkil etmiş olabilirler.* Etraflarındaki toprak yeterince temizlenmediği için, ikiden fazla sıra olup olmadığını tespit edemedim. Bunlar Ninova'da kazılan çok az sayıdaki mimari kalıntı arasındaydı. Üzerlerindeki süsleme çirkin değildir ve karakter olarak biraz Sarazen (Endülüs/Arap) tarzındadır.
Şimdi Kuyunjik'teki kazılar sırasında toprak ve molozlar arasında keşfedilen en ilginç küçük nesnelerden bazılarını tasvir edeceğim. Akılda tutulmalıdır ki, içinde gömülü sarayın bulunduğu höyük birden fazla kez ve birden fazla farklı halk tarafından bir kasaba için değilse bile bir kale alanı olarak kullanılmıştır. Ninova'nın Medler ve Babillilerin müttefik orduları tarafından tamamen yerle bir edildiğini biliyoruz; yine de Mcherdates'in kaleyi aldığını görüyoruz ve aynı yer daha sonraki birkaç yazar tarafından da zikredilmektedir.†

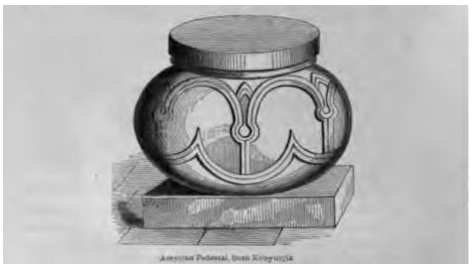

Assyrian Pedestal, from Kouyunjik

Yazıta göre, Ninova'da birden fazla Roma imparatorunun sikkeleri basılmıştır. Biri Trajan'ın başını taşımaktadır ve arkasında AUG. FELI. NINI. CLAV. (col.) ibaresi yer alır, iki askeri sancak arasında kanatlarını açmış bir kartal resmedilmiştir. Başka bir sikkenin bir yüzünde İmparator Maximus'un başı, diğer yüzünde ise bir elinde boğa

başı tutan çıplak bir figür ile COL. NINIVA CLAVD. ibaresi yer almaktadır. Claudius'un Doğu'da birçok koloni kurduğu ve kendisinden sonra Niniva Claudiuspolis olarak adlandırılan koloninin kurucusu olduğu anlaşılmaktadır.* Böylece höyük üzerinde çeşitli dönemlerde binaların inşa edildiği anlaşıldığından, çeşitli dönemlerin moloz kalıntıları arasında buna göre buluntulara rastlıyoruz. Asur sarayını kazarken, duvarları kaplayan levhalardan bu amaçla kırıldığı açıkça anlaşılan heykel parçalarından yapılmış birçok temele rastladık. İşçiler tarafından bana getirilen kalıntılar arasında birkaç çömlek parçası, sikkeler ve Ninova'da basılmış Trajan Sikkesi.

Pers Sasanileri dönemine ait, yani İsa'dan sonra üçüncü yüzyılın ilk yarısından yedinci yüzyıla kadar olan döneme ait Pehlevi karakterli yazıtlar içeren kötü kesilmiş taşlar vardı. Roma dönemine ait toprak figürler ve lambalar ile madeni paralar üzerindeki tarihlere göre İsa'dan sonra 74 ila İsa'dan sonra 201 yılları arasına tarihlenen, İmparatorlar Vespasian, Titus, Domitian, Trajan, Antoninus Pius, Marcus Aurelius, Lucius Verus, Commodus ve Septimius Severus'a ait seksen dokuz gümüş denarii definesi bulduk. Bay R. Stuart Poole, Ninova'da basılmış Maximinus Sikkesi.

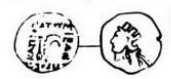

British Museum'dan —ki bu sikkelerin bir listesi ve tanımı için kendisine minnettarım— büyük bir olasılıkla bu sikkelerin Severus'un Mezopotamya Araplarına karşı düzenlediği ikinci sefer sırasında (İ.S. 202) ya da aynı imparator tarafından yürütülen Part savaşı sırasında bir Roma askeri tarafından gömüldüğünü tahmin etmektedir. Commodus'a ait sikkelerin sayısı ve Severus'un ardından gelen hiçbir imparatora ait sikkenin bulunmaması, definenin bu dönem civarında gömüldüğü inancını doğurmaktadır. Bu sikkelerin çoğunun, eğer varsa, çok az dolaşım izi taşıması da kayda değerdir. Ne yazık ki, çoğunlukla Doğu şehirlerine ait olmalarına

rağmen, Ninova'da basılmış hiçbir sikke yoktur. Arkalarından birkaçı oldukça nadirdir ve bir veya ikisi British Museum'un geniş koleksiyonunda bulunmamaktadır.* Seleukoslar ve Yunanlıların Asur ve Babil'i işgali döneminden kalma birkaç kalıntımız vardır: bunlar arasında küçük bir Herkül başı, gözleri fildişi kakmalı, pişmiş topraktan bir veya iki figür, bazı bakır ve cam kaplar ile çömlek ve bronzdan çeşitli nesneler yer almaktadır. Bu döneme şimdi Nimrud, Kalah Sherghat, Kuyunjik ve diğer Asur höyüklerinde bulunan toprak lahitleri, büyük küpleri ve diğer mezar kalıntılarını da dahil etmeye meyilliyim†; bu eserlerin, bu çalışma yazıldığında, çok daha erken bir döneme ait olduğuna inanıyordum. İngiltere'ye dönüşümden bu yana Vali Vekili Rassam, Kuyunjik'te kaymaktaşı levhalardan yapılmış ve görünüşe göre daha da geç bir döneme ait birkaç mezar keşfetmiştir; bunlardan birinin içinde, anladığım kadarıyla İmparator Maximinus'a ait altın bir sikke bulunmuştur. Ancak aynı değerli metalden ve camdan yapılmış çok ilginç kalıntılar içeriyorlardı. Bunlardan birinde, cesedin hatlarını mükemmel bir şekilde koruyan ince bir altın maske vardı.‡ Bay Rassam bana bu mezarların çoğunun daha önce soyulduğunu ve içindekilerin yağmalandığını bildirdi.

* Ninova Anıtları, 2. serinin 28. Levhasına bakınız.

† Her satırın sonunda bir karakter eksiktir.

‡ Sayfa 145'e bakınız.

* No. LXIX. Plan I. Yaklaşık 23 fit'e 19 fit.

† 1 Krallar, vii. 23–25. Süleyman'ın tunç denizi on iki öküz üzerinde duruyordu, üçü her bir ana yöne bakıyordu. Akılda tutulmalıdır ki, Asurlu heykeltıraş birçok figürü ifade etmek için sıklıkla sadece tek bir figür tasvir ederdi ve bu alçak kabartmada tasvir edilen kabı muhtemelen birden fazla öküz destekliyordu.

* Bu ölçümler sadece sarayın fiilen kazılan kısmını içermektedir.

† Ayrılışımdan bu yana, höyüğün merkezindeki harap mezarın yakınında oldukça güzel bir alçak kabartma bulunduğunu öğrendim.

* Kaidelerin merkezinden merkezine olan mesafe en geniş yerinde 9 fit 3 inç; çapları en dar yerinde 11½ inç ve tabanda 2 fit 7 inç idi. İkinci çift birinciden yaklaşık 84 fit uzaklıktaydı. Orada kaidelerden birinin merkezinden 6 fit 3 inç uzaklıkta güneşte kurutulmuş tuğla duvar kalıntıları vardı.

† Tacit. Ann. lib. xii. c. 13., and Ammianus Marcell. l. xxiii. c. 20. İkinci yazar özellikle kasabanın Perslere ait olduğundan bahseder.

* Ön yüzünde surlu taçlı bir kadın başı ve arkasında ΑΤΟΥΣΙΩΝ Τ(ων) π(ροç) ΤΟ(ν) ΚΑΠΡΟΝ efsanesi bulunan, palmiye dalı ve bir oku çevreleyen bir Yunan sikkesi vardır. Bu sikke ilk olarak Millingen (Anc. Uned. Coins, Lond. 4to. 1870, p. 82.) tarafından Ninova'dan çok uzak olmayan Caprus veya Küçük Zab yakınındaki Atusia'ya atfedilmiştir. Ok sembolü Dicle'ye işaret ederken, palmiye dalı ülkeyi simgeler. Bu sikkenin bir notu için Bay Vaux'a minnettarım.

† British Museum'da bulunmayan denariiler şunlardır:—Ön Yüz: M. Aurelius, AVRELIVS . CAES . ANTON . ...; Arka Yüz: ayakta askeri figür, TR . POT . X . COS . ...: Ön Yüz: aynı imparatorun başı, ... TON . AVG . PII . F .; Arka Yüz: Securitas (?) ayakta, ... COS . II: Ön Yüz: Commodus'un başı, ... AEL . AVREL . COMM . AVG . P . FEL .; Arka Yüz: Ceres (?) ayakta, .

P . M . TR . P . XVII . IMP . VIII . COS . VII . P . P (bir varyasyon): Ön Yüz: Commodus'un başı, . . . [A]EL . AVREL . COMM . AVG . . . .; Arka Yüz: ellerinde kadüse ve bereket boynuzu tutan kadın figürü, ayakta, . . . IMP . VIII . COS . VII . P . P .
† Aynı döneme ait olduğunu tahmin ettiğim bir sıra küp Khor-sabad'da keşfedilmiş ve Bay Botta'nın Asur üzerine olan çalışmasında resmedilmiştir.
‡ Subaylar tarafından açılan bir mezarda da benzer bir altın maske bulunmuştur.

Musul çevresindeki ülkenin her yerinde yapılan en dikkatli aramalara rağmen şüphe götürmez tek bir Asur mezarı bulamadığımı, ne de Ninova halkının ölülerini nasıl veya nereye gömdüğünü tahmin edemediğimi belirtmek gerekir. Bu sayfalarda sıklıkla tasvir edilen tepelerdeki mezar odaları, kuşkusuz nispeten geç bir döneme aittir. Kuyunjik'in çevre surlarının dışındaki ve arasındaki kayalık vadiler, mezar izleri için en büyük özenle tekrar tekrar incelenmiştir, ancak sonuçsuzdur. Ülkenin yüzeyine dağılmış çok sayıdaki yalıtılmış konik höyükte, buraların defin yerleri olduğunu gösterecek hiçbir şey tespit edemedim. Ancak buraların henüz yeterince kazılmadığı itiraf edilmelidir. Bunlarda daha ileri denemeler yapılmalı ve tam temellerine tüneller açılmalıdır. Şimdiye kadar keşfedilen tek Asur mezarı, muhtemelen Nimrud'un yüksek höyüğündeki tonozlu odadır; burası bir zamanlar kuzey-batı sarayının kraliyet kurucusunun kalıntılarını içermiş olabilir. Asurlular da Perslerin ateşe tapanları gibi ölülerini beyazlamış kemiklerden başka bir şey kalmayana kadar açıkta mı bırakıyorlardı, yoksa onları yakıp küllerini rüzgara mı savuruyorlardı? Bu konudaki adetlerine dair şimdiye kadar keşfedilen hiçbir alçak kabartma veya anıt tarafından tek bir ipucu bile verilmemiştir. Asurlular, ölümden sonra uygulanan törenleri ve hatta gelecekteki bir durumun olaylarını neredeyse her tapınak ve mezarın duvarlarında tasvir eden Mısırlıların aksine, ölülerine ve cenaze törenlerine yapılan tüm atıflardan kaçınmış görünmektedirler.
Kuyunjik'te bulunan ve Akamenid Pers dönemine atfedebileceğim yegane kalıntılar, birkaç kap kalıntısı ve

Fragment of Dish, with Inscriptions in Hieroglyphs, from Kouyunjik

Kuyunjik'ten Hiyeroglif Yazıtlar içeren Tabak Parçası.
o nehrin kıyısındaki Fırat keşif gezisine aittir. Bu eser, inanıyorum ki Doğu Hindistan Şirketi'nin müzesinde korunmaktadır. Kuyunjik'te açılan mezarlar, kamuya açık basılı yayınlarda Asur krallarına ait olarak tanımlanmıştır. Altın ve gümüş süslemeler, boncuklar vb. içeren benzer mezarlara, Araplar tarafından kalıntılar arasında ara sıra rastlandığı görülmektedir. Rich'in Kerdestan'ı, cilt ii. s. 126'ya bakınız.
serpantin ve mermerden yapılmış vazolar. Bu nitelikteki bir parça, Bay Birch'e göre Ptolemaioslar dönemine ait karakteristik Mısır hiyeroglifleri ile yazılmıştır.*
Kalıntılardan elde edilen Asur rölyefleri arasında en ilginç olanları şunlardır:

Kireçtaşından yapılmış, üslubunun cesaretiyle dikkat çeken devasa sakalsız bir baş. Bu, muhtemelen bir aslan-sfrenksin parçasıdır.†
Vazo ve kap parçaları ile aslan başı biçimindeki kulplar.
Alçak kabartma figürlerle oyulmuş, üzerinde Esarhaddon'un soyağacı ve unvanlarını içeren bir yazıt bulunan çizgili bir mermer parçası.
Arap kadınları arasında hala yaygın olarak kullanılanlara benzeyen, incilerle süslenmiş altın bir küpe.
Dış kısmı, aslanla mücadele eden Asur Herkülü'nün alçak kabartma figürleriyle süslenmiş, kireçtaşından yapılmış kaba dairesel bir kap.

Kuyunjik'te bulunan Kaba Kap.
Altın ve gümüşten küpe ve diğer süs eşyalarını dökmek için kalıplar. Üzerlerindeki formlar tamamen Asur tarzıdır; aslan başlı ilah, koni, boğa başı ve Nimrud heykellerinde görülen kutsal işaretler gibi.
kralın boynunun etrafında. En büyük kalıp kireçtaşından, diğerleri serpantindendir. Bunlar, günümüzde Arap kuyumcuları tarafından kullanılanların tam olarak aynısıdır.
Çeşitli bakır aletler (biri orak şeklinde), bir anahtar*, bir tarak ve mızrak ve ok başları gibi diğer nesneler, demirden; cam şişeler, çömlekler, pişmiş toprak parçaları ve mermerden yazıtlı levhalar ve daha önce sayılanlarla birlikte diğer birçok kalıntı şu anda British Museum'da bulunmaktadır.
Uzun zamandır sözde Yunus peygamberin türbesinin üzerinde bulunduğu höyükte bazı denemeler yapmayı arzuluyordum. Bu höyük, Musul'un karşısındaki büyük harabe grubunun bir parçasını oluşturur ve Kuyunjik gibi çevre surlarının içinde yer alır. Bazıları buranın antik Ninova'nın gerçek yerini temsil ettiğine inanıyordu; Kuyunjik ise daha sonraki bir dönemde şehre eklenen bir sarayın kalıntısıydı. Bu nedenle höyüğün kapladığı yapının niteliğini ve muhtemel tarihini tespit etmek önemliydi. Mekanın kutsallığı açıkça herhangi bir kazı girişimini engelliyordu ve araştırmalarımı mahallenin Müslüman sakinlerinin şüphelerini çekmeden yürütmek için gerekliydi.
Türbeyi içeren caminin çevresinde bir köy yükselmiştir. Höyüğün geri kalanı, Müslüman mezarlarıyla yoğun bir şekilde kaplanmış bir mezarlık tarafından işgal edilmiştir. Çevre ülkeden gerçek inananlar ölülerini bu kutsal mekana getirirler ve Nebbi Yunus'taki bir mezarı rahatsız etmek, hoş olmayan sonuçlara yol açabilecek bir kargaşaya neden olabilir. Sözde mezarın kendisi karanlık bir iç odadadır. Kutsal mekanın içine Müslümanlardan başkası kabul edilmemelidir, ancak iyi dostum Mullah Sultan, caminin koruyucusu sayesinde kutsal mekanı birden fazla kez ziyaret ettim. Kuran'dan ayetler işlenmiş yeşil bir bezle tamamen gizlenmiş kare bir plastik veya ahşap lahit, ortak bir Avrupa halısı ile kaplanmış bir dairenin merkezinde

durmaktadır. Benzer Müslüman binalarında görülenler gibi birkaç devekuşu yumurtası ve renkli püsküller tavandan sarkmaktadır. Küçük parmaklıklı bir pencere, gerçek inananların dua etmek için toplandıkları salona bakar. Bir merdiven kutsal odaya çıkar. Mezarı bu noktaya yerleştiren geleneğin sadece bir efsane olduğunu tekrarlamak yersizdir.†
Nebbi Yunus köyü Türkmen aileler tarafından meskun kılınmıştır.
Konutlarının bazıları hatırı sayılır bir alan kaplamaktadır. En büyüklerinden birinin sahibinin yaz için serdaub'lar veya yer altı odaları yapmak istediğini duyarak, acentem Toma Shishman aracılığıyla, kazılar sırasında keşfedilen tüm kalıntıları ve heykelleri almam şartıyla bunları onun için kazmayı teklif ettim. Bu yolla höyüğün küçük bir kısmını incelemeyi başardım.
Birkaç günlük çalışmanın ardından, işçiler bir odanın duvarlarına ulaştılar. Bunlar yazılı, ancak yontulmamış kaymaktaşı levhalarla kaplıydı. Yazıtlar sadece Nimrud'daki boğalar ve sfrenksler üzerinde bulunanlar gibi Esarhaddon'un adını, unvanlarını ve soyağacını içeriyordu. Kalıntılardan birkaç tuğla ve taş parçası da elde edildi, ancak hepsi aynı yazıtı taşıyordu. Yunus Peygamber höyüğünde Musul'da ikamet ettiğim süre boyunca daha eski bir binaya ait hiçbir kalıntıya ve daha erken bir döneme ait hiçbir esere rastlanmadı.
İngiltere'ye dönüşümden bu yana, köyün bir sakini evinin temellerini kazarken, bir çift devasa insan başlı boğa ve Louvre'dakilere benzer aslanı katleden Asur Herkülü'nün iki figürünü açığa çıkardı. Keşfini derhal İngiliz Vali Vekili'ne bildirdi, o da durumu British Museum Mütevelli Heyeti tarafından Bay Bell'in halefi olarak gönderilen sanatçı Bay Hodder'a iletti. Bazı ihmaller nedeniyle, bu ilginç örnekler diğerleri varlıklarından haberdar olmadan önce ziyaret edilip güvence altına alınmadı ve bunlara sahip olunmaya çalışılmadı. Türk makamları, elbette, kendileri için heykellere el koyarak rakip antikacıların iddialarını çözdüler. Çeşitli nedenlerden ötürü buna çok üzülünmektedir. Bu kalıntılar, muhtemelen Esarhaddon dönemine ait olacaktır.

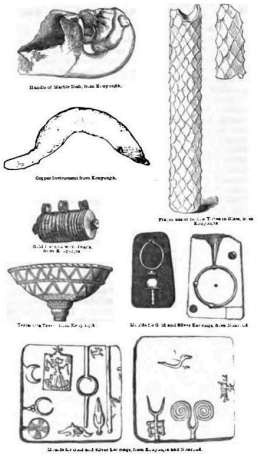

Yunus'un türbesi ile Kuyunjik höyüğü arasındaki ovada, denetçilerimden biri sağlam tuğla örgüden bir binanın temellerini ve beyaz mermerden devasa bir heykelin parçasını keşfetti. Bu kalıntılar diğer kalıntılarla aynı döneme ait görünmektedir ve muhtemelen küçük bir tapınağa veya kutsal mekana aittir.

Kuyunjik çevre surunun üç mil kuzeyinde ve Dicle kıyısında Shereef-Khan adlı bir köy vardır. Yakınında birkaç höyük bulunmaktadır. En büyüğü, Asur'un büyük kalıntılarına göre boyut olarak çok daha küçük olsa da Nimrud ve Khorsabad'dakiler gibi bir köşesindeki konik bir yığınla ayırt edilir. Yakınında, bir zamanlar Dicle'den gelen suyu zengin bir alüvyonlu ovaya ileten bir kanalın kalıntıları vardır. Bu setler bir duvar veya surla karıştırılabilir. Bir süre benim gözetimimde bu höyükte kazılar yapıldı ve içinde ilginç keşifler yapıldı. Yüzeyin hemen altında bir binanın kalıntıları yer almaktadır. Odaların duvarları güneşte kurutulmuş tuğlalardandır, ancak kalıntılar arasında birkaç kaymaktaşı levha ile boyalı ve yazılı tuğlalar bulunmuştur. Binanın üst kısmı ile daha alçak bir bölümünü bağlamak için geniş bir kaymaktaşı merdiven kullanılmıştır.

Tuğlalar üzerindeki yazıtlar Sargon ve Sennacherib'in isimlerini içermektedir. Eski krala ait olanlar şu şekildedir: "Asur kralı Sargon, ben o (veya yeri) Sargon kalesi (öyle adlandırdım) höyüğün; güneş tapınağını . . . yanına inşa ettim." Diğer tuğlalar Mars'a veya başka bir Asur ilahına adanmış bir tapınaktan bahsetmektedir.* Kalıntılarda bulunan iki yazılı kireçtaşı levhadan, daha sonra Susiana'ya karşı savaşan oğlu Esarhaddon tarafından burada bir saray inşa edildiğini ve alçak kabartmaların, onun zaferlerini Kuyunjik'teki Sennacherib sarayındaki bir odanın duvarlarına oyulmasını emrettiğini öğreniyoruz, büyükbabası. Yazıttaki yerin adı Tarbisi gibi görünmektedir. Mahallede henüz incelenmemiş birkaç küçük höyük daha vardır.

Nimrud'da kazılar neredeyse durdurulmuştu. Hala höyüğün merkezinde çalışan birkaç Arap, daha önce keşfedilen binanın heykelli duvarlarının kalıntılarını bulmuştu. Bunlar arasında aslanlarla ve efsanevi hayvanlarla mücadele eden kanatlı adamlar gibi birkaç devasa figürün alt yarısı korunmuştu.

Kalıntıların farklı yerlerinde birkaç küçük ilgi çekici nesne keşfedildi ve kuzey-batı ve güney-doğu saraylarında bazı ek odalar incelendi. Ancak bunların hiçbirinde heykeller, hatta tuğlalara basılanlar dışında yazıtlar yoktu; ne de yapılarında özel bir tanım veya ek planlar gerektirecek yeni bir şey vardı.† Güney-doğu yapısı hatırı sayılır büyüklükte bir bina gibi görünmektedir. Daha önce incelenenlerin kuzeyinde birkaç oda açıldı. Kalıntıları arasında bulunan tuğlalar, buranın Esarhaddon'un torunu tarafından inşa edildiğini kanıtlamaktadır, bu yüzden burası sonuç olarak Asur krallarının sonuncularından birine ait olmalıdır. Yazı
tion yeni ve hatırı sayılır bir öneme sahip olduğundan, birkaç kopyanın karşılaştırılmasından restore edilmiş bir metni ekliyorum.

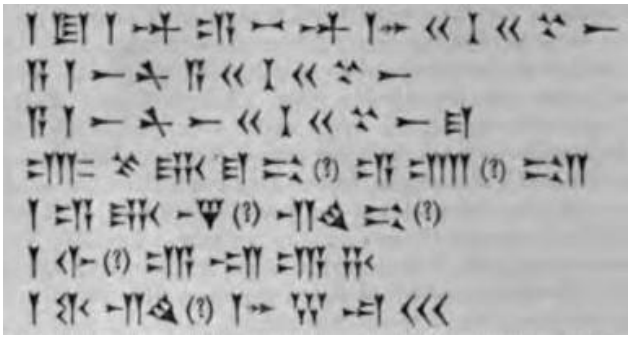

Aynı alfabetik değere sahip varyantların veya farklı harflerin bazen bu isimlerde kullanıldığı ve binanın yerinin adının merkez saraydaki tuğlalarda olduğu gibi yazılmadığı görülmektedir.
Nimrud'daki Üst Odadan Fincan.
Nimrud'daki kazılar sırasında başlıca bulunan kalıntılar, üzerinde vazolar, boncuklar ve süs eşyaları bulunan birkaç mezardı. Höyüğün farklı yerlerinden birkaç büyük toprak küp, üst odaların kalıntılarından alışılmadık şekildeki bir dizi küçük fincan, çeşitli türlerde diğer çömlekler ve pişmiş kilden yapılmış bazı kaba figürler elde edildi.

Kuzey-batı sarayında, başı sırtına doğru çevrilmiş, yeşil taştan yapılmış, Ninova Anıtları'nın ilk serisinde kazınmış beyaz mermerden olana benzer bir ördek de keşfedildi.* Bu iki nesne hatırı sayılır bir ilgiye sahiptir, çünkü üzerlerindeki kısa yazıtlardan öğrendiğimize göre, Dr. Hincks tarafından çözüldüğü üzere, bunlar otuz mana veya yarım Babil talenti ağırlığındadır. İkinci kazılar sırasında Nimrud'da bulunan ördek üzerindeki yazıt şu şekildedir:—

Diğeri üzerindeki yazı zaten yayınlanmıştır.† Bunlar darphanede incelenmiş ve 40 lb. 4 oz. ağırlığında oldukları bulunmuştur.
4 dwt. 4 gr. ve 39 lb. 1 oz. 1 dwt. 6 gr. Aralarındaki fark, birinin başının kırılmış olmasından kaynaklanmaktadır.*
Aynı kalıntılardan elde edilen, üzerinde Asur rakamları yazılı pişmiş kilden yapılmış iki benzer figürün ve akik, oniks ve diğer sert malzemelerden yapılmış küçük boyutlu diğer figürlerin de benzer şekilde ağırlıklar, muhtemelen talentin veya mananın parçaları olduğu sonucuna varılabilir. İlk araştırmalarım sırasında Nimrud'da keşfedilen ilginç bronz aslan serisinin de benzer bir amaç için kullanılmış olması son derece muhtemeldir. Üzerlerindeki yeşil pas tabakası temizlendiğinden, birkaç örnekte iki kısa yazıt taşıdıkları görülmüştür; biri Sennacherib'in adını içeren çivi yazısı karakterleriyle, diğeri Fenike dilinde veya kurşun kalemle yazılmış Sami harfleriyle, buna bronz üzerine açılmış paralel çizgiler veya çentikler eşlik etmektedir.† Dr.

	Weight of Lions.				Number of Marks on Lions.	Weight of Ducks.			
	lb.	oz.	dwt.	gr.		lb.	oz.	dwt.	gr.
1.	×38	11	6	16	15	40	4	4	4
2.	×13	4	12	22	5	39	1	1	6
3.	7	11	12	12	3		6	2	3
4.	×5	6	8	8	2				
5.	id.				2		5	14	13
6.	2	9	4	4	2		4	2	3
7.	2	6	9	4	1			13	17.36
8.	1	9	12	2	1			4	23.36
9.	×1	5	17	2	×			4	19.65
10.	1	4	2	2	1			3	15.65
11.	id.				1				
12.	×	7	15	0	5			3	8.65
13.	×	7	13	8	4			1	15.625
14.		6	8	10	0			1	9.85
15.		1	15	0	3			1	6.75

* Mısırlıların aksine, Asurlular mezar sahnelerini nadiren tasvir ederlerdi. Bu tabak parçası üzerindeki Mısır hiyeroglifleri, o dönemin ticari veya kültürel ilişkilerini göstermektedir. Bay Birch'in bu konudaki notları için orijinal metne bakınız.

† Bölümün sonundaki ahşap baskıya bakınız.

* Bu bir Asur kilidi mekanizmasının parçasıdır.

† Dinler tarihi ve coğrafi efsaneler açısından bu türbenin konumu önemlidir. See Nineveh and its Remains, vol. i. introduction, p. xxii. Benjamin of Tudela places the tomb of Nahum at Ain Japhata, to the south of Babylon.

* Albay Rawlinson'a göre (Outlines of Assyrian History, p. xx.), Neptün veya Nuh'a adanmıştır!

† Üst odaların planı için bakınız Nineveh and its Remains, vol. ii. p. 14., ve ilk keşif gezisi sırasında kazılan güney-doğu sarayındaki odaların planı için, aynı cilt, p. 39.

* Levha 95. A.

† Bakınız British Museum Series, p. 83. F.

* Darphanede yapılan hassas ölçümler, Asur talent sisteminin Roma ve Yunan sistemleriyle olan ilişkisini doğrulamaktadır. Ağırlık tablosundaki detaylar için orijinal İngilizce listeye başvurulabilir.

† Bronz aslanlar üzerindeki çift dilli yazıtlar, Asur'da ticaret dilinin çeşitliliğini göstermesi açısından önemlidir. Ağırlık tablosunun detayları için orijinal metindeki liste incelenebilir.

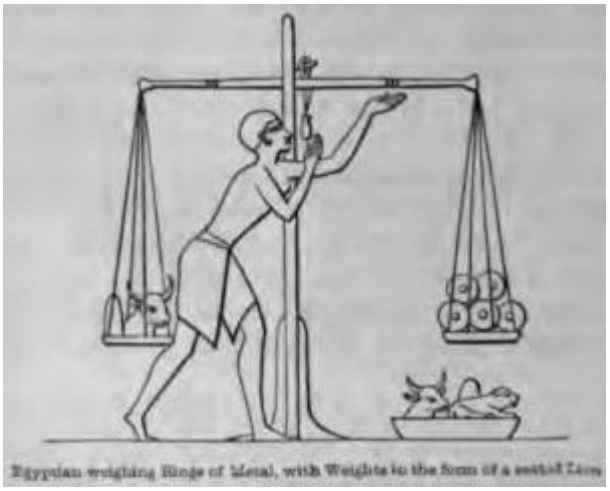

Egyptian weighing Rings of Metal, with Weights in the form of a seated Lion

Lepsius yakın zamanda bir Mısır mezarından, altın veya gümüş halkaları tartan bir adamı tasvir eden bir alçak kabartma yayınladı; bu tartım işlemi
Maden Halkaları Tartan Mısırlı, Oturan Aslan Biçimindeki Ağırlıklarla
bir boğa başı ve sırtında bir halka olan oturan bir aslan biçimindeki ağırlıklarla yapılıyordu ve bunlar şu anda British Museum'da bulunan Ninova kökenli ağırlıklarla tamamen aynıdır.*

Cylinders in green Jasper

Tarafımdan İngiltere'ye büyük bir koleksiyonu getirilen oyma silindirler veya mühür taşları, Asur ve Babil antikaları arasında önemli olduğu kadar ilginç bir sınıfı da oluşturur. Boyutları yaklaşık iki inç ile bir inçin dörtte biri arasında değişir; ya

tamamen dairesel, ya fıçı şeklinde ya da ekteki ahşap baskıda tasvir edildiği gibi hafifçe içe doğru kavislidir.

Ancient Assyrian Cylinder, in Serpentine

Genellikle lapis lazuli, kaya kristali, akik, ametist, kalsedon, agat, oniks, yeşim, kuvars, serpantin, siyenit, şark alçıtaşı, yeşil feldispat ve hematitten yapılırlar. İşçilik kalitesi farklı örneklerde değişiklik gösterir; bazılarında dikkate değer bir keskinlik ve incelik bulunurken, diğerlerinde o kadar kabadır ki üzerlerine oyulmuş nesneleri tanımak neredeyse imkansızdır. Konular genellikle dini ya da tarihidir, ilki çoğunluktadır ve birçoğunda çivi yazısı karakteriyle kısa yazıtlar yer alır. Bu silindirler birkaç farklı döneme aittir.* Benim bildiğim en eskileri, Ninova'da bugüne kadar keşfedilen en eski binaları inşa eden kralların dönemine ait olanlardır. Albay Rawlinson, yakın zamanda Shereef-Khan kalıntılarında bulunan bir tanesinin üzerinde erken Nimrud kralının iki öncülünün isimlerinin yer aldığını belirtir. Eğer durum böyleyse, ki ben bundan şüphe duymaya daha çok meilim, bu örneğin antik dönemine dair bir kanıtımız var demektir. Konuların benzerliğinden ve aralarındaki sanat tarzından

ve Nimrud'daki kuzey-batı sarayındaki heykellerden yola çıkarak, tarafımdan toplanan diğer bazı örnekleri de aynı döneme atfetmeye cesaret ettim. Bu sınıftaki silindirlerin neredeyse tamamı serpantinden kesilmiştir ve üzerlerindeki tasarımlar genellikle kaba ve kabaca oyulmuştur. Konular genellikle savaş arabasındaki kralın bir aslana veya yaban boğasına oklarını fırlatması, savaşta savaşçılar, ilahın sembolü önünde ibadet eden hükümdar veya rahipler, kartal başlı tanrı, kanatlı boğalar ve aslanlar ve diğer mitolojik hayvanlardır; bunlara yaygın Asur sembolleri eşlik eder: güneş, ay, yedi yıldız, kanatlı küre, kutsal ağaç ve
kama veya çivi yazısı unsuru. Görünüşe göre bu döneme ait benzersiz bir örnek, otuz iki insan kafasının ortasında duran mızraklı bir adamı tasvir eder, muhtemelen başarılı bir savaşçının mührüdür.

Assyrian Cylinder, in Agate.

Assyrian Cylinder, in Porcelain or Quartz.

Bir diğerinin üzerinde ise bir insan figürünün önünde bir kaplumbağa ve bir kuş yer alır.
Tarih sırasına göre bir sonrakiler Sargon ve haleflerinin dönemine ait olanlardır. Bu döneme balık tanrısı olan silindir aittir ve bunun, bu çalışmanın önceki bir bölümünde tasvir edilen Sennacherib'in kendi mührü olduğuna inanıyorum.* Agattan kesilmiş çok güzel bir örnek, önünde bir köpeğin oturduğu, belki de Astarte veya Ay olan ve on yıldızla çevrili bir Asur tanrıçasını temsil eder. Onun önünde ayın hilali ve ibadet pozisyonunda bir rahip bulunur. Bir ağaç ve şaha kalkmış bir keçi (her ikisi de ortak Asur sembolleridir) grubu tamamlar. Diğerlerinde ise aynı döneme ait tanrıların çeşitli formlarda temsil edildiğini görürüz,

In Iron Hematite.

In Jasper.

Babylonian Cylinders.

Babylonian Cylinder, in green Jasper.

kral ve rahipler onların önünde ibadet ederler, döneme özgü sunaklar ve çeşitli işaretler ile mutat mistik semboller yer alır. Beyaz porselen veya kuvarstan yapılmış küçük bir silindir üzerine,
bir yavruyu emziren ve Nimrud'da keşfedilen fildişi oymalar arasında da rastlanan bir Asur sembolü olan Hint ırkına ait bir inek kazınmıştır.*
Saf Babil silindirlerine Avrupa koleksiyonlarında Asur silindirlerinden daha yaygın rastlanır. Genellikle kutsal figürlerle oyulmuşlardır ve bunlara mührün sahibinin adını ve koruması altına muhtemelen kendisini yerleştirdiği ilahın adını içeren Babil çivi yazısı karakterinde kısa bir yazıt eşlik eder. Genellikle bu tür nesneler için favori bir malzeme olduğu anlaşılan kırmızı demir cevheri veya hematitten kesilirler.

Cylinders with demetic Characters.

Ancak birçok örnek agat, yeşim ve diğer sert maddelerdendir. Benim tarafımdan elde edilen bu türdeki en ilginç silindirler arasında, önceki bir bölümde tasvir edilen lekeli siyenit olanı* ve bir bufalo ile mücadele eden Asur Herkülü'nü temsil eden yeşil yeşim olanı yer alır; tasarımı dikkate değer bir oyma derinliğine ve ruhuna sahiptir ve

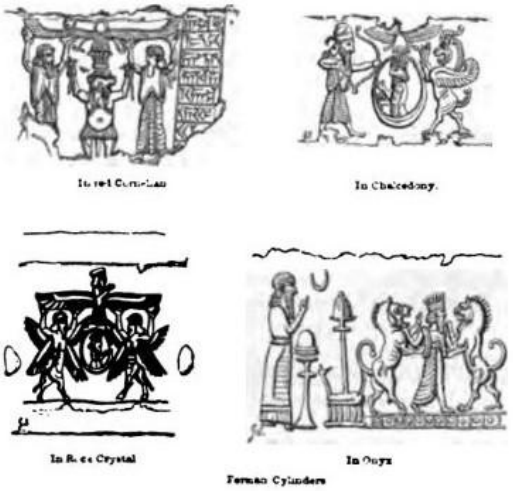

In Chalcedony.

In Rock Crystal

In Onyx

Persian Cylinders

diğeri ise ibadet halindeki bir adamdır. Pers dönemine ait ilginç bir örnek de aynı koleksiyonda mevcuttur. Üzerinde, kanatlı bir insan başlı boğa ile mücadele eden kral ve tanrı Hürmüz'ün tasvirinin altında bir grifon kazınmıştır. Yazıtın ilk kelimesi saf İbranicedir, חתם, Katham, "mühür" anlamına gelir ve ardından bir adamın ve babasının isimleri gelir ki bunları tatmin edici bir şekilde çözemedim.
Pers silindirleri sıklıkla Akamenid hanedanının anıtlarına özgü çivi yazısı karakterinde bir yazıt taşırlar. Bu sınıfın en ilginç örneği, British Museum'daki, üzerinde Kral Darius'un savaş arabasında, kendi adı ve babasının adıyla kazınmış olduğu bilinen yeşil kalsedon mühürdür. Bu muhteşem parça muhtemelen bir kraliyet mührüydü. Aynı koleksiyondaki bir diğeri, bir saray nazırı olduğu veya Pers sarayında başka bir görevde bulunduğu anlaşılan bir Arsaces'in adını taşır.* Cihaz, iki elinde birer lotus çiçeği tutan, düz yüzlü Tanrı Typhon'u (?)† temsil eder; üzerinde iki rahip tarafından desteklenen yüce ilahın sembolü yer alır. Kaya kristalinden yapılmış, bu ülkeye tarafımdan getirilen ve şu anda British Museum'da bulunan çok güzel bir silindir, Perspolis'teki gibi tasvir edilen Tanrı Hürmüz'ü, içinde bir kuş resmi bulunan bir ovalin üzerinde, insan başlı iki kanatlı boğa tarafından kaldırılmış olarak gösterir. Bu mücevher üzerindeki oyma, inceliği ve küçüklüğü ile dikkat çekicidir.
Pers silindirleri, Akamenid hanedanının heykellerinde olduğu gibi, kıvrımlar halinde toplanmış kıyafet kumaşlarından hemen tanınırlar; bu özellik saf Asur veya Babil anıtlarında asla bulunmaz; kralın tacı; yüce ilahın veya Hürmüz'ün formu ve Perspolis duvarlarındaki heykelleri andıran canavarca formlar ile ayırt edilirler. Pers Sasaniler ve Arsakiler hanedanlarına ait, üzerlerinde Asur ve Babil

kalıntılarındakilere tam olarak benzeyen konular ve mitolojik figürler kazınmış mücevherler ve değerli taşlar hiç de nadir olmasa da, bildiğim kadarıyla bu formda hiçbir silindire bu dönemlere ait olarak rastlanmamıştır. Bu formdaki mühürlerin Akamenid gücünün çöküşünden sonra kullanıldığı görülmemektedir.
Bu silindirlerin, sahibinin bir tür astrolojik haritası olduğu veya doğumuna ve talihine hükmettiği varsayılan ilahların figürleriyle kazınmış muskalar olduğu tahmin edilmiştir. Ancak yukarıda tasvir edilen örneklerden açıktır ki bunlar, üzerlerine resmi ve özel belgelerin yazıldığı kil ve diğer malzemeler üzerine basılmak üzere tasarlanmış mühürler veya damgalardı.* Herodot, Babillilerin modern bir Doğulunun her zaman mührünü taşıması gibi, mühürlerini sürekli yanlarında taşıdıklarını belirtir.† Bunların kullanılma biçimi, Kuyunjik'ten alınan yazılı bir pişmiş toprak tabletin ekteki gravüründe gösterilmiştir.
Mühür, harfler basıldığı sırada nemli kil üzerine belirgin bir şekilde yuvarlanıyordu.‡ Tablet daha sonra
fırına yerleştirilir ve pişirilirdi. Bu silindirlerin tamamı delinmiştir ve işçilerim tarafından Sincar yakınlarındaki çöldeki bir höyükte bulunan bir örnek, bakır yuvasını hala korumaktadır. Bunlar metal bir eksen etrafında dönüyordu,
Kuyunjik'ten Alınan Üzerinde Silindir Mühür İzleri Bulunan Kil Tablet
tıpkı Mr. Landseer'ın tahmin ettiği gibi*, bir bahçe silindiri gibi.
Nimrud ve Kuyunjik'te bulunan heykel nesneleri ve daha küçük kalıntılar bunlardı. Şimdi sonuç olarak, okuyucuya yapılan kazıların sonuçları hakkında genel bir fikir vermeye çalışacağım,

böylece buralar Asur tarihi hakkındaki bilgimizi artırmaya, dini, sanatları ve sakinlerinin geleneklerini tasvir etmeye hizmet edebilir.

Part of Colossal Head, from Kouyunjik

* Lepsius' Denkkmäler Atheilung III. Bl. 39. No. 3. Ayrıca çömelmiş bir antilop biçimindeki ağırlıklar için bakınız Wilkinson's Ancient Egyptians (vol. ii. p. 10.). Mr. Stuart Poole, boğa başının ağırlık olarak kullanılmasının bilinen Yunan atasözünü, βοῦς ἐπὶ γλώσσῃ (Aeschyl. Agam. 36., vb.), rüşvet almış bir kişiye atfedilen sözü açıkladığını öne sürmektedir. Yorumcular boğanın bir talent olduğunu belirtirler ancak daha ileri gitmezler. British Museum'daki bronz aslanların oymaları için bakınız 1st series of the Monuments of Nineveh, Plate 96.
* Kazılar sırasında elde edilen silindir oymaları için bakınız 2nd series of the Monuments of Nineveh, Plate 69. Mr. Cullimore çeşitli koleksiyonlardan çok sayıda benzer mücevher yayınlamıştır.
* Ante, p. 160. Bir silindir onun adını taşır.
* Bu hayvan, Araplar tarafından bana Necid'de var olduğu söylenen Wothaiyah'ı temsil ediyor olabilir mi? Bakınız sayfa 542.
* Bakınız p. 538.
† Botta, pl. 141. Khorsabad'daki bir alçak kabartmada benzer bir grup görülmektedir.
* Yazıtta şunlar okunmaktadır: "Arshaka náma Athiyábushana; 'Arsaces adıyla, saray nazırı' (?)".
† Mısır anıtlarında temsil edilmiştir.
* Mr. Landseer (Sabæan Researches, p. 3.) bunların bu tür sosyal ve dini işlemleri onaylamak amacıyla basılan mühürler olarak kullanıldığını, kutsal bir rehin olarak kabul edildiğini tahmin etmiştir.
† Lib. i. c. 195. Doğuda, belgelerin geçerli olabilmesi için tarafların mühürlerini taşıyan mühürlerle mühürlenmesi gerektiğinden, mühür kazıyıcılığı büyük önem taşır ve bir mühür kazıyıcısı hatırı sayılır bir sorumluluğa sahiptir. Mühür sahtekarlığının cezası çok ağırdır ve orijinalliğini güvence altına almak için birçok düzenleme mevcuttur.
‡ Karşılaştırınız Eyüp, xxxviii. 14. "Mühür altındaki kil gibi şekil alır."
* Sabæan Researches, p. 7., birçok gereksiz spekülasyonla birlikte birçok dahiyane tahmin içeren bir çalışma.

BÖLÜM XXVI.

KRONOLOJİ VE TARİHE DAİR KEŞİFLERİN SONUÇLARI. — YAZITLARDAKİ ASUR KRALLARININ İSİMLERİ. — BELİRLENEN BİR TARİH. — JEHU İSMİ. — DİKİLİTAŞ KRALI. — ERKEN DÖNEM KRALLAR. — SARDANAPALUS. — HALEFLERİ. — PUL VEYA TİGLATH-PİLESER. — SARGON. — SENNACHERİB. — ESARHADDON. — SON ASUR KRALLARI. — ÇİVİ YAZISI KARAKTERİNDE ÖZEL İSİMLERİN TABLOLARI. — NİNOVA'NIN ANTİK ÇAĞI. — ASUR İSMİ ÜZERİNE. — KUTSAL KİTAP AÇIKLAMALARI. — YAHUDİYE VE ASUR DEVLETLERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI. — İMPARATORLUĞUN SİYASİ DURUMU. — ASUR KOLONİLERİ. — ÜLKENİN REFAHI. — DİN. — NİNOVA'NIN SINIRLARI. — ASUR MİMARİSİ. — YAHUDİ MİMARİSİ İLE KARŞILAŞTIRMA. — KUYUNJIK SARAYI RESTORE EDİLDİ. — NIMRUD PLATFORMU RESTORE EDİLDİ. — ASUR TAHKİMATLI ALANLARI. — KUYUNJIK'İN TANIMI. — SONUÇ.

Ninova'nın büyük kentinin kalıntılarının bulunduğu yerde ilk keşiflerin yapılmasının üzerinden henüz on yıl geçmiş olmasına rağmen, önemi ve taşıdığı ilgi hiçbir şekilde abartılamayacak devasa bir bilgi yığını, Doğu'nun tarihi ve karşılaştırmalı coğrafyası hakkındaki önceki bilgilerimize çoktan eklenmiş durumdadır. 1849 yılında Asur'daki ilk araştırmalarımın anlatısını yayınladığımda, gömülü sarayların kalıntılarından çıkarılan sayısız yazıt hala neredeyse kapalı bir kutuydu; zira birkaçı hakkında bazı yorumlama girişimlerinde bulunulmuş olsa da, bunlar sağlam temellere dayanan filolojik esaslardan ziyade daha çok tahminlere dayanıyordu. Ancak o dönemde, çok geçmeden içeriklerinin neredeyse tam bir kesinlikle öğrenileceğine ve antik dünyanın en eski ve en güçlü imparatorluklarından birinin daha önce neredeyse tamamen bilinmeyen tarihini aydınlatmaya hizmet edeceğine dair inancımı ifade etmiştim. O zamandan beri kıtadaki seçkin araştırmacıların ve özellikle Albay Rawlinson ile Dr. Hincks'in ve M. de Saulcy'nin çalışmaları, bu öngörülerin neredeyse tamamen gerçekleşmesini sağladı; ve eğer kendi araştırmalarımın sonuçlarının yanı sıra onların incelemelerinin sonuçlarına dair de genel bir özet sunmasaydım, mevcut çalışmam eksik kalırdı.

Okuyucuyu, deşifre etme sürecinde benimsenen çeşitli yöntemlerin ve araştırmada kademeli olarak kaydedilen ilerlemelerin hiçbir anlatımıyla oyalamayacağım; ne de birçok durumda yorumların doğrulanmasına yol açan dikkate değer destekleyici kanıtları burada tekrarlayacağım. Filolojik açıdan son derece ilgi çekici olan ve bu zorlu araştırmanın peşinden gidenlerin sağgörüsüne ve bilgisine büyük bir saygınlık kazandıran bu tür detaylar, araştırmacıların kendileri tarafından yayınlanan çeşitli incelemelerde bulunabilir.* Bununla birlikte sonuçlar hala çok eksiktir. Anıtların keşfedilmesinden bu yana geçen süre göz önüne alındığında, bu kadar çok ilerleme kaydedilmiş olması gerçekten de şaşırtıcı bir durumdur. Ancak çok geçmeden hemen hemen her Asur kaydının genel içeriğini tespit edebilme ihtimalimiz her yönden mevcuttur. Çivi yazısı yazımının çeşitli dallarına ait o paha biçilmez anahtar olan Bisutun yazıtının Babilce sütunu nihayet Albay Rawlinson tarafından yayınlandı ve diğerlerinin de araştırmayı sağlam temeller üzerinde yürütmelerine olanak tanıyacaktır.

Bu nedenle, incelendikleri kadarıyla yazıtların içeriğine dair kısa bir özet sunmaya geçeceğim. Hakkında detaylı bir anlatıya sahip olduğumuz en erken kral, Nimrud'daki kuzey-batı sarayının kurucusuydu; burası Asur'da bugüne kadar keşfedilen en antik yapıdır. Ancak onun kayıtları, diğer yazıtlarla birlikte, bazılarının Ninova'da saraylar inşa ettiğine ve başlangıçta sadece sonraki hükümdarlar

tarafından yeniden inşa edilen temelleri attığına inanmak için nedenler bulunan beş, hatta yedi öncülünün ismini vermektedir.* Bu nedenle, bu erken Asur kralının tahta çıkış dönemini tespit etmek son derece önemlidir ve görünüşe göre bunu yeterli bir doğrulukla sabitleme imkanlarına sahibiz. Biliyoruz ki oğlu, Nimrud'daki merkez sarayı inşa etti ve şu anda British Museum'da bulunan, üzerine saltanatının başlıca olaylarını kazıttığı dikilitaşı dikti. O büyük bir fatihti ve uzak ulusları boyunduruk altına almıştı. Kendisine haraç ödeyen bağımlı kralların isimleri dikilitaş üzerinde usulüne uygun olarak kaydedilmiştir, bazı durumlarda teslim edilen çeşitli nesnelerin heykelsi tasvirleri de buna eşlik eder. Bu krallar arasında ismi "Khumri'nin (Omri) oğlu Jehu" olarak okunan ve Dr. Hincks ile Albay Rawlinson tarafından İsrail Kralı Jehu ile özdeşleştirilen bir hükümdar bulunmaktadır. Bu hükümdar kesinlikle Omri'nin oğlu değildi, ancak Omri'nin haleflerinden biriydi; fakat "oğlu" terimi o günlerde, tıpkı şimdi olduğu gibi Doğu'da, ister soydan ister veraset yoluyla olsun, genellikle genel anlamda soy bağını ifade etmek için kullanılıyor görünmektedir. Nitekim Kutsal Kitap'ta aynı kişinin "Nimshi'nin oğlu" ve "Nimshi'nin oğlu Jehosaphat'ın oğlu" olarak adlandırıldığını görürüz.† Bu Khumri veya Omri kelimesiyle bağlantılı özdeşleştirme, çivi yazısı yorumlarının doğruluğuna dair ileri sürülebilecek destekleyici kanıtların en ilginç örneklerinden biridir. Samaria'ya benzeyen bir şehrin adının bağlantılı olduğu ve çok farklı metinler içeren yazıtlarda bir yerde Khumri veya Omri olarak okunduğu gözlemlenmiştir.‡ Bu durum, Albay Rawlinson isimlerin aslında aynı yere uygulandığını, birinin bölgeye, diğerinin ise kasabaya atıfta bulunduğunu fark edene kadar açıklanamamıştı. Samaria, Omri tarafından inşa edilmiş olduğundan, Doğu'nun yaygın bir adetine uygun olarak —kurucusundan sonra Beth Khumri veya Omri'nin evi olarak adlandırılması kadar doğal bir şey olamazdı.§

Jehu'nun dikilitaş üzerinde zikredilen kişiyle aynı olduğunun bir başka kanıtı olarak, bu önemli keşfi kendisine borçlu olduğumuz Dr. Hincks*, aynı anıt üzerinde Hazael ismini bulmuştur; Yüce Allah tarafından Elijah'a Suriye kralı olarak meshedilmesi emredilen kişi odur.†

Dolayısıyla, bu isimlerin doğru bir şekilde teşhis edildiğini varsayarsak —ve bu dönem için Asur kronolojimiz henüz, kabul edilmelidir ki, neredeyse tamamen bu varsayıma dayanmaktadır— dikilitaş kralının saltanatı için yaklaşık bir tarih belirleyebiliriz. Jehu tahta yaklaşık M.Ö. 885 yılında çıkmıştır; bu durumda Asur hükümdarının tahta çıkışı, zorunlu olarak o dönem ile M.Ö. 9. yüzyılın başlangıcı arasına ve babasınınki de bu yüzyılın son kısmına yerleştirilmelidir.‡

Kuzey-batı sarayının kurucusu kayıtlarında, öncülleri arasında, ismi Bavian'daki yazıtlara göre Sennacherib'in saltanatının birinci veya ikinci yılından 418 yıl önce Asur'dan belirli ilahları alan kişiyle aynı olan bir kraldan bahseder. Dr. Hincks'e göre Sennacherib M.Ö. 703 yılında tahta çıkmıştır.§ Dolayısıyla bu erken kralın saltanat dönemi için elimizde M.Ö. 1121 tarihi bulunmaktadır.‖

Nimrud'daki kuzey-batı sarayındaki yazıtlarda, kurucusunun ataları olarak isimleriyle zikredilen ve henüz tatmin edici bir şekilde yerleştirilememiş iki kral daha vardır. En erken olanının yaklaşık M.Ö. 12. yüzyılın ortalarında bir yerlerde saltanat sürmüş olması muhtemeldir. Albay Rawlinson onu Ninova'nın kurucusu olarak adlandırır;¶ ancak bildiğim kadarıyla bu tahmini destekleyecek hiçbir kanıt yoktur. Bununla

birlikte, onun Asur imparatorluğunun sınırlarını genişleten ve Herodot'a göre Med istilasından yaklaşık beş yüzyıl önce veya M.Ö. 12. yüzyılda kurulan bir hanedanın ilki olması mümkündür; ancak Dicle kıyılarında Ninova adını taşıyan bir şehrin bu dönemden çok daha önce var olduğuna dair kanıtlar mevcut görünmektedir.*
İsmi yerleştirilmemiş olan ikinci kralın, yazıtlarda Nimrud'daki kuzey-batı sarayının asıl kurucusu olarak zikredildiği görülmektedir. Az önce ifade edilen görüşlere göre, M.Ö. 12. yüzyılın sonlarına doğru saltanat sürmüş olmalıdır. Albay Rawlinson, Kuyunjik yakınlarındaki bir höyükte keşfedilen bir silindir üzerinde onun iki doğrudan halefinin isimlerini bulduğunu düşünmektedir.† Ancak daha fazla kanıt elde edene kadar bundan şüphe duyulabilir.
Kuzey-batı sarayının kurucusunun babası ve büyükbabası, o yapıdaki hemen hemen her yazıtta zikredilmektedir. İsimleri, Albay Rawlinson'a göre, Adrammelech and Anaku-Merodach'tır. M.Ö. 10. yüzyılın ortalarında saltanat sürmüş olmalılar. Onlara ait hiçbir kayda sahip değiliz.
Hakkında herhangi bir bağlantılı vakayinameye sahip olduğumuz ilk kral, Nimrud'daki o tanınmış yapının kurucusuydu; bu yapıdan bu ülkeye getirilen en kusursuz ve ilginç alçak kabartmalar elde edilmiştir. Önceki çalışmamda Albay Rawlinson'ın onun isminin Ninus olduğuna inandığını ve Yunan tarihine göre Asur imparatorluğunun kurucusu olan o antik kralla onu özdeşleştirdiğini belirtmiştim.‡ O zamandan beri bu okumadan vazgeçmiş ve tarihi Sardanapalus ile uyumlu olarak Assardanbalas ismini önermiştir. Dr. Hincks ise orta karaktere farklı bir değer atfederek (isim genellikle üç karakterle yazıldığından), Asshurakhbal olarak okur. Asur ülkesinin adı ile koruyucu ilahının adı için kullanılan ilk monogramın aynı olduğu kesindir. Dolayısıyla, başka hiçbir kanıt olmasa bile, bunun Assur veya Ashur olarak okunması gerektiği varsayılabilir.
Bu kralın çeşitli muazzam anıtlarına dair açıklamaları ve kayıtlarının içeriklerinden parçaları başka yerlerde§ sunmuştum. Görünüşe göre silahlarını Ninova'nın batısına, Suriye üzerinden Akdeniz'e, güneye Keldani'ye, muhtemelen Babil'in ötesine kadar taşımıştı (bu şehrin adı bildiğim kadarıyla yazıtlarda geçmemektedir) ve kuzeye Küçük Asya ve Ermenistan'a kadar ilerlemişti.
Onun, Albay Rawlinson'ın Divanubara olarak okuduğu, Dr. Hincks'in ise Divanubar olarak okuduğu oğluna gelince, onun saltanatının otuz bir yılına ait başlıca olayları içeren tam ve önemli tarihi vakayinamelere sahibiz. Bunlar siyah dikilitaş üzerine ve Nimrud'un merkezindeki boğaların sırtlarına kazınmıştı. Albay Rawlinson bunların bağlantılı bir çevirisini sunan ilk kişi olmuştur.* Bu kral, babası gibi büyük bir fatihti. Suriye, Ermenistan, Babil, Keldani, Medya ve Pers eyaletlerinde ya bizzat ya da generalleri vasıtasıyla savaşlar yürütmüştü. Görüldüğü üzere, İsrail Kralı Jehu'dan ve Albay Rawlinson'a göre, kendisine bağımlı olan Mısır krallarından haraç almıştı.†
Bir sonraki iki kraliyet ismi, Nimrud höyüğünün batı yüzündeki döşeme taşları üzerinde yer almaktadır.‡ Bunlar dikilitaş kralının oğlu ve torunu, yani doğrudan halefleri olabilirler. Albay Rawlinson'ın görüşü bu yöndedir. Dr. Hincks ise bu yazıtlara farklı bir okuma önermiştir. Dikilitaş kralı ile aynı adı taşıyan bir Asshurakhbal'ın bir erkek kardeşi olduğuna inanmaktadır; bu kardeş Mezopotamya üzerinde saltanat sürmüş ancak Asur üzerinde sürmemiştir, çünkü imparatorluk o dönemde

bölünmüştü; onun oğlu tahtta dikilitaş kralının (kuzeninin) yerini almış, iki krallığı birleştirmiş ve bunları doğrudan soyundan gelen, döşeme taşlarındaki ikinci krala bırakmıştır. İki isim henüz tatmin edici bir şekilde deşifre edilememiştir. Albay Rawlinson bunları Shamas-Adar ve Adrammelech II. olarak okur; Dr. Hincks ise ilki için sadece Shamsiyav okumasını önermeye cesaret eder.

Negoub tünelinden§ alınan Asur tableti üzerinde, görünüşe göre bir sonraki sıraya yerleştirilebilecek iki kraliyet ismi daha yer almaktadır. Bunlar sadece, kaydı kazıtan kralın ataları veya öncülleri olarak zikredilmektedir. Dr. Hincks bunları Baldasi ve Ashurkish olarak okur. Yazıt çok harap durumda olduğundan, yorumunun doğruluğu konusunda bazı şüpheler mevcut olabilir.

Hakkında herhangi bir gerçek kayda sahip olduğumuz bir sonraki kralın, Nimrud höyüğünün merkezindeki sarayı yeniden inşa ettiği veya bu saraya eklemeler yaptığı görülmektedir. Bu yapı, kendi sarayını süslemek için onun heykellerini alıp götüren sonraki bir hükümdar tarafından yıkılmıştır. Tüm kalıntıları, güney-west sarayında keşfedilen bir döşeme taşı üzerindeki bir kralın ismi hariç, onun yıkıntıları arasında bulunmuştur.* Bu binanın duvar ve odalarının, hatırlanacağı üzere, başka yerlerden getirilen alçak kabartmalarla süslendiği görülmüştü. Metinlerdeki isimleri merkez sarayın kalıntılarındaki heykellerle karşılaştırarak, hepsinin aynı krala† ait olduğunu anlıyoruz ve Dr. Hincks'e de borçlu olduğumuz çok önemli bir keşif sayesinde onu teşhis edebiliyoruz. Bir savaş arabası hattını temsil eden bir alçak kabartma üzerindeki bir yazıtta, saltanatının sekizinci yılında Asur kralına haraç ödeyen diğer hükümdarlar arasında İsrail Kralı Menahem'in ismini tespit etmiştir.‡ Bu Asur kralı, döşeme taşı üzerindeki yazıt henüz deşifre edilememiş olsa da, Pul'un kendisinin veya Tiglath-Pileser'in doğrudan öncülü olmalıdır.§

Sarayını süsleyen alçak kabartmalara, Khorsabad'dakilerde olduğu gibi, saltanatının tam bir vakayiname serisinin eşlik ettiği görülmektedir. Ne yazık ki bunlardan sadece parçalar kalmıştır. Döşeme taşındaki genel kayıt haricinde, bildiğim kadarıyla bugüne kadar hiçbir kusursuz yazıt bulunamamıştır. İlk seferinin Keldani'de olduğu görülmektedir ve saltanatı boyunca silahlarını Ermenistan'ın en uzak bölgelerine ve Fırat üzerinden Suriye'ye, Sur ve Sayda'ya kadar taşımıştı. Henüz yayınlanmamış yazıtlarından birinde şu şekilde okunan bir pasaj vardır: "Ukarish nehrine kadar uzaklıkta" 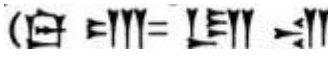 ki bu durum onun fetihlerinin Asya'nın merkezi eyaletlerine ve Oxus (Ceyhun) nehrine kadar uzandığına inanmamıza yol açabilir. Onun vakayinameleri, fethedilen kasaba ve kabilelerin çok kapsamlı listelerini içerir. Bunların arasında Harran ve Ur da vardır. Birçok şehri yeniden inşa etmiş ve buralarda ikamet etmeleri için tebaasını yerleştirmiştir.

Albay Rawlinson, ilk Asur hanedanının bu kralla† sona erdiğini tahmin etmektedir, ancak bunun için henüz bir kanıtımız yoktur. Asur anıtlarında ismi bulunan bir sonraki hükümdar, M. Botta'nın kazıları ve Fransız hükümeti tarafından yayınlanan heykellerinin gravürleri sayesinde artık çok iyi bilinen Khorsabad sarayının kurucusudur. İsmi, farklı yorumcular tarafından hafif varyasyonlarla okunsa da, herkes tarafından İşaya tarafından zikredilen Asur kralı Sargon olarak kabul edilmektedir. Babasının ve büyükbabasının isimlerinin Kuyunjik'te keşfedilen bir kil

tablet üzerinde bulunduğu söylenmektedir, ancak bunların Asur'un hükümdar kralları olduğu görülmemektedir.‡ Khorsabad kalıntıları bize onun saltanatının en detaylı ve bol kayıtlarını sunmaktadır. Ne yazık ki, saltanatının birinci veya ikinci yılında Samaria'ya karşı düzenlenen bir seferin anlatısını içeren bir yazıt neredeyse tamamen tahrip olmuştur. Ancak, hala korunan bir tanesinde, 27.280 İsraillinin Samaria'dan ve o şehre bağımlı birkaç bölgeden veya taşra kasabalarından esir alınarak götürüldüğü tasvir edilmektedir.§ Sargon, öncülleri gibi büyük bir savaşçıydı. Hatta fetihlerini Suriye'nin ötesine, Akdeniz adalarına kadar genişletmiş ve Kıbrıs'ta onun tarafından dikilmiş bir tablet bulunmuştur.‖ Babil, Susiana, Ermenistan ve Medya'da da savaşmış ve görünüşe göre Mısır krallarından da haraç almıştı.

* O dönemdeki çivi yazısı çalışmalarının filolojik arka planı ve referansları için dönemin Kraliyet Asya Cemiyeti dergilerine başvurulabilir.

* Nimrud'daki saray yapılarının katmanları ve erken kralların soy kütükleri hakkında detaylı bilgi için yazarın ilk çalışması olan Nineveh and its Remains, Cilt II incelenebilir.

† Kutsal Kitap referansları: 1 Krallar, xix. 16. ve 2 Krallar, ix. 2.

‡ Khorsabad anıtları üzerindeki Sargon kayıtları ve "Beth Khumri" (Omri'nin Evi) ifadesinin çözümlenmesi hakkında Dr. Hincks'in makalelerine başvurulabilir.

§ Kutsal Kitap referansları: 1 Krallar, xvi. 24.

* Bu kronolojik keşiflerin dönemi yansıtan detayları için Albay Rawlinson ve Dr. Hincks'in Londra ve Bağdat'taki eş zamanlı yazışmalarına bakılabilir.

† Kutsal Kitap referansı: 1 Krallar, xix. 15.

‡ Kronoloji tartışmaları ve 9. yüzyıl takvim sabitlemeleri hakkında coğrafi ve tarihi veri karşılaştırmaları önem taşır.

§ Sennacherib'in tahta çıkış tarihi üzerine yapılan bu erken dönem tartışmaları için Rawlinson'ın Outlines çalışmasına bakılabilir.

‖ Erken Asur tarihi kronolojisinde Bavian yazıtlarının atıfları için Rawlinson'ın listeleri kaynak teşkil eder.

¶ Ninova'nın kuruluşu ve bu erken dönem kralların kimliklendirilmesi üzerine Rawlinson'ın varsayımları için Outlines of Assyrian History incelenebilir.

* Herodot ve antik Mısır kayıtlarının Asur hanedan süreleriyle karşılaştırılması için antik çağ tarih metinlerine bakılabilir.

† Kuyunjik'teki bu silindir mühür buluntuları ve soy kütüğü tespitleri için Dr. Hincks'in raporları kaynak gösterilmektedir.

‡ Antik Asur krallarının Yunan tarihindeki karşılıkları (Ninus vb.) hakkında yazarın önceki cildine (Nineveh and its Remains, Cilt II) bakılabilir.

§ Sardanapalus sarayı kazıları ve rölyef yazıtları hakkında yazarın 16. bölümdeki anlatımları incelenebilir.

* Dikilitaş yazıtının tam tercüme metinleri ve Rawlinson'ın okumaları için Journal of the Royal Asiatic Society cilt XII kaynak teşkil eder.

† Dikilitaş üzerindeki Mısır ve Jehu haraç sahnelerinin detaylı çizimleri için yazarın Monuments of Nineveh serisine bakılabilir.

‡ Nimrud batı yüzeyindeki döşeme taşları ve soy kütüğü okumaları için yazarın önceki cildine müracaat edilebilir.

§ Negoub tüneli yazıtı ve keşif süreci hakkında ilk keşif gezisi raporları (Nineveh and its Remains, Cilt I) incelenebilir.

* British Museum Asur koleksiyonu envanter listeleri ve güney-batı sarayı döşeme taşları için British Museum kataloglarına bakılabilir.

† Merkez saray rölyefleri ve Tiglath-Pileser dönemi bağlantıları için müze kayıtları incelenebilir.

‡ Kutsal Kitap referansları: 2 Krallar, xv. 19. ve 1 Tarihler, v. 26.

§ Pul ve Tiglath-Pileser'in aynı kişi mi yoksa farklı krallar mı olduğuna dair dönemin tartışmaları için Athenæum dergisine bakılabilir.

‖ Kıbrıs'ta bulunan Sargon steli şu anda Berlin Kraliyet Müzesi'nde bulunmaktadır.

Albay Rawlinson, "Tiglath Pileser" ve "Shalmaneser" isimlerinin Khorsabad anıtlarında Sargon'un unvanları olarak bulunduğuna ve Eski Ahit'te de aynı kral için uygulandığına inanıyordu. İlk isim konusundaki fikrini artık değiştirmiştir ve Dr. Hincks ise ikincisinin bu kralın adı değil, kendisinden önce gelen hükümdarın adı olduğunu savunmaktadır; ancak belirtmek gerekir ki, o bilgine göre bu hükümdara Khorsabad'daki bir Sargon yazıtında atıfta bulunulmuş olsa da, şimdiye kadar anıtlarda ondan bahsedildiğine dair herhangi bir ize rastlanamamıştır.*
Sargon'un saltanatından imparatorluğun çöküşüne kadar veya bu olaya çok uzak olmayan bir döneme kadar elimizde eksiksiz bir krallar listesi bulunmaktadır. Onun yerine, yıllıklarına bu çalışmanın önceki bir bölümünde yer verilen Sennacherib geçmiştir. İsmi, daha önce de belirttiğim gibi, Dr. Hincks tarafından teşhis edilmiştir ve bu büyük keşif, yazıtlarda kaydedilen çeşitli olayların Kutsal Kitap tarihiyle ilişkilendirilmesini sağlayan ilk tatmin edici başlangıç noktasını oluşturmuştur. Albay Rawlinson, Sennacherib'in tahta çıkışını M.Ö. 716 yılına yerleştirirken, Dr. Hincks M.Ö. 703 yılına† yerleştirmektedir ki bu durum Ptolemy (Batlamyus) kanonuna daha uygun görünmektedir. Sarayının duvarlarındaki yazıtlarda kaydedildiği üzere onun saltanatının olayları, çoğunlukla kutsal ve dindışı tarihle ilişkilendirilmiş veya bunlara atıfta bulunulmuştur. Onun Yahudiye'deki savaşlarını zaten tasvir etmiş ve kendi anlatımını Kutsal Yazılar'da yer alan anlatımla karşılaştırmıştım. Babil'deki ikinci seferinden, Eusebius‡ tarafından korunan Polyhistor'a ait bir parçada bahsedilmektedir; bu parçada Sennacherib'in oğluna verilen isim ile savaşın genel tarihi, anıtlardakilerle neredeyse aynı görünmektedir. Bu parça, yazıların yorumlanmasındaki doğruluğu desteklemesi açısından son derece ilgi çekicidir. Bu çalışmanın altıncı bölümünde yer alan çeviri basıldığında bu parçanın varlığından haberdar değildim. "Sennacherib'in kardeşinin saltanatından sonra, Acises Babilliler üzerinde hüküm sürdü ve otuz gün boyunca hükmettikten sonra, imparatorluğu altı ay boyunca zorla elinde tutan Marodach Baladan tarafından öldürüldü; o da öldürüldü ve yerine Elibus (Belib) adında bir kişi geçti. Ancak onun (Elibus) saltanatının üçüncü yılında, Asurluların kralı Sennacherib, Babillilere karşı bir ordu topladı; ve giriştikleri bir savaşta onları bozguna uğratarak kendisini ve yandaşlarını esir aldı ve onların Asurluların ülkesine götürülmelerini emretti. Babillilerin yönetimini bizzat üstlendikten sonra, oğlu Asordanian'ı kralları olarak atadı ve kendisi yeniden Asur'a çekildi." Bu oğul, çivi yazılı yazıtlarda belirgin bir imla ile ayırt edilen, Asur tahtındaki halefi Esarhaddon değildi. Sennacherib, ziyaret ettiği ve boyunduruk altına aldığı birçok ülkede zaferlerini kaydeden anıtlar diktirdi ve tabletler kazıttı. Suriye'de Nahr-el-Kelb'in ağzındaki tasviri ve yazıtları çok iyi bilinmektedir. Avrupa'ya yaptığım yolculuk sırasında, Hasan Agha (veya Hasan Ağa) köyü yakınlarında bu tabletlerden birini buldum; burası, yaygın bir Doğu geleneğine göre tufandan sonra Nuh'un gemisinin durduğu dağ olan Cebel Cudi'nin eteklerinden pek de uzak olmamasıyla dikkat çekmektedir.*
Kutsal Kitap'tan bildiğimiz üzere, halefi oğlu Esarhaddon'du. Nimrud'daki güney-batı sarayını ve kalıntıları şu anda Musul'un karşısındaki Yunus peygamberin türbe höyüğü tarafından kapatılan yapıyı o inşa etmiştir. Yıllıkları, British Museum'a tarafımdan teslim edilen silindir üzerine kazınmıştır.† Babası gibi o da büyük bir

savaşçıydı ve yazıtlarda kendisini "Asur Kralı, Mısır'ın Fatihi, Etiyopya'nın Hükümdarı"‡ olarak adlandırmaktadır. Kudüs Kralı Manasseh'i Babil'e esir olarak götüren muhtemelen bu kraldı.§

Esarhaddon'un oğlu ve halefinin ismi, Nimrud'daki kuzey-batı sarayının kurucusunun ismi ile aynıydı. Babası, gördüğümüz gibi‖, onun için Ninova'nın banliyölerinde veya dış mahallelerinde bir konut inşa etmişti. Başlıca seferinin Susiana veya Elam'da olduğu görülmektedir ve bunların bazı güzel ve ayrıntılı alçak kabartmalarını Kuyunjik'teki Sennacherib sarayının duvarlarına kazıtmıştır, bunlar daha önce tasvir edilmişti.¶ O yapıda bulunan yazılı tabletlerin büyük bir kısmı onun dönemine ait olduğundan ve birçoğu onun adını taşıdığından, saltanatının başlıca olaylarına dair bazı kayıtlar elde etmeyi umabiliriz.

Oğlu, Nimrud höyüğü üzerinde, muhtemelen daha erken bir yapının kalıntıları üzerinde güney-doğu sarayını inşa etti. Kalıntılarından çıkan tuğlalar onun adını vermektedir, bu isim henüz deşifre edilememiştir ve onun tarihine dair çağdaş kayıtlardan hiçbir şey bilmemekteyiz. O, ikinci hanedanın son krallarından biriydi; ve gerçekten de, daha önce de öne sürdüğüm gibi, M.Ö. 606 yılında Cyaxares komutasındaki Medler ve Babillilerin birleşik orduları tarafından mağlup edilen ve sarayını, servetini ve eşlerini tek bir büyük cenaze ateşine çeviren o hükümdar, Sardanapalus veya Saracus olabilir.*

Anıtlarda henüz yerleştirilmemiş iki kraliyet ismi daha bulunmaktadır; biri Arban'daki† boğalar üzerinde yer alan ve bir Ninova kralının adı olmayabilecek isim, diğeri ise Aberdeen Lordu'nun mülkiyetindeki siyah taş üzerinde bulunan ve ikinci hanedanın bir Asur kralına ait olduğu anlaşılan isimdir. Bu sonuncusu bir varyant veya daha önce zikredilenlerden birinin farklı bir okuması değilse, güney-doğu sarayının kurucusunun bir halefinin adı olabilir.

Referans kolaylığı sağlamak amacıyla, bugüne kadar keşfedilen kraliyet isimlerinin bir tablosunu, Dr. Hincks ve Albay Rawlinson'a göre İngilizce okunuşları, bulundukları başlıca anıtlar ve birkaç kralın saltanatlarının yaklaşık tarihleri ile birlikte veriyorum. İkinci bir tabloda ise, Asur yazıtlarında bulunan ve Kutsal Kitap'takilerle teşhis edilen en önemli özel ve coğrafi isimler yer alacaktır. Bu listeyi Kutsal Kitap incelemecileri için daha yararlı hale getirmek amacıyla, bunların biçimlerini çivi yazısı harflerinin yanı sıra İbranice olarak da ekledim. Üçüncü bir tablo ise, Asur'un on üç büyük tanrısının isimlerini, Dr. Hincks'e göre okunuşlarıyla birlikte içermektedir.

* Mem. Trans. of Irish Acad. vol. xxii.

† Bu bilgine ait makalenin ekine bakınız: Trans. of the Irish Academy, 22. cilt.

‡ Cory's Fragments.

* Rich'in Anlatısı'ndaki bu konuya dair ilginç bir nota bakınız, cilt ii. s. 123.

† British Museum Series, s. 20–29., ayrıca benzer bir silindirin parçası üzerine, s. 54–58.

‡ Bu unvan ilk olarak Dr. Hincks tarafından okunmuş ve bana gösterilmiştir. Albay Rawlinson'ın, bu kralın Mısır seferine dair daha sonra daha geniş bir bulguya rastladığına inanıyorum.

§ 2 Tarihler, xxxiii.

‖ S. 598.

¶ Bölüm 20.

* İsrail Kralı Zimri'nin tarihindeki Sardanapalus'un o görkemli intiharına dair ilginç bir örneğe sahibiz: "Ve öyle oldu ki, Zimri şehrin alındığını görünce, kralın evinin sarayına girdi ve kralın evini ateşe vererek kendisini de içinde yaktı." 1 Krallar, xvi. 18. Dolayısıyla, Asur kralının romantik tarihinde imkansız hiçbir şey yoktur.

† S. 276.

TABLE I.—NAMES of ASSYRIAN KINGS in the Inscriptions from Nineveh.

Name in Cuneiform Characters.	Conjectural reading.	Where found.	Approximate Date of reign.
1.	Derceto..... (R*)	Pavement Slab, (B. M. Series, p. 70, l. 25)	1250 B. C.
2.	Divanukha (R) Divanurish (H)	Standard Inscription, Nimroud, &c.	1200 B. C.
3.	Anakbar-beth-hira (R) Shimish-bal-Bithkhira(H)	Slabs from Temples in North of Mound of Nimroud; Bavian tablets, &c.	1130 B. C.
Two names, according to Colonel Rawlinson, follow this King: those of his son and grandson†	Mardokempad (?) (R) Mesessimordacus (?) (R)	A cylinder from Shereef-Khan	
4. (or)	Adrammelech I. (R)	Standard Inscription, Bricks, &c. from N. W. Palace, Nimroud	1000 B. C.
5. (or) (or)	Anaku Merodak (R) Shimish Bar (H) (Son of preceding)	Idem	960 B. C.

* The reading according to Col. Rawlinson is marked R— that according to Dr. Hincks, H.
† I am not in possession of the transcripts of these names.

Name in Cuneiform Characters.	Conjectural reading.	Where found.	Approximate Date of reign.
6. (or) (or) (or)	Sardanapalus I. (R) Ashurakhbal (H) (Son of preceding)	Standard Inscription, Bricks, &c., from N. W. Palace, Nimroud, Abou Maria, &c. &c.	930 B. C.
7.	Divanubara (R) Divanubar (H) (Son of preceding)	Centre Palace, Nimroud; Obelisk; Bricks; Kalah-Sherghat; Baashiekha	900 B. C.
8.	Shamas Adar (R) Shamsiyav (H)	Pavement Slab, Upper Chambers, Nimroud	870 B. C.
9.	Adrammelech II. (R)	Idem	840 B. C.
10.	Baldasi (?) (H)	Slab from the Tunnel of Negoub	
11.	Ashurkish (?) (H)	Idem	
12.	† Pul or Tiglath-Pileser	Pavement Slab, and Slabs built into the S. W. Palace, Nimroud	750 B. C.

Name in Cuneiform Characters.	Conjectural reading.	Where found.	Approximate Date of reign.
13. (or) (or)	Sargon	Khorsabad; Nimroud; Karamless, &c. &c.	722 B.C.
14. (or)	Sennacherib (Son of preceding)	Kouyunjik, &c.	703 B. C.
15. (or) (or) (or)	Essarhaddon (Son of preceding)	S. W. Palace, Nimroud; Nebbi Yunus; Shereef-Khan	690 B. C.†
16. (or) (or)	Sardanapalus III. (R) Ashurakhbal (H) (Son of preceding)	Kouyunjik; Shereef-Khan	
17. (or)	(Son of preceding)	S. E. Edifice, Nimroud	
18.	Shamishakhadon (?) (H)	Black Stone, in possession of Lord Aberdeen	

TABLE II.—Names of Kings, Countries, Cities, &c., mentioned in the Old Testament, which occur in the Assyrian Inscriptions.

Name.	Cuneiform.	Hebrew.
Jehu		
Omri		
Menahem		
Hezekiah		
Hazael		
Merodach Baladan (or in monograms)		
Pharaoh		
Sargon		
Sennacherib		
Essarhaddon		
Dagon		
Nebo		
Judea		
Jerusalem		
Samaria		
Ashdod		
Lachish		
Damascus		

NAME.	CUNEIFORM.	HEBREW.
Hamath	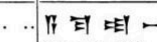	חֲמָת
Hittites (the)	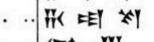	חִתִּית
Tyre	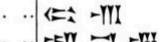	צֹר
Sidon	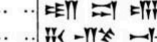	צִידוֹן
Gaza..	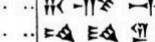	עַזָּה
Ekron	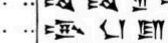	עֶקְרוֹן
Askelon	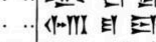	אַשְׁקְלוֹן
Arvad	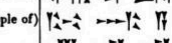	אַרְוָד
Gubal (the people of)	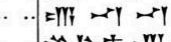	גִּבְלִי
Lebanon	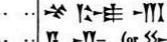	לְבָנוֹן
Egypt	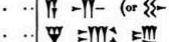	מִצְרַיִם
Euphrates		פְּרָת
Carchemish	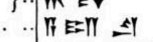	כַּרְכְּמִישׁ
Hebar or Chebar (river) ..	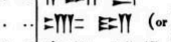	חֲבוֹר or כְּבָר
Harran	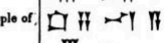	חָרָן
Ur		אוּר
Gozan (the people of)	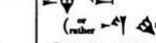	גּוֹזָן
Mesopotamia	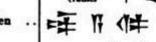	
Children of Eden ..	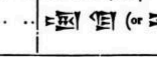	בְּנֵי־עֵדֶן
Tigris		חִדֶּקֶל
Nineveh		נִינְוֵה

NAME.	CUNEIFORM.	HEBREW.
Babylon	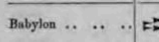 (or *)	בָּבֶל
Elam	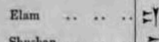	עֵילָם
Shushan	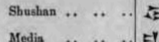	שׁוּשַׁן
Media	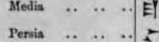	מָדַי
Persia	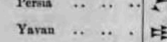	פָּרַס
Yavan	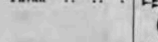 (the people of Yavan 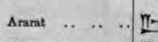)	יָוָן
Ararat	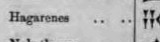	אֲרָרָט
Hagarenes	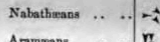	הָגְרִי
Nabathæans	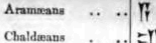	נְבָיוֹת
Aramæans		אֲרָם
Chaldæans . ..	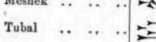	כַּשְׂדִּים
Meshek	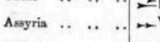	מֶשֶׁךְ
Tubal	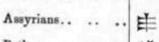 (?)	תֻּבַל
Assyria	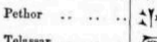 (or)	אַשּׁוּר
Assyrians..		
Pethor		פְּתוֹר
Telassar		תִּלְאשַׁר

* The names of Babylon and Nineveh are found in various other forms.

TABLE III.—Names of the THIRTEEN GREAT GODS OF ASSYRIA, as they occur on the upright tablet of the King, discovered at Nimroud.

1. 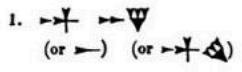	ASSHUR, the King of the Circle of the Great Gods.
2. 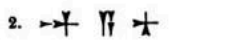	ANU, the Lord of the Mountains, or of Foreign Countries.
3.	(?)
4.	SAN.
5. 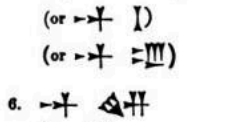	MERODACH (? Mars).
6. 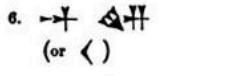	YAV (? Jupiter).
7.	BAR.
8. 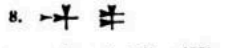	NEBO (? Mercury).
9. 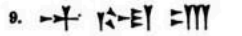	(?) Mylit (or Gula), called the Consort of Bel and the Mother of the Great Gods (? Venus).
10. 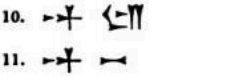	(?) Dagon.
11.	BEL (? Saturn) Father of the Gods.
12.	SHAMASH (the Sun).
13. 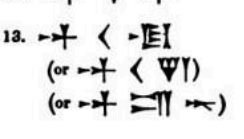	ISHTAR (the Moon).

M.Ö. 12. yüzyıldan önce hüküm sürmüş krallardan Asur yazıtlarında bahsedilmiyor gibi görünse de, bu durum imparatorluğun ve başkenti Ninova'nın o dönemden çok daha önce var olmadığına dair hiçbir şekilde bir kanıt teşkil etmez. Her ikisinin de kuruluşunu bu dönemle sınırlandırmak isteyenlerle aynı fikirde olmam mümkün değildir. Bu varsayım, bana göre, hem kutsal hem de dindışı tarihin tanıklığıyla tamamen çelişmektedir. 18. Mısır hanedanı anıtlarında Ninova isminin varlığı, Mısırbilimciler tarafından hala neredeyse kesin kabul edilmektedir. Önceki çalışmamda, Thothmes III. dönemine veya M.Ö. 14. yüzyılın başlangıcına ait bir tablet üzerinde bunun bir örneğini alıntılamıştım.* Bay Birch, o zamandan beri bana Mısır'da Dr. Lepsius tarafından kopyalanan ve büyük çalışmasında† yayınlanan üç ilgi çekici kartuşu göstermiştir; bunlar, Asur adının 18. hanedan kadar erken bir dönemde de bilindiğine dair her türlü şüpheyi tamamen ortadan kaldırmaktadır. Bunlar Soleb'deki sütunlardan birinin kaidesinde yer almaktadır ve Amenophis III. dönemine veya yaklaşık olarak M.Ö. 14. yüzyılın ortalarına aittir.

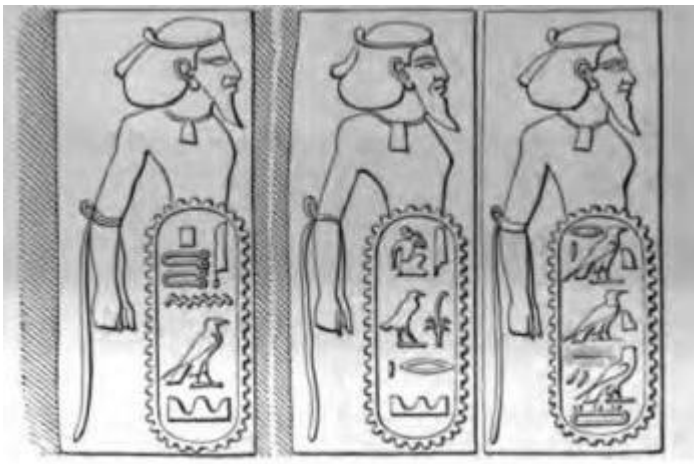

Captives from Padan-Aram, Assyria, and Carchemish, of the Time of Amenophis III.

Amenophis III. Dönemine Ait Padan-Aram, Asur ve Carchemish'ten Esirler.

M.Ö. Kollar arkadan bağlı olan bu üç figür, kendilerine özgü yüz hatları ve başlıklarından da anlaşılacağı üzere Asyalı esirleri temsil etmektedir; şakakların etrafındaki düğümlü şerit, Ninova heykellerinde görülenlerle uyuşmaktadır. Her kartuş, esirin getirildiği ülkenin adını içermektedir. İlki Patana veya Padan-Aram'dır; ikincisi A-su-ru veya Asur olarak yazılmıştır; üçüncüsü ise Ka-ru-ka-mishi, yani Carchemish'tir. Bu Asyalı ulusların isimlerinin birbiri ardına ve yan yana zikredilmesi, sadece o ülkenin adının tek başına geçmesi durumunda şüphe duyulabilecek olan Asur kelimesinin okunmasındaki doğruluğu kanıtlamaktadır.

Bay Birch, Karnak'ın istatistik tabletinde Asur'a dair daha da erken bir kaydı tespit etmiştir. O ülkenin kralının, Thothmes III.'ün saltanatının kırkıncı yılında, mavi renklendirme için bir taş olduğu tahmin edilen ve chesbit olarak adlandırılan bir maddeden elli pound dokuz ons haraç gönderdiği orada yazılıdır. Dolayısıyla, M.Ö. 15. yüzyılda, başkenti Ninova olan ve Asur adıyla bilinen bir krallığın Dicle sınırlarında kurulmuş olduğu görülmektedir. Albay Rawlinson tarafından Nimrud'daki anıtlara atfedilen tarihin doğru olduğunu varsayarsak, o döneme güvenle bağlayabileceğimiz hiçbir heykel veya kalıntı henüz bulunamamıştır; ancak

gelecekteki araştırmalar ve antik yerleşimlerin daha kapsamlı bir şekilde incelenmesi, ileride daha erken kalıntıların keşfedilmesine yol açabilir.
Yazıtların içeriklerine dair böylece genel bir özet sunmuş olduğumdan, Asur kayıtlarının niteliği ve bunların Kutsal Kitap ile dindışı tarihin incelenmesindeki önemi üzerine birkaç gözlemde bulunmak yersiz olmayacaktır. İlk olarak, her kralın saltanatındaki olayların kaydedilmesindeki özen dikkate değerdir. Genellikle düzenli yıllıklar şeklinde yazılmışlardır ve bazı durumlarda, Nimrud'daki büyük monolitlerde olduğu gibi, bir sefer sırasındaki günlük ilerleme neredeyse gün gün kaydedilmiş görünmektedir. Böylece bize Yahudilerin tarihi kitaplarının son derece ilgi çekici bir açıklaması sunulmaktadır. Bununla birlikte, aralarında belirgin bir fark vardır; Asur kayıtları askeri seferlerin, yağmaların ve zulümlerin kuru bir anlatısından veya daha doğrusu listesinden başka bir şey değilken,

* Ninova ve Kalıntıları, cilt ii. s. 224. Ninova'nın ikinci bir zikri yakın zamanda Bay Birch tarafından Lepsius' Auswahl'da (Taf. xii. l. 21) kazınmış bir Thothmes III. anıtında bulunmuştur. Ne yazık ki Ninova zikrinden önceki satır eksiktir ve bununla bağlantılı olay tespit edilememektedir. Ancak bunu takip eden satırda, Thothmes'in "Kami (Mısır) sınırlarını genişletmek için Naharaina'da (Mezopotamya) tabletini diktiği" belirtilmektedir ki bu da tasvir edilen seferin aslında Dicle sınırlarına yakın bir yerde yürütüldüğünü göstermektedir.

† Denkmäler, Abtheilung III. Bl. 88.

kendilerini doğrudan ilgilendirenler dışındakiler için çok az önem taşıyan olaylardır; Eski Ahit'in tarihi kitapları ise, kronikleştirdikleri savaş ve kan eylemlerinden ayrı olarak, özel hayat hikayelerinin en ilgi çekici olanlarını ve ahlaki derslerin en yücesini içerir. Bu iki kaynak arasında tam olarak ne bulmayı bekleyebileceğimize dair bu ayrımın yapılmasına neredeyse hiç gerek yoktur; zira Hristiyan olan birinin buna hak ettiği değeri vermekten geri durmayacağı aşikardır. Bununla birlikte, bu Asur yazıtlarının, bugünkü kamusal anıtlar gibi sadece ulusal olayların kayıtları olmalarından ötürü, özel hayata ve olaylara dair herhangi bir ilgisiz düşünce veya ayrıntıya yer vermediği itirazı ileri sürülebilir; oysa İbranice kitaplar daha titizlikle ve bağlantılı bir şekilde yazılmış bir tarih olduğundan, yazar kendi çıkarımlarını yapabilir ve okuyucularına hikayesinin ahlaki yönünü gösterebilirdi. Asurluların da, belki eklenebilir, uzun zaman önce yok olmuş benzer ciltleri olmuş olabilir. Durum gerçekten de böyle olmuş olabilir, ancak önceki sayfalarda tasvir edilen kil silindirler ve tabletler gibi daha özel belgelerin niteliği, şimdiye kadar deşifre edildikleri kadarıyla, aksi bir sonuca işaret etmektedir.
Ninova anıtları ve tarihin tanıklığı, Asur hükümdarının tam bir Doğu despotu olduğunu, halkın görüşleriyle dizginlenmediğini, tebaasının hayatı ve malı üzerinde mutlak bir güce sahip olduğunu —bir insan olarak korkulmaktan ziyade bir tanrı gibi tapınıldığını ve yine de ulusal ilahlara ve ulusal dine olan saygısı sayesinde o otoriteyi ve genel itaati kendisinde hak gördüğünü kanıtlamaktadır. Sadece tanrıların kendilerinin araya girdiği durumlarda kraliyet gururuna ve şehvetine herhangi bir sınır getirilmiş gibi görünmektedir; ve Jonah'ın Ninova'ya girip halkı tövbeye çağırdığında, kralın onun ulusun yüce ilahından gelen özel bir elçi olduğuna inanarak "tahtından kalktığını, cübbesini üzerinden çıkardığını, çulla örtünerek küller içinde oturduğunu"* görmemiz son derece muhtemeldir. İbrani devleti ise, aksine, bir dereceye kadar sınırlı bir monarşiydi. Yahudi kralları tebaalarının görüşlerine karşı sorumluydu, hatta onlar tarafından yönlendiriliyordu. Peygamberler onları açıkça kınar ve tehdit ederdi; onların uyarıları ve tehditleri genellikle saygı ve korkuyla karşılanırdı. "Söylediğin

Rabbin sözü iyidir," diye haykırdı Hezekiah, peygamber kendisini gururundan ötürü kınadığında ve oğullarının esaretini ile krallığının yıkılacağını önceden bildirdiğinde*; bu, bir yabancı olması dışında, Jonah'ın hikayesinde görüldüğü gibi, bir Asur kralının huzurunda hiç kimsenin cüret edemeyeceği bir kehanetti. Dolayısıyla Asur'da, kralların zafer ve başarılarının anlatıldığı vakayinameler dışında, onların uğradığı tersliklere ve yenilgilere dair en ufak bir atıf içeren herhangi bir tarihin bulunması, kalıntılar altındaki Mısır'da olduğu gibi, taşınabilir rulolar veya kitaplar var olmuş olsa bile, pek beklenemez.

Asur kayıtlarının, genel olarak, Mısır belgelerinde bulunan abartılı ifade biçimlerinden ve tumturaklı kraliyet unvanlarından ve hatta modern Doğu hükümdarlarınınkilerden bu derece uzak olması dikkat çekicidir. Gittikleri yere kadar taşıdıkları doğruluk payına dair içsel kanıtlara zaten işaret etmiştim. Yazıtlarda yer alan ifadelere, ganimet miktarını verirken gösterdikleri olağanüstü titizlik nedeniyle de güven duymaya yönlendiriliyoruz; Kutsal Kitap'ta† adlandırıldıkları şekliyle iki yazman, yani "ordunun yazmanları", neredeyse her alçak kabartmada görülmekte, galipler tarafından kendilerine getirilen çeşitli nesneleri —öldürülenlerin kafalarını, esirleri, sığırları, koyunları‡, mobilyaları ve metal kapları not etmektedir.

Asur kayıtlarının incelenmesinden doğan bir sonraki düşünce, imparatorluğun siyasi durumu ve yapısıyla ilgilidir ki bunun çok kendine özgü bir nitelikte olduğu anlaşılmaktadır. Çıkarabileceğimiz kadarıyla kral, Ninova'nın hemen çevresindeki bölgelerin ötesinde çok az doğrudan otorite kullanıyordu. Asur toprakları, yazıtlardan şimdiye kadar öğrenebildiğimiz kadarıyla, Asya Minor'un merkezi eyaletlerinin ve kuzeydeki Ermenistan'ın ötesine çok fazla uzanmıyordu; Karadeniz'e ulaşmıyordu, ancak muhtemelen Hazar Denizi'ne kadar varıyordu. Doğuya doğru Pers'in batı eyaletlerini; güneye doğru Susiana'yı, Babil'i ve Arabistan'ın kuzey kısmını kapsıyordu. Batıda Asurlular Lycia'ya ve belki de Lydia'ya kadar ilerlemiş olabilirler; ve Suriye, büyük kralın toprakları içinde kabul ediliyordu; Mısır ve Meroe (Etiyopya), Asur ordularının ulaştığı en uzak sınırlar arasındaydı. Yunan tarihine göre, çok daha geniş bir alan Asur etkisine, eğer doğrudan Asur imparatorluğuna değilse bile, atfedilmelidir ve ileride durumun gerçekten de böyle olduğunu görebiliriz. Ben burada sadece deşifre edildikleri kadarıyla gerçek kayıtların sunduğu kanıtlara değiniyorum.

İmparatorluk, her dönemde, kralları o kadar bağımsız olan birçok haraçgüzar devletten oluşan bir tür konfederasyon gibi görünmektedir ki, bunlar sadece savaş zamanında yüce krala asker sağlamak ve ona her yıl belirli bir haraç ödemekle yükümlüydüler. Bu nedenle, birbirini izleyen Asur krallarının tam olarak aynı ulus ve kabilelerle savaştığını görürüz; bunlardan bazılarının toprakları Ninova kapılarından sadece dört veya beş günlük mesafedeydi. Başkentteki her yönetim değişikliğinde, bu haraçgüzar devletlerin Asur boyunduruğundan kurtulmaya çalıştıkları ve mutat haracı ödemeyi reddederek işe başladıkları anlaşılmaktadır. Sonuç olarak, onları itaate zorlamak için yeni bir sefer düzenlenmesi gerekiyordu. Yazıtlardan öğreniyoruz ki, bir şehir veya krallık boyunduruk altına alındığında, Ninova'ya ne kadar yakın olursa olsun, fiilen imparatorluk bölgesinin bir parçası haline getirilmediğinde, anıtlar üzerinde büyük kral için kullanılan çivi yazısı karakterleriyle yazılmış olan aynı "Kral" unvanıyla yeni bir hükümdar atanırdı.* Dolayısıyla, Herodot tarafından tasvir edilen

Xerxes'in ordusu gibi Asur orduları da, kendi kıyafetlerini, silahlarını ve savaş yöntemlerini koruyan birçok farklı ulustan oluşuyordu.
Yahudi kabilelerinin, Kutsal Kitap araştırmacıları tarafından uzun zamandır tahmin edildiği üzere, Asur kralına olan bağımlı konumlarını çok erken bir dönemden itibaren, Kutsal Yazılar'daki herhangi bir pasajdan çıkarılabilecek zamandan çok daha önce korumuş oldukları artık kanıtlanabilir. Asur kayıtlarında Yahuda veya İsrail krallarına karşı düzenlenen bir seferden ne zaman bahsedilse, bunun onların mutat haracı ödememiş olmaları gerekçesiyle başlatıldığı belirtilmektedir.‡
Solomon dönemindeki Yahudi krallığının siyasi durumu da, Asur imparatorluğununkine çok benzer görünmektedir. Kutsal Kitap'taki kayıtlar bu durumda bize Kutsal Yazılar'ın son derece ilgi çekici bir açıklamasını sunmaktadır. İbrani krallığının gücüne dair kutsal anlatı, Nimrud'daki büyük yazıtlardaki bazı paragraflarla neredeyse kelimesi kelimesine uyuşmaktadır. "Solomon nehrinden Filistlilerin toprağına ve Mısır sınırına kadar olan tüm krallıklar üzerinde hüküm sürdü: onlar hediyeler getirdiler ve ömrü boyunca Solomon'a hizmet ettiler... Nehrin bu tarafındaki, Tiphsah'tan Azzah'a kadar olan tüm bölge üzerinde, nehrin bu tarafındaki tüm krallar üzerinde hakimiyeti vardı."**
Asur'un siyasi durumu ancak modern zamanlardaki Hindistan ile karşılaştırılabilir; Mogul hanedanının başı olarak Delhi imparatoruna nominal bir bağımlılık altında yarımada sayısız farklı egemenliğe bölünmüştü; ya da imparatorluğun yarı bağımsız çok sayıda paşalıktan oluştuğu geçen yüzyıldaki Türkiye ile ki buralar, Sultan'ın yıllık harçtan ziyade sadece savaşta asker yardımı talep ettiği kalıtsal yöneticiler tarafından yönetilirdi ve onlar da Doğu karakterine aşina olmayanlar için açıklanması imkansız bir şekilde tebaalarının hayatı ve ölümü üzerinde mutlak bir güçle donatılmışlardı.
Yazıtlarda sıklıkla atıfta bulunulan, fethedilen şehir ve bölgelerin sakinlerinin imparatorluğun uzak bölgelerine taşınması ve yerlerine imparatorluğun diğer fethedilen ülkelerinden gelen kolonistlerin yerleştirilmesi adetinde, Kutsal Kitap tarihinin bir başka ilgi çekici açıklamasını buluruz. Genellikle Samaria halkının sadece bir, ya da en fazla iki kez sürgün edildiği varsayılmıştır; oysa Kutsal Kitap'ta en az üç farklı sürgüne açıkça değinildiği görülmektedir; ilki Pul†; ikincisi Tiglath-Pileser‡; üçüncüsü ise Shalmaneser§ tarafından gerçekleştirilmiştir. Samaria'nın bağımsız bir krallık olarak yıkılması ancak son kralın döneminde olmuştur. Daha önceki durumlarda sadece çevre kasaba ve köylerin sakinleri esir alınmış görünmektedir. Asurlular tarafından isyan ettikleri için boyunduruk altına alınan veya cezalandırılan diğer birçok ulusta da durumun böyle olduğunu görüyoruz. Fatihler ayrıca, yazıtlardan öğrendiğimize göre, fethedilen şehirlerde kendi tanrılarına tapınılmasını sağlar, sunaklar ve tapınaklar diker ve onların hizmeti için rahipler atarlardı. Dolayısıyla, Samaria'nın düşüşünden sonra, oradaki şehirlere yerleştirilen yabancılar "kendi tanrılarını yaptılar ve onları Samaryalıların yapmış olduğu yüksek yerlerin evlerine koydular."*
Uzak ülkelere yerleşmek üzere bu şekilde gönderilen ailelerin muazzam sayısı, karıştıkları halkın fiziksel durumunda, dilinde ve dininde büyük değişiklikler meydana getirmiş olmalıdır. Asur kayıtları daha büyük bir kesinlikle yorumlandığında, belki de

antik Doğu filolojisinin ve karşılaştırmalı coğrafyanın birçok anomalisini açıklayabileceğiz.
Asur krallarının seferlerine dair kayıtlardan ayrıca anlıyoruz ki, hem Mezopotamya'daki hem de Fırat'ın batısındaki ve şu anda genel olarak "Çöl" terimi içinde yer alan ülke, o uzak dönemde hem yerleşik hem de göçebe yoğun bir nüfusla kaynıyordu; her tarafta şehirlerin, kasabaların ve köylerin yükseldiğini ve sonuç olarak toprağın bu büyük insan topluluğunun geçimini sağlamak için bol miktarda ürün verdiğini görüyoruz. Önceki anlatımın birçok bölümünden görüleceği üzere, bu şimdi ıssız olan bölgelerde antik zenginlik ve refahın izleri hala mevcuttur. Binaların kalıntılarını, eski şehirlerin yerlerini veya surlarla çevrili istasyonları kaplayan toprak höyükler ovalar boyunca geniş bir alana dağılmış durumdadır. Kış yağmurları toprağın yüzeyini yardığında, yazılı taşlar, oyulmuş çömlekler ve tuğla örgü yığınları, gezgin Arap tarafından her yerde bulunur. Tüm bu yerleşimler neredeyse tamamen yapay sulamaya bağlıydı. Dolayısıyla, ülkenin çehresine bir ağ gibi yayılmış olan eski kanalların ve sayısız su yolunun kurumuş yatakları mevcuttur. Modern bilim ve medeniyetin zaferlerine alışkın olan gezgin bile, bu devasa yapılara hayranlıkla bakar ve bunları inşa edenlerin endüstrisi, becerisi ve gücü üzerine derin düşüncelere dalar. Ve sular yeniden bu boş kanallara döndürülemez mi ve yaşam yeniden bu kavrulmuş ve çorak atıklar üzerine yayılamaz mı? Onların üzerine sahte bir dinden ve uyuşuk bir ırktan başka hiçbir lanet çökmemiştir.

* Jonah, iii. 6. Ninova halkının tövbesi üzerine kurulan bu anlatım, kralların ilahi elçilere karşı gösterdiği saygıyı yansıtmaktadır.
* 2 Krallar, xx. 19.
† 2 Krallar, xxv. 19.
‡ Bir fethedilen halkın sığır ve koyunlarını sürüp götürmek ve bunları başlıca ganimetler arasında saymak, her zaman Doğu uluslarının adeti olmuştur; zira bunların çoğunluğu göçebe bir yaşam sürmekteydi ve temel zenginlikleri bu hayvanlardan oluşuyordu. Asa Etiyopyalıları mağlup ettiğinde, "bol miktarda koyun ve deve sürüp götürdüler ve Kudüs'e döndüler." (2 Tarihler, xiv. 15.)
* Bu gerçek İşaya'daki (x. 8, 9) şu pasajı açıklamaktadır: "Çünkü o der: Krallarımın hepsi büsbütün prensler değil midir? Calno Carchemish gibi değil midir? Hamath Arpad gibi değil midir? Samaria Şam gibi değil midir?"
† Lib. vii.
‡ Aynı durum, Tarihler ve Krallar kitaplarındaki birkaç pasajdan da çıkarılabilir. Özellikle bakınız 2 Krallar, xvi. 7. xvii. 4.
** 1 Krallar, iv. 21 ve 24. "Ve Filistlilerin toprağına ve Mısır sınırına kadar nehrin üzerindeki tüm krallıklara hükmetti: onlar hediyeler getirdiler ve Solomon'a ömrü boyunca hizmet ettiler... Nehrin bu tarafındaki, Tiphsah'tan Azzah'a kadar olan tüm bölge üzerinde, nehrin bu tarafındaki tüm krallar üzerinde hakimiyeti vardı." (2 Tarihler, ix. 26.) Bu tür maddeler, Asur kralına her yıl getirilen ve kayıtlarında sayılan nesnelerin aynısıydı.
† 1 Tarihler, v. 26.
‡ 1 Tarihler, v. 6 ve 26.
§ 2 Krallar, xvii. 6. xviii. 11.
* 2 Krallar, xvii. 29.

Yazıtlardan elde edilebilecek Asurluların dini sistemine dair bilgilere gelince, içerikleri hakkındaki mevcut bilgi düzeyimizle bu konuyu ele almaktan hala kaçınmaktayım. Şu anda British Museum'da bulunan geniş kil tablet koleksiyonunun ileride bize bu konuyla bağlantılı önemli materyaller sunması son derece muhtemeldir; ancak bu tür belgelerin çevirisine tam anlamıyla güvenilebilmesi için, karaktere karşı şu an sahip olduğumuzdan çok daha yakın bir aşinalık gerekmektedir. Şu an için çıkarımda bulunmaya cüret edebileceğimiz tek şey, Asurluların, dolaylı ve özel koruması altında yaşadıkları ve imparatorluklarının var olduğu yüce ulusal ilah olarak tek bir yüce Tanrı'ya taptıklarıdır. Bu tanrının adının Asshur olduğu görülmektedir. Bu isim, her zaman "Asshur'un ülkesi" olarak adlandırılan imparatorluğun kendi adıyla

özdeşleşmişti; hem kralların hem de şahısların isimlerine girmiş ve ayrıca belirli şehirlere de uygulanmıştı. Asshur ile birlikte, ancak göksel hiyerarşide açıkça ondan çok daha aşağıda olmak üzere, büyük tanrılar olarak adlandırılan, isimlerini Tablo No. 3'te verdiğim on iki diğer ilah daha onunla ilişkilendirilmişti. Bunlardan bazıları muhtemelen Yunan Panteonundaki ilahlarla özdeşleştirilebilir, ancak yakın zamanda yeniden terk edilmesi gerekecek olan tehlikeli tahminlerde bulunmak pek akıllıca değildir. Bu on iki tanrı yılın on iki ayına da başkanlık etmiş olabilir ve tek bir yazıtta belirtildiğine göre sayıları 4000'den az olmayan çok sayıdaki daha alt düzey tanrı ise, yılın günlerine, çeşitli doğa olaylarına ve ürünlerine ile göksel cisimlere hükmediyordu. Üçlü bir form altında temsil edilen tek bir yüce Tanrı varken, sözde alt tanrıların tamamının başlangıçta sadece olaylar ve dışsal şeyler için isimler veya semboller ve mitler olduğunu varsaymadıkça, böyle bir çoktanrıcılık sistemini anlamak zordur. Her ne kadar bir dönem genel olarak sıradan insanlar tarafından bile bu şekilde kabul edilmiş olsa da, bunların gerçek anlamları sadece yozlaşmış bir çağda, buraları bir gizem ve ticarete dönüştüren rahipler tarafından biliniyordu. Kutsal Yazılar'daki many pasajdan, Yahudilerin kendileri arasında da zaman zaman Asur panteonundan pek farklı olmayan bir teoloji sisteminin hüküm sürdüğü gerçekten de çıkarılabilir. Asshur genellikle, her zaman olmasa da, çember içindeki kanatlı figürle simgelenir. Son hanedanın kralları bazen küçük ilahlara tapınırken tasvir edilse de, daha erken dönem hükümdarlarının Asshur'unkinden başka herhangi bir figüre tazim ederken görüldüğü hiçbir anıt bilmiyorum.

En büyük refah döneminde Ninova şehrinin kapladığı alana dair soru ise netleşmekten hala çok uzaktır. Görüşünü birkaç alandaki tuğlalar üzerindeki isimlere dayandıran Albay Rawlinson, Nimrud, Kuyunjik ve Khorsabad surlu alanları ile Kuyunjik'ten zar zor üç mil uzaktaki Shereef-Khan'ın küçük höyüklerinin ve hemen yakın çevredeki diğerlerinin, ayrı şehirlerin kalıntıları olduğuna inanmaktadır. Hatta Nebbi Yunus höyüğünü Kuyunjik'ten ayırarak, ilkini Ninova ile özdeşleştirmekte ve sonuncusunu sadece bir banliyö yapmaktadır. Harabelerin planına bir bakış bile bu varsayımın tamamen savunulamaz olduğunu gösterecektir. Her iki höyükteki keşifler, bunların neredeyse aynı döneme ait olduğunu ve Nebbi Yunus'un ikisinden daha yeni olanı olduğunu kanıtlamaktadır. Bu alan gruplarından her birinin tek başına Ninova şehrini temsil ettiği varsayımı, Kutsal Kitap'taki ve genişliği konusunda dikkate değer bir şekilde uyuşan Yunan yazarlarındaki anlatımlarla hiçbir şekilde bağdaştırılamaz; bu zorluk Albay Rawlinson'ı, tüm bu kalıntıların "peygamber Jonah döneminde Ninova ortak adıyla bilinen bir şehirler grubunu oluşturduğunu" söylemeye sevk etmektedir. Gerçekten de doğrudur ki, farklı höyüklerdeki tuğlalarda, her bölgeye ayrı isimler verildiği görülmektedir ve Kuyunjik'tekiler Ninova adıyla yazılmışken, Nimrud ve Khorsabad'dakiler henüz tatmin edici bir şekilde deşifre edilememiş başka isimler taşımaktadır. Bu isimlerden önce, bir şehri ifade ettiği varsayılan, ancak şüphesiz bir kaleye veya tahkimatlı saraya uygulanan belirleyici bir monogram (□ veya □) gelir. Nahum, Ninova'yı birçok güçlü kalesi ve kapısı olan bir city olarak tanımlar ve ben de durumun böyle olduğuna, her kalenin veya surlu alanın farklı bir adı olduğuna inanıyorum. En önemlisi, en iyi savunulanı olduğu için, bir dönem tüm şehre adını veren Kuyunjik'teki saray olmuş olabilir. Antik yazarların

Ninova’nın devasa boyutu hakkındaki birleşik tanıklığı ile mevcut kalıntıları ancak bu varsayımla bağdaştırabiliriz.
Bu tahkimatlı alanların, kraliyet sarayları ile buralara bağlı tapınaklar ve kamu binaları dışında birçok bina içerip içermediği son derece şüphelidir. Nimrud'da, surlu alanın çeşitli yerlerinde kazılar yapılmış ve evlerin herhangi bir temelinin veya kalıntısının hala var olup olmadığını tespit etmek amacıyla burası dikkatle incelenmiştir. Güney-doğu köşesi hariç, hiçbir kalıntı keşfedilmemiştir; orada, daha önce tasvir edildiği gibi, toprağın mutat seviyenin üzerindeki yüksekliği kalıntıların varlığını hemen göstermişti. Surlarla çevrili alanın büyük kısmında, doğal toprağa hiç dokunulmadığı görülmektedir ve bazı yerlerde konglomera kaya neredeyse tamamen topraktan arınmış durumdadır.
Musul’un karşısındaki durum da böyledir. Surlu alan içinde bir veya iki binanın kalıntılarının var olduğu görülmektedir; ancak büyük bir kısmında antik yapılara dair hiçbir iz yoktur ve konglomera kaya, Nimrud’da olduğu gibi, çevre toprakla aynı seviyededir.

Farklı ulusların yüce tanrıları için farklı isimlere sahip oldukları görülmektedir; Babilliler ona Nebo derlerdi.

Görünüşe göre Albay Rawlinson, ilk başta ısrar ettiği bu ismin, Assarac, okunuşundan vazgeçmiştir. (Outlines of Assyrian History, p. xviii.) Dolayısıyla Kutsal Kitap’taki Nisroch ile olan özdeşleştirmeye karşı ileri sürdüğü argümanlardan biri artık geçerli değildir. Burada, heykellerdeki kartal başlı figürle bu ismi özdeşleştirmeye hala meyilli olduğumu belirtmeliyim. Sennacherib’in Asshur tapınağında öldürülmüş olması muhtemeldir ve Yahudiler, Asur mistik figürlerinin en yaygın olanını her yerde görerek, bunun Asurluların özel tanrısı olduğuna inanmış olabilirler ve bu yüzden ona kartal anlamına gelen bir isim vermiş olabilirler. Kapılardaki boğalar ve diğer şüphe götürmez ilah tasvirleri üzerinde bulunması, bunun onlar arasında sayılması gerektiğini kanıtlar; oysa bunların hepsi, metinde belirttiğim gibi, başlangıçta sadece mitler veya semboller olabilir.

Hayvan üzerinde duran ve kral tarafından tapınılan, Bavian’daki anıtlarda sıkça temsil edilen figürün Asshur mu yoksa on iki tanrıdan biri mi olduğu konusunda bazı şüpheler vardır. Ben ikinci görüşe meyilliyim; zira silindirlerdeki hayvanlar üzerinde duran ilah figürleri, çember içindeki yüce tanrıya yönelik tazim eylemi sırasında sıklıkla görülür.

On the Inscriptions of Assyria and Babylonia, Journal of the Royal Asiatic Society, vol. xii. p. 418. Albay Rawlinson tarafından Nebbi Yunus höyüğü için kullanılan "Musul’un karşısındaki devasa höyük" ifadesi daha çok yanıltmaya yöneliktir: burası gerçekte Kuyunjik ve Asur’daki diğer büyük kalıntılara kıyasla boyut olarak çok daha küçüktür.

On the Inscriptions of Babylonia and Assyria, p. 417.

Albay Rawlinson, Nimrud’dan gelen tuğlalardaki ismi Levkeh veya Calah olarak okur ve sonuç olarak kalıntıları Genesis’teki, Asur’un ilkel şehirlerinden biri olan Calah ile özdeşleştirir; ancak Kutsal Kitap’ta zikredilen dört şehrin birbirine bu kadar kısa bir mesafede yer alabileceğine inanamıyorum, özellikle de bize Resen’in, "büyük bir şehir, Ninova ile Calah arasında" (Genesis, x. 12.) olduğu söylendiği göz önüne alınırsa.

Benzer şekilde ortak belirleyici işaret bir ülkeyi, bir tepeyi ve bir madeni ifade eder. (Dr. Hincks’ Mem. on the Assyro-Babylonian Phonetic Characters, note, p. 301. Transactions of the Royal Irish Academy, vol. xxii.) Metinde tasvir edilen belirleyici işaretle aynı şekilde bazı tuğlalarda da kullanıldığı görülmektedir.

Ch. iii. 12–14.

S. 165.

Khorsabad'da, surlarla çevrili alanın büyük kısmı çevredeki arazinin o kadar altındadır ki, harabelerin yakınından akan küçük Khaser nehri tarafından oluşturulan bir bataklıkla kaplıdır. Alanı zar zor bir mil kare olan duvarların içinde, sadece bir veya iki binanın ve platformun altında, saraya çıkan yokuştan iki yüz yardadan fazla uzaklıkta duran bir propylon'un kalıntıları izlenebilir*; ancak bunlar topraktaki belirgin eşitsizlikler sayesinde hemen fark edilirler.
Eğer Khorsabad ve diğer Asur kalıntılarının surlarını oluşturan duvarlar bir şehrin dış savunma hatları olsaydı ve aniden açık araziye baksaydı, sarayın aynı hat üzerinde inşa edilmiş olmasını ve fiilen bu hatların bir parçasını oluşturmasını açıklamak zor olurdu. Buraya olan tüm erişimler güçlü bir şekilde tahkim edilmiş olmalıydı ve hatta böyle bir konumun temel amacı olan çevre arazinin manzarası bile kapatılmış olmalıydı.

Harabelerde ve toprak setlerle çevrili alanlarda yapılan birkaç dikkatli kazıdan sonra, buraların tıpkı Mısır'ın saray-tapınakları gibi tahkim edilmiş, uzun süreli bir kuşatmaya dayanabilecek nitelikte ve bir istila durumunda sakinler için bir sığınak yeri olan, kendilerine bağlı binaları, parkları veya cennetleri bulunan kraliyet konutları olduğu görüşüne hala meyilliyim. Farklı isimlerle anılmış olabilirler, ancak hepsi Yahudiler ve Yunanlılar tarafından Ninova olarak bilinen o büyük şehrin alanı içindeydi. Bu uçsuz bucaksız alanın tamamının yoğun bir şekilde meskun olduğunu veya üzerinde binalar bulunduğunu iddia etmeyeceğim. Başka yerlerde de belirttiğim gibi, Doğu şehirlerini Avrupa şehirlerine göre değerlendirmemeliyiz.†
Asya'da, banliyöleri ve hatta ayrı köyleri içeren, surlarla çevrili bir şehir etrafında toplanmış bahçeler ve meyve bahçelerinin hepsi yerliler tarafından tek bir genel isim altında toplanır. İsfahan ve Şam'da durum böyledir ve antik Ninova'da da durumun böyle olduğuna inanmak isterim. Tarihsel tanıklıkların yanı sıra Doğu adetleriyle de tamamen tutarsız görünmektedir; birbirine bu kadar kısa mesafede birkaç büyük ve belirgin şehir yerleştirmek. Son araştırmalar, bu ayrı tahkimatlı sarayların farklı krallar tarafından inşa edilmiş olmasına dayanan argümanlara kısmen dayanarak önceki çalışmamda öne sürmeye cesaret ettiğim görüşü hiçbir şekilde sarsmamıştır.*
Asur saraylarının iç ve dış mimari ve mimari süslemelerine dair son keşiflerin sağladığı ek bilgiler üzerine birkaç söz söylenmesi gerekmektedir. Özellikle Kuyunjik ve Khorsabad'dakiler olmak üzere duvarlardaki yazıtlar, sadece genel planları ve inşaat yöntemleri hakkında değil, hatta farklı bölümleri için kullanılan malzemeler ile içlerine yerleştirilen heykel ve süslemelerin amaçları hakkında da önemli ve hatta çok küçük ayrıntılar içeriyor gibi görünmektedir. Bu durum, Yahudi ve Asur krallarının kayıtları arasında bir başka dikkat çekici analoji sunmaktadır. Hükümdarlarının ve uluslarının tarihine dair İbrani vakayinamecileri, Solomon'un tapınak ve saraylarının inşası ve süslenmesine dair tam bir anlatı eklemişlerdir. Her iki durumda da, teknik kelimelerin kullanılmasından ötürü, tüm ayrıntıları herhangi bir kesinlik derecesiyle anlamamız neredeyse imkansızdır. Açıklamaların yardımıyla bile Solomon tapınağının planını veya görünümünü kavramak imkansızdır. Bu durum sadece çeşitli İbrani mimari terimlerinin kesin anlamını bilmememizden değil, aynı zamanda herhangi bir türdeki bir binayı sadece tanımdan yola çıkarak restore etmenin sıradan durumlarda bile karşılaşılan zorluğundan kaynaklanmaktadır. Asur yazıtlarında, şüphesiz, daha da büyük dezavantajlar altında çalışmaktayız. Yazıldıkları dil henüz çok kusursuz bir şekilde bilinmektedir ve her ne kadar tarihi paragrafların genel anlamını bir dereceye kadar güvenle açıklayabilsek de, mimariyle ilgili teknik kelimelere geldiğimizde, Asur diline çok yakın bir aşinalığımız olsa bile, bunların kesin anlamlarını tespit etmemiz neredeyse imkansızdır. Öte yandan, malzemeler ve Yahudi yapılarının genel planı hala korunmaktadır, oysa Asur saraylarının genel planı hala korunurken, Yahudilerin büyük yapılarından geriye bize rehberlik edecek tek bir duvar işçiliği parçası, en küçük bir kalıntı bile kalmamıştır. Bay Fergusson'ın gösterdiği gibi, bir ulusun mimarisi diğerinin mimarisiyle aydınlatılabilir. Kutsal kitapların yardımıyla ve Ninova saraylarının harabeleri ile birlikte, Doğu'da hala var olan adetlerin yanı sıra o döneme ait ve daha sonraki kalıntıların yardımıyla, her iki ulusun da temel yapılarını belirli bir ölçüde restore edebiliriz.

Ninova'nın kraliyet yapılarının genel bir restorasyonunu önermeden önce, bunların fiili kalıntıları ile Solomon'un tapınak ve sarayları hakkında kaydedilenler arasında var olduğu görülen analojilere işaret etmeye çalışacağım. İlk olarak, Sennacherib yazıtlarında kendisinin yaptığını beyan ettiği gibi, Yahudi kralı da temelleri atmak için yük taşıyıcıları ve dağlarda taş kesen adamlar tutmuş, büyük taşlar, değerli taşlar ve yontulmuş taşlar† getirmiştir; bunlar muhtemelen Asur höyüklerine benzeyen, ancak daha sağlam malzemelerden inşa edilmiş yapay platformlardı. Lübnan'daki, belki de bizzat kral Solomon tarafından inşa edilen Baalbek'teki taş işçiliğinden oluşan bir teras veya set kalıntısına sahibiz. O yapıda var olan ve bazısı hala taş ocaklarında görülen yontulmuş taşların devasa boyutları, bazılarının uzunluğu altmış fit'ten fazla olduğundan, modern gezginlerin hayranlığını uyandırmıştır. Kudüs tapınağının boyutları, altmış arşın uzunluk‡, yirmi genişlik ve otuz yükseklik, Asur'da incelenen büyük sarayların boyutlarından çok daha küçüktü. Solomon'un kendi sarayı ise, görünüşe göre çok daha büyüktü ve oranları açısından Ninova saraylarının oranlarına daha yakın yaklaşıyordu; zira yüz arşın uzunluğunda, elli genişliğinde ve otuz yüksekliğindeydi. "Tapınağın önündeki revak, yirmi arşın uzunluğundaydı,"§ Khorsabad'da keşfedilen gibi, sarayın önünde bir propylaem olmuş olabilir. Odalar, kehanet odası hariç, son derece küçüktü, en büyüğü sadece yedi arşın genişliğindeydi, "çünkü dışarıda, evin duvarında, kirişlerin evin duvarlarına sabitlenmemesi için evin etrafında birçok dayanak yapmıştı." İtalik yazılan kelimeler, anlamı tamamlamak için bizim versiyonumuza eklenmiştir ve sonuç olarak, bu odaların kirişlerin sütun kullanılmadan desteklenebilmesi için bu derece dar olması gerektiği şeklindeki gerçek anlamı aktarmıyor olabilir; bu, Asur saraylarındaki odaların büyük çoğunluğunun darlığı için zaten öne sürülen bir nedendir. Bu daha küçük odalar, kehanet odası adı verilen büyük bir merkezi salonun etrafına inşa edilmiş gibi görünmektedir; tüm düzenleme böylece Nimrud, Khorsabad ve Kuyunjik'teki salonlar ve çevre odalarla uyuşmaktadır. Kehanet odasının kendisi yirmi arşın kareydi, boyut olarak Ninova salonlarından daha küçüktü; ancak yirmi arşın yüksekliğindeydi —Asur mimarisini açıklayan önemli bir gerçek, zira bina otuz arşın yüksekliğinde olduğundan, kehanet odası sadece bitişik odalardan çok daha yüksek olmakla kalmamalı, aynı zamanda on arşınlık bir üst yapıya sahip olmalıydı.* İçinde, her birinin kanatları beş arşın uzunluğunda olan, zeytin ağacından iki cherubim vardı ve evin etrafındaki tüm duvarları cherubim, palmiye ağaçları ve açık çiçek figürleriyle oymuştu, içeride ve dışarıda.† Cherubim, Kutsal Kitap yorumcuları tarafından mistik figürler olarak tanımlanmıştır; insanın başını bir aslanın, bir öküzün gövdesi ve bir kartalın kanatlarıyla birleştirir. Eğer palmiye ağaçlarının yerine Ninova heykellerinin kutsal ağacını ve açık çiçeklerin yerine de büyük bir olasılıkla onlara çok benzeyen nesneler olan Asur lale şeklindeki süslemesini koyarsak —tapınağın kehanet odasının genel biçimi ve süslemeleri açısından, Nimrud and Khorsabad'ın bazı odalarıyla neredeyse aynı olduğunu görürüz. Asur salonlarında da, insan başlı kanatlı boğalar duvarın kenarındaydı ve kanatları, cherubim'inki gibi, "evin ortasında birbirine değiyordu."‡ Bu figürlerin boyutları bazı durumlarda neredeyse aynıydı, yani on beş fit kare. Kapılar da cherubim, palmiye ağaçları ve açık çiçeklerle oyulmuştu ve böylece binanın diğer kısımlarıyla birlikte Asur saraylarınınkilerle uyuşuyordu.

Duvarlarda Ninova'da tek ekleme, Yahudiler için bir iğrençlik olan insan formunun ve kralın imgesinin dahil edilmesi gibi görünmektedir. Solomon tapınağının narları ve zambakları, mutat Asur süslemesiyle neredeyse tamamen aynı olmalıydı; buralarda ve özellikle Khorsabad'da nar sıklıkla lale ve koninin yerini alır.

Ancak Josephus tarafından Solomon'un evlerinden birinin iç mekanı hakkında verilen ve Bay Fergusson tarafından dahiyane argümanlarını desteklemek amacıyla zaten alıntılanan açıklama, Ninova saraylarındaki odalarla daha da eksiksiz bir şekilde uyuşur ve bunları açıklar. "Solomon bu (evlerin) bazılarını on arşınlık taşlarla inşa etti ve duvarları yontulmuş diğer taşlarla kapladı; buralar çok değerliydi ve tapınakların süslenmesi vb. için yerin bağrından çıkarılmıştı. Bu taşların ilginç işçiliğinin düzenlemesi üç sıra halindeydi; ancak dördüncü sıra, heykelinin güzelliği ile hepsinden üstündü, çünkü üzerinde ağaçlar ve dallarının ve üzerlerinden sarkan yaprakların neden olduğu gölgelerle her türlü bitki temsil edilmişti. Bu ağaçlar ve bitkiler altlarındaki taşı kaplıyordu; bu işçilik o kadar ince ve narindi ki, neredeyse hareket halindeymiş gibi görünüyorlardı; duvarın geri kalanı ise, çatıya kadar, sıvanmıştı ve tabiri caizse, çeşitli renkler ve resimlerle işlenmişti."*

İki bina arasındaki analojiyi tamamlamak gerekirse, Solomon'un tapınağı yedi yılda inşa ettiği, Sennacherib'in de Kuyunjik'teki büyük sarayını inşa etmek için yaklaşık aynı zamanı harcadığı görülmektedir.†

Tapınağın tavanı, çatısı ve kirişleri sedir ağacındandı. Nimrud kalıntılarındaki keşifler, aynı değerli ahşabın Asur yapılarında da kullanıldığını göstermektedir; ve anıtlardan öğrendiğimiz üzere Asur kralı, tam olarak Solomon'un yaptığı gibi, bunu kestirmek için Lübnan Dağı'na adamlar göndermiştir. Çam ağacı da Yahudi binalarında ve muhtemelen Asur binalarında kullanılmıştır.‡

Bu propylum'dan İngiliz Müzesi'ndeki iki devasa boğa çıkmıştır; burası kraliyet sarayının bir parçasıydı.

† Ninova ve Kalıntıları, cilt ii. bölüm ii. ch. 2. Yüzbaşı Jones tarafından ülkenin yakın zamanda yapılan trigonometrik ölçümü, bana bildirildiğine göre, Kuyunjik, Nimrud, Karamless ve Khorsabad'ın büyük harabelerinin, önceki çalışmamda yapmaya cesaret ettiğim tahmine uygun olarak neredeyse mükemmel bir paralelkenar oluşturduğunu kanıtlamaktadır. Yakın dönem bir yazar (Bonomi, Nineveh and its Palaces, s. 94), Ninova'nın daha geniş bir alana yayıldığı teorisini benimseyerek, Cebel Makloub'un doğu duvarlarının kalıntıları olduğunu kanıtlamaya çalışmış ve kendisinin "soz konusu 'dağın' tamamen insan yapımı olduğundan hiçbir şüphe duymayan, yakın zamanda gözlemde bulunmuş bir gezgin olan Bay Barker'ın tanıklığına" sahip olduğunu belirtmiştir. Ne yazık ki Cebel Makloub, Malvern tepelerinden biraz daha yüksek ve çok daha sarp ve kayalıktır! Gökyüzüne ulaşan böyle bir duvarı yükseltmek için gerçekten de Titanlara ihtiyaç duyulurdu! Höyüğün Kuyunjik değil de Kouyumjik olarak adlandırıldığı, çünkü orada gümüş süs eşyalarının bulunmuş olabileceği ve Yaroumjch'in, "yarım köy" anlamına gelen sadece Türkçe bir isim olduğu; "roum" kelimesinin Roma imparatorluğunun topraklarını ve sakinlerini ifade ettiği ve sonuç olarak, "Romalı ve antik kelimelerinin eşanlamlı terimler haline geldiği" yönündeki tahminler de neredeyse daha az abartılı değildir! Dicle'nin eski yatağı için Bay Bonomi'nin diyagramında belirtilen hat da, paralelkenarı tamamlamak amacıyla, nehri sarp kireçtaşı tepelerinin üzerinden geçirecektir. Burada "Niniouash" adının ülkede ne Nebbi Yunus höyüğü ne de Asur'daki herhangi bir harabe için geçerli olarak bilinmediğini belirtmeliyim. Before founding theories upon such grounds, it would be as well to have some little acquaintance with the localities and with the languages spoken by the people of the country.

Bkz. onun son derece ilgi çekici, "The Palaces of Nineveh and Persepolis restored" başlıklı çalışması; metindeki açıklamalarda buna sıklıkla atıfta bulunmam gerekecek ve bu vesileyle borçlu olduğumu beyan etmekten memnuniyet duyarım.

† 1 Krallar, v. 15.

‡ Yahudi arşınının yaklaşık on sekiz inç olduğu tahmin edilmektedir.

§ Yükseklik, 2 Tarihler, iii. 4'e göre 120 arşındı; bu durum metne girmiş bir hata gibi görünmektedir, ancak Josephus da aynı boyutları vermekte ve bir üst oda veya yapı eklendiğini belirtmektedir.

Bay Fergusson, Josephus'un anlatımından yola çıkarak, tapınağın iki katlı olmasının muhtemel olduğuna işaret etmiştir. (The Palaces of Nineveh restored p. 222.)

† Bkz. Calmet’s Dictionary of the Bible.

‡ Bkz. Bay Fergusson’ın Palaces of Nineveh restored çalışmasının ön resmi.

Josephus, b. viii. c. 2. Fergusson's Palaces of Nineveh, p. 229.

† Unutulmamalıdır ki, Kuyunjik boğaları üzerindeki yıllıklar onun saltanatının altı yılını içerir ve bunların üzerine yedinci yılda kazınmış olmalıdır.

‡ 1 Krallar, v. 8.

Kuyunjik'teki sarayın mevcut kalıntılardan yola çıkılarak önerilen restorasyonunu anlamak için, okuyucunun kazısı yapılan kalıntıların planına başvurması gerekecektir. Binanın pusulanın ana yönlerine tam olarak bakmadığı fark edilecektir. Ancak, kolaylık sağlamak amacıyla, binanın tam kuzey ve güneye baktığını varsayacağım. Batıda, bu nedenle, doğrudan Dicle'ye bakıyordu; ve o taraf ana cephelerinden biriydi. Yapı, platformun tam kenarında yükselmiş olmalıydı; bu platformun tabanı o dönemde nehir tarafından yıkanıyordu. Bu nedenle, nehir tarafında saraya herhangi bir erişim varsa, bu kesinlikle bir basamak dizisi veya su kenarına kadar inen eğimli bir yol vasıtasıyla olmalıydı ve Perspolis'te olduğu gibi bodrum duvarına paralel büyük merdivenler bulunmuş olabilirdi. Bu tarafta saraya büyük bir girişin bulunmuş olması gerçeğine rağmen, bu tür bir yaklaşımın bir zamanlar var olduğuna dair hiçbir kalıntı tespit edilememiştir. Batı cephesi de, doğu cephesi gibi, beş çift insan başlı boğa ve çok sayıda devasa figür tarafından oluşturulmuş ve üç belirgin kapı yolu meydana getirmişti.

Saray yapılarına giden ana yaklaşımın, Sennacherib'in yıllıklarını taşıyan büyük boğaların hala durduğu doğu tarafında olduğu görülmektedir. Bay Fergusson'ın yardımıyla, bu muhteşem cephe ve girişin bir restorasyonunu sunabildim. Eğimli yollar veya geniş basamak dizileri, platformun tabanından yukarıya doğru uzanıyor gibi görünmektedir; ve büyük, kare yontulmuş taşlardan oluşan kalıntıları, yüzyılların kış yağmurlarıyla derinleşen antik yokuşlardan başka bir şey olmayan vadilerde hala görülmektedir. Bu büyük girişten saraydaki tüm ana salonlara ve odalara doğrudan erişim sağlanabiliyordu; oysa harabelerden anlaşıldığı üzere batı cephesinde, sadece sekiz odalık bir sete açılıyordu.

Şimdiye kadar incelenen odalar, Planda VI., XIX. ve LXIV. numaralarla işaretlenmiş üç büyük salonun etrafında gruplanmış gibi görünmektedir. Bununla birlikte, sarayın ana girişin kuzey-doğusuna doğru hatırı sayılır derecede uzandığı ve yapının o bölümünde başka bir salon ile benzer bağımlı odaların bulunmuş olabileceği akılda tutulmalıdır. LXIV. numaralı salonun doğusunda ve VI. numaralı salonun kuzeyinde de bina kalıntıları vardı. Sarayın sadece bir kısmı şimdiye kadar kazılmıştır ve onun kusursuz bir kat planına sahip değiliz.

Kuyunjik'teki odaların genel düzenlemesi Khorsabad'dakine benzer, ancak binanın alanı çok daha büyüktür. Khorsabad höyüğünün kademeli olarak ova seviyesine indiği ve görünüşe göre birbiri ardına gelen geniş terasların kalıntılarını gösterdiği; ve propylæum gibi sarayın bazı kısımlarının aslında platformun altında, surlarla çevrili alanın ortasında saraydan biraz uzakta durduğu da belirtilmelidir. Kuyunjik'te ise, kraliyet yapısının tamamı, bağımlı binalarıyla birlikte, yüksek kenarları sadece basamaklar veya eğimli yollarla erişilebilir olan yapay bodrumun zirvesinde duruyor gibi görünmektedir. Sarayla bağlantılı platformun altında hiçbir propylæum veya başka bir yapı henüz keşfedilmemiştir.

Yazıtlar, sarayın dört belirgin bölümüne atıfta bulunuyor gibi görünmektedir; bunlardan kadınların ikamet ettiği üç bölümün, daha sonra tek bir bölüme indirildiği anlaşılmaktadır. Bunların hepsinin zemin katta mı olduğu, yoksa farklı katlar mı

oluşturduğu açık değildir. Bay Fergusson, Ninova saraylarının restorasyonu üzerine yazdığı, büyük bir bilgi birikimi ve araştırma ile Asurluların ve antik Perslerin mimarisini incelediği, keşiflerin sağladığı gerçeklerden yararlandığı dahiyane çalışmasında, Khorsabad sarayını modern Müslüman evleri tarzında, erkeklerin odaları olan Selamlık veya apartmanlar ile kadınların odaları olan Harem olarak ikiye ayırmaya çalışmaktadır. Önerdiği bölünme, şüphesiz, varsayıma dayanmalıdır; ancak konu üzerinde henüz yapılabilecek olandan daha eksiksiz ve daha doğru yazıt tercümeleri elde edilene kadar, bunun son derece muhtemel olduğu kabul edilebilir ve bize bu hususta bazı kesin veriler sunabilir. Kuyunjik kalıntılarında, bildiğim kadarıyla, erkek ve kadın apartmanları arasındaki ayrımı belirtecek hiçbir şey yoktur. Bay Fergusson'ın teorisinin doğru olduğunu varsayarsak ve iki bina arasındaki analojiyi takip edersek, Planda XIX. numarayla işaretlenmiş salon, Khorsabad'ın harem avlusuna en iyi şekilde karşılık gelecektir. Kuyunjik'te henüz bir tapınağın kalıntısına rastlanmamıştır, ne de Nimrud und Khorsabad'da olduğu gibi herhangi bir yüksek konik höyük vardır.

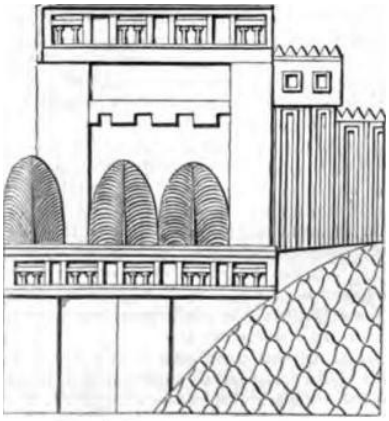

Exterior of a Palace, from a Bas-relief at Kouyunjik.

Şimdiye kadar incelenen tüm Asur yapılarında aynı genel iç plan düzenine sahibiz. Büyük salonların dört tarafında, biri diğerine açılan iki veya üç dar paralel oda bulunur. Bunların çoğunun her iki ucunda, başka hiçbir çıkışı olmayan daha küçük odalara açılan kapı yolları vardır. Bu tek tip planın, binanın gerektirdiği özel mimari düzenlemelere atıfta bulunularak benimsenmiş olması son derece muhtemel görünmektedir; ve odaların aydınlatılması için başvurulan yöntemle bunu ilişkilendiren Bay Fergusson'a katılıyorum.

Önceki çalışmamda, odaların çatıdaki bir açıklıktan ışık aldığına dair bir inanç ifade etmiştim. Her ne kadar bazı durumlarda durum böyle olmuş olsa da, yakın zamandaki keşifler Asur saraylarının birden fazla kata sahip olduğunu kanıtlamaktadır. Durum böyle olunca, zemin kattaki iç odalara gün ışığının girmesini sağlamak için başka yöntemlerin benimsenmiş olduğu açıktır. Bay Fergusson'ın, salonların ve ana odaların üst kısmının tavana destek olan ve serbest bir ışık ve hava sirkülasyonuna izin veren bir sütun sırasıyla oluşturulduğu yönündeki önerisi, bana göre, zorluğu belirli bir ölçüde çözmektedir. Dahası, bu durum sonraki keşiflerle ve Kuyunjik'teki alçak kabartmalardan biri üzerinde, görünüşe göre bir saray olan büyük bir binanın tasviriyle de doğrulanmıştır.

Sarayın Alçak Kabartmasından Cephe Görünümü, Kuyunjik.

Ancak, bu türden bir desteğe başvurulmadığı takdirde, merkezi salonlar da dahil olmak üzere Kuyunjik'teki büyük odaların bile nasıl kapatılabileceğini açıklamak neredeyse imkansızdır. Kutsal Kitap'ta adlandırıldığı şekliyle Lübnan Ormanı Evi olan o büyük salon, sütunlar üzerindeki dört sıra sedir kirişiyle otuz arşın yüksekliğindeydi. Asur krallarının, gördüğümüz gibi, kral Solomon ile aynı ormanlarda sedir ağacı kestiklerini ve bunu muhtemelen sütunlar, kirişler ve tavanlar için olmak üzere aynı amaçlarla kullandıklarını biliyoruz. Bu salonun boyutları, 100 arşın (yaklaşık 150 fit) uzunluk ve 50 arşın (75 fit) genişlik, Ninova saraylarının merkezi salonlarının boyutlarına çok benzemektedir. "Sütunlu revak" elli arşın uzunluğundaydı; bu nedenle, salonun genişliğine eşitti ve bunun üst uçta kapalı bir alan olduğunu tahmin ediyorum, oysa "yargılayabileceği taht revağı, hatta yargı revağı... bir taraftan diğer tarafa sedir ağacıyla kaplanmıştı," muhtemelen altında yükseltilmiş bir platformdu ve modern bir Doğu evinde ev sahibinin ve şerefli misafirlerin oturduğu benzer bir platformla uyuşuyordu. Binanın üç bölümünün önerdiğim gibi düzenlendiğini varsayarsak, Pers saraylarının dinlenme salonunda bunların tam bir karşılığına sahip olurduk. İsfahan valisini sıklıkla ziyaret ettiğim odanın üst kısmı, muhtemelen muhteşem bir salonun geri kalanından sütunlarla ayrılmıştı ve onun tahtının bulunduğu yer zengin kumaşlar, fildişi ve diğer değerli malzemelerle süslenmiş oyma ahşap işçiliğinden yükseltilmiş bir platformdu. Dilekçe sahipleri ve görevliler sütun hattının dışında dururlar, saray görevlileri ise içeride bulunurlardı. Asur yapılarındaki büyük salonların iç düzenlemesi de bu şekilde olmuş olabilir.
Ninova saraylarının, en azından bazı kısımlarında olmasa da tamamında, birden fazla kata sahip olduğundan artık şüphe duyulamaz. Yazıtlar üst odaları belirgin bir şekilde tasvir ediyor gibi görünmektedir ve Kuyunjik'te görüldüğü üzere, buralara çıkan eğimli bir yol keşfedilmiştir. Üst bir yapı olmasaydı, harabeler üzerindeki, esas olarak bina kalıntılarından oluşan muazzam moloz birikintisini açıklamak imkansız olurdu.
Kuyunjik ve Khorsabad. Bu üst odalar muhtemelen güneşte kurutulmuş tuğla ve ahşaptan inşa edilmişti, ancak esas olarak ikincisinden oluşuyordu ve alt katla, tıpkı Solomon tapınağında olduğu gibi döner merdivenlerle ve eğimli yollarla bağlanmış olabilirdi. Çatılar, günümüze kadar gelen tüm Doğu evlerinde olduğu gibi düzdü; ve Bay Fergusson tarafından öne sürüldüğü üzere, üzerlerinde kurbanların sunulduğu sunaklar ile ahşap bir çardak veya platform bulunmuş olabilir, —"Göklerin ordusuna çatıları üzerinde buhur yaktıkları ve diğer tanrılara içki takdemeleri döktükleri evler." Asur saraylarının iç süslemelerini zaten tasvir etmiştim ve konuya ekleyecek çok az şeyim var. Kuyunjik'in duvarları, Nimrud ve Khorsabad'dakilerden daha ayrıntılı bir şekilde süslenmişti. İncelenen hemen her oda, sayısı yetmişi aşan oda dahil, çok sayıda figürle ve en küçük ayrıntılarla oyulmuş kaymaktaşı levhalarla kaplanmıştı. Her oda belirli bir olaya adanmış gibi görünüyordu ve her birinde, görünüşe göre, kralın bizzat kendisinin imgesi bulunuyordu. Aslında, duvarlar yazıtların yazıyla ifade ettiğini heykellerle kaydediyordu, —Sennacherib'in tüm saltanatı, hem barış hem de savaş zamanındaki büyük işleri. Diğer Asur yapılarında kralın sıklıkla savaşta aktif bir rol oynadığı, düşmanlarını katlettiği ve kuşatılmış bir şehrin altında savaştığı temsil edilirken, Kuyunjik'te onun bir zafer duruşunda, savaş arabasında veya

tahtında esirleri ve ganimeti kabul ederken tasvir edildiği haricinde asla görülmediği fark edilecektir. Ne de hiçbir zaman esirlerine işkence ederken veya onları kendi eliyle ölüme mahkum ederken tasvir edilmiştir.
Bununla birlikte, Sennacherib sarayında, Nimrud ve Khorsabad'dakilerde olduğu gibi, duvarları Babil'deki Belşazzar'ın sarayının duvarları gibi sadece alçıyla kaplanmış odalar da vardı. Buralar insan ve hayvan figürleriyle zengin bir şekilde renklendirilmiş olabileceği gibi, zarif desenlerle veya Solomon'un tapınak ve saraylarında ve Babil'in büyük yapılarında olduğu gibi sedir ağacı kaplamalarıyla kaplanmış olabilir. Yaldızlamanın da süslemede yaygın olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır ve büyük sfrenkslerin bazıları, Solomon'un tapınağındaki cherubim gibi altınla kaplanmış olabilir.
Kuyunjik'te, döşeme taşları Nimrud'da olduğu gibi yazıtlı değildi; ancak kapı yollarının bazılarındaki kanatlı boğalar arasındaki taşlar, ayrıntılı ve çok zarif bir desenle oyulmuştu. Kapılar muhtemelen ahşaptandı, Kudüs tapınağının kapıları gibi yaldızlı ve değerli malzemelerle süslenmişti ve taştan yuvalar içinde dönüyor gibi görünmektedirler; zira harabeler arasında merkezinde delik bulunan ve şu sözleri içeren bir yazıt taşıyan birçok siyah taş bulunmuştur: "Asur ülkesinin büyük kralı, kral Sennacherib, bu taşı uzak dağlardan getirdi ve sarayının kapılarının sütunlarının yuvaları için kullandı."
Doğu güneşinin göz kamaştırıcı ışığını engellemek için, tavana destek olan sütunlara muhtemelen parlak renkli kumaşlardan ve zengin malzemelerden yapılmış perdeler veya asma örtüler asılıyordu, ya da Babil ve Şuşan saraylarında olduğu gibi bu amaçla yükseltilmiş ahşap direklere tutturuluyordu. Bu tür asma örtülerin, gördüğümüz gibi, Nebukadnezar'ın tabletlerinde tasvir edildiği anlaşılmaktadır. Bu kitabın ön resmi, okuyucunun bunların nasıl kullanıldığını anlamasını sağlayacaktır. Bay Fergusson'ın gözetiminde yapılan çok güzel bir suluboya çiziminden alınan bu gravür, Sennacherib sarayının doğu cephesini ve büyük girişini, orijinal olarak var oldukları varsayıldığı şekliyle temsil etmektedir. Binanın alt kısmı aslında var olan kısımdır ve ölçekli olarak çizilmiştir; üst kısım ise, şüphesiz, varsayıma dayalıdır; ancak önceki açıklamalar bu tür bir restorasyon için tamamen malzemeden yoksun olmadığımızı gösterebilir. Alçak kabartmada temsil edilen yapı, Kuyunjik'te keşfedilen mimari ayrıntıların bazılarını sunmuştur, duvarlardaki kale burçlu bitiş hala Kuyunjik ve Nimrud'da görülmektedir ve buraya dahil edilen çeşitli süslemelerin hepsi Asur anıtlarından alınmıştır. Ön plandaki iki direkli akarsu, Khorsabad'daki bir alçak kabartmadandır. Merdivenlerin kenarlarındaki heykeller, Kuyunjik'teki inen geçitten alınanlardır. Platformun taş yüzeyi Nimrud'daki kulenin bodrumuna aittir. Asur karakterindeki aslanlar, basamaklar üzerine tahmini olarak yerleştirilmiştir ve basamakların kendileri restore edilmiştir. Döşemedeki desen, Kuyunjik'teki girişlerdeki levhalar üzerinde bulunan desendir.
Son keşif gezisi sırasında Nimrud'da yürütülen kazılar, platform üzerindeki çeşitli binaları belirli bir ölçüde restore etmemi ve orijinal görünümlerine dair bazı fikirler edinmemi sağlamıştır. Ninova Anıtları'nın İkinci Serisine renkli bir ön resim eklemesi amacıyla Bay Fergusson'ın değerli yardımıyla, bu muhteşem yapıların devasa bodrumları üzerinde yükseldikleri ve Dicle'nin geniş akıntısına yansıdıkları zamanki

genel etkisini aktarmaya çalıştım. Nimrud'daki platform ve sarayların eşlik eden genel planını takip etmek isteyen okuyucuya başvurmalıyım.
Bazı kısımlarında düzenli güneşte kurutulmuş tuğla katmanlarından inşa edilmiş, diğer kısımlarında ise tamamen molozdan oluşan yapay platform üzerinde, bir zamanlar en az dokuz belirgin bina duruyordu. Her birinin arasında, taşla döşenmiş veya bir buçuk ila iki fit kare boyutlarında büyük fırınlanmış tuğlalarla kaplı bir teras vardı. Kuzey-batı köşesinde, sarayın kraliyet kurucusunun mezarı olan o büyük kule yükseliyordu. Girintiler ve diğer mimari süslemelerle hafifletilmiş, taştan masif duvar işçiliğiyle kaplanmış bodrumunu tasvir etmiştim. Tuğladan inşa edilen üst kısım, büyük bir olasılıkla, Babil sarayları gibi, figürler ve mistik amblemlerle boyanmıştı. Zirvesinin, siyah dikilitaşın üst kısmı gibi birkaç gerileyen basamaktan oluştuğunu tahmin ediyorum ve üzerini, üzerinde ebedi ateşin yakılmış olabileceği bir sunakla taçlandırmaya cesaret ettim. Bu kuleye bitişik olarak, gördüğümüz gibi, Asur tanrılarına adanmış iki küçük tapınak vardı. Biri aslında ona bitişikti, ancak aralarında hiçbir iletişim yoktu, bildiğim kadarıyla, iki binanın iç kısımları arasında; diğeri ise yaklaşık 100 fit doğudaydı. Her ikisi de heykellerle süslenmişti ve açıkça kurucu kralın saltanatına ait en eksiksiz kayıtları, devasa monolitler üzerine kazınmış olarak içeriyorlardı. Küçük tapınaklar ile kuzey-batı sarayı arasında, kuzeyden platforma çıkan bir yol vardı.
Küçük tapınaklar ile kuzey-batı sarayı arasında iki büyük basamak dizisi veya nehir kıyısından yukarıya doğru uzanan eğimli yollar vardı. Yerleri hala derin vadilerle işaretlenmiştir. Buralar geniş, taş döşeli bir terasa açılıyordu. Kuzey-batı sarayı, bu cephe ve girişe sahip olduktan sonra, kuzeye, kuleye bakıyordu ve neredeyse Kuyunjik ve Khorsabad'daki büyük yaklaşımlara benziyordu. İnsan başlı boğa formundaki sfrenksler tarafından oluşturulan iki kapı yolu, aralarındaki geniş bir merkezi kapıyı çevreliyor gibi görünmektedir; bu kapı, Sennacherib sarayında olduğu gibi, insan başlı boğaların ve kanatlı rahiplerin devasa figürleriyle her iki tarafta birleştirilmişti. Saraya giden başka hiçbir büyük girişin kalıntısı henüz keşfedilmemiştir, ancak harabelerdeki birkaç göstergeden nehir tarafında da benzer bir cephenin bulunduğundan ve basamak dizileriyle çıkılan bir terasın Dicle'ye baktığından çok az şüphe duyuyorum.
Kuzey-batı sarayının güneyinde, platformun zirvesine doğru, yine höyüğün kenarındaki bir vadiyle işaretlenmiş üçüncü bir yaklaşım vardı. Bunun ötesinde, muhtemelen daha erken bir yapının kalıntıları üzerinde, Sardanapalus'tan sonra gelen dördüncü kral tarafından inşa edilen üst odalar yer alıyordu. Harabelerini kaplayan küçük höyüğün farklı kısımlarında yapılan kazılar, bunların güneşte kurutulmuş tuğladan masif bir merkezi kütle etrafına inşa edilmiş üç belirgin gruptan oluştuğunu göstermektedir. Üzerlerindeki muazzam toprak birikintisi, bu binanın birden fazla kata sahip olması gerektiğini kanıtlamaktadır.
Üst odalar, Essarhaddon sarayından, platformun bu tarafında teraslara giden dördüncü bir büyük yaklaşım olduğu anlaşılan çok derin ve geniş bir vadi ile ayrılıyordu. Kanatlı boğalardan oluşan büyük taş blokların ve sarı kireçtaşından devasa figürlerin kalıntıları vadide bulundu.

Essarhaddon'un sarayı, kuzey-batı ve merkez yapılardan biraz daha yüksekte yükselmişti. Yangınla o kadar tamamen tahrip olmuş ve duvarlarındaki levhaların kaldırılmasıyla o kadar bozulmuştur ki, kat planının tam bir kopyası restore edilemez. Odalarının düzenlenişinde, harabelerden çıkarabildiğimiz kadarıyla, aşina olduğumuz diğer Asur yapılarından farklıydı. Salon, 220 fit'ten uzun ve 100 fit genişliğinde, kuzey ucunda açık ova ve Dicle'nin ova boyunca kıvrılışını gören bir kanatlı boğa kapısıyla açılıyordu ve bu sarayda gerçekten muhteşem bir özellik olmalıydı. Platformun köşesini işgal ediyordu ve güney yüzündeki ovadan yukarıya doğru uzanan hatırı sayılır kalıntıları hala mevcuttur. Büyük salonun etrafına bir dizi küçük oda inşa edilmiş gibi görünmektedir; ve bu Asur binası, genel planında şimdiye kadar keşfedilen diğerlerinden daha fazla, Kutsal Kitap'taki Solomon'un sarayına dair açıklamalara, özellikle de iki bölüme ayrılmış ön odanın Yahudi yapılarının revağına karşılık geldiğini varsayarsak, uyuşmaktadır.
Essarhaddon'un sarayı, torununkinin seviyesinin hatırı sayılır derecede altındaydı ve platforma giden ana yaklaşım olduğu anlaşılan çok derin ve geniş bir vadi ile ondan ayrılıyordu. Güney-doğu yapısı, hem odalarının boyutları hem de inşasında kullanılan malzemeler açısından, diğer kraliyet binalarına kıyasla çok daha aşağı kalitedeydi. Muhtemelen imparatorluğun hızla çöküşe doğru gittiği bir dönemde inşa edilmişti ve bu tür durumlarda mutat olduğu üzere, sanatların halkın gücüyle birlikte gerilediği görülmektedir. Bu sarayda ne büyük bir salon ne de herhangi bir heykelli levha vardı. Kaba bir şekilde yontulmuş ve üç buçuk fit'ten çok yüksek olmayan ortak kireçtaşı levhalarla kaplanmış, küçük oranlarda bir dizi odadan oluşuyordu. Duvarların üst kısmı sadece sıvanmıştı. Herhangi bir büyük giriş, cephe veya dış mimari bulamadım ve son kazılar sadece hiçbir ilgi çekici nesne içermeyen birkaç yeni odanın keşfedilmesine yol açtı. Altında daha erken bir binanın izleri vardır. Ovadan gelen yaklaşımı gören batıdaki teraslar, hala kalıntıları mevcut olan kalın kireç sıva veya çimento ile döşenmişti.
Tekrar kuzeye dönerek, platformun doğu tarafındaki bir yaklaşımın yegane izlerine ve sonuç olarak surlarla çevrili alanın iç kısmından gelen yaklaşıma ulaşıyoruz. Bu yüzde sadece tek bir yaklaşımın bulunmuş olması dikkat çekicidir; ve daha da ilginç olanı, höyüğün üzerinde herhangi bir duvar veya tahkimat kalıntısının bulunduğu yegane tarafların doğu ve kuzey tarafları olmasıdır; buralarda kraliyet konutları şehre bakıyordu, eğer şehrin mevcut toprak setlerin içinde yer aldığını varsayarsak. Bu durumda açık ovaya bakan binalar, görünüşe göre savunmasız bırakılmıştı.

Planda L'ye bakın.

† Kitabın ön resmine bakın.

* Nimrud'da da durumun böyle olduğu anlaşılmaktadır.

† Albay Rawlinson yakın zamanda Kuyunjik'te bir tapınaktan bahseder (Outlines of Assyrian History, s. 23), ancak bunun sarayın sadece bir parçası olup olmadığını sorgulamaktayım.

* 1 Krallar, vii. 2. Ancak bunun, daha sonra sıklıkla verildiği gibi, binanın oranlarını ve genel biçimini anlamamızı sağlayan tek bir büyük salon olduğunu varsaymakla mümkündür. İbranice kelime, Arapça karşılığının hala yaptığı gibi, her iki anlamı da taşıyacaktır. "Revak gibi" olan Firavun'un kızının evi, muhtemelen harem veya özel daireydi.

† No. LXI. Plan I. Bkz. sayfa 460.

* Ninova sarayları restore edildi, s. 181. Bununla birlikte Asurluların eğimli çatılara aşina oldukları, Khorsabad'da keşfedilen bir alçak kabartmadan çıkarılabilir. (Botta, Levha 141.)

† Yerem. xix. 13.

‡ Ninova ve Kalıntıları, cilt ii. bölüm ii. ch. 2.

§ Daniel, v. 5.

* 1 Krallar, vi. 28. Ancak, kutsal yazılarda ve antik çağın dindışı yazarlarında altın olarak adlandırılan metalin çoğunun, aslında diğer metallerle alaşımlı gerçek bakır, orichalcum veya Yunanlıların aurichalcum'u olduğu yönündeki kanaatimi ifade etmekten geri duramam; tıpkı Nimrud'da keşfedilen kase ve tabaklarda kullanıldığı gibi.
† Ninova Anıtları'nın 2. serisinin 56. Levhası.
* Planda III.
* Bkz. XVI. Bölümün başındaki ahşap baskı.
† Bay Hormuzd Rassam'ın yakın zamanda höyüğün bu kenarına yakın çok güzel bazı alçak kabartma kalıntıları keşfettiğini öğrenmiş bulunmaktayım.
* Ninova ve Kalıntıları, cilt ii. s. 38.

Platformun batı tarafında hiçbir gerçek kalıntı keşfedilmemiştir, ancak birkaç yerde bina izleri şüphesiz mevcuttur ve orada bir tapınağın veya benzer bir yapının durmuş olması bana göre imkansız değildir.
Geriye sadece platformun merkezinde yer alan, isminin Divanubar veya Divanubra olarak okunduğuna inanılan kral tarafından kurulan, ancak neredeyse tamamen Pul veya Tiglath-Pileser tarafından yeniden inşa edilen saraydan bahsetmem kalıyor. İkinci keşif gezisi sırasında yürütülen kazılar, birkaç ek odanın duvarlarını ve çok sayıda ilginç heykel parçasını açığa çıkardı.* Ancak yapı, kendi konutunun inşasında malzemeleri kullanan Essarhaddon tarafından o kadar tamamen tahrip edilmişti ki, genel planını veya odalarından herhangi birinin düzenini tespit etmek imkansızdır. Büyük yazıtlı boğaların ve dikilitaşın eski kralın dönemine ait olduğunu biliyoruz; savaş ve kuşatma alçak kabartmaları ise, sanki taşınmaya hazır gibi bir araya yığılmış olup, daha sonraki döneme ait olmalıdır.
Bu yapının etrafında, bir tarafta kuzey-batı sarayına ve küçük tapınaklara, diğer tarafta ise üst odalara, Essarhaddon sarayına ve torununkine kadar uzanan büyük, kare tuğlalardan oluşan bir döşeme vardı.
Kuzeyde Nimrud'un sur duvarını işaret eden toprak setlerde, elli sekiz kule hala belirgin bir şekilde izlenebilmektedir. Doğuya doğru yaklaşık elli kule vardı, ancak bazılarının tüm izleri tamamen yok olmuştur. Güneye doğru duvar neredeyse tamamen ortadan kaybolmuştur, öyle ki o tarafta büyük bir boyuta veya kalınlığa sahip olması mümkün olamazdı. Bununla birlikte, sur içi alanın seviyesi burada ovadan hatırı sayılır derecede yüksektir ve Dicle'nin aslında buranın bir kısmının altından akmış olması, geri kalan kısmın ise harabelerin yakınında hala akan küçük akarsu tarafından veya nehir tarafından beslenen geniş ve derin bir hendekle savunulmuş olması imkansız değildir.
Surlarla çevrili alanın güney-doğu köşesinde, daha önce de belirttiğim gibi†, hatırı sayılır yükseklikte bir höyük ve kare bir yapının kalıntıları vardır; buralar bir tahkimat veya kale olmuş olabilir. Kuzey tarafındaki duvarlarda kapı izlerini boşuna aradım. Bir girişin kalıntılarını işaret etmesi muhtemel olan yüksek, ikili bir höyük kazıldı; ancak Kuyunjik surlarındaki benzer bir höyükte olduğu gibi, hiçbir taş işçiliği veya yontulmuş figür keşfedilmedi. Bu nedenle, Nimrud tarafından temsil edilen Ninova mahallesinin kapılarının, şehrin daha kuzeydeki bölümlerininki gibi heykellerle süslenmiş olmadığını, duvarlarla aynı malzemelerden inşa edildiğini ve kemerli ya da kare biçiminde olup modern Arap şehirlerinin kapıları gibi basit ahşap kirişlerden yapıldığını kabul ediyorum.
Nimrud surlu alanının, bir düşmana direnmek ve uzun süreli bir kuşatmaya dayanmak amacıyla inşa edilmiş duvarlarla düzenli bir şekilde tahkim edildiği ve

savunulduğu açıktır. Khorsabad'ınki de tamamen benzerdi. Orada da büyük sarayın üzerinde durduğu platform duvarların bir parçasını oluşturuyordu; bu gerçek için tatmin edici herhangi bir açıklama sunmam neredeyse imkansızdır. Kralın konutunun, tanrıların tapınaklarının ve krallığın arşivleri ile hazinelerini barındıran binaların, tahkimatların merkezinde yer alması ve her taraftan eşit şekilde korunması güvenlik açısından daha tutarlı görünürdü. Nimrud ve Kuyunjik sarayları, derin ve geniş bir nehir tarafından yıkanan bir platform üzerinde inşa edilmişti ve bir düşmanın yaklaşmasına karşı belirli bir ölçüde korunuyordu. Ancak Khorsabad'da durum böyle değildi. Kraliyet konutları açık ovaya bakıyordu ve batı tarafında platformun zirvesi güçlü bir şekilde tahkim edilmedikçe —ki buna dair hiçbir iz yoktur— ovadan erişilebilirdi.

Hala var olan tahkimatlı alanlar arasında Kuyunjik'i çevreleyen olanı en dikkat çekici olanıdır ve güçlü ile kalabalık bir ordunun saldırısına dayanacak şekilde en iyi hesaplanmış olanıdır. Bay Rich'in ölçümlerinden yola çıkarak harabelerin bir planını sunuyorum, bu plan okuyucunun aşağıdaki açıklamayı anlamasını sağlayacaktır.* Biçiminin, fark edileceği üzere, düzensiz olduğu görülecektir. Nehre bakan taraf, Kuyunjik ve Nebbi Yunus höyüklerini (a) içerir ve kuzey (veya kuzey-batı) tarafı (b), birbirine dik açıda ve neredeyse düz bir hat üzerindedir.† Doğudan

Kuyunjik'teki Sur Duvarları ve Hendeklerin Planı.

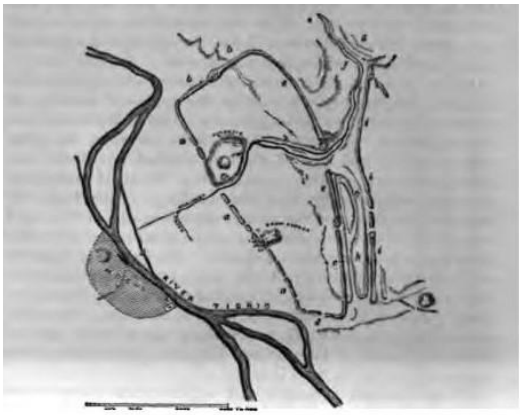

kuzey cephesinin köşesinden başlayarak, iç duvar (c) batı duvarının güney ucuna doğru bir daire yayı oluşturur; ikisi uçlarında sadece 873 yarda mesafeyle ayrılır.* Dört tarafta kulelerin ve perdelerin kalıntıları vardır ve duvarların taştan bir bodrum ile güneşte kurutulmuş tuğlalardan oluşan üst bir yapıdan meydana geldiği görülmektedir. Taş işçiliğinin üst kısmı, Nimrud'da olduğu gibi kademeli dişlerle (siperlerle) süslenmişti.† Muhtemelen çok sayıda kapı yolu vardı ve yerleri hala yükseklik ve boyut olarak etraftakileri aşan höyüklerle işaretlenmiştir; ancak şimdiye kadar incelenen yegane iki tanesi kuzey ve doğu duvarlarında yer alanlardır ve önceki bir bölümde tasvir edilmişlerdir.‡

Batı duvarı (a) nehir tarafından yıkanıyordu ve başka bir savunmaya ihtiyaç duymuyordu.§ Kuzey duvarının (b) altından kazılmış olduğu anlaşılan derin bir hendeğin izleri ise hala mevcuttur. Güneye bakan taraf (d) da bir set ve Dicle tarafından korunuyordu. Bir düşman için en erişilebilir olan taraf doğudaki taraftı (c) ve buna uygun olarak olağanüstü bir özen ve güçle tahkim edilmişti. Küçük Khaser

nehri, dağlardan surlu alanın kuzey-doğu köşesine doğru neredeyse düz bir hat üzerinde akar, buraya ulaşmadan önce güneye doğru bir kavis çizer (e noktasında) ve duvarlara paralel olarak konglomera tepelerin oluşturduğu dik bir kıyının altından bir süre aktıktan sonra (g noktasında), ancak bunlardan yaklaşık bir milin dörtte üçü mesafede, tekrar batıya doğru döner (f noktasında) ve surlu alana neredeyse merkezden girer. Daha sonra şehrin bu mahallesini kat eder, Kuyunjik'in tabanını çevreler ve Dicle'ye dökülür. Doğu duvarının neredeyse yarısı, sonuç olarak, doğal savunmalarla donatılmıştı. Khaser bir hendek görevi görüyordu; ve konglomera sırtı, yapay yollarla hafifçe yükseltilerek güçlü bir tahkimat hattı oluşturuyordu. Akarsu ile iç duvar arasında bir veya daha fazla toprak setin kalıntıları hala izlenebilmektedir, ancak bunların çok büyük bir boyuta sahip olması mümkün olamazdı. Bu dış savunmaların kuzey-doğu ucu, surlu alanın kuzey cephesi boyunca uzanan hendeğe katılıyor gibi görünmektedir, böylece bu kısımdaki tahkimatı tamamlıyordu. Aşağıda, veya güneyde, Khaser'in surlu alana girişinin olduğu yerde, iç duvar tam bir dış yapılar sistemiyle savunulmuştu. İlk olarak, yaklaşık yüz elli fit genişliğinde derin bir hendek hemen altına kazılmıştı ve uzunluğunun yarısı boyunca, ortasında bir set bulunan iki ayrı parçaya bölünmüştü. Paralel bir duvar (h) daha sonra Khaser kıyılarından surlu alanın güney tarafındaki sete kadar uzatılmıştı. Khaser tarafından beslendiği muhtemel olan, yaklaşık yüz sekiz fit genişliğinde ve hatırı sayılır derinlikte ikinci bir hendek, o akarsuyun batıya döndüğü noktadan güney savunma hattına kadar uzanıyordu. Kalıntıları iç yüzeyin üzerinde yüz fit'ten fazla yükseklikte olan üçüncü bir duvar (i), kuzeyde konglomera tepelerin sırtına (y noktasında) dayanıyor ve dış savunmaları tamamlıyordu. Ötesindeki düz arazide yükselen birkaç höyük —ki bunların en büyüğü hatların güney ucuna yakın olan ve Tel-ez-zembil (Sepet Höyüğü) olarak adlandırılan höyüktür— tahkim edilmiş ileri karakollar gibi görünmektedir; bunlar muhtemelen Kuyunjik alçak kabartmalarında temsil edilenler gibi müstakil kulelerdi.*

Bunlar arasında mitolojik hayvanlarla mücadele eden kanatlı figürler ve kuzey-batı sarayındaki silindirlerde ve kralın cübbelerinde görülenler gibi diğer çeşitli gruplar vardı. Bunların bu sarayın duvarlarında devasa boyutlarda yontulmuş olduğu görülmektedir.

† Bkz. s. 164.

* Rich'in Anlatısı, cilt ii. s. 60. Rich, surlu alanın toplam uzunluğunu yaklaşık dört mil, en geniş yerini ise yaklaşık iki mil olarak tahmin etmektedir. Bu bana harabelerin gerçek boyutunun biraz üzerinde görünmektedir. Ayrıca kuzey tarafından güneye doğru sadece birkaç yüz yarda daraldığı da unutulmamalıdır. Yüzbaşı Jones yakın zamanda harabelerin çok dikkatli bir trigonometrik ölçümünü yapmıştır, ancak planları bildiğim kadarıyla henüz bu ülkeye ulaşmamıştır. Asur'da ikamet ettiğim süre boyunca çok sayıda meşguliyetim, benim benzer bir çalışmayı tamamlamamı engelledi; ancak bu işin çok daha yetkin biri tarafından yapılmış olması nedeniyle buna daha az üzülmekteyim. İlk çalışmamdaki höyüğün genel planı sadece kaba bir kroki olarak kabul edilmelidir.

† Ninova Anıtları'nın 2. serisinin 70. Levhası, Kuyunjik'i çevreleyen hendekleri oluşturan toprak setlerin niteliği hakkında bir fikir verecektir. Üstteki taş baskı, kuzey duvar hattını temsil etmektedir.

* Rich'in Anlatısı, cilt ii. s. 60.

† Bu formda kesilmiş ve açıkça duvarların tepesinden düşmüş olan birkaç kireçtaşı blok harabelerin etrafına dağılmış durumdadır. Günehte kurutulmuş tuğlalardan oluşan üst yapının da benzer şekilde süslenmiş olması muhtemeldir.

‡ Bölüm 5.

§ Dicle'nin artık yatağını değiştirmiş olduğu akılda tutulmalıdır.

* Ninova Anıtları'nın 2. serisinin 43. Levhasına bakınız.

Doğu'dan, yani surlarla çevrili alanın saldırıya en açık olduğu taraftan gelen bir düşman, sonuç olarak ilk önce müstakil kalelerle güçlendirilmiş muazzam bir duvarı aşmak zorundaydı. Şehir ele geçirilmeden önce, iki derin hendek ve boyutu

dıştakinden neredeyse hiç de aşağı kalmayan iki duvarın daha geçilmesi gerekiyordu.* Bu tahkimatların hala var olan kalıntıları, Diodorus Siculus'un duvarların yüz fit yüksekliğinde olduğuna ve üzerlerinde yan yana üç savaş arabasının sürülebileceğine dair ifadelerini neredeyse doğrulamaktadır; ve antik tarihçilerin tüm şehri çevreleyen surları tasvir ederken, Babil hakkında konuşurken de yaptıkları gibi, buraları sadece ayrı bir mahalleyi veya bir kraliyet konutunu çevreleyen surlarla karıştırdıkları sonucuna varmamıza yol açmaktadır. İç duvarlar taş ve tuğla örgüden inşa edilmişken, dış duvarların ise masif konglomera kaya içine muazzam bir emekle açılan hendeklerden çıkarılan toprak, gevşek çakıl taşları ve molozdan başka bir şeyden oluşmadığı görülmektedir.†

Kuyunjik çevresindeki duvarlar ve hendekler, harabeler arasında ikamet ettiğim süre boyunca en sevdiğim biniş güzergahıydı. Dış setlerin zirvesi; tüm büyük höyükler, Kerdestan'ın çeşitli dağ sıralarıyla sınırlanmış ovalar, nehrin kıvrımları ve Musul kasabası üzerinde geniş ve güzel bir manzara sunmaktadır. "Niniue (Tanrı'nın kendisinin o Büyük Şehir olarak adlandırdığı yer), bir kasaba olduğunu hatırlatacak tek bir taşı bile ayakta kalmamış haldedir: ondan bir İngiliz mili uzaklıkta Musul adında küçük bir yer vardır; burası kendi içindeki herhangi bir ihtişam tarzından ziyade, diğerinin azametinin ve Tanrı'nın hükmünün bir şahidi gibidir."‡ Yaklaşık iki buçuk asır önce Ninova'nın bulunduğu yere muhtemelen aynı noktadan aşağı doğru bakan eski bir İngiliz gezginin basit ama etkileyici sözleri bu şekildedir.

Komşu köylerden gelen çiğnenmiş patikalar çağlar boyunca harabelerin içinden geçmiş ve hala geçmektedir. Bunlar boyunca develeri ve yüklü hayvanlarıyla kasabaya doğru yavaşça yol alan Araplar ve Kurtlar görülebilir. Ancak duvarlar arasındaki alan; ürkek ceylanlar ile höyüklerin yamaçlarındaki deliklerde, mağaralarda ve antik hendeklerin kayalık kıyılarında kendilerine inler yapan çakallar ve sırtlanlar dışında tamamen terk edilmiş durumdadır.

Araplar tarafından Damlamajeh (Damlamaca) olarak adlandırılan ve Bay Rich tarafından tasvir edilen pınar*, doğal bir mağara içindeki küçük, serin ve ferahlatıcı bir su havuzudur; ön kısmı belirgin bir şekilde Roma veya Yunan yapımı olan bir kemer, korniş ve taş işçiliği ile süslenmiştir. Taş işçiliği üzerinde Bayan Rich'in ve bu seçkin gezginin yoldaşlarının isimleri hala izlenebilmektedir.

Bay Rich'e göre, iç duvarın iç kısmından dış duvarın iç kısmına olan mesafe 2007 fit idi. Dış duvar için 200 fit pay bırakıldığında, tüm tahkimatların genişliği yaklaşık 2200 fit olurdu, bu da yarım milden çok uzak değildir.

† Eğer şehir ya da onun bu kısmı, bazı antik yazarların beyan ettiği gibi duvarların üzerine çevrilen nehir tarafından herhangi bir zamanda ele geçirilmişse, gedik kuzey-batı köşesinde açılmış olmalıdır. Buna dair hiçbir iz yoktur.

‡ Sir Anthony Shirley's Travels in Persia. Purchas. vol. ii. p. 1387.

* Rich'in Anlatısı, cilt ii. s. 60.

Double Ditch and Walls of Inclosure of Kouyunjik.

SONUÇ

Ayrılış vaktim yaklaşıyordu. İçinde çok sayıda mutlu saat geçirdiğim, pek çok hoş ve ciddi bağla bağlandığım ve muhtemelen bir daha asla dönmeyeceğim harabeleri bir kez daha terk etmek üzereydim.

Sadece, şu anda yeni valilik görevi için Diyarbakır yolunda olan Bağdat'ın eski paşası Abdi'nin gelişini bekliyordum. Kalabalık bir hizmetkar grubuyla seyahat ediyordu ve güçlü bir eskort olmadan böyle bir yolculuğa çıkmak pek akıllıca olmazdı. Harabelerde keşfedilen değerli bronz koleksiyonunu ve diğer küçük nesneleri de yanımda götürdüğüm için, uygun bir korumaya sahip olmak benim için iki kat daha gerekliydi. Bu nedenle, bu kadar kalabalık ve güçlü bir kervana katılma fırsatından memnuniyetle yararlandım.

Nihayet, alışılagelmiş Doğu gecikmelerinin ardından Paşa Musul'a ulaştı. İki ya da üç gün boyunca kasabanın dışında kamp kurarak kaldı ve bu süre zarfında, harabelerden çıkarılan mucizevi putlara dair aldığı tasvirlerin uyandırdığı merakla kazı alanlarını ziyaret etti. Bir Türk'ün ne anlayabildiği ne de açıklayabildiği tuhaf şeyler karşısında hayrete düşmesi gibi, o da gördüklerine hayret etti. Ona bu tür araştırmaların gerçek amaçlarından, sundukları bilgilerden, öğrettikleri derslerden ya da doğurdukları düşüncelerden bahsetmek beyhude olurdu.

Bu sayfalarda, zaman zaman tasvir etmek zorunda kaldığım sahnelerin düşündürdüğü fikirlere yer verdim ve aktarmak durumunda kaldığım bu tuhaf hikayenin kıssadan hissesine işaret etmeye cüret ettim. Anlatımı, Doğu felsefesinin ve Müslüman tevekkülünün, modern cehalet ve çürümenin ortasında aniden yükselen antik ihtişam ve medeniyet kanıtlarına hangi ruhla baktığını göstererek bitirmekten daha iyisini yapamam. Elimde bulunan bir mektup, böyle bir olayın iyi bir Müslüman'ın zihninde uyandırdığı hislerin o kadar sadık ve karakteristik bir tablosunu içeriyordu ki, burada içeriğinin birebir çevirisini sunuyorum. Bu mektup, bir Türk Kadı tarafından, hukuk reisinin ikamet ettiği antik bir şehrin ticareti, nüfusu ve antik kalıntıları hakkındaki bazı sorularıma yanıt olarak benim bir arkadaşıma yazılmıştı. Sözleri şunlardır:

"Aziz Dostum ve Ciğerparem!

Benden istediğin şey hem zor hem de faydasızdır. Tüm günlerimi bu yerde geçirmiş olmama rağmen, ne evleri saydım ne de sakinlerin sayısını araştırdım; bir adamın katırlarına ne kadar yük yüklediği ve diğerinin gemisinin ambarında neleri sakladığı beni ilgilendiren bir iş değildir. Ancak her şeyden önce, bu şehrin geçmiş tarihine gelince, İslam'ın kılıcı gelmeden önce kafirlerin ne kadar pislik ve karmaşa yemiş olabileceğini ancak Allah bilir. Bunu araştırmak bizim için faydasızdır.

Ey ruhum! Ey kuzum! Seni ilgilendirmeyen şeylerin peşine düşme. Sen bize misafir geldin, seni hoş karşıladık; barış içinde git.

Gerçekten çok söz söyledin ve bundan bir zarar gelmez; çünkü konuşan biridir, dinleyen ise bir başkası. Halkının adetine göre, sen mutlu ve memnun olana kadar bir yerden bir yere dolaşıp durdun. Biz (Allah'a hamdolsun) burada doğduk ve burayı terk etmeyi asla arzulamayız. İnsanlığın genel bir ilişki içinde olması gerektiği fikrinin anlayışımız üzerinde herhangi bir etki yaratması mümkün müdür? Allah korusun!

Dinle ey oğlum! Allah'a olan inanç kadar yüce bir bilgelik yoktur! O dünyayı yarattı, O'nun yaratışının gizemlerine nüfuz etmeye çalışarak kendimizi O'na denk mi tutacağız? Bak, şu yıldız şu kadar yıl boyunca döner durur ve şu kuyruklu yıldız şu kadar yılda bir gelir ve gider! Bırak gitsin! Eliyle onu kimin yönlendirip idare edeceği O'na kalmıştır.

Fakat sen bana diyeceksin ki, 'Çekil kenara ey adam, çünkü ben senden daha bilgiliyim ve daha çok şey gördüm.' Eğer bu bakımdan benden daha üstün olduğunu düşünüyorsan, hoş geldin. Ben ihtiyacım olmayanın peşine düşmediğim için Allah'a hamdederim. Sen benim umursamadığım şeyleri öğrendin; gördüğün şeylere gelince, ben onları hakir görürüm. Çok bilgi sana çift göbek mi verecek, yoksa gözlerinle Cennet'i mi arayacaksın?

Ey dostum! Eğer mutlu olmak istiyorsan, 'Allah'tan başka ilah yoktur! Kötülük yapma, böylece ne insandan korkarsın ne de kesinlikle senin vaktin gelecektir!' de.

Ruhu fakir (El Fakir),

İMAM ALİ Z."

28 Nisan'da sadık dostlarıma son bir kez veda ettim ve ağır bir yürekle Ninova kalıntılarından ayrıldım.

Kerdestan'da Bir İkametin Anlatısı, cilt i. s. 40, 51.

Last View of Mosul.

map # 1 between pgs. 664-66
AH 3013 33.6 B

"The dried specimens sent to Europe by Mr. Brant were unfortunately

Map #2 between pgs 664 - 665
AH 3013 33.6 B

secured to this country, while *Q. infectoria*, the species that produces the nutgalls of commerce, was also recovered, no other plants of it being now known to exist in a live state in England.

"The dried specimens sent to Europe by Mr. Brant were unfortunately

Doğu'dan, yani surlarla çevrili alanın saldırıya en açık olduğu taraftan gelen bir düşman, sonuç olarak ilk önce müstakil kalelerle güçlendirilmiş muazzam bir duvarı aşmak zorundaydı. Şehir ele geçirilmeden önce, iki derin hendek ve boyutu dıştakinden neredeyse hiç de aşağı kalmayan iki duvarın daha geçilmesi gerekiyordu. Bu tahkimatların hala var olan kalıntıları, Diodorus Siculus'un duvarların yüz fit yüksekliğinde olduğuna ve üzerlerinde yan yana üç savaş arabasının sürülebileceğine dair ifadelerini neredeyse doğrulamaktadır; ve antik tarihçilerin tüm şehri çevreleyen surları tasvir ederken, Babil hakkında konuşurken de yaptıkları gibi, buraları sadece ayrı bir mahalleyi veya bir kraliyet konutunu çevreleyen surlarla karıştırdıkları sonucuna varmamıza yol açmaktadır. İç duvarlar taş ve tuğla örgüden inşa edilmişken, dış duvarların ise masif konglomera kaya içine muazzam bir emekle açılan hendeklerden çıkarılan toprak, gevşek çakıl taşları ve molozdan başka bir şeyden oluşmadığı görülmektedir.

Double Ditch and Walls of Inclosure of Kouyunjik.

Kuyunjik çevresindeki duvarlar ve hendekler, harabeler arasında ikamet ettiğim süre boyunca en sevdiğim biniş güzergahıydı. Dış setlerin zirvesi; tüm büyük höyükler, Kerdestan'ın çeşitli dağ sıralarıyla sınırlanmış ovalar, nehrin kıvrımları ve Musul kasabası üzerinde geniş ve güzel bir manzara sunmaktadır. "Niniue (Tanrı'nın kendisinin o Büyük Şehir olarak adlandırdığı yer), bir kasaba olduğunu hatırlatacak tek bir taşı bile ayakta kalmamış haldedir: ondan bir İngiliz mili uzaklıkta Musul adında küçük bir yer vardır; burası kendi içindeki herhangi bir ihtişam tarzından

ziyade, diğerinin azametinin ve Tanrı'nın hükmünün bir şahidi gibidir." Yaklaşık iki buçuk asır önce Ninova'nın bulunduğu yere muhtemelen aynı noktadan aşağı doğru bakan eski bir İngiliz gezginin basit ama etkileyici sözleri bu şekildedir.
Komşu köylerden gelen çiğnenmiş patikalar çağlar boyunca harabelerin içinden geçmiş ve hala geçmektedir. Bunlar boyunca develeri ve yüklü hayvanlarıyla kasabaya doğru yavaşça yol alan Araplar ve Kurtar görülebilir. Ancak duvarlar arasındaki alan; ürkek ceylanlar ile höyüklerin yamaçlarındaki deliklerde, mağaralarda ve antik hendeklerin kayalık kıyılarında kendilerine inler yapan çakallar ve sırtlanlar dışında tamamen terk edilmiş durumdadır.
höyüklerin yamaçlarındaki deliklerde ve antik hendeklerin kayalık kıyılarında kendilerine inler yaparlar.
Araplar tarafından Damlamajeh olarak adlandırılan ve Bay Rich tarafından tasvir edilen pınar, doğal bir mağara içindeki küçük, serin ve ferahlatıcı bir su havuzudur; ön kısmı belirgin bir şekilde Roma veya Yunan yapımı olan bir kemer, korniş ve taş işçiliği ile süslenmiştir. Taş işçiliği üzerinde Bayan Rich'in ve bu seçkin gezginin yoldaşlarının isimleri hala izlenebilmektedir.

SONUÇ.

Ayrılış vaktim yaklaşıyordu. İçinde çok sayıda mutlu saat geçirdiğim, pek çok hoş ve ciddi bağla bağlandığım ve muhtemelen bir daha asla dönmeyeceğim harabeleri bir kez daha terk etmek üzereydim.
Sadece, şu anda yeni valilik görevi için Diyarbakır yolunda olan Bağdat'ın eski paşası Abde'nin gelişini bekliyordum. Kalabalık bir hizmetkar grubuyla seyahat ediyordu ve güçlü bir eskort olmadan böyle bir yolculuğa çıkmak pek akıllıca olmazdı. Harabelerde keşfedilen değerli bronz koleksiyonunu ve diğer küçük nesneleri de yanımda götürdüğüm için, uygun bir korumaya sahip olmak benim için iki kat daha gerekliydi. Bu nedenle, bu kadar kalabalık ve güçlü bir kervana katılma fırsatından memnuniyetle yararlandım.
Nihayet, alışılagelmiş Doğu gecikmelerinin ardından Paşa Musul'a ulaştı. İki ya da üç gün boyunca kasabanın dışında kamp kurarak kaldı ve bu süre zarfında, harabelerden çıkarılan mucizevi putlara dair aldığı tasvirlerin uyandırdığı merakla kazı alanlarını ziyaret etti. Bir Türk'ün ne anlayabildiği ne de açıklayabildiği tuhaf şeyler karşısında hayrete düşmesi gibi, o da gördüklerine hayret etti. Ona bu tür araştırmaların gerçek amaçlarından, sundukları bilgilerden, öğrettikleri derslerden ya da doğurdukları düşüncelerden bahsetmek beyhude olurdu.
Bu sayfalarda, zaman zaman tasvir etmek zorunda kaldığım sahnelerin düşündürdüğü fikirlere yer verdim ve aktarmak durumunda kaldığım bu tuhaf hikayenin kıssadan hissesine işaret etmeye cüret ettim. Anlatımı, Doğu felsefesinin ve Müslüman tevekkülünün, modern cehalet ve çürümenin ortasında aniden yükselen antik ihtişam ve medeniyet kanıtlarına hangi ruhla baktığını göstererek bitirmekten daha iyisini yapamam. Elimde bulunan bir mektup, böyle bir olayın iyi bir Müslüman'ın zihninde uyandırdığı hislerin o kadar sadık ve karakteristik bir tablosunu içeriyordu ki, burada içeriğinin birebir çevirisini sunuyorum. Bu mektup, bir Türk Kadı tarafından, hukuk reisinin ikamet ettiği antik bir şehrin ticareti, nüfusu ve antik

kalıntıları hakkındaki bazı sorularıma yanıt olarak benim bir arkadaşıma yazılmıştı. Sözleri şunlardır:—

"Aziz Dostum ve Ciğerparem!

Benden istediğin şey hem zor hem de faydasızdır. Tüm günlerimi bu yerde geçirmiş olmama rağmen, ne evleri saydım ne de sakinlerin sayısını araştırdım; ve bir adamın katırlarına ne kadar yük yüklediği ve diğerinin gemisinin ambarında neleri sakladığı beni ilgilendiren bir iş değildir. Ancak her şeyden önce, bu şehrin geçmiş tarihine gelince, İslam'ın kılıcı gelmeden önce kafirlerin ne kadar pislik ve karmaşa yemiş olabileceğini ancak Allah bilir. Bunu araştırmak bizim için faydasızdır.

Ey ruhum! Ey kuzum! Seni ilgilendirmeyen şeylerin peşine düşme. Sen bize misafir geldin, seni hoş karşıladık; barış içinde git.

Gerçekten çok söz söyledin ve bundan bir zarar gelmez; çünkü konuşan biridir, dinleyen ise bir başkası. Halkının adetine göre, sen mutlu ve memnun olana kadar bir yerden bir yere dolaşıp durdun. Biz (Allah'a hamdolsun) burada doğduk ve burayı terk etmeyi asla arzulamayız. İnsanlığın genel bir ilişki içinde olması gerektiği fikrinin anlayışımız üzerinde herhangi bir etki yaratması mümkün müdür? Allah korusun!

Dinle ey oğlum! Allah'a olan inanç kadar yüce bir bilgelik yoktur! O dünyayı yarattı, O'nun yaratışının gizemlerine nüfuz etmeye çalışarak kendimizi O'na denk mi tutacağız? Bak, şu yıldız şu kadar yıl boyunca döner durur ve şu kuyruklu yıldız şu kadar yılda bir gelir ve gider! Bırak gitsin! Eliyle onu kimin yönlendirip idare edeceği O'na kalmıştır.

Fakat sen bana diyeceksin ki, 'Çekil kenara ey adam, çünkü ben senden daha bilgiliyim ve daha çok şey gördüm.' Eğer bu bakımdan benden daha üstün olduğunu düşünüyorsan, hoş geldin. Ben ihtiyacım olmayanın peşine düşmediğim için Allah'a hamdederim. Sen benim umursamadığım şeyleri öğrendin; gördüğün şeylere gelince, ben onları hakir görürüm. Çok bilgi sana çift göbek mi verecek, yoksa gözlerinle Cennet'i mi arayacaksın?

Ey dostum! Eğer mutlu olmak istiyorsan, 'Allah'tan başka ilah yoktur! Kötülük yapma, böylece ne insandan korkarsın ne de kesinlikle senin vaktin gelecektir!' de.

Bay Rich'e göre, iç duvarın iç kısmından dış duvarın iç kısmına olan mesafe 2007 fit idi. Dış duvar için 200 fit pay bırakıldığında, tüm tahkimatların genişliği yaklaşık 2200 fit olurdu, bu da yarım milden çok uzak değildir.

† Eğer şehir ya da onun bu kısmı, bazı antik yazarların beyan ettiği gibi duvarların üzerine çevrilen nehir tarafından herhangi bir zamanda ele geçirilmişse, gedik kuzey-batı köşesinde açılmış olmalıdır. Buna dair hiçbir iz yoktur.

‡ Sir Anthony Shirley's Travels in Persia. Purchas. vol. ii. p. 1387.

* Rich'in Anlatısı, cilt ii. s. 60.

* Kerdestan'da Bir İkametin Anlatısı, cilt i. s. 40, 51.

EK I.

Kerdestan'dan Getirilen Meşe Palamutları Üzerine Dr. Lindley'nin Notları.

1840 yılında, Kerdestan'da, Erzurum'daki Britanya Ekselansları Konsolosu James Brant ile birlikte seyahat eden Dr. Edward Dickson tarafından bulunmuş olan belirli meşe ağaçlarına dair bir anlatı 'Botanical Register'da yayımlanmıştı. Oradan elde edilen bilgilerden anlaşıldığı üzere, Bay Brant tarafından incelenen ülkedeki altı veya yedi tür meşeden üçü daha önce bilinmiyordu ve ikisi çok nadirdi. Bunlar; Willdenow'un Quercus rigida'sı; Linnaeus'un Q. infectoria'sı; ve ilk kez o zaman tasvir edilen Q. regia, Brantii ve mannifera idi. Q. regia, İspanyol kestanesinin

yapraklarına benzer yapraklara sahip bir ağaçtı. Q. Brantii, tamamen büyüdüğünde sapı dahil altı inç uzunluğunda ve en geniş yerinde üç buçuk inç genişliğinde olan büyük yapraklarıyla dikkat çekiciydi; gençken üzerleri kalın bir tüyle kaplıydı. Q. mannifera, Avrupa'nın Q. sessiliflora türüne çok benzeyen bir görünüme sahipti, ancak o türın sarı yaprak sapları olmaksızın daha büyük ve daha ince yapraklara sahipti; yerliler tarafından Ghiok-hal-vahsée (Gök helvası) olarak adlandırılan ve onlardan yuvarlak yassı kekler yapılan, kudret helvasıyla karşılaştırılabilecek tatlı bir salgıyı hatırı sayılır miktarda üretmesinden ötürü bu ismi almıştı.
Bu meşe ağaçlarının varlığı kesinleşir kesinleşmez, yetiştirilmek üzere onların elde edilmesi yönünde bir arzu duyuldu. Bay Layard, Bahçıvanlık Cemiyeti'nin (Horticultural Society) talebi üzerine, 1850 sonbaharında kağıda sarılmış ve hala canlılığını koruyan bir kutu meşe palamudu gönderdi; daha sonraki bir dönemde ise, koruyucu olarak balın kullanıldığı bir paket gönderildi, ancak bu örnekteki palamutların tamamı ölmüştü. İlk gruptan az sayıda bitki yetiştirildi, bunların tamamı muhtemelen Q. Brantii ve infectoria olmak üzere iki türe aitti; ve böylece Kurt meşelerinin en önemlisi bu ülke için güvence altına alınmış oldu; bu arada ticari mazı meşesini üreten tür olan Q. infectoria da kurtarıldı; bu bitkinin İngiltere'de canlı halde var olduğu bilinen başka bir örneği bulunmamaktadır.
Bay Brant tarafından Avrupa'ya gönderilen kurutulmuş örnekler maalesef meşe palamutları olmaksızın toplanmıştı, bu yüzden meşe türlerinin tanınmasını sağlayan en önemli özelliklerden biri hala bilinmeyen bir şey olarak kalmıştı. Bununla birlikte, Bay Layard tarafından iletilen palamutlar arasında beş form ayırt edildi, bunlardan ikisi teşhis edildi: No. 1 Q. Brantii ile ve No. 2 Q. infectoria ile.

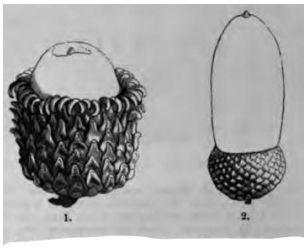

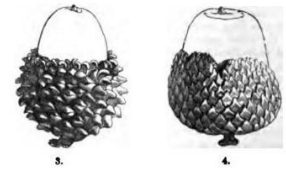

Yetiştirilen genç bitkiler arasında diğer ikisinin, No. 3 and 4'ün, Q. Brantii'nin sadece bir formu olabileceğine inanmak için bazı nedenler vardır.
Ancak büyük yarı küresel kadehi, sert, düz, odunsu pulları ve kısa geniş palamutları ile dikkat çekici olan No. 5 hakkında daha fazla bir şey bilinmemektedir. Bal içine daldırılmış pakette gelmişti, ancak ölüydü.

Bay Layard tarafından korunan kurutulmuş bitkiler arasında birkaç meşe türü veya çeşidinin yaprakları yer almaktadır, son üç palamut muhtemelen bunlardan bazılarına ait olabilir; ancak hangisine ait olduğunu, eğer aitse, belirlemenin hiçbir yolu yoktur. Bu nedenle, tamamen olgunlaştığında kuru kil içinde paketlenmiş taze Ermenistan palamutları arzı ve üzerlerinde yapraklar ile palamutlar bulunan dalların kurutulmuş örnekleri son derece arzulanmaktadır, özellikle de tüm türlerin dayanıklı süs ağaçları olacağının kanıtlanacağına inanmak için nedenler olduğundan.

Raporda adı geçen botanik coğrafya isimleri orijinal dönemsel ifadelerdir; Kerdestan meşeleri, Ermenistan palamutları Caps ve bitkilerin canlı ulaştırılmaya çalışıldığı İngiltere ve Avrupa merkezleri metindeki coğrafi teslim/keşif yerlerini oluşturmaktadır.

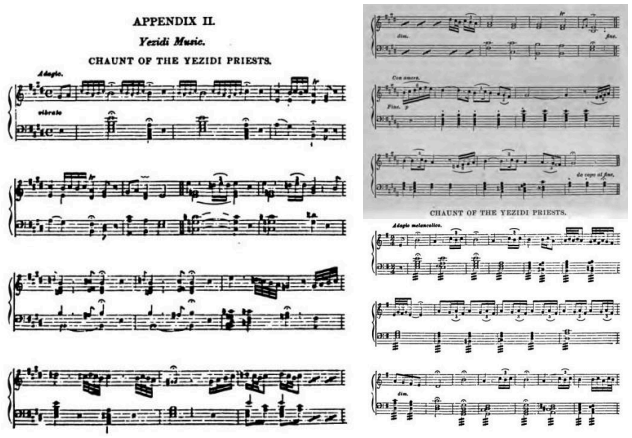
APPENDIX II.

Yezidi Music.

CHAUNT OF THE YEZIDI PRIESTS.

CHAUNT OF THE YEZIDI PRIESTS.

"Bay Layard tarafından korunan kurutulmuş bitkiler arasında"

Anlatımı, Doğu felsefesinin ve Müslüman tevekkülünün, modern cehalet ve çürümenin ortasında aniden yükselen antik ihtişam ve medeniyet kanıtlarına hangi ruhla baktığını göstererek bitirmekten daha iyisini yapamam. Elimde bulunan bir mektup, böyle bir olayın iyi bir Müslüman'ın zihninde uyandırdığı hislerin o kadar sadık ve karakteristik bir tablosunu içeriyordu ki, burada içeriğinin birebir çevirisini sunuyorum. Bu mektup, bir Türk Kadı tarafından, hukuk reisinin ikamet ettiği antik bir şehrin ticareti, nüfusu ve antik kalıntıları hakkındaki bazı sorularıma yanıt olarak benim bir arkadaşıma yazılmıştı. Sözleri şunlardır:—

"Aziz Dostum ve Ciğerparem!

Benden istediğin şey hem zor hem de faydasızdır. Tüm günlerimi bu yerde geçirmiş olmama rağmen, ne evleri saydım ne de sakinlerin sayısını araştırdım; ve bir adamın katırlarına ne kadar yük yüklediği ve diğerinin gemisinin ambarında neleri sakladığı beni ilgilendiren bir iş değildir. Ancak her şeyden önce, bu şehrin geçmiş tarihine gelince, İslam'ın kılıcı gelmeden önce kafirlerin ne kadar pislik ve karmaşa yemiş olabileceğini ancak Allah bilir. Bunu araştırmak bizim için faydasızdır.

Ey ruhum! Ey kuzum! Seni ilgilendirmeyen şeylerin peşine düşme. Sen bize misafir geldin, seni hoş karşıladık; barış içinde git.

Gerçekten çok söz söyledin ve bundan bir zarar gelmez; çünkü konuşan biridir, dinleyen ise bir başkası. Halkının adetine göre, sen mutlu ve memnun olana kadar

bir yerden bir yere dolaşıp durdun. Biz (Allah'a hamdolsun) burada doğduk ve burayı terk etmeyi asla arzulamayız. İnsanlığın genel bir ilişki içinde olması gerektiği fikrinin anlayışımız üzerinde herhangi bir etki yaratması mümkün müdür? Allah korusun! Dinle ey oğlum! Allah'a olan inanç kadar yüce bir bilgelik yoktur! O dünyayı yarattı, O'nun yaratışının gizemlerine nüfuz etmeye çalışarak kendimizi O'na denk mi tutacağız? Bak, şu yıldız şu kadar yıl boyunca döner durur ve şu kuyruklu yıldız şu kadar yılda bir gelir ve gider! Bırak gitsin! Eliyle onu kimin yönlendirip idare edeceği O'na kalmıştır.
Fakat sen bana diyeceksin ki, 'Çekil kenara ey adam, çünkü ben senden daha bilgiliyim ve daha çok şey gördüm.' Eğer bu bakımdan benden daha üstün olduğunu düşünüyorsan, hoş geldin. Ben ihtiyacım olmayanın peşine düşmediğim için Allah'a hamdederim. Sen benim umursamadığım şeyleri öğrendin; gördüğün şeylere gelince, ben onları hakir görürüm. Çok bilgi sana çift göbek mi verecek, yoksa gözlerinle Cennet'i mi arayacaksın?
Ey dostum! Eğer mutlu olmak istiyorsan, 'Allah'tan başka ilah yoktur! Kötülük yapma, böylece ne insandan korkarsın ne de kesinlikle senin vaktin gelecektir!' de.
Ruhu fakir (El Fakir),
“İMAM ALİ ZADE.”
28 Nisan'da sadık Arap dostlarıma son bir kez veda ettim ve ağır bir yürekle antik Ninova kalıntılarından ayrıldım.

[EK.] — ASUR METALURJİSİ ÜZERİNE NOTLAR — 671

Bileşim	Oran
Bakır	88.37
Kalay	11.33
Toplam	99.70

Bu örnek tarafından bazı ilginç mülahazalar ileri sürülmektedir.
"Demir; ya bronzdan tasarruf etmek amacıyla, ya süsleme amacıyla ya da inşaatta ihtiyaç duyulduğu için kullanılmıştır. Eğer ilkiyse, demir bronzdan çok daha ucuz olmalıydı ve bu nedenle muhtemelen genel olarak varsayılandan çok daha bol miktarda bulunuyordu. Bronz antikaların demir olanlara kıyasla çok daha sık bulunması gerçeğinden bu konuda tatmin edici bir sonuca varılamaz; çünkü bariz nedenlerden ötürü bronz, oksitlenme yoluyla yok olmaya karşı demirden çok daha iyi direnç gösterir. Her ne kadar kadim insanların demiri genel olarak kabul edilenden

çok daha yaygın olarak kullandığını varsaymak için nedenler olduğunu düşünsem de; yine de söz konusu örneklerde, demirin inşaatta ihtiyaç duyulduğu için kullanılmış olması bana en muhtemel görünen şeydir. Ve eğer durum böyleyse, Asurlular, metalleri her zaman kendi özel niteliklerine uygun olarak kullanmayan birçok modern mimarımıza ve diğerlerine bir ders vermektedir. İnceleme altındaki aletin, hatırlanacağı üzere, bronzdan dikey ayaklar üzerinde duran demir bir halkadan oluşan bir standın ayaklarından biri olduğu unutulmamalıdır. Bu tür bir stand, muhtemelen büyük bir kazanın ağırlığını desteklemek üzere tasarlanmış olmalıdır; ve bu nedenle halka kısmının en büyük dirence (çekme mukavemetine) sahip metalden yapılması ve metal ayakların dikey veya üzerine binen ağırlığı taşımaya uyarlanmış olması gerektiği açıktır. Şimdi demir ve bronzun bu kombinasyonu, tam olarak gerekli koşulları karşılamaktadır. Demir halkanın amacına hizmet edecek kadar güçlü bir bronz halkanın yapılamayacağını söylemiyorum; ancak aletin o kısmında demirin bronzdan daha uygun bir şekilde kullanıldığını söylüyorum. Dahası, iki metalin, yani demir ve bronzun kontrastı da süsleme olarak kabul edilmiş olabilir."

"4. Küçük bir çan, bir önceki gibi korozyona uğramış."

Bileşim	Oran
Bakır	84.79
Kalay	14.10
Toplam	98.89

Bu örnekte kalay oranı, bir çan olarak kullanılmasına atıfla muhtemelen artırılmıştır; ancak bazı antik sikkelerin, yüzüklerin ve diğer eşyaların da aynı bileşime sahip olduğu bulunmuştur.

"Bu analizler, kimyager yardımcılarından biri olan Bay T. Philipps tarafından yapılmıştır."

"Tanımlanan ilk üç örnek, kadim insanlar tarafından en yaygın şekilde kullanılan bronz bileşimine sahiptir. Deneyimler, bu alaşımın tasarlandığı çeşitli amaçlara en iyi şekilde uyum sağladığını fazlasıyla kanıtlamış görünmektedir. Son derece dayanıklıdır, ancak Bay Layard'ın bazı örneklerinde korozyon şu dereceye kadar ilerlemiştir ki..."

EK I.

Kerdestan'dan Getirilen Meşe Palamutları Üzerine Dr. Lindley'nin Notları.

1840 yılında, Kerdestan'da, Erzurum'daki Britanya Ekselansları Konsolosu James Brant ile birlikte seyahat eden Dr. Edward Dickson tarafından bulunmuş olan belirli meşe ağaçlarına dair bir anlatı 'Botanical Register'da yayımlanmıştı. Oradan elde edilen bilgilerden anlaşıldığı üzere, Bay Brant tarafından incelenen ülkedeki altı veya

yedi tür meşeden üçü daha önce bilinmiyordu ve ikisi çok nadirdi. Bunlar; Willdenow'un Quercus rigida'sı; Linnaeus'un Q. infectoria'sı; ve ilk kez o zaman tasvir edilen Q. regia, Brantii ve mannifera idi. Q. regia, İspanyol kestanesinin yapraklarına benzer yapraklara sahip bir ağaçtı. Q. Brantii, tamamen büyüdüğünde sapı dahil altı inç uzunluğunda ve en geniş yerinde üç buçuk inç genişliğinde olan büyük yapraklarıyla dikkat çekiciydi; gençken üzerleri kalın bir tüyle kaplıydı. Q. mannifera, Avrupa'nın Q. sessiliflora türüne çok benzeyen bir görünüme sahipti, ancak o türün sarı yaprak sapları olmaksızın daha büyük ve daha ince yapraklara sahipti; yerliler tarafından Ghiok-hal-vahsée (Gök helvası) olarak adlandırılan ve onlardan yuvarlak yassı kekler yapılan, kudret helvasıyla karşılaştırılabilecek tatlı bir salgıyı hatırı sayılır miktarda üretmesinden ötürü bu ismi almıştı.

Bu meşe ağaçlarının varlığı kesinleşir kesinleşmez, yetiştirilmek üzere onların elde edilmesi yönünde bir arzu duyuldu. Bay Layard, Bahçıvanlık Cemiyeti'nin (Horticultural Society) talebi üzerine, 1850 sonbaharında kağıda sarılmış ve hala canlılığını koruyan bir kutu meşe palamudu gönderdi; daha sonraki bir dönemde ise, koruyucu olarak balın kullanıldığı bir paket gönderildi, ancak bu örnekteki palamutların tamamı ölmüştü. İlk gruptan az sayıda bitki yetiştirildi, bunların tamamı muhtemelen Q. Brantii ve infectoria olmak üzere iki türe aitti; ve böylece Kurt meşelerinin en önemlisi bu ülke için güvence altına alınmış oldu; bu arada ticari mazı meşesini üreten tür olan Q. infectoria da kurtarıldı; bu bitkinin İngiltere'de canlı halde var olduğu bilinen başka bir örneği bulunmamaktadır.

Bay Brant tarafından Avrupa'ya gönderilen kurutulmuş örnekler maalesef siyah bir haç içeren polarize bir ışık halkası. Yarım küre şeklindeki katmanların kenarları, ince plakaların renklerini yansıtmaktadır; ve sanki karşımızda, polarize halkalardan oluşan ince bir sisteme sahip dairesel bir kristal varmış gibi bir izlenim uyanmaktadır. Ancak bu renkler, yalnızca ince plakaların renkleridir; ışık ise, yarım küre şeklindeki kadehlerden eğik bir açıyla geçerken tabiri caizse silindirik olarak depolarize olmuş bir ışıktır. Bir damla su, alkol veya yağ bu örneğe ya da başka bir örneğe uygulandığında, sıvı katmanların arasına sızar; bunun üzerine polarize ışık ve o göz alıcı renkler anlık olarak tamamen ortadan kaybolur.

"Camın ayrışması, tuzlu su içinde son derece hızlı bir şekilde gerçekleşmektedir; bu durum, Royal George batığından çıkarılan şişelerin durumuyla da kanıtlanmıştır. Paris'ten Bay M. Brame, Ninova'dan gelen bu ayrışmış cam üzerine bir bildiriyi inceledikten sonra, çok kısa bir süre içinde cam üzerinde düzenli ve düzensiz ayrışma halkaları üretmeyi başarmıştır ki bunların merkezinde her zaman küçük bir boşluk veya küçük bir çekirdek bulunmaktadır. Bu etki, kalın cam parçalarının, kalsiyum florür ile konsantre sülfürik asit karışımına daldırılmasıyla ya da florhidrik asit buharına maruz bırakılmasıyla elde edilmiştir."*

Bkz. Comptes Rendus des Séances de l'Académie des Sciences, 2 Kasım 1852 ve Brit. Assoc. Raporu, cilt xx. s. 5.

DÜZELTMELER (ERRATA).

Sayfa 182. satır 27. "yirmi iki" (twenty-two) yerine "iki" (two) olarak okuyun.

Sayfa 145. satır 85. "Yıktım, oğlum Assurnadimmi'yi yakarak oraya yerleştirdim" (I threw down, burning Assurnadimmi; my son, I placed) yerine "Yıktım ve yaktım;

oğlum Assurnadimmi'yi oraya yerleştirdim" (I threw down, and burnt; Assurnadimmi, my son, I placed) olarak okuyun.

AYNI YAZAR TARAFINDAN, VE BU ESERLE AYNI FORMATTA, NİNOVA VE KALINTILARI (NINEVEH AND ITS REMAINS).

Kerdestan'ın Keldani Hristiyanlarına ve Yezidilere, yani Şeytana Tapanlara yapılan bir ziyaretin anlatımı ile Kadim Asurluların Örf-Âdet ve Sanatları üzerine bir incelemeyi içerir. Yazan: Austen H. Layard, Esq., D.C.L. Prof. E. Robinson, D.D. LL.D.'nin Giriş Notu ile birlikte. 13 Levha ve Harita ile metin içi 90 Ahşap Baskı Resimle örneklendirilmiştir. 2 cilt 8vo. bez cilt, 4.50 Dolar; 2 cilt 8vo. ekstra koyun derisi cilt, 5 Dolar; 2 cilt bir arada, yarım maroken deri, yaldızlı, 5 Dolar. Dokuzuncu binlik basım.

"Bir seyahat kitabı olarak, uzun zamandır bundan daha ilginç ve öğretici olanını okumadık." — Quarterly Review.

"Kitap, nadir rastlanan miktarda canlı, net ve ilgi çekici bir anlatıma sahip." — Tribune.

"BU ÇAĞIN EN OLAĞANÜSTÜ KİTABO. Bay Layard'dan daha aydın ve girişimci bir gezginle modern tarih yıllarında karşılaşıp karşılaşamayacağımızı sorguluyoruz." — London Times.

"Bu kadar yüksek nitelikte bir kitabın önümüze gelmesi nadiren, belki yüzyılda bir kez olur. Kalem sürçmelerine verilenlerin ötesinde ödüllendirebileceğimiz en yüksek övgüyü hak ediyor." — Bentley's Magazine.

AYRICA, DAHA UCUZ BİR BASKI,

Büyük resimler olmadan, ancak metin içinde çok sayıda Ahşap Baskı Resimle birlikte. 2 cilt büyük 12mo. yarım ciltli, 1.50 Dolar. 2 cilt bir arada bez ciltli, 1 Dolar.

Türkçeye çeviren İbrahim Şimşek.

Yapılan bu çeviriye kesinlikle garanti verilmez, ilgi alanınıza giren konuları orjinalinden kontrol ediniz.

Çeviride kurd, kurdish gibi kelimeler Ermenice Քուրդ Kurt kelimesine dayanarak Kurt ve Kurtlar olarak çevirilmiştir,

Kurdistan çevirisi Ermenice Քրդաստան : Kerdestan kelimesine uygunluk açısından Kerdestan olarak çevrilmiştir.